

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

EDGARS CESKE

**EIROPA VĀCBALTIEŠU ACĪM: CEĻJUMU LITERATŪRAS
LIECĪBAS (1750 – 1815)**

Promocijas darbs

Zinātniskais vadītājs

Dr. hist. prof. GVIDO STRAUBE

RĪGA 2013

EIROPAS SAVIENĪBA

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE
ANNO 1919

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā «Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē».

Saturs

Ievads	4
Temata aktualitāte	5
Pētījuma mērķis, uzdevumi un metodes	6
Pētījuma struktūra	7
Pētījuma hronoloģiskie ietvari un ģeogrāfiskais aptvērums	8
Terminoloģija	9
Ceļojumu literatūras klasifikācija	9
Saīsinājumu saraksts	11
Izmantoto avotu un literatūras raksturojums	13
1. nodaļa. Vācbaltiešu sabiedrība 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā	
1.1. Vācbaltiešu sabiedrības struktūra. Attiecības starp kārtām	29
1. 2. Literāti.	34
1. 3. Izglītība un audzināšana	36
1. 4. Bibliotēkas, lasīšanas paradumi un literārā gaume. Izdevniecības	46
1. 5. Divi virzieni Rīgas tirgotāju elitē. “Bērensu aprindas”	49
1.6. Baltijas muižniecības un pilsoņu dzīvesveids un vērtību sistēma	52
2. nodaļa. Pilsoņu kārtā un ceļojumi vācu kultūrā 18. gs. otrajā pusē un 19. gs. sākumā	
2. 1. Bildungsbürgertum	
2. 1. 1. Jēdzieni ”Bildung”, „Bildungsbürgertum”	60
2. 1. 2. Pilsoņu kārtā un dižciltīgie	63
2. 1. 3. Lasīšanas biedrības un lasīšanas kabineti	65
2. 2. Ceļojumu literatūra	
2. 2. 1. Ceļojumu literatūras pieaugums un popularitāte 18. gadsimtā	67
2. 2. 2. Jauno laiku pasaules aina un ceļojumu aprakstu metodoloģijas izmaiņas	68
2. 2. 3. Ceļojumu literatūras pagrimums un tā cēloņi	75
3. nodaļa. Autoru personības un aprakstu īpatnības. Tekstu specifika	79
3. 1. Nikolauss fon Himzelis	79
3. 2. Mihaēls Johans fon der Borhs	88
3. 3. Ernsts Daniels Bursijs	94
3. 4. Vilhelms Melhioris fon Vīdavs	96
3. 5. Heinrihs fon Ofenbergs	101
3. 6. Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs	106
3. 7. Sofija Bekere (Švarca) un Elīza fon der Reke	110
3. 7. 1. Sieviešu ceļojumi 18. gadsimtā	110
3. 7. 2. Sofija Bekere-Švarca	112

3. 7. 3. Elīza fon der Reke	126
3. 8. Garlībs Merķelis	133
3. 9. Teodors fon der Rops	137
3. 10. Kārlis Gothards Grass	145
3. 11. Voldemārs Kārlis fon Ditmars	150
3. 12. Nelielas skaitliskas aplēses	154
4. nodaļa. Vācbaltiešu ceļotāju novērojumi Eiropā: vispārējais un kopīgais	
4. 1. Ceļojumu apstākļi	169
4. 1.1. Ceļu stāvoklis	169
4. 1. 2. Satiksmes līdzekļi	173
4.1. 2.1. Sauszemes satiksmes līdzekļi	173
4. 1. 2. 1. 1. Starpilsētu sabiedriskais transports: pasta kariete un diližanss	174
4. 1. 2. 1. 2. Citi sauszemes transporta līdzekļi	178
4. 1. 2. 1. 3. Satiksmes līdzekļi pilsētās	179
4. 1. 2. 2. Satiksme pa ūdeni	181
4.1. 2. 2. 1. Starppilsētu satiksme pa ūdeni	181
4. 1. 2. 2. 2. Satiksme pa ūdeni pilsētās	186
4. 1. 3. Ceļošanas izmaksas	187
4. 1. 4. Apmešanās vietas	188
4. 1. 4. 1. Viesnīcas	188
4. 1. 4. 2. Citas apmešanās iespējas	193
4. 1. 5. Muitas un bagāžas pārbaudes	194
4. 2. Apceļoto pilsētu saimniecība, iedzīvotāju drošība un veselības aizsardzība	
4. 2. 1. Pilsētu vispārīgs raksturojums	198
4. 2. 2. Pilsētu infrastruktūra un labiekārtojums. Ceļotāju estētiskie kritēriji	203
4. 2. 3. Policija un drošība uz ielām. Ubagi	208
4. 2. 4. Veselības aprūpe	212
4. 2. 4. 1. Hospitāļi	212
4. 2. 4. 2. Vājprātīgo nami un pārmācības iestādes	217
4. 2. 4. 3. Veco ļaužu nami, atradeņu un bāreņu nami, patversmes	218
4. 2. 4. 4. Ārsti, viņu prestižs un atalgojums	219
4. 2. 4. 5. Ārstniecības paņēmienu	220
4. 2. 4. 6. Aptiekas, aptiekāri, zāļu sortiments un izsniegšana	221
4. 2. 4. 7. Slimības. N. fon Himzelis un Voltērs par baku potēšanu	222
4. 2. 3. 8. Ūdeņu dziedniecības iestādes (kūrorti)	226

4. 3. Kultūra	
4. 3. 1. Izglītība un zinātne	228
4. 3. 1. 1. Universitātes	228
4. 3. 1. 2. Zinātne un tehnika	231
4. 3. 1. 3. Kolekcijas	240
4. 3. 2. Teātris un mūzika	248
4. 3. 2.1. Teātris	248
4. 3. 2. 2. Mūzikas dzīve	255
4. 3. 3. Liecības par apģērbu un matu sakārtojumu	261
4. 4. Sociāli politiskie aspekti	
4. 4. 1. Zemāko slāņu iedzīvotāju stāvoklis	265
4. 4. 1. 1. Iedzīvotāju nabadzība un tās cēloņi	265
4. 4. 1. 2. Par zemniekiem un to peļņas iespējām	267
4. 4. 2. Politisko notikumu reminiscences	270
4. 4. 2. 1. E. fon der Reke un T. fon der Rops par Franču revolūciju un tās sekām	270
4. 4. 2. 2. Napoleona iekarojumu pēdas Itālijā T. fon der Ropa un E. fon der Rekes skatījumā	273
4. 4. 3. Reliģiskās situācijas atspoguļojums un tolerances problēma	277
4. 4. 4. “ <i>Sic transit gloria mundi!</i> ” Laika dimensija vācbaltiešu ceļojumu piezīmēs	281
5. nodaļa. Atsevišķu valstu un tautu raksturojums	
5. 1. Holande un Flandrija N. Himzeļa un T. fon der Ropa attēlojumā	308
5. 2. N. fon Himzeļa raksturojums Šveicei	312
5. 3. Sv. Romas impērija (Vīne) N. fon Himzeļa vērtējumā	316
5. 4. N. fon Himzelis par Anglijas politisko iekārtu, saimniecību un tautas raksturu	319
5. 5. Dānija un Zviedrija N. fon Himzeļa skatījumā	332
5. 6. N. fon Himzelis par Krieviju (Pēterburgu)	342
5. 7. Pirmsrevolūcijas laika Francija H. F. fon Štorha skatījumā (1786. g.)	350
5. 8. Polija Elīzas fon der Rekes skatījumā (1790. – 1794.)	357
5. 9. G. Merķelis un S. Bekere par Vācijas sabiedrību un literārajām aprindām	361
5. 10. T. fon der Rops par Spāniju, Portugāli un Gibraltāru	369
5. 11. Sicīlieši M. J. Borha, T. fon Ropa un K. G. Grasa skatījumā	373
Secinājumi	395
Avotu un literatūras saraksts	412

Ievads

“*Ex oriente lux*” – no austrumiem saule, no austrumiem gaisma: parasti ar šo spārnoto teicienu saprot dažādu kultūru – no Ēģiptes, Divupes vai Tālo Austrumu civilizācijām līdz kristietībai – izplatību rietumu virzienā. Bet nemaz tik paradoksāla, kā pirmajā brīdī varētu likties, nav arī šī teiciena antitēze: “*ex occidente lux*” – Rietumu civilizācijas ekspansija uz austrumiem. Pie šādas ekspansijas piemēriem, ja neņem vērā pretrunīgi vērtējamos krusta karus, minama gan Renesanses sasniegumu pārņemšana, gan Austrumeiropas valdnieku un aristokrātu centieni atdarināt Versaļas arhitektūru un franču galma manieres. Bet, sākot ar 18. gadsimta vidu, no Anglijas kontinentā sāk izplatīties industriālās revolūcijas un eksakto zinātņu sasniegumi. Bez tam Anglija, kā zināms, bija Jauno laiku parlamentārisma un demokrātijas dzimtene. Tomēr galvenais: no Anglijas un Francijas austrumu virzienā izplatījās Apgaismības idejas par prāta primaritāti, kārtu vienlīdzību, likuma suverenitāti, reliģisko un kulturālo toleranci.

Latvijai izsenis bijis lemts atrasties vidū starp tām divām civilizācijām, ko nosacīti apzīmē par Rietumiem un Austrumiem. Tomēr jau kopš seniem laikiem iezīmējušies arī centieni šo atšķirtību pārvarēt – un viens no svarīgākajiem līdzekļiem, lai to sasniegtu, bijuši ceļojumi – no viduslaiku misionāriem un tirgotājiem līdz 18. gadsimta izglītotajai pilsonībai.

“Neviena civilizācija nespēj ilgstoši pastāvēt uz iekšējo resursu rēķina [...] Ceļojumi ir līdzeklis, lai pārvarētu cilvēces garīgo un kulturālo atšķirtību, sadrumstalotību laikā un telpā”, raksta krievu kulturoloģe Svetlana Sbotova (*Светлана Сботова*).¹

Vidzemnieku ceļojumiem uz ārzemēm – tā 18. gadsimta beigās rakstīja bijušais Rīgas Domskolārs rektors K. F. Snells (*Carl Philipp Snell*, 1753 – 1806) – esot liels nopelns pie tā, ka viss “raupjais un neveiklais”, kas dažkārt mēdzot pielipt lielu jūras un tirdzniecības pilsētu dzīves stilam, Vidzemes metropolē esot noslīpēts un augstākā mērā izsmalcināts. “Jo īpaši jaunie tirgotāji no Rīgas mēdz bieži doties ceļojumos, un, ārpus sava maizes darba studēt arī tikumus un gaumi izcilākajās Eiropas pilsētās. Tad viņi atgriežas atpakaļ, bagātināti ar dažāda veida zināšanām; un reti var atrast ļaudis, uz kuru spriedumiem politikas un komercijas jautājumos varētu paļauties tikpat droši, kā uz Rīgas tirgotājiem”.²

Bet reizē ceļojumi saistīti arī ar kādu citu, personīgāku aspektu – tie ir “vienas no cilvēka plašākajām durvīm uz brīvību”³ – raksta angļu dabas zinātnieks Marks Kokers (*Marc Cocker*).

Temata aktualitāte

Dažādu kultūru līdzāspastāvēšanas un mijiedarbības problēmas vienmēr atradušās humanitāro zinātņu uzmanības centrā. It sevišķi svarīga to pētniecība kļūst šodien, kad vispārējās globalizācijas un pastiprinātās iedzīvotāju migrācijas rezultātā dzīve, no vienas puses, izvirza priekšplānā diskusijas par nacionālās identitātes nozīmi un tās saglabāšanas iespējām, no otras – arvien lielāku nozīmi starptautiskajā laukā iegūst dažādas starpnacionālo, starpetnisko un starpkonfesionālo attiecību formas, kuras reizēm, diemžēl, mēdz izpausties arī destruktīvā veidā.

Bez tam mūsdienu laikmets izvirza priekšplānā arī kādu citu problēmu – tā ir problēma par cilvēka prāta iespējām un tā pielietojanas konsekvencēm. Apgaismības domātāji, kā zināms, optimistiski raudzījās gan uz nākotni, gan uz saprāta potencēm. Diemžēl, abi nākošie gadsimti – 19. un 20. – pierādīja, ka cilvēces nākotni nav iespējams nedz paredzēt, nedz modelēt atbilstoši vienas vai otras ideoloģijas postulātiem. Šādā ziņā Apgaismības izvirzītie jautājumi nav atbildēti vēl līdz šim brīdim – nav atrasts brīnumlīdzeklis, kas spētu cilvēci pasargāt no kataklizmām, kuras tai sekojušas jau kopš tās pirmsākumiem. Līdz ar to arvien un arvien no jauna humanitārajās zinātnēs izvirzās jautājums par prāta un ticības attiecībām – jautājums, kurš nodarbināja ne vien izcilos Apgaismības laikmeta zinātniekus un publicistus, bet arī tos ikdienišķos varoņus, kas tiks aplūkoti šajā pētījumā.

Bez minētās globālās piesaistes pētījuma temats, pēc autora domām, izraisa interesi arī lokālā – Baltijas vēstures aspektā. Latvijas kultūra kopš seniem laikiem bijusi multinacionāla, un vācbaltiešu etnosam vienmēr – īpaši sākot ar Apgaismības laiku – bijusi ievērojama loma progresīvāko Rietumeiropas sasniegumu izplatīšanā Baltijas kultūrtelpā. Tajā pašā laikā vispārēja vācbaltiešu vēsture vēl līdz šim brīdim nav uzrakstīta, bet tas nozīmē, ka mēs nespējam pilnvērtīgi novērtēt arī latviešu eiropeizētās nacionālās kultūras rašanās priekšnoteikumus. Līdz pat 20. gadsimta nogalei, ja par vācbaltiešiem vispār rakstīja, darīja to stipri politizēti – tas attiecas gan uz 20. gs. 30. gadu nacionālo historiogrāfiju, gan, jo īpaši, uz pētījumiem šajā laukā padomju varas gados.

Pētījuma aktualitāti nosaka arī nepieciešamība iegūt detalizētu priekšstatu par Ziemeļaustrumeiropu kā “vienotu kulturāli informatīvu telpu vai komunikācijas sistēmu”⁴, kāda, neapšaubāmi, savā laikā ir pastāvējusi, tikai detalizētu pētījumu šajā virzienā trūkst. Mūsdienās, kad notiek arvien ciešāka Latvijas un visas Austrumeiropas telpas iekļaušanās Eiropas Savienības saimnieciskajās un politiskajās struktūrās, īpašu interesi varētu izraisīt līdzīgi mēģinājumi, kas – tiesa gan, individuālā kārtā – notikuši jau pirms vairāk nekā pirms 200 gadiem. Rietumu historiogrāfijā pašlaik pastiprinās tendence aplūkot vēstures attīstību tās globālās virzības un reģionālo izpausmju dialektiskā vienībā: “Šodien”, raksta vācu vēsturnieks Hanns Kristofs Krauss (*Hans Christoph Kraus*), “kad pastāv vienprātība attiecībā uz to, ka jāsaskata vairs ne tikai atšķirības, bet ne arī tās attīstības īpatnības, kuras kopīgas visai Eiropai, tās vēsture jāizprot kā veselā un daļu mainīgā spēle (*Wechselspiel*).”⁵

Pētījumu par šī promocijas darba tematu līdz šim praktiski nav. Tajā pašā laikā avotu par minēto tēmu ir pietiekoši daudz, un tie varētu būt interesanti un noderīgi ne tikai vēsturniekiem, bet arī literatūras, filosofijas, kultūras, tautsaimniecības, eksakto zinātņu un citu nozaru vēstures pētniekiem. Bez tam minētā darba uzdevums ir ieviest zinātniskajā aprītē npublicētos avotus par pētījuma tematu, daļa no kuriem līdz šim ne tikai nav tikuši izmantoti, bet arī nav bijuši pazīstami.

Ceļojumu literatūras vēstures pētniecība ir samērā jauna nozare – Vācijā, kur tās attīstība notiek ļoti intensīvi, tā aizsākusies tikai apmēram pirms 30 gadiem. Tomēr arī šeit uzmanība galvenokārt pievērsta tādai ceļojumu literatūras grupai, kura, kā raksta vācu ceļojumu literatūras pētnieks Gerts Robels (*Gert Robel*) “Eiropu konfrontē ar svešām kultūrām. Turpretī iekšējās Eiropas ceļojumu aprakstu grupa, kas zem šī titula veido lielu daļu, pētījumiem tikusi izmantota tikai selektīvi. Tā vispirmām kārtām tiek piesaistīta tādos gadījumos, kad to sacerētāji pieskaitīti intelektuālajai un mākslas elitei. Bet liels skaits atbilstošo „ierindas personību” publikāciju guvuši maz vērības; tie labākā gadījumā parādās kā nejaušs pielikums”.⁶ Ceļojumu literatūras vēstures tēmas izpēte sekmīgi risinās arī Krievijā, kur aizstāvētas disertācijas gan vēsturē, gan literatūras vēsturē un kulturoloģijā. Latvijā un Baltijas valstīs kopumā šajā virzienā pagaidām sperti tikai pirmie soļi.

Pētījuma mērķis, uzdevumi un metodes

Pētījuma mērķis ir izpētīt Eiropas saimniecisko, sociālo, politisko un kultūras dzīves reāliju atspoguļojumu vācbaltiešu ceļojumu literatūrā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā, kā arī minētās literatūras sniegtās liecības par to sacerētāju uzskatiem un personības īpatnībām.

Darba zinātniskā mērķa sasniegšanai izvirzīti sekojoši uzdevumi:

- 1) apzināt vācbaltiešu ceļojumu literatūrā sniegto informatīvo potenciālu par apceļotajām valstīm, apkopot un klasificēt to;
- 2) noskaidrot, kādas ziņas no avotiem iespējams iegūt par pašu autoru – viņa izglītību, vērtību sistēmu, politiskajiem, sociālajiem, ētiskajiem un estētiskajiem ideāliem;
- 3) izdalīt novērojuma un attēlojuma prioritātes;
- 4) īpašu vērību pievēršot Apgaismības problemātikai, noskaidrot, vai un kādā veidā tā atklājas minētajos avotos;
- 5) noskaidrot, kādas tipoloģiskas izmaiņas vācbaltiešu ceļojumu literatūra pārdzīvo laika gaitā.

Izvēloties pētniecības metodes, tika ņemta vērā ceļojumu literatūras kā vēstures avota specifika, proti, tās subjektīvais (personālais) raksturs. Tā kā pētījuma mērķis nav apceļojamo valstu un iepazīstamo tautu dažādas eksistences puses kā tādas, bet gan to atspoguļojums ceļotāja apziņā, kas savukārt ir saistīts ar noteiktu emocionāli iekrāsotu, racionāli vairāk vai mazāk pamatotu attieksmi pret aplūkojamajiem objektiem un satiktajiem cilvēkiem, autors uzskatījis par lietderīgu izmantot kulturoloģijas pamatus veidojošo aksioloģisko pieeju (aksioloģija – mācība par vērtību

sistēmām). Uz šādas pieejas iespējamību, izvērtējot nepazīstamu kultūru, vairākkārt norādījuši arī vācu vēsturnieki, kā piemēram, Mihaēls Harbsmeiers (*Michael Harbsmeier*): “Svešzemju organizācijas formu un uzvedības modeļu atveidojums vispirms gan pakļaujas tiem pašiem [...] likumiem, kā pārējie [...] mentālās vēstures avotu veidi, tādā ziņā, ka šie svešie modeļi tiek attēloti vai nu kā **pretīgumu izraisoši** (*verabscheungswürdig*), grēcīgi vai smieklīgi, vai, gluži otrādi – kā **atdarināšanas cienīgi** [...] un **ideāli**.⁷ [Šeit un turpmāk izcēlums mans – E. C.] Protams, tik kontrastaini toņi attieksmēs valda ļoti retos gadījumos, tomēr tendenci saskatīt ir iespējams, un pieeja kā tāda sniedz pietiekošu pamatu, lai spriestu par ceļojumu aprakstu autora vērtību sistēmu. Tādēļ priekšplānā kā galvenie jautājumi izvirzīti sekojošie: a) ko attēloja? b) kā attēloja? c) kāpēc attēloja tieši tā? d) ko šāds attēlojuma veids varētu liecināt par vācbaltiešu sabiedrībā (vai tās noteiktā daļā) valdošajiem sabiedriskajiem uzskatiem? Izvirzītā mērķa sasniegšanai tika izmantotas sekojošas metodes:

- 1) vēsturiski ģenētiskā jeb aprakstošā;
- 2) klasifikācijas;
- 3) vēsturiski salīdzinošā jeb sintēzes;
- 4) teksta kontentanalīzes metode.

Pētījuma struktūra

Promocijas darbs sastāv no ievada, avotu un literatūras apskata, piecām pamatnodaļām un secinājumiem. Tam pievienots izmantoto avotu un literatūras saraksts, kā arī īsa anotācija latviešu un angļu valodās un Pielikums. Darba struktūra veidota atbilstoši izvirzītajiem pētniecības uzdevumiem, tās pamatā ir tematiskais, personāli hronoloģiskais un ģeogrāfiskais dalījums. Šāds dalījuma princips izriet no apskatāmo avotu specifikas, proti, no tā, ka tie kā personīgās izcelsmes narratīvie avoti, ir gan individuāli (piem., nesakrīt atsevišķo ceļojumu topogrāfija vai ceļotāju interešu prioritātes), gan universāli (gandrīz visās ceļojumu piezīmēs tiek raksturoti ar ceļojumu saistītie praktiskie un citi aspekti).

1. nodaļā “Vācbaltiešu sabiedrība 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā” analizēta tagadējās Latvijas valsts teritorijā dzīvojošo vācbaltiešu sabiedrības sociālā struktūra, to izglītības iegūšanas iespējas un līmenis, garīgās prioritātes un attiecības starp atsevišķām minētās sabiedrības kārtām un slāņiem 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā.

2. nodaļā “Pilsonu kārtā un ceļojumi vācu kultūrā 18. gs. otrajā pusē – 19. gadsimta sākumā” īsumā raksturoti intelektuālie procesi Vācijā, kā arī ceļojumu literatūras kā vēstures avota specifika, tās kvantitatīvās un kvalitatīvās izmaiņas.

3. nodaļā „Autoru personības un aprakstu īpatnības” sīkāk raksturoti autori un viņu apraksta īpatnības, kā arī tās attēlotās realitātes puses, kas tematiski raksturīgas tikai šim konkrētajam ceļotājam.

4. nodaļā “Vācbaltiešu ceļotāju vērojumi Eiropā: vispārējais un kopīgais” analizēts tas fakti materiāls, kas pakļaujas klasifikācijai, tas ir, tādi jautājumi, atbildes uz kuriem sastopamas it visos (vai lielākajā daļā)

apskatāmo avotu: ceļojuma nosacījumi, dažādi apceļojamo valstu saimnieciskās, sociālās, vai politiskās dzīves aspekti, dabas un kultūrvides attēlojumi utt.

5. nodaļā “Atsevišķu valstu un tautu raksturojums” sīkāk apskatīts konkrētu tautu, valstu vai tajās novēroto atsevišķu realitātes pušu atspoguļojums.

Pētījuma hronoloģiskie ietvari un ģeogrāfiskais aptvērumš

Eiropā laika posmā no 18. gadsimta vidus līdz 1815. gadam risinājās tās un pasaules vēsturei ārkārtīgi nozīmīgi procesi, kuru sekas tālāk attīstījās 19. gadsimtā un atsevišķās izpausmēs jūtas līdz pat mūsdienām. Tie bija: 1) Apgaismības pāreja no agrīnās fāzes klasiskajā (ar franču “Enciklopēdijas” pirmā sējuma izdošanu 1751. g.); 2) industriālās revolūcijas priekšnoteikumu radīšana un sākums Anglijā; 3) priekšstati par visu cilvēku “dabiskajām tiesībām” un tautas suverenitāti, kas tika sākti īstenot praksē Ziemeļamerikas Neatkarības kara un ASV nodibināšanās laikā, bet savu galējo izpausmi ieguva Lielās Franču revolūcijas gados; 4) Napoleona impērijas rašanās, iekarojumi un sabrukums, kas ievērojami mainīja Eiropas politisko karti un ieviesa vairākas neatgriezeniskas pārmaiņas šā kontinenta valstu sociāli ekonomiskajā stāvoklī; 5) pakāpeniska atteikšanās no klasiskajām vērtībām mākslā un literatūrā un pāreja uz romantismu, kas sāka iezīmēties ar 1770. gadu beigām, kā arī nacionālisma pastiprināšanās 19. gs. sākumā.

Bez tam minētos ietvarus nosaka arī apskatāmā priekšmeta – ceļojumu literatūras – attīstības loģika. 18. gadsimta otrā pusē, pēc pētnieku vienprātīga atzinuma, bijusi Eiropas ceļojumu literatūras “zelta laikmets”. Sākot ar šo atskaites punktu, savā attīstībā tā pārdzīvo vismaz 4 fāzes, kuras noslēdzas 19. gadsimta otrā gadu desmita beigās. Pēc šī laika seko pāreja uz kvalitatīvi jaunu pieeju ceļojumiem – gan tehnoloģiski, gan gnoseoloģiski.

Kas attiecas uz apskatāmajiem avotiem, tad tie samērā labi iekļaujas minētajās robežās: 1750. gadā vēlākais Rīgas pilsētas ārsts Nikolauss fon Himzelis (*Nicolaus von Himsel*, 1729 – 1764) dodas savā pirmajā tālākajā ārzemju ceļojumā – studijās uz Getingenas universitāti, bet 1815. gadā iznāk Elīzas fon der Rekes (*Elisa von der Recke*, 1754 – 1833) ceļojuma apraksts pa Dienvidvāciju un Itāliju, un Voldemārs Kārlis fon Ditmars (*Woldemar Karl von Ditmar*, 1794 – 1826) dodas apceļot Vāciju.

Pētījuma redzeslokā ir pieejamo vācbaltiešu ceļojumu aprakstu autoru apceļotās valstis – Polija, vācu zemes (Prūsija, Austrija, vācu sīkvalstis un brīvpilsētas), Holande, Austrijas Nīderlande (tagadējā Beļģija), Šveice, Francija, Spānija, Portugāle, Itālijas valstis, Sicīlija, Malta, Lielbritānija (Anglija), Dānija, Zviedrija, kā arī St. Pēterburga Krievijā. Pēdējās iekļaušanu pētījumā noteica pirmkārt, avotu ziņu esamība par šo pilsētu, otrkārt – tas, ka tā apskatāmajā laika posmā intelektuāli iekļāvās Rietumeiropas kultūras lokā, bija viseiropiskākā no visām Krievijas pilsētām.

Terminoloģija

Termins “vācbaltieši” (*die Deutschbalten*) ir samērā jauns veidojums. Pēc H. Bosses (*Heinrich Bosse*) tas der, runājot par šo etnisko minoritāti līdz 1939. gadam; pēc šī atskaites punkta tiek lietots apzīmējums “baltvāci”, arī baltvācieši (*Baltdeutschen, Baltendeutschen*).⁸ Paši sevi viņi gan biežāk dēvēja par baltiešiem (*die Balten*). Kas attiecas uz laiku, kam veltīts šis darbs, tajā netika lietots neviens no minētajiem terminiem. Parasti, ja vācbaltietis devās ceļojumā uz ārzemēm, viņš sevi dēvēja vai nu par vidzemnieku (*Liefländer*), kurzemnieku (*Curländer*) vai Igaunijas iedzīvotāju (*Ehstländer*).

Ar jēdzienu “vācbaltieši” mūsdienās saprot Latvijas un Igaunijas teritorijā ieceļojušo vāciešu, kā arī pārvācoto latviešu, līvu un igauņu pēctečus. Šajā darbā par vācbaltiešiem tiks uzskatītas vācu tautības personas, kas dzīvoja tagadējās Latvijas un Igaunijas teritorijā vismaz otrajā paaudzē.

Jēdzienam „ceļojuma literatūra” (vācudie *Reiseliteratur, der Reisebericht, die Reisebeschreibung*^a, angļu *travel literature, travel books*, franču *recit de voyage*, krievu *путевые заметки*) vienotas definīcijas nav. Pasaules nozīmīgākās enciklopēdijas vienīgi norāda uz jēdziena plašumu un ietverto variāciju daudzveidību, formulējumu veidojot literatūras vēstures aspektā. Tā Brokhauza enciklopēdijā paskaidrots: „Ceļojumu literatūras jēdziens uzrāda lielu variāciju daudzveidību un plašumu, sākot no ceļvežiem un ceļotājiem domātiem lietišķiem informācijas līdzekļiem [...] līdz pat ceļojumu iespaidu poētiskiem attēlojumiem – vienalga, vai tie izpaustos kā reāli pārdzīvojumi (ceļojumu dienasgrāmatās) vai kā fiktīvas formas (piem., ceļojumu romāni.”⁹; līdzīgi arī G. fon Vilperts (*Gero von Wilpert*)¹⁰. Tiek norādīts arī, ka nepastāv vispārpieņemta ceļojuma literatūras definīcija, jo jēdziena saturs ir atkarīgs no tā, vai par noteicošo žanra elementu tiek uzskatīts „ceļojums” vai „literatūra”.¹¹ Ar jēdzienu „ceļojuma literatūra” parasti apzīmē ceļotāja novērojumu un pārdzīvojumu literāru aprakstu.

Ceļojumu literatūras klasifikācija

Jēdzienā “ceļojumu literatūra” ietilpst apraksti, piezīmes, dienasgrāmatas, vēstules, kas atspoguļo ceļojuma gaitu, tajā pieredzēto un pārdzīvoto, kā arī autora iespaidus un pārdomas.

Svarīgs kritērijs, klasificējot ceļojumu literatūru, ir tās a d r e s ā t s. Tā varēja būt viena persona (vēstulēs), personu grupa, vai visa sabiedrība. Līdz ar to ceļojumu literatūru var iedalīt personiskajā (sākotnēji nebija domāta publicēšanai) un publiskajā (bija domāta publicēšanai jau no paša sākuma). Pie pirmās grupas pieder ceļojumu dienasgrāmatas (*Reisetagebücher*), ceļojumu žurnāli (*Reisejournale*), ceļojumu piezīmes (*Reiseberichte*) un vēstules (*Briefe*); pie otrās – ceļojumu apraksti (*Reisebeschreibungen*), ceļveži (vācu *Reiseführer*, latīņu *itinenaria*, angļu *itinerary*), ceļojumu rokasgrāmatas un t. s. *apodēmikas*. Atšķirība starp abām grupām ir būtiska tajā ziņā, ka nosaka avota

^a Vācu historiogrāfijā šo terminu lietojumā tomēr trūkst pilnīgas konsekvences. Tā Uve Henšels (*Uwe Hentschel*) un Gerts Robels (*Gert Robel*) ceļojumu literatūras apzīmēšanai lieto jēdzienu “*Reisebeschreibung*”, bet Pēteris Brenners (*Peter Brenner*) un Rainers Elkars (*Rainer Elkar*) – “*Reisebericht*”.

raksturu: ja vēstulē vai dienasgrāmatā cilvēks būs atklātāks, izsakoties par kādu notikumu vai personu, tad publicitāte diktē zināmu piesardzību gan ētisku, gan politisku motīvu dēļ.

Ceļojuma dienasgrāmatas aizsākums bija ceļojuma žurnāls (lai gan dažkārt pat zinātniskajā literatūrā abus šos jēdzienus neatdala). Ceļojuma žurnāls bija vienīgi galveno notikumu īsa fiksācija (obligāti ar datumiem un toponīmiem), lai vēlāk tos būtu ērtāk aprakstīt. Dienasgrāmatā autors jau varēja ļauties garākām refleksijām, sniegt plašāku aprakstu. No satura, kā arī autora personības atklāsmes viedokļa ceļojuma žurnāli un dienasgrāmatas palaikam ir bagātākas ar informāciju, ar kultūrvēsturiskām un sadzīvīskām detaļām, kuras minētajos otrās grupas ceļojumu aprakstos bieži atmetas kā nenozīmīgas.

Ceļojuma ziņojumi (*Reiseberichte*)^a; latviski labāk: „ceļojuma piezīmes” (lai gan šādi tulkojot, jēdziens zaudē precizitāti: piezīmes ir tās, ko ceļotājs var rakstīt arī sev, ziņojumus raksta citai, parasti augstākstāvošai personai). Grūtības sagādā tas, ka vācu historiogrāfijā terminu *Reiseberichte* parasti lieto visa ceļojumu literatūras žanra apzīmēšanai. Atšķirībā no ceļojuma aprakstiem ceļojuma ziņojums ir īsāks, konkrētāks, tajā parasti atspoguļots viens galvenais ceļojuma aspekts.

Ceļojuma apraksts ir visplašākā un daudzveidīgākā no ceļojumu literatūras grupām. Tajā parasti vispusīgi aprakstīta apceļojamā zeme. No ceļojuma dienasgrāmatas ceļojuma apraksts atšķiras ar to, ka ir apzināti rakstīts publicēšanai, bet galvenais – izmantoti arī citi avoti, ne tikai ceļotāja paša pieredze (piemēram – citu ceļotāju ziņojumi, vietējo iedzīvotāju sniegtā informācija, statistika, likumkrājumi, ceļveži, vietējā prese un pat monogrāfijas). Ceļojuma aprakstos autora personiskā pozīcija nav tik izteikta kā dienasgrāmatā.

Ceļveži jeb tālaika apzīmējumā ceļojuma rokasgrāmatas (*Handbücher, Reisehandbücher*) ir ceļojumu literatūras grupa, kura jau, sākot ar 18. gadsimta vidu, tika izdota plašās tirāžās, bet tā vienlaikus ir arī visbezpersoniskākā. Ceļveži sniedza dažādas praktiskas ziņas par maršrutiem, satiksmes ceļu stāvokli, sabiedrisko transportu, attālumiem starp pasta stacijām, viesnīcām, dažādu valūtu attiecībām, brīdināja par briesmām utt. Tuvas ceļojuma rokasgrāmatām bija arī *apodēmikas*, jeb pamācības kā pareizi ceļot. Tādas iznāca jau kopš 16. gadsimta, bet, sākot ar 18. gs. otro pusi, sāka diferencēties pa nozarēm. Apodēmikas bija adresētas noteiktiem iedzīvotāju sociālām vai profesionālām grupām un atspoguļoja tolaik sabiedrībā valdošos uzskatus, kā tām vajadzētu ceļot, ko būtu vērts aplūkot, kā veidot ceļojumu piezīmes utt.

^a Sk. zemspv. piezīmi iepriekšējā lpp.

Saīsinājumu saraksts

- 1) LU AB – Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēka
- 2) ADB – Allgemeine deutsche Biographie
- 3) Bd. – Band (sējums, vācu val.)
- 4) BM – “Baltische Monatschrift”
- 5) DBBL – Deutschbaltisches Biographisches Lexikon
- 6) Ebd. – ebenda (turpat, vācu val.)
- 7) Ibid. – ibidem („turpat“, latīņu, angļu, franču u. c. val.).
- 8) LNB – Latvijas Nacionālā bibliotēka
- 9) Latvijas Nacionālais Mākslas muzejs
- 10) LVVA – Latvijas Centrālais valsts vēstures arhīvs
- 11) P. - page (lappuse, angļu, franču val.)
- 12) P. – partie (daļa, franču val.)
- 13) RX – Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa, pilnīgi apstrādāto rokrakstu fondi
- 14) S. - Seite (lappuse, vācu val.)
- 15) Zit. – zitiert nach (citēts pēc).

* * * * *

Autors uzskata par nepieciešamu un patīkamu pienākumu izteikt sirsnīgu pateicību visiem, bez kuru nesavtības, padoma, praktiskās palīdzības un izpratnes šis darbs nebūtu varējis tapt. Paldies promocijas darba zinātniskajam vadītājam, LU Vēstures un filozofijas fakultātes profesoram dr. hist. Gvido Straubem, asoc. profesoram dr. hist. Ērikam Jēkabsonam, lektorei dr. hist. Kristīnei Antei, LU Vēstures institūta zinātniskajai sekretārei dr. hist. Viktorijai Bebrei, Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes profesoram dr. hist. Aleksandram Ivanovam, Latvijas Universitātes Akadēmiskās bibliotēkas galvenajām bibliotekārēm Aijai Taimiņai un Kristīnei Plostnieci, Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu un Letonikas nodaļu kolektīviem, personiski galvenajām bibliogrāfēm Astrai Šmitei, Dacei Pamatai un Kristīnei Zaļumai, tulkotājai, Latvijas Kultūras akadēmijas pasniedzējai Ingrīdai Tēraudai, datorspeciālistiem Jānim Migliniekam un Naurim Dainim, kā arī Ojāram Doņukam, Sandim Feldmanim un Kārlim Ceskem.

-
- ¹ Сботова, С. В. Рефлексия темы путешествия (пути) в художественно-философской мысли Западной Европы и России XVIII – XX вв. Дисс., Саранск, 2005. – www.disscat.com, skaĭts 27. 03. 013.
- ² Snell, K. Ph. Beschreibung der Stadt Riga. *In* : Beschreibung der Russischer Provinzen an der Ostsee. Jena, 1794, S. 284.
- ³ Cit pēc: Thomson, C. Travel writings, p. 6.
- ⁴ Ischreyt, S. 249
- ⁵ Kraus, S. 40.
- ⁶ Robel, G. Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung, S. 22.
- ⁷ Harbsmeier, S. 12.
- ⁸ Bosse, H. Betrachtungen zur deutsch-baltischen Literatur in kritischer Sichtung einiger Thesen von Prof. Gero von Wilpert vom 23 September 1979 in Lüneburg. – LNB, Baltijas Centrālā bibliotēka 10/77, S. 1.
- ⁹ Der Literatur Brokhaus, 3. Bd., Mannheim, o. J., S. 180.
- ¹⁰ Wilpert, G. von. *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart, O. J. , S. 676.
- ¹¹ *Encyclopedia of German Literature*. Vol. 2. Chicago & London, s. a., p. 944.

Izmantoto avotu un literatūras raksturojums

Avoti

a) npublicētie avoti

No npublicētajiem avotiem liela daļa laika gaitā gājusi bojā, atlikušais atrodams Latvijas Nacionālajā bibliotēkā, LU Akadēmiskajā bibliotēkā un Latvijas Valsts vēstures arhīvā.

Plašākais npublicētais avots ir Rīgas ārsta un kolekcionāra Nikolausa fon Himzeļa (*Nikolaus von Himsel*, 1729 – 1764) apjomīgais ceļojumu apraksts pa Eiropu no 1747. līdz 1757. gadam.¹ Trijos biezos sējumos viņš ārkārtīgi rūpīgi un detalizēti apraksta apceļotās pilsētas ģeogrāfisko novietojumu, ārējo izskatu, nocietinājumus, iedzīvotāju skaitu, satiksmi, ielu stāvokli, ievērojamākās celtnes utt., sevišķu vērību veltot dabaszinātņu un tehniskajiem sasniegumiem. Tiek apskatītas zinātņu akadēmijas, zinātniskās biedrības, bibliotēkas, zinātnieku un mecenātu personiskās kolekcijas utt., bez tam autors analizē arī katras valsts saimnieciskās vai politiskās attīstības īpatnības. Apraksts ļauj spriest arī par Himzeļa politiskajām simpātijām, uzskatiem ekonomiskajos jautājumos, erudīciju un interešu loku. Pārrakstīšanās un cita veida kļūdas vedina domāt, ka tas varētu nebūt paša Himzeļa oriģināls (autogrāfs), bet gan kādas citas personas noraksts.

Arī Vilhelms Melhioris fon Vīdavs (*Wilhelm Melchior von Wiedau*, 1766? – ?) savās ceļojuma piezīmēs pa Dienvidvāciju un Itāliju² (1781. – 1782. g.) centies rūpīgi aprakstīt visu redzēto – ceļu un viesnīcu stāvokli, transporta veidus, arhitektūras un mākslas objektus, kolekcijas, arsenālus, universitātes, manufaktūras, naudas kaltuves, hospitāļus utt., kaut gan darījis to konspektīvāk, nekā Himzelis, un avots sniedz mazāk informācijas par autora personību. Tomēr Vīdava apraksts promocijas darbam svarīgs tādēļ, ka viņš apmeklējis tās pašas vietas, ko citi vācbaltiešu ceļotāji (N. Himzelis, E. fon der Reke, H. fon Ofenbergs) – līdz ar to rodas iespējas salīdzinājumam.

No 1784. līdz 1785. gadam Vāciju, Itāliju un Angliju apceļoja pēdējais Kurzemes hercogs Pēteris fon Bīrons ar svītu, kurā ietilpa arī galma maršals Heinrihs fon Ofenbergs (*Heinrich von Offenbergs*, 1752 – 1827). Viņa ceļojuma piezīmes³ satur vērtīgu faktu materiālu par ceļu stāvokli, kalnu šķērsošanu, pārnakšņošanas iespējām utt. Viena no tā svarīgākajām iezīmēm – tajā atklājas augstākās aristokrātijas pārstāvja pasaules uztveres īpatnības un vērtību sistēma.

Barona Otto Teodora fon der Ropa (*Otto Theodor von Ropp-Pocroy*, 1783 – 1852) ceļojuma

piezīmes⁴. pa Francijas dienvidiem, Spāniju, Anglijai piederošo Gibraltāru, Portugāli, Itāliju, Šveici, Vācijas rietumdaļu un Holandi (1802. – 1805.) saglabājušās 1892. gada norakstos mašīnrakstā. Tās satur informāciju par apceļoto valstu saimniecību, ceļu stāvokli, transporta līdzekļiem, pilsētu izskatu, īpašu vērību pievēršot arhitektūras un mākslas pieminekļiem. Avots sniedz liecības arī par autora izglītības raksturu, garīgajām interesēm un citām personības īpatnībām, kā arī sociālajiem aizspriedumiem. Dažas detaļas liecina, ka autors manuskriptu nav domājis publicēt, tātad tajā paustās domas varētu būt atklātākas, nekā publicēšanas gadījumā.

b) publicētie avoti

Promocijas darbā izmantotos publicētos avotus var iedalīt 4 grupās: 1) vācbaltiešu ceļojumu literatūra; 2) dažādi avoti, kas raksturo vācbaltiešu kultūru un dzīvesveidu; 3) citu autoru ceļojumu apraksti; 4) ceļojumu pamācības (apodēmikas).

Publicētos vācbaltiešu ceļojumu aprakstus no nepublicētajiem atšķir tas, ka tie lielākā mērā nekā nepublicētie tikuši pakļauti iekšējai un ārējai cenzūrai.

Ja pirmās grupas ceļojumus grupē pēc ģeogrāfiskā principa, viens no iecienītākajiem mērķiem bijusi Vācija. Tā Kurzemes mācītāja meita un dzejniece Sofija Bekere-Švarca (*Sophie Becker-Schwarz*, 1754 – 1789) to apceļoja laikā no 1784. – 1786. gadam. Viņas piezīmes divus gadus pēc autores nāves izdeva tās vīrs Johans Ludvigs Švarcs (*Johann Ludwig Schwarz*, 1759 – 1830)⁵. Sagatavojot dienasgrāmatu publicēšanai, tā, neapšaubāmi, tikusi rediģēta, lai gan rediģējumu raksturu un apjomu šodien var noteikt tikai aptuveni. 1884. g. G. Karo (*Karo*) un M. Geijers (*Geyer*) izdeva Sofijas dienasgrāmatas sākotnējo, nepārlaboto versiju⁶, vadoties no kāda neilgu laiku atpakaļ atrasta autores oriģinālmanuskripta (kuru nav izdevies atrast). Atšķirība starp abiem minētajiem izdevumiem ir būtiska gan apjoma, gan satura ziņā (pēdējais izdevums satur daudz personiskāku informāciju, tajā sastopami arī atklātāki spriedumi par satiktajām personām, par reliģiju utt.). Tik asi vērtējumi, protams, nevarēja parādīties atklāti laikā, kad lielākā daļa no aprakstītajām personām vēl bija dzīvas. Abi Sofijas dienasgrāmatas izdevumi ir pētījumam būtiski tajā ziņā, ka ne tikai sniedz ieskatu autores psiholoģiskajos pārdzīvojumos ceļojuma laikā, bet arī ļauj izsekot, kuras Apgaismības idejas un kādā veidā atspoguļojas viņas uzskatos.

Kopā ar S. Bekeri-Švarcu 1784.– 1786. gadā ceļojumu pa Vāciju veica arī viņas draudzene, Kurzemes muižniece un dzejniece Elīza (īstajā vārdā Elīzabete Šarlote Konstancija) fon der Reke, dzimusi fon Medema (*Elisabeth Charlotte Constanzia von der Recke, geb. von Medem*, 1754 –

1833), kura pati savas ceļojuma dienasgrāmatas sāka rakstīt 1789. gada nogalē. No 1789. līdz 1804. g. dienasgrāmatu apjoms pieauga līdz 18 sējumiem. Diemžēl, lielāko daļu no tām viņa iznīcinājusi, lai tās pēc viņas nāves „netiktu izmantotas ļaunprātīgos nolūkos”.⁷ Vienīgais Elīzas fon der Rekes ceļojuma apraksts, kas izdots vēl autores dzīves laikā (1815), ir apraksts par ceļojumiem pa Vāciju, Itāliju un Šveici no 1804. – 1806. gadam.⁸ Aprakstāmos ceļojumus no grāmatas iznākšanas šķir samērā liela laika distance – 9 – 11 gadi. Protams, ka grāmata sava antinapoleoniskā noskaņojuma dēļ nevarēja iznākt laikā, kad šis imperators nedalīti valdīja gandrīz visā Eiropā; tomēr tās parādīšanos 1815. gadā, kad Eiropā jau bija sācies Restaurācijas laikmets varētu iztulkot arī kā autores (vai izdevēja K. A. Betigera (*Karl August Böttiger*, 1760 – 1835) centienus izmantot politisko konjunktūru.

Pārējās Elīzas fon der Rekes ceļojumu dienasgrāmatas izdotas 20. gadsimtā. Vecākais ir Paula Rahela (*Paul Rachel*) izdotais krājums⁹, kurā ievietoto 1789. – 1790. g. ceļojumu dienasgrāmatu autore pati 1810. gadā nodiktējusi savam sekretāram, 1823. gadā vēl pievienojot savus papildinājumus. 1927. gadā Johans Verners (*Johann Werner*) izdeva jaunatrstos viņas 1791. un 1793. – 1795. g. ceļojumu žurnālus, saglabājot teksta autentiskumu.¹⁰ Jaunākais E. fon der Rekes dienasgrāmatu izdevums ir 1984. gadā Leipcigā iznākušais „Dienasgrāmatas un apliecinājumi sev“ („*Tagebücher und Selbstzeugnisse*“)¹¹, kurš apvieno visas līdz šim atklātās ceļojuma piezīmes Kristīnes Trēgeres (*Christine Träger*) sakārtojumā ar viņas izsmeļošo un erudīto priekšvārdu (lai arī neiztiekot bez toreiz obligātajām nodevām marksistiskajai vēstures zinātnei).

Elīzas fon der Rekes 1789. – 1795. gada ceļojumi saistās ar Vāciju, Poliju un Dāniju. Viņas dienasgrāmatās var atrast bagātīgu materiālu par ceļošanas apstākļiem, sociālajiem kontrastiem, apmeklētajām vietām un pasākumiem, kā arī satiktajiem cilvēkiem. Tomēr, atšķirībā no iepriekš minētajiem autoriem, Elīza tik strikti nepieturas pie ceļojuma apraksta vispārpieņemtās struktūras, jo tiešo novērojumu apraksts mijas ar refleksijām un pašrefleksijām, tādējādi pilnīgāk atklājot autores sabiedriskos uzskatus un ētiskos ideālus.

No 1796. līdz 1806. gadam Vācijā uzturējās arī pazīstamais publicists un apgaismotājs Garlībs Merķelis (*Garlieb Merkel*, 1769 – 1850). Viņa ceļojumu apraksti vēl būtiskāk atšķiras no topogrāfiski statistiskajiem, kurus vācbaltiešu ceļojumu literatūrā pārstāv N. fon Himzelis, V. M. fon Vīdavs un T. fon Rops. Tie, tāpat kā S. Bekeres-Švarcas un E. fon Rekes dienasgrāmatas, drīzāk pieder pie t. s. “literātu ceļojumiem”. Tomēr pat šajā grupā tie atrodas tik ļoti savrup, ka rodas jautājums, vai vispār tie būtu pieskaitāmi ceļojumu literatūrai. Galvenais iemesls – tiešie ceļojuma apraksti kopējā apjomā

ieņem mazāko daļu. Lielāko sastāda atmiņas par tikšanos ar dažādiem izciliem vācu gara darbiniekiem, refleksijas par savu politiskā aģitatora darbību u. c. Tekstā tie iestrādāti bez noteikta plāna, kā atsevišķas, izolētas epizodes. Tomēr galvenā G. Merķeļa ceļojumu aprakstu atšķirība no iepriekš minētajiem ir to retrospektīvajā raksturā – tie tapuši apmēram 30 – 40 gadus pēc aprakstītajiem notikumiem.

Tajā pašā laikā saturiski atsevišķos parametros G. Merķeļa apraksti atbilst ceļojumu literatūras kritērijiem – tā piemēram, viņš raksturo transporta līdzekļus, apraksta Hanzas pilsētu ekonomisko pagrimumu un prognozē to nākotni. Bez tam viņa piezīmes kalpo kā materiāls salīdzinājumam, lai noskaidrotu, cik patiesībai atbilstoši ir apraksti Sofijas Bekeres-Švarcas dienasgrāmatā (piemēram, par literāro dzīvi Veimārā).

Minēto G. Merķeļa piezīmju izmantojumu sarežģī arī kāda cita problēma. Bez abām memuāru grāmatām¹² – „Skices no manas atmiņu grāmatas” („*Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche*”, 1812. – 1814.) un „Tēlojumi un raksturojumi iz manas dzīves” („*Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*”, 1839. – 1840.) kuri iznāca vēl autora dzīves laikā, viņa ceļojumu piezīmju izlasi 1887. g. izdevis liberālais vēsturnieks J. A. fon Ekards (*Julius Albert von Eckardt*, 1836 – 1908).¹³ (Tieši šis izdevums satur visvairāk ceļojumu iespaidu attēlojumu, tādēļ arī promocijas darbā visvairāk izmantots; tomēr vienlaicīgi tas uzdod visvairāk mīklu.) J. fon Ekards ievadā norāda, ka izdevums veidots no trim avotiem – jau pieminētajām „Skicēm”, „Tēlojumiem” un vēl kādiem atsevišķiem Merķeļa rokrakstiem, kas atrasti pēc viņa nāves. Kā liecina atsevišķas vietas to tekstā^a, tie varētu būt tapuši ap 1839. gadu – tas ir, īsi pirms „Tēlojumu” izdošanas un, visticamāk, saturējuši kādu no daudzajiem „Tēlojumu” darba variantiem, resp. melnrakstiem. Kā raksta J. fon Ekards, šie papildinājumi savā laikā tikuši iesniegti žurnālam „*Deutsche Rundschau*”¹⁴ (kurš, acīmredzot, tos nenopublicēja, jo pretējā gadījumā Ekards būtu uz žurnālu atsaucies). Tā kā minētais žurnāls sāka iznākt tikai 1874. gadā, Merķelis pats savas piezīmes tam, protams, iesniegt nevarēja. Paliek atklāts jautājums ne tik daudz par to, kurš iesniedzis manuskriptu, kā par to, kā rokās tas nonāca pēc tam. Tā kā saskaņā ar Ekarda apgalvojumiem, minētā izlase publicēta galvenokārt pēc šī Merķeļa darba varianta resp. melnraksta (un tas atbilst patiesībai, jo teksta vietu, kas sakristu ar „Skicēm” vai „Tēlojumiem”, 1887. gada izlasē ir visai maz), tad jādomā, ka rokraksts nonāca pie Ekhardta un pie

^a Piemēram, Dānijas karaļa Kristiāna VIII kronēšanas, kas notika 1839. gadā, pieminējums. (Merkel, G. *Garlieb Merkel über Deutschland zur Schillers- Goethe-Zeit*, Berlin, 1887, S. 154. Tālāk – Merkel, 1887.

viņa arī palika. Katrā gadījumā LU AB Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā, kur glabājas vispilnīgākā G. Merķeļa rokrakstu kolekcija, tas nav atrodams.

Tātad salīdzināšanas iespējas pagaidām nepastāv, un jautājums par to, cik un ko izdevējs izmantojis no Merķeļa rokraksta, paliek bez atbildes. Citiem vārdiem – avota veritāte atkarīga no izdevēja (J. fon Ekhardta) goda prāta.

Tādēļ, lai noskaidrotu avota – 1887. gada izdotās Merķeļa ceļojumu piezīmju izlases – ticamības pakāpi, vispirms jānoskaidro jautājums par J. fon Ekarda politiskajiem uzskatiem kontekstā ar to sabiedrību, kurā viņš uzturējās.

J. fon Ekards kopš 1867. gada dzīvoja Vācijā, tātad Baltijas muižniecības konservatīvā daļa, kuras attieksme pret Merķeli labi zināma, viņu sevišķi vairs ietekmēt nevarēja. Tomēr tajos savos uzskatos, kas attiecās uz Baltijas autonomiju, resp. vācbaltiešu privilēģijām, J. fon Ekards bija stipri konservatīvs (piemēram, viņš centās apkarot jaunlatviešu kustību^a, kura, kā vispārzināms, savā ideoloģijā daudz aizguva no Merķeļa darbiem). Hamburgu, kur Ekards ieņēma atbildīgus amatus^b, viņam 1882. gadā pēc Krievijas sūtņa kategoriska pieprasījuma nācās atstāt. Iemesls bija kāda viņa pret rusifikācijas pastiprināšanos Baltijā vērsta publikācija. Pēc visa spriežot, Ekards bijis proprūsiski orientēts (ne velti pēc Hamburgas piespiedu atstāšanas viņš ar paša kanclera Oto fon Bismarka (*Otto von Bismarck*, 1815 – 1898) protekciju ieguva posteni Prūsijas ārlietu ministrijā un vēlāk darbojās arī kā konsuls Tunisā, Marseļā, Stokholmā u. c.).

Merķelis 1806. gadā aicināja uz to pašu mērķi, ko O. fon Bismarks sasniegta 1871. gadā (lai arī „ar dzelzi un asinīm”), proti – Vācijas apvienošanu. Iespējams, šī aicinājuma politiskā aktualitāte kļuva par noteicošo argumentu, kāpēc minētā izlase *vispār* tika izdota – Merķelis, pēc Ekhardta domām, „tikpat skaidri nojauta lomu, kādu Prūsijai bija lēmusi Providence, kā to, ka politiskā sadrumstalotība ir savu laiku pārdzīvojusi”.¹⁵ Cik lielā mērā un kā tieši politiskā situācija ietekmēja izdodamās izlases saturu, pašlaik pateikt grūti, jo tas prasa papildu pētījumus.

Ar Merķeļa piezīmju izdošanu saistītās iespējamās tendenciozitātes motīvi sīkāk tiks apskatīti 3. 8. nodaļā.

^a Duhanovs, M. Baltijas muižniecība laikmetu maiņā. – R., Zinātne, 1986., 209. lpp.

^b 1870. g. viņš kļuva par ietekmīgā laikraksta „*Hamburgischer Correspondent*” galveno redaktoru, bet 1874. – par Hamburgas Senāta sekretāru. J. fon Ekards piederēja arī pie Sociālpolitikas biedrības (*Vereins für Sozialpolitik*), izveidota 1873.) dibinātājiem

Vāciju apceļojuši arī citi vācbaltieši, kuru ceļojumu piezīmju fragmentus izdevis Oto Klemens (*Otto Clemen*).¹⁶ Šī grāmatiņa, kas domāta plašam lasītāju lokam un nepretendē uz zinātniskumu (sastādītājs atzīstas, ka atlasas principa pamatā bijusi apceļoto valstu un sastapto cilvēku atpazīstamība), tomēr ir nozīmīga, jo daudzi tajā publicētie manuskripti mūsdienās vairs nav atrodamī. Divi no minētajā hrestomātijā ievietotajiem fragmentiem – Kurzemes mācītāja Ernsta Daniēla Burzija (*Ernst Daniel Bursy*, 1756 – 1831) 1780. gada ceļojuma¹⁷ un Igaunijas muižnieka Voldemāra fon Ditmara (*Woldemar von Ditmar*, 1794 – 1826) 1815. gada ceļojuma¹⁸ pēc apjoma nelielās piezīmes sniedz ziņas par Vācijas, resp., Desavas un Berlīnes arhitektūrā valdošo agrīnā klasicisma stilu un tikšanos ar tajā laikā iecienītiem literārās pasaules pārstāvjiem. V. fon Ditmara vēstules vecākiem publicētas arī laikraksta „*Baltische Monatschrift*“ 1896. g. pielikumā.¹⁹ O. Klemens publicējis arī fragmentus no jau minētajām H. fon Ofenberga dienasgrāmatām, kas atrodas Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Īpaši vērtīgi ir viņa komentāri, kas sniedz ziņas par Kurzemes hercoga Pētera fon Bīrona lomu Ofenberga ceļojumu ierosināšanā.

Heinriha Frīdriha fon Štorha (*Heinrich Friedrich von Storch*, 1766 – 1835) ceļojumu aprakstā²⁰ sniegta plaša ziņa par Elzasas un Francijas ziemeļaustrumu pilsētu, visvairāk Parīzes, saimniecību, ievērojamākajiem arhitektūras pieminekļiem, kā arī izklaides iespējām un sadzīvi; tomēr, atšķirībā no daudziem iepriekšminētajiem, H. F. fon Štorhs cenšas saskatīt arī aprakstāmo parādību sociālo kontekstu. Atsaucoties uz franču apgaismotāju darbiem, viņš argumentēti analizē pirmsrevolūcijas Francijas politisko iekārtu, nodokļu sistēmu un reliģiskās attiecības. Tomēr, izmantojot gan H. F. fon Štorha, gan G. Merķeļa ceļojumu aprakstus kā vēstures avotus, nedrīkst aizmirst, ka apgaismotāji parasti diezgan brīvi operēja ar faktiem politiskās retorikas interesēs – tajā laikā nepastāvēja strikta robeža starp zinātniskumu un publicistiku.

Divu ceļotāju piezīmes veltītas ceļojumam uz Sicīliju. Pirmās no tām ir Varakļānu grāfa Mihaēla Johana fon der Borha (*Michael Johann von der Borch*, 1753 – 1810) no 1776. līdz 1777. gadam veiktā ceļojuma piezīmes pa Sicīliju un Maltas salu.²¹ Autora intereses saistās galvenokārt ar dabaszinātnēm – viņa uzmanības centrā atrodas minēto salu minerāli, klimats, augu un dzīvnieku valsts, kā arī saimniecība (īpaši lauksaimniecības iespējas) un vēsture; viņa plāns, kā M. J. fon der Borhs pats uzsver ievadā, neietver neko, kas būtu “saistīts ar racionāliem apsvērumiem – vismazāk jau politiskajiem.”²² Tomēr blakus minētajam, avots sniedz informāciju arī par sacerētāja sabiedriskajiem uzskatiem, tajā izpaužas arī viņa attieksme pret populāro ieradumu veidot nacionālos stereotipus.

Sicīliju no 1804. līdz 1805. gadam apceļojis arī pazīstamais vācbaltiešu gleznotājs un dzejnieks Kārlis Gothards Grass (*Karl Gotthard Graß*, 1767 – 1814). Kā K. G. Grass pats norāda ievadā, viņa darbs²³ domāts galvenokārt gleznotājiem, tādēļ Sicīlijas daba tiek uztverta caur krāsām un atbilstoši aprakstīta. Minētā avota īpatnība ir uztveres īpašā subjektivitāte, kura šeit ne tikai tiek apzināti lietota, bet arī pasludināta par attēlojuma pamatprincipu.²⁴ Tomēr arī reāliju attēlojumi (vietējo iedzīvotāju raksturojums, svētku paražas utt.) viņam izdevušies ļoti spilgti un pārlicinoši.

Minēto vācbaltiešu ceļojumu piezīmju kā vēstures avotu analīze no ārējās un iekšējās kritikas viedokļa šeit aizņemtu pārāk daudz vietas, tādēļ tās sīkāk tiks analizētas 3. nodaļā.

Otrās grupas avoti palīdz raksturot garīgo interešu līmeni un vērtību sistēmu vācbaltiešu sabiedrībā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā. Pie tādiem jāpieskaita Augusta Vilhelma Hupela (*August Wilhelm Hupel*, 1737 – 1819) pazīstamais darbs “*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*” (“Topogrāfiskās ziņas par Vidzemi un Igauniju”) ²⁵. No viņa sniegtā bagātā materiāla šajā darbā promocijas darbā izmantotas ziņas par attieksmi pret izglītību, grāmatu izplatību un garīgajām interesēm Baltijas muižnieku vidē, salīdzinot tās ar citos avotos sniegtajām. Mazāk Hupelis pieskaras izglītotās vidusšķiras intelektuālajām prasībām un aktivitātēm.

Heinrihs Johans fon Jannaus (*Heinrich Johann von Jannau*, 1753 – 1821) savā darbā “*Sitten und Zeit*” (“Tikumi un laiks”)²⁶ no apgaismotāju pozīcijām kritiski apskata izglītības un audzināšanas jautājumus, kā arī literārās intereses Vidzemes muižniecībā un pilsoņu kārtā 18. gadsimta otrajā pusē. Viņa sniegtajai laikmeta kopainai tomēr nepieciešams pieiet uzmanīgi, tāpēc ka darbam ir izteikts publicistisks raksturs.

Lai iegūtu priekšstatu par Rīgas pilsoņu kārtas sabiedrības izglītības līmeni un garīgajām vajadzībām, izmantots jau minētā Kārļa Filipa Snella “*Beschreibung der Stadt Riga*” (“Rīgas pilsētas apraksts”)²⁷. Tajā norādīts uz Rīgas tirgotāju jaunākās paaudzes eiropisko un pat kosmopolītisko domāšanas veidu; tomēr jāņem vērā, ka autors, kā Rīgas domskolas bijušais rektors, šeit atklāti aizstāv Rīgas tirgotāju intereses.

Trešā pētījumā izmantotā publicēto avotu grupa ir to vācu ceļotāju piezīmes, kuri gandrīz vienlaicīgi ar vācbaltiešiem ceļojuši daļēji pa tiem pašiem maršrutiem: C. K. fon Uffenbaha (*Zacharias Conrad von Uffenbach*)²⁸, J. P. Villebranda (*Johann Peter Willebrand*)²⁹, J. K. Rīzbeka (*Johann Kaspar Riesbeck*)³⁰, J. V. fon Arhenholca (*Johann Wilhelm von Archenholz*)³¹. Nepieciešams norādīt uz minēto darbu idejisko neviendabību – ja C. K. Uffenbaha, kurš ceļoja 18. gadsimta sākumā, grāmatā

galvenā uzmanība vēl pievērsta dažādu bibliotēku, naturāliju kabinetu utt. ārkārtīgi skrupuloziem aprakstiem, tad gadsimta vidū un otrajā pusē ceļojušo J. P. Villebranda, bet jo sevišķi J. K. Rīzbeļa grāmatā jau parādās vācu zemēs valdošo pusfeodālo institūciju un klerikālisma kritika no Apgaismības pozīcijām. Savukārt J. V. fon Arhenholca ceļojumu apraksts pa Angliju ir šīs valsts liberālās politiskās iekārtas slavinājums. Tas izmantots, lai salīdzinātu ar N. Himzeļa Anglijas ceļojuma aprakstu.

Minētā avotu grupa nodēvē vācbaltiešu ceļojumos minēto faktu pārbaudei. Tā palīdz izprast vācbaltiešu ceļojumu kontekstu 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā.

Ceturrtā grupa – ceļojumu pamācības (apodēmikas) un rokasgrāmatas sniedz izsmeļošu pārskatu pār ceļojuma veidiem, transporta līdzekļiem, viesnīcām, ceļojumu izmaksām, to plānošanu utt. Pie šīs grupas pieder pazīstamā 18. gadsimta vēsturnieka Augusts Ludvigs Šlecers (*August Ludwig Schlötzer*). lekcijas,³² kā arī arī jau minētā J. P. Villebranda grāmata. Viena no plašākajām apodēmikām ir Franča Poselta (*Franz Posselt*) „*Apodemik oder Kunst zu reisen..*” (“Apodēmika vai māksla ceļot”).³³ F. Poselts nosauc garu rindu ceļotāju, katram tiem veltīdams detalizētus norādījumus, kā ceļot. Apodēmikas liecina par ceļojumu popularitāti 18. gadsimtā, tās sniedz bagātu materiālu par ceļojumu tehnisko pusi. Uz jautājumu, cik lielā mērā šīs pamācības patiešām tika lasītas un cik lielā mērā ceļotāji sekoja tajās izteiktajiem padomiem, daļēji palīdz atbildēt salīdzinājums ar vācbaltiešu ceļojumu literatūru.

Literatūra

Promocijas darba sagatavošanā izmantotās publikācijas var iedalīt trīs grupās: 1) metodoloģiska rakstura darbi; 2) pētījumi par 18. gadsimta otrās puses un 19. gadsimta sākuma ceļojumu literatūru vācu kultūrā un sabiedrības izglītotākās daļas garīgajiem centieniem; 3) fragmentārās ziņas par vācbaltiešu ceļojumiem vācu historiogrāfijā; 4) pētījumi, kas atspoguļo sociālos un kultūras procesus vācbaltiešu sabiedrībā.

Atsevišķu tieši promocijas darba tematam veltītu pētījumu nav. Dažās vācu autoru publikācijās epizodiski raksturoti S. Bekeres-Švarcas, E. fon der Rekes un G. Merķeļa ceļojumu apraksti. Latviešu vēsturniece A. Taimiņa apskata M. J. Borha Sicīlijas ceļojumu apskata vairāk mākslas vēstures aspektā.³⁴

Vācvalodīgajā historiogrāfijā aktīva ceļojumu literatūras pētniecība aizsākās tikai 1970. gadu beigās – 1980. gadu sākumā. Šveiciešu vēsturnieks U. Biterli (*Urs Bitterli*) norāda, ka “ļoti dzīvinoša ietekme” šeit bijusi idejām, kas radušās franču annāļu skolā.³⁵

Jau no paša sākuma ceļojumu literatūras pētniecības vācu skolai bijusi raksturīga spēcīga teorētiskā bāze un kompleksa pieeja. Tās konceptuālās vadlīnijas nosprauda 1989. gadā P. J. Brennera (*Peter J. Brenner*) redakcijā iznākušais rakstu krājums „Ceļojuma apraksts. Virziena attīstība vācu literatūrā”.³⁶ Metodiski noderīgs bija šajā krājumā ievietotais P. J. Brennera raksts “Svešatnes iepazīšana”³⁷, jo ar ceļojuma iespaidiem saistītās gnozeoloģiskās problēmas tajā apskatītas korelācijā ar filozofisko paradigmu izmaiņām. Vēl viena raksturīga parādība vācu historiogrāfijā attiecībā uz ceļojumu literatūru ir tā, ka centrā atrodas vairs tik daudz aprakstāmais materiāls, kā pats autors. Piemēram, kultūrantropologs M. Harbsmeiers³⁸, aplūkojot ceļojuma aprakstu kā mentālās vēstures avotu, akcentē domu, ka ceļojuma aprakstus varētu uzskatīt arī par “recipienta personas un viņa zemes kultūras neapzinātas pašatspoguļošanās veidu”.³⁹ Līdzīgi arī H. Vithefts (*Harald Witthöft*), runājot par 18. gadsimta ceļojumu, norāda, ka tajā par pētījuma objektu kļūst “autora sociālie kontakti, pasaules uztvere un pasaules uzskats”.⁴⁰ Šāda pieeja dod iespēju pielietot ne tikai vēstures, bet arī citu radniecīgu disciplīnu – literatūras vēstures, lingvistikas, atropoloģijas, etnoloģijas u.c. pētniecības metodes, saskatīt ceļojumu literatūras vietu vēstures universālo norišu atspoguļojumā.

Ceļojumu literatūras **satura aspektiem** veltītos pētījumus arī var iedalīt divās grupās – vispārējos un specifiskos. Pie pirmajiem jāpieskaita V. E. Stjuarta (*William E. Stewart*) monogrāfija⁴¹ par ceļojumu aprakstu teoriju Vācijā 18. gadsimtā – fundamentāls pētījums kā izmantoto avotu apjoma, tā apskatītās problemātikas un izmantoto metožu ziņā, pie tam tas ir pirmais tik plašais darbs par apskatāmo tematu. Šajā pētījumā no minētās monogrāfijas izmantota nodaļa par ceļojumu aprakstu politisko teoriju un pilsoņu kārtas opozīciju.

No visiem vācu valodā sarakstītajiem pētījumiem, kas veltīti ceļojumu literatūras vēsturei, lielākā daļa veltīta tieši 18. gadsimtam. G. Robela⁴² (*Gert Robel*) un R. Elkara⁴³ (*Rainer Elkar*) publikācijas veltītas ceļojumam kā sociālam fenomenam, aplūkojot to saistībā ar ekonomiskajām izmaiņām Eiropā un buržuāzijas saimnieciskās lomas pieaugumu, kā arī apskatot ceļojumu kā nepieciešamu sastāvdaļu “izglītotā pilsoņa” (*Bildungsbürger*) personības veidošanā.

Vairāki pētnieki pievērsušies ceļojumu ekonomiskajai vēsturei. Tā H. Vithefts apskata ceļu stāvokli, dažādu transporta līdzekļu veidu kvalitāti un izmaksas, viesnīcu stāvokli un cenas utt.⁴⁴ Citā savā darbā⁴⁵ viņš blakus ceļojumu aprakstu analīzei pa Ziemeļvāciju piedāvā arī metodoloģiju darbā ar šāda veida avotiem. K. Beirers (*Klaus Beyrer*), izmantojot daudzveidīgus avotus, ne tikai analizē ceļošanas apstākļus (ceļu stāvokli, transporta līdzekļus utt.), bet arī izdara secinājumus par ceļojumu

literatūras diferenciaciju atkarībā no ceļotāja sociālās piederības.⁴⁶ Nozīmīgus rezultātus devuši arī pētījumi, kuri apskata ceļojumu literatūras žanru tā vēsturiskajā attīstībā. U. Hentsela (*Uwe Hentschel*) studijas⁴⁷ sniedz pārskatu par tipoloģiskām izmaiņām (“paradigmu maiņu”) vācu ceļojumu aprakstos 18. gadsimta otrajā pusē.

Specifisko pētījumu grupā atsevišķu sadaļu sastāda publikācijas, kas veltītas noteiktu valstu atspoguļojumiem ceļojumu literatūrā. Pie tādām pieskaitāma B. Štruka (*Bernhard Struck*) monogrāfija par Franciju un Poliju vācu ceļotāju uztverē (1750 – 1850).⁴⁸ Autors balstījies uz jau minētā M. Harbsmeiera, kā arī R. Kozeleka (*Reinhart Koselleck*) metodoloģiskajām nostādnēm; viņa pētījumu rezultāti šeit izmantoti salīdzinājumam ar vācbaltiešu ceļojumu aprakstos sniegtajām ziņām. Štruks pieder pie tiem nedaudzajiem vācu pētniekiem, kuri piemin arī vācbaltiešu ceļotājus.

Promocijas darbā izmantotas arī četras publikācijas par Anglijas politiskās iekārtas un tehnisko izgudrojumu recepciju Eiropā, īpaši Vācijā – tajā skaitā caur ceļojumu literatūru. Ja R. Elzasa (*Robert Elsasser*) 1917. gadā iznākušo darbu⁴⁹ gan izmantotās metodikas, gan avotu ziņā mūsdienās varētu uzskatīt par nedaudz novecojušu, tad V. Krokera (*Werner Kroker*) publikācija⁵⁰ (1971.), kas veltīta kontinenta valstu tehniskajiem aizguvumiem no Anglijas, vēl līdz šim laikam nav zaudējusi savu nozīmi. Relatīvi nesen iznākušas divas uz plašas avotu bāzes sarakstītas monogrāfijas: M. Maurera (*Michael Maurer*) darbs⁵¹ sniedz ļoti aptverošu t. s. anglofilijas izpausmju ainu vācu sabiedrībā dažādās jomās – politikā, sociālajā sfērā, ideju vēsturē, mākslā un arhitektūrā. Savukārt H. K. Krausa (*Hans Christoph Kraus*) fundamentālais pētījums⁵² veltīts Anglijas politiskās iekārtas modeļa uztvērūmam un novērtējumam Eiropas sabiedrībā kā laikā no 1689. līdz 1789. gadam, tā arī vēlākajā historiogrāfijā līdz pat mūsdienām. Abi pēdējie darbi šim pētījumam ir ļoti nozīmīgi, jo ļauj N. Himzeļa (viņa vienīgā no vācbaltiešu ceļotājiem piezīmes par šo valsti ir saglabājušās) iespaidus un vērtējumu projicēt uz citu tālaika ceļotāju, kā arī Eiropas sabiedriskās domas fona.

Atsevišķas publikācijas veltītas noteiktu iedzīvotāju grupu ceļojumiem. Tā, piemēram, A. Pelca⁵³ (*Annegret Pelz*) un S. Holendere⁵⁴ (*Sabine Holländer*) apskata sieviešu ceļojumu literatūru laikā 17. gs. otrās puses līdz 19. gadsimta sākumam. Abas autores analizē plašu avotu materiālu, saistot to ar Apgaismības pedagoģiskajām idejām; norādot uz lielajām grūtībām, kādas bija jāpārvar sievietēm-ceļotājām, viņas tajā pašā laikā atzīst šīs ceļojumu kategorijas straujo pieaugumu 18. gadsimta pēdējā ceturksnī un 19. gadsimta sākumā. Starp citām pieminētas arī divas ceļotājas no Kurzemes – S. Bekere-Švarca un E. fon der Reke.

No promocijas darbā apskatāmajiem ceļotājiem visvairāk pētījumu veltīts G. Merķelim, tomēr viņa ceļojumu analīzei tajos ierādīta pārsvarā otršķirīga vieta. Kā nozīmīgākās minamas R. Barleta⁵⁵ (*Roger Barlett*) un R. Hartmanes⁵⁶ (*Regina Hartmann*) publikācijas. Tematiski šai grupai piesienas arī latviešu vēsturnieces Aijas Taimiņas publikācija⁵⁷ par M. J. fon der Borhu.

Divas doktora disertācijas veltītas vācu ārstu ārzemju ceļojumiem: abas tās iznākušas jau krietnu laiku atpakaļ. F. V. Baijera (*Friedrich-Wilhelm Bayer*) darbs⁵⁸ veltīts vācu ārstu ceļojumiem uz dažādām Eiropas valstīm, bet E. Bukholca (*Eckart Bucholz*) disertācija⁵⁹ – vācu un austriešu ārstu ceļojumiem uz Angliju. Izmantota samērā plaša avotu bāze, diemžēl tas, ka abi autori nav humanitāro nozaru pārstāvji, ietekmējis darbu zinātniskumu – abi tie ir pārsvarā deskriptīvi, tomēr faktoloģiski noderīgi, novērtējot N. Himzeļa ceļojuma piezīmes.

Ārzemju ceļojumos, sākot ar 18. gadsimta otro pusi, arvien lielāku nozīmi sāka iegūt izglītotā pilsoņu kārtā (*Bildungsbürgertum*). Tai raksturīgākās īpašības, intelektuālās aktivitātes un sociālās komunikācijas formas atklāj trešā apskatāmo pētījumu grupa. Izprast garīgās pilnveides (*Bildung*) jēdzienu atbilstoši Apgaismības tradīcijai palīdz šajā darbā izmantotā R. Kozeleka metodoloģiskā koncepcija.⁶⁰ P. Šmida (*Pia Schmid*) savā disertācijā⁶¹ raksturo vācu izglīto to pilsoņu kārtu (*Bildungsbürgertum*), M. Prīseneras (*Marlies Prüsener*) pētījums par lasīšanas biedrībām Vācijā⁶² ļauj spriest par intelektuālo vidi, ar kādu saskārās no Baltijas iebraukušie ceļotāji. Nozīmīgs ir arī H. Išreita (*Heinz Ischreyt*) programmatiskais raksts⁶³, kurš Ziemeļaustrumeiropā notiekošos atsevišķos kultūras aspektus 18. gs. beigās un 19. gadsimta sākumā apskata kā vienotu komunikācijas sistēmu.

Vācbaltiešu sabiedrībai un tās kultūrai 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā veltītu darbu nav daudz; tās ir atsevišķas apakšnodaļas resp. fragmenti vispārēja rakstura monogrāfijās, kā arī daži detaļpētījumi.

Pirmo grupu veido publikācijas, kas raksturo minēto sabiedrību kopumā, tās sociālo diferenciaciju, attiecības starp atsevišķiem slāņiem un t. s. imatrikulētās muižniecības privilēģiju izcelsmi. J. Zuša fundamentālajā, uz plašām nepublicēto avotu studijām balstītajā darbā “Baltijas jautājums XVIII gadsimtā”⁶⁴ raksturotas attiecības starp bruņniecību un Rīgas namniekiem, Krievijas valdības politika attiecībā pret Vidzemes politisko autonomiju un Rīgas pilsētas ekonomisko patstāvību, kā arī pretrunu saasināšanās starp minētajiem politiskajiem spēkiem. Edgars Dunsdorfs⁶⁵ pārskatāmi un objektīvi raksturo vācbaltiešu sabiedrību gan no statistiskā, gan juridiskā un kultūras aspekta. Kolorītu laikmeta ainu paver divas jau pieminētā J. A. fon Ekarda monogrāfijas: “Die

*baltischen Provinzen Russlands*⁶⁶ (Krievijas provinces Baltijā) un *“Livland im 18. Jahrhundert”*⁶⁷ („Vidzeme 18. gadsimtā”). Autors sīki un pat nedaudz nostalgiski apskata vācbaltiešu sabiedrības dzīvesveidu, kultūras vajadzības un izglītību, sevišķu vērību pievēršot Krievijas administrācijas veiktajām reformām Baltijā. Svarīgas ir viņa atziņas par vācbaltiešu sabiedrības noslēgto, konservatīvo, korporatīvo un patriarhālo raksturu. Tomēr minētajiem darbiem piemīt arī politiska tendenciozitāte – J. fon Ekards vācbaltiešu sabiedrības etniski sociālo kopību priekšstata kā monolītu; tās specifisko tiesību saglabāšana it kā esot bijusi priekšnoteikums visas Baltijas sabiedrības sekmīgai funkcionēšanai.

Kā viens no visjaunākajiem pētījumiem minama M. Mezenhellerā monogrāfija⁶⁸, kas veltīta Kurzemes hercogistes (no 1795. g. – guberņas) bruņniecības attieksmei pret laikmeta diktētajām modernizācijas prasībām. Vācbaltiešu sabiedrībā notiekošo procesu vispārējs raksturojums sniegts arī dažos pētījumos ar kultūrvēsturisku tematiku. Faktoloģiskā ziņā sevišķi nozīmīga ir A. Johansona enciklopēdiskā monogrāfija *“Latvijas kultūras vēsture”*⁶⁹, kas sniedz daudzpusīgu informāciju par vācbaltiešu sabiedrības dzīves veidu, tajā valdošajām intelektuālajām interesēm un estētisko gaumi.

Pie otrās grupas pieder darbi, kas veltīti atsevišķām vācbaltiešu sabiedrības sociālajām kategorijām. *“Literātu”* slāni Vidzemē un Kurzemē 18. gadsimtā, tā attiecības ar muižniecību raksturo V. Lencs (*Wilhelm Lenz*), sen.⁷⁰; autors sīkāk pakavējas arī pie vācbaltiešu izglītības sistēmas; tomēr daži viņa apgalvojumi neatrod pietiekamu apstiprinājumu avotos.

Divi darbi veltīti Franču revolūcijas ideju ietekmei sabiedriski politiskajos notikumos Kurzemes hercogistē 18. gadsimta beigās. M. Stepermanis grāmatā *“Lielās liesmas atblāzma”*⁷¹ blakus latviešu zemnieku antifeodālajai cīņai apskata arī Kurzemes pilsoņu kārtas aktivitātes, pakavējoties pie Kurzemes hercogistē un Vidzemes guberņā pieejamās ārzemju, kā arī vietējās preses un maksas bibliotēku lomas Apgaismības ideju izplatīšanā. Erihs Donnerts (*Erich Donnert*) raksturo sabiedrisko spēku attiecības Kurzemē Franču revolūcijas priekšvakarā un sākumposmā, akcentējot pilsoņu kārtas statusa īpatnības, tās prasības un darbību 1790. gadu sākumā.⁷²

-
- ¹ [Himsel, N.] *Nicl. V. Himsel, der Artzney-Belehrtheit Doctors hinterlassener, eigenhändigen Nachrichten* – LU AB Reto grāmatu un rokrakstu nod., 25. fonds, Ms. 188, Bd. I – III.
- ² [Wiedau, J. W. M. von.] *Tagebuch auf meiner Reise von Göttingen nach Italien [...] im Jahr 1781.* – LNB, Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa, RX, 100B, 5, 21.
- ³ Offenberg, H. von. [Reisejournale von 1779 bis 1786]. – LVVA, 5759. f., 2. a., 1119. – 11122. l.
- ⁴ Ropp (Pocroy), J. O. Th. von der. *Mes remarques sur mon voyage de Paris a Malaga [...]* – LNB, RX 100B, 5, 14; *Mon voyage de Livourne a [...] Milan [...]* – LNB, RX 100B, 5, 15; *Mon voyage au [...] Geneve, [...] Zurich, Francfort, Cologne et la Hollande [...]* – LNB, RX 100B, 5, 16.
- ⁵ [Schwarz, S.] *Briefe einer Kurländerin auf einer Reise durch Deutschland.* Berlin, 1791. Bd. 1 – 2.
- ⁶ Karo, G. und Geyer, M. (Hg.) *Vor hundert Jahren. Elisa von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784 – 86 nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker.* Stuttgart, [1884].
- ⁷ Recke, E. von der. *Mein Journal.* Hg. von J. Werner. Leipzig, [1927], S. 9.
- ⁸ Recke, E. von der. *Tagebuch einer Reise durch einen Theil Deutschlands und durch Italien in den Jahren 1804 bis 1806.* Hg. von [...] [Karl August] Böttiger. Bd. 1–4. Berlin, 1815.
- ⁹ Recke, E. von der. *Tagebücher und Briefe aus ihren Wanderjahren.* Hg. von Paul Rachel. Bd. I – II. Leipzig, 1902.
- ¹⁰ Recke, E. von der. *Mein Journal. Elisas neuaufgefundene Tagebücher aus den Jahren 1791 und 1793-95.* Hg. von J. Werner. Leipzig, [1927].
- ¹¹ Recke, E. von. *Tagebücher und Selbszeugnisse.* Leipzig, 1984. Tālāk – Recke, 1984.
- ¹² Merkel, G. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche.* Th. 1 – 4. Riga, 1812 – 1816. ; Merkel, G. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben.* Bd. I – II. Leipzig, 1839 – 1840.
- ¹³ Merkel, G. *Garlieb Merkel über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit. (1797 bis 1806).* Hg. von Julius von Eckardt. Berlin, 1887. Tālāk – Merkel, 1887.
- ¹⁴ Ebd., S. 5.
- ¹⁵ Eckardt, Einleitung, S. 2.
- ¹⁶ Clemen, O. (Hg.). *Aus Kurländischen Reisetagebüchern.* Berlin., [1913.]
- ¹⁷ Bursy, E. D. [Auszüge aus ihre Reisetagebuch nach Königsberg, Berlin und Wörlitz in 1780.] – Ebd., S. 8. – 14.
- ¹⁸ Ditmar, W. von. [Auszüge aus ihre Briefen an seine Eltern über die Reise nach Berlin in 1815.] – Ebd., S. 46 – 51.
- ¹⁹ [Ditmar, W. von.] *Aus W. v. Ditmar's Reisebriefen an seine Eltern (1815 – 1818).* Hg. von L. v. Schroeder. In: *“Baltische Monatschrift”*, 1896. Beilage, S. 295 – 316.
- ²⁰ Storch, H. F. *Skizzen, Scenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich.* Heidelberg, 1887.
- ²¹ Borch, M. J. von der. *Briefe über Sicilien und Malta [...] im Jahr 1777.* Th. 1 – 2, Bern, 1783.
- ²² Ebd., S. 4.
- ²³ Graß, K. G. *Sizilische Reise oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftsmalers.* Bd. 1 β 2. Stuttgart, Tübingen,

1815.
²⁴ Ebd., S. 36.
- ²⁵ Hupel, A. W. “*Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*”. Bd. I – II, Riga, 1774, 1777.
- ²⁶ Jannau, H. J. von. *Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter*. Riga, 1781.
- ²⁷ Snell, C. Ph. “*Beschreibung der Stadt Riga*”. In: *Beschreibung der Russischen Provinzen an der Ostsee*. Jena, 1794, S. 283 – 315.
- ²⁸ Uffenbach, Z. C. von. *Merckwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*. Bd. 1. – 3., Frankfurt a/M., Ulm, 1753 – 1754.
- ²⁹ Willebrand, J. P. . *Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und andern Ländern*. Leipzig, 1769.
- ³⁰ [Riesbeck, J. K.] *Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland*. Bd. 1- 2, o. O., 1784.
- ³¹ Archenholz, J. W. von. *England und Italien* . Th. I. Leipzig, 1787.
- ³² Ebel, W. (Hg.) *Vorlesungen über Land und Seereisen gehalten von Herrn Profesor Schlözer [...]* (Wintersemester 1795/ 96). Göttingen- Berlin -Frankfurt, 1962.
- ³³ Posselt, F. *Apodemik oder Kunst zu reisen*. Bd. 1 – 2., Leipzig, 1795.
- ³⁴ Taimiņa, A. *Borchiana versus Siciliana*. Grāfa Borha Sicīlijas ceļojums un tā reminiscences literatūrā un mākslā. No: *Mākslas vēsture un teorija*, 2013/16, 5 – 17. lpp
- ³⁵ Bitterli, U. Der Reisebericht als Kulturdokument. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 24, (1973), S. 557.
- ³⁶ Brenner, P. J. (Hg.) *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a/M., 1989.
- ³⁷ Brenner, P. J. Die Erfahrung der Fremde. In: Brenner, P. J. (Hg.) *Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a/M., 1989, S. 14. – 49.
- ³⁸ Harbsmeier, M. Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegung zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. In: *Reisberichte als Quelle europäischer Kulturgeschichte*. Wolfenbüttel, 1982, S. 1. – 31.
- ³⁹ Ebd., S. 1.
- ⁴⁰ Witthöfft, H. Norddeutsche Reiseliteratur des 18. und frühen 19. Jahrhunderts als Quelle für die wirtschafts- und sozialgeschichtliche Forschung. In: *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Wolfenbüttel, 1982, S. 203.
- ⁴¹ Stewart, W. E. *Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts*. Bonn, 1978.
- ⁴² Robel, G. Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. In: Krasnobaev, B., Robel, G. und Zeman, H. (Hg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Berlin, 1980. S. 9. – 24.
- ⁴³ Elkar, R. Reisen bildet. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert [...]*. Berlin, 1980. S. 51 – 82.
- ⁴⁴ Witthöfft, H. Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert. In: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert*. Berlin, 1980. S. 39 – 50.
- ⁴⁵ Sk. 36. piez.
- ⁴⁶ Beyrer, Klaus. Des Reisebeschreibers “Kutsche”. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. In: *Reisen im 18. Jahrhundert*. Neue Untersuchungen. Heidelberg, 1986. S. 51. – 90.
- ⁴⁷ Hentschel, U. Gattungsgeschichte: vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung. In: Hentschel, U. *Studien*

-
- zur *Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts*. Frankfurt a/M u. a., 1999.
- ⁴⁸ Struck, B. Nicht West – nicht Ost. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850. Göttingen, 2006.
- ⁴⁹ Elsasser, R. Über die politischen Bildungsreisen der Deutschen nach England (vom achtzehnten Jahrhundert bis 1815). Heidelberg, 1917.
- ⁵⁰ Kroker, W. Wege zur Verbreitung technologischer Kenntnisse zwischen England und Deutschland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1971.
- ⁵¹ Maurer, M. Aufklärung und Anglophilie in Deutschland. Göttingen – Zürich, 1987.
- ⁵² Kraus, H. Chr. Englische Verfassung und politisches Denken im Ancient Regime 1689 bis 1789. München, 2006.
- ⁵³ Pelz, A. “Ob und wie Frauenzimmer reisen sollen?” In: Griep, W. (Hg.). *Sehen und Beschreiben*. Europäischen Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert. O. o., 1981. S. 125 – 136.
- ⁵⁴ Holländer, S. Reisen – die weibliche Dimension. **In:** Maurer, Michael (Hg.) *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin, 1999. S. 189 – 207.
- ⁵⁵ Barlett, R. Heimat in der Fremde. Garlieb Merkel und sein Buch “Über Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wiederfand (1818)”. // Schwidtahl, M. und Gütmanis, A. (Hg.) *Das Baltikum in Spiegel der deutschen Literatur*. Heidelberg, o. J., S. 77 – 89.
- ⁵⁶ Hartmann, R. Das Bild vom eigenen und vom anderen Land in literarischen Texten Garliebs Merckels. // Schwidtahl, M. und Gütmanis, A. (Hg.) *Das Baltikum in Spiegel...*, S. 60. – 75.
- ⁵⁷ Sk. 31. piezīmi.
- ⁵⁸ Bayer, F. W. *Reisen deutscher Ärzte ins Ausland (1750 – 1850)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der medizinischen Doktorwürde an den Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. [Autoreferat] Berlin, [1937].
- ⁵⁹ Buchholz, E. *Großbritanische Reiseindrücke deutscher und österreichischer Ärzte von 1750 bis 1810*. Inaugural-Dissertation der Doktorwürde in der Medizin der [...] J. W. Goethe-Universität zu Frankfurt am Main. Frankfurt am Main, 1960.
- ⁶⁰ Koselleck, R. The Anthropological und Semantic Structure of 'Bildung'. **In:** Koselleck, R. *The Practice of Conceptual History*. Stanford. 2002, S. 170. – 207.
- ⁶¹ Schmid, P. Deutsches Bildungsbürgertum. Bürgerliche Bildung zwischen 1750 und 1830. Inauguraldissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie [...] Frankfurt a/M, 1984.
- ⁶² Prüsener, M. Lesegesellschaften im 18. Jahrhundert. **In:** *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Bd. XIII. Frankfurt a/ M, 1973. S. 371 – 592.
- ⁶³ Ischreyt, H. Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762 – 1797). In: *Buch und Buchhandel in Europa in achtzehnten Jahrhundert*. [...] Hamburg, 1981. S. 249. – 269.
- ⁶⁴ Zutis, J. *Baltijas jautājums 18. gadsimtā*. Rīga, 1951.
- ⁶⁵ Dunsdorfs, E. *Latvijas vēsture 1710 – 1800*. Stokholma, „Daugava”, 1973.
- ⁶⁶ Eckardt, J., von. *Die baltischen Provinzen Russlands*. Leipzig, 1869.
- ⁶⁷ Eckardt, J., von. *Livland im 18. Jahrhundert*. Leipzig, 1876.
- ⁶⁸ Mesenhöller, M. *Ständische Modernisierung. Die kurländische Ritterschaftsadel 1760 – 1830*. Berlin, 2009.
- ⁶⁹ Johansons, A. *Latvijas kultūras vēsture 1710 – 1800*. Rīga, b. g.
- ⁷⁰ Lenz, W., sen. *Die Literaten*. In: *Sozialgeschichte der baltischen Deutschen*. Berlin, 2000, S. 139 – 183.

⁷¹ Stepermanis, M. Lielās liesmas atblāzma. Rīga, 1971.

⁷² Donnert, E. Kurland im Ideenbereich der Französischen Revolution. Frankfurt a/M., 1992.

1. nodaļa. Vācbaltiešu sabiedrība 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā

“Baltijas vācu vēsture, neskatoties uz daudziem lūzuma punktiem un pārmaiņām, no sākuma līdz beigām principā ir **koloniālās populācijas vēsture**^a [...] . Šī populācija gadsimtiem ilgi – bieži tikai, sasprindzinot visus spēkus – saglabāja dominējošā mazākuma dzīves formas; no otras puses – tā nekad nepārsniedza šī mazākuma robežas un līdz ar to tās laiks ir aiztecējis kopā ar dekolonizāciju – tā nekad nav sastādījusi vairāk par 10% no iedzīvotāju skaita. /V. Šlau/.¹

1.1. Vācbaltiešu sabiedrības struktūra. Attiecības starp kārtām

Vācbaltiešu sabiedrība Baltijā sāka veidoties 13. gs. sākumā no ieceļojušajiem vācu bruņiniekiem, tirgotājiem un viņu pēctečiem, kā arī garīdzniekiem, kuri šeit apmetās uz pastāvīgu dzīvi. Baltijas jūras austrumu provinces bija stratēģiski ļoti nozīmīgas visā Baltijas reģionā, jo nodrošināja tirdznieciskos sakarus starp Rietumeiropu un krievu kņazistēm (vēlāko Maskavas valsti un 18. gadsimta sākumā – Krievijas impēriju), tādēļ jau, sākot ar 16. gadsimtu, par tām risinājās sīva cīņa starp kaimiņos esošajām lielvalstīm – Poliju-Lietuvu, Zviedriju un Krieviju, kā arī Dāniju. 18. gadsimtā visa tagadējās Igaunijas, Latvijas un Lietuvas teritorija nonāca Krievijas impērijas sastāvā.

Viena no Baltijā valdošo kārtu – muižniecības un pilsētu patriciāta (mazākā mērā tas sakāms par garīdzniecību) – būtiskajām pazīmēm bija to etniskā neviendabība, nepastāvība un mobilitāte. 13. gadsimtā ieceļojušo bruņinieku pēcteči 18. gs. sākumā veidoja vairs tikai nelielu daļu no muižniecības elites, kura kopš 15. gadsimta saņēma pastāvīgus papildinājumus no Vācijas. Bez tam vācu dižciltīgo kārtai (*der Adelstand*) pastāvīgi piejaucās zviedru, poļu, franču, vēlāk arī krievu asinis. V. A. Hupelis raksta par Baltijas bruņniecību, ka tā ir “dažādu nāciju sajaukums”.² Mācītāju Bursiju (*Bursy*) dzimta bija cēlusies no Francijas, no kurienes tās senči bija izceļojuši pēc Nantes edikta atcelšanas; E. D. Bursija tēvs pēc ierašanās Kurzemē 1728. g. sākumā bija bijis franču valodas skolotājs. Savukārt pilsētu augšslāni bez vācu izcelsmes personām veidoja arī holandiešu, flāmu, dāņu, zviedru un citu tautību dzimtu pēcteči. Nepastāvība bija saistīta ar krasām izmaiņām iedzīvotāju skaitā un proporcijās dažādu kataklizmu (karu, epidēmisko slimību) gadījumos. Tā, piemēram, V. Lencs, sen. (*Wilhelm Lenz*,

^a Šeit un viscaur turpmāk izcēlumi (**Bold**) mani – E. C.

sen.) norāda, ka milzīgie cilvēku upuri, kam par cēloni bija Ziemeļu karš un tam sekojošais Lielais mēris, “noveda pie pastiprinātas ieceļošanas [Vidzemē]”.³ Precīzu datu par ieceļojušo vāciešu skaitu nav, var izdarīt tikai aptuvenas aplēses. E. Dunsdorfs uzskata, ka no 13 tūkstošiem vāciešu, kuri 18. gadsimta beigās dzīvoja Rīgā, lielākā daļa bijuši “jaunienācēji vai viņu pēcteči otrajā paaudzē”.⁴ Tas pats sakāms par Kurzemes un Zemgales vāciešu lielo pieaugumu līdz apmēram 35 tūkstošiem.⁵ V. Lencs min (gan neatsaucoties uz avotu) 50%, dažkārt pat 66% mācītāju.⁶ Savukārt mobilitātes rādītājs bija vācbaltu apmešanās uz pastāvīgu vai īslaicīgu dzīvi ārzemēs : „Latvijas muižnieku dēlus 18. gadsimtenī varēja sastapt vai visās Eiropas armijās”.⁷ Notika pārvietošanās arī Baltijas reģiona ietvaros, piemēram, Igaunijas muižnieki pārcēlās uz dzīvi Vidzemes latviešu daļā un otrādi. Ilgstoši atrodoties ārpus savas izcelsmes areāla, vācbaltu muižnieki apguva ārzemju mentalitāti, tradīcijas un paražas.

Baltijas vācu sabiedrība līdz pat visjaunākajiem laikiem bija organizēta pēc kārtu principa.⁸ 18. gadsimtā tagadējās Latvijas teritorijā pavisam pastāvēja četras iedzīvotāju kārtas – dižciltīgie, garīdznieki, namnieki un dzimtcilvēki. Starp namniekiem un dzimtcilvēkiem vēl atradās arī pilsētu brīvie latviešu un igauņu iedzīvotāji.

Edgars Dunsdorfs, runājot par kārtu skaitliskajām attiecībām Vidzemē (kopā ar Latgali) min šādus relatīvos skaitļus no 18. gs. beigām (1781/82): dižciltīgie – 0, 6%, garīdznieki – 0, 2%, namnieki un brīvnieceki – 20, 3%, dzimtļaudis – 78, 9 %. Par Kurzemi un Zemgali samērā pilnīgas ziņas ir tikai kopš 1808. gada. Pēc tām spriežot, dižciltīgie un garīdznieki bijuši 2,1 %, namnieki un brīvnieceki – 10, 2 un dzimtļaudis 87, 7%.⁹

Raksturīga īpatnība vācbaltu sabiedrībā 18. gadsimtā beigās bija ne tikai viņu striktā sociālā un kulturālā norobežošanās no “nevāciešiem”, ar kuriem saprata galvenokārt latviešus un igauņus, bet arī norobežošanās starp atsevišķiem slāņiem. Tā muižniecība norobežojās no pilsoņu kārtas (namniekiem), vācu tirgotāji – no vācu amatniekiem, lieltirgotāji – no sīktirgotājiem, matrikulētā muižniecība – no nematrikulētās utt.

Norobežošanās pamatojās un izpaudās kā atšķirība politiskajās tiesībās. Īsti pilntiesīgi iedzīvotāji Vidzemē un Kurzemē bija vienīgi imatrikulētie muižnieki (bruņinieki), kuriem vienīgajiem piederēja balsstiesības landtāgos. Viņu privilēģijas īpaši pieauga laikā no Ziemeļu kara beigām līdz 1762. gadam (Katrīnas II uzkāpšanai tronī). Edgars Dunsdorfs raksta: ”Vidzemes muižnieki pēc Pētera [I] iekarojuma ieguva tādu sociālo stāvokli, ekonomisko un politisko varu, kāda viņiem nekad agrāk nebija piederējusi”.¹⁰

Baltijas bruņniecības korporatīvā konsolidācija noslēdzās 18. gadsimta pirmajā pusē. No šī brīža “vācu bruņniecība Baltijas guberņās pārvērtās par pilnīgi noslēgtām korporācijām, kurās iekļūt visiem ārpusē stāvošajiem bija iespējams vienīgi ar landtāga, tas ir, ar matrikulā ierakstīto personu lēmumu”.¹¹ Visas politiskās un ekonomiskās privilēģijas piederēja vienīgi imatrikulētajiem muižniekiem, bet pārējie muižnieki, kam piederēja muižas, bija tā saucamie landzasi, kam landtāgos balsstiesību nebija. Pēc Vidzemes landesštata (pašpārvaldes) jaunajiem 1759. gada noteikumiem (*Landtagsordnung*), landtāga lēmumi bija obligāti ne tikai muižniecībai, bet visiem guberņas iedzīvotājiem. Tādējādi ap 1759. gadu “Vidzemes landesštats pieņēma savu galīgo veidu.”¹²

No otras puses, vācbaltu sociālo grupu konsolidācija izsauca asas pretrunas valdošo slāņu iekšienē – vispirms starp privileģēto (imatrikulēto) un neprivileģēto muižniecību. Pirmie gribēja panākt, ka bruņinieku muižas varētu iegūt vienīgi imatrikulētās dzimtas. Vismaz līdz vietniecības sistēmas ieviešanai 1783. g. Baltijā pastāvēja praktiski neierobežota imatrikulēto muižnieku (bruņinieku) politiskā vara ar izteiktu feodālu hierarhiju.

Vēl asāk veidojās muižniecības un namnieku (birģeru) attiecības. Ekonomiski spēcīgākais namnieku slānis bija Rīgā, jo pārējās Vidzemes un Kurzemes pilsētas gan ekonomiskā nozīmīguma, gan iedzīvotāju skaita ziņā ievērojami atpalika.¹³

Pretrunas starp muižniekiem un Rīgas namniekiem izauga no ekonomisko interešu sadursmēm zemnieku jautājumā.¹⁴ J. Zutis norāda, ka “Bruņniecības privilēģijas pieauga pirmā kārtā uz Latvijas un Igaunijas zemnieku rēķina, bet dabūja ciest arī pilsētas, un ap XVIII gadsimta 50. gadiem tās piedzīvoja vairākus nopietnus zaudējumus [...] Izdabājot muižniecībai, Rīgai atņēma burggrāfa tiesu, atcēla divgadīgo noilgumu izbēgušo zemnieku neizdošanai, aizliedza pilsētniekiem pirkt zemi, izņemot zemi patrimoniālajā apgabalā, un beidzot [...] tiesības nomāt kroņa muižas”.¹⁵

Tādējādi Rīgas namniekiem bija pietiekošs pamats neapmierinātībai ar bruņniecības rīcību, un pretrunas starp abiem šiem sociālajiem slāņiem var uzlūkot par samērā nopietnām. Namnieki nepadevās bez cīņas – tā, piemēram, 1760. gadā Rīgas rāte deleģēja uz Pēterburgu savu sekretāru Johanu Kristofu Bērensu (*Johann Christoph Berens*, 1729 – 1792) – par viņu vēl būs runa – uzdodot viņam izdibināt bruņniecības nodomus un sekot visām tās mahinācijām galmā [un] Senātā”, lai rāte “varētu veikt nepieciešamos pretpasākumus”.¹⁶

Saprotams, ka namnieku opozīcija neizauga no kaut kādas abstraktas “antifeodālas ideoloģijas”, bet no šauri savtīgām, korporatīvām interesēm. Tam pierādījums ir Rīgas rātes un abu ģilžu nostāja

pret nevācu amatniekiem un tirgotājiem, kad tika vestas nebeidzamas prāvas par cunftu statūtu vai pilsētas tirdzniecības reglamenta pārkāpšanas gadījumiem. Savu kulmināciju šī cīņa sasniedza pazīstamajā Šteinhaueru lietā.

Ar 1765. gada landtāgu Krievijas cara valdība, vispirms diezgan uzmanīgi, sāka ierobežot muižnieku līdzšinējo varu pār dzimtzemnieku mantu un personu, kā arī Rīgas rātes tiesības pilsētas tirdzniecības likumdošanā. Būtībā tā bija cīņa Krievijas impērijas valstiskajās interesēs pret viduslaicīgajiem anahronismiem – Baltijas muižnieku autonomiju (valsti valstī), kā arī pilsētu novecojušo satversmi un cunftu iekārtu.

Neiedziļinoties sīkāk 1760. gadu reformās, kā arī 1783. gada vietniecības sistēmā, jānorāda uz to atstāto eventuālo psiholoģisko efektu valdošo slāņu apziņā. Tās lika apzināties par mūžīgu uzskatītās feodāli patriarhālās pasaules paredzamo norietu un nākotni izjust kā nedrošu, neparedzamu un biedējošu. Tādēļ dažādi valdošo slāņu grupējumi Vidzemē (vēlāk arī Kurzemē) drudzaini sāka meklēt *modus vivendi* : vieni centās krampjaini turēties pie savām privilēģijām un hierarhiski korporatīvās sabiedrības principiem; citi, saprazdami, ka noturēt ieņemtās pozīcijas neizdosies, laicīgi sāka meklēt izdzīvošanas iespējas, pielāgojoties nenovēršamajam un samierinoties ar to (piemēram – iestājoties Krievijas administratīvajā vai diplomātiskajā dienestā); vēl citi – skatījies Rietumu virzienā, mēģinādami turienes politiskās un saimnieciskās novitātes (tajā skaitā daļēji arī – Apgaismības idejas) pielāgot savas tēvzemes apstākļiem. Pēdējā kategorijā ietilpa arī atsevišķi vācbaltu ceļotāji, kuri cerēja ar ārzemēs gūtajiem iespaidiem pamudināt savus tautasbrāļus uz saprātīgu un noderīgu lēmumu pieņemšanu ekonomiskajā un politiskajā jomā.

Nepieciešams pateikt arī dažus vārdus par kārtu, kas viduslaiku sociālajā hierarhijā ieņēma “pirmās” vietu – garīdzniekiem. Kā zināms, politiskajā dzīvē ne Vidzemē, ne Kurzemē 18. gs. (atšķirībā, piemēram, no Francijas) tā pastāvīgu lomu neieņēma. Luterāņu mācītāji abās provincēs bija ar patronāta tiesību palīdzību padarīti atkarīgi no vietējiem muižniekiem, kā arī no savas priekšniecības – virskonsistorijas. Par bēdīgo stāvokli, kādā reliģiskā dzīve Vidzemē (tas pats ar nedaudziem precizējumiem sakāms arī par Kurzemi) atradās pēc Ziemeļu kara, par mācītāju materiālismu, aroganci, apšaubāmo morāli un skarbajiem dzīves apstākļiem pārliedzinoši stāsta L. Ādamoviča monogrāfija “Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks”. Lai arī 18. gadsimta 30. gados mācītāju materiālie dzīves apstākļi sāka palēnām uzlaboties, to nevarēja teikt par garīgo dzīvi. Pēc vietas sociālajā hierarhijā mācītājam bij personīga muižnieka tiesības, pēc sava sabiedriskā un saimnieciskā stāvokļa

viņš piederēja pilnā mērā kungu kārtai: viņam piederēja mūža lietošanā mācītājmuiža un mācītāja pagasta mājas un ļaudis. 18. gs. vēsturiskā gaitā padziļinātā un tiesiski nepārkāpjama plaša, kas šķīra kungu no viņa dzimtļaudīm, gāja vidū cauri starp mācītājiem un viņu draudzes locekļu lielāko daļu – latviešu zemniekiem”.¹⁷ “Daudzi bija paņēmuši no Jēnas līdz rupjos [...] tikumus. Medības, kāršu spēle un plītēšana bija pie mācītājiem tikpat lielā cieņā, kā pie muižniekiem, no kuru dzīvesveida viņējais atšķīrās pavisam nedaudz. Mācītājs Baltijā bija vienlaicīgi vidēji lielas muižas īpašnieks, tātad arī kungs pār dažiem dučiem latviešu un igauņu zemnieku.¹⁸ Pat tad, ja mācītājs vispār “uzdrošinājās pacelt balsi par kunga necilvēcisko rīcību pret zemniekiem, varēja viegli uzliesmot konflikti mācītāja un kunga starpā”.¹⁹ Politisko tiesību mācītājiem nebija, garīdzniecība kā kārta nebija landtāgā pārstāvēta. Toties mācītāji Vidzemē piedalījās draudžu konventos, tātad viņiem bija iespēja šajā zemākajā pakāpē līdzdarboties pašpārvaldē.

Teoloģiskajos jautājumos valdīja luteriskā ortodoksija, kas balstījās uz K. Volfa protestantisko racionālismu. Tomēr jaunākā mācītāju paaudze, kas pa daļai bija studējusi Hallē, bija piētiski orientēta. Pateicoties piētismam un hernhūtismam (lai arī 1743. gadā tas tika aizliegts), apgabalos, kur izplatījās šie virzieni, izdevās atdzīvināt reliģiski tikumisko dzīvi, panākt relatīvi dziļāku kristīgās ticības iesakņošanas pamatiedzīvotāju vidē; tika novērsti daudzi trūkumi un panākta garīdznieku augstāka izpratne par saviem pienākumiem. Svarīgākais – tieši piētisma vidē no domas par visu cilvēku vienlīdzību Dieva priekšā attīstījās atziņa par visu kārtu vienlīdzību likuma priekšā, kas ir viena no Apgaismības nozīmīgākajām idejām. Tomēr liekas, ka Garlībs Merķelis nebūs daudz grēkojis pret vēsturisko patiesību, kad viņš visas Vidzemes kārtas kopumā raksturoja šādi:

“Varbūt zemes virsū neatradīsies otra tāda tauta, kura izjustu tik maz mīlestības pret savu tēvzemi – vēl vairāk: kura to pat izteikti nicinātu, kā vidzemnieki. [...] Tās iedzīvotāji neveido vienu nāciju; katra kārta eksistē gandrīz pilnībā pati par sevi. Pilsoņi un muižniecība ir vācieši; armija un lielākā daļa civilo ierēdņu – krievi vai arī pieņēmuši krievu paradumus un domāšanas veidu; zemnieki ir latvieši. Starp šīm dažādajām nošķīrām valda pārāk maz kopīga, lai daudzi atsevišķi locekļi veidotu vienu veselu, [bez tam] pirmā [tauta] nesaprot pārējo divu valodu. Nelielais attālums, kāds citās zemēs pastāv starp dažādām *kārtām*, šeit starp dažādām tautām ir bezdibenis. [...] Katrs rūpējas **vienīgi pats par sevi**, augstākais – par **savu kārtu**: tas, kas notiek ar citiem, katram atsevišķajam ir pilnīgi vienaldzīgs”.²⁰

1. 2. Literāti.

Vācbaltu garīgās dzīves un tās prioritāšu noskaidrošanā svarīga loma ir kāda slāņa izpratnei, kas lielā mērā veidoja intelektuālo gaisotni Vidzemē un Kurzemē 18. gadsimtā.

Tā saucamais literātu slānis sāka veidoties kopš 17. gadsimta, mazāk uz tiesiskiem, kā sabiedriskiem pamatiem. Savus ziedu laikus Kurzemē tas sasniedza 18., bet Vidzemē un Igaunijā tikai 19. gadsimta pirmajā pusē, kad lielākajā daļā citu Eiropas valstu šī kārtā pārdzīvoja pagrimumu.²¹ Ar jēdzienu “literāts” 18. gadsimtā apzīmēja katru, kas bija apmeklējis universitāti vai tai pielīdzinātu augstskolu, ja tas nepiederēja pie Baltijas bruņniecības. Tādējādi literāti bija mācītāji, juristi, ārsti, augstskolu pasniedzēji, mājskolotāji utt. Slāņa robežas visos laikos bija plūstošas: bija ne mazums literātu ģimeņu, kas piederēja lielo pilsētu rātskungu dzimtām; daži pārgāja dižciltīgajos. V. Lencs uzsver, ka Baltijas literātiem atbilstoša kārtā nebija sastopama nekur citur: “Tiesa, arī vācu valstīs pastāvēja akadēmiski izglītoti ļaudis, pat veselas ģimenes, bet viņi neveidoja īpašu slāni un tiem nebija īpaša nosaukuma.”²² Priekšnoteikums, lai izveidotos literātu slānis, bija, lai akadēmiskā profesija tiktu mantota vairākās paaudzēs.

Arī akadēmisko profesiju pārstāvji, tāpat kā bruņniecība un citi sociālie slāņi, stingri norobežojās no citiem. Kā uzskata V. Lencs, visaugstāko organizētības pakāpi literāti sasniedza tieši Kurzemē, kur tie konstituējās par īpašu kārtu (*Stande*).²³ No visiem pārējiem literātiem vislielāko ietekmi ieguva juristi, kuri Pētera Bīrona laikā kļuva par būtisku atbalstu hercogam viņa cīņā ar Kurzemes muižniecību. “Katrā gadījumā jau toreiz Kurzemes literātu slānis bija kaut kas īpašs”.²⁴

Vidzemē un Igaunijā attīstība daudzējādā ziņā notika citādi. Rīgā un jo īpaši Rēvelē (Tallinā) akadēmisko profesiju pārstāvji bija ciešākām saitēm saistīti ar turīgākajām un pilsētas rātē jau vairākās paaudzēs pārstāvētajām dzimtām. Vienās un tajās pašās ģimenēs bija tiklab juristi, kā tirgotāji, rātskungi un Lielās ģildes eltermaņi, kā, piemēram, Bērensi, Švarci, Vīdavi u. c. Rīgā vadošo ģimeņu piederīgie pat saņēma rātes stipendijas (*stipendium literarium*) studijām ārzemēs.²⁵ Lai arī garīgā dzīve, kura Vidzemē un īpaši Kurzemē kļuva intensīvāka, sākot ar 18. gadsimta sešdesmitajiem un septiņdesmitajiem gadiem, (piemēram, grāmatu un periodikas izdošana, Akadēmiskās ģimnāzijas sākumi Mītavā^a, lasām- (publiskās) bibliotēkas) neapšaubāmi, bija saistīti ar literātu slāni, tomēr būtu liela kļūda vienādot literātus ar apgaismotājiem vai pat t.s. *Bildungsbürger*. Apzīmējums “literāti”

^a Ģeogrāfiskie nosaukumi šajā darbā tiek maksimāli tuvināti tālaika toponīmikai. Mītava – tagadējā Jelgava.

ietvēra sevī attiecīgās personas akadēmisko izglītību un vienīgi to; nekādu politisko vai sabiedrisko uzskatu raksturojumu tas neparedzēja. Tādēļ literātu starpā bija sastopami cilvēki ar liberāliem, demokrātiskiem, radikāliem un pavisam konservatīviem uzskatiem. Laika posmā pēc Ziemeļu kara literātu (piemēram, mācītāju, bet arī citu profesiju) vērtību skalā prevalēja izteikti materiālas intereses, karjeras apsvērumi.

Tomēr, sākot apmēram ar 1770. gadiem, atsevišķas literātu kategorijas sāka iegūt zināmu materiālu neatkarību; pieauga viņu sociālā pašapziņa, un tie sāka pat radikalizēties. Tā tas notika ar daļu no Mītavas Akadēmiskās ģimnāzijas mācību spēkiem, kuras profesori bija pirmie profesionālie zinātnieki hercogistē un pa daļai, neapšaubāmi, ļoti spējīgi cilvēki. Viņi pakļāvās īpašai tiesai un baudīja daudzas citas privilēģijas, piemēram, tie varēja ievest no ārzemēm preces, nemaksājot muitu. Vācu beletrists un īsu laiku šīs ģimnāzijas profesors Frīdrihs Joahims Šulcs (*Friedrich Joachim Schulz*, 1762 – 1798), pēc hercoga uzaicinājuma 1791. gada sākumā ieradās Mītavā, rakstīja kādam savam draugam: “Izņemot dižciltīgos, vienīgi vēl tikai profesori pieder pie visaugstākā ranga šajā zemē. Tie nepaklausa nevienam citam, kā vienīgi mūsu kungam – hercogam. Tāpēc mēs varam piekļūt viņam katrā laikā un tiekam ielūgti uz pieņemšanām, ballēm un suarejām. Man pašam hercogs parādījis tādu laipnību, ka viņš man katreiz šādos gadījumos sūta pretī galma karieti un zirgus”.²⁶

Literātu radikalizēšanos un piesliešanos namnieku opozīcijai veicināja viņu samērā beztiesīgais stāvoklis iepretim muižniecībai un šaurās karjeras iespējas. Politisko tiesību literātiem nebija. Rīgā piederība Lielajai ģildei kopš 18. gadsimta vidus viņiem tika liegta. Kas attiecas uz literātiem-juristiem, tad jurists, kurš nepiederēja pie aristokrātijas, bija izslēgts no visiem vadošajiem amatiem: “Viņš varēja kļūt par sindiku, kādas nelielas pilsētas mācītu rātskungu vai birģermeistaru, arī sekretāru vai notāru zemes vai kārtības tiesā, tāpat fiskāli, tomēr pēc dižciltības matrikulas ieviešanas ne vairs par tiesas asesoru vai tiesnesi.”²⁷ Izaugsmes iespēju trūcumam vajadzēja piespiest aktīvākos elementus uz opozīciju vai arī likt tiem tikties pēc iekļūšanas aristokrātos.

Pakāpeniski uz āru izlauzās zināms antagonisms starp literātiem un dižciltīgajiem, kurš latentā veidā bija pastāvējis jau agrāk. Sākot ar gadsimta vidu, Apgaismības idejas atrada ceļu arī, piemēram, uz Kurzemi. Lielās Franču revolūcijas iespaidā Kurzemē 1790. gadā tika nodibināta “Pilsonu ūnija”, kas atradās Jelgavas advokātu un profesoru vadībā un pie kuras piederēja vispirms tirgotāji.

Kas attiecas uz Rīgu, tad šeit vietniecības iekārtas atnesa sev līdz 1786. gada patentu, uz kuras pamata zinātnieki, “kas var uzrādīt diplomus no Krievijas augstskolām”, drīkstēja vēlēt pārstāvjus

pilsētas rātei kā ievērojami (“*nahmhaften*”) pilsoņi. Šai laikā konstatējama pastiprināta literātu tiekšanās pēc amatiem valsts dienestā, kur tie varēja atrast pretsvaru aristokrātiem.²⁸

Bija jāpauzē vairākiem gadu desmitiem, lai ārzemju mājskolotāji un mācītāji izšķirtos sākt kritizēt Baltijā pastāvošos apstākļus – kuri, saprotams, nekādā ziņā neatbilda humanitātes idejām. Tikai 1770. gadu beigās un 1780. gados izveidojās ieceļotāju grupas, kuras centās ietekmēt sabiedrisko domu. Pie tam šī paaudze bija samērā atturīga savā kritikā, lai arī tā neatzina par labām pastāvošās agrārās attiecības. Merķeļa atmaskojošā grāmata “Latvieši”, kā zināms, iznāca tikai 1796. gadā.

18. gadsimta beigās radās pirmās dažādu pilsoņu slāņu sabiedriskās kopības formas. 1780. gados sākumā lielākās, pēc tam mazākās pilsētās pēc angļu parauga, izveidojās biedrības (klubi) piemēram “Muses” biedrība Rīgā un “Harmonijas” biedrība Cēsīs. Starp to dibinātājiem bija dižciltīgie, ierēdņi, tirgotāji un literāti. Lai arī literāti klubos nekādā ziņā nebija noteicošie, tomēr tie aktīvi piedalījās visos sabiedriskajos pasākumos, amatieru uzvedumos, koncertos, kā arī pie lasāmo galdu un bibliotēku ierīkošanas.

Vidzemē, un Igaunijā, atšķirībā no Kurzemes, neizveidojās slēgta literātu organizācija ar politiskām prasībām.

Sakari ar Vāciju bija ļoti cieši: visi literāti tur bija studējuši, un no turienes nāca gandrīz visas grāmatas. Literātu attiecības ar pārējiem slāņiem bija bieži saspīlētas, īpaši Kurzēmē attiecībā pret aristokrātiem. – Savā attieksmē pret zemes pamatiedzīvotājiem literāti bieži jutās kā “cilvēcības aizstāvji” (Konrāds Hofmanis), to izglītošana viņiem likās kā vispirmais uzdevums. “Dabiski, ka pilsētu literātu interese par igauņiem un latviešiem nevarēja kļūt par ko citu, kā vienīgi par teorētiskas dabas interesi, kamēr garīdzniecība tai veltīja lielāko daļu sava darba”.²⁹

1. 3. Izglītība un audzināšana

Ceļojumi bija vistiešākajā veidā saistīti ar izglītību – pirmkārt jau tāpēc, ka universitāti beigušajiem jau kopš 16. gadsimta otrās puses tika izvirzīta gandrīz obligāta prasība doties izglītības ceļojumos (*peregrinatio academica*) pa Eiropu, otrkārt – tāpēc, ka ceļojumos gūto iespaidu recepcijas un analīzes spēja, kā zināms, lielā mērā ir atkarīga no iepriekšējām zināšanām, pieredzes, interesēm, arī – aizspriedumiem, kuri veidojas ilgstošā audzināšanas un pašaudzināšanas gaitā jau dzimtenē. Treškārt – un tas būtiski sasaucas ar šī darba tematu – arī ceļojuma aprakstos šāds ceļotājs vispirms ievēros vai akcentēs tos iespaidus, kuri saskanēs vai arī otrādi – liksies pilnīgi pretēji viņa līdzšinējai pieredzei.

Šīs apakšnodaļas galvenais uzdevums ir noskaidrot vācbaltiešu izglītības iegūšanas iespējas un tās

(galvenokārt augstākās izglītības) izplatības līmeni minētajā sabiedrībā. Tā kā apskatāmie autori piederēja vai nu pie aristokrātijas vai pie pilsoņu kārtas augšslāņa, tiks aplūkota vienīgi šo sociālo grupu izglītība, izslēdzot citas grupas (piemēram, amatniekus vai mājkalpotājus).

Atsevišķu tieši vācbaltiešu izglītībai 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā veltītu pētījumu nav, lai arī par šo jautājumu vairāk vai mazāk pilnīgi ziņo laikabiedru apcerējumi, kā arī memuāru literatūra. Tomēr daudzi avoti ir subjektīvi, un šis subjektīvisms dažkārt tiek pārnests arī uz pētījumiem.

Runājot par augstāko izglītību, jānorāda, ka zviedru laikos nodibinātā Tērbatas (tag. Tartu) universitāte, kas bija vienīgā augstskola ne tikai Vidzemē, bet arī Igaunijā un Kurzemē, kopš 1710. gada vairs nepastāvēja. Par spīti visām pūlēm to atjaunot, universitāte atsāka darbu tikai 1802. gadā. Tādēļ vācbaltiešu muižnieku, mācītāju un pilsētu patriciāta dēli bija spiesti studēt dažādās ārzemju universitātēs (jeb toreizējā terminoloģijā – “akadēmijās”).

Pēc igauņu vēsturnieka Arvo Tēringa datiem, laikā no 1711. līdz 1800. gadam vācbaltieši visvairāk studējuši Jēnā, Hallē, Leipcigā un Getingenā.³⁰ Jēna gan bija “vispārpazīstama arī kā “*universitas pauporum*” (“nabagu universitāte”)” – tajā visvairāk studēja personas, kuras pie indigenāta nepiederēja.³¹ Kēnigsbergai, lai arī tā skaitījās pie “mazajām” universitātēm, bija svarīga loma kā Austrumeiropas luterisma centram, bez tam to kā sev ģeogrāfiski tuvāko bija ļoti iecienījuši studenti no Kurzemes hercogistes. Vācbaltiešu studenti mācījās arī Heidelbergā, Utrehtā, Vitenbergā, Ķīlē, Upsalā, Padujā u.c.

Pēc A. Tēringa, vācbaltu studentu kopskaitā, kas studēja ārzemju universitātēs, dominēja muižnieki, īpaši pārliecinoši – Kurzemes hercogistes. Laikā no 1711. līdz 1800. gadam tie sastādīja 32, 1 % no studējošo kopskaita. Tajā pašā laikā studējošo muižnieku skaits no Vidzemes bija nepilna 1/5 daļa (19 %) no studentu kopskaita, kas nāca no šīm gubernām.³² Mācītāju dēli bija nākošā skaitliski lielākā grupa, lai gan tālu ne visi mācītāju dēli gāja tēvu pēdās. No Vidzemes un Igaunijas pilsētu iedzīvotājiem visvairāk studēja tirgotāju dēli (11%) – Kurzemes tirgotāju dēlu īpatsvars netiek uzrādīts. Vidzemes un Igaunijas rātskungu (kuros ietilpa kā lieltirgotāji, tā juristi) dēli studējošo kopskaitā sastādīja 7%, kas ir augsts rādītājs, ņemot vērā rātskungu nelielo absolūto skaitu tirgotāju kopskaitā; no Kurzemes studentiem rātskungu dēlu bija mazāk, nekā 2 %.³³

Runājot par augstākās izglītības efektivitāti atsevišķās sociālajās grupās, vispirms jāņem vērā studēšanas motivācija. Kas attiecas uz muižniekiem, tad lielais vairums viņu tomēr nebija tik akadēmiski izglītoti, kā pilsoņu kārtas augšslānis – jau savas kārtas specifikas dēļ. Muižniekam pēc

dzimuma pienācās divas galvenās nodarbošanās: pirmkārt, militārais dienests, otrkārt – viņa muižu apsaimniekošana. Kā trešā perspektīva pastāvēja administratīvais amats cariskās Krievijas, vai arī (mazākā mērā) Kurzemes hercoga galmā, bet karjeras sākums arī uz turieni veda caur militāro dienestu. Vismaz līdz 18. gadsimta beigām, un pat vēl 19. gadsimta sākumā augstskolas izglītība militārajā karjerā nebija būtiska, tās vietu ieņēma praktiskā pieredze. V. A. Hupelis norāda: “...visi, kam vien ir vēlēšanās veidot militāru karjeru, iestājas karadienestā, cik vien agri var; vairāki gadi, kas pavadīti akadēmijās un ceļojumos, spētu atnest vienīgi zaudējumu”.³⁴ Pie tam viņš atsaucas arī uz muižniecības motivācijas trūkuma materiālo cēloni: “Cerībai, ar zinātņu palīdzību pacelties augšup, vai arī vieglāk tikt pie ienesīgas vietas, gan nav gluži nekādas vai arī ir visai niecīga ietekme. Ar lielākā daļa no zemes amatiem (*Landesdienste*) saistīta ar ļoti niecīgu vai vispār nekādu atalgojumu; pie tādiem var tikt arī nemācītie”.³⁵ V. A. Hupeļa vērojumiem daļēji oponentē A. Tēringa pētījumu rezultāti: viņš uzskata, ka pēc Vidzemes un Igaunijas iekļaušanas Krievijas impērijas sastāvā “šejienu dižciltīgo interese par universitātes izglītību būtiski pieauga”, jo palielinājās to amatu skaits, kurus varēja iegūt vienīgi muižnieki”.³⁶ Tomēr muižnieku vidū, nenoliedzami, bija arī tādi, kas studēja ne karjeras, bet redzesloka un pašu zināšanu dēļ. “Daudzi jauni ļaudis studē neparasti skaista iemesla dēļ – aiz mīlestības uz zinātnēm, kas apgaismo viņu garu”, raksta V. A. Hupelis.³⁷ Divi raksturīgi piemēri – Varakļānu un citu dzimtmuižu īpašnieka dēls, jau minētais grāfs M. J. fon der Borhs un Kurzemes muižnieks Kārlis Heinrihs fon Heikings (*Karl Heinrich von Heyking*, 1752 – 1809): abi piederēja pie senām un ievērojamām dzimtām, abu tēvi ieņēma nozīmīgus amatus Polijas galmā, abiem izglītības pamati bija likti ļoti kvalitatīvajā mājas apmācībā; atšķirība bija vienīgi tā, ka Borha intelektuālās intereses visvairāk izpaudās dabaszinātnēs, bet Heikinga – politikā. Tomēr tik spožas izglītības piemēri, kā minētie, attiecās uz muižniecības eliti un bija reti.

Otra ar motivāciju saistīta problēma, kas attiecās ne tikai uz muižniekiem, bija izglītības dārdzība: “studijas bija iespējamās vienīgi ārzemēs, un bija tik dārgas, ka tās varēja atļauties tikai salīdzinoši nedaudzi pilsoņi. Stipendiju nebija daudz”.³⁸ To apstiprina arī V. A. Hupelis: “Ne mazturīgs muižnieks, ne mācītājs, ne muižas nomnieks utt. zināms, nevar viegli izšķirties un reti redz iespēju katru gadu maksāt no 150 līdz 200 rubļiem par izglītību, jo īpaši tad, ja viņa pārējiem bērniem vēl vajadzīgs mājskolotājs”.³⁹ Par izglītības grūto pieejamību raksta arī H. J. Jannaus – tiesa gan, attiecībā vienīgi uz mazturīgajiem muižniekiem, kuriem neesot iespējams izdot “simtiem [dālderu] gadā”. Tādēļ “Lielākā daļa šo muižnieku dēlu pasaulē dodas bez jebkādam zināšanām. Viņi ir gandrīz pilnīgi neizglītoti, un

bieži nemāk vairāk, kā tikai lasīt un rakstīt”.⁴⁰ Vairākus pierādījumus problēmas pastāvēšanai min arī E. Dunsdorfs.⁴¹

Tādējādi gan motivācijas trūkuma, gan finansiālu apsvērumu dēļ vairums muižnieku (jo mazturīgākie, protams, sastādīja šīs kārtas lielāko daļu) neieguva augstskolas izglītību; to tomēr nevar teikt par sākotnējo apmācību.

Tā kā pamatizglītību gandrīz visi muižnieki ieguva mājās, mājskolotājs varēja atstāt milzīgu ietekmi uz jaunā cilvēka personības veidošanu. Viņš (lai arī tīri teorētiski) varēja ieaudzināt savam skolniekam vairāk vai mazāk pilnīgus priekšstatus par cilvēkmīlestību vai pat mazināt kārtas aizspriedumus. Tomēr mājskolotāja nozīme gan avotos, gan arī literatūrā tiek vērtēta atšķirīgi, brīžiem pilnīgi pretēji. V. Lencs uzsver mājskolotāja labo materiālo nodrošinājumu (bet līdz ar to arī atkarību no darba devēja):

“Mājskolotājs (*Hofmeister*) likumsakarīgi piederēja pie [muižnieku] sabiedrības, varēja piedalīties visās izklaidēs, tam bija pietiekoši kvalitatīva apkalpošana, viņa rīcībā atradās arī ekipāža. Viņa atalgojums – gadsimta beigās 300 līdz 500 rubļu gadā^a – tam deva iespēju veidot uzkrājumus”.⁴² Nebija daudz vietējo ar universitātes izglītību, kuri bija ar mieru strādāt par skolotājiem, jo muižnieki, ja vispār studēja, šādu darbu uzskatīja par apkaunojumu savai kārtai, mācītāji un juristi strādāja savās profesijās. Atlika vienīgi iebrucēji no Vācijas un citām valstīm, kuru sastāvs nebija viendabīgs.

Tomēr vēl svarīgākas, nekā minētās, ir atšķirības mājskolotāju nozīmes izvērtējumā. Daži pētnieki akcentē mājskolotāju kā apgaismotāju misiju, no atsevišķiem gadījumiem izdarot pārāk plašus vispārinājumus. Tā V. Lencs, atsaucoties uz dažu aristokrātu (barona E. fon Rozena, grāfa L. A. Mellīna) atmiņām, norāda: “Drīz vien starp viņiem (mājskolotājiem) guva pārsvaru humanitātes ideāla piekritēji”.⁴³ Optimistiski raugās arī A. Johansons, atzīmējot, ka “šiem ieceļotājiem plūda līdz Rietumeiropas garīgās strāvas, kurām modrākie lika ievirzīties un vērsties plašumā Baltijas īpatajos apstākļos.”⁴⁴ Tālāk A. Johansons citē V. Hēnu: “par to, lai vergu ļaužu stāvokli ieraudzītu lauku junkuru ikdienā notrulinātās acis, jo sevišķi gādāja no Vācijas ieceļojušie mājskolotāji”.⁴⁵ Jāņem vērā, ka vācbaltu junkuru, tāpat kā muižnieku rīcību visā Eiropā šajā laikā, lielum lielā daļā gadījumu pārāk noteica viņu ekonomiskās intereses, lai vienkāršs mājskolotājs tiem tā vienkārši varētu “atvērt acis”.

^a V. Lencs atsaucas uz V. A. Hupeļa izdevumu “*Nordische Miscelaneen*,” 1787, 13/14 Stück, S. 498.; citā savā darbā – “*Topographische Nachrichten*” ..., 1777. Hupelis nosauc pieticīgāku summu – 200 – 300 rubļus gadā.⁵²

To, ar kādām sekām varēja beigties mājskolotāja centieni “pāraudzināt” muižnieku, atzīst arī A. Johansons, norādot, ka “attiecības” šādā gadījumā “varēja kļūt saspīlētas un neciešamas”.⁴⁶

Daži avoti tomēr apliecina, ka liela daļa mājskolotāju, pirmkārt, bija bez kādas speciālas izglītības, otrkārt – viņu rīcību drīzāk noteica šauri personīga labuma gūšana, nevis idejiska rakstura apsvērumi. Tā, piemēram, V. A. Hupelis raksta: “ [...] mācīto ļaužu, vai, tiešāk runājot, studējušo trūkums, jau daudzus neizglītos saskaņā ar viņu gribu vai pret to, gluži kā pa sapņiem padarījis par mācītiem vīriem: mednieki, galdnieki, skatuves strādnieki *etc. etc.* ir kļuvuši dižciltīgās mājās par mājskolotājiem, pieņemdami mācītu fizionomiju (*gelehrte Miene*), vai arī kāds draugs tos ieteicis cilvēkam, kuram pēc ilgas gaidīšanas nav palicis daudz, ko izvēlēties, lai viņa bērni vispār nepaliktu bez apmācības un uzraudzības”.⁴⁷ Lielais pieprasījums muižniekam liekot pieņemt gandrīz jebkuru, ja tas uzdodas par studējušu, jo mājskolotāju, neskatoties uz lielo pieplūdumu no Vācijas, joprojām trūkstot.⁴⁸

H. J. Jannaus atzīst, ka “Vidzemē un Igaunijā gan ir arī [tādi] mājskolotāji un francūzietes, kuri spētu izturēt arī visstingrākās prasības audzināšanas jomā. [...] Bet tie, varbūt mūsu pašu vainas dēļ, ir tik reti kā dārgakmeņi”.⁴⁹ Autors uzsver arī vēl kādu citu parādību – dažam muižniekam mājskolotājs esot vajadzīgs vienīgi prestiža dēļ, pie tam vēlams, lai tas būtu ārzemnieks: “Mode pieprasa mājskolotāju (*Hofmeister*) un guvernanti, un ar to pietiek, lai justos bezrūpīgi” ; “Jo mēs labprāt pieņemam visus, [...] ja vien viņu valodai uzspiests ārzemnieka zīmogs”.⁵⁰ ; „Mājskolotāja funkcija šeit ir tīri dekoratīva, jo viņš : “[...] nav audzinātājs, bet vienīgi modes spoks, kārtas apliecinājums.”⁵¹

Atšķirīgs mājskolotāju vērtējums sniegts arī memoāros. Pie tam, jo augstāku vietu kāda muižnieku ģimene ieņēma sociālajā hierarhijā, jo mājskolotāju ir vairāk; tas gan saistīts arī ar izglītojamā vecumu. Jau minētais K. H. Heikings tika audzināts Varšavā, kur kopā ar brāli saņēma skolotājus franču, latīņu, itāļu, poļu un vācu valodām, turklāt arī kādu bijušo virsnieku, kas mācīja ģeometriju, mākslu un plānu zīmēšanu. Vācu valodas skolotājs mācīja arī reliģijas, loģikas un vēstures kursus. Tika pieņemti atsevišķi skolotāji dejām, paukošanai un mūzikai.⁵²

Otra likumsakarība – augstākās aristokrātijas pārstāvji (droši vien viņos ieaudzinātās skaidrākās goda izpratnes dēļ) parasti jūtas pateicīgāki saviem mājskolotājiem. Tā Harju apriņķī Igaunijā dzimušais krievu ģenerālis Voldemars fon Lēvenšterns (*Woldemar von Löwenstern*, 1777 – 1858) savās atmiņās raksta: “Mana audzināšana bija ar mīlestību un rūpēm vadīta. Ar pateicību man jāatceras savi savi agrākie skolotāji tēva mājās, kuru ierosmei un garīgajai kopšanai es esmu pateicīgs par to, ka

manas domas nepiesaistās vienīgi zobeniem un zirgiem, medībām, divkaujām un raibajai dzīves kņadai, [...] bet esmu spējis tās arī sakopot, nostiprināt un piešķirt tām augstāku virzību”.⁵³ Krasā pretstatā ar minēto atrodas Elīzas fon der Rekes bērniņas ainas. Lai arī, sākot ar 12 gadu vecumu, viņa saņēma citus skolotājus, atmiņas par pirmajiem mājskolotājiem nav jaukas:

“Mana franču valodas skolotāja bija pārlieku resna un ļoti nepatīkama persona. [...] Viņa bija ļoti ziņkārīga un dievināja kāršu spēli; [...] es neko pie viņas neiemācījos, un pie tā tika vainota mana dumjā galva”.⁵⁴ Viņa piemin arī divas epizodes, kad vienā un tai pašā viņas radnieku ģimenē ar nelielu laika intervālu mājskolotāji tik neapdomīgi fiziski soda savus audzēkņus, ka tie iet bojā.⁵⁵ Pilsētu patriciāta un arī dažu muižnieku dēlus augstskolām sagatavoja ģimnāzijas tipa mācību iestādes (*Gelehrteschule, Hochschule*). 18. gadsimtā Rīgā tās bija divas – domskola un licejs, un tādas pašas arī Rēvelē (Tallinā). Šīs skolas, īpaši pirmā, tajā laikā tika uzskatītas par “paraugskolām”. Gan J. Ekardts, gan K. F. Snells⁵⁶ velta tām atzinīgus vārdus. 18. gs. otrajā pusē Rīgas domskola atradās augstākajā uzplaukumā, un pirmā ranga zinātnieki un pedagogi to bija padarījuši par pilsētas garīgās dzīves centru. Līdzīgas “latīņu skolas”, kaut gan zemāka līmeņa, pastāvēja arī Kurzemē.⁵⁷ Tomēr, neskatoties uz minētajām priekšrocībām, pat Rīgas domskola izpelnījies laikabiedru kritiku. Tā, piemēram, Hupelis, atzīdams, ka abās skolās – domskolā un licejā – strādājot “prasmīgi skolotāji”, tomēr piemetina, ka Rīga un Rēvele un “abas hercogistes”, t. i., Vidzeme un Igaunija “nebūtu neko zaudējušas, ja katrā no tām būtu tikai viena skola: augstākās klases tad būtu piepildītas ar lielāku skolnieku skaitu”.⁵⁸ G. Merķelis kritizē mācību priekšmetu nevienmērīgo sadalījumu: latīņu un sengrieķu valodas “jauniešiem nolaupīja desmit līdz divpadsmit gadu, lai visiem pavirši iemācītu to, ko daži audzēkņi daudz pamatīgāk apgūtu divos gados. Tikai nedaudz stundu nedēļā tika ziedots ģeogrāfijai, vēsturei, dabaszinātnei”.⁵⁹ Tajā pašā laikā viņš augstu vērtē to, ka “Domskolā skolotāji nebija pedanti, bet saprātīgi vīri, kas ļoti labi apzinājās, ka katras zinātnes pamatuzdevums ir attīstīt un paplašināt jaunatnes garīgo pasauli”.⁶⁰ Daudz skarbākus vārdus Merķelis savās atmiņās tomēr velta pamatizglītībai Rīgas pilsētā – t. s. “rakstu skolām”.⁶¹

Merķelis nebija vienīgais, kurš kritiski raudzījās uz izglītības sistēmu Baltijā. 18. gadsimta pēdējā ceturksnī sāka parādīties atsevišķas šai tematikai veltītas, Apgaismības ideju caurstrāvētas publikācijas. Tā 1781. gadā H. J. fon Jannaus, runājot par izglītības un tikumu attīstību Vidzemē, pretstatīja ne tikai “tagadni” un “senāko” (“pirms vienas paaudzes”) laiku, bet arī “tagadnes” situāciju savā tēvzemē un progresīvākās pedagoģiskās metodes vācu zemēs (piemēram, Desavā). Viņš raksta, ka augstāko

muižniecību varot iedalīt 2 grupās: pirmo pārstāvēt bagātais muižnieks, kurš “kopš jaunības tiks godāts kā augstdzimis kungs, tas ir – lai tam neuzpūstu ne mazākā vēsmiņa. [...] Viņš tiks audzināts brīvs kā vējš, kas viņu apņēms, un viņš agri iemācīsies labo toni kopā ar visām baudkāres sekām. Ekipāžas, kalpotāji un istabenes viņam paklausa uz rokas mājiena, ja vien – kā man ir stāstīti piemēri – kavalieri neapkalpo pat vesels galms (*Hofstaat*).”⁶²

Otrā kategorija, ko sastāda “lielākā bruņinieku daļa”, esot “bagāta ar naudu un īpašumiem; tā izjūt tieksmi uz niekošanos, un dzēlīgi smejas par visām zināšanām, kas neienes ne rubļa. Šeit jaunais kungs ļoti agri iemācās ekonomiju, jo tam jāklūst par savu dzimtmuižu īpašnieku. Robežstrīdi un zemes tiesības ir viņa studijas. [...] Šādu kavalieru zināšanas jau kopš agrās jaunības ir arkls, viņu izprieca – medības, un viņu mīļākā nodarbošanās – zirgu audzēšana ar nodomu tos pārdot, pie kam ne reizes neierunājas cilvēcība [...]. Arī viņi ar nopietnu izteiksmi domā par mācību laiku – tomēr ar to saprotot rupju spaidu laiku”.⁶³

Pilsoņu kārtas augšslānis, uzskata Jannaus, atšķirībā no lielas daļas muižnieku, “pateicoties dažādajiem sakariem ar ārzemniekiem un tirdzniecības vajadzībām, zina, ka cilvēku veido izglītība. Tādēļ tie jau labi laicīgi rūpējas par [savu bērnu] izglītošanu”. Negatīvākais tomēr ir tas, ka “bagātākie kavalieri visā zemē ne tuvu neiepazīst visas dzīves baudas tādā mērā, kādā tās jau ļoti agri iepazīst tirgotāja dēls. Tādēļ tirgotāji pa lielākai daļai izaudzina mīkstčauļus”.⁶⁴

Problēmas sakne, pēc Jannaua domām, nav vis pedagoģiskajā personālā, bet gan pašos Rīgas tirgotājos, kuri joprojām vēlas “**turēties pie šrāgām**, kā podnieks pie ripas: “Tas ir kauns manai tēvzemei, ka mūsu apgaismotajos laikos tirdzniecību nav iespējams iepazīt kā zinātni un kā studijas. Hamburgā ir skaista tirdzniecības akadēmija, bet mums tā nav vajadzīga, mēs to nelietojam [...] Cik daudz reizes veiksmīgāka būtu mūsu tirdzniecība, ja mēs atteiktos no amatnieciskuma tirdzniecības mācīšanās!”⁶⁵ Līdz ar to – un tas esot pats bēdīgākais – šāda viduslaicīga izglītības sistēma apdraudot Rīgas ekonomisko pamatu – aizjūras tirdzniecību, padarot to par riskantu nodarbi: “Mūsu tik labi izglītotie tirgotāji spekulē uz labu laimi, vai nu uzdrošinādamies pārāk daudz, vai arī paši sev uzticēdamies pārāk maz [...] un ļoti bieži cieš zaudējumus, ne tādēļ, ka tiktu apkrāpti, bet savas nekompetences dēļ.”⁶⁶

Kā vienu no izglītības būtiskākajām nepilnībām Vidzemē un Kurzemē laikabiedri piemin sieviešu izglītības trūkumu. Pat tāds Rīgas tirgotāju kārtas ideologs K. F. Snells, kurš lepojas gandrīz ar visu šajā pilsētā, piezīmē – tas, ka tik lielā un turīgā pilsētā kā Rīga neesot nevienas vispārējās meiteņu skolas,

pat ārzemniekiem liekoties uzkrītoši.⁶⁷ H. J. Jannaus norāda, ka dāmas “pirms vienas paaudzes” (tātad ap gadsimta vidu) vēl reti mācējušas parakstīt savu vārdu – tādā kārtā “jauno sieviešu šķīstība tika sargāta ar neziņas segu”.⁶⁸ Tur, kur vecāki labprāt pulcinot savās mājās spožu sabiedrību, meita parasti izaugot par sabiedrības dāmu, kura “nodarbošanos ar saimniecību, ieskaitot zeķu adīšanu, uzskata par zem savas kārtas goda esošu un negrib būt nekas cits, kā vienīgi patīkama sarunu biedrene”.⁶⁹ Savukārt to bagāto bruņinieku meitas, kuri nemēdzot apgrozīties augstākajā sabiedrībā, “pamestas un neievērotas vientulīgi vada savus skaistākos jaunības gadus [...] Tās visas kā viena nodarbojas ar rokdarbiem un saimniecību. Neviena grāmata, lai tā būtu šāda vai citāda rakstura, nepadara viņu dvēseli labāku. Tās tik tikko prot lasīt un rakstīt, un arī, ja prot, tad bieži tik slikti, ka to var neņemt vērā”.⁷⁰ Tikko meitenes ir sasniegušas piecpadsmit gadu vecumu, viņas ir gatavas izdošanai pie vīra, un viņu audzināšana tiek izbeigta.

Lai arī gan Jannauam, gan Merķelim izglītības kopainas attēlojumā varētu pārmest zināmu partejiskumu – tomēr lielās līnijās, kā liekas, viņiem ir taisnība. Tomēr vissvarīgākais ir, ka viņi pamanījuši būtiskāko – gan muižnieki, gan pilsoņi bez ierunām par labām gatavi atzīt tikai **vecās**, gadsimtos pārbaudītās vērtības; tā, piemēram, G. Merķelis, atcerēdamies savu pirmo skolu Rīgā, norāda, ka par tās “teicamo slavu” liecinājis tas, ka “tajā mācījās jau trešā paaudze”.⁷¹ Jannaus savukārt, runājot par pilsētu skolām Vidzemē, norāda, ka tās “gandrīz visas ir iekārtotas pēc **iepriekšējā gadsimta parauga**, pēc vecās maģistratūras **priekšrakstiem**”; “Arvien vēl par daudz pedantērijas, sholastikas, un pārāk maz dzīves vajadzībām. Pieredze rāda, cik maz no mūsu skolām labuma”.⁷²

Blakus kritiskajam skatījumam uz pastāvošo izglītības sistēmu H. J. fon Jannaus ieskicē arī nelielu, toties konstruktīvu pedagoģisko modeli nākotnei. Tajā skaidri saskatāma Ž. Ž. Ruso ideju ietekme – piemēram, lielu nozīmi viņš piešķir jūtu audzināšanai jeb “sirds izglītībai”: “Zināšanas un un zinātnes nav vienīgais audzināšanas mērķis – tās ir vienīgi ziedi. Bet sirds izglītošana ir saknes, kas nes ziedus un augļus. [...] Svarīgākajā izglītības jomā, [...] – veidot cilvēka sirdi, es Vidzemē atrodu bezrūpīgu vājumu pilnā izpausmē. Tiesa, tas tāpat ir arī lielākajā daļā citu zemju – tomēr tas nav mums attaisnojums”.⁷³

Lai praktiski realizētu “sirds izglītības” programmu, Jannaus aicina arī Vidzemē dibināt “Desavas Filantropi līdzīgu iestādi”, norādot, ka Vidzeme šāda institūta izveidošanai esot “tik labvēlīga”. No Vidzemes un Igaunijas taču vienalga katru gadu tiekot sūtīti simtiem jaunekļu uz Desavu un citām

skolām, un tādā gadījumā izmaksātu lētāk, ja šādas ievirzes skola pastāvētu arī dzimtenē.⁷⁴ V. Lencs norāda, ka Desavas audzināšanas iestādi esot iecienījuši arī kurzemnieki.⁷⁵

To, ka Vidzemē bija interese par Desavas (Bazedova^a) pedagoģisko sistēmu, apliecina arī 1778. gadā laikrakstā “*Rigische Politische Zeitung*” ievietotais, samērā detalizētais (iespējams, paša Jannaus sacerētais) apraksts. Lasītāji uzzināja, ka audzēkņi šeit “ar prieku un bez kādas piespiešanas mācās lietas, kas ir atbilstošas viņu vecumam un spējām. Skolotāji rūpīgi raugās uz to, lai skolniekus nemocītu ar lietām, ko viņi nesaprot. Latīņu valodu mācās bez iekalšanas, izmantojot rotaļas un ikdienā nepieciešamus apzīmējumus”. Bez tam liela vērība tiekot pievērsta nodarbībām svaigā gaisā, jauniešiem esot iespējas nodarboties ar jātnieku sportu, voltižēšanu^b, dejām utt.⁷⁶

“Desavas sistēma” bija tipiska Apgaismības pedagoģiskā sistēma, kura tajā laikā tika uzskatīta par modernāko). Tā sevī harmoniski savienoja trīs personības attīstībai svarīgākās puses – intelektuālo, tikumisko un fizisko, turklāt tika ievērots personības suverenitātes princips. Iekalšanai un autoritārisma šeit tika pretstatīta uzskatāmība un audzēkņa brīva, radoša attīstība, pat reliģiju skaidrojot ar prāta apsvērumiem un tuvu panteisma izpratnei.

Jau minētajā publikācijā H. J. fon Jannaus piedāvā arī tādas sociālas grupas modeli, kam būtu domāta viņa iztēlotā nākotnes, ideālā izglītības sistēma: šai grupai “[...] kopš jaunības gadiem nāk līdzī vairāk uzcītības un lielāka paklausība, vairāk čakluma un tieksmes pēc zināšanām un sirds izglītošanas (*Bildung des Herzens*).” Tālāk seko ļoti svarīgs, programmātiska rakstura secinājums: “Tikums un zināšanas” – tā uzskata Jannaus – ir **vairāk nekā matrikula**.⁷⁷ Minētajā sociālajā grupā nav grūti saskatīt izglītotās pilsoņu kārtas (*Bildungsbürgertum*) pazīmes, par ko vēl būs runa.

Tomēr Jannaus iet vēl tālāk – no izglītības viņš savus uzskatus pārnes uz sociālo sfēru, saistot iepriekš teikto ar kārtu (proti – pilsonības un aristokrātijas) vienlīdzības ideju. “Vecajai”, “pastāvošajai” pasaulei – tāpat arī savai tēvzemei – viņš pretstata “ideālo” Šveices modeli, kur, kā zināms, vienīgajā no Eiropas valstīm praktiski nepastāvēja kārtu sistēma un kura pēc savas politiskās iekārtas bija federatīva republika: “Katrš, kurš, piemēram, redzējis vienīgi **Ženēvu un Berni**, zinās, **kāda ietekme tām ir uz visu dzīvi**. Tas ir tā, it kā cilvēks būtu nonācis **citā pasaulē**.”⁷⁸ – Tiek ieskicēta nākotnes perspektīva, kas vienlaikus liecina arī par autora politiskajiem ideāliem: “Un es esmu droši pārliecināts,

^a Bazedovs, Johans Bernhards (*Johann Bernhard Basedow*, 1724 – 1790), vācu pedagogs, savā mācību iestādē Filantropinā (*Philantropinum*) Desavā centās praksē realizēt Ž. Ž. Ruso formulētos pedagoģiskos principus.

^b Voltižēšana – vingrojumi skrejoša zirga mugurā.

ka nepaies ilgs laiks, un smalkākais kavalieris Ženēvā sarunāsies ar visneievērojamāko pilsoni. Vai tas tā varētu notikt arī Vidzemē? Mēs ļoti gribētu [...]”.⁷⁹

Tiesa, gadus sešus pirms minētās Jannaua publikācijas Kurzemes hercogistē jau parādījās mēģinājums izveidot augstskolu, kas atbilstu labākajiem Eiropas standartiem: 1775. gadā Jelgavā nodibinātā Akadēmiskā ģimnāzija jeb hercoga Pētera akadēmija bija iecerēta kā nozīmīgs zinātniskās pētniecības un izglītības centrs ne tikai Kurzemei, bet visai Baltijai. Tās ieceres iedvesmotājs un nolikuma sastādītājs, Prūsijas Zinātņu akadēmijas Filozofijas sekcijas direktors, tolaik plaši pazīstamais pedagogs un filozofs J. G. Zulcers (*Johann Georg Sulzer*, 1720 – 1779) atradās tuvu Berlīnes apgaismotāju lokam. Viņa izstrādātās mācību programmas balstījās uz modernākajām tālaika zinātnes atziņām. Zulcera atsauksmei bija izšķiroša nozīme to ģimnāzijas profesoru izvēlē, kurus ataicināja no ārzemēm. Viņu vidū bija arī viens no vēlāk vadošajiem Eiropas ģeologiem un mineralogiem J. J. Ferbers (*Johann Jacob Ferber*, 1743 – 1790), matemātiķis un astronoms V. G. F. Beitlers (*Wilhelm Gottlieb Friedrich Beutler/ Beitler*, 1745 – 1811), jurisprudences profesors J. M. G. Bēzeke (*Johann Melchior Gottlieb Beseke*, 1746 – 1802) u.c. Akadēmiskajai ģimnāzijai bija labi nodrošināta zinātniski materiālā bāze. Ar augstu kvalitāti izcēlās tās bibliotēka. Ģimnāzijas observatorijas vajadzībām no Anglijas tika piesūtīti vērtīgi astronomijas instrumenti, kā arī pirmā fizikas kabineta iekārta utt. “J. G. Zulcera sastādītais akadēmijas plāns un mācību programmas padarīja to līdzīgu universitātei, tiesa gan – bez izglītības specializācijas un tiesībām piešķirt zinātniskos grādus. Tas viss ļāva Pētera akadēmijai kļūt par Latvijas teritorijā pirmo augstskolu un Baltijas reģiona mērogā – par samērā nozīmīgu zinātnisko centru”, raksta akademiķis Jānis Stradiņš.⁸⁰ Tajā pašā laikā savu mērķi – sniegt modernu, eiropeska tipa izglītību plašākam reģionam un jūtami ietekmēt Kurzemes vācbaltu sabiedrības vērtību sistēmu – akadēmijai tomēr neizdevās sasniegt. “Daudzējādā ziņā teicamo Pētera akadēmiju kurzemnieki neprata īsti novērtēt. [...] Muižnieku attieksmi pret akadēmiju, bez šaubām, ietekmēja viņu nepārtrauktie politiskie konflikti ar hercogu. Zulcera izstrādātais mācību plāns savukārt likās mazliet par smagu jauniešiem, kas bija sagatavoti Kurzemes pilsētu skolās vai mājskolotāju vadībā. Tomēr visumā *Academia Petrina* reputācija nebija zema, ko starp citu – jau laikā pēc Kurzemes pievienošanas Krievijai – liecināja fakts, ka cars Pāvils I kādu laiku projektēja pārvērst to par universitāti.”⁸¹

1. 4. Bibliotēkas, lasīšanas paradumi un literārā gaume. Izdevniecības

Bez izglītības pedagoga uzraudzībā cilvēka redzesloku veido arī mūža gaitā uzņemtā informācija par pasauli ārpus tiešās saskarsmes un pieredzes loka. Galvenais garīgās komunikācijas līdzeklis (atskaitot privāto korespondenci) 18. gadsimtā bija grāmatas un prese. Par lasīšanas paradumiem iespējams spriest pēc 1) bibliotēku skaita un pieejamības; 2) laikabiedru liecībām par sabiedrības literāro gaumi; 3) pašu lasītāju memuāriem par lasīšanas nozīmi viņu dzīvē.

18. gadsimts, īpaši sākot ar tā otro pusi, bija laiks, kad sāka veidoties īpaša lasītāju publika – t. s. “Apgaismības sabiedrība”, kurā izglītotās pilsoņu kārtas slānis sāka saplūst ar Apgaismības garā orientēto aristokrātiju; kārtu robežas šajā sabiedrībā nereti tika pārkāptas, īpaši tas izpaudās dažādās lasīšanas biedrībās un brīvmūrnieku sabiedrībās (sk. 2. nod.) Notika pāreja no t.s. intensīvās lasīšanas (piem., Svētie Raksti) uz ekstensīvo lasīšanu (orientēšanās uz plašu lasāmvielas spektru). “Grāmatu un lasītāju skaits auga tik strauji, ka izraisīja izbrīnu pat laikabiedros”.⁸² Tajā pašā laikā materiālo izmaksu dēļ grāmatu cenas līdz pat 19. gs. sākumam saglabājās relatīvi augstas. Tas bija cēlonis, kāpēc radās lasītāju biedrības un maksas bibliotēkas.

No Vidzemes bibliotēkām vecākā bija Rīgas pilsētas bibliotēka. Bibliotēkas grāmatu krājumu papildināja vienīgi dotācijas, jo bibliotēkai nebija sava budžeta. Viens no galvenajiem donatoriem bija Nikolauss fon Himzelis, kas savā testamentā novēlēja bibliotēkai 3400 sējumus.⁸³ Indreks Jirjo (*Indrek Jürjo*) tomēr uzskata, ka Rīgas lasošajā sabiedrībā šīs bibliotēkas “loma bija maza”, jo “tā bija atvērta tikai divreiz nedēļā vienu stundu, un pat šīs stundas laikā tai bija ļoti maz apmeklētāju. Cēlonis bija tas, ka bibliotēkas krājums sastāvēja galvenokārt no vecām grāmatām, bet rīdzinieki interesējās tieši par jaunāko literatūru”.⁸⁴

Toties Rīgā pastāvēja ļoti bagātas patriciešu un mācītāju privātās bibliotēkas. Uz grāmatu lasīšanu kā iecienītu nodarbi dižciltīgo vidū norāda V. A. Hupelis. Daudzi jauni muižnieki “pavada laiku savās tēva mājās patīkamākajās nodarbībās un ir savas apkārtnes rota un padomdevēji [...] Arī dāmas izmanto lasīšanu kā patīkamu laika kavēkli. Pilsētās un uz laukiem daudzās mājās redzams ja ne pārāk liels, taču pieklājīgs un izmeklēts grāmatu krājums. Ir dižciltīgie, kuri gan nav studējuši, tomēr tuvu pazīstami ar jaunāko literatūru, jo dzīvojuši Berlīnē.”⁸⁵

Vairākas bibliotēkas pastāvēja Kurzemes hercogistē. 1785. gadā Mītavā nodibinājās publiska lasāmbibliotēka. Bez tam tur darbu uzsāka arī dažas privātas lasāmbibliotēkas, kas izsniedza ne tikai

grāmatas, bet arī jaunākos ārzemju žurnālus.⁸⁶ Kā jau teikts, lasāmbibliotēku nodibināšanās galvenais cēlonis bija augstās cenas uz grāmatām un periodiku; reizēm pat Vidzemes bruņniecība laikrakstu abonēšanu uzskatīja par pārāk dārgu.⁸⁷ G. Merķelis raksta, ka “vienīgā provinces grāmattingotava Rīgā literatūru [no Vācijas] piegādāja ļoti vēlu un par milzīgām cenām. Vēl dārgāka bija nedaudzo Vācijā izdoto literāro avīžu piegāde pa pastu”.⁸⁸

Līdz 18. gadsimta nogalei liberālās Apgaismības idejas Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē varēja izplatīties salīdzinoši brīvi. Pat vēl Franču revolūcijas sākumposmā vietējā prese (piemēram, “*Rigische politische Zeitung*” Vidzemē) sniedza diezgan objektīvu informāciju par notikumu gaitu. Baltijā tika lasīti arī Vācijā izdotie liberālie laikraksti un mēnešraksti.⁸⁹ Franču revolūcijai radikalizējoties, arī šeit valdība sāka stingrāk kontrolēt no ārzemēm ienākošo informāciju. 1797. g. Krievijas senāts publicēja ukazu par ievadamo grāmatu cenzūru.

Tomēr ne jau Apgaismības idejas bija tās, kas visvairāk piesaistīja aristokrātiskos lasītājus Baltijā: J. Ekardts norāda uz augstāko muižniecības aprindu izsmalcinātu gaumi, kuri lasot vienīgi franciski: “Šie Mengdeni, Lēvenvoldes, Brēverni, Kampenhauzeni, Krīdeneri, grāfi Sīversī, Ferzeni utt. bija pārpārēm sasmēlušies no franču izglītības, izglītotākie no viņiem pietiekami pazīstami ar Voltēra un Baila^a darbiem, daži pat sarakstījās ar Enciklopēdijas izdevējiem, pārējie, mazākais, dzīvoja, atdarinādami Versaļas galma valodu un tikumus un, cik vien spēja, paši mēģināja iedīdīt savus latviešu un igauņu tautības dienestļaudis, lai tie vismaz spētu franciski saprast un tālāk nodot pavēles; svinīgos gadījumos, saprotams, prezentējās franču tērpos, slavēdami Pēterburgas ceremoniālu un viens otru franciski svinīgi uzrunādami un titulēdami. Kur vien šo aprindu vēstulēs, dienasgrāmatās un citās rakstītajās liecībās tiek vispār pieminēta literatūra, regulāri tiek runāts par franču grāmatām”.⁹⁰ Arī H. J. fon Jannaus, apliecinot, ka lasāmviela (*Lektüre*) Vidzemē sastopama bieži, vienlaikus kritiski piebilst: “tomēr ar to šeit ir tāpat, kā visur citur. Kungi un dāmas no augstākās sabiedrības, kuri izglītojas vienīgi tai, reti lasa kaut ko citu, kā tikai romānus, izklaidējas ar dzeju un mīl komēdijas.”⁹¹ Laikraksta “*Allgemeinen Literaturzeitung*” Rīgas korespondents 1790. gadā rakstīja, ka lielākā daļa lasītāju, jo īpaši dāmas, dodot priekšroku “vienīgi romāniem”.⁹² Rīgā pastāvēja daudz maksas bibliotēku, bet lielāko daļu no krājumiem sastādīja triviālā literatūra, jo “tāda bija ļoti pieprasīta [...] caurmēra lasītāju vidū”.⁹³ H. J. fon Jannaus kritiski norāda: „Man domāt, tur ir vairāk uzpūtības, nekā

^a Bails, Pjērs (*Pierre Bayle*, 1647 – 1706), franču filozofs un rakstnieks, protestants, visvairāk pazīstams ar savu “Vēsturisko un kritisko vārdnīcu” (*Dictionnaire historique et critique*, 1695). Viņa uzskati reliģiskās tolerances jautājumos spēcīgi ietekmēja franču apgaismotājus.

izsmalcinātības, kad cilvēki lielās, ka mīlot lasīšanu”.⁹⁴

Gandrīz visi laikabiedri ir vienis prātis, ka lielākās lasītājas ir sievietes. Tajā pašā laikā mode reizēm prasa izkļūst par intelektuāli arī tad, ja lasīšana garlaiko: “Pa reizei gadās, ka kāda dāma ar lieliskāko izglītību, ar frizūru *a la Reine*, pie Jorika “*Maria von Mouline*” sirsnīgi žāvājas, vai pie “*Sophiens Schicksal*”^a prasa, vai tas vēl ilgi turpināsies?”⁹⁵

Tomēr retumis pie sievietēm sastopama arī pilnīgi cita lasīšanas un garīgā kultūra. Par to liecina Elīzas fon der Rekes lasīšanas pieredze: Līdz 12 gadu vecumam uzaugusi pie vecmāmiņas – ļoti konservatīvas un mazizglītotas sievietes, kura uzskatīja ka “grāmatas domātas domātas tikai vīriešiem” un “sieviete, kura lasa, kļūst par ākstu”⁹⁶, vienīgi pēc nokļūšanas sava tēva un viņa trešās sievas – Agneses fon Brukenas-Fokas mājās Lote pirmo reizi iepazīst grāmatu pasauli – jāpiebilst, ka tā arī mūža laikā ir visa viņas izglītība, jo sieviešu skolas uz laukiem nepastāvēja, bet mājskolotāji viņai bija ļoti neregulāri un uz īsu laiku. Par īstu lasītāju viņa tomēr kļūst tikai pēc apprecēšanās 1771. gadā, kad grāmatas palīdz īsināt vientulības stundas. Savā vēstuļu formā uzrakstītajā dvēseles autobiogrāfijā⁹⁷ viņa sniedz samērā pārliecinošas ziņas gan par savu literāro gaumi, gan arī par viņai piederošo grāmatu skaitu. Viņas bibliotēkā ir ap 400 sējumu⁹⁸, kas provinces muižnieka sievai tajos laikos ir krietni daudz. Viņa lasa K. M. Vīlanda (*Christoph Martin Wieland*, 1733 – 1813) “Simpātijas”, J. F. fon Kronega (*Johann Friedrich von Kronegk*, 1731 – 1758) “Vientulības” (“*Die Einsamkeiten*”), F. G. Klopštoka (*Friedrich Gottlieb Klopstock*, 1724 – 1803) “Odas” vai Ē. K. fon Kleista (*Ewald Christian von Kleist*, 1715 – 1759) “Pavasari”⁹⁹, jau minēto Sofijas fon Larošas “Fon Šternheimas jaunkundzi”, Gētes „Jaunā Vertera ciešanas” un citus darbus, kas liecina par izkoptu literāru gaumi, jo visi pieminētie saņēmuši augstu kritikas novērtējumu. Viņas bibliotēkā ir pat Mozesa Mendelszona (*Moses Mendelssohn*, 1729 – 1786) “Fedons jeb par dvēseles nemirstību” – grāmata, ko ortodoksālais protestantisms nolādējis kā ķecerīgu un kura izsauc veselu ģimenes skandālu.¹⁰⁰

Tajā pašā laikā tieši Kurzemes hercogistē un Vidzemē pastāvēja informācijas apritei reti labvēlīga situācija, jo pirmajā praktiski nepastāvēja cenzūra un otrajā tā pastāvēja nosacīti: “Mītavā un Rīgā parādījās raksti, kuri **Vācijā nebūtu varējuši tikt publicēti vai būtu varējuši tikt publicēti ar grūtībām.**”¹⁰¹ Bez tam šeit brīvi ieplūda jaunākā literatūra no ārzemēm. “Tādēļ Rīga izveidojās par distribūcijas centru un šī infrastruktūra padarīja iespējamu provinces elitei piedalīties 18. gadsimta

^a Domāts Sofijas fon Larošas (*Sophie von La Roche*, 1730 – 1807) romāns “Geschichte des Fräuleins von Sternheim” (1771.)

“lasīšanas revolūcijā”.¹⁰² Apgaismības kontekstā izcila nozīme Baltijas, bet galvenokārt Vācijas grāmatniecībā bija Johana Frīdriha Hartknoha (*Johann Friedrich Hartknoch*) izdevniecībai, kura no 1762. gada darbojās Jelgavā, bet no 1765. gada – Rīgā. Laika posmā no 1762. līdz 1798. gadam abi Hartknohi (1789. gadā pēc Johana Frīdriha Hartknoha nāves viņa izdevniecību pārņēma dēls, arī Johans Frīdrihs) Latvijā izdevuši ap 580 grāmatu, galvenokārt Rietumeiropas zinātnieku darbus ļoti dažādās nozarēs, franču apgaismotāju literatūru, savu personisko draugu filozofu I. Kanta un J. G. Hāmaņa sacerējumus. J. F. Hartknohs *sen.* ar lieliem honorāriem atbalstīja J. G. Herderu, publicēja daudzus izdevumus Baltijas historiogrāfijā utt.¹⁰³

Tomēr galvenais Johana Hartknoha izdevniecībā izdoto grāmatu noieta apgabals tomēr palika Vācija.¹⁰⁴ Vācbaltiešu lasītāji (izņemot atsevišķus intelektuālās elites pārstāvjus) lielu interesi par to neizrādīja.

1. 5. Divi virzieni Rīgas tirgotāju elitē. “Bērensu aprindas”

Saimniecisko apstākļu un starptautiskā tirgus izmaiņas, Krievijas administrācijas izdarītās Rīgas tirdzniecības un pārvaldes reformas – 1765. gada tirdzniecības nolikums un jo īpaši vietniecības iekārtas ieviešana Rīgā 1787. g. satricināja un vēlāk likvidēja pilsētas līdzšinējo viduslaicīgo satversmi un pavēra ceļu jaunām iespējām.¹⁰⁵ Tajā pašā laikā pie varas esošā, tradīcijām uzticīgā Rīgas namnieku elite, protams, pārdzīvoja lielu uztraukumu.

Liecības par to, kā tirgotāju kārta novērtē savu reputāciju un reaģē uz pārmaiņām, sniedz divi avoti: gubernas maģistrāta, vēlākā Rīgas Bāriņtiesas sekretāra H. Neiendāla t.s. hronika, kuru savā darbā “*Livland im 18. Jahrhundert*” plaši citē J. Ekardts, un bijušā Rīgas domskolas rektora K. F. Snella “*Beschreibung der Stadt Riga*”. Abi atspoguļo situāciju Rīgā 1780. gadu otrajā pusē un 1790. gadu sākumā. Lai gan pārmaiņas tie vērtē no pretējām divu dažādu paaudžu un domāšanas veidu patriciešu pozīcijām, vienā ziņā viņu domas sakrīt: Rīgas lieltirgotājiem līdz šim bijusi ļoti laba reputācija un liela nozīme Baltijas tirdzniecībā. Tā piemēram, H. Neiendāls raksta:

“Vispār būt Rīgas pilsonim, Rīgas tirgotājam bija nozīmīga lieta, un plaši visapkārt esošajās provincēs – Lietuvā, Polijā utt., Rīgas tirgotāji tika ļoti cienīti”.¹⁰⁶

Savukārt K. F. Snells norāda, ka Rīgas bagātā tirgotāja dzīvesveids kalpojot par paraugu pat aristokrātiem: “Tirgotājs uzdod toni: tam seko dižciltīgais (*Adel*), kurš uzskata par godu biedroties ar tirgotāju un gaumē un dzīvesveidā veidot sevi pēc viņa parauga”.¹⁰⁷ Rīgas tirgotāju plašie starptautiskie sakari un ietekme, kā arī kredīts, raksta Snells, varētu būt “ļoti noderīgi Krievijas impērijai, ja tikai

krievu galms dāvātu tiem vairāk uzticības”, jo “tirgotāju intereses ir uz visciešāko saistītas ar valsts interesēm – tādēļ, saprotams, nevar atrast uzticamāku padomdevēju par tirgotāju”.¹⁰⁸

J. Ekarsts, balstoties un H. Neiendālu, un raksturojot Rīgas līdzšinējo pārvaldi, patriarhālo, aizejošo pasauli tēlo nostalgiskos toņos: “Šī vecā, pati sevi būtiski ierobežojusī Rīga, neskatoties uz visām likstām, kas tai bija pielipušas, joprojām atstāja labi pārvaldītas, ar dzīvīgu kopēju garu piepildītas **mazpilsētas** iespaidu, ka visiem, kas tai tuvojās – vienalga, ar naidu vai ar draudzību – iedvesa cieņu un zināmā mērā arī apbrīnu.”¹⁰⁹ Tajā pašā laikā viņš spēj tomēr palikt objektīvs, atzīstot: “nav noliedzams, ka [Rīgas] pilsoņu kopiena bija **aristokrātiska** rakstura, un kopā ar aristokrātijas privilēģijām tai piemita arī tās trūkumi”.¹¹⁰

Tādā veidā 18. gadsimta nogalē iezīmējās divi virzieni Rīgas namnieku virsslānī – vecais, lokāli patriarhālais un jaunais, liberāli kosmopolītiskais, kurš Rīgas tirdzniecības nākotni saistīja ar plašākiem starptautiskajiem kontaktiem un ciešāku piesaisti Krievijai, tās ekonomiskajām un ārpolitiskajām iespējām. Tomēr šis pēdējais virziens neradās pēkšņi, bet gan izveidojās vairāku gadu desmitu garumā, un tā pirmsākumi meklējami arī t. s. “Bērensu aprindās”. Apgaismības ietekmētie jaunās politikās un ekonomiskās paradigmas aizmetņi Rīgā saistīti vismaz ar 1750. gadu pirmo pusi un vidu, kad Eiropas universitātēs studēja daudzi Rīgas patriciešu ģimeņu jaunās paaudzes pārstāvji. Studijām sekoja neatņemamā piedeva – ārzemju ceļojumi. Šis laiks sakrita arī ar Nikolausa fon Himzeļa ceļojumiem.

Ar 1750. gadiem un īpaši ar 1760. gadu pirmo pusi Rīgā var novērot zināmu intelektuālās dzīves aktivizēšanos. 1755. gadā par Rīgas domskolas rektoru kļūst apgaismības rakstnieks, ar Kēnigsbergas šauro intelektuālo pulciņu un turienes brīvmūrnieku ložu saistītais Johans Gothelfs Lindners (*Johann Gotthelf Lindner* 1729 – 1776), ap 1756. gadu uz Rīgu pārnāk Rietumeiropā pazīstamais filozofs, “Ziemeļu mags” J. G. Hāmanis (*Johann Georg Hamann* 1730 – 1788), 1761. gadā sāk iznākt avīze “*Rigische Anzeigen*”, no 1761. līdz 1767. gadam pastāv tās zinātniskais pielikums (“*Gelehrte Beyträge*”). 1764. gada novembrī Rīgā ierodas J. G. Herders (*Johann Gottfried Herder*, 1744 – 1803), 1765. gadā uz šejieni no Mītavas pārceļas J. F. Hartknoha tipogrāfija. Vismaz divi notikumi – Hāmaņa un Herdera ataicināšana uz Rīgu, kā to apliecina J. Ekarsts un līdz ar viņu – visi vēlākie autori, saistāma ar “Bērensu aprindām”.

Bērensu dzimta Rīgā dzīvojusi jau kopš 17. gadsimta vidus. Sabiedriski nozīmīgākie tās pārstāvji 18. gadsimtā bijuši četri brāļi – Ārends, Kārlis, Johans Kristofs un Reinholds (pēdējā darbība līdz 1784. gadam gan vairāk saistīta ar Krieviju). Starp minētajiem īpaši izceļams Johans Kristofs (*Johann*

Christoph Berens, 1729 – 1792), kurš pēc Rīgas Domscolas beigšanas studējis jurisprudenci Kēnigsbergā, kur cieši sadraudzējies ar J. G. Hāmani un filozofu Imanuēlu Kantu. Laikā no 1751. līdz 1753. g. viņš turpinājis studijas Getingenā, pēc universitātes beigšanas apceļojis Vāciju, Holandi un Franciju un ilgāku laiku uzturējies Parīzē. Šeit viņš iepazinies un sadraudzējies ar pazīstamo apgaismotāju Š. L. de Monteskjē (*Charles Louis baron de Montesquieu*, 1689 – 1755). Pēc atgriešanās Rīgā J. K. Bērenss kā pilsētas pārstāvis ticis deleģēts uz Pēterburgu. Kopš 1766.g. viņš patstāvīgi dzīvojis Rīgā, sākumā strādādam kā rātes kancelejas, vēlāk – bāriņtiesas sekretārs, bet no 1771. – 1786./87. g., t. i. līdz vietniecības iekārtas ieviešanai, bijis rātskungs.

J. K. Bērenss, kā liecina J. Ekarsts, mēģināja “savienot Vidzemes sabiedriskās dzīves vēsturiskos priekšnoteikumus ar laikmeta neizbēgamajām prasībām”.¹¹¹ Īpaši viņš rūpējās par to, lai nostiprinātu savienību starp tirgotājiem un “literātiem” (*Gelehrten*) ar mērķi saglabāt un pavairot Rīgas patriciāta īpašumus. Šajā sakarā viņš rakstīja: „Formālo tiesību, kuru sargātājs un nodrošinātājs ir jurists, galvenais mērķis ir visas pilsoņu kārtas īpašuma aizsardzība”.¹¹² Ruso jūsmošana par kārtu vienlīdzību Bērensu nesaistīja – viņš uzskatīja, ka tāda ir „pretrunā ar cilvēka dabu un nav iespējama arī sabiedrībā”.¹¹³ Savā grāmatā “*Bonhomien*”, kas nāca klajā viņa nāves gadā un par kuru cildinoši izteicies Herders, viņš no mērenā liberāla pozīcijām kritizē dzimtbūšanu. Tiesiskā un saimnieciskā aspektā J. K. Bērensa ideāls bija K. Fr. Šulcs (*Carl Friedrich Schulz*) un viņa “Aizkraukles un Rīmaņa muižas zemnieku tiesa”.¹¹⁴

“Bērensu aprindu” sanāksmēs parastais sarunu temats esot bijis Apgaismības idejas, kas nāca no Parīzes, Ženēvas, Berlīnes un citiem centriem. “Visas zinības pakļāva kritikai, visos novados – reliģijā, likumdošanā, valsts pārvaldē, dabas zinātnēs – lauza ceļu jauni uzskati”.¹¹⁵

Tomēr šiem uzskatiem, acīmredzot, bija pietiekoši liela pretestība no “vecās kārtības” piekritēju puses. J. Ekarsts raksta, ka J. K. Bērenss un birģermeistars J. K. Švarcs (*Johann Christoph Schwartz*, 1722 – 1804) ierosinājuši aizstāt Rīgas pilsētas muižās kļaušas ar naudas nomu, tomēr šis priekšlikums nav guvis pārējo rātes locekļu atbalstu.¹¹⁶ Pilsētā valdīja provinciāla gaisotne. “Par Hāmani un Herderu un svarīgo lomu, kāda šiem rātskunga Bērensa un viņa draugu protežētājiem ārzemniekiem bija vācu Parnasā, lielajam vairumam Rīgas pilsoņu – viņu laikabiedru – bija pavisamniecīgs priekšstats. Visu veidu patriciāts un garīdzniecība pret šiem jaunā laikmeta vēstnešiem izturējās ja ne [gluži] naidīgi, tad tomēr ar lielu vēsumu. Plašākajiem Rīgas sabiedrības slāņiem Apgaismības laikmets iestājās krietnu laiku pēc tam”.¹¹⁷

1.6. Baltijas muižniecības un pilsoņu dzīvesveids un vērtību sistēma

Iepriekšējā apakšnodaļā pieminētais avotu pretrunīgums vēl lielākā mērā izpaužas birģeru sadzīves un izpriecu attēlojumā. K. F. Snells birģeru intereses un dzīvesveidu tēlo gandrīz vienīgi no ideālās puses, uzsvērdams tā tuvību Rietumeiropas izsmalcinātībai un bieži pat pārākumu pār to: [ārzemniekam] “uzturēšanās Rīgā var kļūt pat ļoti patīkama. Māksla un zinātnes te uzplaukušas vairāk, nekā jebkurā citā Hanzas pilsētā. Nākošā joma pēc mūzikas, kurai šeit ir daudz piekritēju, ir glezniecība. Pilsētā atrodas daudzas izcilas gleznu kolekcijas. [...] Bez tam Rīgas pilsētā atrodamas daudzas dārgu retumu, senlietu, monētu, naturāliju, minerālu, vaska statuju, fizikas instrumentu, grāmatu, rokrakstu, augu [...]kolekcijas, kas pieder privātpersonām.”¹¹⁸

Pretstatā minētajam, J. Ekarđts, daļēji balstīdamies uz Neuiendāla Hroniku, akcentē Rīgas mantīgo iedzīvotāju sadzīves un izpriecu primitīvo, zemniecisko pusi (tiesa, Ekarđts gan apraksta laiku pirms apmēram 20 gadiem, toties raksturo ne tikai eliti, bet plašākus iedzīvotāju slāņus):

“Birģeru sabiedrības iekšienē, ko pārstāvēja tirgotāji un turīgie (*wohlhabende*) amatnieki, pilnos ziedos bija rupjās dzīves baudas (*eine derbe Lebenslust*) [...] Brīvais gars, ko pavadīja atklātība un labsirdība, [...] gan bija atrodams arī šajās aprindās, bet tas nedzīvi veģetēja zem rupjās čaulas un saskarsmes ar mūzām un grācijām tam nebija nekādas. Ārējās izpausmes, kādas piemita tālaika sabiedriskajai dzīvei, bija daudzkārt pieticīgākas. Nekāda veida sabiedriskās izklaides (*öffentliche Vergnügungen*) nebija pazīstamas, [...] koncerti un atklātās balles notika tikai ļoti ārkārtējos gadījumos. Sievietēm nebija citas izklaides, kā mājas viesības – ģimenes svētkos dejas un bagātīgi klāts galds, pārējā laikā kafijas tenkas un brusbarta vai marjāžas [...] partijas. Vīrieši priekšpusdienās apmeklēja kafijas mājas, vakaros – vīnūzus. Tā kā ielas gada lielākajā daļā klāja dubļi, tajās reti varēja ieraudzīt pastaigājamies kādu turīgo šķiru pārstāvi. [...] Uz pretenciozo uzvedību, modē nākušo franču sarunu valodu un mājas un sabiedrisko sfēru, ģimenes un salona nošķīrumu, kāds ieviesās aristokrātijas un augstāko ierēdņu aprindās, birģeris noskatījās tikpat zobgalīgi, kā uz piedalīšanos mākslas un literatūras pasākumos”.¹¹⁹ No sadzīviskiem tēlojumiem autors tālāk pāriet pie vispārinājuma, raksturojot Rīgas iedzīvotāju garīgās vērtības: “Šīs dzīves ideālo saturu blakus mīlestībai uz dzimto pilsētu veidoja primitīva dievbijība, kas stingri turējās pie tradīcijām un spēcīga pieķeršanās ģimenei – visā pārējā tika sumināts dzīvespriecīgais reālisms [...] Intelektuālās izglītības līmeni pilsētā, kur gadu desmitiem ilgi pastāvēja tikai v i e n a spiestuve, un kur nebija nevienas grāmatu tirgotavas, un kurā jau kopš seniem laikiem prevalēja **materiālās intereses**, nevarētu nosaukt citādi, kā par aprobežotu:

apcerējumiem, kurus “*Anzeigen*” veltīja tējas, kafijas un šokolādes labajām īpašībām, un izteicās par jautājumu: “Vai ķermeņa skaistums ir dvēseles skaistuma apliecinājums?”, varēja būt daudz vairāk lasītāju, nekā Johana Kristofa Bērensa tajā pašā laikrakstā publicētajam pētījumam par Monteskjē “Likumu garu”. [...] Kamēr jaunākā paaudze aizrāvās ar vācu moderno dzeju, vecākajā (arī augstākajās kārtās) vēl lielā mērā valdīja daudzas viduslaiku mānticības paliekas.”¹²⁰ It visi Rīgu apmeklējušie ārzemnieki atzīmējot ”luksusu, kas izpaužas kā ēšanas un dzeršanas pārmērība: trūkstot **garīgajiem** resursiem, “uz visiem galdiem mētājās kārtis, melnās šampānieša pudeles iedvesmoja katru solo un katru *Codille*. [...] Bet tikpat vienprātīgi visi [...] slavēja viesmīlību, laipnību un pieejamību, kādu šīs pilsētas pilsoņi mācēja izrādīt katram tās apmeklētājam”.¹²¹

Arī V. A. Hupelis, norādot: “pēdējo trīsdesmit gadu laikā mūsu tikumi un paražas kļuvuši daudz smalkāki”, piebilst, ka “luksuss ir sasniedzis augstu pakāpi”; tomēr minētais ir saistīts galvenokārt ar dzīrēm, kā arī ar apģērbiem: “Pat visnabadzīgākais amatnieks nemēdz nosvinēt savas kāzas bez vīna, punša un smagi nokrauta galda; viņa sieva svētdienās iziet pastaigās kleitā, kas ir smalkāka, nekā drīkstētu atļauties birģera sieva; bez kafijas tā nav ar mieru nodzīvot ne dienu; viņš strādā maz, ļauj sevi uzturēt saviem zeļļiem, un pēcpusdienas labprāt pavada kompānijā [...] – Kāda atkāpšanās no mūsu priekšteču vienkāršajām viesībām!”¹²²

Runājot par teātriem, tēlotāju mākslu un arhitektūru kā pilsētās, tā muižās, Hupelis norāda, ka “māksla pie mums neatrodas nekādā uzplaukumā, kaut ko no tās pazīst tikai vārda pēc”.¹²³ Vienīgā joma, par kuru Hupelis, Snells un Ekardts ir vienisprātis, ir mūzika – “ar to uzcītīgi nodarbojas abu dzimumu un visu kārtu rīdzinieki kā pilsētās, tā laukos, tādā veidā to popularizējot; Rīgā nelielās sabiedrībās un Melngalvju namā var noklausīties atklātus koncertus, kas pelna pazinēju piekrišanu”.¹²⁴ Vēl augstāku novērtējumu mūzikas izpratnei sniedz Jannaus: “Bet izcilu vietu pilsētās un jo sevišķi Rīgā ieņem mūzika. Ar to tur nenodarbojas kā ar mākslu, bet kā ar zinātni. Tur atrodas, ne tikai starp dižciltīgajiem, bet arī pie labi izglītotiem nedižciltīgajiem, [mūzikas] mīļotāji, kuri īstā nozīmē varētu būt virtuozī. Vēl nesen es dzirdēju pie kāda drauga uzvestu Pergolēzi “*Stabat mater*”, un es ar pārliecību varu teikt, ka neviens uzvedums Berlīnē un Drēzdenē mani vairāk nav aizkustinājis.”¹²⁵ Savukārt par glezniecības pazinējiem Hupeļa un Jannaua spriedums ir daudz kritiskāks, nekā Snella: “Glezniecība pie mums nav augstu attīstījusies, un tās pazinēji ir tikai retie; daudzi gleznotājus jauc ar krāsotājiem” (Hupelis)¹²⁶; Jannaus raksta: “Glezniecība pie mums vēl ir bērna autiņos”.¹²⁷

Runājot par arhitektūru, “kam nodevušies paši aristokrāti” Hupelis atzīmē, ka tā “tagad^a pilsētās un uz laukiem attīstās milzu soļiem”.¹²⁸ Jannaus iebilst pret Rietumeiropas paraugu aklu atdarināšanu: “Protams, Vidzeme uzrāda skaistas celtnes, tomēr, neskatoties uz to, mūsu arhitektūra nav nekas cits kā kopija. Visam, kā tas ir Romā, Neapolē, Drēzdenē un Berlīnē, ir jābūt arī pie mums. Pat rijām un pirtīm nav jābūt saskaņotām ar zemes vajadzībām un klimatu. Labāk būtu bijis, ja mēs paši vairāk domātu.”¹²⁹

Muižnieku dzīvesveids laikabiedru tēlojumā īpaši neatšķiras no pilsētas patriciāta, tikai ar to starpību, ka tas bijis vēl greznāks. Tā Hupelis norāda, ka “muižnieku ģimenes svētki bieži pārspēj firsta galdu [...] Tagad mūsu gaume un šejienes dzīvesveids kļuvuši neparasti izsmalcināts: ļaudis uz laukiem [muižās] dzīvo kā lielās pilsētās.”¹³⁰ Pazīstams piemērs muižnieku dziņai pēc greznības ir “mākslas cienītāja” barona Ferzena muiža Vecsalacā, ko savās atmiņās attēlo mājskolotājs un mākslinieks Vilhelms Krauze (*Johann Wilhelm Krause, 1757 – 1828*).¹³¹ Krauzes novērojumus apstiprina arī Garlībs Merķelis.¹³² Kurzemes muižnieku interešu loka tēlainu raksturojumu sniegusi pēdējā hercoga meita Doroteja 1806. gadā, tikai jāņem vērā, ka viņa tad jau daudzus gadus bija nodzīvojusi ārzemēs un uz novēroto skatījās caur Rietumeiropas intelektuāles “prizmu”: “Nekad savā mūžā neesmu redzējusi tik daudz ēdam kā Kurzemē. Viņi ēd, kad ir izsalkuši, ēd aiz gara laika un ēd, kad viņiem salst. Vārdu sakot, viņi vienmēr ēd. Vīriešu dzīvi aizņem lauksaimniecība, medniecība un vizināšanās kamanās. Sievietes, kas gandrīz visas ir skaistas, ir tikpat lielas muļķes, cik garlaicīgas. [...] Dzīves greznums ir pārpilnība. Piekļājība aizstāj kultūru, bet tikumi ir tikpat neaptēsti kā netikumi.”¹³³

* * * * *

Vācbaltiešu sabiedrība līdz pat visjaunākajiem laikiem bija organizēta pēc kārtu principa; to robežas tika ievērotas ļoti strikti – ne tikai attiecībā pret vietējiem latviešu un igauņu tautības iedzīvotājiem jeb t. s. “nevāciem”, bet arī pašas šīs sabiedrības iekšienē. Kopš Vidzemes iekļaušanas Krievijas impērijas sastāvā 18. gadsimta sākumā ekonomisko un politisko privilēģiju koncentrēšanās nelielas muižniecības daļas – t. s. imatrikulētās muižniecības jeb bruņniecības – rokās saasināja tās pretrunas ar nematrikulēto muižniecību (landzasiem) un pilsoņu kārtu (namniekiem). Kurzemes hercogistē pievienojās vēl arī antagonisms starp muižniecību un inteliģenci, kas bija cēlusies no pilsoņu kārtas (literātiem). Bet Vidzemes pilsoņu kārtas savukārt 18. gadsimta pēdējā trešdaļā pēc

^a 18. gs. 70. tajos gados

Krievijas administrācijas veiktajām reformām (īpaši vietniecības sistēmas ieviešanas 1783. – 1787. gadā) sajuta savu stāvokli apdraudētu vienlaicīgi no trim pusēm: no vācu muižniecības, Krievijas valdības, kā arī nevācu amatnieku un tirgotāju konkurences. Kļuva redzams, ka feodāli patriarhālā pasaule kopā ar kārtu un cunftu iekārtu ir nolemtas bojā ejai. Tādēļ dažādi pilsoņu kārtas grupējumi sāka meklēt izdzīvošanas iespējas – viena no tām bija ekonomiskās un politiskās domāšanas modernizēšanās. Turklāt sākās pilsoņu kārtas politiskā konsolidācija (lasīšanas biedrībās, klubos) un pieauga tās sabiedriskā aktivitāte; izveidojās grupas, kas simpatizēja Apgaismības idejām – piemēram, Bērensu aprindas. Rīgā darbojās Hartknoha izdevniecība, Eiropā pazīstami Apgaismības darbinieki (J. G. Hāmanis, J. G. Herders u. c.)

Tomēr kopumā ne tikai muižnieku, bet arī daļas mācītāju un pilsētu patrieciāta pamatmasas nostāja gaidāmo sociālo, ekonomisko un politisko pārmaiņu priekšā turpināja palikt konservatīva. Minēto slāņu vērtību sistēmai un domāšanas veidam Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē apskatāmajā laika posmā tuvāks bija provinciālisms, kārtas un lokālais patriotisms. Dominēja ģimeniskās vērtības, reliģija (protestantiskais racionālisms), bija izplatīta māņticība. Prevalēja materiālisms. Lai arī ievērojama daļa Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes augstāko slāņu jauniešu (vīrieši) apmeklēja universitātes un citas mācību iestādes ārzemēs, vācbaltiešu izglītība kopumā joprojām saglabāja daudz viduslaicīgu iezīmju, no kurām galvenās bija izglītības korporatīvais, selektīvais un sholastiskais raksturs. Kā galvenie trūkumi izglītības sistēmā laikabiedru-apgaismotāju (G. Merķeļa, H. J. Jannava, K. F. Snella, V. A. Hupeļa) darbos minēti: 1) tas, ka nepastāv saistība ar dzīves prasībām, netiek sniegta praktiska izglītība; 2) skolās nemāca domāt; 3) īpaši sliktā stāvoklī atrodas zemāko slāņu un sieviešu izglītība (izņemot māj mācību); 4) nav universitātes; 5) netiek pielietoti Eiropā pazīstamie modernās pedagoģijas sasniegumi (Bazedova metodes u.c.; izglītība Vidzemē, Igaunijā un Kurzemē, kā apliecina laikabiedri, ir atpalikusi no jaunākajiem sasniegumiem šajā jomā “vismaz par pusgadsimtu”); 6) atsevišķi apgaismotāji (H. J. Jannaus) uzskata, ka izglītības atpalcība kavē saimniecisko un tehnisko progresu; 7) muižnieki, ja arī seko jaunākajām pedagoģijas tendencēm (piemēram, izraksta kvalificētus mājskolotājus no ārzemēm), dara to lielākoties modes pēc. Atsevišķi mēģinājumi nodibināt modernas, Apgaismības garam atbilstošas mācību un zinātniskās pētniecības iestādes (Pētera akadēmija Jelgavā) tomēr nespēja mainīt vispārējo stāvokli.

Tajā pašā laikā vācbaltiešu sabiedrībai 18. gadsimtā, jo īpaši tā otrajā pusē, bija iespējams apmierināt gandrīz visas savas literārās prasības. Tas attiecas gan kā uz lasāmvielas plašo tematisko

piedāvājumu, kā arī uz idejisko saturu, jo Kurzemes hercogistē līdz pievienošanai Krievijai cenzūra nepastāvēja, bet Vidzemē un Igaunijā līdz 1797. gadam tā nebija pārāk stingra. Šajā sabiedrībā izveidojās atsevišķas lasītāju grupas, kas bija spējīgas izprast un novērtēt no Rietumeiropas ienākošās Apgaismības idejas. Lielākajai daļai vācbaltiešu lasītāju tomēr, acīmredzot, nebija stingru orientieru un pietiekoši attīstītas gaumes literatūrā, un viņu izvēli noteica sabiedrībā valdošā mode. Tādēļ arī šajā ziņā iepazīšanās ar Eiropas kultūras progresīvo daļu bija samērā ārišķīga un pavirša. Atsevišķas iniciatīvas situāciju būtiski mainīt nespēja.

Kultūra, kas ienāca no Rietumeiropas (apģērbs, arhitektūra, teātris, mūzika) bija vairāk ārēja, tā neizmainīja gadsimtos izveidojušos koloniālo domāšanas veidu. Idejas par “visu kārtu cilvēku vienlīdzību” un cilvēkmīlestību turpināja palikt tīri teorētiskas.

Tādēļ uz Baltijas vācu sabiedrības lielākās daļas kultūru visumā varētu attiecināt M. Mezenhelleru atzinumu, kas izteikts gan tikai par Kurzemes bruņniecību 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta pirmajā trešdaļā: lai arī “perifērā vide daudzējādā ziņā bija iesaistīta Eiropas komunikācijas sistēmas kopsakarībās”, tomēr tās “dzīves un ideju pasaule bija rustikāla, horizonts bija šaurs”.¹³⁴

¹ Schlau, S. 11.

² Hupel, Bd. II, S. 46.

³ Lenz, S. 146.

⁴ Dunsdorfs, 282. lpp.

⁵ Turpat.

⁶ Lenz, 146.

⁷ Dunsdorfs, 299.

⁸ Lenz, S. 139.

⁹ Dunsdorfs, 28.; 291. lpp.

¹⁰ Turpat, 35. lpp.

¹¹ Zutis, 161. lpp.

¹² Turpat.

¹³ Eckhardt, S. 253 – 254; 510 – 511; Stepermanis, 28. – 30. lpp.

¹⁴ Zutis, 173. – 174. lpp.

¹⁵ Turpat, 173. lpp.

¹⁶ Turpat, 164. lpp.

¹⁷ Ādamovičs, 244. lpp.

¹⁸ Lenz, S. 150.

¹⁹ Ādamovičs, 247. lpp.

-
- ²⁰ Zit. nach Hartmann, S. 62.
²¹ Lenz, S. 139.
²² Ebd., S. 140.
²³ Ebd., S. 148.
²⁴ Ebd., S. 148 – 149.
²⁵ Ebd., S. 149.
²⁶ Schulz, Briefe, S. 129.
²⁷ Lenz, S. 152.
²⁸ Ebd.
²⁹ Ebd., 154.
³⁰ Tering, *Eesti ...*, S. 760 – 761.
³¹ Mesenhöller, 163.
³² Tering, *Eesti ...*, S. 753.
³³ Ebd., S. 754.
³⁴ Hupel, Bd. II, S. 33.
³⁵ Ebd.
³⁶ Tering, *Eesti ...* S. 753.
³⁷ Hupel, Bd. II, S. 32.
³⁸ Lenz, S. 147.
³⁹ Hupel, Bd. II, S. 36 – 37.
⁴⁰ Jannau, S. 37.
⁴¹ Dunsdorfs, 285. lpp.
⁴² Lenz, 147.
⁴³ Ebd., S. 151.
⁴⁴ Johansons, 137. lpp.
⁴⁵ Turpat, 137. – 138. lpp.
⁴⁶ Turpat, 137. lpp.
⁴⁷ Hupel, Bd. II, S. 35.
⁴⁸ Ebd., S. 36.
⁴⁹ Jannau, S. 22.
⁵⁰ Ebd.
⁵¹ Ebd., S. 30.
⁵² Heyking, S. 69.
⁵³ Löwenstern, S. 5.
⁵⁴ Reke, 2004, 35. lpp.
⁵⁵ Turpat, 51. lpp.
⁵⁶ Snell, S. 304, Eckhardt, S. 494.
⁵⁷ Johansons, 166. lpp.
⁵⁸ Hupel, Bd., II, S. 36.

-
- ⁵⁹ Merkel, 1969, S. 317.
⁶⁰ Turpat, 316. lpp.
⁶¹ Turpat, 312. – 315. lpp.
⁶² Jannau, S. 28 – 29.
⁶³ Ebd., S. 29. – 30.
⁶⁴ Ebd., S. 39.
⁶⁵ Ebd., S. 40.
⁶⁶ Ebd., S. 41.
⁶⁷ Snell, S. 304.
⁶⁸ Jannau, S. 19 – 20.
⁶⁹ Ebd., S. 32.
⁷⁰ Ebd., S. 34 – 35.
⁷¹ Merķelis, 1969, 311. lpp.
⁷² Jannau, S. 49.
⁷³ Ebd., S. 20 – 21.
⁷⁴ Ebd., S. 25.
⁷⁵ Lenz, S. 150.
⁷⁶ „Rigische Politische Zeitung”, Nr. 2, 1778.
⁷⁷ Ebd., S. 44.
⁷⁸ Ebd., S. 28.
⁷⁹ Ebd.
⁸⁰ Stradiņš, 261. lpp.
⁸¹ Johansons, 179. lpp.
⁸² Jūrjo, S. 540.
⁸³ Johansons, 117. lpp.
⁸⁴ Jūrjo, S. 545 – 546; Lenz, S. 150.
⁸⁵ Hupel, Bd. II, S. 33.
⁸⁶ Johansons, 118. lpp.
⁸⁷ Jūrjo, S. 547.
⁸⁸ Merķelis, 1969, 366. lpp.
⁸⁹ Stepermanis, 36.; 38. – 39. lpp.
⁹⁰ Eckardt, 1876, S. 408 – 409.
⁹¹ Jannau, S. 61.
⁹² Zit. nach Jūrjo, S. 548.
⁹³ Ebd., S. 550.
⁹⁴ Jannau, S. 62.
⁹⁵ Ebd.
⁹⁶ Recke, 1902, Bd. II, S. 212.
⁹⁷ Ebd., S. 155 – 429.

-
- ⁹⁸ Ebd., S. 25.
⁹⁹ Ebd., S. 235
¹⁰⁰ Ebd., S. 252.
¹⁰¹ Mesenhöller, S. 164 – 166.
¹⁰² Ebd., S. 165.
¹⁰³ Apīnis, 83. – 85. lpp.
¹⁰⁴ Ischreyt, S. 259.
¹⁰⁵ Sk. Zutis, 436. – 448. lpp. ff.
¹⁰⁶ Zit. nach Eckardt, S. 490.
¹⁰⁷ Snell, S. S. 283.
¹⁰⁸ Eb., S. 284.
¹⁰⁹ Ebd., S. 286.
¹¹⁰ Ebd., S. 297.
¹¹¹ Ebd., S. 496.
¹¹² Hillner, S. 5
¹¹³ Ebd., S. 7.
¹¹⁴ Johansons, 37. lpp.
¹¹⁵ Turpat, 36. lpp.
¹¹⁶ Eckardt, ebd., S., 490. – 491.
¹¹⁷ Ebd., S. 502 – 503.
¹¹⁸ Snell, S. 298.
¹¹⁹ Eckardt, ebd., S. 502 – 505.
¹²⁰ Ebd., S. 506.
¹²¹ Ebd., S. 504..
¹²² Hupel, S. 40.
¹²³ Ebd., S. 39.
¹²⁴ Hupel, S. 39., Snell, S. 296 – 297.
¹²⁵ Jaunnau, S. 63.
¹²⁶ Hupel, S. 39
¹²⁷ Jannau, S. 64.
¹²⁸ Hupel, S. 39.
¹²⁹ Jannau, S. 64
¹³⁰ Hupel, S. 40 – 41.
¹³¹ Sk. Stepermanis, 17. – 20. lpp.
¹³² Merkel, 1797, S. 69 – 70.
¹³³ Cit. pēc Dunsdorfs, 284. lpp.
¹³⁴ Mesenhöller, S. 171.

2. nodaļa. Pilsoņu kārtā un ceļojumi vācu kultūrā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā

2. 1. Bildungsbürgertum

2. 1. 1. Jēdzieni "Bildung", „Bildungsbürgertum”

Ar jēdzienu „*Bildungsbürgertum*”, kuru parasti mēdz neprecīzi tulkot^a kā “izglītotā pilsoņu kārtā”, apzīmē Eiropā 18. gadsimta vidū radušos ietekmīgu sabiedrības slāni, kas izcēlās ar humānāro izglītību, līdzdalību literatūrā un zinātnē, kā arī iesaistīšanos valsts un sabiedriskajā dzīvē. Tā īpaši bija saistīta ar akadēmiskajām aprindām un brīvajām profesijām: augstskolu pasniedzējiem, ārstiem, valsts un tiesu ierēdņiem, māksliniekiem, mūziķiem, mācītājiem, tirgotājiem u.c. Visas šīs profesionālās grupas apvienoja viena iezīme: savas profesionālās iemaņas un vietu sabiedriskajā hierarhijā tās nebija vis ieguvušas, pateicoties izcelsmei, bet vienīgi saviem personīgajiem talantiem un pūliņiem.

Vācu historiogrāfijā pieņemts saistīt šī slāņa izcelšanos ar vēlinā absolūtisma valsts iekārtu, kurai, lai īstenotu savas reformas, bija nepieciešams liels skaits izglītotu ierēdņu. Jaunizveidoto ierēdņu lojalitāti valsts nodrošināja ar nodokļu atvieglojumiem, atbrīvošanu no karadienesta un citām priekšrocībām. Šādā veidā radās pilsoņu slānis, kas atradās ārpus kārtām un kuru raksturoja nevis politisks vai saimniecisks, bet administratīvi kulturāls stāvoklis.

Tomēr, ja palūkojamies uz to *Bildungsbürgertum* pārstāvju sociālo statusu vai izcelšanos, kas atstājuši jūtamas pēdas vācu Apgaismības laikmeta kultūrā, tad šeit minēto valsts ierēdņu gan būs maz (varbūt izņemot J. V. Gēti, kurš, kā zināms, bija Veimāras galma ministrs un Slepēnās padomes loceklis). F. Šillers (*Friedrich Schiller*, 1759 – 1805) bija dzimis virsnieka – kara ķirurga ģimenē un iztiku pelnīja vienīgi ar literāro darbu; no rakstniecības un izdevējdarbības dzīvoja arī K. M. Vīlands, kura tēvs bija mācītājs; no ļoti trūcīgas ģimenes bija cēlies J. G. Herders; filozofa I. Kanta (*Immanuel Kant*, 1724 – 1804) tēvs bija sedlinieks, J. G. Fihtes (*Johann Gottlieb Fichte*, 1762 – 1814) – audējs. Tiesa, G. V. F. Hēgeļa (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770 – 1831) tēvs gan bija Vīrtēnbergas hercoga galma ierēdnis, tomēr birokrātiski šaurais domāšanas veids neietekmēja šī izcilā filozofa zinātnisko darbību.

^a Apgalvojuma pamatojumu sk. zemāk saistībā ar R. Kozeleka un B. Štruka interpretāciju

Tādēļ jēdziena “*Bildungsbürgertum*” skaidrojums jāmeklē ne tik daudz sociālajā piederībā, cik garīgo vērtību sistēmā. Šai ziņā nozīmīga ir atšķirība franču valodā starp jēdzienu “*citoyen*” (“valsts pilsonis”, “izglītotais pilsonis”) – adekvātā forma vācu “*Bildungsbürger*”) un “*bourgeois*” (“pilsētnieks-īpašnieks”, arī “mietpilsonis”, “sīkpilsonis”, kurš atbilst vācu “*Besitzbürger*”). Otrie atšķīrās no pirmajiem ar humanitārās izglītības trūkumu, arī politiskajā un sabiedriskajā dzīvē 18. gadsimta Vācijā tiem nebija nekādas ietekmīgas lomas. Savukārt “*Bildungsbürger*” “konstituējas kā sabiedriski nozīmīga (*relevant*) grupa, kas pieder pie sociālajiem “augšslāņiem” (*zu sozialen 'Oben'*). Viņu izglītība ir viņu kapitāls, viņu īpašums, pūrs, kam vajadzēja nest augļus, un kas bieži arī to spēja.”¹ Vācu *Bildungsbürgertum* slāņa kā kultūras elites nozīmi lielā mērā noteica tās dominante izglītības sistēmā, izdevniecībās, kā arī filozofijas, literatūras, teātra un mākslas jomās, spēja veidot sabiedrisko domu. Tiesa, tas ap sevi uzcēla arī izglītības un valodas barjeras, kam pāri neizglītotie varēja nokļūt tikai ar grūtībām. Tomēr, no otras puses, *Bildungsbürger* bieži uzņēmās atbildību par plašas sabiedrības izglītību un sociālo aprūpi.

R. Kozeleks jēdziena *Bildungsbürgertum* skaidrojumam izmanto etimoloģisko pieeju. Viņš citē J. G. Herderu: “Katram cilvēkam ir kāds priekšstats (*ein Bild*) par sevi, kas viņš gribētu būt vai kļūt; kamēr viņš tāds nav kļuvis, viņš nerimsies” un “jebkuras *Bildung* saknes ir vienīgi dvēselē pašā, un tās var vienīgi stimulēt, ne radīt”. Morālais cilvēks sevi veido “pēc Dieva līdzības (*im Bilde*) saskaņā ar nojausmu par augstāko ideālo perfekciju”.² Šeit jēdziens “*Bildung*” lietots plašākā nozīmē, nekā to parasti saprot (proti, ar izglītību): vāciski “*bilden*” – “veidot, izveidot”. Pie tam šī “veidošana” nozīmēja “sevis veidošanu”, vēl vairāk – “apzinīgu, mērķtiecīgu veidošanu saskaņā ar noteiktu paraugu – Dievu”. Viduslaikiem raksturīgā ideja, ka Dievu var izzināt vienīgi caur ticību, ne prātu, vācu Apgaismības kultūrā transformējas atziņā par to, ka Dievu ne tikai var izzināt ar saprātu (kas pats ir Dieva veidojums), bet arī caur Viņa radīto materiālo pasauli, proti, skatot perfekti veidotus dabas objektus vai sastopoties ar cilvēkiem, kam piemīt augstvērtīgas morālas īpašības vai talanti. Šādi “paraugi” sniedza nojausmu par Dieva iecerētās pasaules modeli. Tieši tādēļ, raksta R. Kozeleks, “Apgaismības valoda Vācijā saglabājas piesātināta (*impregnated*) ar teoloģiju”.³ – “Cerība uz atpestīšanu šeit saplūst ar izglītības misijas apzināšanos (*Erziehungsanspruch*). Mozess Mendelszons norāda: “Es uzskatu, ka cilvēku *Bildung* ietver sevī centienus sakārtot kā pārliecību, tā darbību, tā lai tie būtu harmonijā ar laimi, lai audzinātu un pārvaldītu cilvēku dzimumu.”⁴ Tādējādi ar *Bildung* vācu apgaismotāji saprata tādu cilvēka dabisko spēju atraisīšanu un attīstīšanu, kas gala rezultātā varētu novest cilvēci pretim augstākajam mērķim – gara, dvēseles un dabas harmonijai.

B. Štruks (*Bernhard Struck*) norāda, ka “atribūts “pilsoniskais” (*bürgerlich*) resp. “pilsonība” (*Bürgerlichkeit*) [...] nozīmē **sabiedrisko vērtību un prakses sistēmu**, kura **neaprobežojās** vienīgi ar ar pilsonības kārtu vai šķiru. Šī pilsonības definīcija ļauj pārvarēt iekšējās robežas starp pilsonību un dižciltīgajiem, un aprakstīt ceļotājus, neskatoties uz viņu piederību *Bildungsbürgertum* un zemākajai muižniecībai kā buržuāziski iekrāsotu (*bürgerlich geprägte*) literāru eliti”.⁵

P. Šmida pievēršas konkrētam *Bildungsbürger* portretējumam: tas 1) “kaislīgi labprātīgi” (*leidenschaftlich gern*) apmeklēja teātri un arī pats piedalījās pašdarbības teātru izrādēs; 2) jūsmoja par dabu, lai tie būtu izskaistinātie angļu dārzi vai arī neskartie Alpi; 3) daudz lasīja un bieži apmainījās domām par izlasīto vai arī lasīja paslepus; 4) kultivēja draudzību, izjuta nepieciešamību pēc uzticama drauga. “Tas, kā lasītājs iztēlojās savas paša un otra cilvēka veidojošos nosacījumus (*“Bildungshandel”*), kā viņš to reflektēja, analizēja, leģitimēja un kritizēja, bija savā modelī kopēts no teātra kaislībām, jūsmošanas par dabu, tieksmes pēc lasīšanas un nepieciešamība pēc draudzības.”⁶

Minētais draudzības kā dzīves jēgas radītājas modelis vijas cauri arī visai E. fon der Rekes literārajai biogrāfijai – “ar cēlajām draudzenēm” viņa noslēdz “savienību uz visu dzīvi”. Tās mērķis ir “vienai otru atbalstīt garīgās pilnveidošanās procesā”.⁷

Ir tiesa, visu minēto izglītotais pilsonis darīja: un tomēr šī slāņa raksturojums nebūs pilnīgs, ja aizmirsīsim galvenās *Bildungsbürger* piemītošās īpašības – tieksmi pēc ētiskas pilnveidošanās un **misijas apziņu** attiecībā uz pārējo sabiedrību. Tādējādi *Bildungsbürgertum* jēdziens sevī ietvēra ne tikai (un ne tik daudz) prasību pēc prāta, kā sirds izglītības. Uz to citā vietā norāda arī pati P. Šmidta: “*Bildung* tādēļ nedrīkst sajaukt ar grāmatu zināšanām vai izglītoftību (*Gelehrsamkeit*), jo tā nedrīkst aprobežoties ar prātu, bet tai jāaptver arī gara un sirds izglītība, resp. veidošana.”⁸

Tādējādi, pēc šo rindu autora domām, **vienīgi uz šādi** izglīto pilsonību var pilnā mērā attiecināt apzīmējumu *Bildungsbürgertum* vai vismaz *Bildungsbürgertum* šaurā nozīmē; pārējie izglītotās sabiedrības pārstāvji (tajā skaitā – ierēdņi) būtu apzīmējami ar jēdzienu “inteliģence”, vai, kā to mēdza teikt 18. gs. – “literāti”.

No minētā izriet vēl viena minētajai sociāli kulturālajai grupai piemītoša iezīme – tas ir zināms altruisms, gatavība ziedoties idejas dēļ, pretstatā pārējā sabiedrības daļā valdošajam šaursirdīgajam kārtas egoismam – tieši tā atšķir *Bildungsbürgertum* kā no aristokrātijas uzpūtības, tā no sīkpilsonības prakticisma. Akcentēta tiek tikumības darbīgā, ne kontemplatīvā puse. Tieši tādēļ Elīzu fon der Reki G. E. Lesinga lugā “Nātans Gudrais” visvairāk uzrunā rindas: ” [...] Vai tu maz aptver/ Cik daudzkārt vieglāk dievbijīgi sapņot/ Kā labu darīt ir? Cik labprāt glēvais vīrs/ Tā sapņo, aizmirdams/ Palaikam

savu nodomu, / Lai tikai neliktu tam labu **darīt** ?”⁹ “*Prodesse*” – būt noderīgam – princips piešķir jēgu katra cilvēka eksistencei: “Tajā vietā, kur mēs katrs atrodamies, mums jāmēģina kļūt tik **noderīgiem** un laimīgiem, cik iespējams” (E. fon der Reke).¹⁰ Šīs “patiesās darbības” konkrēto saturu “*Bildungsbürgertum*” saskatīja tautas izglītošanā un sociālo apstākļu uzlabošanā ar dažādu labdarības institūciju palīdzību. Tomēr vienlaikus, jau sākot ar 18. gadsimta pēdējo ceturtdaļu, mostas vēl kāda cita ideja, kas savu pilnīgo uzplaukumu iegūs tikai 19. gadsimta pirmajā pusē – tā ir ideja par tautas (šajā gadījumā vāciešu) nacionālo kopību un pašapziņu, vienotas valsts izveides nepieciešamību. Šī ideja īpaši spilgti izskan J. G. Herdera un G. Merķeļa darbos.

Lai minētās aktivitātes būtu auglīgas, bija nepieciešami kolektīvi pūliņi. Tādēļ Mītavas profesors J. M. G. Bēzeke (*Johann Melchior Gottlieb Beseke*, 1746 – 1802) izvirzīja koncepciju par “zinātnieku republiku” (*die Gelehrtenrepublik*). H. Išreidts saista *Bildungsbürgertum* lomu Apgaismības ideju izplatībā ar grāmatu izdošanu un to tirdzniecību, brīvmūrniecību un zinātniskajiem kontaktiem.¹¹

2. 1. 2. Pilsoņu kārtā un dižciltīgie

Pastāvot Vācijas politiskajam sadrumstalojumam (“*Kleinstaaterei*”), vācu pilsoņu kārtā (buržuāzija) bija ekonomiski vāja un politiski beztiesīga; tā bija pilnībā atkarīga no valdnieku galmiem. Kaut cik ekonomiski spēcīga un neatkarīga pilsoņu kārtā izveidojās vienīgi brīvpilsētās (piemēram, Hamburgā), kā arī lielāko valstu galvaspilsētās, kur iedzīvotāju skaits bija lielāks un augstmaņi nebija vienīgie pircēji un pasūtītāji. Tādēļ arī vācu Apgaismības kultūra veidojās it kā uz diviem dažādiem pamatiem: rietum- un centrālo vācu sīkvalstu valdnieku galmiem (piemēram, Veimāras, Anhaltes-Desavas, Mīnhenes, Drēzdenes), un ziemeļiem; tipiskākais piemērs – Berlīne. Abos šajos centros izveidojās it kā divas dažādas vācu kultūras, jo pastāvēja dažādi estētiskie kritēriji – klasicisms un racionālisms Berlīnē un agrīnais romantisms Veimārā. Tādēļ nav nejaušība, ka tie vācbaltiešu kultūras darbinieki, kam bija draugi starp Berlīnes apgaismotājiem – piem., Elīza fon der Reke un Garlībs Merķelis – ne sevišķi ieredzēja veimāriešus.

Abus kultūras centrus tomēr vienoja kāda būtiska pazīme – tā bija cieņa pret vācu valodu un vēlēšanās to izkopt. Šeit arī iezīmējās pirmā ūdensšķirtne starp *Bildungsbürgertum* un aristokrātiju. Galma valoda vācu valstīs, kā zināms, bija franču valoda (sevišķi dedzīgs franču valodas un literatūras dievinātājs bija Prūsijas karalis Frīdrihs II). Tādēļ runāšana un rakstīšana vācu valodā jau pati par sevi nozīmēja nostāšanos opozīcijā galmam.

Sociālā distance starp kārtām Vācijā arī vēl 18. gs. beigās un 19. gs. sākumā turpināja palikt

ievērojama. Līdz ar to vācu *Bildungsbürgertum* raksturo arī kāda īpatnēja, vēsturiski izveidojusies un pretrunīga īpašība – tā bija savas kārtas pašcieņa, no vienas puses, no otras – tieksme it visā līdzināties aristokrātijai un lepošanās, ja tas izdevās. Piemēram, G. Merķelis, aprakstot Veimāras literātu sabiedrību, min, ka par vislielāko pilsoņu kārtas godu tajā esot uzskatīta galma titulu iegūšana: “Man likās īpaši uzkrītoši, ka aizvien tika runāts vienīgi par h o f r ā t u Vīlandu, s l e p - e n p e n d o m n i e k u Gēti, v i c e p r e z i d e n t u Herderu. Visi gan viņus pazina arī bez tituliem. Visā sabiedrībā, iespējams, mani izņemot, nebija neviena vienīga netitulēta [...], un tādējādi katrs, kad viņš lielo dzejnieku nosauca pēc titula, arī it kā nokļuva tajā pašā kategorijā. Šī paraža sāka Vācijā kļūt tik vispārēja, ka katrs rakstnieks bija apveltīts ar kādu titulu, vai arī pats par parūpējās, lai to iegūtu ar naudu vai pazīšanos [...] Es gandrīz nekad nevilos, bet bieži ieguvu pieredzi, ka vāks izrādījās vērtīgāks, nekā grāmata.”¹² [retinājums tekstā – E. C.]

No otras puses, pilsoņu kārtā sāpīgi pārdzīvoja, ka, neskatoties uz visiem nopelniem, piekļuve aristokrātiskajām aprindām tai palika slēgta. Opozīcija, kas radās no šī aizvainojuma, izpaudās dažādā veidā. Vispirms birģeri savus tikumus, talantus un nopelnus stādīja pretim aristokrātu izcelsmei, kas bija iegūta bez kādām pūlēm. Viņi centās pierādīt aristokrātu privilēģiju ileģimitāti. Kants darbā “Tikumu metafizika” rakstīja: “... mantota dižcilība [ir] rangs, kas tiek vērtēts augstāk par nopelniem, bet tā ir [...] iedomāta parādība (*Gedankending*), bez vismazākās realitātes. Jo, ja arī senčiem ir kādi nopelni, tad tie nevar pāriet uz viņu pēctečiem, bet tiem tādi aizvien pašiem jāiegūst; jo daba nav tā iekārtojusi, ka talants un griba, kas padara iespējamus nopelnus valsts labā, arī spētu iedzimt pēc vecāku līdzības.”¹³

Kurzemes mācītāja meitai Sofijai Bekerei, kura kā “trešās kārtas” piederīgā netiek ieaicināta pirmu oficiālajās pusdienās vai ballēs, raksturīga īpaši kritiska attieksme pret kārtu aizspriedumiem: “Kopumā man liekas, ka augstākajā sabiedrībā cilvēkus aiz tituliem neviens nesaskata, tāpat kā aiz kokiem neredz mežu. Bet – [...] šīs šķiras cilvēki it visur ir vienādi!”¹⁴

Kēnigsbergā “augstākās aristokrātijas starpā, ko veido impērijas grāfi (*Reichsgrafen*) un virspadomnieki (*Oberraten*) [...] valda nepanesama lepnība”.¹⁵ “Mācītāji nekad pie kaut kāda grāfa neierodas bez apkakles un apmetņa, viņu sievas skūpstā cienīgajai kundzei roku un priekšautu (*Schürze*).”¹⁶

Tomēr bija arī gadījumi, kad aristokrātu kārtas pārstāvji paši apzināti centās tuvināties pilsoņu kārtai. Tās tikumus, izglītību un nopelnus ievērojami augstāk par dizciltību vērtē Elīza fon der Reke. Viņa raksta: „Mana dzimšana mani **diemžēl** novietojusi starp aristokrātiem, manas māsas hercogienes statuss, kas man ir nomācošs, piesaista mani galmam un augstākajai sabiedrībai. Bet šajās aprindās, kurās

apstākļi mani patiesībā novietojuši, es pa lielākai daļai **pārdzīvoju garlaicību** un atrodu tikai dažus raksturus, kurus varu cienīt. Lielāko daļu un savus mīļākos draugus es vienmēr esmu atradusi izglītotajā vidusšķirā” („*im aufgeklärten Mittelstande fand ich von jeher meine liebsten und meisten Freunde*”).¹⁷ Un citā vietā: “ [...] es domāju par to, cik laimīgs būtu mans stāvoklis, ja es nebūtu [Kurzemes] hercogienes un bagāto grāfu Mēdemu māsa. Tad es varētu [...] atteikties no tā saucamās augstākās sabiedrības un dzīvot kulturālā vidusslānī, kur cilvēku **aplaimo darbīgie tikumi** [...]” (“*in welchem die tätigesten Tugenden die Menschen beglücken ...*”)¹⁸ ; “Ir skumji novērot, ka dižciltīgie gandrīz visur ir izglītoti zemāk par pilsoņiem. Varbūt – varbūt nākošie gadsimti ienesīs vairāk gara un rakstura pēc tam, kad dižciltīgie būs saņēmuši krietnu mācību, un kad sirds un prāta aristokrāti valstī tiks vērtēti augstāk, nekā tie, kas tādi ir pēc dzimšanas”.¹⁹ Galvenās īpašības, kas Kurzemes dzejnieci piesaista “izglītotajai vidusšķirai”, ir tās gudrība, vienkāršība un darbīgums; attieksme pret valdnieku un citu aristokrātu ballēs valdošo ceremoniju bezpersoniskumu, ārišķīgumu un bezjēdzīgumu ir noraidoša un brīžiem pat ironiska.

Tomēr jau kopš 18. gadsimta otrās puses sāka rasties organizācijas, kur kārtu barjeras – vismaz formāli – tika atceltas. Tās bija brīvmūrnieku ložas un lasīšanas biedrības.

2. 1. 3. Lasīšanas biedrības un lasīšanas kabineti

Lasīšanas pulciņi un lasāmbibliotēkas^a – lasīšanas biedrību agrīnās formas – Vācijā bija satopami jau kopš 18. gadsimta vidus. (M. Prīzenera to pirmsākumus saista ar 1750. gadu²⁰, P. Šmida – ar 1760. gadiem²¹). 18. gadsimta 80. gados lasīšanas biedrību Vācijā bija ap 170 un ap 1800. g. – jau 430^b.

Lasītāju struktūra veidojās no buržuāzijas augstākajiem un vidējiem slāņiem, kuri vēlējās piepildīt savu kāri pēc izglītības ar lasīšanas palīdzību, un saskatīja lasīšanas biedrībās līdzekli, lai to lēti sasniegtu.²² Sociālais sastāvs konkrētos reģionos un pilsētās atšķīrās. Rezidenču pilsētās liels bija aristokrātijas un galma ierēdņu īpatsvars.

18. gadsimta pēdējā ceturtdaļā parādījās jauna forma – lasīšanas kabineti, kam jau bija savi statūti; tomēr tie centās norobežoties no pārējās pilsoniskās sabiedrības, uzņemot savā sastāvā tikai stingri noteiktu sociālu grupu pārstāvjus. Ja lasīšanas pulciņi un lasāmbibliotēkas bija atvērti visiem, izņemot sabiedrības zemākos slāņus, tad lasīšanas kabinetu uzņemšanas noteikumos dažkārt parādījās zināma

^a Lasīšanas pulciņos jaunākā periodika vai grāmatas cirkulēja pa loku. Lasāmbibliotēkas bija līdzīgas t. s. “maksas bibliotēkām” (“*Leihbibliotheken*”), tikai atšķīrās no tām ar noslēgtāku lasītāju kontingentu. No lasīšanas pulciņiem tās atšķīrās ar to, ka katrs lasītājs varēja brīvi izraudzīties sev lasāmvielu. [Prūsener, 385.]

^b M. Prīzenera “vecajā impērijā” (“*im Alten Reich*”) uzrāda arī skaitli 500. [http://de.wikipedia.org/wiki/Lesegellschaft, skatīts 08. 04. 013.]

aristokrātiska augstprātība. Piemēram, 1789. g. Ulmā patricieši nodibināja lasīšanas biedrību, kurā netika uzņemts neviens pilsoņu kārtas pārstāvis. Kad šo principu tomēr neizdevās realizēt, patricieši izstājās no biedrības, paziņojot, ka “nevēlas, lai tos saindē pilsoņu dvaša.”²³

Uz laukiem un mazās pilsētās pastāvēja specifiska komunikācijas forma – Apgaismības biedrības, kuras “centās vienkāršo, neizglītoto tautu “apgaismot” ar piemērotu lasāmvielu un [...] morāliskām un didaktiskām sentencēm [...]”.²⁴ Tās vadīja mācītāji, ārsti un skolotāji. Līdzīgi paraugi, kā zināms, bija sastopami arī Vidzemē – piem., labi pazīstamā Gotharda Frīdriha Stendera (*Gotthard Friedrich Stender*, 1714 – 1796), jeb Vecā Stendera u. c., literārā darbība.

Savus ziedu laikus lasīšanas biedrības sasniedza 18. gadsimta 90. gados. Pēc gadsimtu mijas to skaits sāka noplakt. Samazināšanās cēloņi pa daļai izskaidrojami ar cenzūras ieviešanu. Tomēr galvenais bija biedrību piesaiste 18. gadsimta garīgajiem, sabiedriskajiem un saimnieciskajiem nosacījumiem, no kuriem tās bija izaugušas; šiem nosacījumiem izmainoties, tām vajadzēja samazināties vai vismaz būtiski mainīties. Pateicoties jaunajiem izgudrojumiem grāmatu un laikrakstu iespiešanā, iespiedprodukcijas cena kritās; sāka izplatīties graša bibliotēkas, feniņu žurnāli u. c., kas lasāmvielu padarīja pieejamu plašam lasītāju lokam. Bez tam lielos mērogos tika dibinātas publiskās bibliotēkas, vai arī jau pastāvošās tika padarītas publiski pieejamas.²⁵

Lasīšanas biedrībām, kabinetiem, pulciņiem un klubiem vācu zemēs 18. gadsimta otrajā pusē, protams, bija liela nozīme Apgaismības ideju izplatībā. Tomēr šīs organizācijas nedrīkst vērtēt viennozīmīgi. Pēc sava sociālā sastāva un idejiskās ievirzes tās bija diezgan raibas. Kā bija redzams, daudzās no tām tieši izglītotā pilsonība bija mazākumā, vai arī to pārstāvēja galma birokrātija, kas reprezentēja vietējā valdnieka intereses. Attiecībā pret pārējo sabiedrību tām dažkārt bija vērojama pašizolēšanās.^a Daudzas (bet ne visas) biedrības par savu galveno mērķi uzskatīja sabiedrības vispārējo un praktisko izglītošanu. Franču revolūciju vairums no tām uztvēra atzinīgi, bet, tai radikalizējoties, to nosodīja. Atsevišķās lasīšanas biedrībās liela ietekme bija iluminātiem un brīvmūrniekiem.²⁶ Tāpat ar iluminātu un brīvmūrnieku aprindām bija saistīti populārāko žurnālu izdevēji.²⁷

Tomēr pati galvenā pazīme, kas bija kopīga visām literārajām un tām pielīdzināmajām biedrībām, bija tā, ka tās pārstāvēja līdz tam nepazīstamu izglītotās pilsoņu kārtas sociālās konsolidācijas formu,

^a Dažkārt lasīšanas biedrības tomēr nevis veicināja kārtu barjeru nojaukšanu, bet gluži pretēji – centās tās izmantot kā iespēju norobežoties. Tā vēl 1805. gadā T. fon der Rops atzīmē – esot “smieklīgi”, ka Lozannā pastāvēt divas lasīšanas biedrības – pilsoņu un aristokrātu [Ropp, p. 3, p. 11.]. Iespējams, tas bija pilsoņu biedrības radikālā rakstura dēļ – turpat minētais autors norāda, ka šīs biedrības sieviešu daļai mīļākais rakstnieks esot Ruso.

kura atstāja savu ietekmi uz sabiedrisko domu.

2. 2. Ceļojumu literatūra

2. 2. 1. Ceļojumu literatūras pieaugums un popularitāte 18. gadsimtā

“Nav šaubu”, raksta ievērojamais vācu ceļojumu literatūras pētnieks V. E. Stjuarts, “ka 18. gadsimts gan Vācijā, gan visā Eiropā bija ceļojumu aprakstu zelta laikmets. Pastāvīgais produkcijas apjoma un pieprasījuma pieaugums, ko šī nozare piedzīvoja minētajā laika posmā, proporcijās pārspēja vispārējā grāmatu tirgus pieaugumu [...]”.²⁸ U. Henšels ceļojumu aprakstu skaita pieaugumu tiešā veidā atvasina no ceļojumu apjoma pieauguma, pēdējo saistot ar ekonomiskiem un tehniskiem cēloņiem.²⁹

Diemžēl, vācu ceļojumu literatūras pilnīga bibliogrāfija vēl nav izstrādāta līdz pat šim laikam. Tādēļ nav pieejami arī kaut cik precīzi skaitļi. T. Kleinknehts norāda, ka ceļojumu literatūras nozarē laikā no 1700. līdz 1800. gadam iznākušo darbu apjoms tiek lēsts uz vismaz 6000 nosaukumiem”.³⁰ “Piecus vai sešus tūkstošus nosaukumu”, kas nāca klajā 18. gadsimta beigās, min arī R. Elkars.³¹ Ceļojumu literatūras uzplaukums, protams, nebūtu varējis notikt bez lasošās publikas pieprasījuma: “Mazākais, 18. gadsimta laikā Vācijā pastāvēja ievērojams pieprasījums pēc ceļojumu literatūras: pēc Viljama E. Stjuarta [datiem], vācu lasītājs līdz 1784. gadam bija kļuvis par ceļojumu aprakstu galveno patērētāju: astoņdesmit procentu no bagātajiem lasāmbiedrību krājumiem sastādīja ceļojumu apraksti, tie tika iesūtīti arī skolu bibliotēkās. Visbeidzot laikā no 1740 līdz 1800 gadam ceļojumu literatūras apjoms vācu grāmatu tirgos pieauga no 1,86 līdz 4,51 procentiem.”³²

U. Biterli norāda, ka “Ceļojumu literatūra Apgaismības laikmetā sacentās publikas labvēlības dēļ ar populāriem teoloģiskiem un filozofiskiem traktātiem”.³³

Ceļojumu apraksti bija neatņemama un būtiska sastāvdaļa arī privātajās bibliotēkās. J. V. Gēte savās atmiņās raksta, ka viņa tēva bibliotēkā „varēja atrast arī labākos no visjaunākajiem ceļojumu aprakstiem, un tēvam pašam patika pārļabot un papildināt Keislera^a un Nemeica^b sacerējumus”.³⁴ Ceļojumu aprakstu popularitāti apliecina arī dati par lasīšanas biedrībām (*die Lesegesellschaft*). M. Prīzenera norāda, ka 18. gadsimta otrajā pusē Reinzemes lasīšanas biedrībās ceļojumu apraksti veidojuši ap 80 % no tām grāmatām, kas attiecināmas uz ģeogrāfijas sadaļu.³⁵ Lai iegūtu vairāksējumu ceļojumu aprakstu

^a Keislers, J. G. (*Johann Georg Keyßler*, 1693 – 1743), savā laikā populārs vācu ceļojumu aprakstu autors.

^b Nemeics, J. K. (*Joachim Christoph Nemeitz*, 1679 – 1753), ceļojumu aprakstu autors; sarakstījis „*Séjour de Paris*”, 1727 („Uzturēšanās Parīzē”), kā arī „*Nachlese besonderer Nachrichten von Italien*”, 1726.

apkopojumus, kas nebija lēti, lasīšanas biedrību locekļi bija gatavi nest pat finansiālus upurus.³⁶

“*Allgemeine deutsche Bibliothek*” 1791. g. savukārt norādīja, ka “no sajūtu viedokļa ceļojumu apraksti ir nesalīdzināmi vērtīgāki, nekā nožēlojamie divdomīgie romāni un lugas, kuras var šur un tur atrast uz mūsu dāmu tualetes galdiņiem”.³⁷ Izglītotā kritika pat vēlējās „lai vācu lasošā sabiedrība romānu bezspēcīgo „varžu kurkstēšanu” nomainītu pret sātīgo ceļojumu aprakstu ēdienu”.³⁸ Uz ceļojumu aprakstu kā virtuālās pasaules radītāju lomu norāda arī N. Ellers: “Vācijā 18. gadsimta beigās ceļojumu aprakstu [...] virziens bija ļoti nācis modē, protams, ne jau galvenokārt tādēļ, ka cilvēki būtu vairāk ceļojuši [nekā mūsdienās], bet gan tādēļ, ka pieauga nepieciešamība pēc aizstājēja [*Ersatz*] tiem, kas neceļoja”.³⁹ Šo pašu parādību piemin arī G. Robels: “ceļojumu literatūra “atklāja tiem [lasītājiem] svešas zemes un kultūras, ko tie nekad nespētu apceļot; tā sagādāja zināšanas, kādas to sociālajam statusam, kā arī sociālajam prestižam bija obligātas. Tādēļ pieprasījums pēc ceļojumu aprakstiem bija liels.”⁴⁰

2. 2. 2. Jauno laiku pasaules aina un ceļojumu aprakstu metodoloģijas izmaiņas

Vācu ceļojumu literatūras pētnieki šo žanru apskata kopsakarībās, saistot ar izmaiņām Rietumu filosofiskajā domā laikā no Renesanses līdz 18. gadsimta beigām. Šai ziņā nozīmīga ir Pētera Brennera konceptuālā pieeja, kas ceļojumu literatūru aplūko no gnoseloģiskā un kulturoloģiskā aspekta: “Ceļojums jaunajiem laikiem nav tikai viena sociāla parādība, kā daudzas citas; tas neļaujas reducēties uz kailu, gribētu vai negribētu, mobilitāti. Tas savu īpašo nozīmi iegūst pateicoties tam, ka ir uz visciešāko saistīts ar Jauno laiku vispārējām tendencēm”⁴¹ – “Ceļojumu un ceļojumu literatūras attīstība kopš Jauno laiku filozofijas sākumiem atrodas vaļīgā (*lockere*), taču vispārzināmā saistībā ar izziņas teorijas attīstību”.⁴²

Otra kvalitatīvi Jauno laiku atziņa ir atziņa par pasaules *homogenitāti* – to, ka cilvēces kultūra, neskatoties uz rases, valodu, intelektuālajām vai civilizācijas līmeņa atšķirībām, visā pasaulē pamatos ir vienota. Šī atziņa nomainīja līdz tam valdošo paradigmu par pasaules dihotomiju. Kulturoloģiski dihotomija nozīmēja mitoloģijā sakņoto pasaules dalīšanu divos pretstatos – savā, pazīstamajā, sargājamojā un svešajā, naidīgajā daļā. Ceļotāju apziņā tā projicējās kā svešo, neparasto, atšķirīgo kultūru deformēta uztvere atbilstoši savas kultūras stereotipiem un vērtību sistēmām. Tomēr homogenitātes postulāts, kas Apgaismības laikmetā tika novests līdz konsekvencei, ceļojumu literatūrā īstenojās, pirmkārt, vienīgi kā tendence un otrkārt – tā praktiskā realizācija neizslēdza jaunas diferenciācijas un pat diskriminācijas izcelšanās iespējas.

Jau 16. gadsimta otrajā pusē vācu kultūrvīdē sāka rasties pirmās ceļojumu metodoloģijas (*die Apodemik*) – pamācības, kā ceļot, kam ceļojumos pievērst visvairāk uzmanības. 17. gadsimtā no tām nodalījās “ceļojumu rokasgrāmatas” (*die Anleitung, die Handbücher*). Tās saturēja praktiskākas ziņas par izdevīgākajiem transporta veidiem, to cenām, valūtu attiecībām, viesnīcām utt.

Apodēmikas, balstoties uz t. s. ramisma (16. gs. franču filozofa Pjēra Ramī (*Petrus Ramus*, 1515 – 1572) mācību, kura savukārt balstījās Aristoteļa loģikā, pieprasīja no ceļotājiem stingri un secīgi pārdomātu sagatavošanos ceļojumam, tā realizāciju un aprakstu.

Ar šādu ceļojumu metodoloģizāciju tika sperts pirmais, vēl visai nedrošais solis uztveres atbrīvošanā no empīrijas. Tika saglabāta faktu prioritāte, tomēr to interpretācija notika saskaņā ar iepriekš dotu vienojošu shēmu.

Tajā pašā laikā ceļojumu pieredzi skāra tās pašas galvenās problēmas, kas cilvēka izziņu kopumā (uz vienu no tām savā laikā norādījis jau F. Bēkons – proti, cilvēka uztveres (maņu orgānu sniegtās informācijas neuzticamība), kā empīriski uztveramo lietu daudzveidība.

Eiropas zinātnieku izglītības ceļojumi (*peregrinationēs acadēmica*) jau kopš 16. gadsimta vidus bija vērsti uz nozīmīgākajiem humānisma centriem, visvairāk uz Itāliju. 17. gadsimtā un 18. gadsimta pirmajā pusē to skaits ievērojami pieauga, aptverot arī Holandi, Franciju un Angliju. U. Henšels norāda, ka šādi “mācīto ļaužu ceļojumu apraksti” (*die gelehrte Reisebeschreibung*) [...] viskonsekventāk atbilda Apgaismības pamatpozīcijām, jo tie stingri zinātniskā formā papildināja zinātnieku erudīciju (*Erkenntnisstand*).”⁴³

Minētais ceļojumu aprakstu paveids ar tam raksturīgo “kvantificējošo (*quantifizierende*) jeb statistisko īstenības skatījumu” (P. Brenners) vācu ceļojumu literatūrā dominēja apmēram līdz 1770. gadu otrajai pusei. Pa to laiku noteikumi, ko tiem satura apjoma, daudzpusības un precizitātes ziņā uzstādīja apodēmikas un recenzenti, kļuva arvien stingrāki un prasīgāki. Spilgts, lai gan stipri vēlīns piemērs šai tendencei ir 1789. gadā iznākusī L. fon Berhtolda (*Lothar Graf von Berchtold*) grāmata “*Essay to direct and extend the Inquiries of Patriotic Travellers*”. Pazīstamais dabaszinātnieks un ceļotājs, kapteiņa Dž. Kuka (*James Cook*) pavadonis ceļojumā apkārt pasaulei, J. G. Ā. Forsters (*Johann Georg Adam Forster*) ironizēja par autora pārspīlētajām prasībām: “Jādomā, cik plaši un pamatīgi autors savu priekšmetu izskaidro, ja viņš pirmajā nodaļā pieprasa, lai ceļotājam būtu pilnīgas zināšanas par tiesībām, dabas vēsturi, mineraloģiju, metalurģiju, ķīmiju, matemātiku, mehāniku, [...] ģeogrāfiju, nautiku un kuģu būvniecības mākslu, zemkopību, runas dāvanām, aritmētiku, [...] lasāmajām un ātrraksta zīmēm; lai viņš prastu peldēt; bez tam lai viņam būtu pamatzināšanas par ārstniecību un brūču

dziedniecību (*Wundarzneykunde*), toņu mākslu, lai tas labi pazītu savu paša, tāpat kā apceļojamo zemi un pie tam vēl arī cilvēkus”.⁴⁴

Klasisks, vairāku vācu pētnieku pieminēts⁴⁵ šādu “mācīto ļaužu ceļojumu aprakstu” paraugs ir grāmatu izdevēja un rakstnieka, Elīzas fon der Rekes tuva drauga F. Nikolai (*Friedrich Nikolai*, 1733 – 1811) ceļojuma apraksts pa Vāciju un Šveici 1781. g.⁴⁶, kas divpadsmit sējumos iznāca no 1783. līdz 1796. gadam.

Pats F. Nikolai rūpīgo sagatavošanos ceļojumam apraksta šādi: “Pēc tam, kad es biju izvēlējis maršrutu, [...] un aprēķinājis laiku, kāds vajadzīgs šim ceļojumam, es aptuveni noteicu mūsu uzturēšanās laiku katrā vietā. Es sastādīju zinātnieku un citu ievērojamu personu sarakstu, kurus mēs gribētu apmeklēt; es atzīmēju ievēribas cienīgās vietas un objektus, kuri būtu svarīgākie atbilstoši mūsu mērķim, un ko citu vēl mēs gribētu no šīs vietas paziņot, vai arī jau iepriekš par tiem ievākt ziņas. Šim nolūkam es izmantoju ne tikai parastās rokas grāmatas; bet arī mans dēls pēc mana lūguma no daudziem dažāda veida krājumiem un grāmatām savāca ziņas par jaunākajiem pārkārtojumiem un iestādēm dažādās pilsētās un zemēs [...]”.⁴⁷ Pirms Nikolai ceļojuma apraksta, protams, bija desmitiem līdzīgu; desmitiem citu tam sekoja.. Pieprasīta tika objektivitāte, minēto faktu uzticamība un vienkāršs, skaidrs zinātnisks stils.

Fiziķis Ludvigs Vilhelms Gilberts (*Ludwig Wilhelm Gilbert*, 1769 – 1824) no 1791 – 1795 izdeva ceļojumu rokasgrāmatu “*Handbuch für reisende durch Deutschland*“. Atbilstoši sīkam, iepriekš izstrādātam plānam un likumiem viņš sīki un izsmeļoši no ģeogrāfiski statistiskā viedokļa aprakstīja apceļotās vācu zemes, naudas sistēmu, tabulu veidā sniedza pārskatu pār pasta un satiksmes ceļiem, amatniecību un tirdzniecību, izejvielu atradnēm, iedzīvotāju skaita izmaiņām utt.

1780. gadu beigās tomēr “Nikolai pseidofilozofiskie ceļojumi jau bija anahronisms”.⁴⁸ 1796. gadā, kad iznāca viņa ceļojumu apraksta pēdējais, divpadsmitais sējums, F. Šillers savās “Ksenijās” ironizēja par tā autoru: „Nikolai ceļo vēl aizvien, / arvien tālāk un tālāk tas traucas, tik uz saprāta valstību vien / ceļu nespēj sev rast”.⁴⁹ Cēlonis šādai attieksmei bija gnoseoloģisko kritēriju nomaīņa ceļojumu literatūrā.

Tai pašā laikā Nikolai ceļojumu aprakstu, kā norāda R. R. Vutenovs⁵⁰, tomēr nedrīkst novērtēt par zemu. Par to liecina divi aspekti: pirmais – tik plašs, apkopjošs darbs par Vācijas saimnieciskās, politiskās un kultūras dzīves dažādām pusēm lasītājos nevarēja neradīt priekšstatu par kopējām, vispārnacionālām interesēm – priekšstatu, kurš darbībā gan sāka realizēties tikai 19. gadsimta sākumā, Napoleonam okupējot vācu valstis. Tādējādi arī ceļojumu apraksti deva savu artavu vienotās vācu

nacionālās pašapziņas attīstīšanā.

Otrs aspekts ir politiskais: ar savu darbu Nikolai pakļauj netiešai kritikai Vācijas politisko sadrumstalotību kā vienu no tās atpalcības cēloņiem: “Bieži tiek pieminēts politiskās sadrumstalotības izraisītais ļaunums” (U. Henšels).⁵¹

Uzskatāmi ceļojumu aprakstu evolūciju no zinātniski deskriptīvajiem uz sabiedriski publicistiskajiem parāda triju vācu ceļojumu aprakstu – jau minēto C. K. fon Ufenbaha, J. P. Villebranda un J. K. Rīzbeka – salīdzinājums. Frankurtes patricietis, rātskungs un bibliofils Cakariass Konrāds fon Ufenbahs (1683 – 1734) laikā no 1709. līdz 1711. gadam, apceļojot vairākus desmitus pilsētu Vācijā, Holandē un Anglijā, bez arhitektūras pieminekļiem rūpīgi un sīki apraksta bibliotēkas, naturāliju kabinetus, kuriozitāšu kolekcijas (to skaitā arī slaveno Ansa Sloena^a kolekciju Londonā) un baznīcu iekārtojumu. Gandrīz vienīgais sabiedrības pieminējums viņa grāmatā ir masku balles (redutes) apraksts Hanoveras rātsnamā. Epizodiski attēlota arī tikšanās ar slaveno matemātiķi un filozofu Gotfrīdu Vihelmu Leibnīcu (*Gottfried Wilhelm Leibniz*, 1646 – 1716). Interesanti atzīmēt, ka eksponāts, ko viņš Lineburgas birģermeistara kolekcijā piemin kā „īpaši ievērtības cienīgu” ir ... vienkāršas Vidzemes zemnieka lūku vīzes (*Schuhe von Bast*), kas viņam atsauc atmiņā pazīstamo pantiņu „Es esmu zemnieks Vidzemē ...”^b

Savukārt Lībekas un Altonas jurista Johana Pētera Villebranda apraksts bez ārkārtīgi interesantām un detalizētām ceļojumu pamācībām aristokrātu jaunekļiem, kā arī 18. gs. ceļojumu sadzīviskās puses attēlojuma^c (viņš 1750. gadu pirmajā pusē apceļoja vācu valstis, Holandi, Franciju (Parīzi) un Angliju – Londonu) satur arī pārlicinošas liecības par viņa politiskajām simpātijām. Villebrands tiek uzskatīts par vienu no pirmajiem Hanzas vēsturniekiem, un kā tāds ļoti idealizētā gaismā attēlo Lībeku^d, kas bija viņa maizes devēja. (Šajā ziņā interesanti salīdzināt Villebranda Lībekas vērtējumu ar četrdesmit gadus vēlāk Merķeļa sniegto). Tomēr ar to vien Villebranda darba kā vēstures avota nozīme neaprobežojas – viņš, tāpat kā Nikolai, netieši kritizē Vācijas politisko sadrumstalotību kā tās ekonomiskās attīstības kavēkli, piemēram runājot par naudas, svaru un mēru daudzveidību Vācijā vai arī norādot uz lauku viesnīcu bēdīgo stāvokli.^e

Doma par Vācijas politiskās vienotības nepieciešamību, kura Villebrandam tikko iezīmējas, augstākā

^a Sloens, Anss (*Hans Sloane*, 1660 – 1753), īru ārsts un kolekcionārs; novēlēja savu kolekciju Londonas pilsētai; no tās vēlāk izveidojās Britu muzejs.

^b Skat. Pielikuma 14. 1. nod., īpaši 371. lpp.

^c Sk. Pielikuma 14. 2. nod.

^d Sk. 376. lpp. Pielikumā.

^e Turpat, 402. – 403. lpp.

kvalitātē pacelta Frankfurtes jurista, rakstnieka un ilumināta Johana Kaspara Rīzbeka (1754 – 1786) ceļojumu aprakstā „*Briefe eines reisenden Franzosen über Deutschland an seinen Bruder zu Paris*“ („Kāda franču ceļotāja vēstules par Vāciju savam brālim uz Parīzi“).^a Šeit jau skaidri izpaužas vācu patriotisms – gan slavējot Hamburgas un citu pilsētu ekonomisko uzplaukumu, gan nonievājot Dānijas politisko iekārtu, gan atspēkojot J. V. fon Arhenholca Anglijas politiskās iekārtas slavinājumus. Tomēr visskaidrāk J. K. Rīzbeka politiskie uzskati iezīmējas tad, kad viņš kā ideālu paraugu Anglijas „plutokrātiskajai“ pārvaldes sistēmai izvirza Prūsijas Frīdriha II apgaismoto absolūtismu ar tā, pēc viņa domām, saprātīgo nodokļu politiku un jo īpaši rūpēm par zemnieku labklājību.^b Vienīgā vācu pilsēta, pret kuru Rīzbekam ir izteikti negatīva attieksme (viņš to nosauc par „pretīgāko Vācijas pilsētu“), ir Ķelne. Tomēr, atšķirībā no Villebranda, kurš saimnieciskā panīkuma cēloņus meklē laicīgajā politiskajā pārvaldē, Rīzbekam, kā jau protestantam un iluminātam, tie saistās ar katoļu baznīcas un jo īpaši – mūku nospiedošo ietekmi.^c

18. gadsimta pēdējā ceturtdaļā ceļojumu literatūrā iezīmējās krīze, kuras rezultāts bija zinātnisko ceļojumu aprakstu atmiršana.

U. Henšels konstatē, ka ap 1789. gadu “mācīto ļaužu ceļojumu aprakstu ziedu laiki Vācijā jau bija beigušies”.⁵² 1795. g. A. L. fon Šlecera apliecināja: „Tagad visi ievērtības cienīgie objekti jau aprakstīti, pat manufaktūras”.⁵³

“Literatūras vēsturnieku starpā valda tālejoša vienprātība attiecībā uz to, ka 18. gadsimta pēdējā trešdaļā ceļojumu aprakstu spektrs izmainījās tādā ziņā, ka var runāt par „paradīgu maiņu”, kad no mācītās, enciklopēdiski zinātniskās tie pārvērtās par subjektīvi literāru apraksta formu”⁵⁴, raksta U. Henšels – “Kvantificējošais skatījums – ne tikai ceļojumu literatūrā vien – tagad arvien vairāk tika nomainīts ar **estētisko** skatījumu”⁵⁵, viņam pievienojas P. Brenners.

Minētais lūzums ceļojumu literatūrā tradicionāli tiek saistīts ar angļu rakstnieka Laurensa Sterna (*Lawrence Sterne*) 1768. gadā iznākušo romānu “*A Sentimental Journey through France and Italy*”, kurš ar nosaukumu “*Yorik's empfindsame Reise durch Franckreich und Italien*” nākamajā gadā J. K. Bodes (*Joachim Christoph Bode*) tulkojumā iznāca arī vācu valodā.

Ja no zinātniskajiem ceļojumu aprakstiem tika pieprasīts faktu materiāls, sistemātiskums un objektivitāte, tad “kopš šī brīža ceļojumu literatūras diskursam savu zīmogu uzspiež iztēles spēks un

^a Protams, Rīzbeks nebija nekāds francūzis; šeit izmantota 18. gs. ceļojumu un memuāru literatūrā iemīļotā mistifikācija.

^b Sk. Pielikumu, 409. – 415. lpp.

^c Turpat, 419. – 421. lpp.

fantāzija. Autori no ceļojumu aprakstiem pievēršas “poētiskās prozas” izveidei.”⁵⁶

Minētie “poētiski sentimentālie”, “emocionālie” jeb literāri subjektīvie ceļojumu apraksti atšķirās no “mācīto ļaužu” jeb zinātniski statistiskajiem vispirms ar atšķirīgu dabas izpratni. “Daba vairs neatklājās kā zinātnes objekts, bet arī kā estētiskas kontemplācijas priekšmets”.⁵⁷ Tomēr pati būtiskākā atšķirība izpaudās autora subjektīvā skatījuma vērtējumā. Ja zinātniskajos aprakstos tika pieprasīts neitrāls, bezkaislīgs, objektīvs stils, un autora personiskās pozīcijas atklāšana vai mikroloģijas tika uzskatītas par *mauvais ton* (sliktu gaumi), tad subjektīvi literārajos ceļojumu aprakstos, kā uzskata P. Brenners “notiek kaut kas līdzīgs uztveres reindividualizācijai.”⁵⁸

Literāri subjektīvā virziena ceļojumu literatūras uztveres un attēlojuma pirmparaugi bija meklējami klasicisma un jo īpaši agrīnā romantisma estētikā, kā arī vēlīnajā vācu ideālisma filozofijā. Viena no tās raksturīgākajām iezīmēm bija “priekšstats par harmoniski sakārtotu īstenību”.⁵⁹

Protams, lielum lielais vairums ceļojumu aprakstu īsti neiekļāvās ne vienā, ne otrā no šiem virzieniem – un neiekļāvās tāpēc, ka to autori nebija tik ļoti izglītoti vai talantīgi, vai arī pārstāvēja vienādā mērā abas šīs grupas. Tomēr tieši šāda veida izdevumi 18. gadsimta pēdējā ceturtdaļā sastādīja ievērojamu daļu no ceļojumu literatūras tirāžas. Ne velti par to 1784. g. žurnālā “*Berlinische Monatsschrift*” sūdzas kāds anonīms recenzents. Sākumā viņš gan norāda, ka agrāk modē esot bijuši “sadzejoti ceļojumu apraksti”, kurus sacerētājs varēja “sarakstīt, neizejot no savas istabas [...] un piedāvāt savus novērojumus līdzīgiem “īstabā tupētājiem un gandrīz visai patiesi aktīvajai pasaulei par pamācību”.⁶⁰ “Turpretim tagad – viņš gaužas – “vairāk nekā jebkad ir savairojušies īstie ceļotāji. Viņu ir nepārskatāms pulks! Gandrīz neviens tagad Vācijā vairs nedodas izbraucienos vai nepastaigājas kājām tāpat vien [...]; var izlasīt, ko dārgais autors saticis ceļā un (vēl sliktāk!) ko tas tai brīdī **nodomājis**. – Kas gan tagad neraksta šādus aprakstus? Jo kurš gan kaut reizi savā mūžā nav ceļojis, braucis, pastaigājies, vai arī kaut vai reizi izgājis pa durvīm? Un kurš vēl tagad Vācijā neatstāj savas tēvu pilsētas mūrus, lai izdarītu svarīgo atklājumu, ka arī ārpus tiem dzīvo cilvēki? Un kurš kavējas šo atklājumu, ko, protams, ir izdarījis vienīgi Viņš, pavēstīt visai pasaulei? Bērni un pusaudži, sievietes un jaunkundzes, nezinošie un nemācītie, ļaudis bez jebkādam izpratnes, izjūtas un novērošanas spējām – visi liek drukāt savus ceļojumu aprakstus.”⁶¹

Tādēļ “katra patriota pienākums,” pēc autora domām, esot “palīdzēt pārmācīt šādus salašņas, lai netiktu aizskarti tikumības pamati, [...] un lai bieži lētticīgā cilvēcība netiktu piespiesta neuzticēties. [...] jo alkas pēc izklaides jau pārāk bieži tikušas izmantotas, lai labsirdīgiem cilvēkiem izkrāptu viņu laiku un naudu [...]”.⁶²

Bez tam no minētās publikācijas izriet, ka ceļojumu aprakstu izdošanā palielinājušies komerciālie motīvi: “Kādreiz taču vēl ceļoja, lai gūtu iepriecinājumu, lai sevi izglītotu, lai kaut ko jaunu iemācītos, un šo [bagāžu] izkravājot, padarītu sevi noderīgu tēvzemē un nosprastu ceļu ievērībai un karjerai (*einen Weg zu Ansehn und Amt bahnen könnte*). Bet cik ilgi jau vairs tā nenotiek: [...] tagad vairs neceļo, lai rakstītu, tagad pa daļai raksta, lai ceļotu. Autors liek grāmatu izdevējiem vai lasītājiem izsniegt sev avansu, lai par iegūto naudu ceļotu”.⁶³

Bez zinātniski statistiskajiem un literāri subjektīvajiem ceļojumu aprakstiem kopš 1770. gadiem iezīmējās iezīmējās vēl arī t. s. tehnoloģiskie ceļojumu apraksti, kas būtībā nebija nekas cits, kā zinātnisko ceļojumu aprakstu paveids – tikai ar šaurāku specializāciju, un tajā ietvertā informācija bija operatīvāka, jo tiem tika izvirzīta prasība pēc ziņām par jaunākajiem un modernākajiem izgudrojumiem. Lielum lielā daļa šo aprakstu bija veltīti Anglijas industriālajai revolūcijai⁶⁴, tomēr daži skāra arī Vācijas teritoriju, piemēram, industriālo apgabalu starp Elbu, Vezēru, Harca kalniem un Ziemeļjūru.⁶⁵

Ar 1790. gadu sākumu sakarā ar Franču revolūciju sociāli politisko ceļojumu aprakstu īpatsvars vēl vairāk pastiprinājās. Daži rakstnieki (piem. jau minētais J. F. Šulcs, J. H. Kampe (*Joachim Heinrich Campe*), J. F. Reihardts (*Johann Friedrich Reichardt*, J. V. Arhenholes u. c.) pat īpaši brauca uz Parīzi, lai klātienē vērotu revolūcijas attīstību un, protams, uz karstām pēdām publicētu ziņojumus par to.

“Lai gan ceļojumu piezīmju publikācijas jau arī pirms tam bija ieguvušas lielu nozīmi sabiedriskās domas veidošanā, tomēr pilsoniski liberālie ziņojumi [...] tikai tagad – kopš Franču revolūcijas sākuma – bija kļuvuši par politiski brizantu pasākumu. Ernsts Brandess^a, padara par to **atbildīgus ceļojumu literatūras rakstītājus**, kuru reklāmas dēļ revolūcijas idejas noteiktā sabiedrības daļā tikušas producētas un pavairotas.”⁶⁶

Ā. D. G. fon Moltke (*Adam Gottholf Detlef von Moltke*) rakstīja: “Rakstnieki vairs nepūlas mums pastāstīt par saviem ceļojumiem, bet, gluži otrādi, izsakās, ko tie domā par cilvēka tiesībām, brīvību un vienlīdzību, par mūsu vācu nacionālo un pilsonisko satversmi, par franču revolūciju un tās sekām un līdzīgiem, tagad [...] modē nākušajiem materiāliem.” Šo tendenci ievēroja jau laikabiedri, konstatējot, ka ceļojumu vēsture kļuvusi par „uzskatu vēsturi.”⁶⁷ Neapšaubāmi, izmaiņas ceļojumu aprakstu tematikā un metodēs atspoguļoja lasītāju pieprasījuma izmaiņas, bet tās savukārt – izmaiņas sabiedrības vērtību

^a Brandess, Ernsts (*Ernst Brandes*, 1758 – 1810), vācu jurists, 1792. gadā publicēja sacerējumu „*Über einige bisherige Folgen der französischen Revolution, in Rücksicht auf Deutschland*.” [Hannover, 1792.]

sistēmā.

2. 2. 3. Ceļojumu literatūras pagrimums un tā cēloņi

19. gs. pirmā puse atnesa lielas pārmaiņas satiksmes ceļos un transporta līdzekļos. Šoseju un dzelzceļu būve, mobilitāti ierobežojošo feodālo likumu un prakses atcelšana, muitas ūnijas un valstu apvienošana noveda pie tā, ka ceļošana un ceļojumu apraksti savā motivācijā pārdzīvoja fundamentālas izmaiņas – to atzīst visi ceļojumu literatūras pētnieki. Savukārt domas dalās par šo izmaiņu raksturu. H. Vithefts uzskata, ka “ar šādu attīstību tika ievadīts ceļojumu literatūras pagrimums”.⁶⁸ Līdzīgās domās ir arī P. Brenners: “Ceļojums zaudēja savu izcilo lomu kā **pasaules izziņas līdzeklis** un tika reducēts uz juteklus apmierinošo funkciju. Vajadzības pēc modernās informācijas ātrāk un precīzāk apmierināja citi mediji”.⁶⁹ G. Robels par galveno ceļojumu literatūras pagrimuma cēloni tomēr uzskata masu tūrisma aizsākumus, ko pavadīja gan pirmo ceļojumu biroju parādīšanās, gan “atsevišķām zemēm veltītie lakoniskie un sausie, tomēr plaši noformējošie ceļveži, kas vēlāk ieguva savu klasisko formu slavenajās *Murrays* un *Bädekers* rindās – tā bija zīme, ka „māksla ceļot” jau tiek uzskatīta par tik ļoti izplatījušos, ka visaptverošas apodēmiskās literatūras liekas pārāk daudz”.⁷⁰

Tai pašā laikā R. Elgars tomēr akcentē ceļojumu literatūras kontinuitīvo aspektu sabiedriski politiskajā apziņā: “No Apgaismības un jauno laiku brīvības kustības impulsu tradīcijām izauga jauns ceļotāja un jaunas ceļojumu literatūras tips, kas izglītības mantojumu nesa tālāk īpašā formā kā „politisku izglītību [...] Ceļojumu literatūra kļuva par politiskās izglītības līdzekli”.⁷¹

* * * * *

Sākot ar 18. gadsimta vidu, izmainījās Eiropas apceļotāju sociālais sastāvs un ceļojumu motivācija. Ceļotāju kontingentā pieauga izglītotāko “trešās kārtas” pārstāvju īpatsvars. Kā norāda vācu literatūras vēsturnieks R. Elgars, galvenais ceļotāja tips Apgaismības vēlnajā fāzē bija “izglītotais pilsonis („*Bildungsbürger*”), kurš daudzējādā ziņā bija ielauzies dižciltīgo kārtas robežās”.⁷² Ja pirms tam ceļojumu mērķi bija vairāk vai mazāk pragmatiski resp. praktiski, tad tagad tas kļuva par līdzekli personības brīvai un vispusīgai attīstībai.

Pastāvot Vācijas politiskajai sadrumstalotībai (“*Kleinstaaterei*”), vācu pilsoņu kārtā (*das Bürgertum*) bija ekonomiski vāja un politiski beztiesīga (tiesa, labāks stāvoklis bija brīvpilsētās – Brēmenē, Lībekā, Hamburgā). Iespēju kompensēt minētos trūkumus tā saskatīja izglītības ieguvē, tādējādi paceļoties pāri aristokrātijai.

Jēdziena “*Bildungsbürgertum*” kā “izglītotās pilsoņu kārtas” skaidrojums izsmel tā saturu tikai daļēji. Šī definīcija jābalsta ne tikai sociālajā piederībā, bet arī garīgo vērtību sistēmā. To virsotnē atradās morālie kritēriji, darbīgā tikumība – spēja būt noderīgam sabiedrībai. Par izplatītu pilsoņu kārtas un daļas aristokrātijas pašizglītības un reizē sociālās komunikācijas formu kļuva dažādas lasīšanas biedrības maksas bibliotēkas, klubi u. c.

Apgaismības ietekmē notika konceptuālas izmaiņas arī veidā, kā ceļotāji mēdza uztvert apceļojamās zemes un svešās tautas. Viduslaikiem un jauno laiku sākumam raksturīgo dihotomiju (piemēram, svešās un savējās, civilizētās un barbaru, kristiešu un pagānu pasaules pretnostatījumu) pakāpeniski nomainīja ideja par pasaules homogenitāti (viendabīgumu), noslēgtās un hierarhiski sakārtotās telpas modeli – atziņa par telpu kā nebeidzamu un neierobežotu universu.

Nekad ceļojumu literatūra ne apjoma, ne sabiedriskā nozīmīguma ziņā nerasniedza tādu līmeni, kāds tai bija 18. gadsimta pēdējā trešdaļā. Tās attīstībā vienlaicīgi notika arī tipoloģiskas izmaiņas. Kopš 1770. gadu beigām un 1780. gadu sākuma norisinājās pāreja no zinātniski statistiskajiem (“mācīto ļaužu”) ceļojumu aprakstiem („*die gelehrte Reisebeschreibungen*”) uz literāri subjektīvajiem vai “poētisko prozu”, kuros daba vairs neparādījās kā zinātniskās izpētes objekts, bet gan kā estētiskās kontemplācijas priekšmets. Literāri subjektīvā virziena paraugi bija meklējami klasicisma un jo īpaši agrīnā romantisma estētikā, kā arī vēlīnajā vācu ideālisma filozofijā.

Ar 1790. gadu sākumu sakarā ar Franču revolūciju pieauga sociāli politisko ceļojumu aprakstu īpatsvars. Ceļojumu literatūra kļuva par politiskās izglītības līdzekli.

Sākot ar 19. gadsimta pirmās trešdaļas beigām, ceļojumu apraksts pakāpeniski zaudēja savu izcilo lomu kā pasaules izziņas līdzeklis. Vajadzības pēc modernās informācijas ātrāk un precīzāk apmierināja citi mediji.

¹ Schmid, S. 2 – 3.

² Koselleck, p. 177 – 178

³ Ibid., p. 78.

⁴ Zit. nach. Koselleck, S. 178.

⁵ Struck, S. 436.

⁶ Schmid, S. 4.

⁷ Reke, 2004, 146. lp.

⁸ Schmid, S. 30. – 31

⁹ Reke, 297. lpp.

¹⁰ Turpat, 10. lpp.

¹¹ Ischreyt, S. 255.

-
- ¹² Merkel, 1887, S. 93 – 94.
¹³ Zit. nach Schmid, S. 22.
¹⁴ Schwartz, 1884, S. 12.
¹⁵ Ebd., S. 13.
¹⁶ Ebd., S. 14.
¹⁷ Recke, 1984, S. 270.
¹⁸ Ebd., S. 218.
¹⁹ Ebd., S. 207.
²⁰ Prüsener, S. 384.
²¹ Schmid, 145.
²² Prüsener, S. 384.
²³ Prüsener, S. 408. – 409.
²⁴ Ebd., S. 386.
²⁵ Ebd., S. 413.
²⁶ Ebd., S. 400 – 401.
²⁷ Engel, S. 426.
²⁸ Stewart, S. 9.
²⁹ Hentschel, S. 16.
³⁰ Kleinknecht, S. 104.
³¹ Elkar, S. 54.
³² Ebd.
³³ Bitterli, S. 555.
³⁴ Gēte, 1976, 28. lpp.
³⁵ Prüsener, S. 441.
³⁶ Ebd., S. 442.
³⁷ ADB, Nr. 102, (1791) S. 516.
³⁸ Hentschel, S. 30.
³⁹ Oeller, S. 225.
⁴⁰ Robel, S. 16.
⁴¹ Brenner, 1999, S. 13.
⁴² Brenner, 1989, S. 28.
⁴³ Hentschel, S. 17.
⁴⁴ Zit. nach Kroker, S. 62.
⁴⁵ Wuthenow, S. 352 – 359, Henschel, S. 17. Brenner, 1989, S. 33. u. a.
⁴⁶ Nikolai, F. *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781*; 12 Bde, Berlin – Stettin, 1783 – 1796.
⁴⁷ Wuthenow, S. 355 – 356.
⁴⁸ Wuthenow, 361.
⁴⁹ Zit. nach Oeller, S. 226. – 227.
⁵⁰ Wuthenow, S. 353.
⁵¹ Hentschel, S. 18.

-
- ⁵² Hentschel, S. 25
⁵³ Zit. nach Hentschel, S. 22.
⁵⁴ Ebd., S. 15.
⁵⁵ Brenner, 1989, S. 34.
⁵⁶ Hentschel, S. 37.
⁵⁷ Brenner, 1989, S. 34.
⁵⁸ Ebd., S. 35.
⁵⁹ Ebd., S. 37.
⁶⁰ „*Berlinische Monatschrift*“, 4, 1784, S. 320 – 321.
⁶¹ Ebd., S. 321.
⁶² Ebd., S. 322 – 324.
⁶³ Ebd., S. 325. – 326.
⁶⁴ Kroker, S. 51 – 54 ; 93 – 94; 114 – 115 ; 128 – 129 ff.
⁶⁵ Witthöft, 1982, S. 204 – 205.
⁶⁶ Hentschel, S. 36.
⁶⁷ Zit. nach. Hentschel, S. 36 – 37.
⁶⁸ Witthöft, 1982, S. 201 – 202
⁶⁹ Brenner, 1989, S. 38.
⁷⁰ Robel, S. 15.
⁷¹ Elkar, S. 66.
⁷² Ebd., S. 58.

3. nodaļa. Autoru personības un aprakstu īpatnības. Tekstu specifika

3. 1. Nikolauss fon Himzelis

“Ceļojumi ir liela pasaules grāmata, no kuriem tas, kurš prot to pareizi lasīt, var iegūt tūkstošiem novērojumu. Slikti tikai, ka ne katrs to spēj – vai arī neprot tos pareizi izmantot savā labā”¹, rakstīja Nikolauss fon Himzelis. Latvijas kultūras vēsturē viņš pazīstams galvenokārt savu Rīgas pilsētai novēlēto dabaszinātnisko un mākslas priekšmetu kolekciju dēļ. No tām 1773. gadā tika izveidots t. s. Himzeļa muzejs – pirmais sabiedriskais muzejs ne tikai Vidzemē, bet Baltijā vispār. No tā vēlāk attīstījās gan Rīgas Vēstures un kuģniecības, gan Latvijas Dabas, gan Latvijas Nacionālais mākslas muzejs.

Nikolauss^a (kopš 1755. g. – “fon”)^b Himzelis dzimis 1729. g. 16. oktobrī Rīgas virsārsta (*Oberphysicus*) Joahima Gebharda Himzeļa (*Joachim Gebhard Himsel*, 1701 – 1751) un viņa sievas Katrīnas Kristīnas, dzimušas Martini (*Catharina Christina geb. Martini*) ģimenē². Viņa tēvs studējis medicīnu un ieguvis doktora grādu Utrehtā, kopš 1731. g. bija Rīgas pilsētas galvenais ārsts.³ N. Himzeļa tēva tēvs gan nenāca no mediķu cunftes, bet bija pilsētas naudas kaltuves meistars (*Stadtmünzmeister*). Toties māte bija cēlusies no senas Rīgas ārstu dzimtas. Viņas tēvs Nikolauss (*Nikolaus Martini*, 1678 – 1741) Rīgā praktizēja jau kopš 1707, bet no 1735 – 1740 bija Krievijas ķeizarienes Annas Joannovnas personīgais ārsts (*Leibarzt*). Rīgas pilsētas ārsts kopš 1689 bija arī viņa tēvs Dāvids Martini (*David Martini*, 1646 – 1706), kurš bija precējies ar Eiropā savu medicīnisko sacerējumu dēļ pazīstamā Nikolausa Vitte (nobilitēta fon Lilienu; *Nicolaus Witte v. Lilienu*, 1618 – 1688) meitu. N. Vitte fon Lilienaus savu dižciltību 1666 saņēma no Zviedrijas karaļa Kārļa XI, kura personīgais ārsts viņš bija.⁴ Gan asinsradniecības, gan laulību saites Himzeļus un Martini saistīja ar ievērojamām Rīgas rātskungu un patriciešu dzimtām – Bērensiem, fon Vīdaviem, Dreilingiem, Švarciem u. c. Tā, piemēram, Nikolaja Himzeļa mātesmāte bija ievērojamā Rīgas lieltirgotāja un Lielās ģildes eltermaņa Ārenda Bērensa māsa. Tādā veidā jau minētais Rīgas tirgotājs un Apgaismības ideju piekritējs J. Kr. Bērenss un viņa brāļi bija Nikolausa Himzeļa otrās pakāpes brālēni.⁵ Pēc Rīgas domskolas beigšanas 1747. g. N. Himzelis uzsāka studijas Kēnigsbergas universitātē, vēlāk turpinot tās Getingenā. Kā viņš pats norāda, tēva nodoms gan esot bijis sūtīt viņu uz Leideni, tomēr, tā kā

^a Dažkārt (piemēram, DBBL, S. 322., , sastopama forma *Nikolai*, lai gan kristību reģistrā ir “*Nicolaus*” – sk. 2. atsauci.

^b 1755. g. Himzelis tiek nobilitēts Vīnē (nopērkot dižciltību) – sk. 5. 3. apakšnodaļu.

Getingenas universitāte “tajā laikā bija ļoti slavēta un kāds cits mana tēva draugs, f[on] Hallera^a kungs, ar kuru viņi kopā bija studējuši pie Bērhāves, savu dziļo zināšanu un valdzinošo priekšlasījuma dēļ piesaistīja daudzus ārzemniekus, es saņēmu atļauju [...] mācīties Getingenā.”⁶

Getingenas universitāte laikā, kad tur sāka mācīties N. Himzelis, bija samērā nesen kā nodibināta (1737.) Tomēr tai drīz vien izdevās pārspēt Vācijā slavenāko Halli un iegūt starptautisku atzinību. Tas izskaidrojams ar faktu, ka Getingena piederēja toreizējai Hanoveras kūrfirsta valstij, kas atradās personālūnijā ar Lielbritāniju. Universitātes dibinātājs bija Anglijas karalis Džoržs II, un tā vēl mūsdienās saucas viņa vārdā (*Georg-August-Universität Göttingen*). Karalis pats, piemēram, nosūtīja trīs jaunākos dēlus studēt uz Gettingenu, un tā tas bija pieņemts arī angļu augstākās aristokrātijas aprindās. Pateicoties Anglijas jurisdikcijai, kam tā pakļāvās, universitātē valdīja liberālāks pētnieciskais gars, nekā citās Vācijas universitātēs. Getingena specializējās politiskajās zinātnēs (*Staatwissenschaften*), īpaši publiskajās tiesībās (“*ius publicum*”), kā arī vēsturē.⁷ Vācu zinātnieki bieži lika atsūtīt speciālo literatūru no Getingenas universitātes bibliotēkas, ja tie to nevarēja iegūt nekur citur. Šeit kopš 1739. g. iznāca zinātnisks žurnāls “*Göttingischen Anzeigen von gelehrten Sachen*”, kuru lasīja gandrīz visi vācu un arī ārzemju zinātnieki. Ārzemju, vispirms angļu, grāmatas, Getingenā nonāca ātrāk, nekā citur Vācijā. Arī Anglijā izdarītie zinātniskie atklājumi šeit kļuva pazīstami agrāk nekā citur. Piemēram, “Ādama Smita ekonomiskā teorija ļoti agri parādījās Getingenas “*Gelehrten Anzeigen*” un tika detalizēti iztirzāta.”⁸ Zinātniekus pievilināja arī tas, ka domas brīvību šeit neierobežoja priekšcenzūra. “Tādā veidā Getingena varēja kļūt par **vārtiem, caur kuriem ieplūda Apgaismība, vispirms angļu Apgaismība.**”⁹ Universitātes modernais gars izpaudās centienos mācību procesu cieši saistīt ar pētniecisko darbu. Tādēļ reizē ar universitāti bija paredzēts nodibināt arī Zinātnisko biedrību, kas šo procesu koordinētu (to gan izdevās izdarīt tikai 1751. gadā. Par tās prezidentu kļuva Albrehts Hallers; viņš bija arī N. Himzeļa aizgādnieks universitātes laikā.

Bez tam Getingenas universitāte, kā norāda M. Maurers, bija “Apgaismības bērns arī tajā ziņā”, ka bija vērsta uz praktiski pielietojamu zināšanu apguvi. Tādēļ tā ar plašu vērienu tika apgādāta ar pētījumu ierīcēm un iespējām, kuras toreiz Vācijas universitātēs bija vēl retas, kā, piemēram, botānisko dārzu, observatoriju, dažādiem fizikas instrumentiem u. c.¹⁰ (V. Krokera gan uzskata, ka universitāte turpināja palikt tīri “zinātniskas dabas” un “tehniskās, kā arī saimnieciskās tēmas pētniecībā tikpat kā netika skartas”).¹¹ Tomēr studijas Getingenā un universitātē valdošais gars neapšaubāmi varēja izraisīt

^a Hallers, Albrehts fon (*Albrecht von Haller*, 1707 – 1777), ievērojams šveiciešu anatoms, ārsts, dabas pētnieks un dzejnieks. Londonas un Stokholmas Karalisko Zinātņu biedrību loceklis, no 1737. līdz 1753. g. – Getingenas universitātes profesors. N. fon Himzeļa pasniedzējs un aizgādnieks.

studentos, tajā skaitā arī N. Himzelī un viņa brālēnā Johanā Kristofā Bērensā, kurš Getingenā studēja no 1751. – 1753. gadam, simpātijas pret Anglijas liberālāko politisko iekārtu. Nedaudz vēlāk – no 1762. – 1763. g. Getingenā mācījās arī Rīgas birģermeistars Ādams Hinrihs Švarcs (*Adam Hinrich Schwartz*, 1740 – 1800), kurš bija precējies ar Johannu Sofiju Bērensu.¹²

Studijas Getingenas universitātē N. Himzelis uzsāka 1750. g. februārī vai martā,¹³ bet jau nākamā gada maijā kūrortā Frankfurtē pie Mainas nomira viņa tēvs. Māte tomēr pierunāja viņu pēc studiju beigām neatteikties no tradicionālajiem ceļojumiem. Savā laikā arī N. Himzeļa vectēvs N. Martini bija apmeklējis Leidenes un Utrehtas universitātes, apceļojis Franciju un Angliju; vecvectēvs Dāvids Martini 17. gs. beigās pavadīja 10 gadus pa daļai ārzemju universitātēs, pa daļai ceļojumos. Savukārt Nikolausa Himzeļa vecvecvectēvs, jau pieminētais Vitte fon Lilienaus 1640.-tajos gados apceļoja Vāciju un Franciju – diezgan drosmīgs pasākums, ja ņem vērā, ka tajā laikā Viduseiropā vēl plosījās Trīsdesmitgadu karš.

1752. gada 1. martā N. Himzelis dodas apmēram 5 gadus ilgos ceļojumos par Eiropu^a. Viņš apmeklē Prūsiju, Austriju un dažas sīkākās vācu valstis, kā arī brīvpilsētas (Brēmeni, Hamburgu un Lībeku), Holandi, Austrijas Nīderlandi, (tagadējo Beļģiju), Franciju, Itāliju, Austriju, vēlreiz Austrijas Nīderlandi, Lielbritāniju (Himzeļa transkripcijā – Anglija), vēlreiz Holandi, Dāniju, Zviedriju un Krievijas galvaspilsētu Pēterburgu, Rīgā atgriezdamies tikai 1757. gada 10. martā. Visilgāk – vairāk nekā gadu – Himzelis uzturas Francijā (no 1752. gada oktobra sākuma līdz 1753. gada oktobra beigām) un Lielbritānijā – vairāk nekā 10 mēnešus (no 1755. gada maija līdz 1756. gada martam).

Aiz katras valsts raksturojuma (ierašanās resp. izbraukšanas datumi no apdzīvotās vietas gan sniegti ne vienmēr) akurāti uzrādīti apmeklēto pilsētu un ciemu – pat visnenozīmīgāko – nosaukumi ar attālumiem starp tiem, kā arī naudas vienību attiecības, īpaši Itālijas sīkvalstīs; pēc tam seko iepazīto personu saraksti. Aprakstot Holandi un Šveici, beigās sniegts vēl arī vispārējs valsts un tautas raksturojums. Atsevišķos gadījumos apraksts papildināts ar spalvas zīmējumiem – visvairāk zīmētas dažādas tehniskas iekārtas; divās epizodēs akvareļi attēlo gondolu un venēciešu patriciešu tērpus. Starp ceļojumu aprakstiem iešūti Himzeļa vēstuļu noraksti dažādām personām no Parīzes, Londonas, Romas un Stokholmas, vienā gadījumā – Rīgas rātskunga Melhiora fon Vīdava (*Melchior von Wiedau*, 1716 – 1787) vēstule viņam. Vēstules ir ļoti vērtīgs ceļojumu vēstures avots, jo sniedz autora atklātākas,

^a J. fon Rekes un K. Napjerska biogrāfiskajā enciklopēdijā [Recke-Napiersky, Bd. II, S. 310] gan norādīts, ka 1752. gadā, pirms lielās turnejas pa Eiropu, N. Himzelis esot apmeklējis arī Pēterburgu un Maskavu, tomēr viņš pats savā ceļojumu dienasgrāmatā par nemin ne vārda. Arī no viņa apraksta par ceļojumu uz Pēterburgu 1756. g. rudenī – ziemā neizriet, ka viņš kādreiz jau būtu šo pilsētu apmeklējis.

vaļširdīgākas domas par apmeklētajām valstīm un tautām, kā arī piemin dažādas sīkas epizodes, kas palīdz labāk izprast ceļojumu apstākļus. Dažkārt iestarpināti arī ekskursi medicīnas vai dabaszinātņu jautājumos (piem. par baku potēšanas vēsturi, kristālisko iežu veidošanos, zirnekļa (tarantula) koduma ārstēšanas paņēmieniem Itālijā u. c.). Starp prozā sacerētiem tekstiem ievietoti arī daži dzejoļi, no kuriem vismaz viens varētu būt paša Himzeļa sacerēts (Rīgas domskolā mācīja arī dzejošanu).

Uz sava laika Eiropas ceļojumu fona Himzeļa ceļojumi nav nekas pārāk unikāls. Paradums pēc augstskolas beigšanas doties ilgākos vai īsākos ārzemju ceļojumos ietilpa amata apguves programmā ne tikai ārsta profesijā vien. Ja tomēr var runāt par unikalitāti, tā slēpjas N. Himzeļa interešu neparastajā daudzpusīgumā. Ja salīdzina ar prasībām, ko katrai profesijai izvirzīja apodēmikas, tad redzams, ka Himzeļa ceļojums aptver ne tikai tās pieredzes apjomu, kāda viņam bija nepieciešama kā ārstam un dabas pētniekam, bet iesniedzas arī citās profesijās. F. Poselts ceļojošiem ārstiem un ķirurgiem^a iesaka apmeklēt hospitāļus, slimnīcas, dzemdību un vājprātīgo namus, iepazīties ar slimo kopšanu, ārstēšanas gaitu un ārstniecības līdzekļiem, kā arī izmeklēt slimniekus, cik tālu tiem tas tiek atļauts; ievākt ziņas par “uzticamākajiem ārstniecības līdzekļiem, ko visvairāk lieto šīs zemes iedzīvotāji, un tos uz visstingrāko pārbaudīt”; izpētīt “zemes klimatu, ūdeni utt., gaisu un tā pārmaiņas dažādos gadalaikos”, novērot, “kādu ietekmi tie atstāj uz iedzīvotāju veselību, kādas endēmiskas slimības tie izraisa, un ar kādiem līdzekļiem tiek ārstētas.” Bez tam jāapmeklē arī minerālūdeņi un peldu iestādes, “jāizpēta to īpašības, īpatnības un iedarbības spēku, lietderība un pielietojuma veids”, kā arī universitāšu medicīnas fakultātes un citas iestādes, anatomikumi, anatomisko preparātu un instrumentu kolekcijas.¹⁴ Himzelis neaprobežojas ar ieteiktajiem apskates objektiem vien, bet apskata un sniedz ziņas arī par tādiem, kurus Poselts attiecina uz matemātiķu, ekonomistu, arhitektu, diplomātu, vēsturnieku, mākslinieku, mūziķu un citu interešu sfērām.¹⁵

Viens no cēloņiem minētajiem centieniem aptvert pēc iespējas plašākas dabas un sabiedriskās dzīves puses meklējams ceļošanas paradums: ļaudis, kuru profesija pieprasīja ceļojumus, tajos devās pēc izglītības iegūšanas un pirms praktiskās darbības uzsākšanas; ceļojumi bija gari, tie prasīja 3 – 5 gadus, bet pēc tam vairāk neceļoja.

1751. gadā – tikai gadu pirms N. Himzeļa Eiropas ceļojuma – klajā nāk Denī Didro (*Denis Diderot*, 1713 –1784) un citu franču apgaismotāju izdotās “Enciklopēdijas” pirmais sējums. Lai arī nekur savā ceļojumu aprakstā Himzelis “Enciklopēdiju” nepiemin, tomēr viņa ceļojumu apraksta saturs

^a 18. gadsimtā šie amati tika dalīti: ārsts (*der Medicus*) ārstēja iekšējās (terapeitiskās) vainas, ķirurgs – (*der Wundarzt*) – ievainojumus, kā arī izdarīja operācijas.

liecina, ka viņam piemītis ne tikai enciklopēdista domāšanas veids, bet arī tāda paša apjoma zināšanas.

Tiešā, teorētiskā veidā Apgaismības idejas gan Himzeļa ceļojumu aprakstā parādās maz (izņemot dažas vietas, kur citēti Voltēra izteikumi). Tomēr tās transformējas kā **attieksme** pret vienu vai otru sociālu vai ekonomisku parādību un politiskās iekārtas formu, līdz ar to norādot ne vien uz paša autora politiskajiem un sabiedriskajiem uzskatiem, bet arī uz tām sociālajām un politiskajām simpātijām, kādas, acīmredzot, valdīja tajā vidē, kur auga un veidojās viņa personība. Kā jau teikts, gan uzskatu, gan radniecības saitēm Nikolauss Himzelis bija saistīts ar bagātajiem un izglītotajiem Rīgas tirgotājiem Bērensiem, kā arī ar jau minētā Rīgas birģermeistara Melhiora fon Vīdava ģimeni, kuri paši bija kaislīgi Eiropas apceļotāji.

Himzeļa “pašrocīgi rakstītais” ceļojumu apraksts sākas ar dzejoli- moto:

“Über das Reise”

*O anmuthvoller Lust, o hochst beglücktes leben ^a,
So man auf reisen sucht, so man im reisen findet,
Bald fremde Städtebau und ihre Schönheit sehen,
Bald auf der weitem Spuhr von ihren immern gehen,
Der bürger Lebens-art, und ihr Neigung wercken
Und so vom Tag zu Tag die Kenntniß ferner stärcken
Von dem, waß unsern Geist und unsre Sinne rühret
Und uns von einer Blick auf tausend ander führet.
Wie glücklich ist nicht der, der alles dies' verbindet,
Wenn nur ein ieder sich, konnt' diesen Vorzug geben.”*

Himzel ¹⁶

(“Ak, pievilcīgais prieks, ak, aplaimotā dzīve,
Ko ceļā meklējam un arī rodam;
Te svešu pilsētu celtņu skaistumu skatot,
Te plašās pēdās no tām atkal projām steidzot,
Pilsētnieku dzīves veidu un to sliekšmes vērojot
Un tā no dienas dienā zināšanās nostiprinoties,
Ar to, kas mūsu garu un jutekļus mierina

^a Šeit un turpmāk Himzelis lieto lielo un mazo burtu rakstību bez jebkādas konsekvences.

Un mūsu skatus no viena skatiena uz tūkstoš citiem vedina.
 Vai nav laimīgs tas, kas visu to iespēj,
 Ja tikai kāds spēj šo priekšrocību sev sniegt.”

Himzelis)

No ceļojuma Himzelis sagaida gan “prieku”, gan arī zināšanas. Tomēr vizuāla iespaidu baudīšana sniedz tikai pusi no ceļojuma vērtības: no šejienes nāk nepieciešamība to aprakstīt, vai arī fiksēt iespaidus citādā veidā, jo tādējādi ceļotāja uzmanība tiek vairāk organizēta, mobilizēta: 1755. gada 8. martā viņš raksta no Strasburgas kādam savam draugam (iespējams, M. Vīdavam): “Mana uzmanība, skatot tik daudzus objektus, mākslas darbus utt., būtu ieguvusi **tikai pusi no tā baudījuma**, kādu es mēģināju padarīt ilgstošāku, daudzus patīkamus tematus iemūžinādams, gan tos aprakstot, gan zīmējot, gan veidojot kolekcijas. Tā es esmu darījis Itālijā, tā daudzās citās vietās, ko apmeklēju pēc tam; tā es ceru saglabāt ilgākā atmiņā arī Anglijas iespaidus. Nebūs viegli Itālijā atrast kaut ko īpaši nozīmīgu, no kā es, mazākais, nebūtu paņēmis kaut vai mazāko paraugu – gan ievērojamāko retumu attēlus vara gravīrās un zīmējumos, uz monētām, gravētiem akmeņiem, marmora, gan ievērojamu filozofu un oratoru portretus, ko es pēc Kapitoliņā esošajiem marmora krūšutēliem liku atliet vaskā, un vēl daudzas citas lietas, ko ceļotājs var atrast vienīgi zemes paradīzē Itālijā.”¹⁷

Uzskatāmības labad, iespējams, būtu lietderīgi sniegt īsu Himzeļa ceļojuma hronoloģiju. Ierašanās datumi visur nav minēti; atsevišķos gadījumos tie noskaidroti pēc vēstulēm.

Ceļojumu Himzelis sāk 1752. 1. martā no Rīgas, lai caur Kēnigsbergu, Dancigu, Berlīni, Hanoveru, Osnabriku u.c. dotos uz Holandi. 22. aprīlī ierodas Berlīnē; 30. apr. dodas no Berlīnes uz Potsdamu; 9. maijā aizceļo uz Magdeburgu; 19. maijā atstāj Magdeburgu un 20. maijā ierodas Braunšveigā; Hanovera bez datējuma; no turienes aizceļo 3. jūnijā; caur Osnabriku un Deventeru, tālāk ar kuģi uz Amsterdamu, kur ierodas 11. jūnijā, pēc tam dodamies uz Ziemeļholandi. 26. jūnijā viņš ar *Treck-Scheute* caur Hārlemu dodas uz Leideni; Roterdama, Gauda un Utrehta – bez datējuma; 2. sept. atrodas Leidenē (vēstule), 24. sept. – Antverpenē (vēstule); Brisele bez dat.; Valansjēna, Kambrē bez dat.; Parīzē viņš atrodas 1752. g. m? okt. (tā tekstā!); 1753. g. 31 oktobrī pēc j. st. atstāj sev „ļoti patīkamo” („*sehr angenehme*“) kļuvušo Parīzi, lai diližansā dotos uz Lionu; 14. nov. viņš ar ūdens diližansu dodas no Lionas uz Avinjonu; no Avinjonas aizceļo 19. nov.; no Nimas 21. novembrī dodas uz Monpeljē; 1. dec. no Monpeljē aizceļo uz Marseļu; Marseļā ierodas 6. dec.; Tulonā – 21. dec.; 23. dec. aizceļo uz Antibu; 26. dec. ar feluku^a (*Feloque*) no Antibas dodas uz Dženovu; 1754. 5. janv. ierodas Dženovā; 18. janv. ar *Felucke* dodas no Dženovas uz Leriči, no turienes – uz Livorno; apmeklē arī Pizu

^a Sk. 26. att. Pielikumā.

un Florenci, bet, kad šeit ierodas, nav teikts; 1754. g. “m” februārī (tā tekstā!) ierodas Romā; 1754. 10. febr. – vēstule no Romas; 10. martā no Romas dodas uz Neapoli; 27. martā apmeklē Vezuvu; 12. aprīlī apmeklē pasiju Vatikāna kapelā Romā; 13. aprīlī apmeklē *St. Giovanni Laterani* baznīcu Romā; 12. maijā aizceļo no Romas; Loreto – bez datējuma; 21. maijā ierodas Venēcijā; 8. jūnijā dodas no Venēcijas uz Paduju; 9. jūnijā no Padujas uz Mantuju; 10. jūnijā ierodas Mantujā; 11. jūnijā – Veronā; 12. jūnijā – Vičencā; 14. jūnijā no jauna ierodas Padujā; 23. jūnijā no Padujas aizceļo uz Ferraru, kur ierodas 24. jūnijā; 26. jūnijā ierodas Boloņā; 10. jūlijā no Boloņas dodas uz Milānu; 13. jūlijā ierodas Milānā; 24. jūlijā vēstule no Turīnas; 8. augustā no Turīnas caur Šamberī dodas uz Ženēvu; 13. aug. ierodas Šamberī; 16. aug. no Šamberī dodas uz Eksu, kur ierodas pēc divām stundām; no turienes līdz Ženēvai „ir 11 pamatīgas stundas vai ljē”; 2. septembrī no Ženēvas caur Lozannu dodas uz Berni; 5. septembrī – vēstule no Bernes; Bāzelē ierodas 15. sept.; 1754. g. 18. sept. dodas no Bāzeles uz Cīrihi; no Cīrihes 22. sept. dodas uz Šafhauzenu; 25. septembrī vēstule no Šafhauzenas Bodmeram uz Cīrihi; 29. sept. ar ekstrapastu no Šafhauzenas dodas uz Ulmu; 30. sept. ierodas Ulmā; 2. okt. ar kuģi no Ulmas dodas uz Vīni; 14. okt. ierodas Vīnē; 1755. 10. janv. vēstule no Vīnes; 22. janv. no Vīnes caur Rēgensburgu dodas uz Nirnbergu; 28. janv. ierodas Nirnbergā; 8. febr. dodas uz Minheni, kur ierodas 10. febr. – karnevāla laikā; 22. febr. No Minhenes caur Augsburgu, Ulmu un Štutgarti dodas uz Štrasburgu, kur it kā ierodas tikai 9. martā; (bet jau 8. martā vēstule no Štrasburgas!); 14. martā no Štrasburgas dodas uz Nansī; Brisele, Meca, Gente, Brige, Lille, Kalē, Duvra u. c. – bez datējuma; Kenterberija, Ročestra, Londona – bez datējuma; 1755. g. 25. maijā raksta no Londonas, ka jau 14 dienas dzīvo šeit, tātad ieradies ap 11. maiju; 1756. 26. janv. no Londonas dodas uz Oksfordu; no turienes 4. febr. uz Redingu un tālāk uz Bātu; 28. febr. no Londonas uz Kembridžu; 1756. 23. martā no Londonas dodas uz Hariču (*Harwich*); 26. martā no Haričas ar pasta/satiksmes kuģi^a (*Packet-Boot*) uz Helvetsluisu (*Helvoetsluys*) Holandē, kur ierodas 29. vai 30. martā; apceļo Holandi (bez datējuma); Brēmene (bez datējuma); 13. maijā ierodas Hamburgā; 20. maijā dodas uz Lībeku; 1. jūnijā atstāj Lībeku un dodas uz Travemindi; 3. jūnijā atstāj Travemindi; Kopenhāgena bez datējuma; 21. jūnijā dodas no Kopenhāgenas uz Elsingoru, no turienes pāri Zundam uz Helsingburgu, 27. jūnijā ar kuģi atstāj Helsingoru (tā tekstā); datums, kad ierodas Stokholmā, nav minēts – tas varētu būt starp 27. jūniju un 30. jūniju – šajā dienā raksta vēstuli no Stokholmas nezināmai personai; 6. aug. no Stokholmas dodas uz Upsalu, 12. aug. atstāj Upsalu un no turienes uz Salbergenu; 13. aug. ierodas Salbergenā (Salā); 16. aug. dodas uz Fālunu, 16. aug. ierodas Fālunā; 29. augustā^b atstāj Fālunu, lai caur Strandu dotos uz Bisbergu un tālāk uz Avestu; 2. sept. uz

^a Sk. 25. att. Pielikumā.

^b Tātad Fālunā uzturējies gandrīz 2 nedēļas – ilgāk, nekā Upsalā, kur taču atradās universitāte un iespējas

Birvosu; 3. sept. no Avestas uz Sālbergenu; 6. sept. no Sālbergenas dodas atpakaļ uz Stokholmu, un 12 jūdzes veic vēl tai pašā dienā; ceļojums uz Pēterburgu – bez datējuma; 1757. 1. martā atstāj Pēterburgu, lai caur Narvu un Tērbatu dotos uz Rīgu, kur laimīgi nonāk 10. martā.

Apraksta individuālās īpatnības, pārrakstīšanās un cita veida kļūdas

Minētais manuskripts uzrāda vairāku veidu pārrakstīšanās kļūdas. Visizplatītākā – gandrīz katrā lappusē sajaukta vārdu kārtība. Tālāk citētajā tekstā iekavās uzrādītie cipari tekstā uzrakstīti virs attiecīgā vārda; šajā darbā to atveidot ir tehniski grūti.^a Piemēram:

“*Der König gehet bisweilen hirs selbst auf d. Jacht (4) Wasser (1) Endten(2) u. Scheppen(3)*”.¹⁸;

“*La grotta del cane, die etwa Hundert Schritte von den erweheten lago(5) d'agnano(6) Schpritz(1)-Bädern(2) nähe(3) am(4) lieget, ist eine kleine Höle, [...] die etwa 2 Schritten in der Länge, und anderthalb in der Breite hat, [...]*”.¹⁹

„[...] *Diese Höle ist mit einer Thür geoffnet(4) versehen(1), welche(2) nur(3) wird(5) wenn man die folgenden Proben in selber anstellen will [...]*”.²⁰

S e c i n ā j u m s: teksts ir acīmredzami pārrakstīts no kāda iepriekš pastāvējuša pirmraksta, jo minētā veida kļūdas iespējams ielaist tikai mehāniskas pārrakstīšanas ceļā. Vai to darījis autors, vai kāda cita persona – pašreizējā pētniecības stadijā noteikt nav iespējams. Tajā pašā laikā grūti pieļaut domu, ka tik daudzas un neloģiskas kļūdas būtu ielaidis autors, kurš pats taču savu teikumu konstrukciju zināja.

Otrā īpatnība – tukšu vietu atstāšana, īpaši pirms nosaukumiem un gada skaitļiem. Tātad pārrakstītājs pārrakstīšanas brīdī nav zinājis eksakto faktu un cerējis palikušo lakūnu vēlāk aizpildīt:

“*Nach geendeten Procession, fingen die Masqaraden an, und wurde desselben Abends in dem Theater neuen, die schöne Opera..... genannt, die den [atstāta tukša vieta!] zum Urheber hat, und die man in letzten Carneval in Rom angeführt, zum ersten mahle hirs selbst repraesentieret.*”²¹

[Par Boloņas universitāti]: „[...] *übrigens die Einrichtung dieser Academie, von welcher eine Beschreibung in 8, von Giuseppe Gaetano Boletti heraus ist, betrifft, [...] und hat man Hoffnung, das boldigst der vierte band, welcher vom 6-ten Volum anfängt /da im 2ten bände drey enthaltet/ herauskommen wird, da selber ietzo schon im Drucke gegeben. Seit 174 [nenobeigts gadaskaitlis!] ist nichts von den Versuchen diese Gelehrten Gesellschaft bekennt geworden.*”²²

„*Namur, ein wohlbefestigter Ort, lieget an d.....*”[nav nobeigts]²³

Nākošais piemērs beidzas ar sekojošu grafisku ainu, aiz kuras apmēram 1/4 daļa lappuses atstāta

komunicēt ar Kārli Linneju!

^a Faksimilu un transkripciju sk. Pielikuma 2. 1.nod.

tukša. Zem teksta – jautājuma zīmes:

“[...] den Granat, erckennet man so wohl aus seiner farbe, als auch daraus, dass er sechszehn Flaechen hat.

? ? ? ? ? “ 24

Bez tam citā vietā sajauktas lappuses resp., **nepareizi iešūts** fragments: nobeigums

Šamberī (*Chambery*) aprakstam seko aiz ierašanās Eksā (*Aix*).²⁵

Atrodami arī vēlāki papildinājumi: teksta apakšā, kur Himzelis stāsta par kādu grāfieni Simonetu Milānā, kas izšķiedusi visu savu mantu azarta spēlēs, citā rokrakstā pierakstīts:] “*Sie war eine gebohrene Gräfin von Castell-Barco, und starb in 1765, nachdem sie 3 Tage vor ihrem Tode von der Römischen Kayserin das Diplom einer Prinzessin von Varese erhalten*”.²⁶ N. fon Himzelis, kā jau teikts, nomira 1764. g. decembrī, tātad šī piezīme pierakstīta pēc viņa nāves.

Runājot par Zviedrijas kalnraktuvēm, rokrakstā, kas **atšķiras** no teksta pamatdaļas (tas ir steidzīgāks, paviršāks) pieminēts kāds darbs par minētajām raktuvēm (Abrahama Hilpera (*Hülper*) „*Dagbok ofwer ne resa ...*” ar izdošanas gadu **1762**).²⁷ Tas norāda, ka manuskripts ticis vismaz iesiets (ja ne pārrakstīts) **ne agrāk** par šo gadu (N. fon Himzeļa ceļojums, kā jau teikts, norisinājās laikā no 1752. līdz 1757. gadam; tātad eventuālais noraksts nav tapis tūlīt pēc ceļojuma, bet ar vismaz 5 gadu distanci.

Manuskriptā konstatējami vismaz 3 dažādi rokraksti; pēdējā vēstulē ar parakstu “M. von Wiedau”, kas rakstīta no Rīgas 1756. g. 12. oktobrī, ir atšķirīgā rokrakstā, nekā pamatteksts: tas varētu būtu paša M. Vīdava, sen. rokraksts.²⁸

Atšķirīgākā rokrakstā, nekā abi pārējie (stāviem burtiem, paviršāk) rakstīts veltījuma dzejolis Carskoje Selo pilij Pēterburgā (oriģinālā: “*auf Zarsekeseloo*”). Tas rakstīts arī uz citādas kvalitātes papīra.²⁹

Vēstulēm (izņemot minēto Vīdava vēstuli), kas iešūtas starp stāstījumu, trūkst pat mazāko locījuma pēdu; tās rakstītas uz tāda paša papīra un ar tādu pašu tinti, kā pamatteksts. Tātad tās **varētu būt** noraksti.

S e c i n ā j u m s. Var pieļaut iespēju, ka minētais manuskripts n a v rakstīts ar paša autora roku (neskatoties uz pirmā sējuma titullapā esošo apliecinājums, ka šīs esot N. fon Himzeļa “pašrocīgās ziņas” (“*eigenhändige Nachrichten*”). Tomēr, kamēr nav atrasti neapstrīdami N. fon Himzeļa rokrakstu paraugi, tālākus secinājumus izdarīt ir pārāgrī. Jautājumam par teksta autogrāfu vai norakstu, pēc šī promocijas darba autora domām, tā satura analīzē arī nebūtu īpašas nozīmes.

3. 2. Mihaēls Johans fon der Borhs

Par viņu biogrāfs J. J. fon Zīverss (*Jegor Julius von Sivers*) 19. gs. vidū rakstīja: “Smalki veidots gars, pilns aristokrātiskas elegances un un pamatīgi izglītots (*grundlicher Gelehrsamkeit*)”.³⁰ Mihaēls Johans, vai poliski^a – Mihals Jans fon der Borhs-Lubešics, Sv. Romas impērijas grāfs (1783), Polijas ģenerālleitnants, Ludzas stārasts, Beļskas vaivads, Lietuvas obožnijs, Polijas seima loceklis, diplomāts, mineralogs, literāts, Polijas Baltā ērgļa un Sv. Staņislava ordeņa kavalieris, Maltas ordeņa baljī³¹, dzimis 1753. gada 30. jūnijā (dažos avotos uzrādīts 1751. gads)³² savai ģimenei piederošajā Varakļānu (*Warkland*) dzimtmuižā. Viņa tēvs Johans Andreass Jozefs (*Johann Andreas Joseph*), poliski Jans Andžejs Juzefs fon der Borhs, Ludzas stārasts un Polijas lielkanclers (1765 – 1780), lika dēlu audzināt privātskolotājiem, pēc tam nodeva Varšavas Piāru kolēģijā (*collegium piarum*)³³. M. J. fon der Borhs labi pārzināja antīko literatūru, poēziju un vēsturi, bija apguvis botānikas, matemātikas, arhitektūras un mērniecības pamatus, zīmēšanu, mūziku un vairākas valodas. Viņš teicami pārvaldīja franču valodu, ikdienā sazinājās poliski un vāciski, prata angļu un itāļu valodu, dzejoja franciski, itāliski un latviski. Fon der Borhu īpaši interesēja ķīmija, bioloģija un mineraloģija. 1762. gadā viņš iestājās Polijas karadienestā. 1771. g. 3. novembrī, kad t. s. konfederāti nolauptāja karali Staņislavu II Poņatovski (viņam gan izdevās drīz atbrīvoties), M. Borhs, to aizstāvot, sadursmē pat it kā ticis ievainots,³⁴ vēlāk kļuva par karaļa uzticības personu un pastāvīgi ar viņu sarakstījās. Arī ceļojumi pa Eiropu tika veikti pa daļai karaļa uzdevumā; tajos viņš pavadīja septiņus gadus (1773 – 1780). Fon der Borhs apmeklēja Vāciju, Austriju, Franciju, Šveici, Itāliju, Sicīliju un Maltas salu, kur mēģināja izveidot atsevišķu šī ordeņa atzaru Polijā. Kā pēdējās fon der Borhs apceļoja Holandi un Angliju. Pēc savas atgriešanās dzimtenē viņš saņēma ģenerālleitnanta pakāpi, bet 1781.g. tika iecelts par Lietuvas ģenerālkvartīrmeistaru (*General-Quartiermeister*), vairākkārtīgi tika ievēlēts Polijas seimā kā Poļu Vidzemes (Inflantijas) muižnieku pārstāvis. 1790. gadā viņš negaidīti atkāpās no visiem oficiālajiem amatiem, uzcēla Varakļānos skaistu pili un, kā raksta J. fon Zīverss, “nodevās vienīgi savām iemīļotajām zinātniskajām un mākslas studijām un rūpēm par savu zemnieku labklājību”.³⁵ Viņa bibliotēka aptvēra visas zinātņu nozares; vērtīgais mineraloģijas kabinets bija tapis kā dabas vēstures pētījumu rezultāts. Viņš sarakstījās ar daudziem slaveniem laikabiedriem, kā piemēram, ar itāļu ārstu un dabaszinātnieku Dž. B. Bekariu (*Giovanni Batista Beccaria*, 1716 – 1781), šveiciešu matemātiķi D. Bernoulli (*Daniel*

^a Ģimenē lietota valoda bija poļu, sarakste notika franciski.

Bernoulli), franču dabaszinātnieku un matemātiķi Ž. L. Leklerku de Bifonu (*Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon*, 1707 – 1777), dzejnieku un dramaturgu P. Metastasio (*Pietro Metastasio*, 1698 – 1782), ievērojamāko itāļu apgaismotāju F. Galiani (*Ferdinando Galiani*, 1728 – 1787), Voltēru un daudziem citiem. Fon der Borhs bija 19 zinātnisko biedrību biedrs, galvenokārt Francijā un Itālijā. Līdzās trim mineraloģijai veltītiem darbiem par Sicīliju (kā arī par Neapoli 1777., Romu 1778. un Turīnu 1780. gadā) viņš sacerēja arī nelielo sava sievastēva, Vidzemes ģenerālgubernatora Georga fon Brauna biogrāfiju un vairākus daiļliteratūras darbus.³⁶

M. fon der Borha ceļojums uz Sicīliju un Maltu ilga no 1776. – 1777. gadam; ceļojuma apraksts (uz agrāka ceļojumu žurnāla pamata) tapis 1777. gadā, bet grāmata 2 sējumos iznākusi 1783. gadā. Sicīlijā pavadītais laiks deva daudzveidīgu pētniecisko materiālu septiņām Itālijā iespiestām grāmatām, kuras stāsta par Sicīliju, Maltas, Goco un Lipāru salām, “apvienojot vēsturisko, dabaszinātnisko un antropoloģisko skatījumu”.³⁷

Kā autors pats norāda grāmatas ievadā, interesi par Sicīliju viņā pamodinājis skotu ceļotāja Patrika Braidona (*Patrick Brydone*, 1741 – 1819) darbs “*A Tour Through Sicily and Malta*” (1773), bet stimuls grāmatas uzrakstīšanai bijušas tajā atrastās “nepareizības”. Atzīstot “Braidona kunga” grāmatas stiprās puses (“pievilcīgais stils”; “priekšmetu dažādība, ko viņš attēlo”; “brīnumainais, ar ko viņš pārsteidz”, bet galvenokārt – to, ka autors esot “apgaismots ceļotājs”), fon der Borhs norāda arī uz veselu rindu aplamībām, starp kurām viena no lielākajām esot tā, ka Braidons “pastāsta tūkstošiem muļķīgu izdomājumu par sicīliešiem un Maltas reliģiju, abas šīs nācijas padarot nejēdzīgas un smieklīgas tiem, kas labāk informēti par šīm lietām”.³⁸ Lai aizstāvētu Sicīlijas “viesmīlīgos iedzīvotājus”, fon der Borhs nolēmis pats ķerties pie spalvas. Bez minētā Braidona darba viņš atsauca arī uz J. H. fon Rīdezela (*Johann Hermann von Riedesel*, 1740 – 1785) ceļojuma aprakstu uz Sicīliju un pa Lielo Grieķiju.³⁹

Ceļojumu uz Sicīliju fon der Borhs uzsāk ar nelielu laivu (*speronara*)^a no Neapoles 1776. g. 23. novembrī. 8. decembrī viņš ierodas Mesīnā, 12. decembrī – Katānijā; 15. decembrī apmeklē Etnu (tomēr līdz krāterim neuzkāpj, jo ir ziema un tas ir bīstami); 16. decembrī viņš atstāj Katāniju, 18. decembrī ierodas Sirakūzās, kuras atstāj 25. decembrī un 27. vai 28. decembrī ierodas Maltā, kur pavada vismaz 15 dienas; ar Maltas aprakstu beidzas pirmā daļa. Otrā daļa sākas ar 1777. gada 10. janvāri, kad autors atrodas Goco salā. 1777. gada janvāra beigās vai februāra sākumā grāfs ierodas Palermo, kur uzturas līdz aprīļa vidum (15. vai 16. aprīlim). No turienes ar kuģi viņš dodas uz Neapoli, pa ceļam apmeklējot vēl vairākas Sicīlijas pilsētas – Termini, Čefalu (*Cefalu*), Kapo d' Orlando (*Capo*

^a Skat. 27. att. Pielikumā

d'Orlando), *Milaco* (*Milazzo*) u. c.^a

Grāmata veidota kā vēstuļu kopums kādam nezināmam vai iedomātam grāfam N. Autors izmanto secīgi hronoloģisko izklāsta principu, kuru reizēm pārtrauc dažādi dabaszinātniski ekskursi. Atšķirībā, piemēram, no N. fon Himzeļa, viņš nesniedz vispusīgi statistisku pārskatu par apmeklētajām vietām; saskatāmas tikai nedaudzas to raksturojumā atkārtotās pazīmes. Grāmatas nobeigumā autors atzīstas, ka “lielai daļai materiāla” vienkārši “pārskrējis pāri”, jo tādu varot atrast arī citu ceļotāju aprakstos.⁴⁰ Tajā pašā laikā aprakstam raksturīga eksakta pieeja – Borhs attēlo izdarītos eksperimentus, mērījumus (piemēram, gaisa temperatūru, kalnu augstumu), savus apgalvojumus pamatojot ar matemātiskiem aprēķiniem. Sniegtās ziņas attiecas uz botāniku, zooloģiju, mineraloģiju, ķīmiju, dabas vēsturi, ģeoloģiju, paleogrāfiju, valodniecību utt. Blakus šīm nozarēm izteikti arī vērtējumi Sicīlijas lauksaimniecībai, manufaktūrām un tirdzniecībai, raksturota Maltas ordeņa uzbūve, lielmestra vara un tā ievēlēšanas kārtība, bruņinieku attiecības ar vietējiem iedzīvotājiem, Maltas flote, klimats salā utt. Sīkāk raksturota Palermo – tās ievērojamākās celtnes, augstākās sabiedrības dzīvesveids, zinātnes un mākslas stāvoklis utt. Lai gan Borhs uzsver, ka nevēloties “politizēt”, viņa aprakstā ieskanas arī sociālie jautājumi – piemēram, aristokrātu izputēšana un zemnieku stāvoklis. Liela vieta atvēlēta sicīliešu nacionālā rakstura attēlojumam. Būtisku daļu sastāda antīkās kultūras pieminekļu – kādreizējās Lielās Grieķijas senceltņu (piemēram, Pestumas tempļu, Taorminas amfiteātra un citu) drupu apraksti. Nospraustos plānus bieži izjauc dažādi neparedzēti apstākļi – visbiežāk tās ir dabas stihijas, piemēram, vētra vai spēcīgs vējš – *scirocco*, kuru dēļ viņi spiesti izcelties malā neapdzīvotās vai mazapdzīvotās vietās, kur “izņemot sliktu vīnu”, neatrod “nedz maizi, nedz zivis, nedz gultas”⁴¹ stiprais vējš liedz piestāt arī Taorminas ostā.⁴² Tomēr šie starpgadījumi ir gandrīz vai vienīgie, kuri, kā liekas, autoram sabojā omu. Citādi viņš ir pacietīgs un izturīgs ceļotājs. Borham visumā arī nav raksturīga kritiska attieksme pret apkārtni (atšķirībā, piemēram, no H. F. fon Štorha vai S. Bekeres). Vienīgie izņēmumi ir lauksaimniecības un tirdzniecības stāvokļa apraksti. Toties, aprakstot pilsētu ārējo izskatu, gandrīz nekur neparādās negatīvs vērtējums – liekas, autors šeit ievērojis principu “labu vai neko”. Tā, piemēram, visas viņa pieminētās lielākās pilsētas – Mesīna, Katānija un Palermo – ir “labi būvētas”, ar taisnām, platām, labi izbruģētām un “ļoti tīrām” ielām, kā arī plašiem sabiedriskajiem laukumiem.⁴³ Šāds vērtējums tiek attiecināts arī uz ostām: Palermo osta “gan nav sevišķi liela, bet ir “ļoti ērta”⁴⁴; Mesīnas osta “varbūt būtu vienīgā savā nozarē un pirmā Eiropā, ja to, kā runā, nepārspētu Malta”⁴⁵ un apkārtni, piemēram “Palermo apkārtnē ir neparasti valdzinoša”⁴⁶; “No Katānijas ostas paveras ļoti skaists skats”.⁴⁷ Vienīgais, kas nepatīkami pārsteidz Mesīnā, ir operas izrāde.⁴⁸ Tāpat vienīgais neglītas pilsētas

^a Borha maršrutu sk. arī Sicīlijas kartē (56. att. Pielikumā).

pieminējums ir Sirakūzu vecpilsēta.⁴⁹ Borhs labi apzinās, ka Sicīlija kopā ar Dienviditāliju ir viens no seismiski aktīvākajiem reģioniem pasaulē: nākamajā dienā pēc ierašanās Katānijā viņš dodas apskatīt apkārtni un nonāk pie milzīgiem sastingušas lavas klajumiem, ko aiz sevis atstājuši Etnas izvirdumi vairāku gadsimtu garumā. Skats izraisa apokalitiskas vīzijas: “Baisāku izskatu kā šis, droši vien nevarētu atrast visā pasaulē. Visi Vezuva postījumi nobāl šā viena priekšā. [...]. Un tomēr – kas šī aina ir pret to, kad, dārdot skaļam pārkonam, šī ugunsjūra gāzās lejup no kalniem, visu savā ceļā noslaucīdama, visapkārt gaisu saindēdama un [...] visas ielas pārplūdinādama, paceldamās virs drupām un līķu kalniem un neapturami iegāzdamās jūrā? [...] No šejienes, pēc manām domām, senie grieķu un latīņu dzejnieki smēluši ideju, kad tie ieskicējuši briesmīgā Tartara aprakstu”.⁵⁰ – “Tomēr nedomājiet, ka šī lava, kas triumfē pār visām dabas substancēm, nav, tāpat kā visas pārējās lietas, pakļauta pārmaiņām” – turpina Borhs. Viņš apraksta kādu savu ķīmisku eksperimentu, kura rezultātā no lavas, to mākslīgi apstrādājot, iegūst parastu, “nedaudz mālainu” zemi^a, kā arī norāda uz mikrofloras nozīmi lavas sairdināšanā. No teiktā izriet svarīgs dialektisks secinājums: viss pasaulē pakļauts pārmaiņām, taču gala rezultātā triumfē dzīvība, ne iznīcība. Šī pati doma autoram uzplaiksnī arī, iebraucot Mesīnas ostā: tikai, ja iepriekšējā gadījumā mežonīgajai stihijai pretī nostājas dzīvās dabas neatlaidīgais spēks, šeit to dara cilvēku apzinātā un mērķtiecīgā darbība: “drošākajā ostā, kāda jebkad redzēta” jūra saglabā vienmēr mierīgu virsmu, “kamēr ārpusē trako mežonīgie viļņi, sizdamies pret klintīm un paši pret sevi un ar drausmīgu rēkoņu atbalsodamies tuvākajā apkārtņē. Šis kontrasts ir jo uzkrītošāks, tāpēc ka kailo klinšu un nespodrā zaļuma vietā, ar ko Kalabrijas krasti pa lielākai daļai ir pārsegti, šeit no viļņiem majestātiski paceļas Mesīnas pilsēta, kas šķiet **metam izaicinājumu** šai neierobežotā elementa valstij”.⁵¹ Līdzīgi teikts arī par Katāniju: “Lai cik bieži pilsētu zemestrīces pārvērtušas drupu kaudzēs un pelnos, tomēr ne sabiedriskās, ne privātās celtnes neļauj par tām noskārst pilnīgi nemaz. Drīzāk šķiet, ka Katānija iemiesotu leģendu par Fēniksu, piedzimdama no sabrukuma vēl skaistāka un mirdzošāka”.⁵²

Tādējādi Borha uzmanības centrā atrodas divas galvenās tēmas: dabas objekti un tehniskais progress kā cilvēka saprāta darbības ārējā izpausme. To harmonijas piemērs, pēc viņa domām, ir Palermo, kura “savieno sevī visu dabas skaistumu un visus iespējamus uzlabojumus, kādus vien spēj nodrošināt civilizācija”.⁵³ Kam jāpateicas par šo harmoniju? Uz šo jautājumu autors atbild divās epizodēs: pirmajā viņš apraksta ceļu no Palermo uz Monreālu, kas “agrāk [...] bija slikts kājnieku ceļš [...] tik šaurs, ka divi gājēji [...] šeit nevarēja samainīties. Tagad par Monreālas arhibīskapa līdzekļiem izbūvēts grezns ceļš. Šis ceļš [...] ir ne tikai ļoti ērts, bet arī neparasti skaists. Tā malās ir akmens soli un

^a Sīkāk sk. Pielikuma 3. nod, 60. lpp.

strūklakas, kas kalpo patīkamai atpūtai, un abās pusēs iedēstīta dubulta oleandru aleja.”⁵⁴ Otrā epizode vēsta par Katānijas firsta, kolekcionāra un mecenāta Biskaria^a (*Biscaria*) darbību: viņš ne tikai ziedojis ievērojamas summas senatnes pieminekļu izpētei, gatavojas izdot ilustrētu krājumu par tiem un nodibinājis Etnas akadēmiju – viņš uzsācis arī lavas klāto teritoriju atbrīvošanu: “Lava tiek novākta un izmantota, un zeme, kas atbrīvota no tās žņaugiem, kā liekas, ieguvusi jaunus spēkus, lai [...] izdotu savus ražojumus skaistākus, nekā agrāk”.⁵⁵ Šī firsta iniciatīva tiek pretstatīta “šausmām un neuzņēmībai”, kādu apkārtējos iedvešot darba milzīgie apmēri. Pie tam abos minētajos gadījumos darītāji ir aristokrāti kā privātpersonas, nevis centrālā valsts vara. Minētais iniciatīvas un kreativitātes (kas rada civilizāciju, resp. “ērtības” un “skaistumu”) pretnostatījums “neuzņēmībai”, kuras dēļ zeme turpina palikt “mežonīgumā”, izsekojams visā Borha grāmatā, īpaši tur, kur runāts par lauksaimniecību: tā, piemēram, Kalabrijā “es nevarēju beigt brīnīties, kā tik auglīga zeme var būt tik ļoti atstāta savā vaļā, jo ar nelielu darbu šeit būtu iespējams iegūt ļoti daudz ražas. Šeit kaut cik tiek kopti vienīgi olīvkoki, pārējie [lauksaimniecības] produkti tiek atstāti novārtā [...] Skumjas sekas iedzīvotāju **mežonīgumam**. [...] Zeme šeit šķiet atstāta **pirmatnējam haosam**”. Tālāk seko gluži vai aforisms Apgaismības garā, kas tomēr oponentē Ž. Ž. Ruso pazīstamajai “laimīgā mežoņa” teorijai: “Zeme bez kultūras ir tas pats, kas gars, kas atstāts savā vaļā”.⁵⁶ Tūkstošiem vajadzīgu produktu, ko “spētu glābt kaut visniecīgākā kopšana” aizejot bojā dabā, sūdzas Borhs – “tūkstošiem aizspriedumu aptumšo garu”.⁵⁷ Līdzīgi novērojumi fiksēti arī Sicīlijā.⁵⁸

Ja lauksaimniecība cieš no tā, ka pārāk atstāta savā vaļā, tad tirdzniecība, gluži pretēji – tāpēc, ka tiek pārāk iegrožota, kā tas redzams no Palermo piemēra: šīs pilsētas stāvoklis “ir neparasti labvēlīgs tirdzniecībai, un tā, protams, varētu būtu plaukstoša, ja agrākos laikos valdība to nebūtu ierobežojusi. [Tagad] Jaunais valsts ministrs marķīzs *de Sambuca* [...] ir likvidējis visus šķēršļus labības izvešanai”.⁵⁹ Abos gadījumos atpalcības cēlonis ir nojaušams (lai gan skaidri pateikts netiek): tā ir neprasmē vai nespēja izmantot saprātu dabas resp. saimniecisko apstākļu uzlabošanai. Tādējādi Kanta citētais *sapere audē!* princips arī Borham kļuvis par prizmu, caur kuru tiek aplūkotas apceļojamās zemes reālijas.

Tajā pašā laikā attiecībā uz šī saprāta pielietošanas paņēmieniem viņš turpina palikt aristokrāts: kā bija redzams, tieši šai kārtai viņa izpratnē – pateicoties tās tikumiskajiem principiem un izglītībai – lemts veikt “mežonības” pārveidošanas “kultūrā” intelektuālo un organizatorisko pusi. Maltā, piemēram, minēto lomu izpilda šī bruņinieku ordeņa vadība.⁶⁰

Borha aristokrātisms izpaužas arī atklāti. Teorētiski atzīdams visu cilvēku vienlīdzību (“Cilvēki

^a Sīkāk sk. Pielikuma 3. nod.

visumā tiek uzlūkoti par brāļiem, un par tādiem tie viens otram arī varētu kļūt [...]”, viņš tūlīt uzstāda nosacījumus šādam pieļāvumam: “[...] ja vien dažādās pārmaiņas daudzās valstīs, klimata atšķirības, uzturs un jo **īpaši audzināšana** neizraisītu tūkstošiem **modifikāciju** cilvēku dzimumā”.⁶¹ Tāpat arī citā vietā: lai gan “Ir tik nosodāmi, kad kāds ikbrīd liek otram izjust savu augsto stāvokli” vai arī “piedēvē sev visus nopelnus, par kuriem tam patiesībā būtu jāpateicas saviem priekštečiem, karaļa žēlastībai, vai laimīgam gadījumam – piedzimt [par aristokrātu]”.⁶² un “Cēlāko vīru acīm gan visi cilvēki ir **vienlīdzīgi**, un tāpat visi ir **brāļi**”; *tomēr*: “ stingrs filozofs vienmēr ievēros reiz pieņemto **kārtu dalījumu** un pielāgosies paražām”.⁶³

Atšķirībā no otra Sicīlijas apceļotāja – K. G. Grasa, Borhs maz vērības velta Sicīlijas un Dienviditālijas zemāko kārtu raksturojumam, precīzāk – viņš skatās uz tautu no aristokrāta pozīcijām. Pat 1773. gada bada nemierus viņš izskaidro pēc sava prāta: “Tauta šeit, tāpat kā kādreiz Romā, kliez vienīgi pēc maizes un izrādēm. Pēdējo šeit nekad nav trūcis, un tauta tad dzīvo pārmērīgā līksmībā – tā dodas rītos uz baznīcu, dejo un ēd visu cauru dienu, vakarā apskurbusi, visu nakti plosās, un domā, ka tādā veidā tā sasniegusi cilvēciskās laimes augstākos kalngalus”.⁶⁴

Borhs uzskata, ka bads esot ticis pārspīlēts – dumpja cēlonis neesot bijis vis maizes trūkums, bet tas, ka pārmērīgā labības eksporta dēļ tās salā sācis pietrūkt un maizes cepšanai nācies izmantot sliktākas kvalitātes graudus.⁶⁵ Līdzīga attieksme parādās arī citās vietās: piemēram, Minervas raga apkārtnes iedzīvotāji ir “tikpat palaidnīgi (*spitzbubischen*), kā dumji”, bez tam vēl arī slinki.⁶⁶ Palermo Borha sašutumu izraisa arī, pēc viņa domām, pārāk familiārās attiecības starp kungiem, no vienas, un mūziķiem un dziedātājiem, no otras puses: lai arī mākslinieki, tie tomēr esot un paliekot tikai kalpi: “bieži muzikants un dziedātājs ar zeltu apšūtos svārkos un ar zobenu pie sāniem sēž blakus pirmā ranga kungam, uzrunā viņu ar “tu”, un triec jokus un nerātņības (*Possen*) ar viņu. Kāds kastrāts bez kautrēšanās apsēžas blakus aristokrātam, kurš vēl stāv kājās, un negaida, kamēr tas uzliks cepuri galvā, bet steidzas uzlikt savējo; viņš sarunājas ar to izklaidīgā un augstprātīgā tonī, un, projām ejot, tikai pār plecu pamāj tam ardievas”.⁶⁷

Pozitīvi tomēr vērtējams, ka Borhs, runājot par sicīliešu nacionālo raksturu, kategoriski vēršas pret dažādiem stereotipiem, ko izplatot žurnālisti. Līdz ar to viņš ir arī vienīgais no šeit apskatāmajiem vācbaltiešu ceļotājiem, kurš atklāti pieprasa no autoriem aprakstāmo tautu objektīvu raksturojumu (par to sīkāk sk. 5. 11. nod.)

Pret reliģiju Borham, tāpat kā visiem apgaismotājiem, raksturīga diezgan ironiska attieksme: piemēram, stāstot par sv. Lučijai veltītajiem svētkiem Sirakūzās, viņš piebilst, ka “krietns belziens ar nūju” labāk palīdzētu izdzīt “ļauanos garus” no ielas puikām, nekā svētītais ūdens.⁶⁸

Tomēr daži grāfa izteikumi liecina arī par zināmu konservatīvismu: “Lietās, kas skar reliģiju,

likumus un zemes tikumus, viņam [aprakstītājam] turpretī jābūt jo **uzmanīgākam savos spriedumos**. Katra reliģija ir godājama, ciktāl tās mērķis ir kalpot augstākajai būtnei, un likumi var likties bieži smieklīgi vai nevajadzīgi, tomēr tie ir garas un nobriedušas pieredzes auglis”.⁶⁹

Borha “Vēstules no Sicīlijas” ieguva laikabiedru ievērību un atzinību, galvenokārt rūpīgo dabaszinātnisko studiju dēļ.⁷⁰ Atzinīgus vārdus rakstīja arī Johans Volfgangs fon Gēte: “Grāfs Borhs ir mūs čakli sagatavojis Sicīlijas akmeņu pasaules apmeklējumam, un tas, kurš pēc viņa ar līdzīgu nolūku apmeklēs salu, būs viņam no visas sirds patiesi pateicīgs”.⁷¹ Tajā pašā laikā, kā pareizi ievērojusi A. Taimiņa, Gētes teiktajā samanāms arī ironisks zemteksts: “Grāfa darbība man, starp citu, šķiet lielāka, nekā viņa zināšanas; viņš rīkojas ar zināmu paštīksmi (*mit einem Selbstbehagen*), kas ir pretrunā tai pieticīgajai nopietnībai, kādu būtu jāvelta svarīgiem objektiem. Tomēr viņa kvartformāta burtnīca, kas pilnībā veltīta Sicīlijas akmeņu pasaulei, man ļoti noderēja [...]”.⁷²

M. J. fon der Borhu varētu vērtēt kā Apgaismības ideju ievirzītu ceļotāju ar pārsvarā dabaszinātniskām interesēm, dziļu erudīciju un eksaktām izziņas metodēm sava laika līmenī. Viņa interešu loks ietver antīko kultūru, etnogrāfiju, valodniecību un citas humanitārās jomas. Pa daļai neapzināti un pašam it kā negribot, fon der Borha ceļojumu aprakstā ienāk arī sociālā problemātika. Tomēr savos sabiedriskajos uzskatos viņš turpina palikt pārliecināts kārtu sistēmas piekritējs.

3. 3. Ernsts Daniels Bursijs

Biogrāfiskās ziņas par Ernstu Danielu Bursiju (*Ernst Daniel Bursy*) ir trūcīgas. Pēc T. Kalmeijera ziņām, viņš dzimis 1756. g. 22. martā Kuldīgā, mācījies Kuldīgas pilsētas skolā, pēc tam Frīdriha kolēģijā Kēnigsbergā, no 1772. līdz 1776. g. studējis teoloģiju turienes universitātē. Dažus gadus E. Bursijs strādājis par mājskolotāju Kurzemē, tajā skaitā pie barona fon Grotusa (*von Grothus*), kuru 1780. gadā pavadīja uz Karlsbādi. 1781. g. viņš kļuva par mācītāju Blīdenes un Stūru draudzē, 1803. gadā tika pārcelts uz Mežmuižu (tagad – Augstkalne) un Ukriem, 1813. g. kļuva arī par Dobeles diocēzes prāvestu. Viņš miris 1831. g. 25. maijā.⁷³

O. Klemens norāda, ka manuskriptu – “necilu, pelēkā ietinamā papīrā iesietu oktāvformāta burtnīcu” – saņēmis no sava vectēvoča.⁷⁴ No tās minētajā krājumā ievietas ziņas par Kēnigsbergu, Berlīni un Vērlicu pie Desavas.

Bursija dienasgrāmatas saturs liek domāt, ka tā rakstīta personīgām vajadzībām. Autors cenšas precīzi dokumentēt faktus (ierašanās laikus, iepazīto cilvēku vārdus utt.). Apskates objekti, kas izraisījuši interesi, aprakstīti detalizētāk, pārējie tikai nosaukti vai vispār nav pieminēti. Atšķirībā no pārējo vācbaltiešu aprakstiem, netiek sniegts pilsētu vispārējs raksturojums vai vērtējums atsevišķiem

to infrastruktūras elementiem. Runājot par Kēnigsbergu, pieminēts vienīgi, ka autors apmeklējis dažus draugus, daudzus vairs nav satīcis, kā arī uzzinājis “par dažām izmaiņām, kas Kēnigsbergā notikušas”.⁷⁵ Divās pirmajās dienās, ko autors pavadījis Berlīnē, viņš bijis “apstulbis no izbrīna”.⁷⁶ Varētu sagaidīt, ka tālāk sekos apraksts par pēdējos trīsdesmit gados notikušajām izmaiņām pilsētas plānojumā, Frīdriha II veiktajiem uzlabojumiem vai jaunievedumiem. Tā vietā tomēr Bursijs kā “līdz šim skaistāko” apskatīto objektu piemin kūrfirsta Frīdriha Vilhelma statuju^a, neaizmirstot uzsvērt, ka tā izgatavota “viscaur no misiņa”. Īpaši viņu sajūsmina statujas reālisms un izteismīgās detaļas – kūrfirsta apģērbs “romiešu varoņa” stilā, zirga skrejošā poza un četru pieminekļa pakājē saistīto vergu seju izteismju individualizācija, kas ļauj tam sava laika Prūsijas tēlu asociēt ar senās Romas varenību un iekarošanas garu; “[...] šis meistardarbs ir pelnījis, lai tā aplūkošanai patērētu [veselu] dienu”, piebilst autors.⁷⁷ Bez tam ievērtības cienīga viņam šķiet arī Tīrgartena (*Tiergarten*). Pieminēta arī iepazīšanās ar mūziķiem no karaļa kapelas un koncerta apmeklējums Potsdamā.⁷⁸

Toties detalizēti Bursijs apraksta Vērlicas pils iekārtojumu, kas ir viena no agrīnākajām neoklasicisma pilīm Eiropas kontinentālajā daļā^b. Vispirms viņu sajūsmina lielais angļu stila parks ar “ļoti lielo” stādījumu dažādību, kanāliem, dīķiem, burvīgajām ainavām utt.⁷⁹ Vestibils Vērlicas pilī veidots kā panteons ar antīko dievu statujām un pamācošiem uzrakstiem par dabu un tikumību, ko dzejā sacerējis pats firsts.^c⁸⁰ Uzslavēts arī valdnieka humānisms, kurš katru gadu rīkojot saviem zemniekiem svētkus un piešķirot pūru desmit zemnieku meitenēm. “Svētīta zeme, kurai ir tāds valdnieks! Iedzīvotāju mundrums, darbīgums un sirsnīgā pieķeršanās parāda, cik laimīgi tie dzīvo pie šāda valdnieka”, izsaucas Bursijs.⁸¹ Istabas Vērlicas pilī “iekārtotas ļoti ērti, ar lielu gaumi, bez greznības”, un “viss, kas tajās atrodas, ir vienādi pieskaņots to funkcijai”.⁸² Ļoti apmierināts Bursijs ir arī ar Bazedova Filantropes apmeklējumu.⁸³

Vienīgie sociāla rakstura un zināmā mērā – arī kritiskie Bursija vērojumi gūti Kēnigsbergā, kur “[...] es iepazīnu Prūsijas muižnieku toni, kurš liekas **esam daudz stīvāks**, nekā Kurzemē”.⁸⁴

Publicētie nelielie Bursija dienasgrāmatas fragmenti neļauj izdarīt plašākus secinājumus – tomēr par viņa interesēm spriest ir iespējams. Savā ceļojumā viņš vispirms fiksē mākslas un arhitektūras

^a Frīdriha Vilhelma I (*Friedrich Wilhelm I*, 1620 – 1688) jeb Lielā kūrfirsta statuja Šarlotenburgā. Tēlnieks Andreass Šlīters (*Andreas Schlüter*, 1664 – 1714) – starp citu, arī viens no slavenās Dzintara istabas autoriem. Atklāta 1703. g.

^b Anhaltes-Desavas firsta un hercoga Leopolda Frīdriha Franča (*Leopold Friedrich Franz*, 1740 – 1817) arhitekts Frīdrihs Vilhelms fon Erdmansdorfs (*Friedrich Wilhelm von Erdmansdorff*, 1733 – 1800) trīs reizes (1763., 1767. un 1775. g.) firsta uzdevumā apmeklēja Angliju; šie, kā arī Itālijas apmeklējumi firstu un viņa arhitektu iedvesmoja celtniecības un parka iekārtošanas darbiem Vērlīcā (1769. – 1773. un vēlāk) – [Wegner, S. 227 – 228].

^c Sk. Pielikuma 5. 2. nod.

pieminekļus; visvairāk viņu piesaista angļu klasicisma, kas tolaik Eiropā tikko sāka parādīties, vienkāršība un harmonija. Reformas un zemnieku stāvokļa uzlabojumus viņš sagaida no apgaismotā valdnieka. Liela uzmanība tiek veltīta sava laika modernajai pedagoģiskajai praksei. Bursija selektīvo uztveri, acīmredzot, daļēji noteicis tas, ka – vismaz Kēnigsbergas gadījumā – viņš bijis ar šo pilsētu pārāk labi pazīstams, jo vairāk nekā 5 gadus tur mācījies, atšķirībā no S. Bekeres, kuras iespaidu svaigumu neaizēnoja iepriekšējā pieredze. Bursija, tāpat kā citu vācbaltiešu, politiskās simpātijas piederējušas Prūsijai.

3. 4. Vilhelms Melhior fon Vīdavs

Biogrāfiskās ziņas par Vilhelmu Melhioru fon Vīdavu (*Wilhelm Melchior von Wiedau*) atrodas vienīgi J. F. Rekes un K. E. Napjerska biogrāfiskajā rādītājā.⁸⁵ M. fon Vīdavs cēlies no ievērojamas Rīgas patriciešu ģimenes. Gan viņa tēvs, gan vectēvs – abi Melhiori, abi savā laikā bijuši Rīgas birģermeistari (vectēvs no 1722. līdz 1740., tēvs no 1767. līdz 1787. gadam). Abi bijuši arī lieli ceļotāji – vectēvs 18. gadsimta sākumā apceļojis Holandi un Angliju, tēvs no 1739. līdz 1740. – Vāciju, Holandi, Angliju un Franciju. Pēdējais bija ne tikai Nikolausa fon Himzeļa brālēns, bet, kā jau minēts, arī tuvākais korespondents viņa ceļojumu laikā. Vīdavu ģimene nobilitēta 1738. gadā, kad Melhior Vīdavs (vectēvs) ieguva Sv. Romas impērijas muižnieka titulu. V. M. fon Vīdavs dzimis Rīgā 1766. g.^a, no 1780. – 1785. g. studējis Getingenas un Leipcigas universitātēs, no 1781. – 1782. g. kopā ar savu profesoru A. L. Šleceru^b apceļojis Dienvidvāciju un Itāliju, no 1785 – 1788 – Holandi, Angliju, Franciju un Šveici; no 1790. g. strādājis Krievijas sūtniecībā Frankfurtē pie Mainas, pavadījis toreizējo krievu sūtni grāfu N. P. Rumjancevu (*Николай Петрович Румянцев*, 1754 – 1826) tā ceļojumos un 1796. g. atgriezies Vidzemē, kur kopš tā laika dzīvojis privātu dzīvi. Viņa miršanas gadu nav izdevies noskaidrot.

V. M. fon Vīdava 1781. – 1782. g. ceļojuma dienasgrāmatas npublicētais manuskripts, kas atrodas LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā, ir pirmā daļa konvolūtā, kas pavisam ietver trīs ceļojumu aprakstus trijos dažādos rokrakstos (pārējie divi ir anonīmi: pirmais no tiem – par ceļojumu uz Harca industriālo rajonu 1782. g. rudenī, otrais – par ceļojumu uz Frankfurti pie Mainas 1791. g. (franču val.)

Pēc minētā konvolūta nav iespējams spriest par tā īpašnieku, kā arī, kādā veidā tas nonācis

^a Tā raksta J. fon Reke un E. Napjerskis. Viņš pats savu vecumu ceļojuma dienasgrāmatā (1781) gan norāda kā 18 gadus [Wiedau, S. 2], bet to varētu izskaidrot ar pusaudža vēlmi izlikties vecākam.

^b Šlecers, Augusts Ludvigs fon (*August Ludwig von Schlötzer*, 1735 – 1809), vācu vēsturnieks.

bibliotēkā. Vienīgais pieturas punkts ir papīrs ar ar ģērboni un burtiem “A. O. H” ūdenszīmēs.

Atšķirībā no abiem pārējiem aprakstiem kas uzrakstīti skaidrā, salasāmā rokrakstā, V. M. Vīdava manuskripts ir grūti lasāms, jo tinte laika gaitā izbalojusi. Tā kā līdz šim nav atrasts neviens autentisks V. M. fon Vīdava rokraksta paraugs, nav iespējams noteikt, vai minētais manuskripts ir autogrāfs vai noraksts.

Šī promocijas darba autors vairāk pieļauj pēdējo iespēju. Noteikti ir skaidrs, ka manuskripts nav autora pirmraksts (tas ir autora vai citas personas noraksts no sākotnējā oriģināla vai cita noraksta). Par to liecina pārrakstīšanās kļūdas, kuras nav iespējams pieļaut, ja raksts būtu tapis kā oriģinālraksts – proti, divas reizes sajaukti datumi: otrdiena – 1782. g. 15. janvāris – atzīmēta divreiz – kā 15. un kā 16. janvāris.⁸⁶ Līdz ar to visi datumi “pārbīdās” par vienu uz priekšu un neatbilst faktiskajam stāvoklim (tā turpinās līdz janvāra beigām; sākot ar 3. februāri, datumi no jauna sakrīt ar faktiskajām dienām. Otrreiz izlaista pirmdiena – 18. februāris, bet šis datums “piešķirts” otrdienai, kas patiesībā ir 19. 02.⁸⁷ Tā turpinās līdz 20. februārim⁸⁸, kurš atkal “piešķirts” vienlaicīgi gan otrdienai, gan trešdienai (pareizi trešdiena).

Minēto ceļojumu apraksta arī A. G. Šlecera biogrāfs M. Peters; tomēr, acīmredzot, viņa rokās nav atradies ne apskatāmais V. M. fon Vīdava manuskripts, ne arī paša Šlecera ceļojuma piezīmes (ja tādas bijušas), jo viņš atsaucas vienīgi uz kādu Šlecera meitas Dorotejas biogrāfiju. Vispār, salīdzinot M. Petera aprakstu ar V. M. fon Vīdava dienasgrāmatu, rodas pat iespaids, it kā A. L. Šlecers un V. M. fon Vīdavs ceļojumā būtu devušies pa atsevišķiem maršrutiem. Pirmā neskaidrība attiecas uz ceļojuma sākuma datumu. M. Peters citē Šlecera vēstuli 1781. g. 6. oktobrī, kurā tas skaidri raksta: “Lai tas man maksātu ko maksādams, rīt no rīta es aizceļoju.”⁸⁹ Tajā pašā laikā M. Peters tomēr uzskata, ka ceļojums sācies piecas dienas vēlāk: “Tomēr tikai 12. oktobrī Šlecers atstāja Getingenu. Viņš ceļoja ne vien kopā ar savu meitu Doroteju, bet viņu pavadīja arī sulainis Šminke, vidzemnieks Melhior fon Vīdavs, kurš viņa vadībā sacerēja vēl nenodotu (*eine nicht überlieferte*) ceļojuma aprakstu, bez tam viņa mājas pārzinis (*Hofmeister*) Luijs Drocs (*Louis Drotz*), kā arī kāds Vestfāles juridiskās fakultātes students Ignacs Švelings (*Ignaz Schweling*).”⁹⁰

Pats V. M. fon Vīdavs kā ceļojuma sākuma datumu piemin 7. oktobri (kāda arī bija Šlecera apņemšanās), pie tam par šī datuma pareizību nerodas ne mazāko šaubu, jo arī ierašanās citos apstāšanās punktos dokumentētas tikpat sīki. Vīdavs arī piemin tādu pašu ceļotāju sastāvu; kādā citā vietā norādīts pat ceļotāju vecums: A. L. Šlecers – 46 gadi, viņa meita Doroteja – 11 gadi, Drocs – 22 gadi, Švelings – 22 gadi, Šminke – 36 gadi.⁹¹

Nesakritības vērojamas arī tālāk: tā, piemēram, M. Peters raksta, ka Venēcijā ceļotāji ieradušies 20. decembrī⁹², turpretī, saskaņā ar Vīdava dienasgrāmatu, tas noticis jau 7. decembrī.⁹³

A. L. Šlecera, uzturēdamies dažādās Itālijas pilsētās, iepazīstas vai no jauna satiekas ar daudziem ievērojamiem politiķiem, māksliniekiem, literātiem – piemēram, Romā ar dzejnieku Vilhelmu Heinsi (*Johann Jakob Wilhelm Heinse*, 1749 – 1803), Florencē – ar Toskānas lielhercogu, vēlāko Sv. Romas imperatoru Leopoldu II (*Leopold II*, 1747 – 1792). Ja Vīdavs tur būtu bijis klāt, viņam šīs tikšanās, kaut vai garāmejojot, vajadzēja pieminēt. M. Peters norāda, ka Šlecera Augsburgā apmeklējis uzņēmēja Johana Heinriha fon Šīles (*Johann Heinrich von Schüle*, 1720 – 1811), Eiropā pazīstama ķīmiķa, tehniķa un katūna apdrukāšanas izgudrotāja, vadmalas fabriku.⁹⁴ Arī par to Vīdavs neraksta ne vārda, tāpat par baņķieru fon Halderu ģimenes apmeklējumu.

Jāsecina, ka, atrazdamies Venēcijā, Romā un citās lielās pilsētās, Šlecera saviem studentiem būs ļāvis diezgan lielu brīvību, pats pa to laiku tikdamies ar ievērojamiem zinātniekiem vai valdniekiem. Uz to norāda arī pats V. M. fon Vīdavs, aprakstot savu divas dienas ilgo izbraucienu no Augsburgas uz Minheni kopā ar Drocu un Švelingu.

Nepaliek skaidrs, kas saprotams ar V. M. fon Vīdava “vēl nenodoto ceļojumu aprakstu”. Ļoti iespējams, ka Šlecera, būdams aktīvs ceļotājs un ceļojumu propagandētājs, licis saviem studentiem veidot ceļojumu aprakstus kā mācību uzdevumu, un Vīdava apraksts nezināmu iemeslu dēļ palicis nenodots. Tādā gadījumā var pieņemt, ka arī abi pārējie konvulūtā esošie, anonīmie darbi, iespējams, bijuši studiju laika uzdevumi un varbūt pat vācbaltiešu sacerēti.

Šlecera un viņa pavadoņu ceļojuma maršruts no Getingenas caur impērijas brīvpilsētām Nirnbergu un Augsburgu veda uz Insbruku, kur viņi ieradās novembra beigās, pēc tam tālāk dodamies uz Briksenu, Trientu, Veronu un Venēciju; 1782. g. 15. janvārī viņi sasniedza Romu, kur uzturējās līdz februāra beigām. No turienes ceļotāju grupa caur Florenci, Milānu un Turīnu devās atpakaļ uz Getingenu, kur ieradās aprīļa vidū.

V. M. fon Vīdava ceļojuma dienasgrāmata, salīdzinot ar N. fon Himzeļa, H. fon Štorha un citu apcerējumiem, pirmajā acumirkli neizraisa īpašu interesi; tā nav sevišķi oriģināla. Viņš apraksta ievērojamākos objektus – baznīcas, teātrus, manufaktūras, hospitāļus, arsenālus, monētu kaltnes utt., kā arī ceļojuma apstākļus tāpat, kā to pirms viņa darījuši desmitiem citu ceļotāju. Tāpat kā tie, arī Vīdavs cenšas būt precīzs – atšķirībā no Himzeļa, viņš skrupulozi atzīmē ierašanās datumus attiecīgajā apdzīvotajā vietā un pat diennakts laiku, kā arī – piemēram, Itālijas pilsētiņās – iedzīvotāju skaitu.

Tomēr šīs sausās, statistiskās piezīmes līdzsvaro savdabīgais redzējums un iespaidu svaigums, kādu iespējams gūt vienīgi jaunībā. Katrā vietā, kurai viņi brauc cauri, Vīdavs cenšas saskatīt būtisko, neatkārtājamo. Tiesa, jaunības maksimalisms atstāj savu ietekmi – redzēto bieži viņš novērtē pēc “patīk – nepatīk” principa: lielākā daļa mazo Dienvidvācijas ciematu, kam viņi brauc cauri, raksturoti kā “mazi, netīri, nožēlojami miesti”. Katrai apdzīvotai vietai veltīts tikai viens vai divi īsi teikumi. Tie it kā

atkārto brauciena steidzīgo ritmu – piecu dienu ceļojums ietilpināts nepilnā lappusē: “11.oktobris. Šonakt mēs pārnakšņojām Zūlas pilsētiņā, kas pietiekami pazīstama savas dzelzs fabrikas dēļ, bet ko mēs laika trūkuma dēļ tomēr apskatīt nepaspējam; 11. okt. “[...] mēs pusdienojām nelielā ciematiņā Oberhofā, kas atrodas Tīringas mežā; 12. okt. “Vēl arvien abās pusēs mūs pavada tik ievērojamais Tīringas mežs, līdz ap pusdienas laiku parādījās mazā Eisfeldes pilsētiņa. Šeit skumīgā apkārtnē reiz izbeidzās. Vakarā mēs sasniedzām Koburgu [...] 13. okt. Vakarā mēs nonācām Bambergā, kas, kā zināms, ir samērā liela pilsēta (*Ort*), tomēr laika trūkuma dēļ nepaspējam to apskatīt. Proti, mēs steidzāmie uz Nirnbergu; 14. oktobris: “[...] pret vakaru mēs sasniedzām Erlangenu, kas ir gluži jauki uzbūvēta pilsēta. Es nejauši šeit satiku savu veco paziņu un novadnieku Gerikes k.[ungu] no Rīgas; 15. oktobris. [...] vēl ap pusdienas laiku mēs sasniedzām veco godājamo Nirnbergu.”⁹⁵

Viņa darbā, lai arī vēl neizveidota, parādās romantiķiem raksturīgā emocionāli sakāpinātā dabas – īpaši kalnu – poētiskā uztvere:

“Šodien visu dienu mums bija lieliskākie skati no Klauzenas līdz Bocenai, kur mēs ieradāmie pret vakaru. Abās pusēs ceļam mēs redzējam dažas no majestātiskajām klintīm, kas lejā ir apbūvētas un augšā ir gluži kailas.”⁹⁶

“No Hiusas [*Chiusa*] kalna ceļotājs var baudīt skaistāko skatu pasaulē. Ceļš ir pavisam šaurs, un vienā pusē tam ir augstas klintis, bet otrā – Ečas upe.”⁹⁷

“Veronā, 30. nov. Šorīt mēs skaistā laika dēļ dzērām kafiju amfiteātrī. Grāfa Džusti (*Giusti*) dārzs nav liels, bet ļoti skaists, un ievērojams brīnišķīgā skata dēļ, kas paveras uz augstajām klintīm un visu pilsētu.”⁹⁸ ; „Aiz Narni “apkārtnē ir neparasti skaista un gluži gleznieciska.”⁹⁹

Tomēr arī arhitektūras un mākslas pieminekļus Vīdavs cenšas apmeklēt, cik iespējams, daudz, jo sevišķi Romā un Florencē. “Kapitolijs ir pelnījis, lai to redzētu vairāk, nekā tikai vienu reizi”, viņš raksta.¹⁰⁰ Tiek apmeklēta gan Sv. Pētera baznīca un Borgēzu villa (*villa Borghese*) Romā, gan Ufici galerija un Piti pils (*palazzo Pitti*) Florencē. Pie tam ne visas mākslas vērtības autors pieņem bez iebildumiem. Viņa gaume, kas veidojusies klasicisma garā, nespēj samierināties, redzot kaut ko, kas neatbilst agrākajiem priekšsatiem: tā, novērtējot Marka Aurēlija bronzas statuju, “kura visās grāmatās tik ļoti saslavēta”, Vīdavs kritiski piebils: “Tomēr es nevarētu teikt, ka būtu pie zirga novērojis pareizās proporcijas, skaistumu vai izteiksmi, un tas attiecas gandrīz uz visām senatnes zirgu [statujām]”.¹⁰¹

Viņš apmeklē arī Neapoli un jau tajā laikā tūristu iecienītās vietas – Pompejus un Vezuvu, kur, tāpat kā N. fon Himzelis un H. fon Ofenbergs, spiests nolīgt pavadoņus, jo “neviens neticēs, cik šausmīga ir šī iešana [kalnup], kad cilvēks uz katra soļa, ko sper, atslīd atpakaļ. Tādēļ nepieciešami viens vai divi pavadoņi, kas to uzvelk augšā”.¹⁰²

Jauno Rīgas patricieti un provinciāli, kas audzis protestantisma gaisotnē, apžilbina katoļu zemju

izšķērdīgā greznība. Tā Minhenē viņu pārsteidz pils kapela, kur “ne tikai visas sienas, bet arī plafons un grīda ir izlikti ar vislieliskākajām marmora mozaikām, un zelts, dārgakmeņi un pērles [...] redzami pārpilnībā”. Tirgotāja dēlam liekas ievēribas cienīgi, ka kapela “tiek novērtēta uz vairākiem miljoniem reihsdālderu”.¹⁰³ Tāpat dārguma aspektu viņš neaizmirst akcentēt, pieminot benediktīniešu klostera apmeklējumu Tirolē, kura baznīcā atrodas Jaunavas Marijas alabastra statuja, kas rotāta ar daudziem briljantiem.¹⁰⁴ Borgēzes villā Romā “ir patiesi jāastingst izbrīnā, kad redzi greznību un izšķērdību dārglietās”.¹⁰⁵

Tomēr visu iepriekšminēto pārspēj Sv. Pētera katedrāle, kuras neredzētais lielums, marmora un dārgumu (*Kostbarkeiten*) izšķērdība ceļotāju pirmajā reizē padara uz brīdi gandrīz aklu (“*zum Mahl das Auge gar sehr verblendet*”).¹⁰⁶

Uz šī fona vilšanos izraisa Insbrukas katedrāles zelta jumts, “ap kuru sacelts tik daudz kņadas”, bet kurš, tuvāk apskatoties, izrādās pavisam nenozīmīgs, jo pārsegts ar apzeltītu varu”.¹⁰⁷

Vēl viena autoram neparastu iespaidu grupa saistās ar katoļu baznīcas ceremonijām, jo īpaši ar dažādu relikviju pielūgsmi, pret ko viņa dzimtenē tik ļoti vērsas luterāņu garīdzniecība: tomēr Vīdavam tā sākumā izraisa interesi un Boloņā viņš pat nopērk no mūķenēm “pulverīti, kas palīdz pret visām slimībām”. Turpat gandrīz pie katras mājas redzami uzraksti “*Christus nobiscum state*”, kam jāpasargā no zemestrīcēm.¹⁰⁸

Tomēr, attēlojot svētvieta Loreto, kur atrodas Marijas un Jāzepa māja (šo svētvieta sīki apraksta arī N. fon Himzelis) viņš nevar izvairīties no kaut vai nelielas nepatikas: “šeit mēs redzējam vecu sievu uz ceļiem rāpojam tai apkārt, un katrs, kas ienāca, skūpstīja māju no ārpuses – tas viss notika aiz dievbijības. Marmora pakāpieni visapkārt bija no ceļgaliem un šļūķšanas pavisam izdobti, un bronzas durvis gluži baltas no laizīšanas. Tam trīskārt jāliecina par katoļu dievbijību.”¹⁰⁹ Vīdavu, tāpat kā H. fon Ofenbergu (sk. nāk. apakšnodaļā) īpaši piesaista galma ceremoniālais spožums. Tādēļ viņš veltī lielu uzmanību arī, varētu likties, pilnīgi nenozīmīgās Sardīnijas princeses sagaidīšanai Nirnbergā.¹¹⁰

Tāpat kā visi ceļotāji 18. gs. pēdējā ceturksnī, Vīdavs apraksta arī “industriālos” procesus – amatniecību un manufaktūras (varbūt tas noticis pēc Šlecera pamudinājuma). Tā, piemēram, Insbrukā fabriku gandrīz nemaz nav, toties amatnieki izgatavo “ļoti glītas un izrotātas aubītes”, kādas valkā pat vismazākās meitenes. Savukārt Itālijā ir samērā daudz zīda manufaktūru. Tās aprakstot, Vīdavs nespēj nepieminēt arī sociālās problēmas. Tā, piemēram, kādā zīda manufaktūrā Savinjano (netālu no Boloņas), strādā 50 cilvēki, bērnus ierēķinot. „Strādnieki dienā saņem pāris paoli^a, par kuriem tiem sevi jāuztur. Viena mārciņa apdrukāta zīda maksā 32 paoli.”¹¹¹

^a Sīka naudas vienība, apmēram līdzvērtīga vācu grasim; nominālvērtība 2, 5 – 3 g sudraba.

Aiz Narni savukārt Vīdavs ceļa malā ievērojis alas (“*die Hölen*”), “kurās dzīvo nabadzīgie cilvēki”.
112

Ceļotājs, dodoties uz ārzemēm, parasti ņem sev līdzi iepriekšējo pieredzi un zināšanas. Pieredze V. M. fon Vīdavam gan nav sevišķi liela. Viņa dienasgrāmatā vairāk fiksētu acumirkļa iespaidu, t. s. mikroloģiju, trūkst analīzes un vispārinājumu, kādi sastopami citiem vācbaltu ceļotājiem. Tomēr tas ir gluži saprotami, ja ņem vērā viņa jaunību. Arī šī dienasgrāmata, aplūkojot to kompleksi ar citiem vienlaicīgiem ceļojumu aprakstiem, pētniekiem spētu sniegt nozīmīgu kultūrvēsturisku informāciju.^a

3. 5. Heinrihs fon Ofenbergs

Heinrihs fon Ofenbergs dzimis 1752. g. 21. janvārī Kurzemes un Zemgales hercogistes landhofmeistara Heinriha Kristiāna fon Ofenberga (*Heinrich Christian von Offenbergs*, 1696 – 1781) ģimenē; 1772. g. viņš uzsācis studijas Kēnigsbergā, 1776. g. kļuvis par Kurzemes kamarjunkuru, bet 1784. g. – par galma maršalu (*Hofmarschall*). No 1787. – 1796. g. H. fon Ofenbergs bijis valsts padomnieks, no 1807. – 1808. g. – kanclers, no 1818. līdz 1827. gadam pildījis Kurzemes galma virstiesas prezidenta pienākumus. Viņš bijis arī aktīvs Kurzemes literatūras un mākslas biedrības biedrs. 1820. g. H. fon Ofenbergs uzdāvinājis biedrībai savu arheoloģisko un etnogrāfisko priekšmetu kolekciju. “Viņam ir lieli nopelni vāciskuma kopšanā Kurzemē un kultūras kopības uzturēšanā starp Kurzemi un Vāciju”, raksta Otto Klemens”.¹¹³ Heinrihs fon Ofenbergs miris 1827. g. 11. novembrī.¹¹⁴

Pirmo ārzemju braucienu 1778. g. Ofenbergam ierosinājis pats hercogs Pēteris fon Bīrons, kurš “piešķir tam ceļojuma atvaļinājumu uz diviem gadiem un atbalstu 1000 dukātu gadā, kā vienīgo noteikumu uzstādīdams nepieciešamību rakstīt ceļojuma dienasgrāmatu”.¹¹⁵ Tomēr, ja varētu visā pārējā piekrist O. Klemensam (lai gan nav skaidrs, no kurienes ņemti dati par dotācijas apjomu), tad iebildumus izraisa apzīmējums “vienīgais noteikums”. Uzmanīgi izlasot O. Klemensa turpat publicēto hercoga Pētera vēstuli fon Ofenbergam, rodas secinājums par maršruta *ieteikumu* (bet, tā kā fon Ofenbergs atradās hercoga dienestā un piedevām vēl saņēma dāsnu materiālu subsīdiju, tad to var uzskatīt par līdzvērtīgu *pavēlei*). Hercogs raksta: “Jūsu ceļojums, pēc mana ieskata, visatbilstošāk varētu noritēt caur Kēnigsbergu, Dancigu, Berlīni un Braunšveigu tālāk uz Holandi un Angliju [...] No turienes Jūs dotos caur Vāciju gar Reinu uz Šveici, caur Lozannu un Ženēvu uz Turīnu, Dženovu, Florenci,

^a Vīdavam, atšķirībā no Sofijas Bekeres, nav raksturīgs “mani tur neielūdza” komplekss.

Romu un Neapoli, ja ir iespējams – līdz pat Sicīlijai. [...] Atpakaļceļš varētu vest caur Boloņu un Venēciju, Vīni, Prāgu un Saksiju.¹¹⁶ Šāds maršruts (atskaitot lielāko Itālijas daļu un Sicīliju), kā redzams zemāk, arī tika īstenots. Tādējādi šo fon Ofenberga ceļojumu varētu uzskatīt par veiktu hercoga uzdevumā. Kādus īpašus pienākumus hercogs uzticējis savam kambarjunkuram, paliek noslēpums. Fon Ofenbergs ar hercogu noteikti sazinājās ar vēstulēm, bet neviena no tām nav atrasta.

Divi pirmie ceļojumu žurnāli – par ceļojumu uz Holandi un uz Angliju – nav saglabājušies. Trešais¹¹⁷ aptver laiku no 1779. g. 5. septembra līdz tā paša gada 27. decembrim un stāsta par izbraukšanu no Anglijas un tālāko ceļu uz Flandriju, Rietumvāciju un Šveici. Maršruts, kas tajā atspoguļojas, ir sekojošs: Londona, Grīnviča, Dartforda, Vuliča (*Woolwich*), Ostende, Brige, Brisele, Mehelna, Antverpene, Āhena, Diseldorfā, Ņelne, Bonna, Koblenca, Franfurte pie Mainas, Darmšate, Švecingena, Manheima, Strasburga, Cīrihe, Lucerna. Savukārt nākošā posma – no 1780. g. 31. janvāra līdz 28. jūnijam – maršruts ir: Ženēva, Turīna, Venēcija, Triesta, Grāca, Prāga, Drēzdene, Berlīne, Mītava. Katrā pilsētā viņš uzturējies 1 – 2 dienas, izņemot Manheimu, kur (nezināmu iemeslu dēļ – varbūt slimība?) nodzīvojis vairāk nekā mēnesi – no 17. oktobra līdz vismaz 26. novembrim.

Otrajā braucienā, 1784. – 1786. gadā, Ofenbergs pavadīja hercogu un hercogieni caur Berlīni, Drēzdeni, Leipciģu, Minheni un Bocenu^a uz Trientu un Roveredo; tālākais maršruts veda caur Veronu, Ferāru, Boloņu, Florenci, Romu, Neapoli, Kapuju, uz Vezuvu un Iskijas salu [tālāk teksts iztrūkst, bet 24. augustā ceļotāji atstāj Minheni un caur Rēgensburgu dodas uz Berlīni, kur ierodas 4. septembrī. Viņi apmetas Kurzemes hercogam piederošajā Frīdrihsfeldes pilī (toreiz ārpus pilsētas, tagad Berlīnes Tīrparka teritorijā). Laiku viņi pavada dažādās suarejās, ballēs un izpriecās. Šis ceļojuma žurnāls beidzas ar 1785. g. 23. septembri. Nākošais žurnāls¹¹⁸ sākas ar 1786. g. 17. jūliju, kad no Frīdrihsfeldes caur Berlīni, Potsdamu un Magdeburgu hercogs ar svītu izbrauc uz Pīrmontas kūrvietu, kur ierodas 27. jūlijā. Tomēr jau 17. augustā mirst Prūsijas karalis Frīdrihs II, un fon Ofenbergam kā hercoga pārstāvim jādodas uz Berlīni, lai izteiktu līdzjūtību jaunajam karalim (Frīdriham Vilhelmam II). Pēc tam viņš kopā ar hercogu pāri caur Hanoveru ceļo uz Holandi. 6. decembrī hercogiene, kas ir septītajā grūtniecības mēnesī, dodas atpakaļceļā uz Kurzemi, bet hercogs paliek Holandē. Arī no šī ceļojuma posma žurnāli (ja tādi ir bijuši), nav saglabājušies.

1784. – 1785. g. fon Ofenberga ceļojumu žurnāliem pievienotas divas nelielas (izmēros 170 x 107 mm), plānas piezīmju burtnīciņas.¹¹⁹ Šīs burtnīciņas, acīmredzot bija tie paši “kabatas formāta” žurnāli¹²⁰, jeb, mūsdienu terminoloģijā – “piezīmju grāmatiņas”, ko izmantoja, lai uz vietas fiksētu svarīgākos datus (piemēram, attālumus starp apdzīvotām vietām, valūtas kursu, apdzīvoto vietu un

^a Tagad Bolzano Itālijā.

viesnīcu nosaukumus, sastapto personu uzvārdus utt.; uz to pamata vēlāk tika veidoti ceļojumu apraksti. Pirmajā burtnīciņā atzīmētas pasta stacijas posmā no Berlīnes līdz Amsterdamai ar attālumiem starp tām; otrajā – apskatītās galerijas un arhitektūras pieminekļi Drēzdenē, kā arī iepazīto personu saraksti (1784). Bez fon Ofenberga piezīmju grāmatiņās un pašos žurnālos ir arī spalvas zīmējumi resp. skices – karietes, ēkas (īpaši antīkās arhitektūras pieminekļi), dažādas tehniskās ierīces un pat akvarelī izpildītas dabas ainavas (piemēram, Vezuvs).^a Starp citu, fon Ofenbergam piemitušas zināmas zīmētāja dotības.

Par pieminēšanas cienīgu fon Ofenbergs uzskata jebkuru objektu, kas iezīmējas ar savu novitāti vai kaut kādā citā ziņā izceļas starp līdzīgiem. Viņš atzīmē dažādas manufaktūras, hospitāļu, arsenālus un tehniskos jaunievedumus – bet ne tik sīki, kā Himzelis. Piemēram, par kuģu remonta manufaktūru Dartfordā norādīts tikai, ka tur ik dienas esot nodarbināti 1500 strādnieki, par Grīničas (*Greenwich*) hospitāli – gultu (“matraču”) skaits un ka tas esot iekārtots karaļa bijušajā pilī^b, kuras arhitektūra esot “samērā laba” (*ziemlich gut*),¹²¹ par slaveno Grīničas observatoriju – ka tā “apgādāta ar lieliskiem instrumentiem”.¹²² utt. Dažkārt – kā Vūličā (*Woolwick*) – viņš vienīgi piemin, ka tur esot vērts apskatīt kuģu būves manufaktūru, urbjmašīnu un jūras artilēriju.¹²³ Apmeklētas arī dažādas gleznu, porcelāna, dabas retumu un dārgakmeņu kolekcijas, kā piemēram, Zaļā velve (*Grüne Gewolbe*) un Japāņu nams (*das Japanische Haus*) Drēzdenē¹²⁴, Šēnbrunnas pils un Prāters Vīnē¹²⁵, arsenāli, bibliotēkas utt., kā arī visi ievērojamākie antīkās arhitektūras pieminekļi gan Romā, gan provincē. Fon Ofenbergs regulāri piemin arī satiktos cilvēkus, īpaši, ja tie izrādās paziņas. Tā 1784. g. novembrī atzīmēts, ka Leipcigā viņš satīcis “vidzemnieku f. Vīdavu” (iespējams, to pašu M. fon Vīdavu, kurš aprakstīts iepriekšējā nodaļā).¹²⁶ Ceļojumā no Ženēvas līdz Vīnei ar simboliem rūpīgi apzīmētas visas nakšņošanas, resp., pusdienošanas vietas, ciemi, pilsētiņas, cietokšņi utt. Reizēm – piemēram, Tirolē, sniegtas norādes par galvenajām pārtikas precēm, resp., vīniem, utt., kas šeit tiek ražoti. Tajā pašā laikā fon Ofenberga žurnālos velti meklēt apceļoto zemju ekonomikas analīzi vai pārdomas par politiskās iekārtas spēcīgākajām vai vājajām pusēm, tautu raksturojumus utt., kā tas ir N. fon Himzeļa, H. fon Štorha vai E. fon der Rekes piezīmēs, nemaz nerunājot par sociālo apstākļu kritiku. (Kritika viņa žurnālos vispār sastopama ļoti reti, un arī tad vērsta vienīgi pret ceļu vai viesnīcu slikto stāvokli, kā, piemēram, runājot par kādu Ostendes viesnīcu “*Maison de ville*”, “kura nesolīja daudz un nekas liels arī nebija” un par tās

^a Skat. 33. – 35. att. pielikumā.

^b Karaļa Henrija VII (*Henry VII*, valdīja no 1485 – 1509), pili, kur dzimis viņa dēls un troņmantnieks Henrijs VIII, kā arī viņa bērni Marija Asiņainā, Elizabete I un Edvards VI, Ofenbergs nevarēja redzēt, jo tā jau 17. gadsimta beigās bija nojaukta, bet citas karaļa pils Grīnvičā nav. Šeit, acīmredzot, domāts Karaliskais hospitālis jūrniekiem Grīnvičā (*the Royal Hospital for Seamen at Greenwich*), kas uzcelts pēc arhitekta Kristofera Vrena (*Christopher Wren*, 1632 – 1723) projekta laikā starp 1696. un 1712. gadu jau minētās Henrija VII pils vietā. Hospitālis tika slēgts 1869. gadā, un šeit iekārtota Karaliskā Jūras koledža (*the Royal Naval College*).

“atbaidošā izskata, resno un rupjo saimnieci”.¹²⁷ Samērā lielu uzmanību fon Offenbergs velta ceļojuma apstākļiem pa jūru, piemēram, norādot, ka ieeja Ostendes ostā esot šaura un daudzo sēkļu dēļ lieliem kuģiem bīstama, īpaši bēguma laikā, vai arī atgādinot, ka visdrošākie^a esot tie kuģi, kas burājot zem neitrālo valstu karogiem”.¹²⁸

Fon Ofenberga ceļojumu piezīmju izpratnei svarīgi norādīt uz to sacerēšanas mērķi. Šis ir gadījums, kas klasiski iekļaujas t. t. “dižciltīgo jeb valdnieku” ceļojumu kategorijā. Kā norāda M. Maurers, “Firsti reti kad savus ceļojumus aprakstīja paši. Pa lielākai daļai par ceļojumu aprakstiem **bija atbildīgi hofmeistari**. Viņu uzdevums bija sava kunga ceļojumu dokumentēt un cildināt prezentācijas vajadzībām. Tam atbilstoši vajadzēja attēlot ne tikai svešās zemes un tikumus, bet [arī] ceļojošo kungu kārtas **akceptanci**.”^b Tāpēc, piemēram, aizvien ļoti detalizēti tika aprakstīts, kura valdnieka galmā ceļotājs ir ticis uzņemts, kādi komplimenti viņam izteikti, kādas medības un dinejas, uguņošanas un operas izrādes viņam par godu tikušas uzvestas”.¹²⁹ Tieši šī iemesla dēļ īpaši sīki fon Offenbergs apraksta dažādās pieņemšanas, mielastus un balles Prūsijas galmā (kas, kam par godu un kur rīkojis pusdienas, kādas valdošā nama personas tajās piedalījušās, vai tās notikušas saskaņā ar lielo galma etiķeti vai arī ne tik formālā gaisotnē utt.), kā arī karaspēka parādes Potsdamā 1785. – 1786. g.¹³⁰ Tie ir tieši tie paši reprezentācijas pasākumi, kurus tā neieredz Elīza fon der Reke. Ārkārtīgi nozīmīga fon Ofenbergam šķiet līdzjūtības vizīte pie karaļa Frīdriha Vilhelma II: viņš sīki apraksta ne tikai to, ko karalis viņam teicis un jautājis, bet pat tā sejas izteiksmi un ceremonijas sīkumus. Neiztrūkst šādos gadījumos ierasto komplimentu: valdnieks esot sevi parādījis “nevis [tikai] kā karali, bet kā cilvēku draugu”, viņš esot “tā vērts, lai būtu sava lielā tēvoča sekotājs”; “viņa valdīšanas sākums sola vislabākās sekas viņa valstij”^c utt.¹³¹ Sajūsminātais Kurzemes hercoga sūtnis sīki apraksta dāvanu, ko saņēmis no karaļa ar “sava drauga” Bišofsverdera starpniecību: tā ir briljantiem rotāta ahāta tabakdoze 4 – 5 000 dālderu vērtībā. Tomēr vislielāko vērtību dozei piešķirot tas, ka tā vēl joprojām bijusi “līdz pusei pilna ar vislabāko spāņu tabaku”, kuru Frīdrihs II “varbūt” pat esot lietojis savas dzīves pēdējās stundās. Fon Offenbergs solās dāvanu saglabāt kā “dārgu relikviju”: “Es patiesi varēju būt lepns, ka neviens no tiem, ko citi firsti ar tādu pašu uzdevumu bija sūtījuši uz Berlīni, šādu dāvanu netika saņēmis”, viņš dižojas.¹³²

Fon Ofenberga politiskās simpātijas skaidri atklājas Frīdriha II kapeņu apmeklējuma aprakstā: “[...]”

^a Fon Ofenberga ceļojuma laikā vēl joprojām turpinājās karš starp Angliju un tās kolonijām Ziemeļamerikā, kuras bija pasludinājušas neatkarību 1776. g.

^b Uzņemšanu galmā.

^c Frīdriha Vilhelma II valdīšanas laikā, īpaši, sākot ar 1790. gadu pirmo pusi, pastiprinājās valdības kontrole pār presi un izdevniecībām, tika realizēta obskurantiska politika izglītībā utt.

viena asara noritēja pār manu vaigu, kad es pametu skatienu uz to cinka čaulu, kur dusēja šī ievērojamā un, bez šaubām, retā vīra kauli. [...] Paies gadsimti, pirms dzims tāds gars kā viņš, tāds varonis, kas gudrībā līdzinātos viņam [...]”¹³³ Situācija tomēr rosina autorā arī pilnīgi pretēja rakstura pārdomas – par visa esošā iznīcīgumu: “Kas tad mēs, cilvēki, esam! Pirms dažām dienām šis vīrs pavēlēja pār miljoniem, un nu viņš vairs nav nekas!”¹³⁴ Tajā pašā laikā ir epizodes, kad augstā ranga aristokrāts, kam ceremoniāla ievērošana liekas vissvarīgākais uzdevums, Ofenberga personā atkāpjas it kā otrajā plānā, ļaujot saskatīt viņa cilvēciskās īpašības: interesanti, ka abas tās saistītas ar brīžiem, kad viņš nonāk tiešā konfrontācijā ar neskarto dabu, resp. stihiju un **tās** (nevis galma) diktētajiem noteikumiem. Pirmais notikums ir brauciens pāri Alpiem un sastapšanās ar sniegputeni, kad kupenas ir tādas, kas “sniedzas pāri karietes jumtam”.¹³⁵ “Mūsu vienīgā laime, ka [Austrijas] ķeizara karaspēks, [...] kuram bija jāiet pa šo pašu ceļu, to bija iztīrījis, pretējā gadījumā mums dažas dienas būtu bijis jāpavada kalnos”.¹³⁶ Tomēr nākamajā pasta stacijā seko nākošā nelaime: pietrūkst zirgu: “Hercogam un divām citām karietēm vēl bija izdevies iegūt pēdējos un doties tālāk, man toties zirgu vairs nepietika.”¹³⁷ Šajā brīdī autors sevi nevilšus nodod: tā vietā, lai stoiski, kā pienākas vasalim, senjora labā paciestu grūtības, viņš žēlojas: “Mazākais, divas stundas es sēdēju ratos un no **sapīkuma** biju iespiesies savā kaktā”.¹³⁸

Atšķirībā no T. fon der Ropa un K. G. Grasa, fon Ofenbergam **neeksistē** dabas harmoniskā puse: daba viņam liekas atzīmēšanas vērtā vienīgi iedarbojas vienīgi tad, ja tā izaicina uz cīņu vai rada bijību: “Lieliskā, bet briesmīgā daba, un šajā gada laikā [t. i., ziemā] vēl jo šaušalīgāka: gan melnais priežu mežs, ar kādu apaugušas klintis un kas kontrastē ar sniega baltumu, gan bezdibeņi te vienā, te otrā pusē, kuros šalc Innas upe”.¹³⁹ Tomēr arī šajā gadījumā autors meklē galīgo izskaidrojumu reliģijā: “Lai cik rupja un mežonīga arī daba šeit ir, tomēr tā neļauj noraidīt domu, ka cēlajam Radītājam, **radot šo klinšu grēdu, arī bijuši savi gudri nodomi**”.¹⁴⁰

Līdzīgs izaicinājums ir arī uzkāpšana Vezuvā – gan ar vietējo pavadoņu palīdzību. Ar redzamu lepnumu fon Ofenbergs apraksta savu un biedru pārgalvību, lecot pāri “gandrīz četras pēdas” (ap 1. 20 m!) platai klinšu plaisai, kas pildīta ar ugunīgu sēru, ejot “bezbailīgo ceļu” pāri citām (kopā 14) plaisām, “nedomādami par to, ka zem mūsu kājām viss ir tukšs un pilns ar uguni”, vai laužot akmeņus no ugunīgā krātera malas “savai naturāliju kolekcijai”. – “Varonības mums netrūka”, stāstījumu par šo epizodi nobeidz autors.¹⁴¹ Fon Ofenberga stāstījumam raksturīgi, ka dramatisms un heroisms šādās situācijās negaidīti pāriet prozaiskā sadzīvīskumā vai pat ironijā: “Tomēr visas mūsu pūles, visi mūsu sviedri tika atalgoti, kad nonācām [Vezuva] virsotnē un ieskatījāmies krāterī. Es notrīcēju un atrāvos atpakaļ, [...] pēkšņi ieraugot ar sēra tvaikiem sajauktu ugunsstabu paceļamies no krātera, no kura tika izmesti gaisā tūkstošiem akmeņu. Vispirms kalna iekšienē bija dzirdama dobja rūkoņa, tad sekoja troksnis, it kā vienlaicīgi paceltos gaisā daži tūkstoši raķešu, pirms parādījās ugunīgais stabs. Pēc tam,

kad mēs vairāk nekā pusstundu bijām vērojuši šo īpašo fenomenu, mēs apsēdāmies lokā, lai iestiprinātos ar to mazumiņu, ko mums bija izdevies uznest augšā. Gabals cepta gaiļa un dažas svaigas austeres kopā ar maizi un sviestu bija viss, ar ko bija servēts mūsu galds, un viena glāze *Lacrimae Christi*, ko bija nogatavinājis pats pazemes uguns. Tas bija labākais, kas vien aug uz Vezuva [krātera] malas. Mūsu priekā piedalījās arī bīstamais kaimiņš ar spēcīgāko sprādzienu, uz ko mūsu vadonis izsauca trīskāršu bravo”.¹⁴² Autors personalizē vulkānu kā pretinieku, nenoslēpjot dažas pikantas detaļas: “ [...] Es apsēdos blakus ceļam, nenojauzdams, ka zem manis ir kvēlojoša lava, un būtu sadedzinājis sev dažas skaistas lietas, ja ne deguma smaka un vēlme uzzināt, no kurienes tā nāk, nebūtu nodevusi slepeno ienaidnieku, kurš man nenodarīja nekādu citu ļaunumu, kā vienīgi izdedzināja manos svārkos lielu, apaļu caurumu [...]”.¹⁴³

“Šādos kavalieru ceļojumu ziņojumos bieži nav skaidrs, kur mēs dzirdam pasūtītāja un kur – viņa hofmeistara balsi. Ir pats par sevi saprotams, ka šādai reprezentācijas formai oriģinalitāte nav kritērijs”, raksta M. Maurers.¹⁴⁴ Piekrītot teiktajam, tomēr jāpiebilst, ka šajā gadījumā augšminētās subjektīvās un individuālās detaļas vedina domāt, ka mums ir darīšana nevis ar pabeigtu, iesniegšanai hercogam domātu reprezentatīvu aprakstu, bet gan ar noteiktu sagataves variantu, kurā autors fiksējis savas mirkļa izjūtas un iespaidus, bez nolūka tos darīt zināmus svešām acīm. Hercoga “ieteikumi”, kā izriet no konteksta, būtiski nav ietekmējuši H. fon Ofenberga vērojumus un aprakstu. Atsevišķu valdnieku un politiskās iekārtas (Prūsijas Frīdriha II laikā) idealizācija nav konjunktūras diktēta, bet gan paša autora dziļākās pārliecības izpausme. Tajā pašā laikā viņa ceļojumu dienasgrāmatas^a netieši – lai arī ne visai konkrēti – norāda arī uz hercoga Pētera tālejošiem nodomiem, kas bija saistīti ar Eiropas atklājumu un izgudrojumu integrēšanu Kurzemes hercogistē.

3. 6. Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs

Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs (*Heinrich Friedrich von Storch*, krievu avotos *Андрей Карлович Шторх*) dzimis Rīgā 1766. gada 15. februārī pēc v. st.. Viņa tēvs Kārlis Frīdrihs fon Štorhs (*Karl Friedrich von Storch*) cēlies no Kēnigsbergas. Tēvu Štorhs zaudē jau, mācoties Rīgas domskolā. Interesantu epizodi no Štorha jaunības dienām savās atmiņās piemin G. Merķelis, vienlaicīgi apliecinādams cieņu “vecās Rīgas tirgotāju labajiem tikumiem”. Štorhs bijis sava gada izlaiduma labākais skolnieks, tomēr viņam aprūcies līdzekļu, lai pabeigtu mācības Rīgas domskolā un varētu pretendēt uz Rīgas rātes stipendiju studijām ārzemēs. Abitūrijas aktā daži Rīgas tirgotāji nejauši uzzina

^a Pilnu H. fon Ofenberga dienasgrāmatu fragmentu tekstu sk. Pielikuma 4. nodaļā.

par jaunekļa izcilajām dotībām un neapskaužamo finansiālo stāvokli; dažas minūtes apspriedušies, tie nolemj viņam uz visiem trijiem studiju gadiem piešķirt privātu stipendiju, kura “daudzkārt pārsniedza parastās stipendijas apmērus.”¹⁴⁵

No 1784. līdz 1786. g. Štorhs studēja Jēnas un pēc tam Heidelbergas universitātē. 1786. g. pavasarī un vasarā viņš apmeklēja Reinzemi, Dienvidvāciju un Franciju, bet nākamajā gadā uz sava rēķina izdeva ceļojuma aprakstu ar nosaukumu “*Skizzen, Scenen und Bemerkungen auf einen Reise durch Franckreich gesammelt*” („Skices, ainas un novērojumi, savākti ceļojumā caur Franciju”). Ar publikāciju viņš kļuva pazīstams Eiropā. “Uzrakstīta atraktīvi nepretenciozā stilā, šī ceļojuma dienasgrāmata atklāj asu skatījumu uz sociālām detaļām un gatavību vispārināt nacionālo raksturu.”¹⁴⁶, norāda Štorha daiļrades pētnieks R. Makgrjū (*Roderick McGrew*). 1790. g. sekoja atkārtotais izdevums, bet 1792. g. tā Leidenē iznāca arī holandiešu valodā. Pēc tam Heidelbergas universitāte piedāvāja Štorham ārštata profesora vietu. Tomēr viņš pēc Krievijas sūtņa Reinas vācu valstīs, grāfa Nikolaja Rumjanceva piedāvājuma atgriezās Krievijā, kur 1788.¹⁴⁷ g. kļuva par vēstures un valodniecības pasniedzēju Pēterburgas elitārajā Kadetu korpusā. 1789. vai 1790. g. H. fon Štorhs ar grāfa Rumjanceva protekciju sāka strādāt Krievijas ārlietu ministra grāfa A. A. Bezborodko (*Александр Андреевич Безбородко*, 1747 – 1799) kancelejā. Tieši šeit viņš pievērsās Krievijas vēstures un statistikas pētniecībai.

1794. g. Rīgā iznāca Štorha pirmais nozīmīgākais statistiskais darbs “*Gemälde von St. Petersburg*”. Tas guva lielu ievērību un tika pārtulkots vairākās Eiropas valodās, bet 1795. g. Rīgā tika izdots darbs “*Statistische Übersicht des russischen Reichs nach ihren merckwürdigsten Kulturverhältnissen*”. 1804. gadā sekoja uzņemšana Sv. Pēterburgas, 1808 – Bavārijas Zinātņu akadēmijā. Kopš 1799 .g. viņš audzināja cara Pāvila I meitas, bet 1801. g. tika iecelts par Krievijas ķeizarienes Marijas Fjodorovnas priekšā lasītāju. Pēc tam viņš audzināja arī lielkņazu Nikolaju Pavloviču (vēlāko caru Nikolaju I) un viņa brāli Mihailu. H. Štorha lekcijas sagatavoja viņa nozīmīgāko zinātnisko pētījumu “*Cours d'economie politique ou exposition des principes qui determinant la prosperite des nations*”, kurš vēl ilgus gadus kalpoja kā nozīmīgākais darbs politekonomijā, un kam bija īpaša nozīme Krievijas ekonomiskās literatūras vēsturē. Štorhs bija viens no pirmajiem Ā. Smita teorijas popularizētājiem Krievijā. Viņš ļoti labi pārzināja Krievijas saimnieciskos apstākļus, savu darbu ilustrējot ar praktiskiem piemēriem no Krievijas dzīves. Štorhs sevi pierādīja kā asu dzimtbūšanas pretinieku, tieši dzimtbūšanā saskatot galveno Krievijas atpalcības cēloni. Štorhs kritizēja arī Krievijas justīcijas bēdīgo stāvokli, vērsās pret tajā valdošajām izšķērdēšanas tieksmēm un korupciju, kā arī norādīja uz augstu valsts amatpersonu savtīgajām interesēm. Tādēļ viņa grāmata krita par upuri cenzūrai (netika izdota krieviski).

1830. g. Štorhs kā pirmais Pēterburgas Zinātņu akadēmijas vēsturē tika iecelts par tās viceprezidentu un arī par slepenpadomnieku. Viņš mira Pēterburgā 1835. gada 1. (13). novembrī.

Viens no viņa dēliem – Heinrihs Štorhs jun. (*Андре́й Андре́евич Шторх*, 1804 – 1870) bija iesaistīts dekabristu kustībā un tika izsūtīts. Tiesības dzīvot galvaspilsētās viņš atguva tikai 1855. g.

Pārejot pie Štorha ceļojuma apraksta, jānorāda, ka teksta ziņā atšķirību starp 1787. un 1790. gada izdevumiem nav; toties atšķiras kāda detaļa, norādot uz politiskās konjunktūras ietekmi: 1787. g. izdevumā, atbilstoši tālaika tradīcijai, publicēts veltījums kādas vācu sīkvalsts Leinigenas - Hardenburgas - Daksburgas (Pfalcā) kroņprincim Kārlim. Tiesa, veltījuma autors gan nav H. Štorhs, bet izdevējs F. L. Pfēlers (*Friedrich Ludwig Pfähler*). 1790. g. izdevumā veltījums pazudis – acīmredzot, sakarā ar Franču revolūcijas sākumu un tās iespaidoto kārtu vienlīdzības idejas popularitāti arī vācu lasītāju vidū.

Štorha ceļojumu aprakstu varētu kvalificēt kā klasiski publicistisku. Saskaņā ar 2. nodaļā apskatīto 18. gadsimta ceļojumu literatūras iedalījumu Štorha aprakstu varētu novietot vidū starp “statistikajiem” un “literāri subjektīvajiem” aprakstiem, ar lielāku uzsvāru uz pēdējo; bez tam šajā gadījumā, kā tas vēlāk būs redzams, pievienojas vēl kāds ļoti būtisks aspekts – juridisko, politisko un ekonomisko apstākļu analīze.

Viņa ceļojums ved no Elzasas galvaspilsētas Štrasburgas (*Straßburg*), tagad Strasbūra (*Strasbourg*) Francijā uz Parīzi un no turienes caur Reimsu, Šalonu, Tulu, Nansī u. c. atpakaļ uz Štrasburgu un no turienes uz Reinzemi. Autors cenšas lasītāju vispusīgi iepazīstināt ar apceļojamo pilsētu saimniecību, sociālo sfēru, ievērojamākajiem arhitektūras pieminekļiem un izklaides iespējām; visplašākais raksturojums, protams, sniegts par Parīzi; tiek norādīts arī uz dažām lokālām īpatnībām. Tomēr grāmatai vienreizību piešķir autora neapšaubāmās literārās dotības. Viņš spēj aprakstāmos objektus vizualizēt un rada lasītājam ļoti uzskatāmas klātesamības sajūtu. No šī viedokļa grāmatu arī vēl mūsdienās var lasīt kā aizraujošu beletristiku. Tās beigās ievietoti diezgan trīs apcerējumi – par Francijas politisko iekārtu, ekonomiku un reliģisko dzīvi revolūcijas (par kuru tobrīd ne Štorham, ne arī kādam citam nebija ne jausmas) priekšvakarā. Ceļojuma apraksts atklāj plašu autora literāro iespēju amplitūdu: no neitrāla dokumentētāja un kritizējoša publicista līdz asprātīgam humoristam vai romantiskam sapņotājam.

Reinu H. F. fon Štorhs šķērso 1786. g. 13. aprīlī. Pirmais ceļojuma pieturas punkts, kā jau teikts, ir Štrasburga, šie „vārti uz karalisti“, kas Francijai pievienota 17. gadsimta beigās. Interesanti tomēr, ka Štorhs, pats būdams vācietis, Apgaismības kosmopolītisma ietekmē Elzasas vāciešu asimilāciju vērtē pozitīvi (acīmredzot, tāpēc, ka, labi pārzinādams un augstu vērtēdams franču kultūru, atzīst tās pārākumu iepretim vācu „viduslaicīgajai“ kultūrai): “Tādā pašā mērā, kā pakāpeniski pagrimst vācu

tikumi un impērijas pilsētas satversmes pēdējie, satrunējušie pamatprincipi, pieņemtas spēkā gaume uz franču tikumiem un mīlestība pret valdošo nāciju. Un te nu reiz es nevaru pievienoties vācu mietpilsoņu (*deutschen Biedermänner*) žēlabām, kas apraud sava vāciskuma (*ihrer Deutschheit*) zaudējumu un ar visiem saviem spēkiem pretojas gallomānijas uzplūdiem. Liktenis nu reiz ir lēmis nest svešas nācijas jūgu, un būtu neprāts to [...] padarīt vēl smagāku un nīstamāku, nekā tas jau ir. Jo izsmalcinātāk un pilnīgāk franču valoda, tikumi un gars pāries uz elzasiešiem, jo laimīgāki tie būs.”¹⁴⁸

Asimilācijas sekas visvairāk jūtamas valodā, kas ir galvenā nacionālās identitātes pazīme: “Lai arī cik nepieciešama vēl joprojām nebūtu vācu valoda, tomēr vienmēr var teikt, ka franču valoda ir valdošā – jo katrs runā franciski, bet ne katrs runā vāciski. Bez tam tas, ko šeit dēvē par vācu valodu, ir šausmīgs sajaukums no vecā švābu un tagadējā reinzemiešu un šveiciešu dialekta. Franču valoda tiek runāta samērā tīri.”¹⁴⁹

Pilsētā viduslaikiem raksturīgā arhitektūra cīnās ar moderno – klasicisma stilu, kurš šeit sācis iesakņoties pavisam nesen: “Lielākā daļa ielu ir šauras un līkas, un mājas, tāpat kā Frankfurtē un Hamburgā, vēl tiecas uz augšu. Kopš 1767. gada tās tiek celtas pēc noteikta plāna, ko izstrādājis arhitekts Blondels.”¹⁵⁰

Šādi paši kontrasti novērojami arī izglītībā un grāmatniecībā: runājot par Štrasburgas universitāti, Štorhs norāda, ka tā “pārdzīvo agoniju”; „Tikumu samaitāšanas un naudas izšķērdēšanas iespējas šeit ir lielākas, nekā Vācijas universitātēs.” Tomēr, „neskatoties uz šiem trūkumiem, Štrasburga vēl aizvien ir izcilu jaunu cilvēku satikšanās vieta no visām zemēm, kam rūp ne tikai izglītība, bet arī iespējas apgūt labo toni un iemācīties franču valodu.”¹⁵¹

Toties grāmatu veikalu Štrasburgā ir daudz, un tie ir labi iekārtoti: „Šeit var iegādāties visu vācu grāmatniecības produkciju. Franču ērtība, ka grāmatas grāmatu veikalos var iegādāties jau iesietas, ir ieviesta arī šeit un drīz droši vien parādīsies arī Vācijā.”¹⁵²

Štrasburgas saimniecībai Štorhs pieskaras nedaudz: “Rūpniecības nozare, ko strasburgieši kopj ar izcilu čaklumu, ir vispirms visāda veida zelta un sudraba juveliermāksla, kādu šeit var redzēt nebeidzamos daudzumos. Karietes no šejienes tiek eksportētas plaši un tālu, pat uz Parīzi. Vadmalas manufaktūras nav tik ļoti nozīmīgas; bet pazīstams Strasburgas industrijas produkts ir Konstantinopoles sarkanais linu audums kuru šeit izgatavo ļoti skaistu. Strasburga ir arī viena no tām karaļvalsts pilsētām, kurā tiek kalta nauda – privilēģija, kāda tai bija jau kā Vācijas impērijas pilsētai.”¹⁵³

Tajā pašā laikā, aprakstot skatu no Štrasburgas doma torņa, ieskanas arī romantiski toņi: „Bija gaišs, skaidrs rīts; neviens mākonītis neaizsedza horizontu.[...] Es biju gluži viens, un, domās nogrimis, kāpu arvien augstāk. Kad es biju uzrāpies augstākajā smailē, es apstājos, lai atvilktu elpu. Pirmais, kas šajā acu mirklī man ienāca prātā, bija apziņa, ka es stāvu mūsu pasaules daļas augstākajā mākslīgajā

piramīdā; [...] kādos neierobežotos plašumos maldījās un pazuda mans skatiens; ar kādu priecīgu izbrīnu es atklāju tāltālos Šveices kalnus, līdzīgus pelēkiem mākoņu vāliem; cik krāšņi ainavu noslēdza sniegā mirdzošie Vogēzu kalni; cik dzīvības pilns bija milzīgais plašums, kura vidū gulēja Strasburgas mazā pasaule; cik lepni tecēja Reina caur saviem krastiem: par to, un visu, ko redzēju, tālāk ļaujiet man klusēt.”¹⁵⁴

Lielai daļai sabiedrisku parādību Štorhs sniedz savu – diezgan drosmīgu – politisku vērtējumu no Apgaismības pozīcijām. Viņš atsaucas uz Š. L. de Monteskjē (*Charles Louis de Montesquieu*) darbu „Par likumu garu“, Ž. Ž. Ruso (*Jean Jacques Rousseau*) „Sabiedrisko līgumu“, kā arī uz jau pieminētā Getingenas profesora A. L. fon Šletcera izdevumu „*Staats-Anzeigen*“.

Štorhu kā autoru raksturo publicistiska un analītiska pieeja, spēja aiz konkrētajiem novērojumiem saskatīt sociālās kopsakarības un Apgaismības ietekmēti sabiedriskie uzskati. Visvairāk tie atklājas Parīzes aprakstā un viņa grāmatas pielikumā (sk. arī 5. 7. nod.).

3. 7. Sofija Bekere (Švarca) un Elīza fon der Reke

3. 7. 1. Sieviešu ceļojumi 18. gadsimtā

Sieviešu tiesības ceļot, tāpat kā brīvi rīkoties ar savu īpašumu, iegūt izglītību, patstāvīgi lemt par bērnu audzināšanu utt. līdz pat 18. gadsimta vidum tika stingri reglamentētas atbilstoši sabiedrībā valdošajiem kārtu un morāliskajiem principiem. Sievietes nelīdztiesīguma pamatā bija Bībelē sakņotā ideja par sievietes it kā lielāku dispozīciju uz grēku, no kurienes cēlās atziņa par sievietes “nepilngadīgumu”, pastāvīgu vajadzību pēc aizbildņa. Otrs iemesls – sievietei vēsturiski atvēlētā sociālā loma vispirms saistījās ar mājas saimnieces un mātes pienākumu izpildīšanu. Ja šos pienākumus sieviete veica ideāli, piedevām vēl bija dievbijīga, nekas no viņas arī vairāk netika prasīts. Vēlme pēc ceļojumiem un no šejienes izrietošā tieksme pēc patstāvības tika nosodīta kā nesievišķīga. Bez tam ceļošanas ārēji apstākļi (nedrošība uz ceļiem, viesnīcu trūkums, neērtie satiksmes līdzekļi) utt. vēl ļoti ilgi neveicināja sieviešu ceļojumu attīstību. Ceļojums – tāds bija tradicionālais uzskats – apdraud sievietes veselību, dzīvību un godu. Ja sieviete tomēr ceļoja, obligāts noteikums bija vīra, tēva vai brāļa, kā arī kalpotāju pavadība.

Protams, nedrīkst apgalvot, ka sievietes līdz 18. gadsimtam nebūtu ceļojušas vispār. Tomēr šādi ceļojumi nebija bieži, un tie parasti saistījās ar pašas vai vīra profesionālo pienākumu izpildi. S. Holendere min gadījumu, kad 17. gadsimtā daudz ceļojusi kāda ebreju tirgotāja atraitne (Glikele no

Hammelnas)¹⁵⁵; 18. gs. sākumā lēdija Montegjū^a, angļu diplomāta sieva, kopā ar bērniem pavadīja savu vīru uz Persiju un Turciju. Abas pieminētās sievietes atstājušas savu ceļojumu aprakstus – pirmā, negatīvi tos vērtējuma, akcentējot ceļojumu fizisko grūtumu un to, ka tajos viņa devusies vienīgi vajadzības spiesta, otrā – lai arī nenoklusējot ceļošanas grūtības, tomēr vienlaicīgi izprazdama ceļojumu milzīgo nozīmi dažādu civilizāciju tuvināšanās procesā. Vīru pavadībā ceļoja arī citas sievietes, kas atstājušas savas ceļojumu piezīmes.¹⁵⁶

18. gadsimta otrajā pusē sakarā ar kopējo ceļojumu skaita pieaugumu aktivizējās arī sievietes. Tomēr šī aktivitāte nebija izskaidrojama ar ceļošanas tehnisko apstākļu uzlabošanu vien. Galvenais bija izmaiņas ceļojumu motivācijā: tāpat kā lielākajai daļai ceļotāju 18. gs. otrajā pusē, arī sievietēm tie vispirms nozīmēja jaunas izglītības un personības attīstības iespējas. Svarīgākais tomēr bija tas, ka tieksme uz ceļošanu atpoguļoja individuālās pašapziņas pieaugumu un prasību pēc sociālās emancipācijas. Ne maza nozīme bija arī materiālās labklājības pieaugumam, kas norādītajā laika posmā bija raksturīgs visvairāk pilsoņu kārtas augšslānim.

“Lai arī sievietes ceļoja, dažādu apstākļu spiestas, tomēr vienīgi pilsoņu kārtas attīstība (*Aufstieg des Bürgertums*) pavēra ceļu pastiprinātai ceļošanai”, norāda S. Holendere.¹⁵⁷

Pirmie plašākie un pat masveidīgākie sieviešu ceļojumi bija saistīti ar veselības uzlabošanu dažādos kūrortos (Karlsbādē, Pirmontā, Bātā u.c) Protams, tajos devās sievietes no dižciltīgām vai turīgu pilsoņu aprindām. “Kūrvietas kā sabiedrības tikšanās vietas nozīmi nedrīkst novērtēt par zemu. Tā bija emancipācijas vieta, kas piedāvāja sievietēm iespēju kā līdzvērtīgām partnerēm vai pat kā līderēm piedalīties sabiedriskajā dzīvē [...]”¹⁵⁸ Tomēr vienkāršā tauta uz sievietēm kūrvietās vēl ilgi raudzījās ar aizdomām (varbūt arī ne gluži bez pamata): pēc kādas mājvietas netālu no Karlsbādes saimnieces ciešas pārliecības “[...] vīriešus, nevis veselību, mēs meklējam kūrortā”, raksta Sofija Bekere.¹⁵⁹

18. gs. pēdējā ceturtdaļā šādu sieviešu ceļojumu kopskaits strauji auga. “Visu Eiropu 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā bija aptvēris sieviešu ceļojumu vilnis”, raksta A. Pelca.¹⁶⁰ Viņa un Volfgangs Grīps (*Wolfgang Griep*) laika posmā no 1700. līdz 1810. gadam uzrāda vairāk nekā simts ceļojumu aprakstu kuras sacerējušas sievietes.¹⁶¹

Ko sabiedriskā doma 18. gadsimta beigās sagaidīja no ceļojošas sievietes? Un galvenais – vai šie ceļojumi kaut kādā veidā bija saistīti ar sievietes sociālās lomas maiņu, un vai sabiedrība šo maiņu akceptēja?

Francis Poselts aiz pamācībām neskaitāmajām ceļotāju profesionālajām kategorijām velta

^a Montegjū Vorslija, lēdija Mērija (*lady Mary Wortley Montagu*, 1698 – 1762) angļu aristokrāte un ceļojumu rakstniece. Viņas vēstules no Turcijas bija pirmais Eiropas sievietes apraksts par musulmaņu pasauli. Starp citu, bija pirmā eiropiete, kuru, sekojot Vidējo Austrumu tautu paraugam, lika potēt bakas saviem bērniem.

uzmanību arī sievietēm. „Vai un kā jāceļo sievietēm”? – jautā Poselts, jau tūlīt pasteigdamies piebilst: „Pats par sevi saprotams, ka šeit runa varētu būt vienīgi par sievietēm no augstākajām un izglītotākajām kārtām [...]”¹⁶² „Viņām jāceļo tā, lai tās pēc iespējas pilnīgāk izpildītu savu galveno misiju šajā pasaulē”. Kāda ir šī misija? –: „Sievietes sevišķā misija vai viņu amats ir laulības kārta – šādu darbības jomu tām iecerējusi Providence”; “Kā laulātajām draudzenēm viņām jācenšas ar maigāko līdzdalību, mīlestību, aprūpi un gādību saldināt dzīvi saviem laulātajiem draugiem; kā mātēm viņām ne tikai jādzemdē bērni, tie jābaro un jālolo, bet arī jāieliek pamati visai viņu audzināšanai nākotnē utt.”¹⁶³ F. Poselts nosauc arī trīs vissvarīgākos likumus, kādi sievietēm jāievēro ceļojot: „1) tām jācenšas pēc tā, lai aizvien attīstītu savu sirdi, saprātu un gaumi; 2) viņām ceļojuma laikā jāmeklē tādu sieviešu sabiedrība, kurām [minētajā nozīmē] ir vislabākā slava, un jācenšas pēc iespējas vairāk ar tādām komunicēt; 3) visu, ko tās atzīst par labu, vajadzīgu, skaistu un atdarināšanas vērtu, tām jāpārved uz savu tēvzemi.”¹⁶⁴

Tātad, pēc Poselta uzskatiem, sievietēm (tāpat kā visiem citiem!) arī ceļojumā jā saglabā sava sociālā identitāte un jācenšas tā vēl vairāk izkopt. Viņš turklāt norāda arī, ka sievietes nedrīkst ceļot bez vīra, tēva, brāļa vai kāda cita radnieka pavadības. Tajā pašā laikā par Apgaismības uzskatu ietekmi liecina Poselta piedāvātais *prodesse* princips – ceļojumi nedrīkst būt egoistisks pasākums, tiem jāsekmē sabiedrības garīgā attīstība ceļotāja dzimtenē.

Visumā maz literatūrā apgaismots jautājums ir par to, ko ceļojums nozīmēja pašām sievietēm, ko viņas no tā cerēja gūt, kā pārdzīvoja konfrontāciju starp ierastajiem savas dzimtenes priekšstatiem un svešatnes realitāti; ceļojums, īpaši tad, ja tas tika veikts bez vīriešu pavadības, tomēr zināmā mērā bija un palika “aizliegtā augļa” baudīšana; tas nevarēja neizsaukt morāla diskomforta stāvokli. S. Holendere norāda: “izlaušanās no dzimtenes svešumā 18. un 19. gadsimtā atradās pretrunā ar priekšstatu par sievietes ideālu.”¹⁶⁵

3. 7. 2. Sofija Bekere-Švarca

Pāragri mirusī un literatūras vēsturē nu jau gandrīz pilnīgi aizmirstā Sofija Bekere-Švarca bijusi neordināra, talantīga personība un kopā ar savu sirdsdraudzeni Elīzu fon der Reki – arī vienas no pirmajām cīnītājām par sievietes emancipāciju Kurzemē. Viņa piedzima 1754. gada 17. jūnijā Jaunaucēs mācītāja Ulriha Gotlība Bekera (*Ulrich Gottlieb Becker*) ģimenē, kur valdīja bagāta garīgā dzīve, augstā cieņā tika turēta mūzika un literatūra. Ģimenes iespaidā Sofijas vecākais brālis Bernhards, vēlāk mācītājs Kandavā, kļuva izveicīgs un veikls dzejnieks. Arī Sofija ļoti mīlēja mūziku, gandrīz profesionāli spēlēja klavieres. Pieaugusi viņa daudz lasīja labāko tālaika angļu, franču un vācu literatūru, izkoptama augstvērtīgu literāro gaumi un drīz uzsākdama pati savus poētiskos vingrinājumus. Viņas personības izveidē liela nozīme bijusi domu apmaiņai ar tēva draugu –

Mežmuižas mācītāju un Dobeles prāvestu Kristofu Frīdrihu Neanderu (*Christoph Friedrich Neander*, 1723 – 1802), pazīstamo latviešu garīgo dziesmu sacerētāju un redzamu Apgaismības darbinieku Kurzemē, kā arī draudzībai ar kaimiņos esošās Vecauces muižas īpašnieka grāfa Medema (*Johann Friedrich von Medem*, 1722 – 1785) meitām – Šarloti Konstanciju (jau pieminēto dzejnieci Elīzu fon der Reki) un viņas pusmāsu Doroteju, vēlāko Kurzemes hercogienu (*Anna Charlotte Dorothea von Biron, geb. Medem*, 1761 – 1821).

Draudzeņu kopīgais ceļojums sākās 1784. gada 3. jūlijā. Par tā oficiālo iemeslu Elīzas un Sofijas biogrāfijās parasti tiek minēts pirmās veselības stāvoklis – pēc laulības iziršanas, vienīgās meitiņas un mīļotā brāļa nāves viņa bija pārdzīvojusi nervu sabrukumu – tomēr diez vai tas bija vienīgais. Ja jau abas sievietes tik tiešām būtu ārstēšanos Karlsbādes kūrortā uzskatījušas par savu vienīgo mērķi, kāpēc tad viņas Vācijā uzkavējās vēl lieku pusotru gadu, veicot vēl simtiem lieku jūdžu un iepazīstoties ar tik daudzām vācu kultūras slavenībām? Liekas, ka šo „kultūras ceļojumu” viņas būs ieplānojušas labu laiku iepriekš. Kā liecina Elīzas vēstules, jau savas nelaimīgās laulības laikā viņa pastiprināti interesējusies par vācu literatūru, jūsmojusi par dzejniekiem Kristofu Mārtinu Vīlandu (*Christoph Martin Wieland*, 1733 – 1813) un agri mirušo Johanu Frīdrihu fon Kronegku (*Johann Friedrich von Cronck*, 1751 – 1778), sarakstījusies ar šveiciešu dzejnieku Johanu Kasparu Lafateru (*Johann Kaspar Lavater*, 1741 – 1801), bijusi pazīstama ar vēl vienu pāragri mirušo dzejnieku Gotlobu Dāvidu Hartmani (*Gottlob David Hartmann*, 1752 – 1775) – īsu laiku hercoga Pētera Mītavas akadēmijas mācītājspēku.¹⁶⁶ Gan Elīza, gan Sofija bija lasījušas tolaik populāro vācu rakstnieces Sofijas fon La Rošas^a romānu „*Geschichte des Fräuleins von Sternheim*“ („Fon Šternheimas jaunkundze”).¹⁶⁷ Vai minēto ceļojumu nevarēja iedvesmot fon La Rošas grāmata? Tas ir ļoti iespējams, lai gan tiešu pierādījumu nav. – Bez tam Sofija, kā viņa pati apliecina savā dienasgrāmatā, noteikti bija lasījusi jau pieminēto Laurensa Sterna grāmatu „*Empfindsame Reise durch Franckreich und Italien*”, ar kuru iesākās pāreja uz literāri subjektīvajiem ceļojumu aprakstiem.¹⁶⁸

Par Elīzas un Sofijas gatavošanos minētajam ceļojumam nav zināms pilnīgi nekas. Vēl jo vairāk – nekas nav zināms arī par to cīņu, kāda – jo īpaši Elīzai – bija jāizcīna ar savu ģimeni, jo, pretēji F. Poselta prasībai, lai sievietes ceļojumos pavadītu vīri, tēvi, brāļi vai tēvoči, trīs sievietes – Elīza fon der Reke, Sofija Bekere un Elīzas kamarjumphrava Jūlija Reiharte (*Julia Reichart*) – ceļojumā, kā jau teikts, devās faktiski **vienas pašas**, ja neskaita ārsta, galma padomnieka fon Lība (*von Lieb*) (kurš Vācijā viņas atstāja), un kučiera Tolla pavadību.

No Lībavas ostas ceļojums cauri Mēmelei (Klaipēdai), Kēnigsbergai, Dancigai, Berlīnei un

^a *Sophie von La Roche*, 1730 – 1807.

Drēzdenei veda uz Karlsbādi, kur draudzenes ieradās augusta beigās. Kūrortu viņas atstāja apmēram pēc mēneša, lai dotos uz Harcu. Šeit dzejnieka izdevēja Leopolda Frīdriha fon Gēkinga (*Leopold Friedrich von Göcking*, 1748 – 1828) nomātajā lauku īpašumā – Vilferodē pie Elrihas viņas pavadīja ziemu, laiku pa laikam dodamās ilgākos vai īsākos izbraukumos uz Gotu, Getingenu, Erfurti, Halberštati vai Veimāru. Nākamā gada maija beigās sekoja atgriešanās Karlsbādē, no turienes jūlija vidū – izbrauciens uz Vācijas dienvidiem un dienvidrietumiem. Augusta sākumā Bād-Brikenavā Elīza saņēma ziņu, ka viņas tēvu ķērusi trieka. Ceļojuma maršruts steidzami tika izmainīts, tomēr Frankfurtē pie Oderas pienāca vēsts, ka tēvs jau 4. augustā miris. Maršrutu nomainīja vēlreiz, un viņas caur Berlīni devās uz Bād-Pīrmontu. Tur ceļotājas sasniedza ziņu, ka Kurzemes hercogs ar hercogienu atceļā no Itālijas ierodoties Berlīnē, un Doroteja šeit gribot savu pusmāsu satikt. 1785. gada rudenī un ziemu ceļotājas pavadīja Berlīnē un Hamburgā. Kurzemē viņas atgriezās nākamā gada pavasarī. Tur Sofija uzzināja, ka viņas tēvs ir smagi slims. 26. aprīlī mira tēvs, 13. maijā Sofija zaudēja arī māti. Jau pirms tam meitene bija pievērsusi sev kāda jauna cilvēka – Gēkinga māsasdēla Johana Ludviga Švarca (*Johann Ludwig Schwarz*, 1759 – 1830) uzmanību, bet no saistībām izvairījies, paskaidrojot, ka nespēj atstāt savus vecākus. Nu „abas saites, kas mani saistīja tēvzemē” bija sarautas, un Sofija pieņēma Švarca bildinājumu. 1787. gada 18. aprīlī Elīzas mājā Jelgavā tika nosvinētas kāzas, pēc tam jaunlaulātie devās uz Halberštati. 1789. gada 21. septembrī Sofija deva dzīvību dēlam Kārlim, bet jau 26. oktobrī šķīrās no šīs pasaules. Viņa apglabāta Halberstatē. Tāds ārējos vilcienos ir viņas dzīves gājums.

1790. gadā S. Bekeres laulātais draugs J. L. Švarcs Berlīnē izdeva Elīzas un Sofijas kopīgo dzejoļu krājumu. (*“Elisens und Sophiens Gedichte”*), bet nākamajā gadā – arī sievas ceļojuma piezīmes, kas bija pārstrādātas vēstuļu formā (jau minētās *„Briefe einer Kurländerin ...”*) (vienkāršības labad šis izdevums turpmāk tiks saukts par Vēstulēm). Gandrīz 100 gadus vēlāk (1884) dienasgrāmatu (*“Vor hundert Jahren ...”*). tās sākotnējā versijā izdeva G. Karo un M. Geijers (turpmāk – Dienasgrāmata ^a). Diemžēl, manuskriptā iztrūka dažu lapu no vidus, kā arī nobeiguma, tāpēc papildināšanai tika izmantotas Vēstules.

Abi minētie Sofijas ceļojuma piezīmju varianti pavēra ceļu neviennozīmīgam to traktējumam. Tradicionāli Vēstules gan informatīvā, gan emocionālā ziņā tika vērtētas zemāk, nekā Dienasgrāmata. Piemēram, Heinrihs Dīderihss (*Heinrich Diederich*) rakstīja: „Vēstules”, dabiski, kopš tā laika [Dienasgrāmatas izdošanas – E. C.] zaudējušas savu nozīmi” ¹⁶⁹ Vēl kritiskāk izsakās G. Karo un M.

^a Patiesībā arī tā lielā mērā sastāv no vēstulēm (piemēram, hercogienu Dorotejai, brālim Bernhardam), tomēr, lai neapgrūtinātu lasītāja uztveri, tiek lietots apzīmējums “Dienasgrāmata”.

Geijers savā priekšvārdā: „Dienasgrāmatas svaigums un tiešums, kas mums atklāj autores sirdi, [...] nav salīdzināms ar vēstuļu pedagoģisko gludenumu un moralizējošo toni”.¹⁷⁰

Vai tiešām Vēstules būtu pelnījušas šādu novērtējumu ?

Tiesa – Vēstules, kuras it kā rakstītas kādai Agnesei, patiesībā ir fiktīvas. Šāda persona, kā pareizi norāda G. Karo un M. Geijers, nekad nav dzīvojusi, tā ir izdomāta. Iespējams, Agneses vārds ir ņemts no pašas Sofijas otrā vārda (viņas pilnais vārds bija Sofija Agnese). Vēstuļu apjoms sastāda tikai apmēram vienu trešo daļu no tā teksta apjoma, kas ietverts Dienasgrāmatā, un daudzi notikumi tajās skarti tikai virspusēji.

Lai būtu iespējams noteikt, cik nozīmīgas vai mazsvarīgas ir Vēstules, vispirms jānoskaidro, ar kādu nolūku tās rakstītas. G. Karo un M. Geijers, balstoties uz viņas vīra sarakstīto priekšvārdu Vēstulēm, norāda, ka Sofijas nolūks bijis izveidot „Lasāmgrāmatu siržu izglītībai jaunām sievietēm”.¹⁷¹

Paradums izvirzīt savam literārajam darbam pedagoģiskos mērķus 18. gadsimta rakstniecībā saskan ar Apgaismības didaktisko ievirzi. Teiktais attiecas īpaši uz tādu literatūru, kas domāta jaunām sievietēm un meitenēm. Arī Sofija Bekere runā par rakstnieču-sieviešu sacerējumu priekšrocībām: „[...] tikai gudra sieviete spēj savu dzimumu vislabāk izveidot [...] Var jau būt, ka viņi [vīrieši] uzvar tur, kur garu nepieciešams izglītēt dažādās zinātnēs, tomēr jaunas meitenes sirds pieķeras vienīgi sievietei”¹⁷²

Informatīvajā ziņā Vēstules būtiski neatšķiras no Dienasgrāmatas. Atsevišķi notikumi un objekti tajās ir raksturoti pat sīkāk, nekā Dienasgrāmatā. Svarīgs ir tomēr kaut kas cits: Vēstules, atšķirībā no Dienasgrāmatas, pēc sava rakstura ir *ar sabiedrību komunicējošs* avotu veids. Otrkārt, ja daudzi notikumi un sastapšanās Dienasgrāmatā tiek vienkārši reģistrēti bez tuvākiem paskaidrojumiem, tad Vēstulēs to komunikatīvās funkcijas dēļ tiek izteiktas autorei būtiskas pārdomas, kuru nolūks ir ne vien informēt lasītāju-sievieti, bet arī ietekmēt tās jūtas un tikumiskos principus. Lai labāk saprastu autores nolūku, nepieciešams atgriezties atpakaļ pie jau pieminētā F. Poselta darba, kura padomi sievietēm-ceļotājām izklāstīti iepriekšējā apakšnodaļā.

Vai Sofija ir sekojusi šiem padomiem? – Pēc A. Pelcas domām, Sofija Švarca nav bijusi nekas vairāk, kā paklausīga Poselta skolniece: „Palikdama pilnīgi uzticīga šai programmai, kas ceļojuma laikā neparedz iziet ārpus mājas sienām [*häusliche Rahmen*], [...] viņa savās vēstulēs apraksta ceļojumu kā nepārtrauktu svešu interjeru nomaiņu, kur tādas pieturas punktus kā hospitāļi, pārmācības nami, klosteri, pilis, cietokšņi, baznīcas, gleznu galerijas, koncertzāles un bibliotēkas vienā veselumā sasaista kariete, kas reizē ir gan guļamistaba, gan ēdamistaba, gan salons un skatu platforma. Šādā mājīgā ceļojumā Sofijai Švarcai pilnīgi ideālā veidā izdodas piepildīt „sievietes dubulto aicinājumu”, jo viņa „sēdošajam” un „mājas četrās sienās” iesprostotajam „dzīvesveidam” [...] atbilst tādējādi, ka savu „skatienu spēj pacelt pāri viņai ierādītajam punktam uz zemes”.¹⁷³ Vai un cik lielā mērā Sofijas ceļojums ir

„interjeru maiņa” un cik „ideāli” viņai izdodas savu ceļojumu pieskaņot iesprostojumam „četrās sienās”, būs redzams tālāk, bet tagad – par kaut ko citu. Sava viedokļa pamatojumam A. Pelca izmanto citātu no Sofijas Vēstuļu priekšvārda, kurā viņa saka: „Mana spalva nedrīkst aizrauties ar pilsētu un to ievērojamo vietu aprakstīšanu[...]. Savu galveno uzmanību es pievērsīšu mājas iekšējam iekārtojumam un centīšos iegūt zināšanas, kuras man palīdzētu noskaidrot to, kas man pašai ir vislabākais”.¹⁷⁴

Tiesa, dažas Sofijas atziņas minētajā priekšvārdā gandrīz burtiski sakrīt ar citētajiem Poselta uzskatiem, piemēram, šī: „Mūsu pilsoniskā iekārta [*bürgerliche Verfassung*] nolēmusi mūs sēdošam dzīves veidam un pa lielākai daļai sievietes darbības loku ierobežo tikai ar mājas apkārtni; tāvad mums jāizvēlas tādas darbības jomas, kas ļautu vingrināties pie šādiem apstākļiem, un labprātīgi jāķeras pie adatas, vērpiemās vārpstas un tamlīdzīgām lietām.”¹⁷⁵ Interesanti, ka Sofija izmanto precīzi to pašu apzīmējumu, ko Poselts – „*die Bestimmung des Weibes*”: „Jūs [domāta Agnese] zināt, cik stingri es pieturos pie sievietes aicinājuma”¹⁷⁶ Tomēr augšminētajam seko cits apgalvojums, kas iepriekš teiktajam piešķir pavisam citu jēgu. Tā, atzīdama mājsaimniecību par svarīgu sievietes pienākumu, Sofija šo domu attīsta tālāk: „Tomēr mums kā **saprātīgām** būtnēm^a ir jāpaceļ savs skatiens virs tā zemes punkta, kam esam piesaistītas. Uzticīga, rūpīga mūsu sievietes lomas izpilde **nedrīkst palikt** mūsu eksistences **galamērķis**, bet to jāuzlūko kā līdzekli, lai paceltos augstāk pa morālas pilnveidošanās kāpnēm.”¹⁷⁷ Jau priekšvārdā izteikta par sievietes nelīdztiesības pretdabisko raksturu: „Manā skatījumā **audzināšana** un tikumi radījuši lielāku atšķirību starp abiem dzimumiem, **nekā daba pati**. Šī mīlošā māte vienmēr raugās uz to, lai smagums, ko tā uzliek, būtu proporcionāls spēkiem; un, saskaņā ar tās nodomu, sievietes nevajadzētu ciest lielus grūtumus. Tomēr samākslotās vajadzības un pašreizējā **pilsoniskās sabiedrības iekārta** (*die gegenwärtige Verfassung der bürgerlichen Gesellschaft*) ir mums lēmusi nest smagas nastas”¹⁷⁸ Minētajā citātā skaidri izpaužas Ž. Ž. Ruso uzskatu ietekme: daba (nesabojātais, sākotnējais princips) tiek pretstafīta civilizācijas (“samākslotās vajadzības”) samaitājošajai ietekmei ar sievietes diskrimināciju kā gala rezultātu. Tiesa, ar to apsūdzība „pilsoniskajai sabiedrībai” arī beidzas, jo: „Vai tālab mums būs izplūst veltīgās žēlabās? Nē, mana mīļā! Mēs tālab vēlamies nostāties tādā stāvoklī, lai tās spētu panest vislabākajā veidā. Tāvad mūsu audzināšanai ir jāpiešķir mums tādi miesas un dvēseles spēki, kas spētu ietekmēt mūsu kā sieviešu misiju „*die auf unsere Bestimmung als Weib Einfluss haben*”). Mums nav nepieciešama strauja drosme un Herkulesa spēks, lai grieztu krūti pretī briesmām un varmācībai, vienīgi klusa iecietība, lai spētu tās abas panest. Tādēļ mums jāmacās un jāizkopj vispirms tas, kas palīdz izveidot šo iecietību.”¹⁷⁹ Labākie līdzekļi šādam nolūkam, pēc autore domām, ir „skaistie, aizkustinošie piemēri iz vēstures” un

^a Viņa apelē pie saprāta – Apgaismības laikmeta pamatkategorijas!

„daiļās mākslas”, jo īpaši „mūzika, kam jāpadara smalkākas un līdz ar to – arī maigākas mūsu jūtas.”¹⁸⁰ Diemžēl, līdz šim vācu historiogrāfijā Sofijas Bekeres uzskati sievietes emancipācijas jautājumā nepelnīti sašaurināti un piezemēti, pielīdzinot tos gandrīz vai mietpilsones līmenim. A. Pelcas viedoklis jau tika pieminēts. Arī S. Holendere uzskata, ka “Sofija Švarca visā visumā pieturas pie sava laika sievietes sūtības; sievietei – pacietīgi – jāpieņem pasaule, kāda tā ir, tomēr tai arī jājautā pēc līdzekļiem, kādā veidā “mēs spētu mūsu sieviešu eksistenci iznest cauri dzīvei pēc iespējas lietderīgāk un laimīgāk.”¹⁸¹ Gara izglītošana ir vienīgi daļa kopējā pasākumu plānā: “Iespēju palūkoties ārpus mājas iezoga un padarīt dzīvi lietderīgāku un laimīgāku viņa saskata ceļojumos, kuri vienlaicīgi nozīmē arī gara izglītošanu”.¹⁸²

Bet S. Holendere tomēr sper soli vēl tālāk – viņa apgalvo, ka Sofija Bekere atzīstot sievietes zināšanu ierobežotību, salīdzinot ar vīrieša zināšanām: “Neskatoties uz viņas pozitīvo skatījumu uz ceļojošo sievieti, viņa tomēr neiet tik tālu, lai savas zināšanas ceļojuma laikā pielīdzinātu vīrieša zināšanām. **No pilsētu aprakstīšanas viņa atsakās**, jo tas, kā viņa uzskata, prasītu zināšanas, kādu sievietei, kas nevēlas būt izņēmums savā dzimumā, nevar būt”.¹⁸³ Tālāk attīstot savu domu, S. Holendere pamatojumam izmanto citātu no pētījuma, kam ar S. Bekeres grāmatu nav nekāda sakara, proti, Barbaras Kortas (*Barbara Korte*) “*Der englische Reisebericht*” („Angļu ceļojuma apraksts”) : “Atsakoties no lietu aprakstīšanas, kuras atrodas ārpus sfēras, kas saistīta ar sievietes dzimumu, arī Sofija Švarca atbalsta izplatīto uzskatu, ka “sievietes saprāts dialogam ar noteiktiem pieredzes un zinātnes apgabaliem ir sliktāk apbruņots, nekā vīrieša” (seko minētā atsauce).¹⁸⁴ Un secinājums ir šāds (tiesa gan, norādot uz kopīgo iezīmi ar S. fon La Rošu: “[...] abas sievietes atbalsta sieviešu ceļojumus un rāda paraugu. Tomēr ar to tiek domāts noteikts, sieviešu dzimumam specifisks ceļojums: tam jāatnes labums, jāizglīto gars un satura ziņā jāapmierinās ar sievietes sūtību, tā domā Sofija fon La Roša; tam **jāsagādā pilsoniskās ērtības**, tā Sofija Švarca: jāpamodina **interese pēc mājas kopšanas un uzturēšanas**.”¹⁸⁵

Diemžēl, abas cienījamās pētnieces izmantojušas tikai divus teikumus no “Vēstulēm”, bet ne Dienasgrāmatu, bet tieši tur jau arī atklājas Sofijas *īstie* uzskati.

Vispirms – vai Sofija “atsakās no pilsētu aprakstīšanas” un ja jā – kālab viņa to dara? Ja palasām “Vēstules” (kas tiks citētas zemāk), redzam, ka tas nemaz tā nav; tiesa – pilsētu apraksti, kas sastopami Dienasgrāmatā, nav tik detalizēti. Pie tam Sofija ne tikai apraksta pilsētu kopskatu, bet, ja tas ir vajadzīgs, nevairās arī no atsevišķu objektu – piemēram, hospitāļu – sīka apraksta. Galvenā atšķirība tomēr slēpjas *prioritātēs*: tas, kas ir būtisks N. fon Himzelim, un bez kā pilnīgi nav iedomājami F. Nikolai ceļojumu apraksti – proti, skaitļi (gan runājot par attālumiem, gan naudas sistēmām, gan Zviedrijas kalnos izraktajiem vara rūdas birkavu tūkstošiem) – Sofijai ir pilnīgi **nebūtiski**. Un runa

nebūt nav par to, ka viņa **sava prāta** spējas (nemaz jau nerunājot par visa sieviešu dzimuma prāta spējām) stādītu zemāk par vīriešu prāta spējām (lai arī pieklājības dēļ viņa minētajā ievadā varbūt piekāpjas vīriešiem) – kā jau teikts, dominantes viņas Vēstulēs un Dienasgrāmatā ir citas. Un te nu parādās tas, uz ko norāda U. Henšels un citi vācu ceļojumu literatūras pētnieki – proti, **paradigmatu maiņa**.

Kas tad ir svarīgākais Sofijas vēstulēs un jo īpaši – Dienasgrāmatā?

Aspektā, kādā viņa šo jautājumu pasniedz, izpaužas Sofijas kā sieviešu emancipācijas priekšvēstneses dziļākā un būtiskākā nozīme. Ja visi līdz šim pieminētie vīrieši-ceļotāji (kā vācbaltu, tā vācu) pievēršas galvenokārt **ārējiem** objektiem, cenšoties tos aprakstīt un analizēt pēc iespējas sīkāk un daudzpusīgāk, Sofijas galvenais novērošanas objekts ceļojuma laikā ir **viņa pati** – bezkaislīgi fiksēta un aprakstīta neskaitāma artefaktu daudzuma vietā stājas subjektīvais pārdzīvojums, pasaules **kvantitatīvās** uztveres vietā stājas tās **kvalitatīvā** uztvere. Protams, atsevišķi kvalitatīvās uztveres elementi sastopami jau Himzelim, tomēr tik tīrā veidā tie šeit parādās pirmoreiz. Īpaši Dienasgrāmatā pilnā mērā var runāt par „es” – iesaisti.

Uz savu subjektivitāti ceļojumā redzētā atspoguļojumā “Vēstulēs” norāda autore pati: “Neaizmirstiet, ka es Jums vienīgi parādu, kā lietas iedarbojās uz **mani**, kā tās atklājās **manām** acīm; [...]”¹⁸⁶

Uztvēruma ziņā Sofijai ir viena priekšrocība – viņa nāk no provinces – pat ne no provinces mazpilsētas, bet no īstiem laukiem; tādēļ viņas uztvere ir svaiga, šeit nav nekā no snobiskās “tas-jau-man-nav-nekas-jauns” intonācijas. Tādēļ, nokļūstot ārzemēs, gandrīz viss viņu pārsteidz, visu viņa samēro ar iepriekšējo pieredzi, viss viņa izraisa pārdomas (refleksijas).

Par savām izjūtām Sofija ziņo jau, aprakstot izbraukšanu no Mītavas:

„Šķiršanās no Mītavas manai sirdij bija grūta vienīgi reflektēto sajūtu dēļ [(“*nur durch reflektierte Empfindungen*”)]¹⁸⁷

Pie tam, kā jau teikts, ceļojuma apraksta adresāts bija jaunas meitenes, kuras vēl nekad nebija bijušas ārzemēs. Tātad Sofija ne tikai pati uztvēra apkārtni subjektīvi un emocionāli – viņa it kā mudināja to pašu darīt arī savas lasītājas.

Autore pārdzīvo nesaskaņu starp iztēlē radīto priekšstatu (ekspektācijām) un realitāti, kas bieži projicējas kā vilšanās sajūta (objekti nav tik lieli, kā iztēlots, vai arī otrādi – tie ir pārāk lieli): tā, piemēram Lībavā pirmo reizi dzīvē skatot jūru un īstu kuģi, viņa nemaz nav patīkami pārsteigta: “Nu es pirmoreiz esmu skatījusi pasaules jūru – tomēr varbūt tās mierīgums mani ietekmēja daudz mazāk, nekā biju gaidījusi. Manas dvēseles priekšstati par kuģi arī bija daudz lielāki par to iespaidu, kādu uz mani atstāja īsts kuģis”¹⁸⁸. Tomēr dzīves patiesību viņa vērtē augstāk par patīkamām izjūtām: „Tomēr esmu

priecīga arī par šādu savu ideju bagātinājumu – ja tās nav lielākas, tad toties – konkrētākas un patiesākas”¹⁸⁹

Līdzīga plaista starp iedomāto un ieraudzīto sagaida arī Berlīnē “pa kuras vārtiem vēl es iebraucu ar tūkstoš priekšstatiem par priekiem, kas mani sagaida” :

„Nu tu esi šeit lielajā, skaistajā karaļa pilsētā Berlīnē, kura tev tur simtjūdžu tālumā tēlojās bieži sapņos, vēl biežāk fantāzijās. Kāpēc tu nepuksti stiprāk, mana sirds, kad manas acis nu beidzot īstenībā skata to, ko tu tik ilgi esi gribējusi skatīt? Man gandrīz gribētos teikt, ka **mūsu prieks par lietām izbeidzas**, tiklīdz fantāzijai, tās skatot īstenībā, jāiespiežas zināmos rāmjos.”¹⁹⁰

Prūsijas galvaspilsēta Sofijai neiepatīkas. „Nu tad dzīvo sveika, Berlīne, manu prātu tu esi vairāk aizkustinājusi, nekā sirdi!”¹⁹¹ – tā viņa no tās atvadās. – „Cilvēki taču dzīvo visur, un ciemu iedzīvotāji var būt interesantāki, nekā pilsētu”.¹⁹² „Mūsu jaunie kungi”, pēc viņas domām, braucot cauri laukiem, „nezina neko vairāk par to, kā izskatās iebraucamā vieta”. „Tomēr, es domāju – ja cilvēks ar gaišu dvēseli ceļo pat caur smilšainu, neievērojamu zemes nostūri, viņš tomēr var atrast pietiekoši daudz, lai nodarbinātu galvu un sirdi. [...] Ja es būtu pietiekoši bagāta, lai ceļotu saskaņā ar savu fantāziju, es uzkavētos tiklab lielās pilsētās, kā zemnieku būdiņās. Šādā veidā, es domāju, labāk atklātos nacionālais raksturs”.¹⁹³ Atgriežoties mājās caur Prūsiju, viņa dzird “zemniekus citu ar citu runājam vardu valodā; tai ir līdzība ar latviešu [valodu]. Tomēr katrs zemnieks runā arī vāciski, un bērni mācās vāciski rakstīt”.¹⁹⁴

Bieži salīdzinājums ar Kurzemi nenāk ārzemēm par labu. Tā, piemēram, nepatīkami pārsteigta par Prūsijas muitas ierēdņu korumpētību, viņa norāda, ka Kurzemē nu gan ierēdņi esot daudz godīgāki: „Mūsu zemes ļaudīm ir tikai ierobežotas iespējas, un tādēļ sudrabu un zeltu tie netur tik lielā vērtē, kā labu dzelzs gabalu^a, kura pielietojums tiem labi pazīstams”.¹⁹⁵

Tāpat Kurzemes muižnieku vienkāršībai runā par labu arī salīdzinājums ar Kēnigsbergas dižciltīgajiem: “Es biju pārsteigta par to, ko viņš man stāstīja par Kēnigsbergas dižciltīgo augstprātību, un ar tīru sirdsapziņu varēju viņam apliecināt, ka man kā kurzemiecei tā ir pilnīgi sveša. Un, to apliecinot, es izjutu īpašu maigumu pret savu tēvzemi. [...] Mācītāji [Kēnigsbergā] nekad pie kāda grāfa neierodas bez apkakles un apmetņa, viņu sievas skūpstā cienīgajai kundzei roku un priekšautu ”¹⁹⁶

Interesanti, ka “Vēstulēs” minētā kārtu sistēmas un jo īpaši aristokrātu tēma tiek vēl vairāk saasināta, lai gan varētu prognozēt pretējo – šādā plašākai sabiedrībai domātā izdevumā autore izteiksies piesardzīgāk, nekā privātā dienasgrāmatā. Norādot, ka Prūsijā ne tikai aristokrātija kā kārta esot privilēģēta, bet tā piedevām vēl daloties sīkāk, un grāfi un pulku komandieri veidojot augstāko

^a Proti, no dzelzs izgatavotos medību ieročus.

muižniecību^a, Sofija komentē: “Jau pats šāda veida dalījums Kurzemē izraisītu sašutumu, (*empörend sind*) jo šeit nepazīst nekādu atšķirību un visi bauda vienādas tiesības; grāfa nosaukums nenozīmē kārtas pārkumu, bet ir vienīgi tituls.”¹⁹⁷. Dienasgrāmatā pārdomas par attiecībām starp dažādām aristokrātu hierarhiskajām grupām ilustrē vēl stāstījums par Kēnigsbergas kanclera Korfa dēlu, kurš iemīlējies pie augstākās aristokrātijas nepiederošā meitenē. Tas beidzas ar atziņu: ”šādā veidā [t. i., caur personīgiem pārdzīvojumiem] [...] cilvēks visātrāk atgriežas pie zaudētās patiesības. Būtu labi, ja mēs audzināšanā lielāku vērību pievērstu tam, lai **katru aizspriedumu un saprāta maldu ļaunās sekas**, kas, diemžēl, visbeidzot ieaužas mūsu sajūtās, ļautu viņiem pašiem izbaudīt uz savas ādas. Man šķiet [...] ka **saprāta** argumenti neko daudz nespēj pret **nepareiziem priekšstatiem**, kas jau kļuvuši par paradumu.”¹⁹⁸ Šajā izteikumā izmantota klasiskā Apgaismotāju terminoloģija: “saprāts”, kas tiek pretstatīts “aizspriedumiem” jeb “nepareiziem priekšstatiem, resp. jēdzieniem (*falsche Begriffe*), pie tam “aizspriedumiem” pierakstot galveno vainu sabiedriskajās negācijās.

Ja Dienasgrāmatā autore vienīgi norāda, ka “šejienes [Kēnigsbergas] pilsonis pie savas pazemošanas pats ir vainīgs”,¹⁹⁹. tad Vēstulēs viņa arī paskaidro, kāpēc: “zemākās kārtas [tātad ne vairs “pilsoņi”! – E. C.] ir vainīgi, jo pārāk lišķīgi [*zu kriechende*] parāda godu dižciltīgajiem, kuri tos nicina.”²⁰⁰

Seko vēl viens pierādījums, Sofijas Bekeres uzskatu demokrātismam un viņas cieņai pret jebkuru cilvēku, neatkarīgi no izcelšanās: “Es esmu tālu no tā, lai aizstāvētu lepnību, tomēr zināmu ceļu pašcieņu (*gewisses edles Selbstgefühl*) es gribētu katrās cilvēciskās krūtīs iedēstīt.”²⁰¹ Tomēr viņa pievēršas arī zemāko slāņu lepnībai: “Arī pilsoņu un zemnieku lepnums – arī tas ceļas no **saprāta vājuma**.”²⁰²

Strīdīgais teikums, no kura S. Holendere izdarījusi jau minēto, diemžēl, kļūdainu secinājumu par Sofijas Bekeres it kā tieksmi pēc pilsoniskajām ērtībām” un “interesi par mājas kopšanu un uzturēšanu”, novērtējot to kontekstā ar nākošo, iegūst pavisam citu jēgu. Tomēr ir lietderīgi to vispirms citēt oriģinālā: “*Meine vorzügliche Aufmerksamkeit richte ich auf das Innere der Haushaltungen, und suche durch Vergleichung Kenntnisse zu erhalten, die mich zu der Stand setzen, das Beste mir eigen zu machen.*”²⁰³ („Savu vislielāko uzmanību es pievēršu mājsaimniecības iekšējam iekārtojuma, mēģinot ar salīdzinājumu pasmelties zināšanas, kuras man dotu iespēju iegūt sev vislabāko”. No minētā teikuma tiešām varētu secināt, ka Sofijai visvairāk rūp “mājas iekšējais iekārtojums”, ja nebūtu nākošā, kurš viņas domu konkretizē: “*Besonders wissen Sie, wie aufmerksam ich stets gewesen bin, das beste*

^a Dienasgrāmatā pie “augstākās aristokrātijas” pieskaitīti impērijas grāfi un virspadomnieki (Schwartz, 1884, S. 14).

Verhältniss zwischen Herrschaften und Gesinde zu finden; Sie wissen auch, wie wenig zufrieden ich in diesem Stück mit den meisten Haushaltungen war ²⁰⁴ (“Jūs sevišķi labi zināt, cik lielu uzmanību es vienmēr esmu pievērsusi tam, lai atrastu vislabākās attiecības starp **muižniekiem** un **saimi**; Jūs zināt arī, cik maz esmu apmierināta ar šo lietu lielākajā daļā māsaimniecību.”) Tālāk viņa pāriet tieši uz Kurzemes apstākļiem: “*In unserm Vaterlande ist das kein Wunder, da die Leibeigenschaft überhaupt noch das wahre Verhältniss des Menschen zum Menschen verrückt*” ²⁰⁵ (“Mūsu tēvzemē tas nav nekāds brīnums, jo **dzimtbūšana vispār izkropļo istās attiecības starp cilvēkiem.**”) Tātad autore šeit nepavisam nav nodomājusi atvest no ārzemēm savu tautas māsu pamācīšanai dažādus “sieviešu rokdarbus, gaumīgas un ērtas mēbeles utt.”, kā iesaka F. Poselts un kā liekas S. Holenderei, bet domā par muižnieku-saimes attiecību uzlabošanu, konkrētāk – šeit parādās tieša, lai arī pārāk vispārīga, dzimtbūšanas kritika. Atsevišķi līdzīgi, sporādiski teikumi atrodami arī “Dienasgrāmatā”: piemēram “Pomerānijas smiltis un sliktā apkārtnē [...] tāpat kā daudzas citas, nes patiesību uz pieres: “Nabadzība ir verdzības bērns”. Šeit dzimtbūšana sniedzas tik[pat] **tālu, kā Kurzemē**, un varbūt arī no šejienes nāk zemes drūmums.” ²⁰⁶ No minētā netieši var spriest par Sofijas viedokli dzimtbūšanas sakarā: „Lielākā daļa mūsu muižu īpašnieku rūpējas vienīgi par to, lai palielinātu savus labības laukus un gūtu savtīgu baudījumu, krājot kaudzē spožus dālderus, pie kuriem **bieži līp zemnieku baiļu sviedri (Angstschweiss)**.” ²⁰⁷

Tomēr ar to arī izbeidzas autores izteikumi “muižnieku un saimes”, resp., zemnieku kontekstā. Tālākajā tekstā šie jautājumi, pretēji solītajam risināti netiek. Nepaliek skaidrs, no kurienes tiks ņemti pozitīvie paraugi un kādi tie būs. Tajā pašā laikā tomēr arī **nekur** neparādās pamācības, kā veidot “ērtu un omulīgu mājas modeli”.

Nav taisnība arī tas, ka Sofija nekur neraksturo apceļotās vietas – pretēji tam, ko viņa pati raksta ievadā. Tiesa, viņa vairāk cenšas saskatīt būtisko un galveno – galvenokārt saimnieciskajā jomā un iedzīvotāju materiālajā stāvoklī. ^a

„Bamberga ir jau simt reižu dzīvāka, nekā Baireita. [...] Tā ir ļoti liela, šī vecā bīskapa pilsēta, un – kas man likās īpaši uzkrītoši – ar ārkārtīgi lielu lopu tirgu. Šeit tiek pārdoti lieli, skaisti, tumši sarkani vērši; aizjūgs no tiem maksā no 50 līdz 100 reihsdālderu. Viņus lieto zemkopībā, kā arī lai pārvadātu nastas.” ²⁰⁸

„Frankfurte pie Mainas, 24. jūlijs. Vircburga izceļas vīna kalnu ziņā [...] Pilsētai pieder ap 30 000

^a Citus citātus sk. 4. 2. 1. nodaļā.

vīnadārzu...] Apkārtne no Ašafenburgas līdz Hānavai ir pilnīgi līdzena, taču pietiekami auglīga vīnogulājiem, augļiem, labībai un dārzeņiem. [...] Sakņu un labības lauki ir pilni ar augļu kokiem, kas vai lūst no augļiem. Es Hānavā nobraudīju arī pirmos bumbierus.”²⁰⁹

„Frankfurte, 28. jūlijs. Visbādene atrodas tikai divu stundu attālumā no taisnā ceļa ...Pilsēta nav liela, un arī peldu iestādes ir tikai dažas. [...] Vīns dod lielāko daļu no domdekāna ienākumiem, kam pieder Hohheimas ciemats ar tā svētītajiem dārziem. Šeit jau aug mandeļkoki.”²¹⁰ „Frankfurte pie Oderas, 20. augusts. Visu ceļu cauri Nīderlandu mēs nesatikām nevienu paņķu. Apkārtne ir vienmuļa un līdzena, augsne – smilšaina. [Aiz Torgavas] beidzās Saksijas robeža, un robežstabu dzeltenās svītras Bēskovā – pirmajā Prūsijas robežpunktā – pārvērtās zilajās.”²¹¹

Bet apdzīvoto vietu apraksts Sofījai, kā jau teikts, ir sekundārs. Viņas galvenais mērķis ir iepazīšanās ar interesantiem un garīgi bagātiem cilvēkiem. Šādas pazīšanās arī tiek nodibinātas: Berlīnē – ar dzejnieku un filozofu, par vācu Horāciju dēvēto Kārli Vilhemu Ramleru (*Karl Wilhelm Ramler*), mākslinieku-grafiķi Daniēlu Hodovecki (*Daniel Chodowiecky*), filozofu Mozesu Mendelszonu; Drēzdenē – ar izdevēju un rakstnieku Frīdrihu Nikolai, gleznotāju Antonu Grafu (*Anton Graff*), rakstnieku Augustu Gotlību Meisneru (*Anton Gottlieb Meißner*), dzejnieku Johanu Arnoldu Ebertu (*Johann Arnold Ebert*), dzejniekiem brāļiem Kristiānu un Frīdrihu cu Štolbergiem-Štolbergiem (*Christian und Friedrich zu Stolberg-Stolberg*); dzejnieci Kristīni (Tīnu) fon Brīlu (*Christina von Brühl*), komponistiem Jozefu Šusteru (*Joseph Schuster*) un Johanu Gotlību Naumani (*Johann Gottlieb Naumann*), ainavu gleznotāju un grafiķi Adriānu Cingu (*Adrian Zingg*); Karlsbādē – ar gleznotāju un grafiķi Johanu Kristiānu Reinhartu (*Johan Christian Reinhart*). Leipcigā viņas satiekas ar komponistu Johanu Ādamu Hilleru (*Johann Adam Hiller*), ar kuru nesen atpakaļ iepazīnušās Mītavā; ar rakstnieku un pedagogu Kristiānu Fēlikšu Vaizi (*Christian Felix Weiße*), filozofu un mediķi Ernstu Platneru (*Enst Plattner*), gleznotāju Ādamu Frīdrihu Ēzeru (*Adam Friedrich Oeser*), grafiķi Johanu Frīdrihu Bauzi (*Johann Friedrich Bause*) un izdevēju Johanu Gotlobu Braitkopfu (*Johann Gottlob Breitkopf*); Hallē – ar dabaszinātnieku un ceļotāju Johanu Reinholdu Forsteru (*Reinhold Forster*), teologiem Johanu Solomo Zemleru (*Johann Salomo Semler*) un Johanu Augustu Eberhardu (*Johann August Eberhard*); Desavā – ar Anhaltes firstu Leopoldu Frīdrihu Franci un (*Leopold Friedrich Franz Fürst von Anhalt-Dessau*), viņa laulāto draudzeni Luīzi (*Louise Henriette Fürstin von Anhalt-Dessau*), pedagogu un izglītības novatoru Johanu Bernhardu Bazedovu (*Johann Bernhard Basedow*); Vilferodē – ar dzejnieku Leopoldu Frīdrihu Ginteru fon Gēkingu (*Leopold Friedrich Ginter von Goeckingk*); Getingenā – ar dzejnieku Gotfrīdu Augustu Birgeru (*Gottfried August Bürger*), ar vēsturnieku Augustu Ludvigu fon Šleceru un matemātiķi Abrahamu Gothelfu Kestneru (*Abraham Gotthelf Kästner*); Erfurtē – ar štathalteru Dalbergu (*Dahlberg*), ar

aktrisi un dzejnieci Sofiju Albrehtu (*Sophie Albrecht*), galveno lomu tēlotāju Šillera lugās un viņa draudzeni; Gotā – ar dzejnieku un dramaturgu Frīdrihu Vilhelmu Goteru (*Friedrich Wilhelm Gotter*); Veimārā – ar dzejniekiem Kristofu Vīlandu, Johanu Volfgangu Gēti, ar literātu un mūziķi Johanu Joahimu Bodi (*Johann Joachim Bode*), filozofu un teologu Johanu Gotfrīdu Herderu (*Johann Gottfried Herder*), ar galmadāmu, Gētes draudzeni Šarloti fon Šteinu (*Charlotte Albertine von Stein*); Halberštātē – ar dzejnieku Johanu Vilhelmu Ludvigu Gleimu (*Johann Wilhelm Gleim*); Hamburgā – ar dzejnieku Frīdrihu Gotlību Klopštoku (*Friedrich Gottlieb Klopstock*), aktieri, dramaturgu un teātra direktoru Frīdrihu Ludvigu Šrēderu (*Friedrich Ludwig Schröder*), ārstu un dabaszinātnieku Johanu Albertu Reimarusu (*Johann Albert Reimarus*) un viņa māsu rakstnieci un pedagoģi Elīzu („Hamburgas mūzu”) (*Elisa Reimarus*), komponistu un ērģelnieku Filipu Emanuēlu Bahu (*Philipp Emanuel Bach*), dzejnieku Matiasu Klaudiju (*Matthias Claudius*), lieltirgotāju un Apgaismības ideju izplatītāju Georgu Heinrihu Zīvekingu (*Georg Heinrich Sieveking*) un daudziem citiem. Lielākā daļa no šī garā, bet tomēr nepilnīgā saraksta ir ievērojami vācu Apgaismības un (vai) Vētras un dziņu laikmeta darbinieki un pieder brīvmūrnieku vai iluminātu organizācijām.

Tādējādi par galveno viņas apraksta objektu kļūst cilvēks. Sofija ir cilvēciski siltu un neformāli brīvu attiecību piekritēja; tādēļ daudzviet viņu sarūgtina ceremonialais vēsums un stīvums, kas valda vācu pirmo galmos, bet visvairāk – nepārvaramā robeža starp dižciltīgo kārtu un pārējiem. Saskaņā ar stingro etiķeti, kas oficiālās pusdienās vai ballēs ļauj ielūgt vienīgi aristokrātus, no visām Kurzemes dāmām tajās tiek uzaicināta vienīgi Elīza – Sofijai un Jūlijai Reihartei kā pilsoņu kārtas piederīgajām jāpaliek mājās. Tā Gotā Elīzu pie sevis ielūdz hercogiene: „Mums – lai slavētas debesis – šāds gods netika parādīts, jo mēs nesaucamies par grāfienēm. [...]”²¹² Līdzīgs gadījums notiek arī Švedtā. Sofija mēģina norīt apvainojumu: „Mana sirds pirmajā mirklī gribēja protestēt pret šķietamo noniecinājumu. – „Muļķe”, es tai čukstēju, „ko gan ir vērts viss uz privilēģijām balstītais gods, ja tas cilvēka dzīvi tik daudzkārt sarūgtina? [...] Visi firsti ir vienādi, un vienīgi aiz vājuma tik ļoti pakļaujas etiķetei un to iegribām, kas viņus ielenc.”²¹³

Arī Veimārā, Apgaismības rezidencē, “ es sāku vēlēties, kaut man būtu kāds ducis dižciltīgu senču [...] Es labprāt būtu pavadījusi Elīzi uz [hercoga] galma, tomēr galma etiķete diemžēl izslēdz no šī goda katru, kam trūkst vārdiņa “fon” [...] Man nu būs jāmierina sevi ar domu, ka varēšu baudīt šo laimi kādā citā pasaulē, kur etiķetes likumi, cerams, būs citādi.”²¹⁴ Privātajā Dienasgrāmatā turklāt vēl visai negatīvi noraksturota hercogiene māte hercogiene Anna Amālija^a, kas publicēšanai domātajās Vēstulēs

^a Anna Amālija (*Anna Amalia*, 1739 – 1807), Saksijas-Veimāras-Eizenahas hercogiene. Pēc vīra nāves no 1759 – 1775 valdīja kā reģente sava dēla, vēlākā Saksijas-Veimāras-Eizenahas lielhercoga Kārļa Augusta vietā. Ar viņas vārdu

protams, nebūtu bijis iespējams: „Kārtas aizspriedumi pie viņas izpaužas ar visu savu neģēlību. [...]. Tuvākā saskarsmē ar viņu stipri var sajust viņas zināšanu un visas viņas būtnes seklumu [...].”²¹⁵ Līdzīgi iespaidi fiksēti arī vēlāk: „Leipcigā, 1784. 15. okt.: Ballē, ko rīkoja šeit iebrāukušie aristokrāti, mēs iepazīnāmies gan ar ģimļiem, bet ne ar cilvēkiem.”²¹⁶; Elriha, 26. nov. ”No stīvās sabiedrības es atgriezos pilnīgi nogurusi. Ne Kurzemē vien atrodami stīvi („*steife*”) un tukši cilvēki.”²¹⁷

Pat attiecībās starp “dižgariem” – Vīlandu, Gēti, Herderu un citiem – valda stīvums un iedomība, etiķete tiek vērtēta ļoti augstu. – „Vēl par vienu ilūziju mazāk manā fantāziju kabinetā” – nopūšas jaunā, dzīvē maz pieredzējušī sieviete.²¹⁸ Līdzīga tendence vērojama pusdienās pie kambarkunga fon Līes (*von Lühe*): „Kā vērojams pie lielākās daļas sabiedrībām, šeit visa uzmanība tiek pievērsta personām ar zināmu slavu vai reputāciju [...]. Patiesā humanitāte patiesi reti sastopama.”²¹⁹

Tomēr nedrīkst apgalvot, ka visi aristokrāti būtu kārtas lepņības pārņemti. Tā: „Šarlotentālē, Holšteinas hercoga lauku rezidencē, mums visiem patika sevišķi labi. Mēs no jauna atradāmies mājā, kurai bija daudz kopīga ar Mazblīdeni [...] Hercogiene ar laipnu rosību tēloja namamāti. Pats hercogs [...], kam sveša jebkāda greznība [...] ar sirsnīgu līksmību notiesāja savu saldējuma porciju, sēdēdams uz sliedīša.”²²⁰ Tāpat arī grāfiene Kristīne Brīla “[...] saņēma savus viesus ar tik dabisku draudzīgumu un tādu nepiespiestību, ka viss sasprindzinājums, visa etiķete palika šimpus mājas durvīm.”²²¹

Kurzemes mācītāja meitu vilina Vācijas garīgās elites sabiedrība, kur viņa tiek uzskatīta par līdzvērtīgu sarunu partneri, kur ar viņas domām rēķinās – tas palīdz celt pašapziņu. Vislabāk viņa jūtas starp literātiem un mūziķiem, ar kuriem sajūt garīgu radniecību. Hubertusburgā, netālu no Drēzdenes, viņa noklausās “harmoniku un lautu valdzinošā harmonijā” pie komponista Naumaņa: “Skaistākā [ir] divu dvēseļu aina, kuras gan savās jūtās satiekas, tomēr katra saglabā savu noskaņu”²²² Par vienu no visiemīlotākām ciemošanās vietām kļūst grāfa Brīla muiža Zeifersdorfa (*Seifersdorf*) Drēzdenes tuvumā. Grāfiene fon Brīla, kura, kā jau teikts, darbojas arī literatūrā, savas muižas parku pārvērtusi “pedagoģiskā ainavā”, sekojot Ruso romāniem un ņemot par pamatu angļu dārzu arhitektūru. Laikā starp 18. gs. 70.- tājumiem un 90. gadiem Zeifersdorfas ieleja bija tikšanās vieta Drēzdenes, Veimāras un Berlīnes pilsoniskajai elitei un māksliniekiem. Tieši Zeifersdorfā Sofija beidzot atrod to, kā dēļ viņa

saista Eiropas kultūrā vēlāk slavenā „Mūzu galma” izveidi Veimārā, tomēr, iespējams, ne vienmēr pamatoti. Aizsākumus panegiriskajam mītam, kas gan zinātniskajā, gan populārajā literatūrā bija valdošais līdz 20. gs. 90. gadiem, radīja J. V. Gēte ar savu hercogienei veltīto nekrologu. Pati Anna Amālija tomēr vairāk, acīmredzot, bijusi aristokrātisku principu cilvēks un stingri sekojusi galma etiķetei, tā ka šajā ziņā Sofijai Bekerei ir zināma taisnība. Protams, hercogiene dziļi izprata mākslu un literatūru, īpaši rūpējās par mūziku; pēc viņas nāves palika milzīga bibliotēka, tomēr viņas mecenātisms nepārsniedza galmā rīkoto pasākumu ietvarus. Objektīvs Annas Amālijas personības un nozīmes izvērtējums sniegts monogrāfijā Berger, Joachim. *Anna Amalia von Sachsen-Weimar-Eisenach (1739–1807). Denk- und Handlungsräume einer „aufgeklärten” Herzogin*. Heidelberg, 2003.

braukusi tik tālu ceļu: “To, ko mana fantāzija bija man priekšā rādījusi kā feju pasauli, es atradu šeit.”²²³

Dabas skaistuma un daudzveidības izraisīto izjūtu tēlojums ir brīžiem sakāpināts un dramatizēts. Fantāziju rosinoši redzes un dzirdes tēli dzimst, ceļojot pa Harcu: ”Skats uz pašiem Harca kalniem, dzelzs āmura dārdoņa, tvaiks, kas pacēlās no kausējamām krāsniņām, veidoja reizē skaistu un briesmīgu ainu, kas spēcīgi nodarbināja dvēseli.”²²⁴ Daba tiek uztverta kā Dieva gara emanācija: „Mūsu ceļojuma beigās uzlēca spožs mēness. Venēra un Marss uzticīgā tuvumā spīdēja pie debesīm. Mākoņi, gluži kā mirušo garu mājvietas, slīdēja pa debesīm. Ak, Dievs, kam gan vajadzīgi tempļi un altāri, lai Tevi pielūgtu! Debesis izsaka Tavu lielumu, Tavu mīlu!”²²⁵ Svešatnes iespaidi, sentimentālisma noskaņu ietekmēti, atklāj autore pieķeršanos dzimtajai Kurzemei: “[...] klausoties Corgas (*Zorga*) svinīgajā čalošanā nakts tumsas aizsegā, es labprāt pārceļos uz savām tēva mājām. Tur es bieži ar sajūsmu noklausījos mazās Auces burbuļošanā, plūcu tās krastos pirmos ziedus un viju tos dzimšanas dienas vainagā Tev, mīļais tēvs!”²²⁶. 1785. gada Jāņu dienas rīts Karlsbādē savukārt modina smeldzīgas izjūtas: „Šī diena man ārkārtīgi bieži atsauc atmiņā Kurzemi, un šeit man pietrūkst skanīgā prieka, kurš pie mums valda pilsētās un uz laukiem. Neviena dziesma neatskan mežos, neviens ziedu vainags netiek nopīts”.²²⁷

Ceļojums palīdz nonākt arī pie dažām patiesi dzīvesgudrām atziņām: „Īstā, patiesā laime aizvien paliek maldu tēls, kam mēs bieži steidzamies pakaļ caur [svešām] zemēm, pāri jūrām ar priekšstatu: tur tā būs vai šeit tā būs; un, kad esam to panākuši, spējam noturēt tikpat maz, kā jebkuru citu mirāžu.”²²⁸ un: „Nekas, tā es domāju, nevar no ārienes iedarboties uz mūsu svētlaimi, pat bagātā radītā pasaule nē, ja mums pietrūkst iekšēja miera.”²²⁹

Sofijas Bekeres kā literātes raksturojums nebūtu pilnīgs, ja netiktu pieminēta kāda viņai ļoti būtiska īpašība – spēja ar humoru paraudzīties uz dramatiskām situācijām. Tā, piemēram, Sofijas un Elīzas nevaldāmu smieklu lēkmi izsauc mājvietas saimnieka nopietni domātais ieteikums cīņā ar vēdergreizēm kādā čehu ciematiņā.^a Arī tad, kad gadās domstarpības ar kādu īpaši negantu iebraucamās vietas turētāju (pārāk liela rēķina dēļ), kā, piemēram, Saksijas mazpilsētiņā Lukavā, autore atzīstas: “Es labprātāk būtu smējusies, nekā dusmojusies.”²³⁰ Sofijas humoristes talants atklājas dažādu sadzīvisko situāciju tēlojumā, neatkarīgi no tā, vai darbības vieta ir firstu pils vai provinciālas muižas ķēķis: tā, piemēram, Zondershauzenā, netālu no Veimāras, valdības padomnieks Rings otrreizējā laulībā apprecējies ar kādu šejienes meiteni, bet viņa 21 gadu vecais dēls – ar 76 (!) gadus vecu, bagātu atraitni, kuru “sākumā es noturēju par šīs ģimenes vecmāmiņu. Viņa bija zīdā tērpta, nēsāja diadēmu un ap atsegto kaklu un rokām – īstas pērles [...] Cik pārsteigta es biju, kad no viņas pašas

^a Schwartz, 1884, S. 33., sk. 140. lpp. Pielikumā.

mates izdzirdot, ka viņa jau apprecējusi ceturto vīru, un paskatījies uz jauno ģeķi. Likās, ka man piemētīsies no smiekliem krampji, un tikai doma, ka vecā kundze laikam sajukusi prātā, lika man savaldīties.”²³¹

Otra kolorītā ainiņa tapusi, novērojot virtuves batālijas Vilferodes muižā: ķēkša, “kura mīl dejas un pretējo dzimumu, izlikusi lamatas godājam Tollam^a – tikai viņš nevēlas, lai viņu tajos sagūstītu un izrāda lielākas jūtas pret labās Lores, kam ir tas gods ieņemt ķēķa meitas posteni, uzplaukstošajiem daiļumiem. Lai cik labi un ar prieku Lore savu amatu arī nepildītu, ķēkšas greizsirdīgā mīla vienmēr atrod ieganstu viņai ar pāris pļaukām likt atzīt, kura šeit ir noteicēja. Sākumā Lore to arī atzina, bet tagad, kad vieglākais dzīvesveids un labākais kumoss, kas tai atlec, izveidojuši viņas ķermeni, arī viņas gars ir saņēmis spēkus, lai varētu sākt domāt par katra cilvēka dabiskajām tiesībām^b, un tas jau viņu attīstījis tik tālu, ka pret draudošajām pļauku briesmām tā nodrošinājusies ar pamatīgu koka gabalu aizsardzībai un atriebībai.”²³² Protams, ka abi citāti arī šoreiz pieder daudz atklātākajai “Dienasgrāmatai”^c.

Tomēr, neskatoties uz palaikam spoži notēloto optimismu, ceļojuma pieredze Sofiju Bekeri atbrīvojusi no dažām ilūzijām:

“Kad es tagad domās atkāpjos atpakaļ laikā, kad es katru, kas bija bijis ārpus Kurzemes, uzlūkoju ar slepenu skaudību un biju cieši pārliecināta, ka tiem, kas daudz ceļojuši, **jābūt arī laimīgiem**, tad es redzu, cik ļoti šie mani priekšstati šai ziņā ir izmainījušies.”²³³

3. 7. 3. Elīza fon der Reke

Kā norādījis J. Ekhardts, 18. gadsimta otrajā pusē “ļaudis izjuta kaislīgu vajadzību pēc draudzības un maigām jūtām, aizrāvās ar teātri un lauku svētkiem, viņus apgaroja cilvēces progress – tas bija nevainīgu izpriecu un sentimentālas eksaltācijas laiks”²³⁴

S tarp apskatāmā laikmeta personībām droši vien būs grūti atrast tādu, kurai šie vārdi piedienētu vairāk, nekā Elīzai fon der Rekei^d. Tajā pašā laikā viņas pasaules uztverei un daiļradei piemīt ne tikai sentimentālisms, bet arī Apgaismības ideju ietekmēts nonkonformisms un sociālā kritika. Laikā no 1789. līdz 1795. gadam viņa uzturējusies galvenokārt Vācijā, uz īsāku vai garāku laiku atkārtoti apmezdamās dažādu valstu un valdnieku – Polijas, Prūsijas, Anhaltes-Desavas, Augustenburgas-Zonderborgas

^a Elīzas kučieris

^b Ironisks mājiens uz Ž. Ž. Ruso ideju par cilvēku dabiskajām tiesībām.

^c Plašāku Karo un Geijera 1884. g. izdotās dienasgrāmatas tekstu sk. Pielikuma 8. nod.

^d E. fon der Rekes biogrāfiju sk. grām. Reke, E. fon der. *Kādas Kurzemes muižnieces atmiņas*, 300. – 326. lpp., kā arī Recke, E. von der. *Tagebücher und Briefe ...*, Hg. von P. Rachel. Leipzig, 1902, Bd. I – II.

(Šlēzvigā-Holšteinā) galmos, kā arī Hamburgas, Lībekas, Drēzdenes, Leipcigas, Hanoveras u. c. pilsētās, Karlsbādes un Pīrmontas kūrortos u. c. 1791. gada novembra beigās viņa uz dažiem mēnešiem atgriežas arī Kurzemē, lai drīz vien to atkal atstātu. Savas dienasgrāmatas E. fon der Reke sāka rakstīt tikai 1789. gada nogalē. Tām piemīt izteikti privāts raksturs: juku jukām aprakstīti iespaidi, situācijas, personas, sarunas, refleksijas un retrospekcijas – gan personiskas, gan politiska un sabiedriska rakstura. Minētajiem notikumiem pa vidu iestarpinātas ziņas gan no Kurzemes (par hercogistes gaidāmo pievienošanu Krievijai un poļu nemiernieku izraisīto zemnieku sacelšanos 1794. g. pavasarī un vasarā), gan Polijas – par krievu karaspēka iebrukumu un poļu varonīgo pretošanos. Autore centusies iespējami sīkāk fiksēt savas ikdienas notikumus, tomēr ne jau tie atrodas uzmanības centrā. Ārējie notikumi kalpo vienīgi par ierosmēm pārdomām un vispārīnājumiem, kuros atklājas viņas sabiedriskie, politiskie un reliģiskie uzskati. Elīzu varbūt vismazāk no visiem šeit apskatāmajiem ceļotājiem interesē pilsētu labiekārtojuma pakāpe, ceļojuma izmaksas vai apmeklējamo valstu saimnieciskais stāvoklis (izņemot vienīgi sociālos kontrastus). Galvenais ir tas, kā ārējie apstākļi ietekmē viņas iekšējo pasauli. Otra svarīga īpatnība – Elīza gandrīz nekad nav viena, vienmēr ap viņu ir sabiedrība – garīgi radniecīgāki vai mazāk radniecīgi, tuvāki vai svešāki, dārgāki vai vienaldzīgāki cilvēki. Tie pārstāv plašu politisko uzskatu spektru – no pārliecinātiem aristokrātiem, kā Krievijas sūtnis Hamburgā grāfs fon der Gole un grāfi Šūlenburgi, līdz Apgaismības un Franču revolūcijas līdzjutējiem kā Hamburgas tirgotājs G. H. Zīveking un pat ateistiem, kā Reimarusu ģimene turpat. Viņas tuvu draugu vidū ir gan valdnieki, kā Augustenburgas-Sonderborgas-Gliksburgas princis, tā pavisam vienkārši cilvēki, pilsoņu kārtas pārstāvji – kā meiteņu pansionāta audzinātāja Karolīne Rudolfi vai gluži trūcīgā Greves jaunkundze Hamburgā. Elīzu vienādi uztrauc viņas istabenes slimība, kā draudzenes – Anhaltes-Desavas firstienes Luīzes vientulība un ciešanas viņas nelaimīgajā laulībā.

Bildungsbürgertum un sentimentālisma laikmetam raksturīgā nepieciešamība pēc draudzības un tās retrospekcijas Elīzu pavada arī svešās zemēs. (“No sevis paša cilvēks nespēj aizbēgt arī ceļojumos”), rakstīja Ernsts Blohs.²³⁵ – “Draudzība! Draudzība! Tu manas bieži rūpju pilnās dzīves pavadone! Arī tagad tu mierini manu vientuļo sirdi!”, viņa raksta 1789. gada 26. decembrī.²³⁶ Dienasgrāmatām viņa uztic slēptākās domas un jūtas pēc uzticamākās draudzenes Sofijas Bekeres zaudēšanas. Dažkārt viņa savā tuvumā atrod radniecīgas dvēseles, ar kurām iespējama interesanta domu apmaiņa, biežāk tomēr nē. Berlīnē “skaistās dzīves baudu dienas, kas mani iepriecināja Pīrmontā, ir aiz muguras. Mūsu laiks ir izniekots, un mēs katru dienu pārliecināmies, ka augstākajai sabiedrībai gan svešs ir prieks, ko sniedz garīga saskarsme.²³⁷ Tās pašas svinīgās pieņemšanas un reprezentācijas Prūsijas galmā, kuras ar tādu sajūsmu apraksta H. fon Ofenbergs, Elīzā sava bezpersoniskuma dēļ izraisa vienīgi riebumu: “Berlīne, 21. sept. [...] es biju cerējusi šovakar baudīt patiesi apgarotu sabiedrību Struenzē personā, tomēr uz

[Frīdriha II] karalienes atraitnes pavēli man nāksies iespīlēt savu miesu lielajā krinolīnā, lai savai dvēselei liktu garlaikoties pie kāršu galda [...] Vakarā ap 11. Briesmīgākā garlaicība šovakar valdīja galmā. Pie kāršu galda es pārbaudīju savu pacietību, domās biju pie Struenzē un nodomāju, ka manā vietā uz pili tikpat labi būtu varējuši atsūtīt uzvelkamu lelli – starpību neviens pat nemanītu”.²³⁸

Dažkārt antipātijas pret līdzīga veida formāliem pasākumiem liek apkārtni uztvert saasināti un attēlot visai dzēlīgi: “Berlīne, 12. okt. [...] Balle pie hercoga Frīdriha bija tāda, kādu to mums jau bija pareģojis karalis – garlaicīga un smirdīga! Jau ierodoties namā, viesi bija spiesti ostīt veco eļļu, kas bija izmantota mājas un trepju apgaismošanai. Ar pernicu iebeicētās grīdas, pie kurām viesi ejot pielipa, visām istabām piešķīra riebīgu smaku, un arī pie galda daži ēdieni nepatīkami oda. Istabas bija mēbelētas bezgaumīgi, un vienīgi gleznas man patika hercoga Frīdriha namā. Cilvēku bija ārkārtīgi daudz, un es jutos laimīga, kad atradu brīvu krēslu, uz kā apsēsties.”²³⁹ Līdzīgas situācijas tiek minētas regulāri.

Tomēr garlaicība valda ne vien karaļu pilīs, bet arī pilsoņu mājās, lai gan tās iemesls ir cits – tur tā bija ārišķīga greznība, šeit – pašapmierināta mietpilsonība: tā Pinnebergā “Garlaicīgās stundas – lai slavētas debesis! Ir aiz muguras. Uz mani vārda pilnā nozīmē gribēja tikai blenzt. Pie labākās gribas man neizdevās uzsākt saturīgu sarunu. Ierazdamās es atradu sabiedrību spēlējam *l'ombre* un šahu; es pievienojos vispirms *l'ombre* un pēc tam – šaha spēlētājiem, no abām pusēm dabūju dzirdēt, ka viņi ļoti priecājosies ieraudzīt slaveno fon Rekes kundzi un pavadīt ar viņu vakaru. Tad turpināja mierīgi spēlēt tālāk – uzlūkoja mani un laiku pa laikam atkārtoja: viņi ļoti priecājosies, ka es tomēr esot atnākusi, tas esot ļoti laipni. [...] cik bieži cilvēki pārrēķinās savu mērķu sasniegšanā!”²⁴⁰

Kritiska attieksme vērojama arī pret atsevišķām personām – tā Vērlīcā, kur E. D. Bursijs, kā jau minēts, slavē firsta Leopolda veikumu angļu tipa pils un dārza ierīkošanā^a, E. fon der Reke tieši šajā viņa darbības jomā saskata vislielākās negācijas: “Kad es šeit vēroju visus skaistos apstādījumus ap Vērlīcu un pārdomāju, ka viss, kas šeit aicina uz līksmu dzīves baudīšanu, stāv **pilnīgi neizmantots** un ka pat firsts, kurš tā rūpējas, lai padarītu laimīgu savu zemi, ne reizes nav licis salabot kāpnes, pa kurām viņa laulātā draudzene dodas uz baznīcu, un kuras jau pirms pieciem gadiem bija piemērotas tam, lai nolauztu kaklu – tad man liekas, ka firsts drīzāk derētu par dārznieku, nekā par valdnieku, visvairāk tad, kad es redzu, ka visas valsts lietas tiek atstātas novārtā [...]”²⁴¹ Pie tam savu laulāto draudzeni “firsts kopš dažiem mēnešiem pavisam vairs neievēro un šejienes galma salašņas pret nabaga cietēju izturas kā īsts odžu dzimums”.²⁴²

Tomēr ar visstingrāko mērauklu Elīza, kā jau sieviete, vērtē sava dzimuma pārstāves, īpaši tās, kuras

^a Sk. 3. 3. nodaļu.

(viņasprāt, nepelnīti) ieguvušas piekrišanu pie pretējā dzimuma un līdz ar to – augstāku sociālu statusu. Šeit viņas novērošanas spējas darbojas īpaši asi. Tā Pīrmontas kūrortā “Kādreiz tik skaistās grāfienes Gercas izskatam būtu jāattur katru izvirtīgu sievieti no baudkāres ceļa – savos 24 gados viņai ir 40 gadus vecas koķetes novītusi seja. Viņas zobi, kas vēl pirms trim gadiem baltumā pārspēja zilonkaulu, tagad ir melni un apdrupuši, un baltais smiņķis nenosedz brūnos lokus ap dziļi iekritušajām un blāvajām acīm, kas raida visapkārt vieglprātīgus un netiklus skatienus”.²⁴³ Tāpat Prūsijas karaļa Frīdriha Vilhelma II mīļākās grāfienes Dēnhofas rakstura galvenās īpašības ir “uzpūtība, lepnība, untumainība un varas kāre”, kā arī “pretenciozitāte un egoisms”. “Viņu pie karaļa saista tā statuss, bet viņa viņu nemīl kā cilvēku. Viņš turpretim viņu patiesi mīl”.²⁴⁴ – “Cik tomēr apbrīnojami, kā lielākā daļa vīriešu ļauj sevi mocīt untumainu sieviešu sliktajam garastāvoklim un ar savējo spīdzina maigās un laipnās sievietes!”²⁴⁵ Arī kņaziņi Čartorijsku, “kura protot savaldzināt vīriešus vēl pat savos piecdesmit gados, bet jaunībā spējusi apburt katra vīrieša sirdi” viņa atzīst “par visai nepatīkamu personu”.²⁴⁶ Gandrīz visām Polijas demimonda sievietēm esot kopīgs tas, ka tās “nodarbina vienīgi savus jutekļus, bet ne prātu”, un “viņu augstākais lepnums – piesaistīt aizvien jaunus vergus saviem triumfa ratiem”.²⁴⁷ Savukārt kņaza Sapehas māte izraisa viņas netīksmi ar to, ka ir pārāk uzbāzīga, nemaksā savus kāršu parādus, bez tam kāra uz alkoholu: “Beigās mans brālis, Beļinskis un Brinks upurēja šai pretīgajai sievietei savu naudu un laiku. Pie galda divas pudeles šampānieša lika viņas ķieģeļsarkanajai sejai vēl vairāk iekvēloties, un viņas gaita kļuva bīstami grīlīga.”²⁴⁸ Tomēr Elīza atrodas ārzemēs, ne tikai lai kritizētu vien. Svarīgu vietu viņas dienasgrāmatās ieņem arī pozitīvie iespaidi – viņa cenšas iepazīt maksimāli daudz progresīvu jaunievedumu, īpaši sociālajā un pedagogijas jomā. Desavā viņa par vienu no ievērietas cienīgākajām institūcijām uzskata labi nostādīto skolu sistēmu: “Bērni ne tikai agri viņiem saprotamā veidā tiek iepazīstināti ar atziņu, ka viņu pienākums ir lietderīgi izmantot savus fiziskos un garīgos spēkus – viņi tiek pieradināti arī pie čakluma, kārtības un darba mīlestības”²⁴⁹ Viņa apmeklē skolu Rekanā, kuru vada filantropisma piekritējs pedagogijā Frīdrihs Eberhards fon Rohovs (*Friedrich Eberhard von Rochow*, 1734 – 1805): “Jau astoņpadsmit gadus fon Rohova kungs ar atzīstamām sekmēm darbojas, lai uzlabotu skolu sistēmu. Vīpirms viņš uzrakstīja nepieciešamās mācību grāmatas tautai, izglītoja savu ciema sprediķotāju, savu skolotāju, un tad ieviesa savu uzlaboto izglītības sistēmu. Tā, kā man šķiet, ļoti mērķtiecīgi iedarbojas uz lauku ļaužu morāli, jo reliģiskā izglītība vienmēr tiek saistīta ar praktiskās dzīves likumiem [...]”²⁵⁰ Tāpat īpaši atzīmēta arī karitatīvā aprūpe. Sava ceļojuma apraksta pa Itāliju ievadā viņa atzīmē, ka iepazīšanās tieši ar kristīgo brālību humānajām organizācijām bijusi viens no brauciena mērķiem.²⁵¹ Florencē starp šīs korporācijas locekļiem varot sastapt visu kārtu piederīgos – no zemākās līdz augstākajai: “O, cik ļoti veldzējoši ir sastapties ar šādas humanitātes draudzīgajām izpausmēm cietsirdīgajos laikos, kad [kara] postījumi ar dzelzs zābaku atstāj tik dziļas

pēdas!”²⁵² Par autores humānajiem uzskatiem liecina kāda cita epizode, kas novērota Karlsbādē: transports ved “nabaga ievainotos zaldātus” : slimie un ievainotie gulēja juku jukām lielos redeļu ratos, un tā viņi tika vesti pa bruģi – brauciens, kādu es pat karietē bez ķermeņa ciešanām nejaudāju panest.” “Kāpēc gan šajā skaistajā pasaulē cilvēkiem jākropļo savi līdzcilvēki pie miesas un dvēseles!” – viņa retoriski izsaucas. “Nelaimīgie ievainotie karavīri blakus labi barotajiem mūkiem [kūrortā] ir pietiekami skaļa cilvēces apsūdzība bezmērķīgajai valdības formai!”²⁵³

Doma par valdības atbildību kļiedzošu tautas ciešanu gadījumā uzsvērta vairākkārt^a. Valdības bezdarbība tādos gadījumos tiek saistīta arī ar reliģisko neiecietību, māņticību un progresīvo uzskatu vajāšanu. Piemēram, 1804. g. ceļojumu aprakstā Bavārija, kam viņa ceļo cauri, “arī tagad vēl atrodas [pārējās vācu] zemes kultūrai caur to tālu iepakaj, ka tur joprojām valda tumšākā māņticība, un gara apspiešana kavē izplatīties visam labajam.”²⁵⁴ Elīza tomēr uzslavē kūrfirstu Kārli Teodoru par to, ka viņš piesaistījis savam galmam grāfu Ramfordu^b, aprakstot vairākas tā dibinātas iestādes, kā piemēram, nabagu patversmi Minhenē, “kurai līdzvērtīgu mērķtiecīguma ziņā būs grūti atrast”, hospitāli, vājprātīgo namu, svētdienas skolu, bērnu namu, ugunsdzēsības iestādi utt.²⁵⁵ Tajā pašā laikā viņa norāda uz vairākiem būtiskiem trūkumiem Dienvidvācijas valstu pārvaldē, viens no kuriem ir intolerance un reliģiskās vajāšanas, kas zemju saimniecībai nodara lielu ļaunumu: tā, piemēram, Zalcburga “vēl tagad” izjūtot 1731. g. reliģisko vajāšanu “skumjās sekas”.²⁵⁶

E. fon der Rekes dienasgrāmatās biežāk, nekā citu vācbaltiešu sacerējumos, pieminētas dažādas sarunas par sabiedriskiem jautājumiem un īsi atstāstīts to saturs. Tās liecina par uzskatiem, kādi prevalēja tajās inteliģences aprindās, kurās viņa apgrozījās. Tā 1790. g. 6. maijā Leipcigā “mums bija ļoti interesanta saruna par garu izsaucēju nedarbiem, ar kuriem nekrietnie cilvēki bija pratuši pakļaut savai ietekmei labsirdīgo Frīdrihu Vilhelmu^c, un [...] valdnieks ar šo māņticību kļuvis par ieroci intrigantu ļaužu rokās.”²⁵⁷ Bet tā pašā gada 6. oktobrī Breslavā sarunā ar filozofu Garvi^d, prāvestu

^a Sk. arī 4. 4. 1. un 5. 8. nod.

^b Ramfords, Bendžamins, Sv. Romas impērijas grāfs fon, dzimis Tomsons (*Sir Benjamin Thompson, Reichsgraf von Rumford*, 1753 – 1814) – amerikāņu izcelsmes angļu fiziķis un izgudrotājs, kura veiktie pētījumi teorētiskajā fizikā vēlāk, 19. gadsimtā, veicināja apvērsumu termodinamikā. 1785. g. pārcēlās uz Bavāriju, kur kļuva par kūrfirsta Kārļa Teodora adjutantam un kambarkungu. Reorganizēja armiju, izveidoja darba namus trūcīgajiem. Pēc viņa ierosmes tika uzsākta kartupeļu audzēšana Bavārijā, organizētas t.s. “zupas virtuves”; viņš izgudroja ekonomiskāku virtuves pavardu, apgaismošanas ierīces utt.

^c Frīdrihs Vilhelms II, 1744 – 1797, Prūsijas karalis (1786 – 1797). Šeit domāta viņa aizraušanās ar misticismu un okultismu, kā arī uzbrukumi preses un uzskatu brīvībai.

^d Garve, Kristiāns (1742 – 1798 vācu filozofs, kopā ar I. Kantu un Mozesu Medelszonu – viens no ievērojamākajiem vēlīnās Apgaismības pārstāvjiem.

Hermesu^a un profesoru Gedīki^b viņa apmainās uzskatiem par dzimtbūšanu Kurzemē, kā arī par tautas reliģiju un audzināšanu. „Par dzimtbūšanas ļaunajām sekām mums visiem ir vienādas domas [...]”²⁵⁸ Par vienu no galvenajiem Apgaismības sasniegumiem Prūsijā E. fon der Reke uzskata preses brīvību. Tādēļ viņu satrauc, ka 1790. gadu sākumā, lai novērstu Franču revolūcijas ideju izplatību, šeit “pieņemas spēkā spiediens uz domas un preses brīvību”, un 1794. g. tiek aizliegta pat “*Allgemeine deutsche Bibliothek*.”^c²⁵⁹ Dzejnieces demokrātiskie uzskati, noraidošā attieksme pret kārtu sistēmu atklājas arī epizodē Karlsbādes kūrortā. Pie minerālūdeņu avotiem piepeši noģībst kāds slimnieks, un viņa lūdz tuvumā stāvošo grāfu palīdzēt to piecelt. Tālākā saruna izvēršas šāda: Grāfs jautā: “Piedošanu – kādas kārtas ir šis cilvēks?” – “To es nezinu; bet **viņš ir cilvēks**, un viņam nepieciešama mūsu palīdzība”. – „Vēlāk noskaidrojās, ka slimais bija kāda Prāgas tirgotāja sulainis, un dižciltīgais grāfs ilgi nespēja man piedot, ka es tiku izmantojusi viņu, lai sniegtu pakalpojumu tik prastam cilvēkam.”²⁶⁰

Vēl spēcīgāk sociālās kontraversijas uz viņu iedarbojas 1804. g. oktobrī Venēcijā, kur patriciešu egoisms, pēc viņas domām, novedis valsti līdz bojā ejai: „Kad ieraugi šajā feju pilsētā nedzirdētas pilis, tad pats par sevi uzprasās salīdzinājums ar šai **izšķērdībai** pretī stāvošo **nabadzību** – un vairs **nav jābrīnās**, ka frančiem izdevās šeit panākt valdības krišanu”. Tālāk seko vispārinājums, kur tikpat labi varētu attiecināt kā uz Poliju, tā viņas dzimteni Kurzemi: Muižu īpašumu **nevienlīdzības**, kas pārkāpj visas robežas, pamats **vienmēr** ir kļūdaina valsts pārvalde/satversme [*Verfassung*], un **tā agri vai vēlu noved valsti pie izviršanas. Valstij, kas sagandē vēlēšanos būt tikumīgam, ir jāiznīkst**, un agri vai vēlu tā kļūs par laupījumu viltīgam ienaidniekam”.²⁶¹

Jauna veida attieksme pret dabu liek Elīzu fon der Reki, tāpat kā K. G. Grasu, pieskaitīt agrīnajiem romantiķiem. Ja iepriekšējā posma – klasicisma – pasaules izjūta akcentēja pasaules nemainīgās, mūžīgās vērtības, cilvēka un dabas harmoniskas attiecības, tad romantismā tika akcentēts mainīgums un cīņas dramatisms; ja klasicisms uzsvēra nemainīgo, mūžīgo, tad romantisms – mainīgo; ja klasicisms atzina vienīgi “sakārtoto” dabu, tad romantisms tiecās pēc pirmatnējā mežonīguma, kas iedvēš reizē šausmas un apbrīnu – gluži tāda, kādu apraksta Ž. Ž. Ruso un kādu Elīza atrod Alpos, netālu no Zalcburgas, Zalcas upes krastos. Šī ainava iedvēš reizē šaušalas un piesaista: “ [...] Eju uz šiem briesmīgajiem dziļumiem mūsu pavadonis nosauca par “ceļu uz elli”. Šeit apakšā viss esot tik

^a Hermess, Johans Timotejs (*Johann Timotheus Hermes*, 1738 – 1821, vācu rakstnieks, dzejnieks un teologs. Sarakstījis grāmatu “Sofijas ceļojums no Mēmeles uz Saksiju” (1770 – 1772). Kopš 1781.g. pārvests Breslavā).

^b Gedīke, Frīdrihs (*Gedike, Friedrich*, 1754 – 1803), vācu pedagogs, Apgaismības žurnālists un publicists; kopā ar J. Ē. Bīsteru (*Johann Erich Biester*, 1749 – 1816) nodibināja žurnālu “*Berliner Monatsschrift*”, kura slejās norisinājās asa vācu apgaismotāju polemika ar dažādu misticisma paveidu un māņticības aizstāvjiem.

^c Ievērojamākais vācu literatūrkritikas žurnāls, ko izdeva F. Nikolai.

briesmīgs, tik mežonīgs un trakojošs – un tai pašā laikā tik liels un brīnišķīgs tiem, kuriem esot tīra sirdsapziņa. [...] mēs, balstīdamies uz mūsu pavadoņiem, cauri spēcīgu koku mežam un dažādu sugu krūmājiem devāmies lejup šausmu pilnajos tā sauktās “krāsns” dziļumos. Kāds mežonīgs biezoknis visapkārt! Kāds dzīvīgums un kāds miers! Dziļi apakšā mūs apdullināja trokšņainie ūdeņi, kurus mēs neredzējām; augstu virs mums ēnu meta spēcīgo mežu mierīgais zaļums. Mēs bailīgi balansējām virs nogāzes galvu reibinošos augstumos, vienīgi šad un tad, drošākā vietā, spēdami pamest skatienu uz augšu un leju. Beidzot mēs, iespiestu šaurā ejā starp klinšu sienām, lejā ieraudzījām mutuļojam Zalcu. Ar kādu neaprēķināmu mežonīgumu straume lauž sev ceļu cauri klinšu bluķiem! Jūtīgam novērotājam šeit paveras plaša viela pārdomām, un saldās šaušalas pārņem prātu. Mēs devāmies arvien dziļāk lejup; un straumes klinšu gulta kļuva aizvien šaurāka, aizvien skaļāks kļuva bangu apdullinošais troksnis. [...] Pēc vienas stundas pūlēm, bet atalgotām pūlēm mēs sasniedzām aizas šaurāko vietu. Mēs stāvējām Zalcas kreisajā krastā pie stāvas klinšu nogāzes, un tomēr vēl dziļi zem mums šalca dabas veidoto klinšu vārtu viļņi. [...] Divi nedzirdēti lieli klintsbluķi, kas bija nokrituši no abiem upes krastiem pēdējā satricinājuma laikā, krītot satikušies [...] veidoja šos dižos klinšu vārtus, kas pacēlās 150 pēdu augstumā virs upes gultnes [...]. Likās, ka šajā dziļumā satiekas Neptūna un Plūtona valstības. Liels ūdens daudzums [...] brāzās cauri šausmīgajiem vārtiem. Mēs ar skatieniem pavadījām steidzīgo straumi, līdz tā aiz varena līkuma pazuda tumši pelēkā plaisā kā mūžības rīklē. Kāds dabas darbs, kādi gadu tūkstoši radījuši šo brīnumu? Mums, kas bijām aplūkojuši klinšu vārtus no lejas, radās spēcīga vēlēšanās tajos pašiem uzkāpt. Mēs devāmies atkal pa nogāzi augšup, Paslūgas^a virzienā, un pēc grūta kāpiena sasniedzām kāroto virsotni. Tur mēs karājāmies virs bezdibeņa un no šiem galvu reibinošajiem augstumiem nolūkojāmies lejup uz nesamierināmo cīņu starp viļņu plosīšanos un klinšu mudžekli. Kā visvarena brīnuma aizgrābta, mana dvēsele maldījās starp tēliem un ainavām. Gadu tūkstoši – pilni spēka un dzīvības – tai tēlojās acu priekšā, raudami to sev līdzī bezgalībā.”²⁶². Līdzīgas izjūtas valda arī Dīrenbergas sāls raktuvju aprakstā, kur viņai – jau piecdesmitgadīgai, cienījamai matronai, ko nomoka veselības problēmas – tomēr pietiek drosmes un uzņēmības “putna ātrumā” nolaisties lejup dziļā bezdibenī, tumšās kalnu dzīlēs.²⁶³ (Sk. 9. 2. pielikumu.) Liriskāks dabas tēlojums sastopams Silēzijas ceļojuma aprakstā 1790. g. septembrī.²⁶⁴ (Turpat.)

Elīzas fon der Rekes ceļojumu dienasgrāmatas atšķiras no visas pārējās apskatāmās vācbaltiešu ceļojumu literatūras ar to, ka tajās reljefi jaušams profesionālas rakstnieces stils un pieeja. Tiesa, autore ir subjektīva, savos spriedumos dažkārt pārsteidzīga un ne vienmēr konsekventa, tomēr tieši tas piešķir

^a Paslūga (*Pass Lueg*) – kalnu pāreja 552 m augstumā Bavārijas Alpos, Zalcahā.

viņas izteikumiem neatkārtojamo vērtību, ja raugāties ne tikai, kā aprakstā atklājas apkārtējā pasaule un sabiedrība, bet vispirms – pašas aprakstītājas personība.

3. 8. Garlībs Merķelis

Ievērojamā publicista un latviešu dzimtcilvēku aizstāvja Garlība Merķeļa biogrāfija ir pārāk pazīstama, lai to šeit vēlreiz pārstāstītu. Tādēļ tiks apskatīts vienīgi tas viņa dzīves posms, kurš saistīts ar ceļojumiem. Savā aprakstā *”Eine Reisegeschichte”* (“Stāsts par kādu ceļojumu”) viņš ceļojumus asociē ar brīvību, pretstatā tai šaurībai un ieslodzījuma sajūtai, kas raksturo dzīvi vienā vietā: „Es biju jauneklis, un šaurība, kādā dzīvoju, radīja manī skumjas priekšnojautas, ka man lemts nodzīvot, sasniegt briedumu un novecot vienā vietā izraidītam, starp vieniem un tiem pašiem cilvēkiem. Es tik čakli studēju ceļojumu aprakstus un pat laikrakstus, vērtīgi noklausījos ceļotāju stāstījumos, kā cietumnieks caur savu logu restēm raugās uz ziedošām pļavām zem sava cietuma logiem, ko tam nekad nebūs lemts sasniegt [...] Es kļuvi par vīru, un mana likteņa negaidīts pavērsiens mani izsvieda pasaulē. Gadiem ilgi pasta kariete bija mana dzīvesvieta. Ar atklātiem jutekļiem un atklātu sirdi es pilnu krūti tvēru visāda veida iespaidus un baudas. O, cik saldi ir brīvi kā debesu putnam lidināties caur zemēm un pilsētām, nebēdīgi un drosmīgi raudzīties sev apkārt un zem sevis, kur vienmēr mums pretī māj patīkama mītne.”²⁶⁵

G. Merķeļa ceļojumu aprakstu īpatnība – bez tā, ka tie izkaisīti pa dažādiem publikācijām un dzīves laikā nublicētām atmiņām, kur atkārtojas dažādās variācijās – ir tāda, ka tie ierobežojas vienīgi ar dažām vācu pilsētām. (Tiesa viņš tajās (piemēram, Berlīnē) uzturējies vairākus mēnešus un pat gadus). Otrkārt, aprakstītie novērojumi un iespaidi ir specifiski – piemēram, tie ir satikto ievērojamo Vācijas kultūras darbinieku raksturojumi, kā arī pārdomas par bijušo Hanzas pilsētu vēsturi, stāvokli, tagadni un perspektīvām. Treškārt, daudzi iespaidi nav fiksēti ceļojuma brīdī, bet ar ievērojamu laiku – dažkārt pat ap 40 gadu – distanci. Ceturtkārt – viņš ir tipisks publicists, un daži pētnieki – kā, piemēram, Millers-Jābušs (*Maximilian Müller-Jabusch*, 1889 – 1961) – ar viņa vārdu pat saista modernās žurnālistikas aizsākumus Vācijā.²⁶⁶ Publicista garā viņš raksta arī ceļojumu aprakstus, skarot sabiedriski nozīmīgus tematus (šajā ziņā viņam piemīt izcila intuīcija); viņš cenšas uz sabiedrisko domu iedarboties pēc iespējas spēcīgāk. Tomēr emocijas Merķelim dažkārt traucē objektīvi novērtēt cilvēkus un procesus – īpaši tas attiecas uz Vācijas literāro pasauli.

Pirmo reizi uz Vāciju G. Merķelis devās 1796. gada aprīļa beigās – pēc “Latviešu” izdošanas viņam Vidzemē dzīves vairs nebūtu, bet neizdot “Latviešus” viņš nevarēja. Oficiālais iemesls gan ir cits – medicīnas studijas, un šai nolūkā Merķelis pat iestājās Leipcigas universitātē, kuru 1796. g. vēlā

rudenī pārmainīja pret Jēnu. 1797. g. viņš pārcēlās uz Veimāru, bet šejienes sabiedrības liekulību viņa tiešums un taisnības mīlestība ilgi nespēja izturēt. J. G. Herdera sieva Karolīne viņam izgādāja sekretāra vietu pie Dānijas finanšu ministra grāfa Šimmelmaņa (*Ernst Heinrich von Schimmelmann*, 1747 – 1831) Kopenhāgenā. Šis postenis tomēr neapmierināja Merķeļa dziņu pēc darbības, jo bija sinekūra un saistīts tikai ar nelieliem pienākumiem. Tas gan arī atstāja viņam daudz brīva laika, tomēr pārāk liels attālums no vācu literatūras centriem viņu jau pēc sešām nedēļām pamudināja lūgt pēc savas atstādināšanas. 1797. gada nogalē Merķelis atgriezās Veimārā, attieksme pret kuru viņam bija nedaudz mainījusies. Viens no galvenajiem šādas uzskatu maiņas iemesliem bija tas, ka Veimārā valdīja liberālāka gaisotne, nekā Berlīnē un vispār Prūsijā Frīdriha Vilhelma valdīšanas pēdējos gados, kur “domas brīvība tika stingri ierobežota stingrās cenzūras dēļ, ko iedibināja [...] reakcionārā, ortodoksālā kulta ministra Vellnera)^a reliģiskie edikti”.²⁶⁷ No Veimāras Merķelis devās uz Hamburgu, Lībeku un Perlebergu, kur iepazinās ar turienes literārajām aprindām un ziņoja par tām. Viņa novērojumi par šo vairāk nekā gadu ilgušo uzturēšanos parādījās ar nosaukumu „*Aufzeichnungen über einige der merkwürdigsten Städte im nordlichen Deutschland*” (“Piezīmes par dažām ievērojamākajām pilsētām Ziemeļvācijā”). Pa to laiku bija miris Frīdrihs Vilhelms II, un garīgā gaisotne Berlīnē bija kļuvusi liberālāka. Prūsijas galvaspilsētā Merķelis ar pārtraukumiem uzturējās no 1799. gada februāra līdz 1806. gada oktobrim. Īpaši bieži viņš apmeklēja izdevēja J. D. Zandera (*Johann Daniel Sander*, 1759 – 1825) māju, kura “glītā, nedaudz koķetā sieva”^b bija iekārtojusi ļoti viesmīlīgu salonu, bet Sanders pats piederēja pie t.s. „Trešdienas biedrības” dibinātājiem un izdeva iespaidīgu Berlīnes literārās dzīves pārstāvju darbus. Ar viņa starpniecību Merķelis iepazinās ne tikai ar ievērojamākajiem rakstniekiem, žurnālistiem un izdevējiem, bet tika ievests arī slavenajos Henrietes Hercas (*Henriette Julie Herz*, 1764 – 1847) un Raheles Levinas-Varnhāgenas (*Rachel Levin-Varnhagen*, 1771 – 1833) salonos – Berlīnes garīgās elites pulcēšanās vietās, kur satikās literāti, zinātnieki, augstākās galma un valsts amatpersonas, ministri un pat Prūsijas valdošā nama pārstāvji.²⁶⁸ Merķeļa pirmā uzturēšanās Vācijā no 1796. līdz 1806. gadam nebija mazāk svarīgs dzīves posms, kā dzīves gadi, kas pavadīti Vidzemē. Šeit viņš sasniedza savu garīgo pilnbriedu; šeit klajā nāca „Latvieši”, un ne tikai. Šeit viņš sarakstīja gandrīz visus latviešu vēsturei un kultūrai veltītos darbus: „Vidzemes senatne”, „Vanems

^a Vellners J. K. (*Woellner, Johann Christoph von*, 1732 – 1800), Frīdriha Vilhelma II finanšu, kara un domēņu padomnieks, kam bija uz viņu liela ietekme. 1788. g. 9 jūlijā tika pieņemts t. s. Vellnera reliģiskais edikts, kas noteica, ka visu konfesiju garīdzniekiem dievkalpojumos stingri jāturas pie saviem Svētajiem Rakstiem. Turpmākajos gados sekoja arī citi rīkojumi, kas pakļāva izglītības sistēmu baznīcai un faktiski ieviesa cenzūru.

^b Sofija Zandere (*Sofie Sander*, 1768 – 1828); viņai Merķelis veltījis pazīstamās “Vēstules kādai sievietei” (“*Briefe an ein Frauenzimmer über die wichtigsten Producte der schönen Literatur*”). Berlin, 1802.)

Imanta” un citus. Uz Berlīnes laiku attiecas arī viņa visaktīvākā publicista darbība, gan izdodot žurnālu „*Ernst und Scherz*” („Nopietnība un joki”), gan vēlāk kopā ar Augustu Kocebū – „*Der Freimütige*” („Vaļširdīgais”). Tā „ietekme un izplatība pieņēmās plašumā atbilstoši tam, kā Merķelis pārgāja no literārās uz politisko jomu, lai ļautu vaļū savam kvēlajam naidam pret Napoleona un franču kundzību Dienvid- un Rietumvācijā un aicinātu tautu pulcēties ap „Frīdriha Vienīgā” troni.”²⁶⁹

Merķeļa literāri kritiskās publikācijas Berlīnes posmā, atšķirībā no patriotiskajiem uzsaukumiem, kas bija vērsti pret Napoleonu, atnesa viņam viennozīmīgi un ilgstoši negatīvu slavu vācu literatūras vēsturē. Augusts Kārlis Koberšteins (*August Karl Koberstein*, 1797 – 1870) 19. gadsimta pirmajā pusē rakstīja: “Merķelis bija viens no tiem visu laiku rakstniekiem, kas vispretīgākajā un bezkaunīgākajā kārtā izlēja savu naidu gan pret Gēti, gan jaunās [literārās] skolas pārstāvjiem” [domāti agrīnie romantiķi – E. C.]²⁷⁰. Savukārt Millers-Jabušs norāda uz minēto tendenci kā vispārēju: “Ciktāl literatūras zinātnieki par Merķeli vispār rakstīja, viņi tam piešķīra traki sliktu slavu”²⁷¹

Par Merķeļa vērtējumu vācu literārajai pasaulei tiks runāts 5. 9. nodaļā, šeit vienīgi jāpakavējas pie neatbilstības, kāda atsevišķu tās darbinieku (vispirms J. V. Gētes un Šillera) raksturojumā sastopama dažādos viņa darbos. Tajos, kas iznāca viņa dzīves laikā, nebūt nebija tikai nievājoši izteikumi vien. Piemēram, grāmatā “*Skizzen aus meinem Erinnerungsbuch*”, kas pirmo reizi iznāca 1812. g., viņš Gētem sniedz visaugstāko iespējamo novērtējumu: “Ne viss, ko viņš sarakstījis, ir lielisks, un dažā labā atsevišķā virzienā citi stāv augstāk par viņu; taču kopumā man Gēte šķiet **visaptverošākais un visspēcīgākais ģēnijs**, kādu radījusi vācu nācija.”²⁷² Bet jau pieminētajā, J. fon Ekarda 1887. gada izdevumā parādās pavisam cits Merķelis – viegli aizvainojams, patmīlīgs, ļaunatminīgs un sīkumains. Kāpēc šeit nav ne vēsts no viņa agrākā Gētem sniegtā, objektīvā vērtējuma? Nevilšus jādomā, ka kādam bija izdevīgi uzturēt spēkā Merķeļa – “Gētes nīdēja” tēlu un negatīvo reputāciju vācu sabiedrībā vēl 1887. gadā! Vai tiešām tā bija, un kādi varēja būt izdevēja J. fon Ekarda īstie motīvi?

1887. gada izlases ievadā Ekards – saprotams, lai piešķirtu lielāku svaru paša izdevumam – nokritizē Merķeļa „*Skizzen..*” un „*Darstellungen*” – tām trūkstot „noteikta plāna”, interesantās un noderīgās ziņas mijas ar „anekdotēm un atklātiem uzbrukumiem uz politiska vai literāra pamata, ziņojumi par vēsturiskām personībām – ar autora gadījuma rakstura paziņām” utt. „Visbeidzot”, tālāk raksta Ekards, „Merķeļa pašapmierinātība bieži sniedzas pat tik tālu, ka tā jau kļūst neizturama, un viņa laika sabiedrību nevajadzētu vainot, ja tā sava lielā dzejnieka^a pretinieka žultainās publikācijas atstāja bez ievērtības”.²⁷³

Pamazām tomēr tonis mainās, paskaidrojot, ka Merķelis droši vien pats nojautis, ka „lietai uzbrucis

^a J. V. Gētes.

nepareizi". Viņa „atstātie papīri” saturot tādu projektu savas dzīves attēlošanai, kas būtu pieskaņots „pārveidotam plānam”, un kuru viņš esot uzsācis sirmā vecumā, bet kurš vairs neesot novests līdz galam. Šie „papildinājumi” saturot tik svarīgu informāciju, ko nevarot atstāt nepieminētu.²⁷⁴

Tālāk Ekards pāriet pie svarīgākā – viņš apliecina savu zinātnisko pietāti pret izdodamajiem materiāliem: „Merķeļa uzrakstītais teksts vārdu pa vārdam ir saglabāts nepārveidots, izvairoties kaut ko pielikt klāt, un oriģināls ir pārveidots tikai par tik, cik bija nepieciešams kopsakara un loģiskās secības interesēs.”²⁷⁵

Tai pašā laikā izdevējs uzticas lasītāja vērīgumam un izpratnei: „Vietas, kur viņa ziņojumi iekrāsoti pārāk subjektīvi, nodod pašas sevi jau pirmajā acu uzmetienā, jo autors ir pietiekami naivs, lai ļautu lasītājam ieskatīties viņa kārtīs”.²⁷⁶

Ievērojot augšminēto, nebūtu pamata uzskatīt, ka minētajā 1887. gada J. fon Ekarda izdevumā Merķeļa „papildinājumu” manuskripts būtu pārdzīvojis kādus nopietnus pārveidojumus. Ekardam par labu liecina jau tas vien, ka šī grāmata vispār iznāca, ja atceras iepriekš minēto attieksmi pret rakstnieku kā vācbaltiešu muižniecībā, tā vācu literārajās aprindās.

Tomēr, kā jau teikts, ja salīdzina Ekarda izdevumu ar „Skicēm..” un „Tēlojumiem..”, tā tendenciozitāte ir nenoliedzama. Kas pamudinājis Ekardu publicēt Merķeļa piezīmes, kuras viņš pats savas dzīves laikā neuzdrošinājās publicēt?

Pēc promocijas darba autora domām, atbilde meklējama Vācijas iekšpolitiskajās attiecībās. Jau tika norādīts uz 18. gs. nogalē un 19. gadsimta sākumā pastāvošo sāncensību starp Veimāru un Berlīni, pie kam pirmā tika dēvēta par „Vācijas Atēnām”, otrā – par „Vācijas Spartu”.²⁷⁷ Ja ar Berlīni kā Prūsijas galvaspilsētu daudziem saistījās visas Vācijas nākotne, resp., apvienošanās plāni, tad Veimāra kā tās pretstats, gluži dabiski, iemiesoja sevī aizejošo, sīkvalstniecības laikmetu, kas vienprātīgi tika nosodīts. Tieši tādēļ Ekarda publicētajās Merķeļa piezīmēs tiek likts tāds akcents uz sīkpilsonisko šaurību, mietpilsonību, kāda valda ne tikai Veimārā, bet jo lielākā mērā – Jēnā.^a Uzbrukumi Veimārai reizē ir uzbrukumi Gētem.

G. Merķeļa sniegtajā F. Šillera attēlojumā vērojama tāda pati tendence: “Skicēs” sniegta pārdomāta un dziļa viņa daiļrades analīze, novērtēta viņa nozīme līdzās Gētem,²⁷⁸ savukārt minētajā 1887.g. Ekhardta izdevumā Šillera-Merķeļa attiecības reducētas līdz dažām nenozīmīgām sadzīviskām epizodēm. Ja J. Ekhardts sava izdevuma ievadā pārmet “*Skizzen...*” un “*Darstellungen...*”, aizraušanos ar anekdotēm, tad tomēr šķiet, ka viņa paša izdevumam to varētu pārmest vēl lielākā mērā.

Prūsijā G. Merķelis uzturējās vēl arī 1805. – 1806. gadā – laikā, kad kaimiņos esošās vācu zemes

^a Skat. 5. 9. nod., kā arī 10. 3. – 5. nod. Pielikumā.

jau bija nonākušas Francijas satelītvalstu statusā un pēc tam sākās tieša franču invāzija. Pēc prūšu armijas sakāves pie Jēnas-Auerštates 1806. g. oktobra vidū Merķelis bija spiests steigā Berlīni atstāt un atgriezties Rīgā, kur turpināja kvēlu aģitāciju pret Napoleonu, visvairāk – savā izdevumā „*Der Zuschauer*” (“Skatītājs”). No jauna Merķelis Vācijā ieradās 1816. gadā un pat apsvēra iespēju šeit pārcelties uz pastāvīgu dzīvi (kā izriet no vēstules K. A. Betigeram tā paša gada 28. decembrī).²⁷⁹ Tas tomēr neizdevās, un nākamajā gadā viņš atgriezās Vidzemē.

G. Merķeļa, kuru daži vācu literatūrzinātnieki uzskata par pirmo vācu moderno žurnālistu, uzskatiem raksturīgi, ka politika un morāle tajos netiek atdalītas, amorāla politika, tāpat kā amorāla saimnieciskā darbība – nosodītas (par to sīkāk – 5. 9. nodaļā).

Lai arī varētu diskutēt, cik objektīvi vai partejiski Ekhardts atlasījis 1887. gada izlasē publicējamus tekstus, tomēr nevar nepieņemt sekojošam zīmīgajam viņa vērtējumam: „Šim pašam vīram, kurš estētiskās lietās pārstāvēja aizgājušā laikmeta skatu punktu un izturējās kā *laudator temporis acti*^a, tajos jautājumos, kas skāra reālās, jo īpaši valsts lietas, neapšaubāmi piemita samērā droša jaunā laika nojausma. Viņa nespēja samierināties ar Veimāras sīkpiļsoniskajiem ideāliem un upurēt tiem mākslas interesēs atklāja m o d e r n o cilvēku, kurš visus apstākļus, kas atrodas tam apkārt, pārbauda saskaņā ar to reālo saturu un spējām attīstīties”.²⁸⁰

3. 9. Teodors fon der Rops

Biogrāfiskās ziņas par Johanu Otto Teodoru fon der Ropu iegūtas galvenokārt no ģimenes vēstures²⁸¹, kā arī no izdevuma *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften*²⁸². Viņš dzimis 1783. g. 19. oktobrī kā Bikstu un citu Zemgales un Lietuvas muižu īpašnieka Dītriha Teodora Vilhelma fon der Ropa (*Dietrich Theodor Wilhelm von der Ropp*, 1748 – 1824) un viņa sievas Aleksandrīnas Konstancijas Katrīnas, dzim. fon Minsteras (*Alexandrina Constanzia Catharina, geb. von Münster*, 1764 – 1817) otrais dēls. Interesanta ir arī viņa tēva biogrāfija – pēc ģimenes vēstures ziņām, tas 13 gadu vecumā kopā ar audzinātāju devies uz Ženēvu, kur dzīvojis pie kāda pulksteņmeistara. 1770. gadu sākumā viņš jau atradies Parīzē, kur uzturējies “starp garīgi bagātiem enciklopēdistiem” un kļuvis par slavenā Žofrīnes kundzes^b salona “pastāvīgo apmeklētāju”. Viņš esot cieši sadraudzējies ar Denī Didro, Nekera kundzi un pat Polijas karali Staņislavu Poņatovski, kurš viņu dēvējis par savu “pieņemto dēlu” (*mon fils adoptif*). 1778. g. viņš tomēr atgriezies Kurzemē un

^a “Aizgājušo laiku slavinātājs” (lat.).

^b Žofrīna, M. T. R. (*Marie-Theresie Rodet Geoffrin*, 1699 – 1777) – salona īpašnice, kurā pulcējās ievērojamākie franču apgaismotāji.

apprecējies.²⁸³ Viņa dēls Teodors fon der Rops 17 gadu vecumā pabeidz hercoga Pētera ģimnāziju Mītavā un 1801. gadā dodas apmēram 5 gadus ilgos ceļojumos pa Eiropu, apmeklējot Franciju, Spāniju, Portugāli, Itāliju, Sicīliju, Šveici, Holandi un Vāciju. Ropa intereses saistās galvenokārt ar mākslas un arhitektūras (īpaši antīkās) vēsturi. 1804. – 1805. g. viņš Romā slavenajam dāņu tēlniekam Bērtelam Torvaldsenam (*Bertel Thorvaldsen*, 1789 – 1838) pasūta divu viņa darbu – “Venēra ar ābolu”^a un ciļņa “Ahillejs un Briseīda” marmora kopijas^b, kā arī vismaz 9 ģipša atlējumus no Romas muzejos atrodamajiem antīkajiem krūšutēliem.^c Bez tam Rops no ārzemēm pārvedis arī 84 vecmeistaru gleznas, galvenokārt itāliešu skolas^d. Pastāv uzskats, ka daļu no tām viņš pircis nelegāli Parīzē no Napoleona armijas salaupītajiem krājumiem.²⁸⁴ Starp minētajām gleznām ir arī Rafaēla “Madonna ar Bērnū Jēzu, ko svēta Sv. Francisks un Sv. Hieronīms”,^e kas 1829. g. par 4000 dālderiem pārdota Berlīnes galerijai, un vēl mūsdienās tiek dēvēta par “fon der Ropa Madonnu” (“*Madonna von der Ropp*”)^f.

1806. g. Rops atgriežas tēvzemē, tomēr viņa nākotnes nodomi saistās ar dzīvi Romā (acīmredzot, lai studētu mākslas vēsturi); viņa tēvs tos atbalsta. Tos izjauc romantisks notikums – Teodors iemīlas savā māsīcā, piecpadsmit gadus vecajā Luīzē fon Kaizerlingā, (*Louisa Alexandrina Agnese Gräfin von Keyserling* (1791 – 1859), Blīdenes īpašnieka meitā, un 1807. g. to apprec. Viņš manto Pokrojas (*Pakruojis*), Paņevēžas (*Panevežys*), Šeduvā (*Šeduva*) u. c. muižas Lietuvā un nodarbojas ar to apsaimniekošanu, ir tēvs 13 bērniem. Lai arī muižas ir ļoti nolaistas un parādos, viņam ne tikai izdodas panākt to atdzimšanu, bet Pokrojā pat uzcelt lielu ansambli klasicisma stilā, kas mūsdienās ir atjaunots un tiek uzskatīts par izcilāko šī stila pieminekli Lietuvā. Turpat tiek iekārtots angļu stila parks. Nenoliedzami, idejas muižas un parka pārbūvei T. fon der Rops būs guvis savos Itālijas ceļojumos. Bez tam par saviem līdzekļiem viņš uzceļ arī luterāņu baznīcu kādā citā savā muižā Borklanos. J. T. fon der

^a Sk. 44. att. Pielikumā.

^b 46. att. Pielikumā.

^c “Ropps bestilling 1804 – 1805” – <http://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/artikler/ropps-bestilling>, skatīts 14. 06. 013. Abas minētās Torvaldsena darbu kopijas tagad atrodas M. K. Čurļoņa Nacionālajā mākslas muzejā Kauņā. Ģipša kopijas izgatavotas no Jupitera (Zeva), Belvederas Apollona, Homēra, Cicerona, Safo, Melpomēnes u. c. krūšutēliem. Ģimenes vēsturē bez tiem vēl pieminēta arī L. Bernīni veidotā Laokona dēla krūšutēla ģipša kopija [FGN, S. 30].

^d Starp citām bijušas Mikelandželo Karavadžo, Džulio Romano, Domeničino (*Domenichino*), Nikolā Pusēna u. c. gleznas. Saskaņā ar ģimenes vēsturi [S. 31], gleznas nonākušas Jaunauces muižā, kas piederēja viņa vecākajam brālim Ferdinandam (*Ferdinand Dietrich Christoph von der Ropp*, 1779 – 1844), un, acīmredzot, ietilpa viņa pirmās sievas – Annas fon Medemas (*Anna Gräfin von Medem*, 1789 – 1807) pūra daļā; pēc viņas nāves Ferdinands fon der Rops apprecēja viņas jaunāko māsu Karolīni fon Medemu (*Karoline Gräfin von Medem*, 1794 – 1872); abas māsas, starp citu, bija grāfa Kārļa Johana Frīdriha fon Medema (*Carl Johann Friedrich von Medem*, 1762 – 1827), Elīzas fon der Rekes vecākā pusbrāļa, meitas.

^e 45. att. Pielikumā.

^f Par laipnu palīdzību šīs informācijas sniegšanā paldies *Mag. art.* Dainim Bruģim.

Rops miris 1852. g. 18. jūlijā un apbedīts jau minētajos Borklanos.

T. fon Ropa ceļojumu iespaidi laikā no 1802. līdz 1804. gadam fiksēti 3 dienasgrāmatās, kā arī dažās ģimenei rakstītajās vēstulēs. Manuskripti sarakstīti galvenokārt franču valodā, ar sākumdaļu un nelieliem iestarpinājumiem vāciski. Dienasgrāmatu oriģināli nav saglabājušies (vai vismaz Latvijā tādi nav atrasti). Toties pastāv pat vairāki to norakstu varianti mašīnrakstā, kurus visus (tā teikts titullapā) 1892. g. pagatavojis autora radnieks (mazdēls?) Frīdrihs fon der Rops-Radvilans (*Friedrich von der Ropp-Radwilan*); pie tam atšķirības starp norakstiem ir nebūtiskas un saturu nav ietekmējušas^a. Viens no šādiem visu triju dienasgrāmatu norakstiem tika piedāvāts pat internetā²⁸⁵

Manuskripts, no kā izdarīti noraksti, bijis ar defektiem – tam trūkušas vairākas lapas. Tā, piemēram, norakstītājs atzīmējis, ka Itālijas ceļojuma aprakstā trūkst piezīmju par laika posmu no 1804. g. 19. janvāra līdz 30. jūlijam, kā arī šī sējuma beigu. Beigu trūkst arī 3. sējumam, kurā aprakstīts ceļojums pa Šveici, Holandi un Vāciju.

Svarīgs ir jautājums par ceļojuma piezīmju adresātu. Pēc šo rindu autora domām, minētās dienasgrāmatas nav bijušas domātas publicēšanai. Par to liecina: 1) vaļširdība autora emocionālo stāvokļu raksturojumā; 2) trūkst vēršanās pie lasītāja (kā, piemēram, N. fon Himzelim, kurš savā stāstījumā iestarpina ziņas, kas domātas potenciālajiem ceļotājiem; 3) dienasgrāmata satur visai neglaimojošus un pat apvainojošus dažu satikto personu (nerunājot par vietējiem iedzīvotājiem, par kuriem sk. zemāk) raksturojumus, bet pats galvenais – raksturotās personas pieder pie **diplomātiskām aprindām**, tādējādi darba publicēšanas gadījumā varētu izcelties pat starptautiski sarežģījumi. Tā, piemēram, Lisabonā pie Krievijas sūtņa, kā arī vairākās asamblejās un klubos viņš satiek dažus desmitus cilvēku, kuru vidū ir arī "de msjē *Kartzau*, Zviedrijas konsuls, uzdzīvotājs, viņam ir skaista sieva, grāfs de *Bienefielly*, kurš lakstojas ap viņu, *de Castro*, Spānijas pilnvarotais lietvedis, lāga zēns, divi viņa sekretāri ir plānprātiņi (*imbeciles*). *De Horta*, Portugāles sūtnis Berlīnē, muļķis (*un fou*) [...] *Mme [Donbatschewsky]*, Krievijas konsula sieva] ir diezgan asprātīga, bet viņa nav ne skaista, ne jauna, tomēr ļoti ambicioza. *Mr. de Wassilii* [Krievijas sūtnis] pašlaik ir viņas mīļākais [...] Princis Augusts, Anglijas karaliskais princis. Viņš ir ļoti patīkams un uzdzīvotājs un nemaz neatgādina princi. [...] *Hercogs de Coigny* [...] ir ļoti uzpūtīgs [...] Luksemburgas hercogs, pirmā numura uzdzīvotājs [...] *De Lavarie*, Francijas konsuls, [...] ir oriģināls un muļķis [...] Grāfs *Zairo*, lādzīgs sirmgalvis, viņam ir glīta un patīkama sieva, barons Šlādens ir viņas mīļākais, viņai no viņa ir vairāki bērni" utt.²⁸⁶

^a Korekcijas ar zīmuli galvenokārt attiecas uz gramatiskajām kļūdām, jo norakstītājs F. fon der Rops-Radvilans franču valodu nav pārzinājis pietiekoši labi. Daži, īpaši nelielu apdzīvotu vietu nosaukumi, Spānijā vai Portugālē uzrakstīti kļūdaini un grūti identificējami.

Ceļojumā T. fon der Rops dodas vecākā brāļa Ferdinanda (kurš nav nekāds uzticīgais pavadonis, jo laiku pa laikam viņu pamet), audzinātāja? vai kompanjona Šīmaņa (*Schiemann*) un sulaiņa Šrēdera (*Schröder*) sabiedrībā. Raksturīgi, ka visā stāstījumā pastāv vienīgi "es" forma, ceļabiedri pieminēti ļoti reti – Ferdinands 4, Šīmanis 3 un Šrēders – 1 reizi.

Līdzekļu ziņā, Rops, šķiet, nav sevišķi ierobežots, jo, kur vien iespējams, apmetas lielās un laikam taču arī dārgās viesnīcās – tā, piemēram, 1804.g. 4. septembrī Milānā viņš apmetas *l'albergo della cita*, “vienā no **lielākajām mājvietām** (*auberges*), kas pastāv Eiropā”.²⁸⁷ Bez tam, kā bija redzams iepriekš, viņš cenšas pirkt vecmeistaru gleznas un Torvaldsena skulptūras. Naudas grūtībās viņš nonāk vienīgi Parīzē, kura “bija mūsu maciņus krietni patukšojusi, tādēļ mēs bijām **spiesti** braukt diližansā”. (Diližanss, kā būs redzams nākošajā nodaļā, tajos laikos tika uzskatīts par ērtāko un ātrāko satiksmes līdzekli aiz, protams, privātajām ekipāžām). Jāatceras, ka laikā, kas tiek šeit apskatīts, ceļotāji skaidru naudu līdzī nēma visai maz, bet nepieciešamos līdzekļus ieguva lielākajās pilsētās no saviem baņķieriem.

T. fon der Rops ceļojis pa sekojošu maršrutu:

1) No Parīzes uz Malagu (1802. g. 10. jūlijs – 1803. g. 29. marts):

Parīze, Šalona, Melēna (*Melun*), Oksēra (*Auxerre*), Makona (*Macon*), Liona, Avinjona, Eksa, Marseļa, Tulona, Jēra (*Hyerres*), Orgona, Taraskona, Bokēra (*Beaucaire*), Nima, Žavela, Monpeljē, Mezē, *Bezenas?*, Narbonna, Likona, Fitona, Perpinjana, Pradesa, Vilefranša, Vernē (*Vernet*), Kanigo (*Canigou*) (kalna virsotne), Hunhera (*Jungera*), Figērasa, Girora, Barselona, *Mortorelle?*, Lerida, Saragosa, Fraga, Servera (*Cervera*), Madride, Merida, Badahosa (*Badajoz*), Elva, Vilavikosa (*Villa Vicos*), Lisabona, Kadisa, Karaka (*Carraque*), Portrojāla, Aldžezira, Gibraltārs, Malaga.

2) No Malagas uz Milānu (1803. g. 29. marts – 1804. gada 9. septembris):

Malaga, Livorno, Piza, Florence, Sjēna, Radikofani, Sanlorenco, Montefiaskone, Viterbo, Roma, Tivoli, Itri, Kapone (*Capone*), Neapole, Vezuvs, Pompeji, Pucoli (*Puzzuoli*), Minervas rags, Pestuma, Neapole, Nola, Barleta, Trani, Beshelja (*Bisceglie*), Frankonvila, Bari, *Gioia* (tagad *Gioia Tauro*) Kalabrijā, Tarenta, Misagena, Brindizi, Letse (*Lecce*), Noro, Kotroni (*Cotroni*), Monteleone, Mileto, Seminara, Skilla (*Scilla*), Mesīna, Taormina, Katānija, Sirakūzas, Epipola^a, [ierakstu no 1804. g. 19. janvāra līdz 30. jūlijam trūkst], Roma, Spoleto, Asīze, Areco, Florence, Boloņa, Ferāra, Venēcija, Paduja, Mantuja, Milāna.

3) No Milānas caur Šveici un Holandi uz Briseli (1804. g. 10. septembris – 1805. gada 13. augusts):

^a T. fon der Ropa ceļojumu maršrutu pa Sicīliju no Mesīnas līdz Sirakūzām sk. kartē (56. att. Pielikumā).

Milāna, Sesto, pa *Lāgo Madžore* ar kuģi, Margocco, Gueta, Simplona, Brig-Glisa Valē ielejā, Visbaha, Sjevra (*Sievres*), Siona, Martinjī, Balma, Šamonī (*Chamonix*), Bonvila (*Bonneville*), Ženēva, Lozanna, Vevē (*Vevey*), [daudzi ciemati ielejās], Lucerna, Cīrihe, Berne, Lozanna, vēlreiz Berne, Cīrihe, Egliso (*Eglisau*, Reinas ūdenskritums), Šafhauzena, Štutgarte, Tībingena, Rīdesheima, Koblenca, Emsa, Bonna, Ņelne, Diseldorfa, Duisburga, Eltena, Arnheima, Utrehta, Amsterdama, Hārlema, Leidene, Hāga, Delfta, Roterdama, Zēlandes province, Vilhelmštate, Antverpene, Brisele.

Aprakstot ceļojumu, T. fon der Rops, tāpat kā M. fon Vīdavs un reizēm arī N. fon Himzelis, cenšas precīzi dokumentēt tā tehniskos parametrus: izbraukšanas resp. ierašanās laiku (ne tikai datumus, bet pat stundas), ar kādu transportu ceļo, dažās vietās arī – kāda ir takse par pasta zirgiem, kāds ir attālums starp apdzīvotajām vietām, kāda ir apkārtnē, kalnaina vai līdzena, iekopta vai neekopta; atšķirībā no pārējiem ceļotājiem, viņš sevišķi daudz nenorāda uz ceļu slikto kvalitāti – vienīgi tad, ja tie ir pārāk kalnaini vai akmeņaini. Toties viņš neaizmirst norādīt uz tehniskiem uzlabojumiem ceļu stāvoklī, piemēram, Itālijas Alpos, netālu no Šveices robežas, kur “jaunā šoseja ir izbūvēta ar tādu mākslu, ka slīpums nav jūtams, jo virs 100 pēdām tai nav vairāk kā viena pēda kāpuma”²⁸⁸ vai arī Orgonā, kur no Avinjonas ceļa atzarojas ceļš uz Nimu, “klintīs izbūvēts 500 pēdas garš tunelis”.²⁸⁹ Pilsētu raksturojums Ropam ir ļoti īss un vispārīgs – atkarībā no tā, kādu iespaidu tā uz viņu atstāj, vai tā ir “labi” vai “slikti” uzcelta, vai tās ielas ir platas vai šauras, tīras vai netīras, bruģētas vai nebruģētas utt. Rops, atšķirībā no Himzeļa, neieslīkst detaļās, bet objektu raksturo pat tikai ar vienu – diviem vārdiem. Tā, piemēram, zīda fabrikas Lionā viņam ir “ievērojamas”, žēlsirdības hospitālis ir “ārkārtīgi plašs”²⁹⁰ Nekur netiek pieminēts pilsētu apkārtmērs un ļoti reti – iedzīvotāju skaits. Atsevišķos gadījumos nosaukta galvenā ražošanas nozare, ar ko pilsēta ievērojama – Kremonai tā ir vijolbūve, un par vijolēm “maksā ļoti dārgi”,²⁹¹ Briselē – kariešu fabrika utt. Marselā viņš apskata ziepju fabrikas, kuras ir “ievērojamākās pasaulē”.²⁹² Tomēr arī šajā gadījumā novērojuma raksturu nosaka viņa intereses: piemēram, katrā pilsētā Rops cenšas bez tam arī novērtēt teātra kvalitāti vai gleznu tirgotavas, kā piemēram, Briselē, Antverpenē u. c.²⁹³ Teātri Rops cenšas apmeklēt katrā pilsētā, kur vien tāds ir. Liela vērība pievērsta arī pilsētas izskatam uz apkārtējās ainavas fona – piem. Mesīna²⁹⁴, Taormina²⁹⁵, Katānija²⁹⁶, kā arī pastaigu vietām (“promenādēm”)²⁹⁷. Laukos viņš fiksējis galvenās lauksaimniecības kultūras un piemin, kuras no tām tiekot eksportētas.²⁹⁸ Tajā pašā laikā zemnieku stāvoklis Ropu interesē maz, jo viņš to gandrīz nepiemin. Vienīgie izņēmumi ir Kastīlija un Aragona (negatīvā ziņā), kur “ciemi ir būvēti ļoti slikti, un būdas, kuras redzamas atsevišķi laukos un pat nelielos ciematos, vairāk atgādina mežonīgu zvēru midzeņus (*demeures de betes sauvages*), nekā cilvēku mitekļus”²⁹⁹ un Toskāna (pozitīvais piemērs), kur “zemniekiem, kā liekas, [...] ir **viegla dzīve**” un “Visa tā Toskānas daļa, ko es tiku redzējis, ir iekopta vispievilcīgākajā veidā, kādu vien var iedomāties”.³⁰⁰

Tajā pašā laikā vietējo iedzīvotāju raksturs Ropu **ļoti interesē** no personiskās drošības viedokļa. Pārsvarā viņa spriedumi ir negatīvi, jo īpaši Dienvidrietumfrancijā, kā arī Spānijā un dažos Itālijas apgabalos: “Lai pasargātu no laupītājiem, mūs no Marseļas līdz Tulonai pavadīja karavīri. Ir ļoti žēl, ka tik skaistā zemē, kāda ir Provansa, iedzīvotāji ir tik **ļauri**, kādi ir Provansas zemnieki”.³⁰¹ “[Langedokas] iedzīvotāji nav **tik bīstami** (*ne sont pas si mechants*), kā provansieši.”³⁰² “Visi Tivoli iedzīvotāji ir ubagi un ļoti **rupji**”³⁰³

Apgabals no Radikofani līdz Terračīnai “nav nekas cits, kā tuksnesis”, ko “apdzīvo ubagi un **laupītāji** (*les brigands*)”³⁰⁴ Estramadūras (Spānijā) zemnieki “gandrīz visi ir **zagļi**” un dziļi aizskar visus svešzemniekus, ko vien vēlas”.³⁰⁵

Redzams, Ropa vērtējuma galvenais kritērijs ir attieksme pret ārzemniekiem: Alemteho province Spānijā “gan ir tikpat slikti iekopta, kā Jaunkastīlija, tomēr tās iedzīvotāji ir daudz **laipnāki** pret ārzemniekiem”.³⁰⁶

Tādējādi autora sniegtajam vietējo iedzīvotāju attēlojumam raksturīgi kontrasti, kā arī tendence absolutizēt: novērotā negācija tiek attiecināta nevis uz attiecīgā novada “daļu”, bet “visiem” iedzīvotājiem; pie tam tiem tad piemīt arī visas pārējās sliktās īpašības: Rusijonas iedzīvotāji “ir **slikti**. Visas sievietes ir ļoti stulbas, neglītas un netīrīgas. Starp viņām ir daudzas ar milzīgiem kākšļiem. Vīrieši ir ļoti **slinki**, dumji, netīrīgi un ļauri, tie gandrīz **visi** izskatās pēc laupītājiem.”³⁰⁷; “[...] provansieši ir tikpat **neizglītoti, cik netīrīgi**”.³⁰⁸ Ceļā uz Pireneju virsotni negaiss viņus iedzen kalnu būdiņā pie ganiem, “kas bija visnetīrīgākās un **dumjākās** cilvēciskās būtnes, kādas es līdz šim esmu redzējis”.³⁰⁹ Iedzīvotāju vērtējums parasti saistīts arī ar vides novērtējumu – pilsētu arhitektūru vai lauku sakoptības resp. kultivācijas pakāpi vai citiem apstākļiem. Romā, piemēram, ubagu noteikti bija daudz vairāk, nekā Tivoli (lielāks iedzīvotāju skaits) – to apliecina N. fon Himzeļa un E. fon der Rekes vērojumi, tomēr Rops par tiem nemin ne vārda – viņa uzmanību saista mūžīgās pilsētas arhitektūra.

Tajā pašā laikā ne visu apceļoto zemju iedzīvotāju raksturojums ir negatīvs. Zīmīgi, ka šeit Rops padodas otrai galējībai – dažos apgabalos viņa attēloto iedzīvotāju raksturs ir diametrāli pretējs: Brindizi iedzīvotājiem “ir **smalki** tikumi, un tie ir ļoti viesmīlīgi”.³¹⁰ Sicīlijas iedzīvotāji ir “**priecīgākā** un **labsirdīgākā** tauta, kādu es zinu, izņemot šveiciešus”.³¹¹ Pastāv likumsakarība, ka binārā opozīcija “ļaurie- labie”, resp. “naidīgie- viemīlīgie” iedzīvotāji fon der Ropam vienmēr sakrīt ar zemes raksturojumu: “mežonīgā-kultivētā”.

Runājot par vietējiem iedzīvotājiem, fon der Ropam nepastāv nianses vai detaļas, viņa vērtējumam raksturīgas maksimas un spēcīgi kontrasti. Tomēr autoram nedrīkstētu pārņemt cietsirdību vai naidu pret zemāko kārtu cilvēkiem. Tulonā, redzot katordznieku nožēlojamo stāvokli, viņa mostas pat humānas jūtas: šeit “pašlaik ir trīs tūkstoši galeru vergu (katordznieku), pret viņiem izturas kā pret

suņiem, viņus baro vienīgi ar kāršu pupiņām, un viņi guļ uz kailas zemes pilnīgi bez nekā, pat bez salmiem. Tas ir skats, kurš izraisa sašutumu, redzot tik daudz cilvēku, iekaltus važās”.³¹²

Tāpat kā S. Bekerei un E. fon der Rekei, arī Ropam raksturīgs zināms *deja-vu* sindroms: dažās vietās viņam redzētās ainavas un objekti atsauc atmiņā tēvzemi: piemēram, Kastīlijā var ieraudzīt nepārredzamus labības laukus, “gluži kā **Kurzemē**”³¹³; “Sjēnā ir daudz skaistu sieviešu, zemnieces nedaudz atgādina **kurzemnieces**”³¹⁴; “Narbonnas medus ir slavens [...], tomēr tas nav tik labs, kā Kauņas medus **Lietuvā**, tam nepiemīt tā asums”.³¹⁵ Pie tam tēvzemes objekti šeit pieminēti ar cildinājuma nokrāsu, kas liek domāt, ka pārējie svešumā skatītie objekti nerasniedz tādu kvalitāti, lai tiktu pielīdzināti atmiņām no dzimtenes. Piemēram, Pirenejos viņš ievēro trīs simtus govju, “kuras **nav tik skaistas**, kā pie mums”.³¹⁶ Tajā pašā laikā fon der Rops sevi vairāk identificē kā piederīgu franču kultūrai: “Franciju es neatstāju bez emocijām, jo man tās bija žēl kā manas **otrās** dzimtenes. Es iepazīnu Franciju un francūžus labāk, nekā savu dzimteni un savus novadniekus (*compatriotes*). Es to neatstātu tik vieglu sirdi, ja man nebūtu skaistās perspektīva tajā atgriezties”.³¹⁷ Arī no tā, kas teikts apraksta sākumā, var spriest, ka viņš – vismaz uz Spāniju – dodas nelabprāt: iepriekšējā vakarā pirms aizceļošanas viņš Parīzē apmeklējis operas izrādi “lai vēlreiz noskatītos dievišķo baletu *Deucomanie*, kurš man vienmēr ir sagādājis tik daudz prieka, un apbrīnotu dejotājas, kurās es gandrīz **visās pēc kārtā reiz biju iemīlējis**; un man bija ārkārtīgi **nepatīkama** doma, ka šīs dievišķās būtnes jāatstāj – varbūt es nekad tās vairs neredzēšu – viņas, kas man sagādājušas tik biežus un daudzus prieka brīžus; un kālab gan es tagad viņas atstāju – lai Spānijā skatītos nežēlīgās vērsu cīņas [...]?”³¹⁸ Daiļajam dzimumam fon der Ropa domās un piezīmēs ierādīta svarīga vieta. Tā ir trešā viņu interesējošā sfēra reizē ar teātri un mākslu. Šķiet, ka mīlas lietās viņš savos astoņpadsmit gados nav gluži bez pieredzes: uz kuģa, kas brauc no Šalonas uz Lionu, viņš ievēro divas glītas sievietes: “žēl tikai”, ka pirmā brauc vienīgi līdz Makonai, bet otrā, “kura arī patiešām bija skaista”, izrādās jau precējusies – “pie tam arī viņas vīrs bija tur klāt”.³¹⁹ Vakara pēc ierašanās Lionā viņš dodas uz komēdiju: “Zāle bija gandrīz pavisam tukša, [...] tomēr sievietes, kas tajā atradās, man šķita tik skaistas, ka es visu nakti nevarēju aizmigt [...] Tomēr arī pēc tam man lionietes izlikās tikpat skaistas, kā pirmajā dienā [...]”³²⁰ Malagā “ir daudz vairāk skaistu sieviešu, nekā Kadisā. Vīri arī šeit ir daudz greizsirdīgāki”³²¹; turpretim “Barselonā nepavisam neredz skaistu sieviešu”³²² Vairākas glītas sievietes viņš ievēro arī Lisabonā, diplomātu viesībās.³²³

Arī mikroloģijām – spilgtām sadzīviskām detaļām, sastapto cilvēku raksturojumiem un subjektīvajām izjūtām Ropa piezīmēs pievērsta liela uzmanība, īpaši sākumā. Tā, piemēram, brauciens diližansā no Parīzes uz Šalonu attēlots kā neliela sadzīviska glezniņa ar divām “aristokrātiska izskata” vecākām kundzēm, kuras atgriežas provincē pēc tam, kad bijušas spiestas pavadīt daudzus gadus

galvaspilsētā. Par vecāko dāmu teikts, ka viņa, pēc autora domām, piederējusi pie augstākās sabiedrības un “daudz cietusi revolūcijas laikā”: “viņai bija klēpja sunītis, ko tā mīlēja, kā var mīlēt tikai bērnu, un kas bija par apgrūtinājumu ne tikai viņai pašai, bet arī visai sabiedrībai.”³²⁴

Fon der Ropa dienasgrāmatas sniedz liecību arī par viņa estētiskajiem priekšstatiem un pamatīgajām zināšanām mākslas vēsturē (viņš vairākkārt atsaucas uz 18. gadsimta ievērojamāko antīkās mākslas vēsturnieku J. J. Vinkelmani (*Johann Joachim Winckelmann*, 1717 – 1768), kā arī uz franču astronomu un ceļojumu apraksta^a autoru Ž. Ž. de Lalandu (*Joseph Jerome Lefrançois de Lalande*, 1732 – 1807.) Ropa izglītības raksturs un interešu loks, kāds tas atklājas viņa ceļojuma piezīmēs, vispilnīgākajā veidā raksturo viņa laikmeta elitāro iedzīvotāju slāņu izglītības sistēmu, kurā antīkajai kultūrai bija milzīgs pārsvars. Bez latīņu un grieķu valodas “šī sistēma iekļāva sevī antīko filosofiju, tēlotājmākslu, arhitektūru un literatūru [...] Arī Senās Grieķijas un Romas notikumus, mītus un teikas zināja visi”.³²⁵ Sīki Rops apraksta šīs arhitektūras pieminekļus – no romiešu inženiertehniskajām celtnēm – Gāras tilta (*Pont du Gard*) u. c. līdz sengrieķu sakrālajām (tempļi Pestumā, Kampānijā, Sicīlijā). Blakus antīkajai viņu visvairāk saista Renesanses kultūra: aprakstot Romas pilis un gleznu kolekcijas, ceļojumu dienasgrāmata pārvēršas bezkaislīgā ceļvedī ar nebeidzamu daudzumu mākslinieku un viņu darbu uzskaitījumu. Tas pats sakāms par gleznu un zīmējumu krājumiem Florencē, Milānā, Palermo u. c. Vistuvākie viņam ir Rafaēla, Ticiāna un L. da Vinči darbi. Par visskaistāko no visām gleznām, “ko es esmu redzējis savā dzīvē” viņš atzīst Rafaēla „Pērli”.³²⁶

Tāpat iespējams uzzināt, kāds stils viņam nav tuvs – tie ir viduslaiki (gotiskā un Bizantijas arhitektūra). Venēcijas sv. Marka katedrāle, pēc Ropa domām, “ir uzcelta sliktā gotiskā stilā un ļoti **neglīta** (*fort laide*). Tā ir ļoti grezna un ārkārtīgi bagāta, bet tajā nav **nekā**, kas varētu interesēt ceļotāju”.³²⁷

Autora rakstura liriskā puse atklājas, aprakstot saullēktu virs Gibraltāra un saulrietu – virs Ženēvas ezera : “Otrā rītā, kad pamodāmies, mūs gaidīja visskaistākā ainava, kādu vien var iedomāties. Mēs atradāmies Gibraltāra jūras šaurumā, starp augstām klintīm, kuras saullēktā mirdzēja kā īstākais zelts, bet to pakājes vēl tinās dziļākajā naktī, soli pa solim iznirdamas no tumsas, un mēs skatījām saullēktu, kurš pacēlās tieši mums pretim no Vidusjūras ar tādu krāšņumu, kādu visas pasaules dzejnieki nespētu aprakstīt”.³²⁸

“Man gadījās redzēt visskaistāko saules rietu, kādu vien var iedomāties. Es biju apsēdies [Ženēvas] ezera krastā, kurš bija gluds kā spogulis, un man tieši pretī atradās šļūdonis. Nakts ietina

^a T. fon Rops izmantojis Ž. Ž. de Lalanda darbu „*Voyage d'un Français en Italie en 1765 et 1766*. Paris, 1769 et diverses rééditions.

gandrīz visu man apkārt, un tikai kalnu virsotnes bija skaidri saskatāmas. Bet drīz vien satumsa arī tās, un vienīgi Mobilāns ar saviem ledājiem mirdzēja saulē un krāsojās visbrīnišķīgākajā rožu krāsā. Efekts, ko radīja šie rožainie stari [...], bija neatkārtojams. Bet šī gaisma pamazām kļuva arvien vājāka un vājāka, pēdējie saules stari uz Monblāna beidzot izdzisa, un visu ietvēra nakts. Bet drīz vien virs kalniem pacēlās skaistais mēness, kas ezeru un tā skaisto apkārtni apgaismoja vēl liegākā gaismā, nekā saule; no ezera dziļumiem pacēlās brīnišķīga un salda mūzika, kas aicināja sapņot un lēni tuvojies sev. Es redzēju daudzas laivas, pilnas ar cilvēkiem, tur bija arī Kurzemes hercogiene. Neviena izrāde uz mani nekad nav atstājusi tik dziļu iespaidu, kā šis vakars; es biju aizkustināts līdz asarām”.³²⁹

Vēstulēs no Romas parādās pat romantiķiem tipiskās nakts ainas ar kapenēm, mirušo gariem un kontemplatīvām pārdomām: “Es staigāju gluži viens starp šīm kapenēm, un man šķita, ka sarunājos ar republikāņu ēnām. Nekad vēlēšanās **kļūt par savas tēvzemes atbrīvotāju**^a manī nebija bijusi tik dzīva, kā tajā brīdī, un man šķita, ka kāda balss izlaužas no kapenēm un man saka: ”*on ne peut tout ce qu'on veut*”^b. Bet te piepeši man likās, ka mani ielenc miroņi; pēc pirmā izbīļa es sapratu, ka tie ir vien manas uzbudinātās iztēles māņi.”³³⁰

T. fon der Ropa ceļojumu dienasgrāmatas iezīmē pāreju no zinātniski statistiskā uz literāri subjektīvo apraksta veidu. Viņa aprakstiem raksturīgs brīžiem saasināts kritisks skatījums, polarizācija, estētisms un emocionalitāte, tie atklāj dziļu erudīciju antīkās mākslas un arhitektūras jautājumos. Dabas aprakstos izteikti parādās romantisma iezīmes.

3. 10. Kārlis Gothards Grass

Mākslinieka un dzejnieka K. G. Grasa (*Karl Gotthard Grass*) dzīve un daiļrade ir samērā labi pazīstama.³³¹ Tādēļ šeit tiks sniegti tikai nozīmīgākie biogrāfiskie fakti, pilnībā atsakoties no viņa mākslinieciskās darbības izvērtēšanas un uzsverot ceļojumu tieši uz Sicīliju.

K. G. Grass dzimis 1767. g. 8. oktobrī mācītāja Kārļa Johana Grasa (*Karl Johann Grass*, 1720 – 1796) ģimenē, kurš, J. Ekarda vārdiem runājot, “ar paša čaklumu uzstrādājies augšup par spīti trūcīgo apstākļu spiedienam”.³³² Ieguvis pamatizglītību tēva mājās, K. G. Grass no 1782. g.³³³ un nevis, kā apgalvo R. Bēms³³⁴, 80. gadu otrajā pusē, mācījies Rīgas Ķeizariskajā licejā. No 1786. līdz 1789. g. viņš studē teoloģiju Jēnā, tur tuvāk iepazīstas ar F. Šilleru un kājām apceļo Vāciju, bet 1790. g. – arī Šveici un Ziemeļitāliju. Ceļojuma galamērķis – Roma, slimības dēļ gan šoreiz sasniegts netiek.

^a Nav skaidrs, kas te domāts – vai fon der Rops būtu domājis kļūt par Kurzemes vai Polijas atbrīvotāju?

^b ”Nav iespējams iegūt visu, ko vēlas” – franču val.

1791. g., pēc teoloģijas studiju pabeigšanas K. G. Grass atgriežas dzimtenē. Nespēdams izvēlēties tīkamāku nodarbošanos, viņš strādā par zīmēšanas skolotāju Rīgā. Šajā laikā nodibinās viņa draudzība ar G. Merķeli, kuru Grass, kā Merķelis apgalvo savās atmiņās, iesaistījis kādā “apgaismības ideju savīņotu un brīvdomīgu inteligentu sabiedrībā”.³³⁵ Par tās darbības raksturu gan izteikti vairāki minējumi, tajā skaitā arī spekulatīvi,³³⁶ bet tuvāku ziņu joprojām trūkst. 1796. g. Grass iegūst mācītāja vietu Suntažos, tomēr tai pašā gadā (noraidītas mīlestības dēļ) aizceļo uz ārzemēm, nenojauzdams, ka tas – uz visiem laikiem. Viņš dodas uz Cīrihi, kur no jauna pievēršas glezniecībai un literārai darbībai. 1801. g. viņš dažus mēnešus pavada Parīzē, 1803. g. beidzot nokļūst Itālijā, ar kuru saistīts viss viņa mūža beigu cēliens. Pārcelšanās uz Itāliju, kā pats Grass raksta savā ceļojumu aprakstā, “gan apmierināja noturīgās ilgas, kas mani pievilka dienvidu zemēm, tomēr tās nenoklusināja. [...] Mana fantāzija ielauzās [Sicīlijas] salas nepazīstamajā iekšienē”.³³⁷ Ar jaunu kvēli šīs ilgas uzliesmoja pēc iepazīšanās ar grāfa Frīdriha Leopolda Štolberga (*Friedrich Leopold Graf Stolberg zu Stolberg*, 1750 – 1819) grāmatu “*Reise in Deutschland, der Schweiz, Italien und Sizilien in den Jahren 1791 und 1792*, o. J., 1794.” (“Ceļojums uz Vāciju, Šveici, Itāliju un Sicīliju 1791. un 1792. gados”). Balstoties uz iztēles priekšstatiem, lasot šo grāmatu, Grass 1803. g. ziemā darināja vairākas Sicīlijas ainavas, vienu no kurām kā dāvanu nosūtīja arī F. Šilleram. 1804. g. K. G. Grasa sapnis beidzot piepildījās – viņš pieņēma rakstnieka F. J. Rēfisa (*Philipp Joseph Rehfuës*, 1779 – 1843) piedāvājumu pavadīt viņu un divus arhitektus – K. F. Šinkelu (*Karl Friedrich Schinkel*, 1781 – 1841) un G. Šteinmeieru (*Gottfried Steinmeier*, 1780 – 1851) ceļojumā no Neapoles uz Sicīliju. Grupa turējās kopā līdz Palermo. Tālāk Grass ceļojumu turpināja patstāvīgi un apmēram mēnesi dzīvoja kādā vecā pilī (*castello di Brolo*), kur gleznoja ainavas. 1805. g. jūlijā viņš devās atpakaļ uz Neapoli un no turienes uz Romu. Šeit viņa jaunradei vielu deva gan atmiņas par Sicīliju, gan mūžīgās pilsētas apkārtni; viņš rakstīja arī dzejas, kur ieskanas ilgas pēc dzimtenes. Romā Grass dzīvoja sabiedrisku dzīvi, bija biežs viesis Prūsijas sūtņa Romā Vilhelma fon Humbolta (*Wilhelm von Humboldt*, 1767 – 1835), slavenā ceļotāja Aleksandra fon Humbolta (*Alexander von Humboldt*, 1769 – 1759) brāļa, namā.

K. G. Grass saslima ar nervu drudzi un nomira 1814. g. 22. jūlijā pēc v. vai 10. augustā pēc j. st.³³⁸ Viņš apglabāts Romā *San Andrea della Valle* baznīcā.

Grasa ceļojumu piezīmes divos sējumos iznāca jau pēc autora nāves, 1815. gadā, kaut gan pirmais sējums bijis gatavs jau 1807. gada decembrī³³⁹, otrs – 1808./09. gadā.³⁴⁰ Pirmajā sējumā nepieminot **nevienu** (!) datumu) aprakstīts ceļojums pa šādu maršrutu: Neapole – Mesīna – Džardino^a (*Giardino*) – Džarre (*Giarre*) – Nikolosio (*Nicolosio*) – Taormina – Katānija – Sirakūzas – ceļojumi pa apkārtni –

^a Tagad – Džardino-Naksosa (*Giardino-Naxos*).

Džirdženti – Trapani – Monreāla – Palermo.^a Otrajā sējumā daži datumi tomēr minēti: Palermo – Termini – Čefalu – Sanstefano – Sanandželo – Brolo cietoksnis – Pati – Milaco – Lipari – Sandomeniko – Bronte – Katānija. 1804. gada septembra beigās Grass atstāj Katāniju un dodas uz Etnu. 17. oktobrī sākas uzskāpšana Etnā, viņš apmeklē arī tās krāteri. 5. decembrī autors dodas uz Paterno, „kur no ziemas vēl nebija ne pēdu”. Decembrī Grass ierodas Katānijā, kur vēro un apraksta karnevālu, tautas svētkus un veic pavasara pārgājienus pa apkārtni. Aprīļa sākumā viņš atgriežas Paterno, 10. aprīlī no turienes dodas uz Čentorbi (*Centorbe*), Lentini, Pedegadži (*Pedegaggi*), Sortino, Sirakūzām, Taorminu, Trainu, veic dažādus īsus pārgājienus un vēlreiz atgriežas Brolo, no kurienes dodas uz Mesīnu. Sicīliju Grass atstāj 1805. g. 16. jūlijā ar “kādu ragusiešu^b. kuģi, kas dodas uz Neapoli” Tādējādi Grass apmeklē gandrīz visas tās pašas vietas (izņemot Maltas un Goco salas), ko 1776. – 1777. gadā M. J. fon der Borhs.

Tāpat kā Borhs, arī Grass aprakstu veido uz agrākas dienasgrāmatas pamata, kuru centies rakstīt katru dienu, “izņemot tās reizes, kad biju līdz galīgam spēku izsīkumam noguris”³⁴¹ “Tādēļ”, viņš norāda, “manās atmiņu lapās zudis daudz no tā, ko es vairs nevaru aizstāt”.³⁴² Tādēļ viņam neatliekot nekas cits, kā pieturēties pie tā, ko iespējams saglabāt “kā trūcīgas ēnu kontūras”. Līdz ar to aprakstu diez vai varētu uzskatīt par stingri un precīzi dokumentētu ceļojuma atskaiti. Bet tāds nemaz nav autora mērķis – viņa nolūks, kā vēlāk būs redzams, ir vienīgi pēc iespējas tiešāk attēlot savas attiecīgā brīža subjektīvās sajūtas.

Ceļojuma apraksta adresāti, kā to K. Grass pasaka jau pašā sākumā, vispirmām kārtām esot mākslinieki; tieši tāpēc arī stāstījumā tik liela nozīme pievērsta dabā esošo krāsu attēlojumam. Tomēr galvenais grāmatas nolūks esot brīdināt nākošos ceļotājus no “veltīgām cerībām”, kuras radušās no literatūrā iegūtiem priekšstatiem. Ja daudzi ceļotāji no salas atgriežoties neapmierināti, viņš turpina, tad cēlonis esot tas, ka viņi “pārāk daudz” sagaidot no ceļojuma un atbraucot ar “pārspīlētām idejām”; tādēļ viņi pazaudējot to baudījumu, ko sniedz realitāte, un paejot ilgs laiks, pirms tie sākot uzticēties salas īstajam skaistumam. Tādēļ svarīgi esot doties uz Sicīliju “bez iepriekšēja, mirdzoša priekšstata”.³⁴³ Tajā pašā laikā tas, pēc Grasa domām, nenozīmē, ka ceļotājam uz šo salu jādodas vispār bez kādām priekšzināšanām – viņš noliedz vienīgi paviršu un pārāk jūsmīgu Sicīlijas tēlu-stereotipu: “[...] ceļojumu uz Sicīliju nedrīkst uzskatīt par kaut ko ļoti vieglu. Bez nepieciešamajām mākslas zināšanām tas prasa **ļoti apjomīgas priekšzināšanas** un sagatavošanos [...]. Tāpat kā, saskaņā ar leģendām,

^a Sk. karti (56. att. Pielikumā).

^b Ragusa – Dubrovnikas senākais nosaukums.

[apslēptu] zeltu no zemes var izcelt vienīgi ar zelta lāpstu, tā arī vienīgi ar atbilstošo vēstures, kā arī ideju un pagātnes dzejas zināšanu palīdzību var uzcelt skaistāko, idealizētāko Sicīliju un dzīvīgāko interesi par tās zemi no tās drupām”.³⁴⁴

Kas attiecas uz autoru personīgi, tad šeit ceļojuma mērķis nepavisam nav zināšanu pavairošana, kā tas ir, piemēram, Himzelim – Grass, gluži otrādi, cenšas aizbēgt pat no iepriekšējās dzīves pieredzes: “Nekādi agrākās dzīves rūpesti, nekādas gadījuma izraisītās ciešanas, nekādi uztraukumi par nākotnes plāniem nespēja un nedrīkstēja man sekot. Tikai to, kas manā ideju pasaulē uzradās kā iepriecinoša patiesība, un kļuva par sauli, kas atraisīja manī saistītos spēkus un mani [...] saistīja pie **brīvākiem** un **priecīgākiem** uzskatiem par dzīvi [...] – tikai to es sajutu kā savu skaistāko ieguvumu. Tas bija kā **neprāts**, caur kuru visas jaunās apkārtnes uzdzirkstīja lielākajā spožumā.”³⁴⁵ Ceļojums viņam nozīmē – mūsdienu terminoloģijā runājot – bezgalīgu psihoterapeitisku seansu, atgriešanos bērnībā: “No šejienes nāk psiholoģiskais kopsakars, kāpēc manas agrīnākās bērnības ainas, [...] man nekad nav bijušas spilgtākas, kā tais Sicīlijas dienās, kad tās saplūda ar izjūtām, ko pārdzīvoju šeit [...]”³⁴⁶ Un vēl: [...] es vairs nezinu, **kā tas gadījās**, ka es atgriezos savā agrīnajā bērnībā, it kā tie attālie laiki un mans tagadējais dzīves posms būtu parādības no **v i e n a s** un tās pašas piekrastes (*Gestade*).³⁴⁷ [Retin. tekstā – E. C.]

Tādējādi sākumā Grass Sicīlijā meklē vienīgi impulsus saviem “brīvākiem un priecīgākiem” uzskatiem par dzīvi. Tomēr ceļojuma gaitā tas, kas bija iecerēts vienīgi kā katalizators, kā relaksācijas un iedvesmas līdzeklis – proti, Sicīlijas ainas – iegūst konkrētas aprises, kļūst par dominantu, un beigu beigās pārvēršas par pavisam reālistisku stāstījumu – ne vairs dzeju, bet prozu. (Par to sīkāk sk. 5. 11. nod.).

Neskatoties uz to, Grass ievadā norāda, ka padarījis par savu pienākumu “būt stingri paties” (*streng wahr zu sein*); grāmatas **galvenais mērķis** esot sniegt “saistītu, dzīvu detaļu rindu”, no kurām tie [lasītāji] varētu gūt, mazākais [...] **neuzspiestu** ieskatu”. “Šāds mērķis”, turpina Grass, “izraisa man nepieciešamību šo ceļojuma aprakstu vienlaicīgi rakstīt kopā ar daļu savas dzīves – vai, drīzāk, manu **sajūtu** un **domu** atēlojuma; un es apzināti **neesmu izdzēsis nevienu individuālo iezīmi**, lai saglabātu [stāstījuma] dabiskumu”.³⁴⁸

Tādējādi redzams, ka K. G. Grasa ceļojumu apraksts klasiskā veidā pieder pie tā, ko vācu literatūrzinātnieki mēdz apzīmēt ar jēdzienu “literāri subjektīvais ceļojumu apraksts”. Turklāt šī piederība ir pilnīgi apzināta – tas izriet no ceļotājiem sniegtajiem ieteikumiem apkārtnes uztveršanā: pirmkārt, no aicinājuma saglabāt “pirmos iespaidus”, kuriem “attiecībā uz visu dzīvi [...] ir kaut kas nozīmīgs, izšķirošs, paliekošs. Patiesība tajos parādās kā priekšsajūtas (*Vorgefühl*) [...] – Māksliniekam un skaistās dabas novērotājam nevar vien pietiekoši atkārtot: “I e g a u m ē j i e t p i r m o s i e s p a i

dus! Sargājiet un glabājiet tos kā zelta krājumu!” [Retin. tekstā – E. C.] Pirmie [...] iespaidi mēdz būt tie tīrākie un pareizākie. Ar laiku mūsu sajūtas notrulina pieradums. Saprāts un valdošie uzskati laupa iespaidiem to vienreizīgumu un patiesīgumu, vai arī jaunie iespaidi, kam reizēm ir gadījuma raksturs, aizmiglo dvēseles spoguļi”.³⁴⁹

Otrkārt, Grass uzskata, ka mākslinieks nekad nedrīkstētu būt slinks savas uztveres asuma un atmiņas vingrināšanā, resp., iespaidu fiksēšanā, jo: tieši “visdzīvākais pāiet visātrāk”.³⁵⁰

Treškārt, atmiņas un fantāzijā visilgāk saglabājas tas, “kas iziet ārpus ierastības loka”³⁵¹ Redzams, ka Grass īstenības izziņāšanā par galvenajām uzskata tiešās sajūtas; prāts, resp. saprāts ir vienīgi traucēklis pirmreizējo iespaidu “patiesīgumam”. Tādējādi viņa ieteikumos var saskatīt atteikšanos no īstenības racionālās (sistemātiskās) izziņas par labu iracionālajai īstenības atklāsmei, turklāt šīs izziņas objekts, kā jau teikts, tādā pašā, ja ne lielākā mērā kā apkārtējā pasaule, ir paša ceļotāja iekšējā pasaule. Šīs trīs pazīmes: 1) iracionalitāte; 2) subjektīvisms; 3) atziņa par pasaules (pie tam straujo) mainīgumu, līdz ar to – arī neprognozējamību, vairs nav raksturīgas Apgaismības filosofijai, bet drīzāk liek domāt par romantisma klātbūtni: “[...] romantisma idejiskā būtība ir saistīta ar tiešu vēršanos pie cilvēka dvēseles, atmetot klasicisma vēsturisko stilu un kanonus”.³⁵²

Romantisma garā Grass uztver arī dabu: par to liecina, pirmkārt, jau tas, ka viņa ilgu mērķis ir tieši Sicīlija, jo – “dienvidu daba ir tik skaista un skaidra, ka cilvēkam tur vairs nav ko vēlēties”.³⁵³ Par spīti tam, ka Sicīlija esot nonākusi nabadzībā, ir “iztukšota un daudzkārt izlaupīta”, raksta Grass, tā tomēr “vēl joprojām saglabājusi Dieva zemes pēdas un cēlā pirmtēla atliekas pat nožēlojamākajās drupās”.³⁵⁴ Katrs izglītots dabas draugs tiecoties uz Sicīliju “kā uz kādu ideālpasauli”.³⁵⁵

Grasam raksturīgs arī īpatnējs izteiksmes stils, kas jau pirmajā brīdī liecina par gleznotāju: pasauli (un Sicīliju jo īpaši) viņš uztver caur krāsām: tā viņam ir “ugunīga”, “zeltīta”, “purpurkrāsas”, “sudrabaina”, “violēta” “dūmakaina” un vēl citās krāsās. Sicīlijas debesīs viņš “pirmo reizi atklāj patiesību” par vēso un īpaši silto toņu “maigumu un skaidrību”³⁵⁶ Spilgtie toņi mājokļu krāsojumā un cilvēku apģērbā viņam liekas vēl spilgtāki, jo harmonē ar cēlajām (*hohern*) krāsām dabā.³⁵⁷ Saulriets ceļā no Neapoles uz Katāniju viņam sniedz laimes izjūtu: – “Kvēlojoša rietēja saule, apvilkdama salas kontūras ar zelta apmali, un zeltaini viļņi spēlējās tumšajā ūdenī. – Jūras klusumā es svinēju savas dzīves laimīgāko dienu”.³⁵⁸

Ja iepriekš citētajos piemēros runā Grass – gleznotājs, tad nākošajā brīnišķīgu veltījumu Sicīlijai sarakstījis Grass – dzejnieks:

“No pagājības klusajiem dziļumiem es saucu atpakaļ jūs, manas dzīves, sajūtu, un vērojumu zelta dienas, no kurām uzlēkusi manas vēlākās esības skaistākā saule! Mīļotā sala! Valdzinošā pat savā pamestībā un savas kādreizējās godības drupās; vienmēr manā fantāzijā tu atmirdzēsi savā dienvidu

burvībā, savā tik pievilcīgajā svešatnīgumā, un tavi Hesperīdu dārzi, tavi brīnišķīgie ziedi, tavi kalni, kas iegremdēti dūmakā un rožainā kvēlē, tavs spodrais zaļums un tavs vienmēr lieliskais, vienmēr sajūsmu izraisošais skats uz jūru, man allaž tēlosies acu priekšā kā kādas pasaku zemes ainas. Tā man vēl pat šajā acumirkļī – kad liekas, ka sapņoju, parādāties jūs, vakari un rīti, kad es Palermo debešķīgajās ārēs, vai arī no Brolo augstajiem torņiem, vai arī no Salaco mežiem apaugušajiem kalnājiem un no majestātiskās Etnas vēroju sauli rietam vai arī mirdzošu paceļamies pāri salu un krastu tālēm!”³⁵⁹

Romantiskā pieeja, pēc Grasa domām, ir viens no galvenajiem noteikumiem Sicīlijas pilnvērtīgai uztverei: “Tas, kurš apmeklē Sicīliju bez jebkāda poētiska mērķa vai bez poētiska ieskata – tādām nav iespējams, ka ilgi tur patiks. Grūtumi nomāks baudījumus, un viņš būs priecīgs, ja varēs salu atkal atstāt”.³⁶⁰

Rezumējot var teikt, ka fon der Borha un Grasa pieejas, aprakstot vienu un to pašu zemi, pie visas savas līdzības atšķiras būtiski – Borham prevalē daba kā eksakti zinātniskās izpētes objekts, Grasm – kā mākslinieciskās iedvesmas un reizē patiesības izziņas līdzeklis. Pirmais balstās uz saprāta slēdzieniem, otrais – uz iracionālu atklāsmi. Pirmajam salas izpēte nozīmē jaunu pakāpi viņa zināšanās, otrajam tā ir līdzeklis savas personības dziļākā iepazīšanā. Bez tam Grass atsakās arī no tradicionālajām deskriptīvajām metodēm – viņu neinteresē parādības, kas atkārtojas arī citās zemēs (ikdienišķais), bet vienīgi spilgtais, atšķirīgais, neparastais, bet visvairāk – tas, kas nāk kā “iepriecinoša patiesība”.

3. 11. Voldemārs Kārlis fon Ditmars

Voldemārs Kārlis Frīdrihs fon Ditmars dzimis 1794. g.^a 8. augustā³⁶¹ Pērnāvā muižnieku ģimenē. Pēc pamatizglītības iegūšanas vecāku mājās, kur valdījušas laimīgas un harmoniskas attiecības “īstā veclivoniešu garā”,³⁶² viņš 1813. g. uzsāka studijas Tērbatas universitātē, no 1815. gada tās turpināja Berlīnē un Heidelbergā, brīvdienās apceļojot vairākus Vācijas un Šveices apgabalus. Kēnigsbergā fon Ditmars ieguva doktora grādu filozofijā, Heidelbergā – jurisprudencē. 1818. g. viņš atgriezās Vidzemē un strādāja par tiesību zinātņu privātdocentu Tērbatas universitātē, lai gan ļoti ātri – jau 1819. g. – iesniedza atlūgumos. Vēlāk fon Ditmars tika ievēlēts par Pērnavas apriņķa tiesas asesoru. Paralēli profesionālajam darbam viņam bijušas raksturīgas plašas zinātniskās intereses amatiera līmenī. “Jau kopš agrīnās jaunības viņš aizrāvās ar dažāda veida kolekciju, īpaši naturāliju, monētu un grāmatu,

^a O. Klemenss norāda uz 1795. g. [Clemens, S. 46.]

vākšanu, tādēļ arī vīra gados viņu visvairāk saistīja dabaszinātnes un tēvzemes vēsture”³⁶³

Ditmars bija Kurzemes Literatūras un mākslas, Berlīnes Vācu valodas pētniecības, Jēnas Latīņu un Veimāras lielhercogistes Mineraloģijas biedrību biedrs, tika sarakstījis vairākas publikācijas – bez Livonijas tiesību vēsturei veltītajām vēl arī par igauņu tautas dzeju un Kurzemē dzīvojošo somugru tautu votiem (“krieviņiem”).³⁶⁴

Berlīnē fon Ditmars iepazīstas ar Elīzu fon der Reki un viņas mūža pēdējo gadu uzticamo pavadoni, dzejnieku Augustu Tīdgi (*Christoph August Tiedge*, 1752 – 1841). “Elīza, jau krietni gados, tomēr arvien ārkārtīgi pievilcīga, apgarota sieviete, ātri iekaroja ugunīgā jauneklā mīlestību. Viņa savās vēstulēs mēdza saukt viņu par “savas sirds dēlu” (*“Sohn meines Herzens”*). Viņš viņu uzrunāja “sirsnīgi mīlētā un godātā māt!” (*“innigst geliebte und verehrte Mama!”*). Ar Elīzas un Tīdges starpniecību Ditmars Berlīnē iepazīs ar daudziem citiem nozīmīgiem cilvēkiem”.³⁶⁵ V. fon Ditmara vēstuļu izdevējs L. fon Šrēders (*von Schroeder*) viņu raksturo kā “aizrautīgu un jūtīgu jaunu cilvēku, ko sajūsmina viss lielais, labais un skaistais”.³⁶⁶

Voldemārs fon Ditmars miris 1826. g. 12. (24.) novembrī sava tēva dzimtmuižā Vendrā (*Vändra*), Pērnavas apriņķī, tikai trīsdesmit divu gadu vecumā.

V. K. fon Ditmara ceļojumu iespaidi atspoguļojas 27 viņa vēstulēs vecākiem, kas aptver laika posmu no 1815. līdz 1818. gadam un no kurām 9 pilnībā vai daļēji publicētas žurnāla *“Baltische Monatschrift”* 1896. g. pielikumā. Divas no tām – par Berlīnes iespaidiem un iepazīšanos ar F. de la Motu-Fukē – publicētas arī jau minētajā, O. Klemensa sastādītajā izlasē. Šajā darbā paredzēto hronoloģisko ietvaru dēļ tiks apskatītas tikai vēstules, kas rakstītas 1815. gadā. Tādas ir 6 (liekas, vismaz 4 no tām publicētas saīsinātā veidā, bet uz šo faktu nav norādes). Minētās vēstules atspoguļo iespaidus no Kurzemes, Mēmeles (Klaipēdas) Kēnigsbergas un Berlīnes laikā no 1815. g. septembra sākuma līdz novembra pirmajai pusei.

L. fon Šrēders, runājot par publicēto vēstuļu atlases principiem, norāda, ka esot bijis nepieciešams atteikties no daudz kā, kas skarot tīri personiskas lietas, kā arī daudz cita, kas, “šķiet, izraisa mazāku interesi.” Tā kā vēstuļu oriģināli nav atrasti, grūti spriest, kādu informāciju saturējusi nepublicētā daļa. Tomēr arī no publicētajām vēstulēm iespējams izdarīt atsevišķus secinājumus kā par autora personību, tā interešu loku un apraksta selektivitāti.

Kā pareizi norāda L. fon Šrēders, lasot fon Ditmara vēstules, “aizvien jāpatur vērā, ka sacerētājs ir jauns cilvēks, kam ir tikai 21 gads”, bet galvenais – tāds, “kurš no Vidzemes klusuma” pirmo reizi nonācis “plašajā pasaulē”. Tātad līdzīgi S. Bekerei, viņam nav pilnīgi nekādas iepriekšējās ārzemju ceļojumu (pat ne studiju laika, kā N. fon Himzelim vai E. D. Bursijam) pieredzes. Tādēļ varētu sagaidīt, ka viņa saskarsme ar atšķirīgo – “svešo” ārpusauli iezīmēsies spilgtāk un kontrastaināk. Diemžēl,

materiāls neļauj spriest par autora attieksmi pret dažādiem apceļojamo pilsētu infrastruktūras un sadzīves aspektiem tādā mērā, kā N. fon Himzeļa vai citu ceļotāju aprakstos. Pilsētu izskats raksturots tikai divās epizodēs un arī tad – kā jau tas jauniem cilvēkiem – piemēram, M. fon Vīdavam vai T. fon der Ropam raksturīgi – dominē jaunības maksimālisms: “patīk – nepatīk” pieeja kopā ar akcentēti kritisku skatījumu. Tā, piemēram, “Mītava man nepatika, jo tā ir maza un slikti būvēta”.³⁶⁷ Berlīne “ir liela un plaša, ielas ir platas un mājas celtas vienkāršā, taču **bezgaumīgā** stilā.”³⁶⁸ Tomēr arī šeit viņš atrod kaut ko uzslavas cienīgu – tā ir klasicisma skaidrība un vienkāršība: “Jo īpaši pievilcīgs man šķiet Vilhelma laukums un Liepas [t. i. *Unter den Linden*], kas sākas no Universitātes ēkas un stiepjas līdz savā vienkāršībā skaistajiem Brandenburgas vārtiem. Tieši no šiem vārtiem ceļotājs nokļūst patiesi jaukā dārzā – Tīrgārtēnā, caur kuru iet ceļš uz Celti”^a. – “Visā ceļā līdz pat Celtei var sastapt lielus pulkus pastaigu mīļotāju un mazus zēnus, no kuriem vieni piedāvā cigārus, otrie augļus, trešie zirgus izpriece braucieniem un vēl ceturtie [drukātas] tautas dziesmas [...]”.³⁶⁹

Tomēr svarīgākā vieta fon Ditmara vēstulēs ierādīta satiktajām personām, no kurām vairumu viņš tikai nosauc, dažas raksturo tuvāk, bet tikšanos ar trijām – baronu de la Motu-Fukē, Elīzu fon der Reki un ārstu Kr. V. Hufelandu (*Christoph Wilhelm Hufeland*, 1762 – 1836) – apraksta detalizēti. Kā norāda L. fon Šrēders, fon Ditmara kalendārā atrodama vēl garāka rinda ar satikto cilvēku uzvārdiem ar norādi, kurš no tiem autoru apmeklējis, kuru apmeklējis viņš, kā arī kuriem viņš rakstījis vēstules un no kuriem tās saņēmis. Sastapto vidū nav no jauna iepazītie vien, bet arī ļoti daudzi novadnieki. Tomēr fon Ditmara galvenā iezīme, kas tik lielā mērā neizpaužas neviena cita vācbaltiešu ceļotāja piezīmēs, ir tā, ka (vismaz spriežot pēc pieejamā, tiesa, diezgan ierobežotā materiāla) – ne par vienu personu viņam nav **negatīva** vērtējuma. Šeit, iespējams, sava nozīme bijusi apraksta specifikai – vēstulēm, pie tam tādām, kas adresētas vecākiem, kurus viņš, acīmredzot, ārkārtīgi mīlējis, tādēļ baidījies satraukt.

Sastapto cilvēku vērtējumā fon Ditmaram dominē divas nokrāsas – pirmkārt, cieņa un pateicība, otrkārt – bijība pret slavenām personībām, kura, dažkārt pāriedama sajūsmā, jau robežojas ar dievināšanu. Pie pirmās grupas vērtējumiem pieder atsauksmes par uzņemšanu Kurzemes galvaspilsētā: “Patiesi, es nekad nebiju sastapis ļaudis, kuri būtu tikpat laipni, pretīmnākoši un liberāli, kā Mītavā. [...] Visur mani uzņēma sirsnīgi, un katrā ģimenē pēc dažiem acumirkļiem es jutos tā, it kā būtu nokļuvis mājās”³⁷⁰. Jau pieminētajā Celtē “blakus mūzikai, ēdieniem un dzērieniem vienmēr var ieraudzīt arī

^a Celte (*In den Zelten*) – vēsturiski izveidojies ielas nosaukums Tīrgārtēnā, Berlīnē. Radies 18. gs. vidū, kad divi hugenotu bēgļi saņēma no Frīdriha II atļauju šeit ierīkot atspirdzinošo dzērienu un uz kodu pārdotavas, ar noteikumu, ka tiks izmantotas vienīgi audekla teltis (*die Zelten*), kas ziemā tiks nojauktas. Kaut gan kopš 1786. g. bija atļauts šeit celt arī mūra ēkas, iela vēl ilgi saglabāja savu nosaukumu. Kopš 19. gs. sākuma šeit atradās arī ārpilsētas izklaides lokāli.

daudzus no visslavenākajiem rakstniekiem, proti, es šeit iepazīnos ar slaveno Franci Hornu^a un ievērojamo žīdu Bengu Dāvidu... Vakar es pierakstījos pie slavenā Šleiermahera^b ... [...] Diemžēl, šī vīra sprediķis bija adresēts visam kam, tikai ne sirdij, vienīgi saprātam; tie ir krietni filozofiski apsvērumi [...]“³⁷¹ Nosaukta arī vesela virkne Berlīnes zinātnieku un mākslinieku – kāds “ģeniāls” komponists, ķīmiķis, botāniķis, astronoms, filozofs, mediķis, valodnieks utt.³⁷²

Iespējams, ka psiholoģiski šādu fon Ditmara attieksmi noteikusi arī vēlēšanās nedaudz palepoties vecāku un radnieku priekšā, esot pazīstamam ar slavenībām. Uz šo niansi, starp citu, norāda arī L. fon Šrēders: “Voldemārs ir vecākais dēls ģimenē, kurš devies “tālu ārzemēs”, un nu savos piedzīvojumos uzticīgi dalās ar mīlētajiem vecākiem, kuri pilni lepnuma un prieka noraugās uz dēlu, kam īsā laikā izdevies iegūt tik daudz atzinības un mīlestības, tajā skaitā arī no tādām personām, kuru vārdi piederēja pie sava laika labākajiem”.³⁷³

6./18. oktobrī vēstulē viņš aizgrābti stāsta par iepazīšanos ar “vienu no mūsu ģeniālākajiem vācu rakstniekiem, baronu Mote-Fukē,^c kurš “kopā ar drosmīgajiem Krievijas un Prūsijas karotājiem devās pret nekrietnajiem franču pulkiem un neiztrūka nevienā kaujā, nevienā cīņā, un Dievs brīnišķīgi sargāja viņu tūkstoškārtīgās nāves briesmās” ; “vēl nekad es neesmu ķēries pie spalvas [...] ar tādu apgarotību kā tieši šodien” un “šī stunda pieder pie manas dzīves skaistākajiem, garīga baudījuma pilnākajiem mirkļiem”.³⁷⁴ utt. Izrādās, ka arī literārie spriedumi abiem pilnīgi sakrīt. Bez romantisma jūsmas un vācu patriotisma uzbangojuma šī epizode atklāj vēl vienu psiholoģiski pedagoģisku detaļu – jaunekļa vajadzību pēc atdarināšanas cienīga parauga. Līdzīgi aprakstīta arī iepazīšanās ar “slaveno dzejnieci” grāfieni E. fon der Reki, kura viņu “vispatīkamākā veidā” piesaistījusi sev ar 4 stundas garu, “augstākā mērā interesantu” sarunu par saviem ceļojumiem pa Vāciju un Itāliju.³⁷⁵ Elīza esot arī izteikusi savu nebeidzamo prieku par to, ka viņš studējot jurisprudenci, “jo esot lieliski, ka tik cēli jauni cilvēki kļūstot par tiesnešiem kādā zemē”.³⁷⁶

Fon Ditmara vēstules caurvij stingra uzticība patriarhālām vērtībām, vecāku un skolotāju autoritātei: “Es domāju, ka manu dārgo vecāku svētība man seko, un šajā skaistajā ticībā es tieku arvien jo vairāk nostiprināts, kad es apsveru vēl daudzus citus laimīgus starpgadījumus, kas ar mani šeit Berlīnē ir notikuši”.³⁷⁷ Šīs bezierunu ticības un paklausības raksturīgs piemērs ir epizode ar t. s.

^a Horns, F. (*Franz Horn*, 1781 – 1837), vācu rakstnieks un literatūras kritiķis; lasīja lekcijas arī par Šekspīru.

^b Šleiermahers, F. D. E. (*Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher*, 1768 – 1834), vācu teologs un romantisma filozofijas pamatlicējs.

^c Mote-Fukē, Frīdrihs de la (*Friedrich de la Motte -Fouque*, 1777 – 1843), viens no pirmajiem vācu romantiskajiem rakstniekiem.

dzīvnieku magnētismu (hipnozi): slavenais Berlīnes ārsts Kristofs Vilhelms Hufelands (*Christoph Wilhelm Hufeland*, 1762 – 1836) viņam pastāsta notikumu ar kādu aklu sievieti, kuru tam izdevies izārstēt vienīgi ar magnētismu; viņš, kurš līdz tam skeptiski izturējies pret šīs parādības izmantošanu medicīnā, tagad kļuvis par tās pārliecinātu aizstāvi. Interesantākais tomēr ir, ka arī pats fon Ditmars tūlīt uz karstām pēdām kļūst par dedzīgu magnētisma piekritēju: viņam nav vajadzīgs personiski pārliecināties, viņam pietiek ar autoritātes (Hufelanda) vārdiem: “Tomēr tagad es ticu visām dziedināšanām ar magnētisma palīdzību, lai gan es vēl **neesmu nevienu no tām redzējis**, jo man vecais, krietnais Hufelands, šis karalis starp ārstiem, apzvērēja, ka viņš neko neesot izdomājis”.³⁷⁸ Šī aklā ticība magnētisma “gandrīz pārdabiskajai iedarbībai” noteikti nav raksturīga Apgaismībai ar tās racionālo skepticismu – tādēļ šeit varētu novērot atkāpšanos no tās principiem.

Tas, ka fon Ditmaram jūtas ņem virsroku pār prātu, atklājas arī citās situācijās: piemēram, viņš kā bērns priecājas par tautas svētkiem Berlīnē 1815. g. 13./25. oktobrī: ilumināciju, gaisa balonus, kuri paceļoties gaisā “te cilvēka veidolā, te četrkājaina dzīvnieka vai putna izskatā”, kā arī no Rīgas umurkumura pazīstamo stabu, pa kuru jāuzrāpjas, lai iegūtu tā galā karājošos pulksteni, karoti utt. Tautas sajūsma ievēlās dziļi naktī un beidzas tad, “kad agrīnā blāzma jau sārto rīta mākoņus”.³⁷⁹ Tikpat jūsmīgi un sīki aprakstīta arī Krievijas ķeizara Aleksandra I ierašanās Berlīnē iepriekšējā dienā.³⁸⁰

Romantisma iezīmes parādās arī dabas aprakstos: tā, piemēram, Kurzemē viņš brauc cauri apkārtnē, kura neiepriecina ar savu skaistumu – izņemot Embūti, kur: “Mūsu ceļš veda cauri gleznieciski skaistām koku grupām, caur kurām bieži cieņas vērtie ozoli ļāva saskatīt savas lepnās galvas. – Augstie kalni un dziļās gravas, caur kurām pa lielākai daļai tecēja pa kādam strautam, padarīja šo apkārtni vēl skaistāku.”³⁸¹ Visemocionālākā autoram tomēr ir šķiršanās no dzimtenes: “Kāda man bija sajūta, kad es pārbraucu pāri Krievijas robežai, es Jums nespēju aprakstīt. Tikai tik daudz es Jums teikšu, ka es pietrūkos bričkā stāvus un noraudzījos atpakaļ uz Krieviju tik ilgi, cik vien man bija iespējams; tomēr arī tad, kad šaurā robeža izzuda manam skatienam, daudzas asaras slacīja manus vaigus. Patiesi, tā ir kāda pilnīgi īpaša saite, kas mūs saista pie mūsu dzimtenes! [...]”³⁸²

Ja Voldemara fon Ditmara vēstules arī nesniedz būtiski jaunu faktu materiālu par apceļojamajām vietām, tās tomēr daudz pastāsta par viņu pašu.

3. 12. Nelielas skaitliskas aplēses

Ja apskata ceļotāju vecumu, tad veidojas šāda aina: N. fon Himzelim aprakstītā ceļojuma sākumā bijis 21 gads, M. J. fon der Borham – 23, H. fon Ofenbergam – 32 (pirmajā ceļojumā 25), E. Bursijam – 24, M. fon Vīdavam – 17 vai 18, S. Bekerei 30, E. fon der Rekei viņas pirmā ceļojuma sākumā – 30, tālākos ceļojumos (1789. g.) – 35 un 1804. g. – 50, H. F. fon Štorham – 20, G. Merķelim – 26, T. fon

der Ropam – 18, K. G. Grasam – 36, V. fon Ditmaram – 20. Tātad jaunākie no visiem bijuši M. fon Vīdavs (17 – 18) un T. fon der Rops (18), tālāk sekojis V. fon Ditmars un H. fon Štorhs (20), vecākais bijis K. G. Grass – 36 gadi, lai gan ceļojums uz Sicīliju viņam nebija pirmais ārzemju ceļojums. Pa vecuma grupām minētie ceļotāji sadalās šādi: 1) no 17 – 20 gadiem – četri; 2) no 21 – 25 gadiem – trīs, 3) no 26 – 30 gadiem – trīs, 4) virs 30 gadiem – divi. Tādējādi vecuma ziņā apskatāmo ceļotāju grupu varētu raksturot kā jaunus cilvēkus: 10 no 12 ceļotājiem jeb 5/6 bijuši vecumā līdz līdz 30 gadiem ieskaitot, pie tam vairākums – vecumā līdz 25 gadiem ieskaitot (7). Pirmais ārzemju ceļojums šis bijis S. Bekerei, E. fon der Rekei, G. Merķelim un T. fon der Ropam; N. Himzelim, E. Bursijam, M. fon Vīdavam, H. fon Štorham, V. fon Ditmaram – ceļojums studiju laikā vai tūlīt pēc pabeigtām studijām, H. fon Ofenbergam un K. G. Grasam – otrs, Borham – otrs vai trešais (atkarībā no tā, vai ceļojumus pirms Sicīlijas pa Vāciju, Franciju, Šveici un Itāliju uzskata par vienu vai diviem ceļojumiem).

Pēc sociālā statusa ceļotāji iedalās šādi: pie augstākās muižniecības un galma pieder H. fon Offenbergs, M. J. fon der Borhs, E. fon der Reke un T. fon der Rops. Pie provinces muižniecības (sīkmuižniekiem) – fon Ditmars, tātad kopā pie muižniecības pieder 5. Pie trešās kārtas (ja ņem vērā nevis dižciltības partikulu, bet nodarbošanos – N. fon Himzelis, M. fon Vīdavs, E. Bursijs, S. Bekere, H. F. fon Štorhs, G. Merķelis un K. G. Grass (kopā 7). Redzams, ka trešā kārta sastāda nelielu pārsvaru. Mācītāji vai cēlušies no mācītāju ģimenēm ir E. Bursijs, S. Bekere, G. Merķelis un K. G. Grass. No Rīgas patriciāta dzimtām nāk divi – N. fon Himzelis un M. fon Vīdavs, no inteliģences (skolotājiem) – viens (H. F. fon Štorhs).

Gandrīz visiem ceļotājiem viņu ceļojuma motivācija ir izglītības paplašināšana. Daļēji izņēmumi ir H. fon Ofenberg, kurš dodas ceļojumā firsta uzdevumā un vēlāk pavadot valdošo personu, kā arī E. D. Bursijs, kurš pavada muižnieku fon Grothusu; liekas, viņi pārstāv iepriekšējo, aizejošo *Grand tour* ceļojumu laikmetu. E. fon der Reke izglītības ceļojumu savieno ar veselības uzlabošanu, G. Merķelim ceļojums arī nozīmē izglītības iegūšanu (sākotnēji viņš bija domājis studēt medicīnu), tomēr praktiski tā ir – brīvprātīga trimda.

Visbiežāk apmeklētās zemes ir vācu valstis (N. fon Himzelis, M. fon Vīdavs, E. Bursijs, H. fon Ofenberg, S. Bekere, E. fon der Reke, H. F. fon Štorhs, G. Merķelis, T. fon der Rops, V. fon Ditmars par tām atstājuši savas piezīmes, bet apmeklējuši – visi). Otrā vietā ir Itālija (N. fon Himzelis, M. J. fon der Borhs, M. fon der Vīdavs, E. fon der Reke, T. fon der Rops, K. G. Grass). Trešajā – Šveice (N. fon Himzelis, M. J. fon der Borhs, H. fon Ofenberg, E. fon der Reke, T. fon der Rops), Francija (N. fon Himzelis, M. J. fon der Borhs, H. F. fon Štorhs, T. fon der Rops) un Holande (N. fon Himzelis, M. J. fon der Borhs, T. fon der Rops), tālāk – Sicīlija (M. J. fon der Borhs, T. fon der Rops, K. G. Grass), Anglija (N. fon Himzelis un H. fon Ofenberg), Krievija resp. Pēterburga (N. fon Himzelis un E. fon der

Reke), Dānija (N. fon Himzelis un G. Merķelis), Spānija un Portugāle – T. fon der Rops, Zviedrija (N. fon Himzelis). Polijai, iespējams, cauri braukuši daudzi, tomēr vienīgā, kas atstājusi piezīmes, ir E. fon der Reke. Visvairāk zemju (11) apmeklējis N. fon Himzelis (Vāciju, Holandi, Flandriju, Franciju, Itāliju, Austriju, Šveici, Angliju, Dāniju, Zviedriju un Krieviju). M. J. fon der Borhs apmeklējis Vāciju, Franciju, Šveici, Itāliju, Sicīlijas, Maltas, Goco un Liparu salas, Holandi un Angliju, T. fon der Rops – Franciju, Spāniju, Portugāli, Itāliju, Sicīlijas salu, Šveici, Holandi un Vāciju; H. fon Ofenbergs – Vāciju, Holandi, Itāliju, Šveici, Austriju; E. fon der Reke – Poliju, Vāciju, Dāniju, Itāliju un Šveici. Vienu valsti – Vāciju – apmeklējuši E. Bursijs, S. Bekere un V. fon Ditmars. G. Merķelis apmeklējis divas valstis – Vāciju un Dāniju.

No teiktā izriet, ka apskatāmajos vācbaltiešu ceļojumos dominē ceļojumi ar izglītības motivāciju. Ja par aristokrātu ceļojumu (*Grand tour*) galveno pazīmi pieņem nevis to dalībnieku kārtas piederību, bet mērķi – ārzemju galma apmeklējumus, tad šādam kritērijam atbilst vienīgi H. fon Ofenberga ceļojums. Kas attiecas uz E. fon der Reki, tad dažādu vācu valdnieku galmus viņa, kā daudzkārt pati uzsvērusi, apmeklē pa daļai piespiedu kārtā. Otrs secinājums – pilsoņu kārtas pārstāvji ceļotāju skaitā ir nelielā pārsvarā. Trešais – starp ceļotājiem dominē jauni ļaudis – jaunāki par 30, pat par 25 gadiem. Lielākajai daļai ceļojums, kuru tie apraksta, bijis pirmais, bet dažiem (N. fon Himzelim, S. Bekerei) – arī vienīgais ceļojums.

* * * * *

N. fon Himzeļa studijas Getingenas universitātē, kas tajā laikā bija vismodernākā no visām vācu universitātēm (pakļāvās Anglijas jurisdikcijai, saņēma mācību materiālus no Anglijas) varēja veicināt viņa padziļinātu interesi par šo valsti, tajā skaitā tās politisko iekārtu. Pēc studijām N. fon Himzelis devās ceļojumos. Savas ceļojuma piezīmes Himzelis cenšas veidot atbilstoši viņa laikā izplatītajām zinātniskajiem ceļojumu aprakstiem (*Gelehrte Reisebeschreibungen*), inventarizējot dažādus apceļojamo pilsētu objektus un parametrus; tomēr ar statistiku viņš pārāk neaizraujas. Lielu uzmanību viņš velta apmeklēto valstu ekonomiskajai analīzei, iedzīvotāju paražām un nacionālajam raksturam. Autors iepazīties ar lielu daudzumu literatūras ap apceļotajām valstīm, uz kuru dod norādes. Domājams, ka N. fon Himzelis bija iecerējis savas ceļojumu piezīmes publicēt, jo tajās parādās praktiskas norādes potenciālajiem ceļotājiem.

Mihaēls Johans fon der Borhs pieder pie dižciltīgākajām Latgales muižnieku dzimtām, viņš ieguvis spožu izglītību. Rakstīt piezīmes par ceļojumu pa Sicīliju un Maltas salu no 1776. – 1777. gadam viņu pamudinājušas angļu ceļotāja Patrika Braidona (*Patrick Brydone*) aprakstā atklātās nepilnības. Lai gan Borha galvenās intereses saistās ar botāniku un mineraloģiju, tomēr viņš apraksta arī apceļoto pilsētu

infrastruktūru, vietējo iedzīvotāju paražas u. c. Autora uzmanības centrā atrodas divas galvenās tēmas: dabas objekti un tehniskais progress kā cilvēka saprāta darbības redzamā izpausme. Viņa ideāls – dabas un civilizācijas harmonija. Borhs cenšas šo harmoniju interpretēt kā atsevišķu valdnieku – mecenātu un kolekcionāru – darbības rezultātu. Viņš oponē Ž. Ž. Ruso aicinājumam „atpakaļ pie dabas!”: zeme bez kopšanas turpina būt mežonīga, vienalga, cik auglīga tā arī nebūtu, un šķiet atstāta „pirmatnējam haosam”. Borhs atzīst visu cilvēku vienlīdzību, tomēr tikai teorētiski. Tajā pašā laikā Borhs vērsas pret stereotipiem svešu tautu attēlojumā, ko izplatot žurnālisti. Borhu varētu vērtēt kā Apgaismības uzskatu ietekmētu ceļotāju ar dziļu erudīciju un eksaktām izziņas metodēm.

Heinrihs fon Offenbergs pieder pie Kurzemes un Zemgales hercogistes muižniecības elites. Pirmo ceļojumu – no 1778. līdz 1780. gadam uz Vāciju, Holandi, Šveici un Itāliju viņam ierosinājis pats hercogs Pēteris fon Bīrons. Savā otrajā ceļojumā pa Vāciju un Itāliju H. fon Offenbergs dodas hercoga svītas sastāvā. Fon Ofenberga dienasgrāmatas ir raksturīgs piemērs ceļojuma dokumentēšanai valdnieka uzdevumā. Viņš, tāpat kā N. fon Himzelis, apraksta katru objektu, kas viņam liekas uzmanības vērts, tomēr nedara to tik detalizēti. Toties ļoti sīki tiek aprakstīti dažādi reprezentācijas pasākumi galmā – pusdienas, balles, arī karaspēka parādes, medības utt. Nojaušamas arī Ofenberga politiskās simpātijas (viņa valdnieka ideāls ir Prūsijas karalis Frīdrihs II).

Kurzemes mācītājs Ernsts Daniēls Bursijs savu 1780. g. ceļojumu dienasgrāmatu, acīmredzot, rakstījis personiskām vajadzībām. No tās jau pieminētajā O. Klemensa sastādītajā izlasē ievietoti tikai nelieli fragmenti, kas neļauj spriest par avotu pilnībā. Atšķirībā no vairuma vācbaltiešu ceļotāju, Bursijs nesniedz vispārēju apdzīvotās vietas vai tās infrastruktūras elementu raksturojumu, toties detalizēti apraksta objektus (piemēram, monumentus), kas piesaistījuši viņa uzmanību, īpaši – Anhaltes-Desavas firsta pili Vērlicā. E. D. Bursijam raksturīgs uztveres selektīvisms.

M. fon Vīdavs studējis Getingenas un Leipcigas universitātēs; 1781. – 1782. g. viņš pavada savu profesoru A. L. Šleceru (*August Ludwig Schlözer*, 1735 – 1809) ceļojumos pa Dienvidvāciju un Itāliju. Iespējams, ka viņa ceļojumu dienasgrāmata izstrādāta kā studiju uzdevums. Viņa vērtējumam apceļotajām vietām raksturīgs jaunības maksimālisms (ceļojuma laikā Vīdavam bija tikai 17 – 18 gadi), dabas aprakstos parādās romantiķiem raksturīgā emocionālā uztvere.

Sofīja Bekere (precējusies Švarca), Jaunaucē mācītāja meita, kopā ar savu draudzeni, vēlāk pazīstamo dzejnieci un publicisti Elīzu fon der Reki bijušas vienas no pirmajām – ja ne pašas pirmās – sievietes Baltijā, kuras ceļojumā devušās pilnīgi patstāvīgi.. Sīkāk salīdzinot abus S. Bekeres ceļojumu piezīmju variantus – „*Briefe*” un „*Vor hundert Jahren*”, atklājas, ka pirmais ne tikai vairāk komunicē ar lasītāju, bet tajā izteiktās pārdomas arī atbilst Apgaismības, resp. Ž. Ž. Ruso atziņām. Ruso ietekme S. Bekeres uzskatos savdabīgi savijas ar kristīgo pazemību. Varbūt tieši šī nostādne izskaidro, kāpēc vācu

historiogrāfijā S. Bekeres uzskati līdz šim, diemžēl, nepamatoti sašaurināti un piezemēti.

Savukārt grāmatā „*Vor hundert Jahren*”, kur publicēta Sofijas patiesā, nerediģētā dienasgrāmata, atklājas viņas oriģinālā pieeja ceļojuma uztverei un tās aprakstam: Sofijas galvenais novērošanās objekts ceļojumu laikā ir izmaiņas viņas pašas garīgajā pasaulē. Tomēr bieži viņa pārdzīvo pretrunu starp lasīšanas priekšstatos uzburto pasauli (ekspektācijām) un piedzīvoto realitāti, kas reizēm projicējas kā vilšanās. Bez tam jau minētajā dienasgrāmatā atklātāk parādās viņas noraidošā attieksme pret kārtu sistēmu un aristokrātu augstprātību.

Savas personības novērošanu un izpēti par galveno uzdevumu, rakstot ceļojumu dienasgrāmatas (1789 – 1795), uzskata arī Elīza fon der Reke. Tām piemīt izteikti privāts raksturs. Atšķirībā no S. Bekeres, viņas dienasgrāmatās vairāk atspoguļojas politisko notikumu reminiscences gan apceļojamajās zemēs, gan, jo īpaši, tur, kur viņa tajā brīdī neuzturas – Franču revolūcija, krievu armijas invāzija Polijā vai zemnieku sacelšanās Kurzemē. Tāpat kā S. Bekere, arī E. fon der Reke izturas noraidoši pret aristokrātu privilēģijām, reprezentācijas pasākumi galmā viņu garlaiko. Diezgan nesaudzīgi ir viņas spriedumi par dažām galmā sastaptām personām, neizslēdzot pat valdniekus. Lielu vērību viņa pievērš Bazedova audzināšanas sistēmas praktiskajai iepazīšanai un tās aprakstiem, kā arī dažādām sociālās palīdzības institūcijām. Dabas noslēpumainības un pirmatnējā spēka tēlojumi ļauj E. fon der Reki pieskaitīt agrīnajiem romantiķiem.

Heinrihs Frīdrichs fon Štorhs dzimis Rīgā. Pēc tēva nāves viņa ģimene nokļūst trūkumā, tomēr Rīgas tirgotāju piešķirtā stipendija talantīgajam jauneklim ļauj turpināt studijas Jēnas un Heidelbergas universitātēs. 1786. gada vasarā Štorhs kopā ar draugiem apceļo Reinzemi, Dienvidvāciju, Elzasu un Francijas austrumdaļu. Nākamajā gadā viņš publicē savu ceļojumu aprakstu, un tam ir panākumi. Neskatoties uz viņa jaunību – autoram ir tikai 20 gadu – grāmata apliecina ne tikai viņa plašo erudīciju un publicista talantu, bet arī atzīstamās analītiskās spējas. Tā uzrakstīta saistošā valodā. Štorha grāmata iezīmē pāreju no zinātniski statistiskā uz subjektīvi literāro un politiski publicistisko apraksta veidu. Lai arī autors sīki raksturo daudzveidīgo Parīzes kultūras ainu, priekšplānā tomēr izvirzās samērā asa pirmsrevolūcijas Francijas sociālo negāciju kritika.

Ievērojamais vācbaltiešu publicists, latviešu dzimtcilvēku aizstāvis Garlībs Merķelis Vācijā pavada vairāk nekā 10 gadus (1796. – 1806.) Merķeļa uzmanība veltīta galvenokārt ievērojamāko Vācijas kultūras darbinieku raksturojumam, kā arī pārdomām par bijušās Hanzas pilsētu vēsturi, pašreizējo stāvokli un perspektīvām. Būdams publicists un viens no modernās vācu žurnālistikas pamatlicējiem, Merķelis, arī aprakstot Vācijas pilsētas, cenšas skart sabiedriski nozīmīgus tematus un ietekmēt sabiedrisko domu. Citādi ir ar viņa privātajām piezīmēm, kas izdotas 30 gadus pēc rakstnieka nāves – tajās tiešām sastopami samērā nesaudzīgi spriedumi par dažām izcilām personībām – tomēr

diez vai Merķelis pats būtu jelkad vēlējies tās izdot.

Teodors fon der Rops pārstāv ceļojošās aristokrātu jaunatnes – antīkās kultūras un renesanses mākslas pazinēju kategoriju. Savos apmēram 5 gadus ilgajos ceļojumos no 1801. – 1806. g. viņš apmeklēja ne vien šajā laikā ceļotāju iecienītākās zemes – Franciju, Vāciju un Itāliju, bet arī mazāk populārās, kā Spāniju, Portugāli un Sicīliju. Liekas, savas ceļojumu dienasgrāmatas Rops sākotnēji rakstījis vienīgi personiskām vajadzībām. Viņš cenšas precīzi dokumentēt ceļojuma hronoloģiju un citus tehniskos parametrus. Pilsētu apraksti viņa piezīmēs ir īsi un vispārīgi, apskatāmos objektus viņš raksturo trāpīgi, plašāk apskatot vienīgi arhitektūras un mākslas pieminekļus. Bez tam Ropam raksturīga polarizācija vietējo iedzīvotāju vērtējumos. Tie ir vai nu izteikti negatīvi (dažus Dienvidfrancijas, Spānijas un Itālijas apgabalus, pēc viņa domām, apdzīvo vieni vienīgi „ubagi”, „zagļi” vai „laupītāji”), vai arī ļoti cildinoši. Viņa dabas apraksti ir liriski un romantiski.

Kārļa Gotharda Grasa ceļojuma apraksts vispirms domāts māksliniekiem. Viņš sniedz vizuāli spilgtus dabas tēlojumus. Tiešās sajūtas, mirkļa iespaidus viņš uzskata par galvenajiem īstenības izzināšanā; prāts, pēc viņa domām, šai ziņā ir vienīgi traucēklis. Grass atsakās arī no tradicionālajām deskriptīvajām metodēm – viņu neinteresē redzamās pasaules objekti, kas atšķirīgā intensitātē un kombinācijās turpina palikt vieni un tie paši dažādās zemēs (ikdienišķais), bet vienīgi atšķirīgais, spilgtais, neparastais, bet visvairāk – tas, kas nāk kā „iepriecinoša patiesība”

Voldemāra Kārļa fon Ditmara vēstules vecākiem visvairāk stāsta par iespaidiem Berlīnē 1815. gadā. Ditmars nepiedāvā sistemātisku un vispusīgu aprakstu – tās drīzāk ir sadzīviskas ainiņas no pilsētu dzīves vai jaunības maksimālismam raksturīgie vērtējumi. Toties ļoti detalizēti un ar jūsmīgi aprakstītas tikšanās ar ievērojamiem cilvēkiem. Ditmara vēstulēm raksturīga uzticība patriarhālām vērtībām.

¹ Himsel, Bd. II, S. 531.

² LVVA, 1426. F., 1. apr., 295. l., 422. lpp.

³ Recke-Napiersky, Bd. I, S. 310.

⁴ Brenson, S. 434.

⁵ DBBL, S. 490.

⁶ Himsel, Bd. I, S. 4.

⁷ Maurer, 1987, S. 48

⁸ Kroker, S. 20

⁹ Maurer, 1987, S. 48.

¹⁰ Ebd., S. 49.

¹¹ Kroker, S. 20.

-
- ¹² DBBL, S. 711.
¹³ Himsel, Bd. I, S. 4.
¹⁴ Posselt, Bd. I, S. 531 – 534.
¹⁵ Ebd., S. 539. – 693.
¹⁶ Himsel, Bd. I, S. 2.
¹⁷ Ebd., Bd. II, S. 530.
¹⁸ Himsel, Bd. I, S. 576.
¹⁹ Ebd., Bd. I, 576 – 577.
²⁰ Ebd., Bd. I, S. 577.
²¹ Ebd., Bd. II, S. 104.
²² Ebd., S. 145.
²³ Ebd., Bd. II, S. 505.
²⁴ Ebd., S. 388.
²⁵ Ebd., S. 262.
²⁶ Ebd., S. 207.
²⁷ Bd. III, S. 437.
²⁸ Ebd., , S. 500.
²⁹ Ebd., S. 482.
³⁰ Sivers, S. 79.
³¹ Taimiņa, 15. lpp.
³² Страдынь, с. 158.
³³ Там же.
³⁴ Там же, с. 129.
³⁵ Sivers, S. 80.
³⁶ Ebd.
³⁷ Taimiņa, 7. lpp.
³⁸ Borch, Bd. I, S. 2.
³⁹ [Riedesel, J. H.] Reise nach Sizilien und Großgriechenland. Zürich, S. 1771.
⁴⁰ Borch, Bd. II, S. 126.
⁴¹ Ebd., Bd. I, S. 11; 22 – 28; 33 – 34 ff.
⁴² Ebd., S. 50.
⁴³ Ebd., S. 39; 51 – 52; Bd. II, S. 60.
⁴⁴ Ebd., Bd. II, S. 75.
⁴⁵ Ebd., Bd. I, S. 38.
⁴⁶ Ebd., Bd. II, S. 77.
⁴⁷ Ebd., Bd. I, S. 51.
⁴⁸ Ebd., Bd. I, S. 46.
⁴⁹ Ebd. S. 112.
⁵⁰ Ebd., S. 63 – 64.
⁵¹ Ebd., 38 – 39.
⁵² Ebd., S. 51.
⁵³ Ebd., Bd. II, S. 77.

-
- ⁵⁴ Ebd., Bd. II, S. 77.
⁵⁵ Ebd., Bd. I, S. 56.
⁵⁶ Ebd., S. 14.
⁵⁷ Ebd.
⁵⁸ Ebd., Bd. II, S. 100; 181 – 182.
⁵⁹ Ebd., S. 76.
⁶⁰ Ebd., Bd. I, S. 184 – 185.
⁶¹ Ebd., Bd. II, S. 173.
⁶² Ebd., S. 67 – 68.
⁶³ Ebd., S. 68.
⁶⁴ Ebd., S. 101.
⁶⁵ Ebd.
⁶⁶ Ebd., Bd. I, S. 18.
⁶⁷ Ebd., Bd. II, S. 67.
⁶⁸ Ebd., Bd. I, S. 123.
⁶⁹ Ebd., S. 165.
⁷⁰ Sk. Taimiņa, 12. lp.
⁷¹ Goethe, S. 424.
⁷² Taimiņa, 12. lpp.
⁷³ Kallmeyer, T. Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands. Mitau, 1890, S. 213 – 214.
⁷⁴ Clemen, S. 7.
⁷⁵ Ebd., S. 8.
⁷⁶ Ebd., S. 9.
⁷⁷ Ebd.
⁷⁸ Ebd. S. 10.
⁷⁹ Ebd.
⁸⁰ Ebd., S. 10 – 11.
⁸¹ Ebd., S. 13.
⁸² Ebd., S. 12 – 13.
⁸³ Ebd., S. 14.
⁸⁴ Ebd., S. 8.
⁸⁵ Recke-Napiersky, Bd. IV, S. 506 – 507.
⁸⁶ Wiedau, S. 31.
⁸⁷ Ebd., S. 45.
⁸⁸ Ebd., S. 46.
⁸⁹ Peter, S. 11.
⁹⁰ Ebd., S. 309.
⁹¹ Wiedau, S. 2.
⁹² Peter, S. 309.
⁹³ Wiedau, S. 17.
⁹⁴ Peter, S. 310.
⁹⁵ Wiedau, S. 4.

-
- ⁹⁶ Ebd., S. 12.
⁹⁷ Ebd., S. 13.
⁹⁸ Ebd., S. 14.
⁹⁹ Ebd., S. 31.
¹⁰⁰ Ebd., S. 34.
¹⁰¹ Ebd., S. 34.
¹⁰² Ebd., S. 41.
¹⁰³ Ebd., S. 7.
¹⁰⁴ Ebd., S. 9.
¹⁰⁵ Ebd., S. 34.
¹⁰⁶ Ebd., S. 31 – 32.
¹⁰⁷ Ebd., S. 10.
¹⁰⁸ Ebd., S. 24.
¹⁰⁹ Ebd., S. 28.
¹¹⁰ Ebd., S. 4.
¹¹¹ Ebd., S. 25.
¹¹² Ebd., S. 31.
¹¹³ Clemen, S. 25.
¹¹⁴ Ofenbergs, Heinrihs fon – http://vesture.eu/index.php/Ofenbergs_Heinrihs_fon, skatīts 18. 06. 2012.
¹¹⁵ Clemen, S. 27.
¹¹⁶ Ebd.
¹¹⁷ LVVA, 5759. f., 2. a., 119. lieta
¹¹⁸ Turpat, 1122. lieta
¹¹⁹ Turpat, 1120. lieta.
¹²⁰ Maurer, S. 331.
¹²¹ LVVA, 5759. F., 2. a., 1119. l. – 2. lpp.
¹²² Turpat, 3. lpp.
¹²³ Turpat.
¹²⁴ Turpat, 1120. lieta, 6. Lpp.
¹²⁵ Turpat, 1119. l., 74. lpp.
¹²⁶ Turpat., 1120. l., 9. lpp
¹²⁷ Turpat., 1119. l., 4. – 5. lpp.
¹²⁸ Ebd., S. 4.
¹²⁹ Maurer, S. 339
¹³⁰ LVVA, 5759. f., 2. a., 1121. l., 210. 213. lpp.
¹³¹ Turpat, 1122. l., 30. – 31. lpp.
¹³² Turpat, 33. lpp.
¹³³ Turpat.
¹³⁴ Turpat.
¹³⁵ Turpat, 1120. l., 35. lpp.
¹³⁶ Turpat.
¹³⁷ Turpat.

-
- 138 Turpat.
139 Turpat, 34. lpp.
140 Turpat.
141 Turpat, 1121. l., 101. – 102. lpp.
142 Turpat, 101. lpp.
143 Turpat
144 Maurer, S. 339.
145 Merķelis, 1969., 318 – 319. lpp.
146 McGrews, S. 33.
147 Pēc McGrews – jau 1787. g. (p. 33).
148 Storch, S. 12 – 13
149 Ebd., S. 18.
150 Ebd., S. 8 – 9.
151 Ebd., S. 10.
152 Ebd., S. 10 – 11.
153 Ebd. S. 11.
154 Ebd., S. 7 – 8.
155 Holländer, S. 194 – 195
156 Ebd., S., 193
157 Ebd., 191.
158 Ebd., 190.
159 Schwartz, 1884, S. 33; par to arī turpat, S. 172 – 173.
160 Pelz, S. 125
161 Holländer, S. 192.
162 Posselt, S. 734
163 Ebd., S. 737.
164 Ebd., S. 739 – 740.
165 Holländer, S. 194.
166 Recke 1902, S. 286 – 303
167 Schwartz, 1884, S. 195.
168 Ebd., S. 11.
169 Diederichs, H. Schwarz, Sophie. In: “*Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 33 (1891), S. 250.
170 Schwartz, 1884, S. 7.
171 Ebd.
172 Schwartz, 1791, Bd. 2, S. 185 – 186.
173 Pelz, S. 131.
174 Ebd.
175 Schwartz, 1791, Bd. 1., S. 5 – 6.
176 Ebd., S. 4 – 5.
177 Ebd., S. 6.
178 Ebd, S. 4 – 5.
179 Ebd. S. 5.
180 Ebd.
181 Holländer, S. 201.
182 Ebd.

-
- 183 Ebd.
184 Ebd.
185 Ebd.
186 Schwartz, 1791, Bd.I, S.17.
187 Schwartz, 1884, S. 9.
188 Ebd., S. 11
189 Ebd.
190 Ebd., S. 21.
191 Ebd., S. 23.
192 Ebd., S. 178.
193 Ebd.
194 Ebd.
195 Schwartz, 1791, Bd, I, S. 14.
196 Schwartz, 1884, S. 14.
197 Schwartz, 1791, S. 19.
198 Schwartz, 1884, S. 14.
199 Ebd.
200 Schwartz, 1791, Bd. I, S. 20 – 21.
201 Ebd., S. 21.
202 Ebd.
203 Ebd., S. 18
204 Ebd.
205 Ebd., S. 18. – 19.
206 Schwartz, 1884, S. 15.
207 Schwartz, 1791, Bd. I., S. 28 – 29
208 Schwartz, 1884, S. 161.
209 Ebd., S. 164.
210 Ebd., S. 167.
211 Ebd., S. 177.
212 Ebd., S. 78.
213 Ebd., S.18.
214 Schwartz, 1791, Bd. I., S. 162 – 163.
215 Schwartz, 1884, S. 86.
216 Ebd., S. 59.
217 Ebd., S. 74.
218 Ebd., 83.
219 Ebd., 79.
220 Ebd., 14.
221 Schwartz, 1791, Bd. I, S. 101.
222 Schwartz, 1884, S . 57.
223 Ebd., S. 55.
224 Ebd., S. 98.
225 Ebd.
226 Schwartz, 1791, Bd. II, S. 44
227 Schwartz, 1884, S. 152.
228 Ebd.,S. 23.
229 Ebd., S. 30.

-
- ²³⁰ Ebd., S. 25.
²³¹ Ebd., S. 109.
²³² Ebd., S. 124 – 125.
²³³ Ebd., 23.
²³⁴ Eckardt, 1869, S. 263.
²³⁵ Zit. nach Elkar, S. 51.
²³⁶ Recke, 1984, S. 56.
²³⁷ Ebd., S. 140.
²³⁸ Ebd., S. 142
²³⁹ Ebd., S. 159.
²⁴⁰ Ebd., S. 208.
²⁴¹ Ebd., S. 294 – 295.
²⁴² Ebd., S. 294.
²⁴³ Ebd., S. 119.
²⁴⁴ Ebd., S. 158; 163.
²⁴⁵ Ebd., S. 166.
²⁴⁶ Ebd. S. 181 – 182.
²⁴⁷ Ebd., S. 187.
²⁴⁸ Ebd., S. 205.
²⁴⁹ Reke, 2004, 174. lpp.
²⁵⁰ Turpat, , 177. – 178. lpp.
²⁵¹ Recke, 1815, S. VIII.
²⁵² Ebd., S. 267 – 269.
²⁵³ Recke, 1984., S. 329.
²⁵⁴ Recke, 1815, Bd. I, S. 7.
²⁵⁵ Ebd., S. 8.
²⁵⁶ Ebd., S. 29.
²⁵⁷ Recke, 1984, S. 68.
²⁵⁸ Reke, 2004, 203. lpp.
²⁵⁹ Recke, 1984, S. 244.
²⁶⁰ Ebd., S. 330.
²⁶¹ Recke, 1815., Bd. I, S. 184 – 185.
²⁶² Recke, 1815, Bd. I, S. 54 – 56
²⁶³ Ebd., S. 59 – 62
²⁶⁴ Reke, 2004, 197 – 198. lpp
²⁶⁵ Zit. nach : Bosse, H. Vom Schreiben leben, 220. S.
²⁶⁶ Müller-Jabusch, S. VII.
²⁶⁷ Maurach, B. [Einleitung] In: Merkel, G. Die Briefe S. 14.
²⁶⁸ Ebd.
²⁶⁹ Eckardt. Einleitung. In: Merkel, 1887, S. 11.
²⁷⁰ Müller-Jabusch, S. VII.
²⁷¹ Ebd.
²⁷² Merķelis, 1992, 119. lpp.
²⁷³ Eckardt. Einleitung. In: Merkel, 1887, S. 4.
²⁷⁴ Ebd., S. 5.
²⁷⁵ Ebd., S. 6.
²⁷⁶ Ebd.

-
- 277 Piemēram, Riesbeck, Bd. S. 169.
- 278 Merkel, 1812 – 1816, S. 122 – 127.
- 279 Merkel, Die Briefe ..., S. 157
- 280 Eckardt, Einleitung, S. 8.
- 281 Ropp von der, Familie. *Familiengeschichtliche Notizen* LNB (turpmāk – FGN).
- 282 *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften* [...] [Kurland, Bd. II, [1937], S. 922, 932. – 936.]
- 283 FGN, S. 12 – 14.
- 284 Döring, J. Die Gemäldesammlung der Herren von der Ropp zu Schadow in Litthauen. – BM, Bd. 9, 1864, S. 540.-554.
- 285 www.lot-tissimo.com, skafīts 12. 10. 12.
- 286 Ropp, T. Mon voyage de Paris a Malaga, S. 50 – 52; turpmāk – Ropp, p. (partie) I.
- 287 Ropp, T. Mon voyage de Livourne a [...] Milan, S. 123; turpmāk – Ropp, p. (partie) II.
- 288 Ropp. Mon voyage au Simpleton, Geneve [...] et le Hollande, S. 3 ; turpmāk – Ropp, p. (partie) III.
- 289 Ropp, p. I, p. 13.
- 290 Ibid., p. 4.
- 291 Ibid., p. II, p. 23.
- 292 Ibid., p. I, p. 10.
- 293 Ibid., p. III, p. 40.
- 294 Ibid., p. II, p. 93.
- 295 Ibid., p. 95.
- 296 Ibid., p. 97.
- 297 Ibid., p. 123
- 298 Ibid., p. 138
- 299 Ibid., p. I, p. 36
- 300 Ibid., p. II, p. 11.
- 301 Ibid., p. I, p. 11.
- 302 Ibid., p. 18.
- 303 Ibid., p. II, p. 43.
- 304 Ibid., p. 106.
- 305 Ibid., p. I, p. 43.
- 306 Ibid., p. 46.
- 307 Ibid., p. 23
- 308 Ibid., p. 13.
- 309 Ibid., p. 21.
- 310 Ibid., p. II, p. 88.
- 311 Ibid., p. 138.
- 312 Ibid., p. I, p. 12.
- 313 Ibid., p. 35.
- 314 Ibid., p. II, p. 26
- 315 Ibid., p. I, p. 18.
- 316 Ibid., p. 21.
- 317 Ibid., p. 25
- 318 Ibid., p. 1.
- 319 Ibid., p. 2
- 320 Ibid., p. 3
- 321 Ibid., p. 63.
- 322 Ibid., p. 28.

-
- ³²³ Ibid., p. 50.
³²⁴ Ebd., p. 1.
³²⁵ Rubenis, A. 19. gadsimta kultūra Eiropā, 168. lpp.
³²⁶ Ropp., p. I, p. 42.
³²⁷ Ibid., p. II, p. 117.
³²⁸ Ibid., p. I, p. 58.
³²⁹ Ibid., p. III, p. 8 – 9.
³³⁰ Ibid., p. II, p. 131.
³³¹ Sk. Bēms, R. Apceres par Latvijas mākslu simt gados, 55. – 66. lpp.; Eckardt, Verklungene Namen. *In*: Eckardt, J. Die baltischen Provinzen Russlands, S. 260 – 265; Recke-Napiersky, Bd. II, S. 88 – 90.
³³² Eckardt, Verklungene Namen, S. 262.
³³³ Recke-Napiersky, S. 88.
³³⁴ Bēms, 55. lpp.
³³⁵ Turpat., 57. lpp.
³³⁶ Turpat.
³³⁷ Graß, S. 3 ; 5.
³³⁸ R.-N., S. 88 – 22. O7. v. St. vai 3. augustā pēc j. st. (*ADB*) ; Bēms – 10. jūlijā (S. 62)
³³⁹ Graß, K. G. Sizilische Reise oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftsmahlers. Bd. I, S. 25.
³⁴⁰ Ebd., Bd. II, S. 2.
³⁴¹ Ebd., S. 116.
³⁴² Ebd.
³⁴³ Ebd., Bd. I, S. 21.
³⁴⁴ Ebd., S. 25.
³⁴⁵ Ebd., S. 7.
³⁴⁶ Ebd., S. 7 – 8.
³⁴⁷ Ebd., Bd. II, S. 59.
³⁴⁸ Ebd., Bd. I, S. 36 – 37.
³⁴⁹ Ebd., S. 45.
³⁵⁰ Ebd., S. 289.
³⁵¹ Ebd., Bd. II, S. 212.
³⁵² Rubenis, 170. lpp.
³⁵³ Turpat.
³⁵⁴ Graß, Bd. I, S. 19.
³⁵⁵ Ebd., S. 24.
³⁵⁶ Ebd., S. 37.
³⁵⁷ Ebd., S. 42.
³⁵⁸ Ebd., S. 36.
³⁵⁹ Ebd., Bd. II, S. 3.
³⁶⁰ Ebd., I, S. 25.
³⁶¹ Recke-Napiersky, Bd. I, S. 436.
³⁶² BM 1896, Beilage, S. 296.
³⁶³ Recke-Napiersky, S. 436.
³⁶⁴ Ebd., S. 437.
³⁶⁵ Clemens, S. 46.
³⁶⁶ BM 1896, Beilage, S. 295.
³⁶⁷ Ditmar, W. von. Aus [...] Reisebriefen an seine Eltern – BM 1896, Beilage, S. 297.
³⁶⁸ Ebd., S. 302

-
- ³⁶⁹ Ebd.
³⁷⁰ Ebd., S. 297.
³⁷¹ Ebd., S. 302.
³⁷² Ebd. S. 313.
³⁷³ Ebd., S. 296.
³⁷⁴ Ebd., S. 302 – 304.
³⁷⁵ Ebd., S. 308.
³⁷⁶ Ebd., S. 309.
³⁷⁷ Ebd., S. 304.
³⁷⁸ Ebd., S. 312.
³⁷⁹ Ebd., S. 307 – 308.
³⁸⁰ Ebd., S. 309 – 310.
³⁸¹ Ebd., S. 298.
³⁸² Ebd.

4. nodaļa. Vācbaltiešu ceļotāju novērojumi Eiropā: vispārējais un kopīgais

4. 1. Ceļojumu apstākļi

Ja pastāv uzskats, ka ar 18. gs. vidu Eiropā ceļojumu skaits krasi palielinājies, jo esot tikusi ierīkota regulāra pasta satiksme^a, tad lielās līnijās tā ir taisnība; tomēr šis apgalvojums prasa konkretizāciju. Jāatceras, ka minētās izmaiņas nenotika visās valstīs un pat vienas valsts dažādos reģionos vienlaicīgi un vienādā kvalitātē. Pie tam jāņem vērā, ka regulāra pasta satiksme – tie vēl nav kvalitatīvi ceļi.

Ceļojumu apraksti, protams, sniedz bagātīgu informāciju par ceļu, transporta, viesnīcu utt. stāvokli un ceļotāju labsajūtu ceļojumos. Ar šiem jautājumiem saistīto metodoloģisko problēmu rada vispirms lielā diference kā apceļojamo zemju, tā atsevišķu to reģionu, transporta līdzekļu, laika apstākļu, gadalaiku, ceļotāju sociālā statusa, dzimuma, vecuma utt. ziņā. Bez tam daļēji var piekrist K. Beijeram: atšķirīga bija arī pakāpe, kādā pie dažādiem sociāliem slāņiem piederošie ceļotāji ievēroja un, galvenais – fiksēja ārējās pasaules objektus aiz karietes loga: “Kavalieru [muižnieku] pieredzi svešumā [...] reglamentēja viņu sociālais statuss.” Atbilstoši savas kārtas audzināšanas principiem, viņiem “telpa, kurai tie ceļoja cauri, bija tikpat tukša no objektiem, cik kavalieru ceļojuma iniciatīvas funkcijas izsmēla ārzemju galmu apmeklējumi.”¹

Tātad pie aristokrātu kārtas piederošie ceļotāji ceļojuma praktisko pusi bieži vien ignorēja, uzskatot tos par pieminēšanas necienīgu. Bez tam, protams, kā tas būs redzams tālāk, jāņem vērā arī ceļotāja politiskie uzskati.

Gandrīz visi apskatāmie vācbaltu ceļotāji ceļo ar līdzīgu transportu – personīgajās ekipāžās, pasta stacijās pārmainot tikai zirgus; sakrīt arī daži maršruti – piemēram, Ziemeļ- un Dienvidvācija, Šveice, Itālija. Tātad apstākļi, kādos viņi ceļo, ir līdzīgi, kas var dot ticamu pamatu salīdzinājumam.

4. 1.1. Ceļu stāvoklis

18. gadsimta vidū dažās valstīs (Francijā jau Luija XIV laikā)² uz lielākajiem ceļiem bija izveidots

^a H. Vithefts norāda, ka Prūsijā jau 18. gadsimta vidū pastāvējusi visas provinces aptveroša satiksme, “kas viņpus robežas bija saistīta ar atbilstošām institūcijām Saksijā, Braunšveigā, Meklenburgā, Hesēnē utt..” – Witthöft, Norddeutsche ..., S. 206 – 207.

kvalitatīvs segums, resp., bija izbūvētas šosejas. Tas pats attiecās arī uz Dienvidvāciju (Bavāriju u.c.), kur pa daļai tika atjaunoti Senās Romas ceļi. Tomēr Ziemeļ- un galvenokārt Ziemeļaustrumeiropā ceļi joprojām palika “pirmatnējā stāvoklī”, daži no tiem bija braucami tikai ziemā, uzsaluma apstākļos.

Ceļu stāvoklim kā nepieciešamam priekšnoteikumam vācbaltiešu ceļotāji velta lielu uzmanību. Īpaši precīzi satiksmes ceļus raksturo H. fon Himzelis, bet arī pārējo piezīmēs šī problēma ieņem vienu no galvenajām vietām.

Lielākajā daļā gadījumu vienkārši tiek norādīts: “ceļš ir slikts”, dažkārt arī raksturots, kāpēc.

Ceļu sliktā kvalitāte izpaužas vairākos gadījumos: 1) rati bieži iestieg dubļos vai smiltīs; 2) ceļš ir pārāk stāvs; 3) ziemas apstākļos ceļi tiek aizputināti, ir apledojuši un “vispār nav izbraucami” – tā, piemēram, Holandē ceļi no Nēvšancas (*Nieuwe Schantz*) uz Vīneru (*Winer*), un no Lēras (*Leer*) uz Grotsanderu (*Grootsander*) bija “augstākā mērā slikti” un “ziemā praktiski neizbraucami” “*müssen im Winter fast impracticible seyn*”.³ Savukārt – no Morbergas (*Moorberg*) līdz Oldenburgai ir pa lielākai daļai labs ceļš (“*mehrentheils einen guten Weg*”).⁴ Pirmā gadījuma piemērs ir ceļš no Rovīgo Boloņas virzienā, par kuru ziņo M. fon Vīdavs: „Ceļš [...] bija tik slikts, kādu es savā mūžā vēl nebiju redzējis, un rati vienmēr grima dubļos pāri asīm”.⁵ Sliktā ceļa dēļ karietei priekšā spiesti aizjūgt 10 vēršus “[...] kas gan mums līdzēja tikai dažas jūdzes, pēc tam vedējs no jauna aizjūdza savus 4 zirgus.”⁶ Sofija Bekere piemin gadījumu, kad Mēmelē (Klaipēdā) vajadzīgi 20 [!] zirgi, lai pavilktu vienu karieti.⁷

1791. 4. novembra vakarā Polijas miestā Mezericā Elīza fon der Reke dienasgrāmatā atzīmējusi: “Uz šejieni mēs atbraucām pa īstu elles ceļu (*Höllenweg*), vairākas reizes gandrīz apgāzāmies [...]”.⁸ Kā likums, vissliktākie ceļi ir Austrumeiropā – Polijā un Lietuvā.

Pie otrā gadījuma grupas pieder kalnu ceļi, īpaši Alpi. Dažkārt ceļotājos īpašu bijību iedveš aizas, stāvās klintis, milzīgie augstumi – jo tie pirmo reizi dzīvē redz šādus mērogus. Tā H. fon Ofenbergs raksta par Alpu šķērsošanu no Tiroles puses: “Nu mēs nonācām Zēfeldā (*Seefeld*) un no turienes sākām rausties augšup Cirlbergā. Brauciens augšup gan bija briesmīgs, tomēr to nevar salīdzināt ar tām briesmām, kādas radās, braucot lejup. Nepārredzami bezdibeņi, kur upes un kaskādes briesmīgi šalca, no vienas, un stāvās klintis, pilnīgi kā mūris, no otras. Lai gan kūrfirsts vai tagad jau drīzāk ķeizars pirms trim gadiem licis izbūvēt ceļu, tomēr ir vietas, kas iet tik stāvi un tik greizi, ka, neskatoties uz to, ka visi riteņi ir nobremzēti, rati sāk svaidīties”.⁹

Trešo gadījumu grupu ilustrē N. Himzeļa novērojumi ceļā uz Sjēnu: “Ziemā, kad uzkrīt daudz sniega, un tas sasalst, braucēju plūsma bieži apstājas daudzo stāvo kalnu dēļ, kuros zirgi vai mūļi

nespēj tikt augšā.¹⁰ H. fon Offenbergs apraksta arī gadījumu, kad Šteinahā uz Alpu pārejas Kurzemes hercoga ekipāžām ceļu aizšķērso sniega kupenas: “šeit mums būtu bijis dažas dienas jāuzkavējas, ja tieši tad kroātu pulkam, kurš pārnakšņoja ceturtdaļstundas brauciena attālumā no šejienes, nebūtu vajadzējis maršēt uz Holandi. Vairāk nekā 300 cilvēku strādāja visu nakti, lai ceļu notīrītu no sniega [...]”¹¹ Līdzņemtos ceļi ziemās parasti ir labāk izbraucami, nekā citos gadalaikos: N. fon Himzelis vēstulē no Strasburgas 1755. g. 8. martā ziņo, ka neparedzētā aukstuma dēļ bijis spiests uzkavēties Vīnē ilgāk, nekā paredzējis, toties sals sagatavojis lielisku kamanu ceļu, pa kuru viņš ātri vien nonācis Nirnbergā.¹²

Tomēr ir arī valstis, kurās ceļu stāvoklis visumā ir labs, tie ir “līdzeni” (“*eben*”).

Kā valsti, kur ir vislabākie ceļi, N. fon Himzelis min Zviedriju – piemēram, ceļa posmā no Helsingurgas uz Stokholmu,¹³ kā arī zemesceļu no Dalero uz Stokholmu, kas “ir neparasti labs un līdzens un varbūt patīkamākais visā Zviedrijā.”¹⁴ Arī ceļš no Stokholmas uz Upsalu ir “viscaur labs” (“*überaus gut*”)¹⁵, kā nākošā minēta Francija¹⁶; tad – Sv. Romas impērija: “Tāpat no Vīnes līdz Lincai ir “lielisks, līdzens ceļš” (“*fürtrefflicher ebener Weg*”)¹⁷. Kvalitatīvi ceļi ir arī Anglijā.

Parasti labs ceļš korelē arī ar citām priekšrocībām – vai nu lētiem zirgiem (Zviedrija)¹⁸, ar labi noorganizētiem zirgu pasta stacijas pakalpojumiem, labām viesnīcām¹⁹, vai ar lieliskiem dabas skatiem (Anglija²⁰, Zviedrija²¹). Dažkārt labos ceļus pavada arī dažas neērtības. Piemēram, Zviedrijā ceļotājam vajadzētu ceļot pašam ar savu karieti, pretējā gadījumā tam nākas sēsties “šaurajos zviedru zemnieku ratos” (“*auf den engen schwedischen Bauer-Wagen*”).²²

Vispār ceļi dalījās arī divās citās kategorijās atkarībā no tā, vai to kvalitāti pamatā noteica dabiskie priekšnoteikumi vai cilvēka apzināta darbība resp. bezdarbība: pirmo kategoriju sastādīja reljefs, ūdeņi utt., kurus izmainīt vai ietekmēt ar toreizējiem tehniskajiem līdzekļiem varēja maz vai vispār nemaz. Tāds piemērs ir Alpu kalnu ceļi, kuru kvalitāte radikāli izmainījās vienīgi ar tuneļu izbūvi 19. gs. Tas pats attiecas arī uz klimatiskajiem apstākļiem (nokrišņi). Otra kategorija ir tāda, kur ceļu sliktais stāvoklis izskaidrojams ar valdības bezdarbību resp. vājo finansējumu. Šeit spilgti parādās saikne starp ceļu stāvokli un valdības politiku, pat vēl vairāk – visu politisko sistēmu, jo ceļu kvalitāte būtiski atšķiras ne vien lielvalstīs, kas viena no otras atrodas ievērojamos attālumos, bet pat līdzās esošajās vācu sīkvalstīs. Pie tam tur, kur ir slikti ceļi, kā likums, ir arī sliktas zirgu pasta stacijas. Tā, piemēram, N. Himzelis raksta: “Līdz Lincai iespējams saņemt labus pasta zirgus, un arī uz pasta kučieriem var paļauties; bet no Lincas līdz Pasavai ne pasta zirgi, ne karietes nekam neder, un braucēji ir sašutuši par slikto ceļu. Iebraucot [Sv. Romas] impērijā, ceļi atkal ir labi uzturēti.”²³

A. L. Šlecers savās lekcijās min, ka franči daudzās vietās atjaunojuši senos romiešu ceļus, tiem sekojuši vācieši un pēc Septiņgadu kara – īpaši austrieši. Kopš 1770. gadiem ceļu stāvoklis šeit ir pārsvarā labs. Ziemeļu zemēs ceļu dažviet trūkst vispār, tādēļ tās izbraucamas vienīgi ziemās.²⁴ H. Vithefts, atzīstot, ka “pasta satiksme Viduseiropā 18. gadsimta otrajā pusē jau gan bija pilnīgi izveidota”, reizē norāda, ka “Vācijas ziemeļos un ziemeļaustrumos nebija tikpat kā nevienas šosejas pēc franču parauga. Šo apgabalu ceļi bija vēl pirmatnējākā stāvoklī, nekā Rietum- un Dienvidvācijā. Frīdriha Lielā laikā Prūsijā nebija **nevienas** jūdzes šoseju [...]”.²⁵

G. Robels norāda: “Līdz pat 18. gadsimta otrajai pusei arī Vācijā trūka izbūvēta ielu tīkla. Ceļotāji brauca pa nenostiprinātiem braucamiem ceļiem (*Fahrwagen*), kurās ratu riteņi bija iegriezuši dziļas rievas. [...] nepareizais [ass platums] lika šķēršļus sliežu izmantojumam un radīja pastāvīgus draudus ass vai riteņu salūšanai [...] Vienīgi tirdzniecības un satiksmes straujais uzplaukums, kā arī apsvērumi, ko diktēja jaunās, nacionāli ekonomiskās vajadzības, “piespieda vācu valstis 18. gadsimta otrajā pusē [...] uzņemties šīs investīcijas.”²⁶

Kritiski Vācijas, īpaši tās ziemeļ- un austrumdaļas ceļus vērtē H. F. Štorhs, jo viņam, ceļojot pa Franciju, ir iespēja salīdzināt: “Tie, ko Vācijā mēdz dēvēt par izciliem ceļiem, Francijā ir tikai viduvēji. Es šeit nerunāju nemaz par Saksiju un Tīringu, jo tik nožēlojami šeit nav pat lauku ceļi, bet gan par labākajiem lielceļiem impērijā un Hanoverā. Tie [Vācijas ceļi] sastāv viscaur vienīgi no kopā savākti oļiem un citiem maziem akmeņiem, kas bieži mētājas uz ceļa, ruinēdami zirgus un ratus un aizkavēdami braucējus. Mazākā lietus gāze, sniegs ziemā un biežā satiksme ļoti drīz sabojā šo ceļu, un tā uzlabošana ir saistīta ar tādām pašām pūlēm un izdevumiem, kā tā ierīkošana [...]”²⁷

Štorhs ir vienīgais no apskatāmajiem vācbaltu ceļotājiem, kurš saskata arī problēmas *sociālo* pusi; viņš aizdomājas līdz kopsakaram starp ceļu stāvokli (šoreiz arī Francijā) un savu laiku pārdzīvojušo kārtu sistēmu. Tā, piemēram, runājot par ceļu būves attīstību šajā valstī 18. gadsimta II pusē, viņš pozitīvās izmaiņas saista ar Luija XVI (*Louis XVI*) nākšanu tronī 1774. g. un viņa finansu ministra A. R. J. Tirgo (*Anne-Robert-Jacque Turgot, 1727 – 1781*) reformām. Štorhs pat citē Tirgo sastādīto un karaļa parakstīto ediktu par ceļu būvi, kurā, saskaņā ar fiziokrātu uzskatiem, asi kritizēta ceļu būves un uzturēšanas līdzšinējā kārtība: lielākajā daļā provinču tā notiekot klaušu kārtā, no kā ceļas trejāda veida ļaunumi: 1) zemkopībai tiek atrauts darbaspēks un nomocīti zirgi; 2) zemnieki un rentnieki pavada ceļā no un uz darbu vairāk laika, nekā pie pašas ceļu būvēšanas; 3) darbu viņi veic pavisam, nekvalitatīvi. “No tā izriet, ka klaušu darbs izmaksā tautai un valstij trīs reiz dārgāk, nekā tad, ja tas būtu pasūtīts par skaidru naudu. Nasta ar visu savu smagumu gulstas uz mūsu pavalstnieku

nabadzīgāko daļu, uz tiem, kam nav cita īpašuma, kā vienīgi viņu rokas un viņu amats – uz zemniekiem un rentniekiem. Īpašnieki [muižnieki un garīdzniecība] ir atbrīvoti no šī pienākuma, vai arī pilda to ārkārtīgi maz. Tai pašā laikā tieši šai šķirai ceļi ir nepieciešami [...]. Ne zemnieki, ne arī dienas strādnieki, kas tiek spiesti pie darba, no tā negūst ne mazāko labumu”.²⁸

Sākot ar 1770. gadiem, vācu ceļojumu literatūrā jautājums par ceļu stāvokli Sv. Romas impērijas zemēs tiek **politizēts**. Tas ir viens no svarīgākajiem jautājumiem, kurā izpaužas vācu publicistu – Apgaismības piekritēju pret absolūto monarhiju un galvenokārt tās birokrātiju vērsta kritika. Nenoliedzami, ka viena no “labās valdības” pazīmēm ir arī sakārtotie ceļi un otrādi. J. P. Villebrands rakstīja: “Zināmās zemēs^a. ir slikti ceļi, kur var lauzt ratus un sprandu, nelīdzeni bruģēti, izbraukti, apskādēti akmeņu dambji, slikti uzturēti, bīstami tilti, bedres uz ceļiem, kas pajūgiem draud ar tūlītēju apgāšanos – pēc ceļotāju domām, tiem ir jo vairāk tiesību sūdzēties arī tāpēc, ka jau viņu priekšteči, tēvi un viņi paši tik daudzus gadus no vietas ir bijuši spiesti paciest gan muitas un nodokļus, gan arī ceļa-, tiltu- un konvoja naudu, nepiedzīvojot no tā jel kādu labumu [...]”.²⁹

Lai arī ceļu stāvokļa attēlojumu par sabiedriski politisku problēmu pārvērta vienīgi H. F. Štorhs, arī pārējo vācbaltiešu ziņojumus šajā jautājumā apstiprina citu vācu un ārzemju ceļotāju apraksti.³⁰

4. 1. 2. Satiksmes līdzekļi

4.1. 2.1. Sauszemes satiksmes līdzekļi

Parastākais veids, kā ceļoja turīgi cilvēki, tajā skaitā arī šeit apskatāmie vācbaltu ceļotāji, bija ar savu personīgo karieti un pasta zirgiem, kurus, kad tie bija noguruši, pārjūdza tuvākajā pasta stacijā. Dažkārt – tādus gadījumus īpaši bieži piemin S. Bekere un E. fon der Reke – ja ceļi ir pārāk šauri vai arī stāvi, nākas pārsēsties piemērotākos ratos; parasti tie ir zemnieku rati. Viena no lielākajām neērtībām bija ilgā gaidīšana uz atpūtinātiem zirgiem. Parasti karietei (*Kutsche*) priekšā jūdza divus zirgus; tie, kas varēja atļauties un gribēja ceļot ātrāk, ņēma “ekstrapastu” (*Extrapost*) – četrus zirgus. Protams, tas maksāja pusotras reizes dārgāk. A. L. Šlecera norāda, ka “pirms trīsdesmit gadiem, kad vēl nebija ierīkotas šosejas, (t. i., 1760. gadu vidū) ceļotājam gandrīz visur nācās ņemt četrus zirgus.”³¹ N. fon Himzeļa piezīmes to gan neapstiprina.

^a Domātas ziemeļvācu valstis.

4. 1. 2. 1. 1. Starpilsētu sabiedriskais transports: pasta kariete un diližanss

Liels satiksmes progress, kurš Vācijā, tāpat kā daudzās citās Rietumeiropas valstīs, notika 17. gadsimta nogalē un 18. gadsimta sākumā, izpaudās regulāras pasta kariešu satiksmes ierīkošanā, kuras kursēja stingri noteiktos laikos un neatkarīgi no ikdienas pieprasījuma. Tās pamatā bija *Relais* jeb pārjūdzamo pasta zirgu princips, kas agrākajos gadsimtos aprobežojās ar vēstuļu un ziņu nodošanu, bet tagad sāka kalpot iedzīvotāju pārvadāšanai. Pie tam tas bija pirmais vispārpieejamais satiksmes līdzeklis, kurā nepastāvēja kārtu atšķirības.³²

Protams, ka minētās pasta satiksmes ieviešanās bija gaus process, tomēr 18. gadsimta vidū tā "pārklāja lielu daļu [Sv Romas] impērijas".³³ Citās valstīs (Anglijā, Francijā) regulāra pasta satiksme bija ieviesusies jau 18. gs. pirmajā pusē. Salīdzinājumā ar iepriekšējiem ceļošanas paņēmieniem tai bija vairākas priekšrocības: "Kas vien spēja, ceļoja ar pasta [karieti], kas līdzās lielam pārvietošanās ātrumam un mazākām pūlēm piedāvāja drošību un pieņemamu apmešanos pasta stacijā. Ceļa izdevumus, mazākais pa daļai kompensēja naktsmītņu lētums. Tādā veidā pasta kariete kļuva par laikmeta masveida pārvietošanās līdzekli."³⁴

Tomēr sākumā pasta ratos (*Landkutsche*) trūka pat minimālo ērtību: "Rati sākumā bija lielākoties vaļēji, tiem bija nepolsterēti sēdekļi bez atzveltnes, aizmugurē lietu kaste bagāžai un priekšā kaste rakstāmpiederumu, naudas un vērtslietu glabāšanai [...] Kad ratu aizmugurē un pie kučiera nebija vietas paketēm, tās, tāpat kā dažādie maisi ar pārtiku tika izvietoti zem postiljona sēdekļa un blakus pasažieru vietām [...] Tikai pēc tam, kad pasažieru pārvadāšana kļuva par galveno mērķi, apstākļi uzlabojās".³⁵

Johans Kaspars Rīzbeks gan vēl 1784. gadā ļoti kritiski izsakās par pasta satiksmi Lejassaksijā, kur "pasta kariešu vietā ir lieli un lempīgi zemnieku rati bez pārseguma un jebkāda patvēruma (*ohne Dach und Fach*), kur pasažieriem jāguļ uz salmiem kā cūkām, un kur tie pakļauti visām laika apstākļu kaprīzēm".³⁶

Arī Augusta Ludviga Šlecera izdotajā periodiskajā izdevumā "*Staats-Anzeigen*" 1788.g. ceļotāji tiek brīdināti no "parastajiem pasta ratiem, kuri kursē starp Minsteri un Osnabriku: "Patiesi ceļotājam nekas bīstamāks nav iedomājams, kā smagi piekrautie, šaurasu, īsie pasta rati, kas pārklāti ar nožēlojamu pārsegumu un nakts melnumā kustas pa sliktākajiem ceļiem, rupja pasta kalpa vadīti, un kuri jau daudzus braucienos – gan ar, gan bez pasta kučiera (*der Postillons*) vainas, ir apgāzušies".³⁷

Vācijā pasta karietes (rati) no lielākajām pilsētām kursēja katru dienu, pie to satiksme aptvēra gandrīz visus maršrutus.³⁸ N. fon Himzelis regulāras pasta satiksmes esamību apstiprina Holandē un

Flandrijā 1755. gadā: “No Lēvenas katru dienu atiet divas pasta karieses uz Briseli, un no Briseles atkal divas pienāk Lēvenā.”³⁹

Detalizēta informācija sniegta par sabiedrisko satiksmi Anglijā, ieskaitot izcenojumu. Pasta karieses ērtību ziņā šeit nesalīdzināmi atšķiras no Vācijas: “Katru dienu no Londonas dažādām viesnīcām uz Oksfordu dodas sabiedriskas karieses (*öffentliche Kutschen*). Otrdienās, ceturtdienās un sestdienās [no katras viesnīcas] izbrauc pat pa divas karieses [...], un viena vieta tajās maksā 12 šiliņus 6 pensus”.⁴⁰ [1756. g.] 4. februārī es no Oksfordas devos uz Redingu, kur katru dienu pienāk no Londonas uz Bātu ejošās mašīnas, un ieņemu sev vietu vienā no tām. Šajās t.s. Bātas mašīnās (*Machines*), kas ir četrjūga karieses, iekārtas siksniņās un ļoti ērtas, spēj novietoties 4 līdz 6 personas. [...]”⁴¹

Liekas, Himzelis personīgajā pieredzē nebūs izbaudījis vienkāršās pasta karieses “ērtības”, īpaši Vācijas ziemeļos, kā Garlībs Merķelis vēl 1796. gadā, kura atmiņas liecina – ceļojums pasta kariatē vis nekāds patīkamais nebūs bijis. Lai arī izteikts uzskats, ka jau kopš 1780. gadiem pastāvēja aizliegums pasta kariatē pārvadāt pārtiku un citas preces⁴², G. Merķeļa pieredze liecina par pretējo: “Pirms 43 gadiem vilkšanās cauri apvidiem, caur ceļotājs tagad lidodams izlido cauri, droši vien sniegtu dažu labu pikantu detaļu. Lai saprastu, kādu soli spērusi uz priekšu Vācija, būtu bijis jāceļo uz turieni ar braucošo pastu [*fahrenden Post*]. Visiem, kas nebija pietiekami bagāti, lai atļautos personīgo ekipāžu, nebija citu pārvietošanās līdzekļu. Iestādījumi, kas domāti mazturīgākajām ļaužu šķirām, man aizvien **ir nekļūdīgi ļāvuši spriest, cik lielā mērā valdība rūpējas par savu tautu**. Man Lībekas pasta satiksmi izdaudzina kā izcili ērtu. Es domāju, ka šī lieta šeit pat saucās „dzeltenā kariate”. Kad es to ieraudzīju, šausmās nodrebēju. Vidzemē, protams, tajos laikos nebija pasažieru satiksmes, bet pat no turienes katrs, kas vien nebija zemnieks, ieradās vairāk vai mazāk ērtā ekipāžā. Šeit priekšā bija nedzirdēti gara, smagnēja, netīra veca grabaža, kas turējās uz goda vārda (*auf den Aschen ruhte*), un kurā ne ar ko nebija padomāts par ceļotājiem, izņemot smirdīgas ādas pārsegumu, kas klāja to no augšas un sāniem un vēl arī to, ka nepolsterētie sēdekļi ar siksniņām bija piestiprināti pie ratu ribām.

Mana ceļojuma kompānija sastāvēja no diviem Holšteinas jaunekļiem, kas devās uz Jēnu, viena linaudekla tirgotāja no Geras, diviem žīdiem un – neskaitāma daudzuma kastēm un kurvjiem, kas bija pilni ar jūras zivīm, krabjiem utt., un kā piekrastes delikatese tika sūtīti uz Vācijas iekšieni. Tālākā ceļā tos nomainīja cita provīzija. Es atceros, ka vēlāk tādā pajūgā man vajadzēja ceļot kopā ar divām beigtām stirnām.”⁴³

Izgudrotāju galvenās pūles, īpaši Anglijā, no kurienes Eiropā izplatījās jauno konstrukciju

satiksmes līdzekļi, bija vērstas uz transporta līdzekļa ātruma palielināšanu, ko centās panākt divējādi – pirmkārt, palielinot velkošos spēkus, t.i., zirgu jaudu – jūdzot vairākus zirgus, biežāk tos mainot; otrkārt – samazinot ratu svaru un vienlaicīgi uzlabojot ceļu segumu. Protams, tas bija iespējams vienīgi tur, kur pastāvēja kvalitatīvi ceļi – šosejas, par ko rūpējās valdība. Vadošās valstis šajā ziņā bija Francija, Anglija un Zviedrija. Bez tam svarīga nozīme tika piešķirta arī komfortam, resp. amortizācijai. Tieši tāpēc sāka lietot ādas siksnas, un N. fon Himzelis runā par “siksniņas iekārtiem ratiem”. Abas minētās īpašības, t.i. ātrums un komforts, bija savienotas diližansā.

Himzelis apraksta Parīzes-Lionas diližansu, kurš toreiz tika uzskatīts par pašu modernāko sabiedriskā transporta līdzekli, turklāt ar to bija saistītas arī citas priekšrocības: “Diližanss ir ļoti ērts satiksmes līdzeklis ar kuru ceļotājs šo ceļu (no Parīzes uz Lionu) vasarā veic 5, ziemā – 6 dienās^a. Tas kursē gan no Parīzes uz Lionu, gan no Lionas uz Parīzi, un otrā dienā pastāvīgi nāk atpakaļ. Tā ir “*eine Carosse a ressort*” (“kariete uz atsperēm”), kas ir neparasti maiga („*sampfte*”), un tajā ir vietas 8 personām. Par visu ceļu ceļotājs maksā 100 franču livrus, par kuriem tiek arī ēdināts, un, izņemot dzeramnaudu, tam nekas vairāk nav jāmaksā”. Bez komfortablā brauciena ceļotājus gaida arī pusdienas un vakariņas viesnīcā, kur “ceļinieki atrod priekšā jau uzklātu galdu, plašu vīnu izvēli un mīkstu gultu, bet brokastis pasūta pēc izvēles”.⁴⁴

Diližansu slavē arī A. L. fon Šlecers savās lekcijās par zemes un jūras ceļojumiem, uzsverot, ka tajās vienmēr esot “ārkārtīgi tikumīga sabiedrība”.⁴⁵ Tiesa, minētās lekcijas lasītas 1795/96 m. g., kad diližanss jau bija pazīstams satiksmes līdzeklis arī Vācijā.

N. Himzelis raksta, ka no Vīnes uz Rēgensburgu 1756. g. diližanss kursējot divas reizes nedēļā – trešdienās un svētdienās, ceļā pavadot četras dienas.⁴⁶ Šis satiksmes līdzeklis nav svešs arī Anglijā, kur tas dažas reizes nedēļā kursē no Duvras uz Londonu un atpakaļ.⁴⁷ Arī gandrīz visā Flandrijā, tāpat kā Holandē, ir “daudz iespēju, lai nokļūtu no vienas pilsētas otrā; gan pa ūdeni, gan arī pa zemes ceļu ar diližansu, kas ir kārtīgs (*eine ordentliche*) pasts”.⁴⁸ Zviedrijā gan (1756. gada jūnija beigās) vēl tikai kļīst baumas, ka no Stokholmas uz Helsingburgu tikšot ierīkots diližanss, kurš kursēšot vienreiz nedēļā.⁴⁹

Ungāru pētnieks Laslo Tarrs (*Lazslo Tarr*) diližansu parādīšanos gan saista tikai ar apmēram 20 gadus vēlāku laiku – 1770. gadu vidu un otro pusi: “Francijā pasažierus pārvadāja primitīvās un neērtās

^a Autora zemsv. piez.: “Vasarā brauc 20 stundas, ziemā tikai 16 līdz 17. Karietes priekšā aizjūgtajiem 6 zirgiem pastāvīgi jāriekšo, un tie ik pa 3 – 4 stundām tiek nomainīti. Reizēm, kad ceļš ir slikts, tiek aizjūgti 8 zirgi.” [Himzel, Bd. I, S. 211].

“*Messagerie*”^a pasta karieses, kurām uzticējās vienīgi tie pasažieri, kuru rīcībā nebija nekāda cita satiksmes līdzekļa. Vienīgi pēc tam, kad Luijs XVI – īsi pēc savas uzkāpšanas tronī nozīmēja Tirgo par finanšu ģenerālkontrolieri, franču pasta satiksme piedzīvoja būtiskus uzlabojumus. “*Messageries*” tika pārņemtas valsts pārziņā un drīz vien mērķtiecīgi un enerģiski pārorganizētas [...] Jaunie diližansi, kas bija apgādāti ar labām atsperēm, piedāvāja tādu pašu ceļošanas transportu, kā privātīpašumā atrodošās berlīnes, kaut arī tie vēl bija samērā bezformīgi un iekšpusē, kas uzņēma desmit un vairāk personas, braucēji tika saspīesti un apkrauti no visām pusēm ar rokas bagāžu [...] Lielos ceļojuma koferus un lādes novietoja vai nu uz jumta, vai karieses aizmugurē, kuras pēc augšminētā ministra vārda ieguva nosaukumu *Tirgotines* vai no zobgalīgākiem laikabiedriem tika iedēvētas par “cietumiem uz riteņiem.”⁵⁰

Kā redzams, L. Tarra sniegtās ziņas no N. fon Himzeļa ziņām atšķiras: 1) ar diližansā pārvadāto pasažieru skaitu; 2) ar atsperēm “ādas siksnu” vietā; 3) ar to, ka tie ceļo arī pa nakti; 4) pēc novērtējuma: Himzelim diližanss ir “ļoti ērts transporta līdzeklis”, Tarram – tāds, kurā braucēji ceļo šausmīgā saspīestībā un apkrauti ar mantām. Tomēr jāņem vērā, ka Tarrs savos apgalvojumos balstās vienīgi uz literatūru. Tādēļ lietderīgi dot vārdu vēl vienam avotam – H. F. Štorha piezīmēm, kurš, kā jau teikts, apceļoja Franciju 1786. gadā. Viņš apraksta diližansu, kas no Parīzes dodas uz Reimsu, un ar kuru viņš pats brauc:

“Kādreizējo smago un masīvo ratu vietā tagad ir vieglāki, ērtāki un siksnās iekārti – kaut gan es arī tos joprojām uzskatu par smagiem. Tomēr pie tā personu skaita, kas jāpārvadā šādam diližansam, arī citādi nevar būt. Proti, parasti ratos gar sienām sēž desmit personas; trīs aizmugurē, trīs priekšā un divas pie katras sānu sienas. Viņi sēž ļoti ērti, un vidū paliek vēl vienmēr pietiekoši daudz brīvas vietas, lai tur varētu novietot nelielu galdiņu. Ir atrodamas arī pietiekošas ērtības, lai novietotu spieķus, cepures un nelielus sainīšus. Katrā sienā ir viens liels un divi mazi logi; priekšā, ko sauc par kabrioletu, vēl ir vietas trijām personām; viena vieta tajā maksā pusi no pamatsummas. Ratiem pašā priekšā un aizmugurē atrodas lielas kastes ar salmiem – koferiem un mugursomām”.⁵¹ H. F. Štorhs nepavisam nerunā par saspīestību – gluži otrādi, vēl paliek vieta nelielam galdiņam un citām mantām. Ātrums, ar kādu brauc diližanss, ir visai liels; arī sliktākajos ceļos tas nekad posmā starp divām [pasta] stacijām (2 ljē) nepavada ilgāk, kā vienu stundu. Zirgu nomaina aizņem ļoti maz laika; tie stāv jau aizjūgti pasta stacijas priekšā, un bieži ceļotājiem nav nemaz laika, lai izkāptu. Tā kā zirgi tiek ļoti bieži mainīti, tie

^a Pasažieru pārvadāšanas kantoris

gandrīz vienmēr traucas galopa solī. – Skaisti ceļi, labi zirgi, ērti rati – viss apvienojas, lai ceļojumu uz Franciju padarītu, cik iespējams, patīkamu.”⁵²

Novērtējot N. fon Himzeļa sniegto ziņu patiesumu, liekas tomēr, ka taisnība ir Himzelim, nevis L. Tarram. 1750. gadu vidū, kad Himzelis apceļoja Franciju, varēja pastāvēt nedaudzi maršruti, kas savienoja lielākās pilsētas un ko apkalpoja diližansi. Lielākā atšķirība starp laiku, kad ceļoja Himzelis (1755. g.) un Štorhs (1786. g.) ir tā, ka pēdējā gadījumā diližansi sāk apkalpot lielāku skaitu maršrutu; bez tam tie vairs nav tik ekskluzīvi dārgi, kāds mēdz būt katrs jauns modelis, kas pirmo reizi parādās tirgū. Sava loma bija arī tam, ka Štorha ceļojuma laikā jau vairs nepastāvēja monopols uz šo satiksmes līdzekli.

4. 1. 2. 1. 2. Citi sauszemes transporta līdzekļi

Lielāku braukšanas ātrumu nodrošināja transporta līdzekļa svara samazināšana. Šādu ratu paraugs ir N. fon Himzeļa piezīmēs vairākkārt pieminētais divu riteņu *chaise* (franču val: “krēsls”; *Post chaise* – “pasta rati”) un tā daudzās variācijas. Ar to varēja pārvietoties ātrāk, nekā ar pasta karieti – protams, tikai pa labiem un līdzeniem ceļiem. “Par apmēram 30 angļu šiliņiem noīrējot segtu divriteņu *Chaise*, ceļotājs var no Duvras nokļūt Londonā.”⁵³

Ļoti populāri *chaise* ir Itālijā (tos piemin arī A. L. fon Šlecera⁵⁴). N. fon Himzelis raksta: “Braucienam no Florences uz Romu var ņemt *chaise* divām personām par pieciem cehīniem; viens cehīns sastāda nedaudz vairāk par dukātu. Itālijā ar *voitures* vai vedēju var ceļot samērā lēti. Bez tam pat Itālijā pastāv regulāra sabiedriska satiksme: “Ir arī atklāts *voiture* [pajūgs], kas saucas *procacea*, kas, ja es nemaldos, vienreiz nedēļā iet no Florences uz Romu.”⁵⁵

“Ar šo *procacio*, kas no šejienes iziet 2 reizes nedēļā, es no Romas es 10. martā aizceļoju uz Neapoli [...] Ceļošana notiek pa pusei pārsegtā *chaise*, kura priekšā aizjūgti 2 mūļi vai zirgi. Un publikas pieprasījums ir liels, ka bieži redzami 20 līdz 30 *chaise* viens aiz otra. Ar šo transporta līdzekli ceļot ir visizdevīgāk.”⁵⁶

Boloņā, kā arī Padujā „parādās nelieli divu ratu atklāti *chaissen*, kādus bieži var redzēt Neapolē”, un „jaukā laikā, īpaši, ja pirms tam ir nedaudz lijis, un ceļš vairs nav tik putekļains, šajos vieglajos ratos (*Fuhrwercke*) tam ir patiesi patīkams izbraukums. Ratiem priekšā aizjūgti tikai viens zirgs, kuru pasažieris pats var vadīt vai arī to uzticēt aiz viņa sēdošajam līdzbraucējam.”⁵⁷

„Turīnā slēgtu *chaise*, kam priekšā aizjūgti divi zirgi, un kur ir vieta divām personām, sauc par *sedie*, un tas ir visātrākais satiksmes līdzeklis. Labākās puskarietes, kādas izmanto ceļojumiem uz

Itāliju, izgatavo Milānā, jo šeit izstrādā vizitūrīgāko dzelzi. Tiesa, ar pasta ratiem arī var braukt tikpat labi, tomēr dažādajos kalnos un akmeņainajos ceļos ir saprātīgāk ņemt *sedie*. Ceļotājs darīs labi, ja tas Turīnā *in accord* vienosies ar vedēju par visu ceļu līdz Ženēvai, vai, mazākais, līdz Šanberī.⁵⁸ Ja izdodas atrast *sedie*, kas dodas atpakaļ, tad ceļa izdevumi ir vēl mazāki”.⁵⁹

4. 1. 2. 1. 3. Satiksmes līdzekļi pilsētās

18. gadsimtā Eiropas lielpilsētās (Londonā, Parīzē, Amsterdamā, Berlīnē), pilsētas izmēru palielināšanās dēļ attālumi jau vairs nebija veicami kājām. Tam vēl pievienojās ar ielu sanitāro stāvokli saistītie apsvērumi. Tādēļ tie, kas nepiederēja gluži pie sabiedrības zemākajiem slāņiem, centās izmantot sabiedrisko transportu arī pilsētā. Tomēr, ja regulārs un kaut cik ērts starppilsētu sabiedriskais transports izveidojās tikai 18. gs. otrajā pusē (un arī tad ne visur), tad pilsētas transportam līdz tam vēl bija tālu. Vislabāk, protams, bija tiem, kam bija pašiem savas karietes vai citi pārvietošanās līdzekļi. Braucot cauri vairākām Eiropas pilsētām, N. fon Himzeli pārsteidz tajās sastopamā satiksmes līdzekļu dažādība. Protams, vispirms viņš cenšas atzīmēt neordināro – to, ko nekur citur nav sastapis. Tā, piemēram: “Amsterdamā karietes ir bez riteņiem, to vietā ir slieces, uz kurām piestiprināta kaste; tās velk viens zirgs. Bruģis ir līdzens, un braukšana norit visai gludi, citās vietās tas nebūtu iespējams. Stundas brauciens maksā 10 štīferus”.⁶⁰ “Ir arī citas īrējamas karietes, kuru priekšā aizjūgti divi t. s. “smagie rikšotāji” (*Hart-Traber*). Vienas dienas brauciens maksā 7 – 8 dālderus. Tās brauc neparasti ātri (*ohngemein geschwinde*)”.⁶¹

Briselē lielākā ērtība ir fiakrs, par kuru jāmaksā 4 guldeņgrāši stundā, un ar kuru var nobraukt lielākos attālumus.⁶²

Dažās kalnainās dienvidu pilsētās, sevišķi Francijas dienvidos un Itālijā, ļoti populāri ir nesamie krēsli. Jo tālāk brauc uz dienvidiem, jo vairāk samazinās kariešu skaits: to jūtami mazāk ir Lionā, bet Avinjonā un Nimā var ieraudzīt tikai dažas; “Monpeljē ir viena vienīga, kura pieder pilsētas intendantam. Mīnētā vieta ir pa daļai kalnaina, pa daļai tai ir šauras ielas, un kariešu lietošana varētu būt ļoti bīstama. Šeit lieto nesamos krēslus^a – *chaises a porteurs*, kurus var sastapt sevišķi lielos daudzumos, un daudziem iedzīvotājiem ir pašiem savi nesamie krēsli. Tos arī var izīrēt par ļoti zemu samaksu – par 40 līdz 50 soliem uz visu dienu un par 30 – tikai uz pēcpusdienu”.⁶³ Nesamos krēslus daudz lieto arī Dženovā⁶⁴; “Turīnā gandrīz vispār neredz karietes – toties jo vairāk *chaises a porteurs*,

^a Skat. 31. att. Pielikumā.

kuri šeit ir modē. Tajos turīgie cilvēki mēdz doties promenādēs, sausā laikā pat kājām, liekot nest sev *port chaise* no muguras, kas tiek uzskatīts par īpašu šiku.”⁶⁵

Savukārt Neapolē kariešu skaits atkal ir ļoti liels. “Īrējamās karieses šeit ir ļoti nepieciešamas lietainā laikā, jo kājām iet dziļo dubļu dēļ ir ļoti apgrūtināši. Karieses izīrēšana maksā 15 līdz 18 karolīnus dienā.”⁶⁶ “Neapoles kalešas ir uzbūvētas tāpat, kā divriči (*chaisen*), ar kādiem mēdz braukt Vācijā, un Neapolē tādas redzamas lielā skaitā [...]”.⁶⁷

Tāpat dubļu dēļ bez kariatēm nevar iztikt arī Vīnē: “Vīne ir ļoti netīra pilsēta, un, tikko nedaudz uzlīst, gājējs izšķīdušajā mālā var palikt gandrīz bez kurpēm. Šī iemesla dēļ karieses ir nepieciešamas. Tās var noīrēt par ļoti nelielu samaksu – [...] diviem dālderiem dienā, ierēķinot dzeramnaudu kučierim. Parīzē tās ir daudz dārgākas, un dienā [...] maksā ap 5 guldeniem. [...] Fiakriem [...] Vīnē nav noteiktas cenas, kā citās lielpilsētās, jo šeit tos apmaksā uz stundām.”⁶⁸

“Londonā var ieraudzīt daudz kariešu un t. s. *chariots* [rati uz diviem riteņiem]. Gandrīz katrs, kam vien atļauj ienākumi, tur savu privātu ekipāžu. Bez tam ir daudz īrējamo kariešu un fiakru – ērtība, kādu var sastapt vienīgi tik lielā pilsētā kā Londona. [...] Īrētās karieses šeit ir diezgan dārgas un dienā maksā no 13 līdz 14 šiliņus, Francijā taču tikai 10 livrus. Fiakriem ir sava noteiktā cena, un tie maksā 1 ½ šiliņus stundā. Tiem visiem ir numuri. Tāpat numurēti ir arī nesamie krēsli. Tiem ir arī sava noteikta likme.”⁶⁹ “To ērtībai, [...] kuri vakaros izbrauc ārpus pilsētas un no rītiem savu darīšanu dēļ atkal atgriežas, pastāv dažas sabiedriskas karieses, ko dēvē *Stage-Coaches*, un kuras pastāvīgi kursē turp un atpakaļ; tām ir sava noteikta cena.”⁷⁰ “Zviedrijā īrētie pajūgi (*Voitures*) un karieses (*Mieth-Kutschen*) ir diezgan dārgi, un par tiem jāmaksā vairāk, nekā Francijā un Anglijā; jo viens no labākajiem pajūgiem maksā Anglijā maksā ½ gineju un Francijā – 10 luidorus dienā; šeit 4 plates, tas ir, 24 vara dālderus par īrēto karieti.”⁷¹

“Pēterburgā, tik lielā pilsētā”, kur “cilvēkam bieži jābrauc 4 – 5 verstis” N. fon Himzeli “ļoti izbrīna” tas, ka šeit īrējamo kariešu pavisam nav. “Ja ceļotājam ir pašam sava *voiture* [kariete], tad viņš īrē zirgus, kas mēnesī izmaksā no 20 līdz 22 rubļiem vai dienā ap 80 kapeikām. To ērtībām, kuriem nav pašiem savu ekipāžu, vasarās gandrīz uz visiem ielu stūriem stāv krēsli uz ratiem, [...] kuru priekšā aizjūgts viens zirgs, un par kuriem pasažieris maksā vairāk vai mazāk kapeikas, atkarībā no brauciena attāluma. *Iswooschicken* (ormāņu) skaits ir ļoti liels, un tos rēķina uz 5000; tiem katram ir savs numurs uz muguras. Ziemās šo ratu vietā ir kamanas, par kurām jāmaksā 10 kapeikas stundā.”⁷² Ziņas par sabiedrisko transportu Parīzē sniedz arī H. F. Štorhs. Fiakri izpelnījušies diezgan grotesku viņa raksturojumu:

“[Parīzes] fiakri. Šeit man ir iespēja izteikt dažas dievbijīgas vēlēšanās. Kučieris reti sēž uz bukas, bet gan parasti stāv aiz tās, un pasažieriem (tā kā kučieris bieži ir ģērbies tikai skrandās) bieži jānorauģās piedauzīgos plikumos. Sēdekļi rastos ir ļoti ciets, bieži tik šķībs, ka uz tā nav iespējams nosēdēt; logu vietā fiakram ir dēļi. Zirgi varētu būt labs uzskates līdzeklis tiem, kas vēlas studēt dzīvnieku kaulu uzbūvi; tos pastāvīgi klāj vātis. Viņi arī nekad netiek izjūgti, bet dienu un nakti paliek stāvam uz ielas ratu priekšā. Reti tie saņem pa rieksavai sienu vai auzu. Bēdas tiem, kam jābrauc lielāks ceļa gabals! – Jaunie vai tā dēvētie angļu fiakri ir nedaudz labāki; bet tādu ir tikai daži. Īrējamās karietes (*Carosses de remise*) tiek izīrētas uz visu dienu, un tās ir ļoti skaistas, lai gan nedaudz par dārgu.”⁷³

Štorha doto raksturojumu apstiprina arī L. Tarrs: “Kāds cits laikabiedrs nosauc tos [fiakrus] par “šausmīgām kastēm, kas kustējās uz priekšu ne ātrāk kā kājāmgājējs. To zirgi bija nodzīti kleperi un kučieris pagrimis, bet, neskatoties uz šiem trūkumiem, maksa par ratu lietošanu nebija mazā: 36 sū par pirmo un 30 – par nākamajām stundām.”⁷⁴

Turpretim Frīdrihs Joahims Šulcs, kurš Parīzi apmeklēja 1789. gadā, fikrus nepavisam neuzskata par “tik nožēlojamiem, kā parasti apraksta, un dažus pat varētu nosaukt par lepniem [...] Vidēja labuma Parīzes fiakrs Berlīnē vai Drēzdenē varētu kalpot kā visai pieklājīga kariete. Gandrīz visi tie ir kādreizējās greznības atliekas, jo [...] nokļuvuši ielu dubļos no prinču vai grāfu kariešu šķūņiem [...]”.

⁷⁵ Tikai vienā ziņā Šulcs apstiprina Štorha liecību – ka kučieri nesēž un bukas, bet stāv aiz tās, un tiem ir visai nolaidīgs izskats. Bez tam viņš min arī dārgāku braukšanas maksu – 44 santīmus par stundu.⁷⁶

Štorhs Parīzē piemin arī nesamos un braucamos krēslus:

“*Porte chaisen* und *Vinaigretten*. Pirmos cilvēki nes, un tos, ko sauc arī par *Brouettes*, velk. Daža laba *Brouette* var būt pat tik labi izveidota, kā grezna kariete. Šis retais transporta līdzeklis nepavisam netiek nievāts [*ist gar nicht verachtet*]; esmu redzējis tajos pat parlamenta advokātus braucam uz pili.”⁷⁷

4. 1. 2. 2. Satiksme pa ūdeni

4.1. 2. 2. 1. Starppilsētu satiksme pa ūdeni

Pastāvot samērā sliktai sauszemes ceļu kvalitātei un vēl nepilnīgai pasta satiksmei, ērtākais, ātrākais un arī lētākais⁷⁸ pārvietošanās veids bija pa ūdeni. Protams, arī šeit bija savas briesmas – vētras, bezvējš, jūras slimība utt., tomēr, ja apstākļi bija labvēlīgi, ceļotāji galamērķi sasniedza ievērojami ātrāk.

N. fon Himzelis ūdens transportu visvairāk apraksta un izmanto Holandē un Flandrijā (toreizējā Austrijas Nīderlandē). Tā, piemēram dodoties ar kuģi uz Amsterdamu, Himzelis raksta: „Pa šo jūru ir droša braukšana, un nelaiemes gadījumi ar šiem kuģiem, kas vienmēr ir pilni, ir ļoti reti”.⁷⁹ Bez tam ar kuģi viņš pārceļas no kontinenta uz Angliju un atpakaļ, kā arī no Travemindes uz Kopenhāģenu un tālāk no Helsingoras uz Zviedriju. No Stokholmas caur Rēveli viņš ceļo uz St. Pēterburgu. Satiksme pa Vidusjūru tiek izmantota, lai no Dienvidfrancijas nokļūtu Dženovā, no Ankonas – Venēcijā, no Venēcijas – Padujā (šo maršrutu izmanto arī M. Vīdavs un E. fon der Reke (ar barku, ko velk ar zirgiem). Pa Ronu no Lionas N. fon Himzelis ar ūdens diližansu dodas uz Avinjonu un pa Donavu – no Ulmas uz Vīni. Ļoti daudz ūdenstransportu izmanto arī T. fon Rops: no Šalonas uz Lionu ar kuģi, no turienes uz Avinjonu ar upes diližansu⁸⁰, ar kuģi no Kadisas uz Malagu⁸¹ un no turienes uz Livorno, kā arī no Brindizi uz Sicīliju⁸², ar barku no Venēcijas uz Fusīnu Brentas upes grīvā⁸³, no Amsterdamas ar barku uz Leideni⁸⁴ utt., tāpat arī J. fon Borhs, no Neapoles ceļojot uz Mesīnu, Katāniju, Sirakūzām un no turienes uz Maltas un Goco salām, kā arī Goco līdz Palermo un no turienes gar Sicīlijas ziemeļu piekrasti līdz Neapolei.⁸⁵ Pārējie vācbaltiešu ceļotāji ceļojumus pa ūdeni izmanto ievērojami retāk. Elīza fon der Reke 1794. g. ar kuģi vienreiz pārbrauc no Ķīles uz Zonderborgu (Dānijā) un atpakaļ⁸⁶, kā arī sava 1804. g. Itālijas ceļojuma laikā – no Padujas uz Venēciju.⁸⁷ M. Vīdavs ceļo ar kuģi arī trīs reizes – uz Venēciju⁸⁸, no Venēcijas uz Paduju⁸⁹, no Pucoli (*Puzuoli*) pie Neapoles līdz Bajai? (tekstā *Baja*).⁹⁰ G. Merķelis savukārt – tikai vienu reizi: 1796. g. 21. aprīlī viņš iekāpj kuģī Bolderājā un 1. (12.) maijā piestāj Travemindē.⁹¹ N. fon Himzeļa piezīmes liecina par lielu viņa laikā pastāvējušo ūdens transporta līdzekļu daudzveidību (ne visus izdevies identificēt).

Kā norāda L. A. Šlecers, ierastākais regulārās satiksmes līdzeklis bijis *Paquet Boot*⁹² (Himzelim – *Packet-Boot*), kas “līdzīgi pasta ratiem, zināmās dienas atiet no noteiktas ostas.” *Packet-Boot* kursējot ne tikai no Anglijas uz Lisabonu, Kalē un Holandi, bet arī no Spānijas, Holandes un Anglijas uz Ziemeļameriku.⁹³ Himzelis raksta: “*Das Packet-Boot*,^a kas ir neliels kuģis, atiet otrdienās un piektdienās agri no rīta no Kalē uz Duvru Tajā var iesēties par 12 livriem vai arī pusgineju, jo par bagāžu, lai tā būtu neliela vai ievērojama, nav jāmaksā nekas.”⁹⁴ „No Haričas (*Harwich*)^b uz Helvetsluisu^c un atpakaļ iet četras *Packet-Boote*. Tās ienes ievērojamu summu naudas, jo pasažieri

^a 17. gs. holandiešu *Paquet-Boot* redzamas dažās Viljama Tērnera gleznās. Par braucienu uz Angliju ar *Packet-Boot* vēsta arī C. K. Uffenbahs, Bd. 3, S. 429 – 430. (Sk. 371. – 372. lpp. Pielikumā).

^b Viena no ostām Esekās.

^c Viena no ostām Rietumnīderlandē (Himzelim *Helvoetsluys*, pareizi *Hellevoetsluys*).

pirmajā kajītē [*in der ersten Cammer /the Cabinet/*] maksā 1 gineju, otrajā – pusgineju”.⁹⁵

Tiek sniegtas arī ziņas par ceļojuma ilgumu: Ceļu no Haričas līdz Helvetsluisai iespējams veikt 15, 18 vai 20 stundās. Dažkārt tas izdodas 9 līdz 10 stundās, ja vējš ir ļoti labvēlīgs.”⁹⁶ “No Kalē līdz Duvrai tiek rēķinātas 7 stundas; pastāvot īsti labvēlīgam vējam, šo ceļu var veikt četrās stundās. Bet parasti uz ūdens tiek patērētas 6 līdz 8 stundas; nelabvēlīgos laika apstākļos pāiet pat pusotras dienas [...] Man palaimējās šo ceļu veikt 4 stundās, jo šim nolūkam bija lieliskākais vējš, kas gan notiek reti.”⁹⁷ Vairākkārt pieminētas arī barkas (baržas), kas dažādās valstīs figurē ar atšķirīgiem nosaukumiem, piem. Holandē – *Treck-Schuten*, Polijā – *Strußen*. Atšķirībā no iepriekš minētajiem ūdens transporta līdzekļiem, barka pret straumi tiek vilkta ar zirgiem.

Ar vienu no tādām N. Himzelis dodas no Venēcijas uz Paduju, jo “ceļotāju ērtībām katru dienu no Venēcijas atiet 2 barkas; viena rītos ap 10, otra naktī – un no personas tiek prasīts ne vairāk, kā 2 livri. Šīs barkas ir ievērojama lieluma un ar logiem; tās velk zirgi, līdzīgi kā *Treck-Schuden* [pareizi “*Schuten*”] Holandē. Ir vajadzīgas 10 stundas, lai nokļūtu no Venēcijas Padujā, attālums starp kurām ir 25 Itālijas jūdzes.” Tomēr, pēc autora domām, “ceļotājs darīs labāk, ja atradīs sabiedrību īpašas barkas noīrēšanai, par kuru jāmaksā no 2 līdz 3 cehīni, jo sabiedriskajās barkās, sevišķi tajās, kas atiet vakaros, atrodas **pārāk daudz vienkāršā pūļa, un tādēļ var garantēt maz ērtību.**”⁹⁸ Ar tādu pašu barku “kura līdz Padujai tika vilkta ar zirgiem” 1781. gada 23. decembrī ceļo arī M. fon Vīdavs kopā jau pieminētajiem ceļabiedriem.⁹⁹ Ar barku Himzelis 2. oktobrī pa Donavu dodas no Ulmas uz Vīni. Šeit jau pastāv pasažieru segregācija: kuģim “ir divi nodalījumi, no kuriem lielākais ir domāts zemākās kārtas cilvēkiem, mazākais augstākās kārtas personām – tur ir divpadsmit vietas. Tur ir arī krāsns, kas domāta tādu ceļotāju ērtībām, kuri pa ūdeni brauc rudenos. Tomēr šo kuģi drīzāk var nosaukt par laivu, jo tai nav ne masta, ne buru. Kuģis iet pašgaitā lejup pa Donavas straumi – ceļā gan jāpavada diezgan daudz laika, ja kuģa gaitu nepaātrina ar ariem – īpaši tad, ja ūdens ir sekls. Preces, kuras tiek vestas no Vīnes pa Donavu uz augšu, gan ilgi paliek uz ūdens; un kuģi velk ar zirgiem. Ja tas ir smagi piekrauts, bieži ir vajadzīgi 40 zirgi, kas iet gar krastu. Ar kuģi, kurš iet pa Donavu uz leju, dienā var nobraukt 12, 15 līdz 20 jūdzes. Vasaras dienās, kad ūdens līmenis piedevām ir augsts, no Ulmas līdz Vīnei jābrauc 6, 7 līdz 8 dienas, īsajās rudens dienās savukārt un kad ūdens ir sekls, ceļā bieži jāpavada 12, 14 līdz 20 dienām.”¹⁰⁰

Seko interesanta piezīme, kas spilgti raksturo tālaika saimniecisko un politisko situāciju Sv.

Romas impērijā: “Nenoliedzami, šo ceļu varētu veikt daudz ātrāk, ja netraucētu daudzās muitas^a (*Mauten oder Zolle*), pie kurām kuģim dažkārt ir jāuzkavējas pusotru vai divas stundas.”¹⁰¹

Vislielākās iespējas ceļošanai pa ūdeni paveras Holandē un “gandrīz visā Flandrijā.” Tā tas ir gan regulārās satiksmes (liellaivas – *Treck-Schuten* kursē pat divreiz dienā), gan daudzo kanālu dēļ. Tā, piemēram, “no Mehelnas var doties uz Lēvenu [mūsdienās *Leuven*, Himselim *Loewen*] gan pa zemes, gan ūdens ceļu, un līdz turieni ir 4 stundu brauciens. Bet, kopš no Mehelnas un turieni iekārtots kanāls [...] pa kanālu var nokļūt ērtāk un lētāk nekā ar pasta karieti, maksājot tikai 9 štīferus. Katru dienu kursē divas *Treck-Schute*, viena no rītiem, otra pēcpusdienās [...]”.¹⁰²

Arī no Ģentes “ik dienas atiet *Treck-Schiff* uz Brigi, un ceļojums uz turieni aizņem dienu. Pastāvot labvēlīgam vēja virzienam, un ar uzvilkām burām, bieži pietiek ar 6 stundām. Ceļotāji ietur pusdienas uz kuģa, un par 16 štīferiem [...] tie tiek neparasti labi paēdināti.”¹⁰³ Satiksmes uzlabošanās ir saistīta ar kanālu izbūvi. Tikai pirms “pāris gadiem” ir pabeigts kanāls starp Lēvenu un Mehelnu, kurš abām pilsētām “neapšaubāmi, izmaksāja krietnas summas, ja jau kanāls, kurš pirms vairāk nekā 200 gadiem izrakts no Briseles uz Antverpeni līdz Vilbrukai, un kurš ir 6 stundas [franču jūdzes] garš, esot izmaksājis 19 000 dālderu, pie kam strādnieki dienā saņēmuši tikai 9 liārus”.¹⁰⁴ Tāpat pirms dažiem gadiem atklāts arī kanāls, kas Ģenti savieno ar Brigi: “Ja agrāk [šeit] cauri varēja izbraukt tikai nelielas baržas (*nur kleine Barsen*), tad tagad, kopš ierīkots paplašinātais kanāls, pa to var izbraukt arī lielie kuģi”, jo tiem, pateicoties slūžu sistēmai, vienmēr nodrošināts vajadzīgais dziļums”.¹⁰⁵ Himzelis neatturas norādīt arī uz ievērojamajām izmaksām, kuras “vērtē uz 3 miljoniem.”¹⁰⁶ Turklāt viņš atzīmē skaistos dabas skatus, kādi paveras, braucot pa Nīderlandes kanāliem: “Brauciens barkā šajā zemē ir patīkama ērtība, jo acis pastāvīgi kavējas pie izpriecu dārziem (*Lust-Garten*) un alejām^b. Šādā veidā var izceļot cauri gandrīz visai Nīderlandei. [...] Gandrīz visu laiku brauciens notiek starp dārziem, kuri ir neparasti brīnišķīgi – dzīvžogi ir skaisti apkopti, un tas rada patīkamu *coeur d'oeil*.”¹⁰⁷ Līdzīgi iespaidi ir arī T. fon Ropam.¹⁰⁸ Starp upju satiksmes līdzekļiem N. Himzelis vēl piemin arī “ūdens diližansu” [*diligence d' eau*], ar kuru viņš dodas no Lionas uz Avinjonu, un kurš kursē vasarā 3 un ziemā – 2 reizes: “[...] atkarībā no tā, cik augsts ir ūdens līmenis Ronā, un vai vējš ir labvēlīgs, ceļā jāpavada 3 vai 2 dienas”. (Ceļojums ar pasta karieti, kas trešdienās un sestdienās atiet no Lionas uz Avinjonu, prasa 4 ½ dienas). Toties, ja ceļotājs no Avinjonas dodas uz Lionu, “tas prasa 12 vai pat 14 dienas, jo pa upi uz augšu kuģis tiek vilkts ar zirgiem.”¹¹⁸ Franču “ūdens diližansi” jeb “ūdens kulbas” pēc būtības ir tās

^a Piezīme malā: “Šajā braucienā to bija 22 [! – E. C.]

^b Sk. arī 4. att. Pielikumā.

pašas Holandes *Treck-Schute* – “pārbūvēti un ar soliem apgādāti kuģi, no kuriem daudzi spēj uzņemt pat divus simtus cilvēku; tie ar zirgiem tiek vilkti augšup un lejup pa straumi.”¹⁰⁹

Vidusjūrā ir iecienīta t. s. *Felucke* (Himzelim *Felonque*) – šaura vien- vai divmastu buru laiva; tā ir “bez pārseguma” un “vienmēr turas gar krastu; [...] tiklīdz tuvojas vētra, laiva tiek izvilktā krastā, lai būtu drošībā [...] Tās ekipāža ir 10 vīri, kuriem pastāvīgi jāairē”. Himzelis piebilst, ka ceļojums ar šādu laivu ļoti atkarīgs no laika apstākļiem, proti, no vēja. “Viegli iespējams, ja jūra ir rāma, 43 stundas^a no A[ntibas] līdz Dž[enovai] veikt 24, un, pūšot labākam ceļa vējam, vēl īsākā laikā.”¹¹⁰ Līdzīga felukai jeb felonkai ir arī speronara (*speronara*), ar ko J. M. fon der Borhs pārceļas no Neapoles uz Sicīliju: tā ir “neliela laiva ar sešiem airu [pāriem] apmēram tādā lielumā, kā puse no felukas. Tai nav pārseguma [...] Ar šādu laivu kuģa ļaudis [...] bez briesmām uzņemas vistālākos ceļojumus”. Arī šīs laivas “kas ir ļoti mazas, vieglas un plakanas, nojaušot briesmas, tāpat kā felukas, turas pie krasta, bet pie mazākās vētras tiek izvilktas krastā”. Kuģa ļaudis “ir šai ziņā tik pieredzējuši, ka spēj laika pārmaiņas paredzēt dienu iepriekš. [...] Sava ašā skrējiena dēļ [...] tās pārspēj visus pārējos peldlīdzekļus, un arī cenas uz tiem ir ļoti zemas. Brauciens no Neapoles uz Maltu maksā, atkarībā no gadalaika un tā, vai ir pieejami vairāk vai mazāk [ūdens] transporta līdzekļi, 40 līdz 60 Neapoles dukātus”.¹¹¹ Ceļošana pa ūdeni, kā tas vairākkārt tiek uzsvērts, ir lētākais ceļošanas veids, tomēr tam ir arī savi nopietni trūkumi. Bezvēja laikā matroži dažkārt ķeras pie airiem, bet, ja gadās pretvējš, ceļojums aizkavējas par vairākām dienām, kā J. M. fon der Borham notiek Goco salā pie Sicīlijas 1777. gada janvāra sākumā.¹¹² Ceļojot pa jūru, vismaz divas reizes Himzelim nākas piedzīvot arī vētru. Pirmo reizi tas notiek ceļā no Antibas uz Dženovu, kad vieglā *felonque* tiek izvilktā “tuksnesīgā krastā” (*in einer Wusterey*), kur apkalpei kopā ar pasažieriem jāpavada trīs dienas un trīs nakts.” Tikai ceturtajā dienā “rupjie kuģa ļaudis, kuri savus spēkus pastāvīgi stiprināja ar *Animo*^b, ko tie lietoja pārmaiņus ar *Santa Maria*”, nolemj griezties atpakaļ uz St. Remo.¹¹³ Vēl bīstamāka ir vētra ceļā no Anglijas uz Holandi, kas ceļotājus pārsteidz atklātā jūrā: N. fon Himzelis raksta: “[...] līdz ko mēs bijām 6 – 7 stundas pavadījuši jūrā, sacēlās spēcīga vētra, kas ātri pieņēmas, un mēs nonācām lielākajās briesmās. Ūdens sāka jau ieplūst kuģa augšējā daļā; stūre saliecās, un, ja tā nebūtu bijusi no

^a Šeit nav domātas hronoloģiskās stundas, bet gan attāluma mērvienības. Vienā “franču stundā”, jeb franču jūdzē, kā norāda pats Himzelis [II, 101; II, 253], ietilpa aptuveni 3 Itālijas jeb romiešu jūdzes. Viena Itālijas jūdze sastādīja 1000 divkāršo soļu – 1478, 5 m [Zemzaris, 64. lpp. ; sk. arī Ricards S. *Handbuch für Kaufleute oder allgemeine Übersicht und Beschreibung des Handels der vornehmsten Europäischen Staaten ...* Greifswald, 1792, S. 405.]

^b Tas ir, degvīnu vai rumu.

izturīgākās dzelzs un izmocītie kuģa ļaudis nebūtu darījuši visu, lai to nostiprinātu, tad mēs būtu piedzīvojuši to pašu bēdīgo likteni, kā jau daudzi kuģi pirms mums, kurus mēs redzējām netālu blakus uzskrējušus sēklī. Tādējādi mēs pavadījām nakti pastāvīgās nopūtās unlielākajās izbailēs, skatoties briesmām tieši acīs, līdz beidzot otrās dienas rītā pamanījām, ka atrodamies tuvu ostai un sasniedzām Helvetsluisu”.¹¹⁴ J.M. fon der Borhs ceļā no Neapoles uz Mesīnu divas reizes dabū pārciest vētru un spēcīgu vēju (*scirocco*), kādēļ *feronara* tiek izvilka krastā.¹¹⁵ Atstājuši Mesīnu, viņi vēlas izkāpt malā Taorminā, tomēr “vējš bija pārāk spēcīgs”, un “mēs, aiz bailēm tikt sašķaidīti pret klintīm [...] devāmies atklātā jūrā, un mums vajadzēja atteikties no cerības redzēt šo pilsētu [...]”.¹¹⁶

Voldemars fon Ditmars 1815. g. septembrī no Mēmeles (tag. Klaipēda) dodas uz Kēnigsbergu; tomēr tikai nepilnu jūdzu no krasta kuģis uzskrien uz sēkļa un gandrīz nogrimst.¹¹⁷

Savukārt Teodors fon Rops ceļā no Brindizi, Sorento līča vidū, 1804. g. 1. janvārī piedzīvo pat īstu korsāru uzbrukumu, kas tomēr beidzas laimīgi.¹¹⁸

4. 1. 2. 2. 2. Satiksme pa ūdeni pilsētās

Vācbaltiešu ceļotāji, kuri apceļojuši Venēciju, protams, nevar atturēties, neaprakstot slavenās gondolas. Pie tam šis ir viens no nedaudzajiem gadījumiem, kad viņu vērojumi sakrīt vairāku pazīmju raksturojumā. Tā N. fon Himzelis: “Gondolas ir garas un šauras, melni krāsotas laivas, kas pārklātas ar melnu vadmalu. Parastā gondolā ir vieta četriem pasažieriem, kuriem gan jāsež saliektā stāvoklī un ar pie zoda pierautiem ceļgaliem. No tālienes godola izskatās kā zārks, kas peld pa ūdeni. Šī sēru krāsa ir visām gondolām: pat aristokrātiem nedrīkst piederēt raibas gondolas; toties to airētājiem drīkst par to drīkst būt daudz skaistāki apģērbi no vadmalas vai samta, kas apdarināti ar zeltu un sudrabu un kurus tie uzvelk svētku dienās. Ārzemniekiem drīkst piederēt krāsainas un apzeltītas gondolas, kādas vien tikai viņi vēlas, un jo īpaši [ārzemju] sūtņiem, kas ierodas Venēcijā greznās, ar kokgriezumiem un zeltījumiem izrotātās gondolās, un tajās pašās parādās arī pilsētas svētkos. Gondola iet diezgan ātri, īpaši tad, ja tai ir divi airētāji, un šie ļaudis prot izsargāties no nelaimes gadījumiem, kas ļoti iespējami šaurajos kanālos [...]”¹¹⁹ Gandrīz to pašu atkārtoti M. fon Vīdavs: “[...] Šīm gondolām ir ļoti sērīgs izskats, jo tās aplātas ar melnu vadmalu un izkrāsotas melnā krāsā. Citādi tās ir garas un šauras, un priekšgalā tām ir skārda knābis, lai neciestu sadursmes laikā.” Tomēr viņš uzsver laivinieku veiklību: “Gondoljeri vai zēni, kas tās vada, ir ļoti izveicīgi, jo tie prot gondolas vienā mirklī apturēt un pagriezt.”¹²⁰ Elīza fon der Reke raksta: “Uzskata, ka Venēcijā ir ap 9 000 gondolu. Parasti gondola ir 25 pēdas gara, 4 līdz 5 pēdas plata, melni iesvītrotā un izklāta ar melnu vadmalu. Arī pārsegums, kurš

veido savdabīgu kajīti un pasargā pasažierus no vēja un lietus, ir no tādas pašas vadmalas.” Viņu mulsina tas, ka “šī kajīte tomēr ir tik zema, ka lielāka auguma cilvēki tur nevar sēdēt citādi, kā sakumpuši”, toties atzinīgi vērtēts gondolu iekārtojums: “Pats sēdekļis ir ērts un polsterēts; malās ierīkoti stikla logi.” Tāpat kā Himzelis, viņa piezīmē, ka “augstdzimušiem un bagātiem venēciešiem ir pašiem savas gondolas, kas ir lielākas un bagātīgāk izrotātas. Ārvalstu sūtņi savām laivām izvēlas citas krāsas, ne tikai melnu. Lielais melno kuģu daudzums, kas nemitīgi airējas apkārt pa visiem kanāliem, piešķir tiem kaut ko sērīgu”; tomēr: “jo prēcīgākas tādēļ šķiet gondoljeru dziesmas.”¹²¹

Arī Londonā, kā norāda Himzelis, “lētas ērtības” ir “lielais laivu daudzums, kas atrodas Temzā, un ar kurām pasažieri var nokļūt jebkurā vietā pēc patikas. Laivu vadītājiem ir sava noteikta maksa, virs kuras tie nedrīkst prasīt. Viņu laivas ir numurētas, un ja kādā no tām tiek pieprasīta pārāk augsta maksa, vai arī tiek izrādīta rupjība, pasažierim tikai jāziņo komisijai, kas iecelta pār laivu ļaudīm, jānorādot laivas numuru, kas sameklē [īpašnieku] un uzliek tam naudas sodu.”¹²²

4. 1. 3. Ceļošanas izmaksas

N. fon Himzeļa ceļojumu apraksts domāts citiem potenciālajiem ceļotājiem, tādēļ viņš tajā sniedz daudzus praktiskus padomus, lielu vērību pievēršot lētākas ceļošanas iespējām. Tā, piemēram, norādot, ka “Venēcijas apgabalā ceļošana ar pasta zirgiem ir visai dārga”, viņš pamāca, ka “ārzemnieks var ceļot arī lētāk, ja Venēcijā ar zīmi, ko sauc par *il Boulettino*, iegūst atļauju apmaksāt pasta zirgus saskaņā ar mazāku un izdevīgāku taksu; to uzrādot, ceļotājs drīkst par diviem zirgiem no vienas pasta stacijas līdz otrai maksāt tikai 11 *pauli* vai Venēcijas livrus. Tā kā cilvēkam, kam nav Venēcijā izņemtās zīmes, jāmaksā 15 livri, tas ir dārgi.”¹²³

Himzelis nosauc arī dārgākās zemes ceļotājiem – viena no tādām ir Šveice^a. “Ceļošana Šveicē ir daudz dārgāka, nekā Francijā un Itālijā, kur ceļotājs par dienas ceļojumu maksā, augstākais, dukātu. Man, piemēram, par ceļojumu no Bāzeles uz Cīrihi, kam patērēju pusotras dienas, vajadzēja samaksāt divus jaunus luidorus; [...] un pie tam vedēji skatās vēl uz kofera smagumu un pārējo bagāžu. [...] Šveicē ceļotājam nav ērtības kā citās zemēs, ceļot ar pasta zirgiem, un tas ir piesaistīts vedējiem, kuri maksu par vešanu var noteikt pēc saviem ieskatiem.”¹²⁴ Tāpat dārga ceļošana ir Anglijā: “Ceļotājs, kas redzējis citas zemes, atzīst Angliju salīdzinājumā ar tām, pat salīdzinājumā ar Holandi, par nesalīdzināmi dārgāku, ar ārkārtīgi lielu cenu starpību visās lietās; vienkāršie ļaudis un nesēji uzstājīgi

^a Uz to, ka “neviens zeme Eiropā nekrāpj ceļotājus barbariskāk, kā Šveice”, norāda arī A. L. fon Šlecers. [Schlötzer, 1962, S. 29.]

pieprasa naudu. Ceļotājs darītu labi, ja – kur vien tas iespējams – iepriekš vienotos par cenu visam.¹²⁵

Savukārt zirgi ir neparasti lēti Zviedrijā.¹²⁶ Par ceļojumu šeit jāmaksā, tāpat kā visur Zviedrijā, 8 zviedru stīveri par vienu zirgu jūdzē, neatkarīgi no tā, vai cilvēks brauc vai jā; pirmajā gadījumā jāmaksā vēl klāt 2 stīveri par zemnieku ratiem un otrajā – 1 stīvers par sedliem.”¹²⁷ Pie tam Zviedrijā ir īpatnība, ka “minētā maksa par zirgiem un ratiem, pastāv tikai uz laukiem, tajos apgabalos, kur nav pilsētu. Kad ceļotājs Zviedrijā tuvojas [kādai] pilsētai, tam tuvākajā pasta stacijā jāmaksā par zirgu viens helleris vairāk un par ratiem divtik. Ja ceļotājs savukārt atstāj pilsētu, tam pirmajā stacijā aiz pilsētas par zirgu un ratiem jāmaksā dubulti, kas tomēr ir diezgan lēti; un es nedomāju, ka kādā zemē var atrast labākus ceļus un braukt lētāk, nekā Zviedrijā.”¹²⁸

4. 1. 4. Apmešanās vietas

4. 1. 4. 1. Viesnīcas

Blakus ceļiem un transportam būtiski nozīmīgas ceļotājiem bija apmešanās vietas – viesnīcas, mājvietas, iebraucamās vietas, krogi. Atbilstoši kvalitātei un dārdzībai, tās svārstījās plašā amplitūdā no elegantiem pilsētas hoteliem un piepilsētas izklaides vietām ar deju zālēm, biljarda un kāršu galdiem līdz visnožēlojamākajām zemnieku būdām. Visi šeit apskatāmie ceļotāji kā galvenās izvirza 3 problēmas: 1) nakšņošanas un ēšanas iespējas un kvalitāte; 2) viesnīcu dārdzība; 3) viesnīcas īpašnieku un kalpotāju negodīgums un rupjība.

H. Vithefts, runājot par viesnīcu stāvokli Ziemeļvācijā, konkrēti, Lejassaksijā, 18. gadsimta 50. gados, norāda, “kā šķiet, ar mūsu telpas [Ziemeļvācijas] viesnīcām nebija nemaz tik slikti”. Tomēr viņš balstās gandrīz vienīgi uz t. s. ceļojumu rokasgrāmatām (*Reiseanleitungen*), kas pēc būtības nebija nekas cits, kā mūsdienu reklāmas izdevumi, un kura viesnīca tad neteiks par sevi visu vislabāko? Bez tam viņam ir tendence pēc vienas viesnīcas spriest par visām: tā, piemēram, atsaucoties uz diviem ceļojumu rokasgrāmatu autoriem – P. A. Nemnihu (*Philipp Andreas Nemnich*) un K. G. Kitneru (*Carl Gottlob Küttner*), viņš kā paraugu min Neihauzas (*Neuhaus an der Oste*) viesnīcu Lejassaksijā, kurai apakšā ir “biljarda zāle, bet augšistabā liela zāle plašākas sabiedrības kāršu spēlei. Šajā namā tiekot rīkotas arī balles. Nemnihs šo viesnīcu iesaka kā “labāko visā pasaulē” [...]”.¹²⁹

Tomēr, pat ja pieņem, ka visas viesnīcas pilsētās varētu būt bijušas labas kvalitātes, tad par lauku viesnīcām vai vienkāršām nakšņošanas vietām to nevar vis teikt – tāds secinājums izriet no vācbaltiešu ceļojumu iespaidiem. Protams, nav jau tā, ka sliktas atsauksmes būtu par pilnīgi visām lauku viesnīcām,

bet par lielāko daļu gan. Dažkārt ir pat grūti atrast vietu, kur pārļaut nakti: tā, piemēram, M. Vīdavs 1781. g. 7. oktobrī savā dienasgrāmatā ierakstījis: “ [...] pret vakaru mēs sasniedzām Dingelštadi, mazu, netīru miestu, kur mums tomēr, neskatoties uz to, ka mēs ceļojām ar vedēju (*Fahrleuchten*), nācās izcīnīt naktsmītni un samierināties ar tikpat netīrām vakariņām, kā nakšņošanas vietu. Uz pavisam nožēlojamiem pakaišiem – jo arī salmi šeit bija reta Dieva dāvana – mēs visi pieci izstiepāmies ar visām drēbēm un pārļaidām nakti, tādā veidā samaksādami pirmo ceļotāju nodevu [...]”¹³⁰.

Vissliktākās viesnīcas parasti ir Eiropas ziemeļos un austrumos – Meklenburgā, Pomerānijā, Prūsijā, Tīringā, Saksijā, Polijā, Lietuvā u.c. N. fon Himzelis ziņo: “Brēmenes apkārtnē ir sastopamas ļoti sliktas viesnīcas; un es šaubos, vai jebkur citur vēl var atrast tik sabiedrisku dzīves veidu, kā šejienes pasta stacijās un viesnīcās, jo vienā lielā istabā un nelielā sānu kambarī, ko kuriem sastāv visa māja, vīrs, sieva un bērni dzīvo, guļ un ēd kopā ar zirgiem, aitām, vēršiem, cūkām, vistām un suņiem. Biezi dūmi (kuri iziet pa durvīm, jo skursteņa nav un tādēļ ceļotājs, ienākdams tur no svaiga gaisa, gandrīz nosmok) ir ierasta lieta”.¹³¹ Līdzīgi Sofīja Bekere: “Mums vajadzēja ieiet nožēlojamā istabā, kas bija pilna ar Tīringas zemniekiem un viņu netīrajiem bērniem. Un tā vēl saucās viesnīca!”¹³²

1791. g. novembrī Elīza fon der Reke savā dienasgrāmatā raksta par mājvietu Pinno, Polijā: “Šo nakti mēs pārgulējām tikpat kā vaļējā šķūnī. Vējš svilpoja cauri mūsu nožēlojamam nakts patvērumam. Kamīna uguns nespēja sasildīt mūsu netīro istabu, malka bija slapja un tikko dega, mūsu salmu guļvietas tik citas, ka atspieda visus kaulus [...]”¹³³

Sliktas, piedevām vēl dārgas viesnīcas ir Itālijā, lai gan šeit ir arī izņēmumi. Valda netīrība, ēdieni ir gandrīz nebaudāmi. Himzelis norāda: “Mājvietās viss ir ārkārtīgi dārgs, un tīrība, ar kādu ceļinieks tiek apkalpots Francijā, šeit izpaliek pilnībā; bez tam garšvielas, ar kādām tiek sagatavoti ēdieni, padara tos gandrīz nebaudāmus, un tie droši vien ir ļoti kaitīgi veselībai.”¹³⁴; “Viesnīcas pa ceļam uz Livorno ir sliktas [...]”¹³⁵.

Elīzu fon der Reki savukārt visvairāk uztrauc kukaiņi: “Runā, ka gaiss Vičencā esot viens no veselīgākiem; tādēļ lauku mājas par ārkārtīgi dārgu samaksu tiek izīrētas ārzemniekiem, sevišķi angļiem. Taču tās mudž no insektiem, gluži tāpat, kā ielas no ubagiem – gan vieni, gan otri metas virsū vispirms ārzemniekiem. – Mēs ar istabām, ko mums sagādāja mūsu *vetturīno*, varam būt ļoti apmierināti. Istabas un gultas, pretstatā tam, kā Itālijā parasts, ir tīras, ēdiens garšīgs.”¹³⁶; Dažas Itālijas viesnīcas, kā redzams, reiz piedzīvojušas labākas dienas, bet: “pretīgs nabadzības un noplukušas greznības mistrojums nav vilinošs nogurušiem un slimiem ceļiniekiem.”¹³⁷ Tikpat “nožēlojama” ir

viesnīca Montefiaskonē, kur viņi apmetas 5. novembrī: “no sienām nokarājās pa daļai vēl saglabājušās tapetes, pie salauztajiem salmu krēsliem spīguļoja zeltījums; galdi vairs nespēja nostāvēt paši uz savām kājām. Caur sairušo, ar ķieģeļiem slikti aizlāpīto grīdu ceļotāji varēja gūt ieskatu apakšējā stāva netīrīgo iedzīvotāju aizraujošajā dzīvē.”¹³⁸ Tiesa, Benedeto viņi, neskatoties uz kara apstākļiem, piedzīvo patīkamu pārsteigumu, kad pusdienas “pretēji tam, ko bijām gaidījuši, bija labi un garšīgi pagatavotas. Viesnīcā – vienā no labākajām celtnēm šajā vietā – bija gaumīgas un labas istabas. Arī šeit bija redzamas labākas pagātnes pēdas – sevišķi tas, ka ēdamzāle bija dekorēta ar krāšņām freskām”. Tomēr arī šeit jūtamas kara sekas: “tagad istabas iekārtojums ir bēdīgs – nav saglabājies neviens vesels galds, neviens krēsls, uz kura varētu bez bažām apsēties. Kara vētrās iedzīvotāji nav izglābuši neko citu, kā vienīgi savu labo garastāvokli.”¹³⁹

M. fon Vīdavs, ceļojot no Padujas uz Boloņu, ziņo par aplaupīšanas mēģinājumu: “Pret vakaru mēs nonācām Fraksinellā^a[...] Pēc nožēlojamas maltītes, kuru mums sarūpēja mūsu vedēji, mēs atkritām cietajās cisās. [...] Otrā rītā, pieceļoties, mēs uzzinājām, ka naktī 4 laupītāji ar šautenēm esot klaiņojuši gar viesnīcu un izsītuši logu [mūsu ceļojuma karietei], no kā pamodies kalps, kas gulējis ratos. Viņš esot sacēlis trauksmi, atskrējuši ļaudis no viesnīcas un laupītāji aizbēguši.”¹⁴⁰

Tomēr arī Itālijā sastopamas labas viesnīcas, kur “ceļinieks tiek ļoti labi apkalpots, un arī pārtika nav sevišķi dārga”, kā, piemēram, Vičencas “Melnajā Ceperē”; tomēr liela viesu pieplūduma laikā (sakarā ar svētkiem) arī tur viss “bija ļoti dārgs, un es varēju būt priecīgs, ja par sliktu istabu un divām ēdienreizēm dienā dabūju samaksāt tikai vienu cehīnu, tas ir, nedaudz vairāk kā dukātu. Un man šīs 48 stundas [...] bija visdārgākās manā Itālijas ceļojuma laikā”.¹⁴¹ N. fon Himzelis norāda, ka ceļotājam, lai viņu neapkrāptu, visizdevīgāk vienoties par cenu jau iepriekš: “[...] cilvēks darītu labi, ja Livorno viesnīcā jau iepriekš vienotos par cenu, jo pretējā gadījumā var nākties pārlieku dārgi maksāt.”¹⁴² Šo pašu ieteikumu viņš atkārtoti atkārtoti atkārtoti. ¹⁴³

Tāpat ļoti svarīgi Itālijas viesnīcās ir “netikt noturētām par angli – pat tad, ja tu tāds patiešām esi; jo šai nācijai jāmaksā par visām. Francūzis lētāk tiek cauri, jo to uzskata par vai nu ne tik bagātu, vai devīgu, kā angli vai vācieti.”¹⁴⁴

A. L. fon Šlecera raksta, ka pie sava likteņa Itālijā angļi paši esot vainīgi, jo “ar savu neapdomīgo izšķērdību samaitājuši viesnīcniekus”.¹⁴⁵

Savukārt Zviedrijā “lielākajā daļā ciemu, kur apmaina pasta zirgus, viesnīcās ir veltīgi pat taujāt,

^a Ciems netālu no pāvesta apgabala robežas.

jo šeit ceļinieks var atrast tikai pienu un sausu maizi un bieži pat ne to; tā ceļotājs darīs labi, ja arvien uz laukiem apgādāsies ar ēdienu kārbu. Ceļojums pa Zviedriju patīkamo, labo ceļu un lēto pasta zirgu dēļ varētu būt daudz ērtāks un pievilcīgāks, ja uz laukiem būtu labākas viesnīcas.¹⁴⁶

Himzeli “ļoti izbrīna”, ka tik ievērojamā galvaspilsētā kā Pēterburga ir pavisam nedaudzas viesnīcas, “pavisam tikai kādas 2 – 3, visas slikti iekārtotas.”¹⁴⁷

Vislabākās viesnīcas ir Šveicē; bet tās ir arī visdārgākās¹⁴⁸: šeit par apkalpošanu jāmaksā nesalīdzināmi dārgāk, nekā Vācijā, Francijā vai Itālijā.¹⁴⁹ Šveicē cilvēks var gan atrast visu, ko vien vēlas, arī viesnīcās tiek diezgan labi apkalpots; tomēr par to ir dārgi jāmaksā.¹⁵⁰ Pie tam “jo tālāk ceļotājs iebrauc Šveicē, jo dārgāks viss kļūst.”¹⁵¹

Otrā viesnīcu un apkalpošanas ziņā dārgākā zeme ir Anglija. Himzelis ceļā no Londonas uz Oksfordu atzīmējis: “Pa ceļam var atrast gan labas viesnīcas, kurā viss gan ir diezgan dārgs.”¹⁵²

J. M. fon der Borhs atstājis tikai vienu, toties daiļrunīgu piezīmi par viesnīcām: “Mūsdienu Sirakūzas ir tik ļoti nožēlojamā stāvoklī, ka [...] visā pilsētā, patiesi, nav nevienas vienīgas viesnīcas. Pēc ilgiem meklējumiem mūsu ļaudis pēdīgi atrada istabu bez gultas, bez krēsla un bez galda, un tomēr īpašniekam pietika nekaunības mums par to, nerēķinot ēdienu, paprasīt divas unces^a dienā. Tā kā mēs jau bijām pieraduši pie sicīliešu prasībām, tad tas mūs neatbaidīja, bet mēs sākām kaulēties un saņēmām šo skaisto būdu par sešiem karliniem^b”.¹⁵³

Elīza fon der Reke un Sofīja Bekere piemin sevišķi alkatīgus mājvietu saimniekus. Tā, Sofīja apraksta kādu gadījumu Saksijas mazpilsētā Lukavā, kur par divām glāzēm alus un 12 olām ceļotājam pieprasīti 2 reihsguldeņi. “Kad Elīza par to brīnījās, saimnieks paskaidroja – viņa varētu justies laimīga, ka viņš neprasot vairāk. Viesnīcniece izrādījās sevišķi ļauns radījums un apzvērēja, ka vēl nekad neesot sastapusī ceļotāju, kas brūķētu tik lielu muti, kā viņa. [...] Galu galā mēs atstājām laipno pāri ar solījumu, ka visus, ko sastapsim, brīdināsim no iegriešanās “Zaļajā kokā”. – “Es jums došu krītu, ar ko to pierakstīt”, sauca saimniece, un tā mēs izšķīrāmies, savstarpēji apmierināti viens ar otru”.¹⁵⁴ Līdzīgi fakti minēti arī citās vietās.¹⁵⁵

1804. gada 21. augustā Elīza fon der Reke savā dienasgrāmatā piemin epizodi, kad Rēgensburgā viesnīcnieks atļaujas “pie jēra cepeša pierēķināt klāt vēl arī skaisto skatu – jauns veids, kā ūdeni pārdot

^a Apmēram 32 franču livri un 8 soli (aut. piez.).

^b Karlins (it. *carlino*) – zelta un sudraba monēta Itālijā 13. – 18. gs. Nav ticams, ka šeit būtu domāta zelta nauda. Sudraba karlins – 3, 34 g jeb 1/12 dukāta. – [рѣс Зварич, с. 83].

par vīnu!”¹⁵⁶

Savukārt “Zalcburgas viesnīcas “Pie zelta kuģa” īpašnieks pelna, lai tiktu nosaukts kā lētākais viesnīcnieks, kādu es pazīstu; viņa saimniecību varētu izcelt arī kārtības un tīrības dēļ.”¹⁵⁷ Tāpat S. Bekere uzslavē viesnīcu Berlīnē, kura “ir līdzīga citām [jaunajām] mājām, ir ļoti skaista un viesi šeit jūtas labi un ērti”.¹⁵⁸ T. fon Ropa viesnīcu pieredze ir pārsvarā negatīva: Marseļas viesnīcā “mums klājās ļoti slikti, jo šeit, tāpat kā visā Provansā, valdīja neticama netīrība”.¹⁵⁹ ; “Nimā, viesnīcā ar pretenciozu nosaukumu “Luvra” mums klājās ļoti slikti blusu dēļ, kas Dienvidfrancijas viesnīcās ir tikpat pierastas, kā pie mums mušas jūlija vidū”¹⁶⁰ Perpinjanā Sūtņu viesnīcā “mums klājās ļoti slikti (*nous sommes tres mal*); lai Dievs pasarga no šī hoteļa, kur nerūpējas par ārzemniekiem!”¹⁶¹ ; “Mājvietas Malagā ir **pašas pretīgākās** [...] mēs ieturējām pusdienas franču traktierī, bet tur baroja ļoti slikti.”¹⁶² Barselonā un Lisabonā viņiem piešķir 2 resp. 3 mazas istabiņas par ļoti dārgu samaksu.¹⁶³ Tomēr ir arī labas viesnīcas – tās, protams, atrodas Šveicē, un, kā jau iepriekš minēts (N. Himzeļa liecība), ir dārgas (T. fon Rops par cenām gan nebilst ne vārda): “Šveicē Šamonī (*Chamonix*) ir divas viesnīcas, kas ir ļoti labas. Es apmetos “*Ville de Londres*”. Kurzemes hercogiene bija apmetusies a „*celle d'Angleterre*”.¹⁶⁴ “Ženēvā “es [...] apmetos “*Balances d'or*”, kas bija ļoti laba viesnīca”¹⁶⁵ ; “Trīs kroņi” Vevē ir ļoti laba viesnīca”. Ebd., S. 11. “Bernes “Kronī” bija pietiekami labi”.¹⁶⁶

Vācu ceļotājs J. P. Villebrands katrā lielākajā pilsētā (Hamburgā, Brēmenē, Lērā u. c.) nosauc 4 – 8 “labas”, Hāgā pat rekordskaitli – 20! “dārgas” viesnīcas.¹⁶⁷ Tomēr raksturojums krasi mainās, tiklīdz viņš pāriet uz lauku viesnīcām un īpaši pasta stacijām. Piemēram: “Var izceļot daudzas zemes un neatrast nevienu sliktāku mājvietu, kāda ir Lībtenas (*Lübtheen*)^a pasta stacijā”.¹⁶⁸ Izteikti negatīvs tas kļūst, raksturojot apgabala lauku viesnīcas kopumā: “Jūs ļoti bieži ne tikai Lejasvācijā, bet arī daudzās citās zemēs daudzos krogos un mājvietās gar lielceļu malām bieži atradīsiet tikpat maz laba alus, kā tīra ūdens; vēl retāk Jūs tur atradīsiet ēdamu ēdienu un lietojamus traukus.

Turpretim ļoti bieži Jūs atradīsiet netīrus traukus, pretīgi sagatavotus ēdienus, rupju viesnīcnieku un netīrīgu viesnīcnieci, un Jūsu sajūtas, oža un redze, vairāk, nekā Jūs vēlētos, tiks piemeklētas nožēlojamā naktsguļā uz salmiem vai arī netīrās gultās; ne reizi vien Jūsu domas pārtrauks žurku un peļu skrapstoņa un odu, mušu un blakšu indīgie dzēlieni”.¹⁶⁹

Lauku viesnīcu stāvoklis Ziemeļvācijā ir tik kļedzoši slikts, ka J. P. Villebrands uzdrošinās to

^a Lejassaksijā, uz DA no Lineburgas.

vispārināt un norādīt uz to pat savas grāmatas ievadā, kas ir veltījums kādam vārdā nenosauktam firstam: “Lielceļu malās atrodamas nožēlojamas mājvietas, kuras ir spējīgas ceļotāju iedzīt stāvus izmisumā, kad tam jāmaksā patiesi mežonīgi rēķini, kādus spētu pieprasīt vienīgi laupītāji, pretī nesaņemot ne ērtības, ne pārtiku, ne citāda veida atspirdzinājumu.

Kā? Vai tad mēs joprojām dzīvojam gotu laikos?”¹⁷⁰

Tādējādi vācbaltiešu sniegtais raksturojums Ziemeļvācijas viesnīcām rod apstiprinājumu arī J. P. Villebranda ceļojumu aprakstā.

4. 1. 4. 2. Citas apmešanās iespējas

18. gadsimtā kārtu sistēma valdīja arī ceļošanā – aristokrāts varēja cerēt tikt uzņemts vācu firstu pilīs vai pat galmos (uz šādiem gadījumiem vairākkārt norāda Sofija Bekere.¹⁷¹ Arī Kurzemes hercogu ar svītu Potsdamā uzņem Frīdrihs II.¹⁷² Ja tuvumā nebija valdnieku piļu, ceļojošie aristokrāti ar pavadoņiem parasti apmetās klosteros, kā apliecina H. fon Ofenbergs.¹⁷³

Trešās kārtas pārstāvjus valdnieku pilīs parasti neuzņēma, vai arī, ja tie pavadīja kādu no aristokrātiem, nelūdza pie firsta galda,¹⁷⁴ lai gan arī šeit bija iespējamās variācijas atkarībā no uzņemošā firsta demokrātisma pakāpes. Tā, piemēram, A. L. fon Šleceru, kurš ceļo kopā ar skolniekiem, no kuriem divi nav aristokrāti, bet pārējie divi – nesen nobilitēti birģeri – Gotas hercogs uzaicina uz jauniešu balli.¹⁷⁵ Bez tam viņi Nirnbergā tiek ielūgti uz “greznām pusdienām” pie rātskunga fon Hallera, kur “šampānietis no visām pusēm plūda”.¹⁷⁶ N. fon Himzelis, aprakstot Pēterburgu, kur, 1750. gadu vidū, kā jau teikts, bijušas tikai 2 – 3 viesnīcas, atzīmē, ka ļoti viesmīlīgi esot šeit dzīvojošie vācu tirgotāji: viņi esot priecīgi, ja varot savās mājās uzņemt ārzemnieku un aicinot to līdz uz visiem šejienes karnevāliem un ballēm. Pie angļiem “kuru lepnums gan sniedzas tālu”, esot kaut kas nedzirdēts – ielūgt ārzemnieku savās izpriecās; izņēmums esot vienīgi viņu pašu nācijas pārstāvji. Arī krievu lielkungi esot ļoti viesmīlīgi, un katram pazīstamam ārzemniekam viņu mājas esot vienmēr atvērtas.¹⁷⁷ Iepazīšanās tajos laikos bija visai vienkārša – pietika ar to, ka kāds nama tēva draugs vai labs paziņa stādīja ārzemnieku viņam priekšā. Katrā gadījumā ieteikuma vēstulēm šajā laikmetā bija liela nozīme. Uz to, ka ieteikuma vēstules ir “ļoti nepieciešamas”, norāda arī P. Villebrands.¹⁷⁸ Leipcigā, piemēram, “ja tādu nav, sabiedriskie kontakti ir liegti tāpat kā citās pilsētās”.¹⁷⁹ To pašu apstiprina arī K. G. Grass¹⁸⁰; Sicīlijā “bez ieteikuma ceļinieks ar lielām grūtībām vai vispār nemaz netiek uzņemts [pat!] nevienā klosterī”.¹⁸¹ M. J. Borhs, dodoties no Neapoles uz Sicīliju ved sev līdzī “pilnu somu” ar ieteikuma vēstulēm.¹⁸²

“Sievietēm ir pilnīgi nepieciešams sagādāt sev ieteikuma vēstules, citādi tām jāceļo kā stārķiem”, rakstīja Sofija Bekere.¹⁸³ Arī N. fon Himzelis vairākkārt piemin ieteikuma vēstuļu nozīmi savā ceļojumā – piemēram, lai piekļūtu dažādām privātām kolekcijām vai arsenāliem. Iespēju apmesties privātās mājās ar ieteikuma vēstuļu palīdzību viņš gan neizmantoja, dodams priekšroku viesnīcām.

Ja tuvumā vispār nav apdzīvotu vietu, ceļinieku nakšņošanas izredzes ir visai bēdīgas, kā piemēram T. fon Ropam un viņa brālim Pirenejos, ceļā uz Kanigo (*Canigou*) virsotni: “Būdiņa, kurā mēs pārlaidām nakti, bija tik pilna ar mušām, blusām un dūmiem, ka mums nebija iespējams tur gulēt, un mēs pārgulējām uz zemes zem atklātām debesīm, tomēr negaiss mūs drīz vien iedzina būdiņā pie ganiem”.¹⁸⁴ J. M. fon der Borhs apliecina: “Mēs gulējām [Sicīlijā] zem klajas debess un ēdām to, ko atradām”.¹⁸⁵

4. 1. 5. Muitas un bagāžas pārbaudes

Kā liecina ceļotāju piezīmes, blakus ceļu stāvoklim un viesnīcām visvairāk raižu tiem sagādājušas daudzās bagāžas pārbaudes. Īpaši nomācošas, biežas un sīkumainas tās ir Vācijā un Itālijā šo zemju politiskās sadrumstalotības dēļ. Tā, piemēram, Elīza fon der Reke raksta: “Pēc pēdējās apiešanās Mantujas pievārtē un manas pieredzes Vācijā, īpaši Prūsijā, jau pats vārds “muita” man bija kaut kas šaušalīgs”.¹⁸⁶

Vācu ceļotājs J. P. Villebrands apstiprina vācbaltiešu ziņu ticamību. Runājot par muitu Prūsijā (bet līdzīgi vērtētas muitas arī citās vācu valstīs), viņš izsakās: “Ceļotājs var uzskatīt par lielu laimi, ja, iebraucot Brandenburgas pilsētā, netiek pakļauts ļoti pamatīgai savas bagāžas pārmeklēšanai. Šie ļaudis realizē despotisko varu pār bezpalīdzīgajiem ceļotājiem. Viņi panāk, ka pat tie, kas neved sevi līdzī nekādas tirgotāju preces, bailīgi un trīcēdami klusu stāv viņu būdu priekšā”.¹⁸⁷ Vēl tēlaināk un personiskāk attēlota situācija, kas ceļotāju sagaida, izkāpjot no kuģa: “Ostā tūlīt jums uzklūp nelaiņi barbari jeb muitas un robežapsardzes ierēdņi, kuri kā tīgeri izlec no savām alām, tiklīdz Jūs apstājaties pie pilsētas vārtiem. Viņi kāri spīdošām acīm [...], bez žēlastības un līdzcietības, rakņājas pa jūsu ceļojumu kastu saturu: uzvalks, kuru Jūsu personiskais skroderis ar stīvu seju rūpīgi salicis, veļa, ko Jūsu mīļā māsa pirms Jūsu aizbraukšanas ar asaru pilnām acīm, bieži apdedzinātiem pirkstiem un ar tik lielu rūpību un prasmi salocījusi; visu to šie kanibāli saplēš, sarauj, vai vismaz saņurca; un bieži Jums jāiegādājas sev jauns apģērbs un mārciņa tējas, ko Jūsu mīļā māte kā pašu pēdējo iespiedusi kofera tukšajā stūrī”.¹⁸⁸

Visvairāk ziņu par bagāžu pārbaudēm sastopamas N. fon Himzeļa ceļojumu aprakstā. Vispirms

akcentēta dažu maitu **īpaša stingrība**. Tā stundu pirms Antverpenes ceļotājus aptur kādā nelielā miestā Flīpā (*an einen Flecken Fliep*), kur stingri pārbauda, vai tie neved kontrabandu, tas ir – jaunas, nelietotas preces, jo īpaši apģērbu.¹⁸⁹ No Itālijas maitām stingrākās ir Florencē un Turīnā; citās vietās ceļotājs var mēģināt “nokārtot lietas ar dzeramnaudām, kas šeit tik viegli neizdodas.”¹⁹⁰ Savukārt Neapolē atzīmēts, ka “šeit pat kardināliem jāļauj, lai tiem pārbauda koferus”.¹⁹¹ “Visai stingra pārbaude” (*gar scharf Visitation*) ir Duvrā; īpaši tiek izkratīti “tirgotāji un citi, pie kuriem cer atrast kontrabandu vai jaunas preces”.¹⁹² Kopenhāgenā iebraucēji tiek pārmeklēti “neparasti stingri” (*ohngemein scharf*), un ceļotājiem, kas taisās ievest jaunas preces, jāpiedzīvo “daudz sarūgtinājumu”.¹⁹³ Tomēr, kā atzīstas autors, “nekur es vēl neesmu atradis tik stingras [pārbaudes] kā Vīnē. Šeit tik daudzas lietas tiek uzskatītas par kontrabandu, ka nav iespējams viegli ievest pat vienu koferi, no kura satura kaut kas netiktu konfiscēts vai par ko vismaz nebūtu jāmaksā maita.”¹⁹⁴ Bet pat Vīnes stingrība “nobāl” Zviedrijas ostas Dalaroē (*Dalarö*) priekšā.” Mana bagāža tūlīt pat tika pakļauta šo nekaunīgo ierēdņu pārmeklēšanai, kuri atļāvās pret mums visāda veida rupjības, un man jāatzīmē, ka nevienā manā ceļojumā, pat Anglijā, kur ceļotājam tiek nodarītas daudzas nelikumības, es netiku pārmeklēts tik nekaunīgā veidā, līdz pat pēdējam sīkumam – šie ļaudis pārcilāja visus manus rokrakstus, apģērbu un veļu ne tik daudz aiz amata pienākuma, kā aiz ziņkāres, ieraugot svešas lietas, kas nabadzīgajiem ļaudīm varēja likties kā dārgi retumi un aiz nauda un skaudības pret ārzemnieku. Viņi mums atvēra un pārmeklēja pat rokassomas. Šī vieta, par kuru daudzi sūdzas, esot vissliktākā visā Zviedrijā”.¹⁹⁵

Nākošais temats ir maitas ierēdņu **korumpētība**, kas gan apskatāmajos avotos pieminēta retāk, tomēr var secināt, ka kukuļņemšana bijusi vispārēja parādība Vācijā, īpaši Prūsijā un citās ziemeļvācu valstīs, kā arī Anglijā, kur tai jau ir īpaša “takse”. Himzelis raksta: “Vācijā un citās vietās ceļotāji ierēdņiem dod dzeramnaudas pēc pašu ieskatiem; šeit (Duvrā) savukārt laikam pastāv noteikta takse (*muß es eine Taxe haben*), jo kā parastā samaksa tiek pieprasīti 4 angļu šiliņi, kas sastāda aptuveni 1 dālderis”.¹⁹⁶ Dzeramnaudu došanas paradumu Anglijā 1710. gadā apstiprina arī K. C. fon Ufenbahs: sekojot Holandē saņemtajai pamācībai, viņš mēģina ierēdņiem Haričas ostā iedot pāris kronas: tomēr “tie vispirms visu izrakņāja, un tomēr pieprasīja dzeramnaudu”.¹⁹⁷ *Manytree?* [apdzīvota vieta] mums gribēja koferus no jauna pārbaudīt – vienkārši gribēja izspiest dzeramnaudu, kas arī bija jādod”.¹⁹⁸

Sofija Bekere raksta: “Mēmelē (Klaipēdā) mūsu bagāža palika neskarta, pateicoties burvju trikam, ko veica viens guldenis. Es nezinu, kāpēc manī mostas nepatīkamas sajūtas, ieraugot cilvēkus, kas tik pilnīgā veidā dzīvo no kukuļņemšanas!”¹⁹⁹ Līdzīgs piedzīvojum viņai gadās arī, iebraucot Berlīnē,²⁰⁰ bet H. F. Štorham – iebraucot Štrasburgā.²⁰¹ Arī V. fon Ditmars Kēnigsbergā iedod maitas

ierēdnim pusguldeni.²⁰² P. Villebrands dod netiešu mājienu par kukuļošanas iespēju: lai izvairītos no “mocībām, kas saistītas ar vizitāciju un rupju pārmeklēšanu”, ceļotājam esot jābūt “pacietīgam un devīgam (*freygebig*)”.²⁰³

Uz to, ka ārzemniekam nebūtu vēlams vest sev līdzī jaunas, nelietotas drēbes vai veļu, jo par to jāmaksā augsta muiža, N. Himzelis norāda vairākkārt.²⁰⁴ Par to raksta arī P. Villebrands.²⁰⁵

Īpaši tiek aprakstīta grāmatu pārbaude, kas notiek visur. Himzelis izceļ Neapoli.²⁰⁶ Tomēr “sevišķi stingri” pret grāmatām izturas Vīnē, kur “iesietās grāmatas no kurām daudzas bija jau lietotas, un dažas vara gravīras no Itālijas, ko pie manis atrada, tika pasaudzētas, un man par katru mārciņu vajadzēja tikai samaksāt 7 kreicerus. Dažas no manām grāmatām gan tika izņemtas, kā piem. marķīza de Aržā^a “*Secrets sur la republique de lettres*” un citi līdzīgi raksti; tomēr ārzemniekiem tie pie aizceļošanas tiek atkal atdoti atpakaļ.”²⁰⁷

Tomēr izbraucot no valsts, izrādās: “Es grāmatas tomēr nevarēju saņemt; man gribēja tās nosūtīt uz kādu manis izraudzītu vietu ārpus impērijas zemēm – es tomēr šiem apgalvojumiem ticu jo mazāk, jo biežāk esmu pārliecinājies par pretējo – kaut vai gadījumā ar manu draugu, kuram tika izņemtas 15 grāmatas; kad tas pēc 14 dienām vēlējās doties tālāk un pieprasīja viņam izņemtās grāmatas, viņam tika izsniegtas 6 no tām, par pārējām paziņojot, ka tās iznīcinātas sava piedauzīgā satura dēļ.”²⁰⁸

Tālāk seko refleksijas par grāmatu iespējamo likteni: “Nebūtu nekāds brīnums (*es kann nicht fehlen*), ka, izliekoties grāmatas iznīcinām, pie pastāvīgas un čaklas *librorum prohib.* ievākšanas no caurbraucošajiem un aizliegumu nezinošajiem ārzemniekiem, ar ko bagātinās (*bereichert*) revīzija, pieaugtu daudzas privātās bibliotēkas (*manche privat-Bibliothek anwachsen mußte*).”²⁰⁹ Minētais rosina izdarīt divus secinājumus, kas varētu noderēt priekšstatam par Apgaismības resp. tolerances ideju izplatības ceļiem Eiropas sabiedrībā 18. gs. vidū: 1) ja, kā jau teikts, Sv. Romas impērijas galvaspilsētā ārzemnieki ieved *daudz* aizliegtu grāmatu, tātad var runāt par šāda satura grāmatu *masveida* ieviešanu, kas netieši ļauj spriest par Vīnē iebraucošo ārzemnieku sabiedriskajiem uzskatiem (grāmata ceļojumā nav pirmās nepieciešamības prece, ja ceļojumā ņem līdzī grāmatu, pie tam pat vairākas vienas *ievirzes* – tas ir, “aizliegtās” (Himzelim konfiscētas “dažas”, viņa draugam – 16) – tad cilvēks tās ceļojumos arī lasa, kas savukārt liecina par zināmu inteliģences līmeni un ceļotāju

^a Žans Batists de Buajārs, marķīzs d'Aržā (*Jean-Baptiste de Boyer, Marquis d'Argens*, 1704 – 1771), franču filozofs un rakstnieks, aktīvi vērsās pret katoļu baznīcas intoleranci un reliģiskajiem spaidiem, kādēļ bija spiests emigrēt. Viņa grāmatas bija ierakstītas inkvizīcijas aizliegtu grāmatu sarakstā.

vajadzību tieši pēc *šāda* veida literatūras; 2) arī pašā Vīnē kļūst par modes lietu “aizliegto” grāmatu kolekcionēšana (Himzelis norāda nevis uz “vienu” vai “atsevišķām”, bet “daudzām” bibliotēkām. Abi piemēri apliecina, ka antidoktrinārisma un tolerances izplatība sabiedrības izglītotākajā daļā nebija atkarīga no tā, vai valstī pastāvēja liberālāka vai konservatīvāka politiskā iekārta.

Atsevišķs temats, par ko runā daudzi ceļotāji, ir ierēdņu izturēšanās: “Pārbaudītāji (*die Visitatores*) visi kā viens ir rupji un nesavaldīgi cilvēki, un par to nav ko brīnīties – jo austriešu rupjība ir plaši pazīstama” (Himzelis).²¹⁰

Arī Elīza fon der Reke žēlojas par muitas ierēdņu rīcību Itālijā: “Pirms Peri, muitā, kur tika aizzīmogoti mūsu koferi, atrodas Karantīnas nams; tas ir tik slikti uzbūvēts, ka veseram [cilvēkam], kam šeit būtu jāpavada 40 dienas sliktā gadalaikā, būtu jāpaliek slimam, un slimie netiktu dziedināti.”²¹¹ ; „Atstājot Veronu, mums bija jāpakļaujas franču vizitācijai. Šis akts drīzāk līdzinās kriminālizmeklēšanai, nekā policijas pasākumam. Cilvēki un bagāža tiek ieslēgti tumšā šķūnī. Visa izturēšanās ir kaut kas šausmīgs, vēl jo vairāk tāpēc, ka ārzemnieki nezina likumus [...] Iespējams, par naudu varētu sagaidīt labāku apiešanos.”²¹²

Tajā pašā laikā, izrādās, iespējami arī “cilvēcīgi” muitas ierēdņi, kā Pjetra-Malā (bez šaubām, sava nozīme bijusi arī tam iesniegtajai ieteikuma vēstulei): “Nekur savos ceļojumos es nebiju piedzīvojusi no muitas vai pasta ierēdņa puses tik pretīmnākošu labvēlību un tik daudz smalkas uzmanības [...]. Skaidrā un līksmā viesmīlība, mani dziļi aizkustinot, atsauc atmiņā manu mīļo tēvzemi.”, raksta E. fon der Reke.²¹³

Visbeidzot, Himzelis norāda nākamajiem ceļotājiem uz dažiem paņēmieniem, kā izvairīties no nepatīkamām bagāžas pārbaudēm: “Ja ceļotājs uz Florenci dodas no Livorno, viņš darīs labāk, ja [...] savu bagāžu liks pārbaudīt tur, jo ārzemniekus, īpaši, ja tie nav tirgotāji, tur pārāk stingri nepārbauda; bagāža tiks aizplombēta Livorno, par ko ceļinieks saņem kvīti, kurai pateicoties, tas var sev aiztaupīt apnicīgu pārbaudi Florencē”.²¹⁴ To pašu attiecībā uz Magdeburgu norāda arī P. Villebrands.²¹⁵

Liekas, ka J. M. fon der Borha rakstītos vārdus par Neapoles muitas ierēdņiem varētu attiecināt uz lielum lielu Eiropas muitnieku daļu 18. gadsimtā: “pret tiem, kuri nevar apmierināt viņu alkatību, viņi ir trakojošas harpijas, kas par dažiem karliniem ļautu nolaupīt visu karalisko ģimeni”.²¹⁶

4. 2. Apceļoto pilsētu saimniecība, iedzīvotāju drošība un veselības aizsardzība

4. 2. 1. Pilsētu vispārīgs raksturojums

No visiem apskatāmajiem autoriem vissistemātiskāk un eksaktāk apceļojamās pilsētas apraksta N. fon Himzelis; viņš ir vienīgais, kura stāstījumā var saskatīt samērā stingru plānu, ko, neapšaubāmi, ietekmējušas apodēmikās izvirzītās prasības, kā arī mācīto ļaužu (statistiskie) ceļojumu apraksti. Pārējie ceļotāji plānveidīgumam nepievērš lielu uzmanību, labākajā gadījumā sniedzot fragmentāras ziņas, resp., ainas un attēlojot mirkļa iespaidus. Savukārt Himzeļa sniegtajos apceļoto pilsētu aprakstos ziņas strikti nodalās sekojošās grupās: 1) pilsētas kopējais izskats no attāluma – kā tā iekļaujas ainavā, vai ir “labi” vai “slikti” būvēta; 2) nocietinājumi; 3) apkārtmērs – vai nu jūdzēs, vai laikā, kāds vajadzīgs, lai apietu tai apkārt; 4) iedzīvotāju skaits, atsevišķos gadījumos – cik no tiem ir ebreji; to tiesības, lūgšanu nami; 5) kāda ir arhitektūras kvalitāte (veclaicīga vai moderna); 6) arsenāli; 7) kuģu būvētavas (tur, kur tās ir); 8) ievērojamākās baznīcas; 9) biržas (lielākajās pilsētās); 10) universitātes, ja tādas ir; 11) ielu stāvoklis (to segums, tīrība, apgaismošana, drošība naktīs; 12) transports pilsētā; 13) policija; 14) dažādi krājumi (bibliotēkas, naturāliju un retumu kolekcijas, gleznu galerijas, monētu un gravīru kabineti utt.); 15) ražošana (manufaktūras, fabrikas, darbnīcas, pārtikas pārstrāde); 16) tirdzniecība (iekšējā un aizjūras); 17) naudas sistēma, tās atiecības ar citu valstu resp. pilsētu valūtām; 18) brīvā laika pavadīšanas veidi; 19) iedzīvotāju raksturojums (attieksme pret ārzemniekiem, pret darbu, izklaides intereses utt.; bieži tiek raksturotas sieviešu skaistuma nacionālās iezīmes; 20) sociālās aprūpes iestādes; 21) ubagi; 22) šīs pilsētas unikalitāte, atšķirība no pārējām; 23) pilsētas estētiskais raksturojums, apkārtne utt. Protams, visi minētie parametri sastopami pavisam nedaudzām, lielākajām pilsētām (Amsterdamai, Parīzei, Londonai, Hamburgai u. c.), tomēr daži – 1. – 5.; 8., 11., 12., 21., 22., 23. u. c. konstatējami gandrīz visos gadījumos. Dažkārt saskatāmas noteiktas, atkārtotošās formulas, kā, piemēram, aprakstot pilsētas izskatu no tālienes:

“Danciga redzama jau no **tālienes**, vēl labāk tā iezīmējas no jūras puses”.²¹⁷ ;“Stokholmai ir patīkams **novietojums** pie **ūdens**, un kad ceļotājs tur ierodas no ūdens puses, tā acis priecē lieliskie prospekti”.²¹⁸ ;“Venēcijas pilsēta no **tālienes** izskatās brīnišķīgi, un tai ir daudz līdzības ar Amsterdamu [...]”²¹⁹ ;“Hamburga, samērā liela un labi uzbūvēta pilsēta, atrodas pie Elbas, un, pateicoties savam patīkamajam stāvoklim no **ūdens puses**, izskatās ļoti labi. [...]”.²²⁰ Tālākā raksturojumā vispārīgie iespaidi mijas ar statistiskiem datiem par pilsētas izmēriem, iedzīvotāju skaitu un saimniecības nozarēm:

“[Danciga] ir labi būvēta, stipri nocietināta un tīra pilsēta. Tajā ir daudz iedzīvotāju.” “Tās apkārtmērs varētu sastādīt apmēram 3 stundas [gājuma]”.²²¹ “Tirdzniecība šeit uzplaukst, un to nosaka intensīvā kuģniecība, jo no Anglijas Skotijas, Francijas, Spānijas Itālijas, Nīderlandes Zviedrijas, Dānijas un Norvēģijas šeit pastāvīgi ierodas kuģi. [...] Sevišķi spēcīga Dancigā ir labības tirdzniecība”.²²²

“Magdeburga, samērā plaša pilsēta [...] atrodas pie Elbas [...]; tā ir labi nocietināta, un nelaiķis karalis Frīdrihs Vilhelms izdevis dažus miljonus šejienes nocietinājumu izbūvei. Magdeburgā rēķina gandrīz 3000 māju, kuras pa lielākai daļai ir celtas pēc vecā stila. [Šeit] ”ir liela franču kolonija, kas sastāv no 12 tūkstošiem dvēseļu, no 17 baznīcām 2 ir franču. Pavisam Magdeburgā ir 32 tūkstoši iedzīvotāju, ierēķinot garnizonu ”.²²³

“Lībeka, brīvā ķeizarišķā impērijas un tirdzniecības pilsēta, atrodas pie Traves un ir nocietināta; [...] [Nocietinājumi] gan tiek pastāvīgi uzturēti, bet Hamburgas nocietinājumi tos tomēr pārspēj. Bez 500 vīru garnizona, kas atrodas Lībekā, dienestu pilda arī pilsoņi, kuri patrulē naktīs un apsargā pilsētas vārtus. Lībekas pilsētu krietnas stundas laikā var apstaigāt pa vaļņiem kājām, kas ir patīkama promenāde. [...] Lībekā, kura, atbilstoši savām proporcijām, ir apdzīvota gandrīz retāk, nekā Hamburga, ir dažas labas mājas [...] Lielākā daļa māju tomēr ir uzceltas pēc vecā stila, kur apdzīvoti ir tikai 2 stāvi, augšējais savukārt, bez logiem un tikai ar nelielu lūku, kalpo kā noliktava labībai &.”²²⁴ “Brēmene – nocietināta pilsēta^a, apmēram nepilnu divu stundu gājuma apkārtmērā, un varētu būt gandrīz viena lieluma ar Lībeku; tai ir labas celtnes un platas ielas. Iedzīvotāju skaitu rēķina uz 60 000 dvēselēm”.²²⁵

“Amsterdama – viena no lielākajām tirdzniecības pilsētām, kuru māju skaitu rēķina uz 33 000, un iedzīvotāju skaitu vismaz uz 400 000 no kuriem 20 000 ir ebreji. Amsterdamas ielas pa lielākai daļai pārāk šauras. Māju ārējais rotājums nav nekas īpašs; toties jo vairāk jaukuma un greznības valda iekšienē. [...] Birža Amsterdamā ir viena no skaistākajām Eiropā, tomēr Londonas biržai parasti dod priekšroku [...]”.²²⁶

Rīgas ārsta estētiskās jūtas aizvairo tikai dažas sadzīviskas detaļas: “Tā kā Potsdamu apdzīvo gandrīz vienīgi zaldāti, tad pa daudzu māju logiem var redzēt karājamies kreklus, bikses, zeķes utml., kas acīm nav nekāds patīkamais *coup d'oeil*^b ”.²²⁷ Tāpat viņš vairākkārt norāda arī uz atsevišķu pilsētu (Lionas, Florences Turīnas) galvenokārt, strādnieku kvartālos sastopamajiem “papīra logiem”,

^a Piezīme malā: “tās nocietinājumiem tomēr nav nekādas nozīmes.”

^b Skats.

kuri mājas “ļoti izķēmo”.²²⁸

Ļoti sīks, atšķirībā no citām pilsētām, ar statistiskām detaļām pārbagāts ir Parīzes apraksts. Lasītājs tajā var uzzināt ne tikai, cik daudz labības, sāls, ogļu, malkas, auzu, siena un salmu gada laikā patērē parīzieši un viņu zirgi, cik simtus tūkstošu vēršu, teļu, aitu, cūku, mājputnu utt. tie apēd, bet arī to, cik miljonus mārciņu ziepju tie izlieto mazgājoties, vai arī cik simti tūkstošu rīšu papīra tiek tipogrāfijās patērēti kāršu izgatavošanai.²²⁹ Neapšaubāmi šeit, tāpat kā citviet, Himzelis ņēmis talkā dažādu uzziņu literatūru.

Aprakstot Lionu, Himzelis īpašu vērību velta tās manufaktūrām un vispār saimniecībai:

“Tā novietota starp kalniem, tai ir brīnišķīga apkārtnē, kas ir ļoti piemērota augļ- un vīnkopībai. Šajā pilsētā proporcionāli dzīvo daudz vairāk iedzīvotāju nekā Parīzē, un tos rēķina uz gandrīz 130 000; no tiem lielākā daļa strādā fabrikās [...] Dažāda veida manufaktūru un fabriku skaits Lionā palielinās ar katru dienu. Tirdzniecība ar zelta un sudraba [brokāta?], kā arī ar zīda audumiem šeit ir ievērojama”.²³⁰

Līdzīgi arī Boloņas aprakstā, bet šeit autors īpaši izceļ pārtikas preces:

“Boloņa neapstrīdami ir vislabākā no pāvesta pilsētām tās plašās tirdzniecības dēļ. [...] Boloņieši [...] tirgojas visvairāk ar eļļu, vīnu un zīdu, kā arī zīda precēm [...] Boloņas desa, saukta par *Salame* vai *Mortatello*^a, arī ir slavēta, vienīgi šeit tai liek klāt pārāk daudz ķiploku, kas ne katram ir patīkami – itālieši tos patiesi iecienījuši, un daudzi to ēd no rītiem pie brokastīm, kādēļ tiem bieži ir nepatīkama smaka”.²³¹

Īpašu Himzeļa uzmanību piesaista ostas pilsētas, pie tam trāpīgi raksturojot katras tirdzniecības bilanci salīdzinājumā ar citām, piemēram: “Livorno [Itālijā] gan ir neliela, toties labi uzbūvēta, bagāta un skaista tirdzniecības pilsēta. Tirdzniecība Livorno zeļ un, salīdzinājumā ar Marseļu (ja neņem vērā komerciju ar Spāniju), tā ir nozīmīgāka. Livorno rēķina ap 40 tūkstošus iedzīvotāju, no kuriem 15 tūkstoši ir ebreji, kuri šeit veic spēcīgu tirdzniecību un bauda daudzas brīvības. Livorno uzturas daudzi angļi; lai arī viņu skaitu pārspīlē, ja apgalvo, ka angļu šeit esot vairāk, nekā vietējo. Bet nav apstrīdams, ka šajā pilsētā uzturas vairāk svešo nāciju, nekā livorniešu pašu”.²³²

Katrai apceļotajai pilsētai Himzelis vienlaicīgi prot atrast pašu zīmīgāko, raksturīgāko detaļu, kura to atšķir no pārējām. Tā, norādot, ka “Ulmā, brīvajā impērijas pilsētā, izņemot arsenālu, kas gan ir labi apgādāts (*gar wohl bestellt ist*) un Doma baznīcu”, neesot nekā sevišķi ievērojama, viņš tomēr

^a Pareizi – „mortadella”.

piebilst: “Pēdējā ir apmeklēšanas vērtā sava īpašā lieluma un augstuma, kā arī masīvuma dēļ. [...] Ērģeles tiek uzskatītas par labākajām Eiropā. Tām ir trīs tūkstoši trīs simti u. 75 stabules, no kurām lielākās ir 18 pēdas garas un 14 collas diametrā, un dažām ir četrdesmit reģistri”.²³³

Sīki un pamatīgi, no dažādiem aspektiem raksturojot Nirnbergu, viņš arī šeit uzsver tās īpatnību: amatnieku un mākslinieku, sevišķi gravieru, skaitu, kas šeit esot lielāks, nekā citur. Pie tam Nirnbergas galvenā problēma esot konkurence no blakus esošo (galvenokārt ebreju apdzīvoto) mazpilsētiņu puses, jo tajās sakarā ar zemākajiem nodokļiem preces esot daudz lētākas: “No šejienes arī cēlies sakāmavārds “Für Schwabach, Furt und Erlang*, der Nürnberger wird bang.”^a Arī visiem māksliniekiem neesot darba, tādēļ tie spiesti meklēt savu laimi citās zemēs.”²³⁴

Ceļojot cauri Flandrijai, Himzelis pēc detalizētajiem aprakstiem sniedz arī trāpīgus un savdabīgus lielāko pilsētu raksturojumus:

“Lille ir pelnījusi, lai tiktu nosaukta par “skaisto” (“*La Belle*”), jo tā ir visskaistākā visā Flandrijā, Brisele – par “dižciltīgo” (“*la Noble*”) daudzo aristokrātu dēļ, kuri tur uzturas, Mehelna [*Mehelen*] – par “spodro” (“*La Nette*”), tīrības dēļ, kāda valda šīs pilsētas ielās un mājās; Lēvena [*Leuven*] – par “mācīto” (“*la Docte*”), tajā atrodošās universitātes dēļ, Ģente – par “lielo”, (“*la Grande*”), tās lieluma dēļ, un Antverpene (franču *Anvers*) – par “bagāto” (“*la Riche*”).”²³⁵

Autoram raksturīga tendence salīdzināt dažādas pilsētas gan pēc iedzīvotāju skaita, gan pēc nozīmīguma (īpaši ostu pilsētas). Pie tam viņš bieži apšaubā literatūrā minētos resp., vispārpieņemtos priekšstatus, pamatojot šīs šaubas ar saviem apsvērumiem. Tā, piemēram, par Stokholmu teikts: “Stokholma kopā ar priekšpilsētām ir vismaz divtik liela kā Kopenhāgena, un, lai gan Kopenhāgenas iedzīvotāji uzskata savu pilsētu par daudzskaitlīgāku, [...] raugoties pēc neparasti spēcīgās tirdzniecības un kuģniecības, kas pastāv Stokholmā, šajā pilsētai, zināms, jābūt lielākam iedzīvotāju skaitam, un ir lielāks pamats, lai Stokholmā rēķinātu 130 tūkstošus iedzīvotāju dvēseļu, Kopenhāgenā – 100 tūkstošus”.²³⁶ Savukārt “Neapolē ir gandrīz vairāk iedzīvotāju, nekā Romā, lai arī tā ne ilguma, ne lieluma ziņā nav Romas līdziniece. Neapolē rēķina ap piecsimt tūkstošiem iedzīvotāju, un šis skaitlis varētu būt pat samazināts, jo ielas pastāvīgi ir ļaužu pilnas. Varētu pat likties, ka šajā pilsētā, atbilstoši tās proporcijām, ir vairāk iedzīvotāju, nekā Londonā vai Parīzē”.²³⁷ Atšķirībā no N. fon Himzeļa, Melhiora fon Vīdavs neaizraujas ar plašiem aprakstiem – viņa piezīmes ir maksimāli lakoniskas. Pilsētas viņam nepastāv ārpus paša personības – tās ir vietas, kurām tiek braukts cauri, kur pārgul

^a “No Švabahas, Furtas un Erlangenas nirnbergiešiem jābaidās” (vāc.)

nakti, ietur pusdienas utt. – nekas vairāk par šo apdzīvoto vietu pateikts netiek, varbūt vienīgi tad, ja tur atrodas kāds ievērtības cienīgs objekts (piemēram, fabrika). Bez tam fon Vīdavam raksturīgs maksimālista skatījums, ko varētu izskaidrot ar viņa jaunību (vai varbūt snobisko augstprātību?). Lielākā daļa apdzīvoto vietu, sevišķi mazpilsētas, izpelnījušās samērā nesaudzīgu spriedumu. Dažkārt šie spriedumi pat kļūst stereotipiski un liek domāt par vārdu krājuma nabadzību un vienveidīgumu:

“[...] šodien mēs ap pusdienas laiku sasniedzām [...] Grosguternu, mazu, nabadzīgu pilsētiņu (*ein kleines, armseliges Oertschen*), kur ar lielām pūlēm spējām izcīnīt pusdienas, kas sastāvēja no kartupeļiem un rupjas maizes.”²³⁸

“Šonakt mēs nakšņojām mazajā Zūlas pilsētiņā (*in das kleinen Staedchen Suhla*), kas ir pietiekami pazīstama savas dzelzs fabrikas dēļ, kuru mums laika trūkuma dēļ neiznāca apskatīt.”²³⁹

“Bocena ir maza, **nožēlojama** ligzda (*ein kleines elendes Nest*).”²⁴⁰

“Savinjano (*Savignano*) ir maza, **nožēlojama pilsēta** (*ein kleiner elendes Ort*) [...]”²⁴¹

“Pēc tam, kad mēs no rīta 8 ½ bijām izbraukuši, mēs brokastojām Fano, mazā, **nožēlojamā** pilsētā”²⁴²

“Šodien ap 8 ½ mēs atstājām šo **nožēlojamo** vietu (*“diesen elenden Ort”*)” [Loreto].²⁴³

“Viterbo ir maza, nepievilcīga pilsēta (*ein kleiner unaussehn. Ort ist*).”²⁴⁴

Kritisks ir M. fon Vīdava vērtējums pat “Adrijas jūras pērlei” – Venēcijai: “Cik ļoti es izbrīnījos, kad ielu vietā ieraudzīju tikai šauras takas, kas visai pilsētai piešķirā īsta labirinta izskatu. Māju aizmugures izskatās ļoti netīrīgas, jo fasādes pusē atrodas kanāli.”²⁴⁵

Pozitīvi vērtējumi sastopami, taču retāk: Koburga ir “samērā liela, labi uzbūvēta pilsēta (*ein ziemlich grosses wohlgebauter Ort*)”²⁴⁶ Forenheima ir “maza, bet ļoti labi nocietināta pilsēta”²⁴⁷, Erlangena – “gluži jauki uzbūvēta pilsēta”²⁴⁸

Sofijas Bekeres raksturojums Dancigai atšķiras no N. fon Himzeļa apraksta. Ja pēdējais cenšas sniegt zinātniski precīzas, enciklopēdiskas ziņas, tad Bekerei pilsēta izraisa interesi vispirms no estētiskā un tajā dzīvojošās sabiedrības raksturojuma viedokļa: “Ilgstošais lietus mums neļāva apskatīt skaistos dārzus, kuru dēļ Danciga ir tik slavena. Apkārtnē šeit visapkārt ir brīnišķīga. Rātskungi dzīvo ļoti plaši. Trijās privātmājās mēs atradām patiesi ievērojamas gleznu galerijas. Šeit daudzi mācās angļu valodu; tas jo vieglāk padodas tādēļ, ka Dancigā apmetušās un iedzīvojušās daudzas angļu ģimenes.”²⁴⁹ S. Bekeres ceļojumu aprakstā parādās kāda jauna, būtiska iezīme – personiskā attieksme: „Baireita ir gan samērā liela pilsēta, bet šausmīgi tukša; **es negribētu šeit dzīvot.**”²⁵⁰

Nokļūstot Prūsijas galvaspilsētā, Kurzemes provincietes telpiskā izjūta tiek satricināta, pie tam ne pozitīvā nozīmē: „Berlīne **man** ir pārāk liela. Cilvēks šeit var dzīvot pilnīgi izolēts, ja tam nav ļoti liels draugu un paziņu loks. Lai apmeklētu draugus, kas dzīvo pilsētā, viņam vairāk jābrauc pajūgā, nekā jāiet kājām.”²⁵¹

Minētās iezīmes konstatējamas arī Sofijas draudzenes Elīzas fon der Rekes ceļojumu piezīmēs.

Atsevišķos gadījumos tomēr arī viņa, līdzīgi Himzelim, pielieto statistisko raksturojumu (piemēram, aprakstot Venēciju, Boloņu un Vičencu, tiek norādīts pilsētas apkārtmērs, salu, tiltu, kanālu, baznīcu, klosteru, teātru u. c. skaitu skaits)²⁵², tomēr faktoloģiskā puse nav galvenā; tā netiek šķirta no emocionālajiem iespaidiem. Novērtējumu stipri ietekmē estētiskais pārdzīvojums – pilsētu viņa skata kopsakarā ar ainavu:

“Amberga atrodas skaistā vietā; apiņu lauki mijas ar priežu audzēm, un pievilcīgi pakalni piešķir ainavai burvību.”²⁵³;

“Roveredo pilsētiņa ir maza, bet skaisti uzbūvēta, un tai ir patīkams izskats [...]”.²⁵⁴

Tajā pašā laikā skaistā ainava disonē ar nepievilcīgo iekšieni, īpaši tad, ja tā liecina par pagrimumu; tāpat kā H. F. Štorham, arī viņai ceļojumu iespaidi ir sociālo kontraversiju iekrāsoti: piemēram Verona “no attāluma izskatās liela un pievilcīga. Tomēr ielu un dzīvokļu iekšienē valda pretīgs trūkuma un greznības sajaukums [...] Starp lielām mājām un pilīm reti atrodama patiesi cēla arhitektūra. Dažām no lielākajām mājām, lai gan tās ir apdzīvotas, bija vienīgi logu caurumi vai arī saplēsti papīri rūšu vietā. Ielas ir platas, taču netīras; viss norāda un pagrimušu un vēl aizvien pagrimstošu labklājību.”²⁵⁵

Dažu pilsētu, piemēram, Venēcijas, novērtējumā parādās tāda pati pieeja un paši izteicieni, kā S. Bekerei, tikai šeit lielāka nozīme ierādīta prasībai pēc dabas klātbūtnes:

“Rīt mēs atstājam visaugstākajā mērā interesanto pilsētu, kurā **es** tomēr, neskatoties uz visām ievēribas cienīgajām vietām, **dzīvot negribētu**. Te var redzēt greznas pilis, bet nav neviena ēnaina koka; paisumu un kuģus, bet visapkārt nevienas ziedošas pļavas. Gaiss ir mitrs un indīgu kukaiņu pilns, kuri laupīja mums miegu un viņu kodumi atstāja sāpīgas pēdas.”²⁵⁶

4. 2. 2. Pilsētu infrastruktūra un labiekārtojums. Ceļotāju estētiskie kritēriji

Sākot ar 18. gadsimta vidu, Eiropas galvaspilsētu arhitektūrā notika būtiskas izmaiņas – pamazām tika nojaukti viduslaiku mūri, vēlāk arī vaļņi. Kur vien tas bija iespējams, tika veidota

regulāra klasicisma apbūve, kam bija raksturīga vienkāršība un “skaistuma apvienojums ar ērtībām”. Ārzemnieki kāri centās fiksēt tos Eiropas jaunievedumus, kas viņu dzimtenē vēl bija retums. Visas apskatāmajā literatūrā aprakstītās pilsētas uzskatāmi var iedalīt divās vienkāršās grupās: skaistās un neglītās. Pilsētu skaistuma kritēriji, pēc N. fon Himzeļa, J. M. fon der Borha, T. fon Ropa citu vācbaltiešu ceļotāju domām, ir: 1) ielu platums un taisnums; 2) bruģējums; 3) trotuāri (tie Rietumeiropas pilsētās 18. gadsimta pēdējā ceturtdaļā vēl bija jaunievedums). Tā N. fon Himzelis raksta: “Daudzas skaistas, **platas** ielas var ieraudzīt [...] Kopenhāgenā, sevišķi pilsētas jaunajā daļā un tā sauktajā Kristiānshāfenā, kur tās ir “**taisnas kā bultas** (*“schnurgerade sind”*)”.²⁵⁷ Līdzīgi, raksturojot Maltas galvaspilsētu, J. M. fon der Borhs norāda: “Valeta, cik to atļauj stāvoklis, ir uzbūvēta ļoti **regulāri**, un ārzemnieks, kas šeit ierodas, apbrīno pilsētas pievilcīgumu [...] kurā skaistums apvienots ar ērtībām. Tās dambis ir izbruģēts ar plakaniem akmeņiem un nodrošina nepieciešamās ērtības gan tirdzniecībai, gan gājējiem. Ielas pa lielākai daļai ir **taisnas kā bultas** (*schnurgerad*) un ievērojama **platuma**.”²⁵⁸ Arī Palermo ielas “[...] ir kopumā ļoti **regulāras**, labi izbruģētas un ļoti tīras”.²⁵⁹ N. fon Himzelis atzīmē, ka Neapolē “ielas izbruģētas ar lielām, kvadrātveidīgām akmens plāksnēm, kas ir ļoti ērti gan gājējiem, gan braucējiem.” Tomēr, neskatoties uz to, “lietainā laikā karieses šeit gan ir ļoti nepieciešamas, jo, kad tikai nedaudz uzlīst, dziļo dubļu dēļ ielas šķērsot ir ļoti apgrūtināši”.²⁶⁰

Minētās pazīmes liekas nozīmīgas arī J. P. Villebrandam 18. gadsimta vidū: piemēram, Potsdamā “it visur valda tīrība [...] Ielas, īpaši Romiešu, ir samērā **platas** [...];²⁶¹ [Prūsijas?] Frīdrihsštadtei kopā ar Manheimu un Potsdamu nav līdzīgu Vācijā kārtības, tīrības un skaista iekārtojuma ziņā. [...] Mājas novietotas gar **platām** ielām, kuras, pēc holandiešu parauga, ir **taisnas kā bultas**”.²⁶² Arī Augsburgā atrodamas **platas ielas**²⁶³, tāpat Getingenā “galvenās ielas ir **platas** un no abām pusēm, tāpat kā Londonā, izliktas ar lieliem akmeņiem kājāmgājējiem”²⁶⁴ tas pats arī Braunšveigā²⁶⁵ un Erfurtē²⁶⁶; “Stendāla ir gandrīz tukša un pamesta; tomēr ielas tajā ir **tik platas**, ka, ja man būtu jādibina pilsēta, es no šejienes ņemtu paraugu [...]”.²⁶⁷

E. fon der Reke norāda, ka “**platas, tīras ielas**” esot arī Hanoverā.²⁶⁸ Vēl vairāk – Vācijā tās viņai izraisa skumjas asociācijas ar dzimteni: “Tomēr novērojumi manī klusībā izraisīja grūtsirdību, jo Vācijā **visām mazajām pilsētām** ir ielas pastaigām, un mūsu galvaspilsētā [Mītavā] **nav gandrīz nevienas** izbruģētas ielas.”²⁶⁹ It kā nenozīmīgu problēmu autore neapzināti vispārina, nonākot secinājuma, kas jau iesniedzas politikas jomā: “Kādus skaistus un derīgus ierīkojumus (*Einrichtungen*) gan nevarētu atrast arī pie mums, ja **hercogs** un **muižniecība**, tā vietā, lai **strīdētos**, kopīgi būtu

veicinājuši vispārējo labumu!”²⁷⁰

To pašu ievērojis arī T. fon Rops 1802. – 1804. gadā: “Kadisa [Spānijā] ir neliela pilsētiņa, bet ļoti tīra, vairākas ielas ir **izbruģētas ar kaltiem akmeņiem** (*pierres de taille*), un lielākajai daļai no tām ir **trotuāri** abās pusēs”²⁷¹; „Madride ir ”ļoti **skaista un liela** pilsēta (*une ville tres beau et grande*). Lielākā daļa ielu ir lielas un **taisnas**; ²⁷² Livorno ir maza, bet glīta. Ielas ir [...] **taisnas** un labi ierīkotas, izbruģētas ar četrstūrīgiem apskaldītiem akmeņiem un ļoti tīras; ²⁷³ Piza “ir liela un skaista, ielas ir pa lielākai daļai **platas**, labi izbūvētas un izbruģētas”²⁷⁴ ; “Katānija ir liela un ļoti skaista pilsēta. Visas ielas ir **platas un taisnas**, izbruģētas ar lielām lavas plāksnēm kā Neapolē²⁷⁵ ; “Areco ir [...] ir ļoti labi uzcelta, ielas ir izbruģētas ar lielām akmens plāksnēm. Galvenā iela ir **taisna un plata**”²⁷⁶; Kremona, kurai ceļotāji izbrauc cauri naktī “ man izlikās diezgan nozīmīga, labi būvēta, ar **taisnām un platām ielām**”.²⁷⁷

Pilsētas, kuras neatbilst minētajiem kritērijiem, pēc autoru domām, ir neglītas. Tāda, piemēram, M. J. fon der Borham izliekas Sirakūzu vecpilsēta, kurā ir “slikti uzceltas mājas un **līkas** ielas”.²⁷⁸ T. fon Ropam tāda izliekas Avinjona, kura “nepavisam nav skaista, tā ir slikti būvēta un izbruģēta, ielas ir **šauras**, tumšas un **līkas**”,²⁷⁹ kā arī Malaga – “liela, netīra un neglīta pilsēta, ielas ir **šauras, līkas** un slikti bruģētas (*“ville sale et laide, les rues sont étroites, tortures et mal pavees”*).²⁸⁰ Pilsētu raksturojumam T. fon Rops bieži lieto īsas standarta frāzes. Tā ceļojumā no Parīzes uz Lionu viņš izbrauc cauri divām pilsētiņām – Melēnai (*Melun*) un Oksērai (*Auxerre*), kuras abas ir “mazas un slikti būvētas”.²⁸¹ Tomēr tādas nav visas mazās pilsētiņas – piemēram, Šalona, kurai ir “skaistas pastaigu vietas (*Promenade*), skaists tilts un skaista krastmala”, ir “jauka”.²⁸² Tulona turpretim, lai arī liela ostas pilsēta, “ir ļoti nožēlojama un netīra”.²⁸³ Otrs T. fon Ropa standarta apzīmējums ir *laide* (neglīta, nejauka), kas papildināts ar gradācijas epitētiem. Tā Monpeljē, ir “**stipri** neglīta (*fort laide*)”²⁸⁴ ; Narbonna, lai gan “ļoti veca un slavena maza pilsētiņa”, tomēr “ir **ļoti** neglīta (*tres laide*)”²⁸⁵; “Perpinjana ir **diezgan** neglīta (*assez laide*) pilsēta”.²⁸⁶ Apzīmējums “neglīts” gandrīz vienmēr asociējas ar jēdzienu “vecs”, tas ir – “viduslaicīgs”, Piemēram, “Antverpene ir **vecā** pilsēta, mājas ir mazas un slikti uzbūvētas”; lai gan “ielas [...] **nav šauras** un labi izbruģētas, **tomēr** ļoti neregulāras un greizas (*schief*)”.²⁸⁷ Īpaši šāds izteiksmes veids raksturīgs T. fon der Ropam, kurš par 11. gadsimtā normaņu dibināto Sicīlijas pilsētu Bishelju (*Bisceglie*) raksta, ka tā ir “ļoti **neglīta** pilsēta, kur ielas ir stipri **šauras un līkas**, tomēr tai ir vairākas skaistas pilis”.²⁸⁸ Diezgan neglīta” ir arī Bari.²⁸⁹ Turpretim Saragosa, lai gan esot “**vecā**, tomēr **ne pārāk** neglīta” (*“La ville est vielle, mais elle n'est pas tres laide”*).²⁹⁰ Marseļa ir “visskaistākā pilsēta, kādu es emu Francijā redzējis” – tiesa, gan tikai

jaunpilsēta, “kura ir ļoti glīta, spodra un regulāra”. Vecpilsēta savukārt ir “ļoti **neglīta** un netīra (*fort laide et malpropre*)”.²⁹¹ Viduslaikos ievērojamās vācu pilsētas Bonna un Ķelne tagad zaudējušas savu nozīmi un ir ir “ļoti skumjas un nabadzīgas” (“*fort triste et pauvre*”).²⁹² Viduslaiku romantikas cienītājs nav arī M. fon Vīdavs: Trienta, viņš raksta, atrodas skaistā ielejā, “taču uzbūvēta pilnīgi pēc veca stila [...] Ielas ir **šauras** un netīras, un mājas **vecas** un sakritušas.”²⁹³ Tāpat Štrasburga, kā norāda fon Štorhs, “lai arī pieder pie slavenākajām mūsu pasaules daļas pilsētām, tomēr nepretendē uz skaistumu. Lielākā daļa ielu ir **šauras** un **līkas**, un mājas, tāpat kā Frankfurtē un Hamburgā, vēl tiecas uz augšu.”²⁹⁴

Dažkārt pat šķiet, ka autori ir gluži vai pateicīgi stihiskām katastrofām, kas nopostījušas vecpilsētas, jo tad to vietā vieglāk uzcelt jaunus, modernus kvartālus. Tā, piemēram, T. fon Rops atzīmē, ka Lisabonas lejaspilsēta pēc 1755. gada zemestrīces “ir uzcelta pilnīgi no jauna [...] un tā ir **ļoti skaista**. [...] ielas ir **taisnas**, garas, un tām abās pusēs ir trotuāri no kaltiem akmeņiem.”²⁹⁵ Tāpat arī Mesīna esot ne tikai gandrīz pilnībā atjaunota pēc 1783. gada zemestrīces, bet arī “pacēlusies ar jaunu eleganci. Visas ielas ir taisnas un izbrūģētas ar lielām akmens plāksnēm.”²⁹⁶ N. fon Himzelis atzīmē, ka viņa apmeklējuma laikā Kopenhāgenā no 1728. gada ugunsgrēka vairs nevarot saskatīt ne pēdu²⁹⁷, bet Stokholmā tagad atļauts celt vienīgi akmens ēkas.²⁹⁸

Kā uzslavas vērti atzīmēti gadījumi, kad vecās ēkas nojauc pēc valdnieka vai pilsētu rātes iniciatīvas. Tā N. fon Himzelis apsveic Frīdriha II rīcību, liekot noplēst veco Berlīnes apbūvi, lai atbrīvotu vietu jaunām, modernām celtnēm. Prūsijas galvaspilsēta tagad “ieguvusi **teicamu izskatu** daudzo un grezno māju dēļ [...]. Lielākā daļa ielu ir **platas**, un arī mājas būvētas **taisnā** līnijā.”²⁹⁹ To pašu karalis liekot darīt arī Potsdamā, kura ar laiku kļūšot par ļoti labi uzbūvētu pilsētu.³⁰⁰ Ar gandarījumu Himzelis piemin arī tuksnešaino rajonu apbūvi, kā piemēram, Kopenhāgenas Amalienborgā.³⁰¹ T. fon Rops atzīmē viduslaiku nocietinājumu nojaukšanu Diseldorfā, kur tie nolīdzināti līdz ar zemi.³⁰²

Atdarināšanas vērts paraugs Rīgas ārstam šķiet Lotringas galvaspilsētas Nansī jaunā daļa, ko licis uzbūvēt šeit rezidējošais, gāztais Polijas karalis Staņislavs Leščinskis (*Stanisław I Leszczyński*, 1677 – 1766): “Tagad Jaunpilsētā var rēķināt simts vai pat vairāk jaunu ēku, kuras visas uzceltas pēc moderna stila.”³⁰³; “Mājas pa lielākai daļai uzceltas **taisnā** līnijā, arī pašas ielas ir **taisnas** un ievērojama **platuma**.”; “Nansī jau tagad ir viena no skaistākajām Francijas pilsētām, un, ja karalis Staņislavs vēl kādu laiku dzīvos, tā var kļūt par paraugu visam karalistes pilsētām”.³⁰⁴

Tāpat N. fon Himzeļa estētiskajiem ideāliem atbilst arī Turīnas – Sardīnijas-Pjemontas karaļa

rezidences, apraksts, kura “ir viena no skaistākajām un vislabāk uzbūvētajām Itālijas pilsētām.”³⁰⁵; “... es vēl šajā zemē [Itālijā] neesmu redzējis nevienu pilsētu, kuras tik skaistā un **regulārā** arhitektūra būtu tāds **baudījums acīm**. Ielas gandrīz visur ir lieliskā garumā un platumā, mājas uzbūvētas taisnā līnijā, masīvi un grezni; tās ir visas vienādā un ievērojamā augstumā.”³⁰⁶ “**Platas** un labi izbruģētas ielas” ir arī Pēterburgai, kura, kā zināms, arī tika celta pēc iepriekšēja plāna.³⁰⁷

Svarīgi pilsētu labiekārtojuma rādītāji ir to **apgaismojums** un **tīrība**. N. fon Himzeli, tāpat kā citus ceļotājus, patīkami pārsteidz Londona, kura 18. gadsimta vidū šai ziņā pārspēja pārējās Eiropas valstu galvaspilsētas; tajā pašā laikā “nomales ir nedrošas”.³⁰⁸ H. F. Štorhs 1786. gadā norāda: vienā pašā Londonas Oksfordstrītā, kā stāsta, esot vairāk lampu nekā visā Parīzē – tiesa, piebilzdams: “ja vien tas nav pārspilējums”.³⁰⁹ N. fon Himzeli trīsdesmit četrus gadus agrāk par Parīzes apgaismojumu tomēr izsakās atzinīgi un piebilst: “Var gan viegli iedomāties, cik daudz tas izmaksā pilsētai, un gadā rēķina ap divsimt tūkstošiem dālderu”.³¹⁰ Ielu apgaismojumu kā ievērojamāko sasniegumu viņš atzīmē arī Nansī.³¹¹ Turpretim Neapoles iedzīvotāji uz apgaismojumu gaidot jau ilgi, bet “šis policijai jau sen iesniegtais priekšlikums vēl nav īstenots un [...] ir saprātīgāk naktī bez pavadoņa uz ielas nerādīties [...]”.³¹² Tas pats teikts par Antverpeni, kur “tumšā laikā uz ielas atrasties ir ļoti nedroši un bīstami, un, izņemot mazās lampiņas Dievmātes tēla priekšā, kuras atrodas ielu stūros un necik daudz nespēj apgaismot, sabiedrisko ērtību un drošības labā nekas netiek darīts”.³¹³ Par līdzīgu situāciju Itālijā vēl pēc 50 gadiem ziņo T. fon Rops – **vienīgā** pilsēta visā Itālijā, kuru viņš redzējis ar laternām **apgaismotu arī naktī**, bijusi Milāna; “tajā pašā laikā, [...] pārējās [Itālijas] pilsētās vienīgais apgaismojums ir pie svētbildēm degošās lampiņas”.³¹⁴

Uz apgaismojumu kā 18. gadsimta vidus jaunievedumu norāda arī P. Villebrands: Braunšveigā “kur tas tikai ir iespējams, kā **īpašs izgudrojums** [pieminamas] nakts lampas un lukturi ar spoguļiem iekšpusē”.³¹⁵ Arī Magdeburgā ielas, tāpat kā lielākajā daļā **labi ierīkoto** Eiropas pilsētu, vakaros **tiek apgaismotas**.³¹⁶

Daudzas piezīmes adresētas tīrībai uz ielām, tomēr neieslīkstot detaļās – tikai īsi norādot, ka apmeklētā pilsēta ir “netīra” vai “ļoti netīra”: acīmredzot, 18. gadsimta ceļotāji pie tādas bija pārāk pieraduši jau savā dzimtenē. Vienīgi tur, kur netīrumu kaudzes uz ielām ir tik lielas, ka traucē satiksmi, tās īpaši pieminētas. N. fon Himzeli raksta, ka Antverpenē gājējam grūti tikt garām mēsļu kaudzēm uz ielām.³¹⁷; T. fon Ropam visnetīrākā no visām apmeklētajām pilsētām šķiet Lisabona, kur ielas ir “tik **pīlnas ar saslaukām** (*d'ordures*), un visa veida dzīvnieku maitām, ka ārzemnieks riskē tajās iegrimt [...] vai arī tikt aprakts mēslos, kas katru mīļu brīd tiek mesti pa visiem logiem, nebrīdinot

garāmgājējus”.³¹⁸ Netīras ir arī citas galvaspilsētas: Parīzē “mēsli tiek uz ielām izmesti daudz vairāk, nekā policija jaudā tos novākt”.³¹⁹ Roma „ir labi izbruģēta, bet ielas ir ļoti netīras. [...] vakaros un naktīs tās nekad netiek apgaismotas, kas ir liela neērtība”.³²⁰ M. J. Borhs raksta, ka Sirakūzās “netīrība valda visaugstākajā pakāpē, un kašķis – uzticīgais tās pavadonis, šeit izplatīts vienlīdz starp bagātiem, kā nabagiem”.³²¹

Tādēļ valstis un pilsētas, kas izceļas ar savu tīrību, tiek atzīmētas īpaši. Vispirms tāda ir Holande: uz tās iedzīvotāju tīrības mīlestību norāda N. Himzelis.³²² To, ka Holandē “ielu tīrība ir neticama”, norāda arī T. fon Rops.³²³ No vācu pilsētām kā ļoti tīru viņš min Diseldorfu.³²⁴ Savukārt S. Bekere raksta, ka “gaišs, tīrīgs izskats” ir Frankfurtei pie Mainas. “Varbūt tas izskaidrojams”, viņa piebilst, “ar rīkojumu, ko mēs redzējām piestiprinātu hotelī un kas aizliedz izmest vai izliet pa logiem jebkādas atkritumus, piedraudot ar 10 valsts dālderu (*Rhsth*) sodu”.³²⁵

4. 2. 3. Policija un drošība uz ielām. Ubagi

Policijas uzdevumos 18. gadsimtā un 19. gadsimta sākumā, izņemot cīņu pret noziedzību, ietilpa arī tīrības uzturēšana ielās un to apgaismošana, kā arī rūpes par ugunsdrošību. Nikolauss fon Himzelis savās piezīmēs, aprakstot Holandi un Angliju un lielo vairumu vācu valstu, policiju vispār nepiemin. Tas varētu nozīmēt, ka ar minētajām funkcijām policija tiek galā apmierinoši vai pat labi, par ko liecina tās darbības rezultātu apraksts (piemēram, jau pieminētais ielu apgaismojums Londonā). Policiju N. Himzelis piemin tikai tajos gadījumos, kad tā neveic savus pienākumus – kā Antverpenē³²⁶, kur tās bezdarbības sekas nepatīkami kontrastē ar sakopto Holandi.

Atsevišķus piemērus, kad policija sekmīgi tiek galā kaut vai ar vienu no minētajām funkcijām, Himzelis tomēr atzinis par atzīmēšanas vērtiem: tā policijas darbs Vīnē ir samērā labi organizēts, un “šeit ielās nakts laikā ir drošāk arī tāpēc, ka ielas ir apgaismotas”.³²⁷; Kopenhāgenas un Nirnbergas policija tiek slavētas ugunsgrēka novēršanai veikto pasākumu dēļ.³²⁸ Dažkārt vienkārši piezīmēts: “Hamburgas policijai ir laba slava.”³²⁹

Par ievērtības cienīgiem Himzelis atzīst arī gadījumus, kad drošības stāvoklis pilsētā uzlabojies, salīdzinot ar iepriekšējo laika posmu: “Policija Dženovā ir labi nodrošināta, un tagad vairs neko nedzird par nakts laupīšanām un slepkavībām, kas agrāk notika visai bieži.”³³⁰ Līdzīgi arī T. fon Rops 1802. g. apraksta kriminālās situācijas uzlabošanos Lisabonā.³³¹ Uz progresu kriminālās situācijas risināšanā Itālijā norāda arī E. fon der Reke. Tiesa, tas noticis, pateicoties franču okupācijas varas iestāžu (kuras viņa ienīst) enerģiskajai rīcībai: Boloņā tagad slepkavību skaits nepārsniedzot 15

gadījumus mēnesī, pirms tam tas svārstījies starp 20 un 50. Šai ziņā Boloņu pārspējot vienīgi Dženova.

332

No galvaspilsētām visaugstākais novērtējums dots Parīzes policijai. Tā N. fon Himzelis raksta: "Cik liela ir šī pilsēta, tik nesalīdzināma ir tās kārtība un organizētība, un maz kur gan būs atrodama tik labi nostādīta policija, kāda sastopama šeit. [...] Starp daudzajām un vajadzīgajām policijas funkcijām var minēt arī to, ka visas ielas šajā lielajā pilsētā naktī ir apgaismotas, un laternas karājas vidū virs ielām."³³³ Arī H. F. Štorhs veltī Parīzes policijai daudz uzmanības: tomēr viņa vērtējums nav tik viennozīmīgs, un, kā jau tas Štorham raksturīgs, analītiski kritisks: "Parīzes policija, šis izslavētais cilvēka asprātīgais izgudrojums, ir priekšrocība, kas šo galvaspilsētu padara pārāku pār visām lielajām Eiropas pilsētām. Bet vai patiesi apbrīnojamā drošība un miers, ko panācis šis mākslīgais pulksteņa mehānisms, ir vērti to upuru, ar kādiem tas ticis panākts, tas ir gluži cits jautājums."³³⁴

Galvenā problēma, kas uztrauc Štorhu ir: ar kādiem līdzekļiem panākta šī drošība un miers? Kā tajā laikā vispārzināms (un ko autors arī atklāti pasaka) – kārtības uzturēšana notiek, galvenokārt, pateicoties ārkārtīgi plašajam un labi noorganizētajam *s p i e g u* un ziņotāju tīklam:

"Spiegi ir šejienes policijas neatņemama daļa.[...] Šie visnekrietnākie valsts no visiem valsts ierēdņiem pēc apģērba nekādā ziņā nav atšķirami no citiem pilsoņiem; tādēļ tie var iekļūt augstākajā sabiedrībā un slepenākajās organizācijās. Pat nabadzīgie muižnieki un Sv. Luija krusta kavalieri ļauj sevi izmantot no šiem nīstamajiem un šausmīgajiem radījumiem; bet visbīstamākās būtnes no šīs kategorijas ir ielasmeitas (*öffentliche Dirnen*), kuras atrodas policijas dienestā."³³⁵

Autors pretstata šejienes morāles izpratni (paklausība aiz bailēm, iebiedēšana) Anglijai ar tajā pastāvošo apzināto disciplīnu kā demokrātijas pamatnosacījumu: "Londonā tas izraisītu lielu nemieru, ja sabiedrisko drošību un kārtību nāktos sargāt ar policijas zaldātiem; bet Parīzē tas, protams, ir ļoti veselīgi un nepieciešami."³³⁶ Tādēļ, pēc Štorha domām, valdība, kas savu varu balsta uz sabiedrības turēšanu nemītīgās bailēs, to demoralizē: "Tā aizvien ir problēma [...] – vai moralitāte, mājas drošība un brīvība, un pilsoņu un valsts savstarpējā uzticēšanās drīkstētu būt mazāk svarīgas, nekā ārējā kārtība."³³⁷

Tomēr pati nozīmīgākā vieta, runājot par policiju, ir tā, kur viņš jau atkal – sev tradicionāli – saista sava iztīrījuma priekšmetu ar sociālajiem procesiem, precīzi saskatīdams policijas pastāvēšanas dziļāko jēgu: "Pārāk **lielā nevienlīdzība starp kārtām** un īpašumiem 700 000 cilvēkos izraisītu milzīgu ļaunumu, ja policija nemitīgi nerūpētos, lai briesmīgajam kolosam – pūlim izrautu no rokām ieročus un pārgrieztu tā varenās rokas nervu"³³⁸.

Citādā ziņā tiem, kas sajūsminās par Parīzes policiju, protams, ir taisnība: tās “pārlietu lielā modrība novērš katru, pat mazāko nekārtību. [...] Iedzīvotāji dienu un nakti var staigāt vislielākajā drošībā, nebaidoties vismazākā uzbrukumā.”³³⁹

Dažkārt tomēr, lasot Štorha darbu, rodas aizdomas, vai tikai viņa slavinājumi Parīzes policijai reizē nav smalka ironija: tā, piemēram, aprakstot nemieru gadījumu, kad abats Miolē neveiksmīgi mēģinājis pacelties gaisa balonā un skatītāju pūlis, kam apnikusi pārlietu ilgā gaidīšana, niknumā meties virsū gaisa balonam un saplošījis to gabalos (un tāds pats liktenis būtu piemeklējis arī abatu, ja tam nebūtu izdevies paglābties) – autors rezumē: “Neviens lielāks ļaunumu pieplūdums, nekāds dumpis (*der Tumult*) vairs nav iespējams, un, ja tas arī pa r e i z e i atgadās, tad nākošajā l ī d z ī g ā gadījumā modrība tiek dubultota”.³⁴⁰ [retin. mans – E. C.] Par to, ka šeit varētu būt lietots ironijas paņēmiens, liecina arī nākošā epizode, kas beidzas traģiski tieši policijas vainas dēļ. Šim notikumam autors pats bijis aculiecinieks: tiek izpildīts nāvessods diviem naudas viltotājiem – vīram un sievai (“kuri pie šī šausmīgā nozieguma bija ķērušies, ārkārtīgā trūkuma spiesti”). Nāvessodu izpilde, kā jau parasti, pulcina lielus cilvēku pūļus. Nelielā laukumā tiek iespiesti vairāk nekā desmit tūkstoši cilvēku. Autors, notiekošo novērojot pa tuvējās mājas trešā stāva logu (par ko tas samaksājis 24 solus), ir pārsteigts par laukumā valdošo haosu, ko pieļauj izslavētā Parīzes policija: “Līdz šim es aizvien gaidīju, ka ieradīsies policijas zaldāti un, mazākais, atbrīvos laukumu ap karātavām, bet tagad es sāku brīnīties par jebkādu piesardzības pasākumu trūkumu, un, tā kā tautas pieplūdums kļuva aizvien lielāks, un tā spiedās arvien vairāk zem un ap karātavām, man bija pamats bažām, ka no tiesas notiks nelaime. Kad beidzot tika atvesti nelaimīgie grēcinieki, kavalērijas gvarde mēģināja izbīvēt vietu. Tagad notika tas, no kā es biju baidījies. Tā kā līdz šim neviens pūli nebija atturējis, tad tagad tas stāvēja zem karātavām pilnīgi sablīvējies, un pārējie vēl arvien nāca klāt, tā ka bija pilnīgi neiespējami atbrīvot kaut vai nelielu laukumiņu. [...] Gvarde lamājās un lādējās; pūlis tika notriekts pie zemes, samīdīts, sašķaidīts, un tie, kas netika samīti, nonāca tik šausmīgā cilvēku drūzmā, kas droši vien maksāja dzīvību vairāk nekā vienam nelaimīgajam. Visapkārt bija dzirdami ievainoto kliecieni un smilksti, kas sajaucās ar gvardes lamām.”³⁴¹ Arī jau vēl pēc tam, kad “sodīto ķermeņi jau izstiepušies karājās vēl 2 stundas”, pūlis negrib (nespēj) izklīst, jo visu laiku nāk klāt jauni ziņkārīgie; brutālā izrēķināšanās tiek atkārtota (“lai gan pēc tās vairs nebija vajadzības”): “Galvenais bende – cilvēks, kura alga bija 18000 livru, kam piederēja skaista savrupmāja, kur pie pusdienām pat spēlēja orķestris, gribēja šeit parādīt sevi visā dižumā. Viņš pats paņēma ieroci un sāka sist nabaga ļaudis, kas stāvēja tam vistuvāk. – Nekad es nebiju sajutis dzīvāk, ka man ir sirds un roka (*daß ich ein Herz und einen*

Arm hatte), bet – es nebiju Londonā!”³⁴²

Policijas modrība, „kā šķiet, vērsta vienīgi pret zemākajiem slāņiem, no kuriem arī varbūt visvairāk jābaidās. Bet pret augstmaņu bezkaunībām un vardarbībām nav nekādas aizsardzības”.³⁴³ Minētais visvairāk attiecas uz satiksmi pilsētas ielās: “Pilnīgi trūkstot jebkādiem gājēju aizsardzības līdzekļiem, atļauts drāzties mežonīgā ātrumā pa ielām – priekšrocība, kuru kabrioleti pārāk bieži izmanto. Kājāmgājēji patiesi atrodas lielās briesmās: nekādu trotuāru gar ielu malām, nekādas uzmanības no braucēju puses pret gājējiem, kas kaut kur dziļi lejā kūņojas pa dubļiem. Tā kā rati rīb desmit vienā reizē, un kučieris tikai retu reizi piepūlas uzsaukt: “Sargās!”, tad gājējam jābūt ārkārtīgi piesardzīgam, lai netiktu samīts vai sabraukts. Vakaros gājējiem parādīties uz ielas ir sevišķi bīstami, jo tad rati brauc visbiežāk.”³⁴⁴

Uz spiegu lomu Parīzē pirms revolūcijas, pateicoties kuriem stingrā policija “zinājusi visu, kas notiek Parīzē un valstī, norāda arī Elīza fon der Reke: “Šāda veida iestāde valstī pazemo cilvēkus”, viņa piebilst.³⁴⁵

Spiegi nav policijas galvenie palīgi tikai Parīzē vien: par to nozīmi Venēcijas republikā ziņo arī N. fon Himzelis: šejienes “nobiļu kungi” esot ļoti ziņkārīgi un vēloties no ārzemnieka izdibināt, „ko viņš domā par pilsētas satversmi un paražām.” Venēcijā esot daudz spiegu, un no inkvizīcijas esot jābaidās tiklab ārzemniekiem, kā vietējiem. Daudziem viņu atklātie spriedumi par republikas valdību ir dārgi maksājuši. Drīzāk varot brīvi izteikties par Romas pāvestu, nekā par Venēcijas republiku”.³⁴⁶

1804./05. gadā, apceļojot Itāliju, E. fon der Reke pievērs uzmanību tiem pašiem trūkumiem, kam N. fon Himzelis. Rakstot par policiju Padujā, viņa piezīmē, ka “tā ir tāda pati, kā jau visur Itālijā. Lielākajā daļā māju netīrība un insekti, uz ielām kļūstīgoši ubagi. Tomēr vēl skaļāk, nekā viņu gaudulīgās balsis, par policijas nolaidību liecina biežās slepkavības no slēpņa”.³⁴⁷ Arī N. fon Himzelis uzskata, ka par policijas darbu liecina arī ubagu skaits pilsētā un to uzvedība. Tā Antverpenē “Policija ir slikta, un tāda tā ir arī visā Brabantē. Ubagu skaits ir neticami liels, un katrā ielā viņu ir bariem; žēlastības dāvanas tiek lūgtas ar lielāko uzmācību, un, ja kāds negrib neko ziedot, tam jānoklausās no viņiem vispēdējie vārdi”.³⁴⁸ Līdzīgi policijas darba kvalitāte un ubagu problēma saistīta arī Romā: “Policija šajā pilsētā visumā ir diezgan slikta. Ubagu un kropļu pūļiem nav ne gala, ne malas, un, cik ļoti tie tiek vajāti Parīzē, ja atklāti uz ielām mēģina pieprasīt dāvanas, tik liela brīvība tiem atļauta šeit. Ar īpašu uzstājību tie uzmācas ārzemniekiem uz ielām, pat kafijas namos un baznīcās – lielākā daļa aicina pēc žēlsirdības Svētās Dievmātes vārdā, pie tam mēģinot noskūpstīt svārku stērbeli”.³⁴⁹ Tajā pašā

laikā interesanti atzīmēt, ka pilsētas, kur atklāto **ubagu nav vispār** (kā, piemēram, Amsterdamā^a), Himzelis neievēro, resp. notiek tas pats, kas ar policiju – to ievēro tikai tad, ja tā strādā slikti.

Ubagu problēmu par policijas kompetenci uzskata arī S. Bekere: “Redzams, ka policija ne visai apkaro ubagošanu, jo [Dancigā] [...] mēs tikām vesela bara ielenkti, kuru nevaldāmie kliegzieni pēc naudas mūs gluži vai apdullināja”.³⁵⁰

Lielākā daļa vācbaltiešu ceļotāju, runājot par ubagiem, min 3 aspektus: 1) viņi visvairāk sastopami lielpilsētās; 2) viņu ir milzīgs skaits; 3) viņu uzmācību. E. fon der Reke raksta: “[Venēcijā] nav iespējams paspēt pat desmit soļus, lai tevi neapstātu ubagi. Uz 160 000 pilsētas iedzīvotāju ir 48 tūkstoši [tātad vairāk, nekā ¼ daļa – E. C.] ubagu. Tik daudz to tika saskaitīts, kad ķeizars Francis saskaņā ar 1804. gada miera līgumu pārņēma pilsētu un katram ubagam lika izdalīt vienu guldeni.”³⁵¹ ; “Mirandolas pilsēta ir trūcīga un mudž no ubagiem”³⁵² un to pašu var teikt par Paduju.³⁵³

H. F. fon Štorhs savukārt norāda uz ubagu lielo skaitu Versaļā: “Tiklīdz ceļotājs atstājis lepnās karaļpils sliekšņus, tā viņu tūlīņ apstāj nabadzības dēļi un meitas. Netālu no Versaļas atrodas kāds ciems, kura būdas šķiet esam bēdu un izmisuma sakopojums”.³⁵⁴

T. fon der Rops 1802. gadā norāda, ka no Parīzes līdz Lionai “ceļotājiem neticamā daudzumā uzbrūk ubagi”.³⁵⁵ Šeit ubagu skaita palielināšanos varētu izskaidrot arī ar Franču revolūcijas sekām un ekonomisko lejupslīdi Direktorijas un Napoleona konsulāta gados.

4. 2. 4. Veselības aprūpe

4. 2. 4. 1. Hospitāļi

J. Ekards norāda, ka 18. gadsimtam bijusi raksturīga “filantropiskā apgārtība cilvēces labuma vārdā”.³⁵⁶ Šī filantropiskā apgārtība izpaudās vispirms rūpēs par tiem sabiedrības locekļiem, kuri paši sevi nespēja apgādāt – slimajiem, bāreņiem, vecajiem cilvēkiem utt. Žēlsirdības jeb karitātes kustība sakņojās jau viduslaikos un mūku ordeņu darbībā. Apgaismības gadsimts tikai turpināja šīs iestrādes. Dažās zemēs – piemēram, Itālijā – brīvprātīgajai žēlsirdības kustībai, kā vēlāk tiks parādīts E. fon der Rekes apraksta sakarā, bija senas tradīcijas. Nav brīnums, ka veselības aprūpe un sociālās aizsardzības organizācija bija vieni no tiem jautājumiem, kuri vācbaltiešu ceļotājus interesēja visvairāk.

N. fon Himzelis daudz uzmanības veltījis medicīnas attīstības līmenim apceļojamās zemēs jau

^a P. Villebrands raksta “pilnīgs **atklāto ubagu trūkums** man iedvesa daudz cieņas pret Amsterdamu”. [Willebrand, S. 111]

savas profesijas dēļ. Savus iespaidus viņš cenšas darīt zināmus saviem potenciālajiem lasītājiem. Tā Amsterdamā “labā ierīkojuma, skaisto ēku un visur valdošās tīrības dēļ” apskates vērti ir Lielais hospitālis, Uzraudzības nams (*das Siehen-Haus*), un Mēra nams (*der Pest-Haus*), kā arī tā saucamais Lācara nams (*Lazar-Hause*).³⁵⁷

Daudz hospitāļu ir Parīzē. “Starp tiem kā izcilākie apskatāmi Sv. Luija hospitālis (*L'hospital d. St. Lovis*), *Les inerables*, *L'Hotel Dieu*, *la Charite*, *la Maison des infants trouves*, *les Petites maisons*, *l'Hospital des Fols*, *Les invalides* &. Ebd., S. 178 ff. Tomēr tajos redzētā situācija Himzelim neliekas apmierinoša:

“*Hotel Dieu*, kā arī *Charite*, tiek uzņemti nabadzīgie slimnieki – pirmais hospitālis ir veca un daudz lielāka celtne, nekā *Charite* [...] Tomēr šeit nevalda ne tuvu tā kārtība, tīrība un ērtības slimniekiem, kas *Charite*. Šajā hospitālī katram slimniekam ir sava atsevišķa gulta ar priekškaru [...] *Hotel Dieu* šī priekšrocības trūkst. Slimniekiem nav ne savas atsevišķas gultas, ne arī tiem, īpaši ievainotajiem, tiek izrādīta tā uzmanība un rūpes, ar ko *Charite* ir tik slavēta [...]. [*Hotel Dieu*] bieži var atrast līdz četriem slimniekiem vienā gultā, pie tam, kur vienam kājas, tur otram galva, un kad kāds tajā pašā gultā mirst, pārējiem slimniekiem, kas guļ tam blakus, vēl stundu un vairāk viņš jāmierina. Zālēs, kur guļ slimnieki, vienmēr ir slikts un sasmacis gaiss [...]”³⁵⁸

Cik lielā mērā Himzeļa aprakstītās nebūšanas *Hotel de Dieu* atbilst patiesībai? H. F. Štorhs piemin kādu 1776. gadā iznākušu grāmatu^a, kas tikusi iesniegta karalim un kur visai drūmos toņos attēloti slimnieku uzturēšanās apstākļi, kā arī atmaskota slimnīcas fonda vadības korumpētība – šie fakti lielās līnijās sakrīt ar Himzeļa vērojumiem. Tā, piemēram, minētajā grāmatā esot teikts, ka “mirstošie un tie, kas atveseļojas, tā sakot, guļ zem vienas segas; bieži bezsamaņā gulošais atvieglojas tieši tajā brīdī, kad viņa gultas biedrs saņem sakramentu” utt. Bez tam autors ar aprēķiniem vairāku gadu garumā pierāda, ka vienā pašā *Hotel Dieu* proporcionāli nomirst vairāk slimnieku, nekā visā Lionas pilsētā. – “Kad es apmeklēju *Hotel de Dieu*”, turpina Štorhs, “es, sev par izbrīnu, atklāju, ka gaiss ir tik tīrs, kāds tas vien spēj būt pie šāda slimnieku skaita; gultas piederumi ir viscaur tīri, un nekur es neredzēju vairāk kā divus līdz četrus slimniekus vienā gultā guļam, pie kam tomēr tiek ievērots noteikums, ka tikai vienas slimības un viena veselības stāvokļa pacienti drīkst gulēt viens otram blakām. Pie slimajiem tiek nodarbināts vairāk nekā pietiekams skaits uzraugu un uzraudžu. Visur valdīja tīrība,

^a „*Memoire sur la necessite de construire hors de la ville un nouvel Hotel-Dieu commode et spacieux.*” Londres, 1776.

kārtība un rūpes”.³⁵⁹ „Nedibinātie pārmetumi un deklamācijas” izraisa Štorha īgnumu; tomēr vēlāk viņš atrod izskaidrojumu pretrunai – viņam tikušas rādītas vienīgi tās zāles, kurās „uzņemti p r o t e ž ē j a m i e” [retin. autora tekstā – E. C.], bet „pārējās hospitāļa daļas, īstie posta un izmisuma mājokļi, tika rūpīgi noslēgti cilvēku drauga izzinošajam skatam”.³⁶⁰

Pēc N. fon Himzeļa domām, vislabāk iekārtotie hospitāļi esot Anglijā; šeit arī visvairāk rūpējas trūcīgajiem, ir Anglija.³⁶¹ Londonā vien esot vairāk nekā 100 māju trūcīgo izmitināšanai un aprūpei un 13 hospitāļi slimnieku uzņemšanai, kuri pa lielākai daļai tiekot uzturēti no privātpersonu ziedojumiem. No sociālā jomas Himzelis problēmu pārvirza ētikas jomā: labi nostādītās aprūpes sistēmas pamatā esot cilvēku devīgums: „Cik lieli ir privātpersonu līdzekļi, tik tālu sniedzas arī viņu līdzjūtība un labdarība pret slimajiem un trūcumā nonākušajiem.”³⁶² No minētajiem 13 hospitāļiem Himzelis tuvāk raksturo tikai divus, jo lielākajā daļā hospitāļu iekārtojums esot gandrīz vienāds (*fast diesselbe*).

Londonas hospitālis (*Infirmary*), līdzīgi pārējiem lielajiem hospitāļiem Londonā, ir pietiekoši apgādāts ar ārstiem un ķirurgiem, aptieku, mācītāju, uzraugiem un kopējām. Ārsti nosaka diētu, atbilstoši slimībai, un to istabās tiek piekārtas drukātas lapas, lai katrs slimnieks zinātu, kādus ēdienus un cik daudz viņš dienā saņems. Slimniekus dala stacionāros („in”) un un ambulatoros („out”) pacientos. Pirmie uzturas hospitālī un saņem ārstēšanu un ēdināšanu, otrie saņem vienīgi nepieciešamo ārstēšanu no hospitāļa.³⁶³ N. fon Himzelis sniedz arī Sv. Bērtuļa hospitāļu slimnieku diētu pa nedēļas dienām atbilstoši katra pacienta diagnozei; gaļas diēta, piena diēta, miežu diēta, ūdens diēta utt.³⁶⁴

Bez tam Londonas hospitāļi kalpo arī par labākajām prakses ieguves vietām: „Šejienes hospitāļi, īpaši sv. Tomasa, Sv. Džordža un sv. Bērtuļa, ir labākās skolas jauniem ļaudīm, kuri vēlas iepazīties ar ārstniecības zinātnes un ķirurģijas praktisko daļu.” Vienu reizi nedēļā katrā slimnīcā sapulcējas 3 – 4 ārsti un tāds pats skaits ķirurgu, „kuri sniedz eksperta slēdzienus par smagām un komplikētām slimībām vai šķietami nedziedināmām vainām. Viņu skolnieki [...] viņiem pastāvīgi seko no viena slimnieka pie cita, novēro izmeklēšanu, noklausās padomus, kuri pastāvīgi tiek ierakstīti žurnālos [...]”.³⁶⁵ „Man” – norāda Himzelis, „bija ļoti noderīgi sekot tiem sv. Bērtuļa hospitālī, un es pārliecinājos par **šejienes hospitāļu pārākumu pār franču hospitāļiem**, kā iekšējā iekārtojuma, tā kārtības un slimo kopšanas ziņā.” Tomēr par iespēju apmeklēt slimnīcas un novērot angļu ārstu darbu ārzemniekam esot jāmaksā visai dārgi, kamēr franču hospitāļus varot apmeklēt pa brīvu. Toties tajos iegūtā pieredze esot visai maza, jo ārsti paši par slimnieka atlabšanu nerūpējoties – atšķirībā no Anglijas. Ārzemju ārstiem, kas vēloties novērot savus angļu kolēģus darbā, pirmajā gadā par to jāmaksājot 25 ginejas, ko slimnīcas ārsti sadalot savā starpā. Ja kāds vēloties turpināt novērošanu arī

nākamajā gadā, tas esot atļauts par brīvu. Tādā kārtā ārsti, kuri kalpojot hospitāļos, iegūstot dubultu samaksu, jo vienlaicīgi saņemot arī savu gada algu.³⁶⁶ „Šī ir lieliska iespēja”, tā Himzelis, „kas ārstu mobilizē un liek tam būt čaklam, tādēļ nav nekāds pārsteigums, ka Anglija ir **tālu priekšā citām valstīm izveicīgu ārstu skaita ziņā** [...]. Šeit iesūtītajam (*eingesender*) ārstam ir vienreizēja izdevība., savu augstās skolās iemācīto teoriju pārbaudīt pie slimības gultas”.³⁶⁷ Līdzīgi augstu novērtējumu Londonas hospitāļiem (tiesa, ievērojami – 20 gadus – vēlāk), sniedzis arī Saksijas-Gotas hercoga personīgais ārsts Johans Frīdrihs Grimms (*Johann Friedrich Grimm*, 1737 – 1821), kurš apmeklēja Angliju 1774. gadā.³⁶⁸

Itālijā par vienu no labākajiem hospitāļiem Himzelis atzīst Milānas *Spedale maggiore* (Lielo hospitāli), kā pozitīvu parādību atzīmējot slimnieku izvietojumu izolēti pa grupām, atbilstoši katra slimībai: atsevišķā telpā novietoti drudža slimnieki, citā – ar hroniskām slimībām sirgstošie; viena istaba paredzēta ievainotajiem, cita – venēriskajām slimībām utt. Acīmredzot, citur Eiropā, tai skaitā Rīgā, tā bija ne visur. Minētajā hospitālī varot uzņemt 2 tūkstošus 800 slimnieku, Himzeļa apmeklējuma laikā tur bijis „tikai” 800, kas ievietoti 24 zālēs.³⁶⁹ Hospitālim piesaistīti astoņi līdz 9 ārsti un 30 ķirurgi. Pie šī hospitāļa aptiekas atrodas arī vērtīga laboratorija. Šeit ir arī dārzs, kur audzē ārstniecības augus.³⁷⁰ Par Milānas hospitāli 1804. gadā raksta arī T. fon der Rops, un no viņa piezīmēm var secināt par izmaiņām, kādas notikušas 50 gadu laikā: “ [Milānas] Lielais hospitālis ir viena no skaistākajām celtnēm Eiropā. Tā var uzņemt kopskaitā 3000 slimnieku. Tagad tādu tur ir 2014. Zāles ir ļoti plašas un labi vēdināmas, katrai slimībai ir sava zāle, un sievietes ir atdalītas no vīriešiem. Farmācija (aptieka) ir ļoti liela, un tai ir sava laboratorija. Ārstiem arī jāapmeklē mājās tādi slimnieki, kas ir pārāk nabadzīgi, lai maksātu par kopšanu un zālēm, bet kas spēj maksāt par uzturu. Ja kāds slimnieks maksā 4 livrus dienā, tam ir sava atsevišķa istaba”.³⁷¹

Arī citi vācbaltiešu ceļotāji cildina atsevišķus Itālijas hospitāļus, sevišķi tos, kas iekārtoti par valdnieku līdzekļiem. Tā, piemēram, M. fon Vīdavs atzinīgi raksta par lielo Florences hospitāli, kas iekārtots par lielhercoga Pētera Leopolda līdzekļiem: „Tā ir pārsteidzoši liela un plaša celtnē, kas sastāv no daudziem un ļoti augstiem nodalījumiem (*Gänge*), kuros viena otrai līdzās atrodas numurētas gultas [...] Vienīgi tās atrodas pārāk tuvu viena otrai, tā ka bieži slimais redz savu kaimiņu ar nāvi šķīstāmies (*mit dem Tode reinigen siehet*) [...]. Bez šī hospitāļa ir daudzas un dažādas publiski pieejamas (*öffentliche*) skolas, atradeņu nami un tamlīdzīgas izcilas iestādes, kuras patiesi **der apmeklēt.**”³⁷²

Sofija Bekere atzinīgi novērtē Kēnigsbergas hospitāli, kurš var uzņemt 700 slimniekus. Viņa apmeklē arī Vircburgas hospitāli.³⁷³

Elīza fon der Reke apmeklējusi klostera slimnīcu Minhenē, ko atbalsta Bavārijas kūrfirsts. Viņas iespaidi ir viscaur pozitīvi un daļēji atbilst priekšstatam par ideālu hospitāli tālaika izpratnē: “Slimnīca, kuru vada žēlsirdīgie brāļi, bija lieliski pārvaldīta. Lielajā zālē gulēja vairāk nekā 40 slimnieku. Katram bija ietilpīga niša, kurā atradās gulta, galds un krēsls. [...] Katrs slimnieks tiek apgādāts ar uzturu, ierodoties katrs saņem veļu, apģērbu un visu nepieciešamo par brīvu. Slimnieku drēbes tiek uzglabātas un, viņiem izveseļojoties, atgrieztas atpakaļ. Sv. Elīzabetes ordeņa māsas līdzīgā veidā rūpējas par sievietēm. Šo noderīgo klosteri kūrfirsts ņēmis savā aizsardzībā”. „Varētu tikai vēlēties”, viņa piebilst, „lai mums, protestantiem, [arī] būtu līdzīgi klosteri, kur vientuļas sieviešu kārtas personas atrastu nepieciešamo aprūpi”.³⁷⁴

Kā disonanse šajā visnotaļ atzinīgu vērtējumu virknē skan H. F. Štorha atmaskojošais vērtējums. Viņš norāda uz sociālā posta dziļākajiem cēloņiem: “Šī neskaitāmā, postam nolādētā cilvēku šķira no sava vidus piepilda žēlsirdības iestādes, hospitāļus un nabagmājas, kas atrodamas lielā, taču vēl nepietiekošā skaitā. Tā vietā, lai stātos pretī ļaunumam un iznīcinātu tā tālākās eksistences dīgļus; tā vietā, lai rūpētos par pietiekamu nodarbinātību, naudas ātru un vienmērīgu apriti, tā vietā, lai pazeminātu nodokļus dzīves pirmās nepieciešamības [precēm] un atceltu monopolus, tā vietā, lai novilkto robežas galvaspilsētas iedzīvotāju skaitam, kas iet pāri visām normām – labāk tiek celti hospitāļi un nabagmājas, lai tajos uzņemtu postu, ko izraisījusi sliktā valsts apsaimniekošana un nepareizie politikas pamatprincipi”^a.³⁷⁵

Arī G. Merķelis karitātes iestādes apskata no sociāli kritiska aspekta: piemēram, viņa sniegtais apraksts Hamburgas ievērojamākajai patversmei un hospitālim – t. s. Mēra Sētai ir smaga apsūdzība pilsētas tēvu savtīgumam: par 100 000 markām, kas bijušas sakrātas šīs iestādes fondā, uzcelta baznīca un māja toreizējā patversmes pārziņa brālēnam – tā vietā, lai uzlabotu apstākļus slimnīcā: “Kādas šausmas pārņem cilvēku, staigājot šeit starp garām gultu rindām un mūžīgā pustumsā redzot slimos un pa pusei veselos bālām, novājējušām sejām sēžam uz savām lādēm un kopā ar nagiem nograuzām vienu savas drūmās eksistences dienu pēc otras”³⁷⁶. Pretstats Hamburgai ir Lībekas patversme, kur tiesa, arī “par slimajiem tiek gādāts visai maz”, jo iestādei nav sava ārsta, turklāt slimnieku istabas pat ziemā neapkurina. Toties veselo iemītnieku apgāde esot tik laba, ka tie piecdesmit dienas gadā saņemot pat gaļu un vīnu.³⁷⁷

^a Karalis Fransuā I, dabūjis zināt, ka kāds viņa ministrs uzcēlis par saviem līdzekļiem jaunu hospitāli, esot teicis: “To viņš ir darījis, lai tajā uzņemtu ļaudis, kurus viņš ir padarījis par nabagiem”. [H. F. fon Štorha zemsv. piez., S. 85.]

4. 2. 4. 2. Vājprātīgo nami un pārmācības iestādes

Divus lielākos pārmācības/vājprātīgo namus Parīzē – Salpetriēru un Bisetru apmeklējis H. F. Štorhs. Jāņem vērā, ka tolaik šeit atradās ne tikai garīgās dziednīcas, bet arī pārmācības nami pagrimumām sievietēm. Štorha nostāja pret abām iestādēm ir kopumā labvēlīga, īpaši pret Bisetru, kura “dod jaunām meitenēm, kuras pret savu gribu nonākušas pie apkaunojoša amata, iespēju uzsākt labāku dzīvesveidu un godīgi un pieklājīgi sevi uzturēt [...]”.³⁷⁸

Savukārt Salpetriera domāta ne tikai šādu “nelaimīgu radījumu” (*Geschöpfe*) labošanai, bet arī audzināšanai: “Audzināšana, kādu bauda meitenes (jo šeit tiek uzņemti vienīgi sieviešu dzimuma bērni), sākas ar astoto vai desmito gadu, un izpaužas visos sieviešu darbos, visvairāk tomēr smalkos izšūšanas darbos. Es šeit redzēju divas lielas zāles, kurās meitenes bija nodarbinātas; [...] tīrība un kārtība valda ir visur.” Bet reizē šajā iestādē valdošie stingrie noteikumi tiek pakļauti arī kritiskam vērtējumam: “Viena no vecākajām audzēknēm sēdēja uz augsta krēsla un lasīja pārējām priekšā kaut ko no askētiskas grāmatas. Es šādu ievadumu atradu par peļamu – jo ārpus tā, ka meitenēm daudzas stundas jāšēž ar saliektu muguru ļoti neērtās vietās un nogurdinoši jāstrādā, kas jau atstāj kaitīgu ietekmi uz dvēseli, [...], tam vēl pievienojas svinīgs klusums un monotona askētiskas vai drīzāk mistiskas grāmatas lasīšana – apstākļi, kas varētu būt galvenais iemesls šajā mājā valdošajām garīgajām slimībām [...]”.³⁷⁹

Tomēr “Vājprātīgajām sieviešu dzimtes personām, kas tiek izmitinātas šajā namā, klājas ļoti slikti. Viņas dienu un nakti visos gadalaikos guļ zem klajām debesīm; trakojošās tiek ievestas mazos steliņšos un ieslēgtas ķēdēs [...]”.³⁸⁰ Runājot par Bisetru, atzīmēts, ka šis slavenais “*Narrenspital*” atrodas ārpus pilsētas, “veselīgā un vientulīgā” apvidū. Tas ir līdzīgs nelielai pilsētai, un tajā uzturas pat līdz 5000 cilvēku. Agrāk šie “valsts cietumnieki” tikuši turēti pazemes karceros – tagad tur ir vairs tikai daži. “Parastie noziedznieki, kādu ir ārkārtīgs daudzums, tiek izmitināti atsevišķā ēkā. Katram ir sava istaba, un cik es spēju saskatīt, tā ir visai tumša, bet citādi nav netīra vai riebīga.” Arī šajā gadījumā, tāpat kā citur, Štorhs nekavējas sniegt savu novērtējumu redzētajam: “Šeit tiek pa lielākai daļai turēti tādi cilvēki, kas ir pelnījuši cietumu izšķērdības dēļ vai arī pēc viņu ģimenes vai mantinieku pieprasījuma. [...] Šis sods man liekas pārāk nežēlīgs. Izšķērdētājs reti ir ļauns cilvēks, un bez tam nekrietnie radinieki bieži izmanto šo atmaksu ļoti riebīgā kārtā.”³⁸¹ N. fon Himzelis piemin arī Betlemu (*Bethlehem*) Londonā, kur tiek „uzņemti un pieturēti t. s. “mēnessērdzīgie un traki cilvēki” (*die s.g. mondsuchtigen und tollen Leute*), un kurā tie dzīvo īpašos nodalījumos ar lielākām vai mazākām kustības iespējām, raugoties pēc to „nevaldāmības” (*Unbändigkeit*)”.³⁸²

1791. gadā Celles vājprātīgo nams “atstāj dziļu iespaidu” uz E. fon der Reki, jo tas “iekārtots ļoti humāni, nelaimīgie tiek labi aprūpēti, ar viņiem apietas labi un ieslodzītie netiek mocīti ar miesas sodiem”.³⁸³ 1804. gadā viņa apmeklē arī Minhenes vājprātīgo namu: “Nekur neesmu sastapusi labāk iekārtotu vājprātīgo namu [...]. Uzraugs Auera kungs ir pilnīgi piemērots, lai saudzīgi un glābjoši apietos ar šiem nelaimīgajiem. Viņam ir laba galva un psihologa novērošanas spējas. Tā kā viņš ir ķirurgs un viņam ir zināšanas medicīnā, viņa novērojumi par vājprātīgajiem ir ārkārtīgi interesanti; viņš raksta dienasgrāmatu par katru vājprātīgo, cenšas atrast viņa vājprāta cēloņus, veido īsu pacienta biogrāfiju un to papildina to ar savām piezīmēm.”³⁸⁴

4. 2. 4. 3. Veco ļaužu nami, atradeņu un bāreņu nami, patversmes

J. P. Villebrands, aprakstot Amsterdamu, norāda, ka daudzās nabagu, atraitņu un bāreņu patversmes „pieder pie šīs pilsētas lepnumiem, kur netrūkst ne tīrības, ne izturīgas arhitektūras, ne patīkama un laba iekārtojuma”.³⁸⁵ Tomēr nekas viņa uzmanību neesot saistījis vairāk, kā Veco ļaužu nams (*Oude Männ-Huys*), pa kura dārzu sirmgalvji pastaigājoties „kā karaļi pa saviem Elizejas laukiem”.³⁸⁶ N. Himzelis, kurš šo namu apmeklē apmēram tajā pašā laikā, arī izsakās atzinīgi, lai arī atturīgāk: šeit vecie ļaudis tiekot uzņemti “par zināmu naudas summu” un aprūpēti ar visu vajadzīgo. „Katram ir sava istaba, kas ir gan maza, tomēr tīra. Ēdiens šeit ir ļoti labs. Pie nama ir arī neliels dārziņš, kas tiek labi uzturēts”.³⁸⁷

Nedaudz pretēju vērtējumu H. F. Štorhs sniedz Invalīdu namam (*Hotel des Invalides*) Parīzē: “šis lielais piemineklis Ludviķa XIV greznībai un labsirdībai”, esot jau sīki aprakstīts, tādēļ viņš gribētu izstāstīt tikai sava apmeklējuma vēsturi. Tomēr arī tai pievienota kritiska piezīme: “Lielā platība, ko ieņem plašā hotela celtnē, bija gandrīz pietiekama, lai uzbūvētu nelielu pilsētu; greznība, kas valda it visur, nepieļauj nekādu salīdzinājumu ne ar vienu līdzīgu institūtu; vienīgi nedzirdētie izdevumi, ko prasa mērķtiecīga celtnes uzturēšana, uzmanīgam novērotājam liek uzdot jautājumu: “Vai šī nesamērīgi lielā celtnē, šīs ārkārtīgi lielās summas nebūtu varēts izdot taupīgākā un cilvēcei labdarīgākā veidā?”³⁸⁸

Lielu uzmanību vācbaltu ceļotāji velta atradeņu un bāreņu namiem/hospitāļiem, akcentējot labāko pieredzi. Tā, piemēram, N. fon Himzelis apraksta atradeņu novietni pie jau pieminētā Lielā hospitāļa Milānā. Daudzviet pieminēti arī atradeņu hospitāļi, piemēram, tāds atradies pie jau minētā Lielā hospitāļa Milānā. Tādēļ arī Itālijā nekā nedzirdot par bērnu nogalināšanu, kas Vācijā, kur šādas labas iestādes nepastāvēt, gan mēdzot gadīties.³⁸⁹

Londonā, Kraistčērcas (*Christ-Church*) hospitālī, Himzelim šķiet uzslavas vērts tas, ka daudzi simti bērnu šeit ne tikai tiek aprūpēti, bet arī “sasniedzot zināmu vecumu, apmācīti kādā amatā; [...] pēc tam tos nodod darbā. Kad tie noteiktos 7 gadus ir sevi labi parādījuši, viņi saņem nedaudz naudas, lai varētu uzturēt sevi patstāvīgi”. Citi tiek sūtīti pat uz universitāti, “un tik ilgi saņem ikgadēju stipendiju, kamēr viņi to pabeidz.”³⁹⁰ “Arī Atradeņu hospitālī (*Foundling hospital*) tiek uzņemti atradeņi un nabadzīgu ļaužu bērni, nosūtīti uz laukiem, un, pēc 3 gadu vecuma sasniegšanas atvesti atpakaļ un šajā hospitālī uzaudzināti”.³⁹¹

H. F. Štorhs (savai kritiskajai pieejai neraksturīgi) slavē Atradeņu patversmi (“*Hotel des enfants trouves*”) Parīzē, šo “izcilo iestādi”, “kura valstij ik gadus saglabā tik daudzus tūkstošus pilsoņu, kas bez tās politiskajai un morālajai pasaulei būtu lielākoties zuduši. [...] Īpaši mani iepriecināja lielā zālē, kurā atradās šūpuļi [...]; mīlestība un vēlīgums, ar kādu augošie bērni tika kopti; [...] un priecīgās gaviles, ar kādām tie saņēma apelsīnus, kurus es tiem izdalīju; sevišķi čaklums, ar kādu lielākie zēni mācību telpā nodevās mācībām; viss cēlais institūts, kas bija tika labdarīgs valstij un tās cilvēkiem, un šķita tik ļoti atbilstam savam izcilajam mērķim”.³⁹²

Minēto hospitāli uzslavē arī N. Himzelis: “Tīrība, kārtība un rūpīga atradeņu kopšana kam katram ir savs šūpulis un aukle, pelna ievērību”.³⁹³

Elīza fon der Reke 1804. g. apraksta labi iekārtoto bāreņu patversmi Minhenē: “Ubagu bērni, kurus tagadējais kūrfirsts licis pieņemt gan pilsētās, gan uz laukiem, tiek audzināti uz valsts rēķina un tādējādi **izrauti no posta**. Par katru bērnu tiek veikta izpēte. Visas šīs ziņas glabājas Ramforda nabagu patversmē. Audzināšanas posma beigās, kad jauniešiem jāstājas darbā vai nu kā amatniekam vai citā vajadzīgā profesijā, viņam mērķtiecīgai pamācībai tiek darīts zināms viņa kādreizējais stāvoklis.”³⁹⁴

4. 2. 4. 4. Ārsti, viņu prestižs un atalgojums

N. fon Himzelis atzīmē, ka medicīnas zinātne Anglijā kopumā, bet jo īpaši Londonā, “pārdzīvo priekšzīmīgu uzplaukumu un izaugsmi (*ist ...in vorzüglichem Flor und Wachstum*). Cieņa, kāda šeit tiek parādīta ārstiem, ir īpaša. Tas zināmā un uzskatāmā veidā arī viņu atalgojumā, jo ārstu šeit nemēdz atalgot zemāk par pusgineju^a. Šeit cilvēki uzskata par laimīgu stāvokli (*für ein glücklichsten Stände*) būt ārstam, kurš, ja tas reiz iegūst piekrišanu un zināmu popularitāti, neapšaubāmi var sakrāt sev bagātības. [...] Pat ebreju tautības ārstiem, pēc tam kad tie apliecina savu profesionalitāti, šai zemē laimējas īpaši. Tādi Londonā ir vairāki, no tiem vislielāko slavu ieguvis *dr. Jumpert*, kura ienākumi ir 6000 mārciņu

^a Zemsvītras piezīme : „par vienu apmeklējumu”.

gadā, jo par katru apmeklējumu pilsētā viņš saņem 2 ginejas, ārpus pilsētas savukārt – atkarībā no attāluma – no 6 līdz 10 ginejām. Angļu ārstu apzinīgums ir izslavēts, un nav pārspīlējums, kad tos uzskata par **vislabākajiem**.”³⁹⁵

4. 2. 4. 5. Ārstniecības paņēmieni

Vēstulē no Parīzes 1752. gada 25. oktobrī N. fon Himzelis apliecina, ka tur „īpaši čakli” (*mit vielem Fleisse*) attīstās anatomija, ķirurģija, dzemdniecība un ķīmija – netrūkstot izdevības pamatīgi iepazīties ar šīm nozarēm. Šejienes hospitāļos ik dienas var novērot operācijas, dažas no tām ļoti sarežģītas; tomēr ārstēšanas praksē (*in der Praxi medica*) šeit nepilnīgās slimību izmeklēšanas un vienkāršotā un nemainīgā veida dēļ, ar kādu notiek ārstēšana, ārzemnieks maz ko var iemācīties.³⁹⁶ Uz rutīnu un vienveidīgu ārstēšanas metodēs Francijā viņš norāda arī ceļojuma aprakstā: “Ārstniecības paņēmieni, kādus lieto hospitāļos, ir aizvien tie paši, un *Laxantia*^a tiek jo sevišķi pielietoti. Ja ārsts ir paklausījis pulsu, pārbaudījis mēli un uz ātru roku uzdevis kādu jautājumu, tad viņš tūlīt dodas pie nākamās gultas, kur uzdod tos pašus jautājumus un izdara to pašu procedūru, un visu to pašu atkārtoti gandrīz pie visām slimībām, parakstot biežu asins nolaišanu, vemjamos līdzekļus un caurejas zāles lielākā mērā, nekā jebkur citur, un tādā veidā tiek samazināti slimnieka spēki, kas nepieciešami ļaundabīgās matērijas pārvarēšanā, kura saindē ķermeni un izraisa slimību.”³⁹⁷

Tai pašā laikā autors tomēr piemin arī pozitīvo – dažas nesen nodibinātas, noderīgas medicīnas iestādes Parīzē, starp tām jo sevišķi „labu slavu” ieguvušo vecmāšu skolu. „Ticēsim”, piebilst Himzelis, „ka šis paradums reiz tiks ieviests arī Ziemeļos”.³⁹⁸

Vairāki mediķi, to vidū profesors Jeske Kēnigsbergā pirms neilga laika ar labiem panākumiem veikuši izmēģinājumus ar “elektricitātes” pielietošanu”³⁹⁹ N. fon Himzelis norāda arī uz “elektricitātes” panākumiem kāda Nirnbergas mākslinieka ārstēšanā.⁴⁰⁰

18. gadsimta beigās lielas diskusijas Rietumeiropas izglītotajā sabiedrībā izraisīja vācu ārsta Franča Antona Mesmēra (*Franz Anton Mesmer*, 1734 – 1815) proponētā “dzīvnieku magnētisma” jeb mesmērisma (faktiski – hipnozes) pielietošana ārstniecībā. Elīza fon der Reke asi nostājas pret šo metodi, uzskatot to – blakus okultismam – par politiski bīstamu līdzekli, ar kādu reakcijas spēki cenšoties pakļaut saviem mērķiem valdniekus – piemēram, Prūsijas karali Frīdrihu Vilhelmu II.⁴⁰¹ Savukārt Voldemars fon Ditmars, uz ievērojamā ārsta Kristofa Vilhelma Hufelanda (*Christoph Wilhelm Hufeland*, 1762 – 1836) pieredzes pamata magnētismu uzskata to par iedarbīgu “vāju nervu” ārstēšanai.

^a Atslābinošie jeb vemjamie resp. caurejas līdzekļi.

Plašu apcerējumu, pa daļai angļu valodā, tarantula koduma ārstēšanai Itālijā velta N. Himzelis, starp citu, pieminot, ka šim nolūkam kalpojot arī deja – lai kārtīgi izsviedrētu slimnieku un kopā ar sviedriem no viņa aizplūstu arī zirnekļa inde; no šejienes cēlies dejas nosaukums “tarantella”.⁴⁰³

Neapoles mediķi drudzi mēdzot ārstēt gandrīz vienīgi ar ledusaukstu ūdeni, kuru tie parakstot slimniekiem ievērojamus daudzumos, bet iekšu iztīrīšanai lietojot eļļu.⁴⁰⁴

Visatzinīgākos vārdus Himzelis atkal velta Anglijas medicīnai, kur “ārsti vairāk **seko dabai**, un ar mazumu (*mit weniger*) spēj panākt drošāku un labāku [rezultātu], jo pielieto vienkāršus līdzekļus, nevis tā kā citās vietās, kur samaisa vairākas zāles kopā, tādā veidā pavājinot katras iedarbību. **Šeit netiek atzīti Vācijas aptiekās tik bieži sastopamie eliksīri, esences** utt., kas parasti tiek izsludināti par brīnumlīdzekļiem. [...] Tie bieži noved slimnieku pie nelaimīgām sekām [...] Starp brūču ārstiem (*Wundärzte*) šeit atrodami daudzi izveicīgi ļaudis – tos gribētos atzīt esam labākus, nekā frančus, kurus parasti uzskata par prasmīgākajiem un pieredzējušākajiem operācijās. Angļi atzīst, ka viņi (franči) īsāku laiku pavadot operācijās, lai pacientam sagādātu mazāk ciešanu. Bet viņi ir pārliecināti arī, ka tieši šī pārliedzība steiga diezgan bieži ir saistīta ar garāku atveseļošanās periodu un ar dubultām sāpēm, kādas slimnieks pārdzīvo pēc operācijas. Tā, piemēram, locekļu amputācijas gadījumā ķirurga nolaidības dēļ var palikt nenosiets kāds sīks asinsvads, kas var izsaukt noasiņošanu”; vai arī, amputējot kārpas (*Wartzen*), varot palikt kāds tās fragments, kas ar laiku varot novest pie “jauna un ļaundabīga kaitējuma”.⁴⁰⁵

Elīza fon der Reke aizstāv Apgaismības principus medicīnā. Pieminot kādu Zalcburgas firstu – Jākobu Ernstu, kurš nebijis “labvēlīgs saprāta gaismai”, viņa norāda: “Māņticība devās uzbrukumā un diktēja likumus medicīnā gluži kā teoloģijā. Ignorējot visus saprāta principus, priesteri izveidoja medicīnu, kas bija atkarīga no ekzorcistu burvestībām un svētrunām.”⁴⁰⁶

4. 2. 4. 6. Aptiekas, aptiekāri, zāļu sortiments un izsniegšana

Savās ceļojumu piezīmēs N. fon Himzelis atklājas kā cīnītājs pret pūšļošanu, dažādiem “brīnumu eliksīriem” (kas tolaik bija plaši pieejami, jo sevišķi Vācijā). Viņš aizstāv zāļu centralizētu piegādi, kā tas notiek, piemēram, Braunšveigā: „Kopš pusotra gada arī šeit ir iekārtotas noliktavas (*Waaren-Logen*), no kurām visas aptiekas, kādas vien ir šajā zemē, tiek apgādātas ar nepieciešamajiem ārstniecības līdzekļiem (*Aertzneyen*), kurus uz šejieni piegādā Ostindijas kompānija. Hercogs plāno uzsākt cīņu arī ar zāļu pakaļdarinājumiem.”⁴⁰⁷

Tāpat kā Anglijas medicīna kopumā, arī aptieku joma izpelnās autora atzinību: “Par aptiekām šeit tiek labi gādāts. Ārstniecības līdzekļus prot safasēt, un, ja citur slimajam paraksta zāles, kas dzeramas karotēm vai arī kādos citos mēros, tad šeit tās tiek sadalītas [vienādos daudzumos] pa īpašām pudelītēm (*Flaschen*), lai nebūtu iespējama nekāda kļūdīšanās.”⁴⁰⁸

“Londonas un jo īpaši Edinburgas Dispensatorijs^a satur labākos un iedarbīgākos no visiem līdzekļiem, kādi vien ir zināmi un par kurām ziņas parādās iespējamā veidā; varētu vienīgi vēlēties, lai šis saraksts kalpotu par mērauklu arī citām zemēm, un lai tajās, daudzo ierasto nevajadzīgo sastāvdaļu vietā (*gewöhnlichen unnutzen Compositionen*), lai [...]atnestu lielāku labumu slimniekiem, tiktu izmantotas tikai nedaudzas.”⁴⁰⁹ Gandrīz burtiski tas pats teikts arī K. Linneja sastādītā medikamentu rādītāja sakarā: “Cik lieliski būtu, ja, saskaņā ar K. Linneja izdoto „*Censura medicamentorum*”^b no aptiekām tiktu izņemtas visas nevajadzīgās zāles, kādas tagad tur tiek uzglabātas, un kuru lietojums bieži atnes tik lielu kaitējumu, un to vietā tiktu ieviestas daudzas noderīgākas.”⁴¹⁰ Kā izriet no attieksmes pret Anglijas slimnīcām, Himzelis ir dabisko līdzekļu piekritējs medicīnā.

Augstu vērtējumu N. fon Himzelis sniedzis arī angļu aptiekāru profesionalitātei:

“Šai zemē ir prasmīgi aptiekāri, kuriem ir tik plašas zināšanas ārstniecībā, ka tie spēj slimniekiem palīdzēt ar pamatotu padomu (*gegrundeten Rath*). Pat viņu palīgi bieži spēj aizstāt ārstus to prombūtnes laikā, un arī ķirurgus pie asiņu nolaišanas vai arī citos gadījumos.”⁴¹¹

Itālijā aptiekas tomēr saglabājot daudz ko no viduslaiku iekārtojuma un zāļu sortimenta. Tur pārdod ne tikai medikamentus: “Neapolē aptiekas ir iekārtotas klosteros, un iekārtojums tajās ir skaists. Tur redzamas dažādas naturālijas, koraļļi, pārakmeņojumi, suvenīri no Vezuva, antikvitātes, medaļas, labi saglabātas iebalzamētas mūmijas kopā ar to sarkofāgiem, kas esot atceļojušas uz šejieni no Romas utt. Aptiekāri ir vieni no bagātākajiem šajā pilsētā [...]”⁴¹²

4. 2. 4. 7. Slimības. N. fon Himzelis un Voltērs par baku potēšanu

Liekas savādi, ka N. fon Himzelis, būdams ārsts, salīdzinoši reti piemin dažādās valstīs biežāk novērotās slimības. Tādas nosauktas vienīgi tur, kur ar tādām slimo masveidā, saslimstības biežums uzkrītoši atšķiras no citām zemēm, vai slimība izpaužas ārēji uzkrītošās formās. Tā “Milānā var sastapt

^a Dispensatorijs, lat. *dispensatorium*, grāmata aptiekāriem ar norādēm, kādi medikamenti drīkst atrasties aptiekās, kā tie jāzagatavo un jāuzglabā. (*Heders Conversations-Lexicon*).

^b Karl Linnaeus „*Censura medicamentorum simplicium vegetabilium.*” diss., resp. G. J. Carlbom (Uppsala, 1753).

daudz cilvēku ar lieliem un neredzētiem kākšļiem^a (*Kropffen*), ko izskaidro ar sniega ūdens iedarbību; un tādu šeit ir pat vairāk, nekā aklo Boloņā”.⁴¹³ Tas pats novērots Šveicē; šeit Himzelis norāda, ka slimības cēlonis neesot vis, kā tiek uzskatīts, sniega ūdens, kurš piejaucoties dzeramajam ūdenim, bet iedzimtība: „pieredze māca, ka parasti kākšļi tiek mantoti no vecākiem.”⁴¹⁴ Kākšļus Tirolē piemin arī E. fon der Reke.⁴¹⁵

Vienīgā valsts, par kuru runājot, nosauktas tur biežāk izplatītās slimības, ir Anglija: “Visbiežāk sastopamās slimības Anglijā ir skorbutis, dilonis, reimatisms (*die laufende Gicht*), aukstais drudzis un tā saucamā angļu slimība – rahīts (*rachitis*) – šīs slimības arī visbiežāk novērojamas hospitāļos”.⁴¹⁶ Savukārt Zviedrijā nosaukta tikai viena slimība – pavasaros visbiežāk sastopams „karstais drudzis”. (*febris inflammator*).⁴¹⁷

Elīza fon der Reke raksturojusi gan tikai vienu slimību – iedzimtu kretinismu – arī, acīmredzot, tāpēc, ka Zalcburgas apkārtnē ievērojusi to kā masveida parādību ar spilgtām ārējām izpausmēm, turklāt tās izplatība ierosinājusi pārdomas par tautas genofonda nākotni: “Ir tik pazemojoši vērot cilvēkus tādā dzīvnieciskuma stadijā”.⁴¹⁸; “Līdzenumā uz 1200 iedzīvotājiem tiek rēķināti 170 kretīni. Pēdējam skaitlim ir tendence pieaugt. Jo mazāk apdzīvota ir šāda zemiene, jo mazāk pavardu tā ietver; toties jo riebīgāk izpaužas kretinisma parādības. Man apliecināja, ka neliels atsevišķs ciemats Zalcburgas tuvumā sastāvot vienīgi no skaidriem visu pakāpju ķēmiem. Vai šis fakts nav nozīmīgs mājien valdībai?”⁴¹⁹

Nozīmīgi, ka viņa cenšas saskatīt šīs parādības cēloņus, galvenais no kuriem, pēc viņas **pārliecības**, ir ģeogrāfiska rakstura: “Dziļās, aukstās, mitrās un miglainās ielejas pa lielākai daļai rada kretīnus. Augstākos apgabalos viņu pēdas pilnīgi pazūd”⁴²⁰

Autore apraksta kādu ģimeni, kurā visi četri bērni “mazākā vai lielākā mērā bija kretīni”. Arī šajā epizodē skaidri izpaužas viņas kā apgaismotājas uzskati – pirmkārt, tādā veidā, ka slimība tiek saistīta ar garīdzniecības manipulācijām: “Abi vecāki cerēja šos bērnus atbrīvot no kroplības ar veselības ūdeni. Bet, ja tie [arī turpmāk] paliktu ķēmi, tad arī tādā gadījumā, kā viņi uzskatīja, tā būtu svētība

^a Kākslis (*struma*) – palielināts vairogdziedzeris; rodas sakarā ar joda trūkumu uzturā un dzeramajā ūdenī, kā arī ar traucējumiem vairogdziedzera tereoidīna sintēzē, kā arī dzīves posmos, kad organismam nepieciešams palielināts hormonu daudzums (pubertāte, grūtniecība u.c.) Ar kāksli saslimst galvenokārt sievietes (pat 8 reizes biežāk par vīriešiem). Ja kādā vietā kākslis ir bieža parādība, šādu rajonu sauc par endēmiskā kākšļa rajonu. Šādos rajonos ar kāksli slimo vairākums cilvēku – kā bērni, tā pieaugušie – un arī dzīvnieki. Par endēmiskā kākšļa rajoniem uzskata Alpu kalnus, Pireneju pussalu, Karpatu kalnu pakāji u. c. [Populārā medicīnas enciklopēdija, 268. lpp.]

viņu mājām. Garīdzniecībai nav grūti uzturēt tautā šo aizspriedumu. Varbūt viņiem ir filantropiski nodomi – nomierināt nelaimīgos vecākus par viņu bērnu likteni un sagatavot tos iemīļotam amatam”. Otrkārt, izeja tiek piedāvāta tikumiskā izglītībā: “Bet labāk būtu bijis, ja vecākiem tiktu sniegti patiesi priekšstati par fizisko un morālisko audzināšanu, un laulībām starp kretīniem tiktu, cik iespējams, likti šķēršļi.” Treškārt, kā autore pareizi apzinās: “Viena pati saprātīgi morāliska audzināšana droši vien nespēs pilnībā uzveikt šo ļaunumu.” Tādēļ jāveic arī citi – saimnieciski un administratīvi pasākumi: “Jāvērš uzmanība arī uz svaigu un veselīgu gaisu [...] Jāatjauno rūpniecība, kas ir pagrimusi, bet no kaitīgajām ielejām iedzīvotājus nepieciešams pārvietot uz veselīgākiem apgabaliem”.⁴²¹

Tomēr pats galvenais – Elīza fon der Reke no apskatāmajiem autoriem ir vienīgā, kura saslimšanas saista ar sociālajiem apstākļiem, pieprasot valdības iesaistīšanos šīs prolēmas risināšanā.”⁴²²

Savas pārdomas viņa pamato ar faktiem: “Zīmīgi, ka starp tiem cilvēkiem, kas intolerances dēļ tika padzīti no Zalcburgas, visas kretīnisma pēdas izzuda, tiklīdz tie apmetās Magdeburgā. Vai tas bija veselīgāks gaiss, mērķtiecīgāka audzināšana, labāka pārtika, kas lika pazust šaušalīgajām parādībām izraidītajos zalcburgiešos?”⁴²³

N. fon Himzeļa progresīvie uzskati medicīnas jomā visuzskatāmāk atklājas jautājumā par baku potēšanu. 18. gadsimta vidū vēl nebija pazīstama t.s. vakcinācijas metode – seruma iegūšana no bakas pārslimojušas govju asinīm. To, kā zināms, tikai gadsimta pašās beigās (1796) atklāja angļu ārsts Edvards Dženners (*Edward Jenner*, 1749 – 1823). Himzeļa dzīves laikā pazina tikai t.s. *variolāciju* – novājinātu baku iedīgļu, ko ieguva no slimību izslimojuša un tātad imunitāti ieguvuša cilvēka, pārstādīšanu citiem. Tiesa, šī metode vēl bija nepilnīga un pat bīstama, jo varēja inficēties ar kādu citu blakus slimību. Tomēr tā bija labāka par nepotēšanos vispār. Baku potēšanas vēsturei un izplatībai Eiropas valstīs Himzelis velta veselu ekskursu, aizstāvot variolāciju pret dažādiem iebildumiem, galvenokārt no tumsonīgu garīdznieku puses: “Es priecājos, ka inokulācija tagad gandrīz visur, pat tur, kur **varaskārā** (*herrsuchtige*) **garīdzniecība** uzstājas pret šo tik vajadzīgo atklājumu, iztēlojot to **gandrīz par velna izgudrojumu** (*teuffliche Unternehmung*), tomēr, kā to rāda laimīgās sekas, sekmīgi progresē”.⁴²⁴

„Brēmenē tagad jau ļoti pastiprināti sākuši potēt bakas (*Kinder Blättern*), un Dr. Runge (*Runge* un Duncs (*Dunz*), abi mani studiju biedri vēl no Getingenas laikiem, ar labiem panākumiem šīs operācijas, ko novērojuši Anglijā, izdara arī šeit”.⁴²⁵

Himzelis sniedz augstu vērtējumu baku potēšanas atklāšanai: “Ja kaut kur ir noticis dziedinošs un

nepieciešams atklājums, lai atnestu labumu cilvēku dzimumam un to saglabātu, tad tāda baku ir potēšanas atklāšana, kas pēdējā laikā izplatās arvien vairāk un vairāk.”⁴²⁶ Seko pagars ekskurss inokulācijas vēsturē, apgalvojot, ka tā cēlusies pie čerkesiem (patiesībā šādu baku potēšanas paņēmienu pazina jau p. m. ē. Indijā) kā arī, ka garīdzniecība ļoti pretojusies baku potēšanai; tomēr jau 18. gadsimta sākumā lēdija Montagjū^a likusi potēt bakas saviem bērniem, un drīz pēc tam tas pats darīts arī Orleānas hercoga dēlam.⁴²⁷

Aprakstot baku potēšanas atklāšanu, Himzelis balstās uz Voltēra grāmatu „Filosofiskās vēstules”, kuras sabiedriskie un politiskie aspekti sīkāk analizēti šī darba 5. 4. nodaļā. Ja runa būtu vienīgi par patapinājumu, varētu aprobežoties arī ar īsu pieminējumu. Tomēr Himzeļa un Voltēra tekstu salīdzinājums atklāj svarīgas detaļas, kas raksturo N. fon Himzeļa personību. Tā, apgalvodami, ka baku potēšana cēlusies čerkesu^b sabiedrībā, abi autori saista to ar šādiem motīviem:

Voltērs

“Pie čerkesu sievietēm kopš neatminamiem laikiem pastāv paraža potēt bakas saviem bērniem [...] Cēlonis, kuram jāpateicas par šā paraduma izveidošanos, tomēr pastāv it visur – tas ir mātes maigums un rūpes. Čerkesi ir **nabadzīgi**, bet viņu meitas ir skaistas, tādēļ no savām meitām viņi iegūst maksimālo labumu: viņi skaistules piegādā sultāna, persiešu sufija un citu harēmiem.”⁴²⁸

N. fon Himzelis

“Tā jau ilgu laiku ir ierasta lieta starp čerkesiem. Ir zināms, ka šie ļaudis pastāvīgi tirgojas ar savām meitām, kas slavenas sava skaistuma dēļ, pārdodot tās uz Turciju un Persiju; un, lai šī **pretdabiskā** tirdzniecība būtu jo drošāka un ienesīgāka, **tieksme pēc pašlabuma** tos jau kopš seniem laikiem pamudinājusi atrast līdzekli, lai saglabātu meitām viņu iedzimto skaistumu [...]”⁴²⁹

Nereti tomēr notiekot, Voltērs turpina, ka ka tēvs un māte, ielikdami milzīgu darbu savu bērnu audzināšanā, tiekot apkrāpti savās labākajās cerībās – “ģimenei uzbrūk bakas, viena meita mirst, otra zaudē aci, trešā izveseļojas, bet uz visu mūžu paliek ar uztūkušu degunu, un nabaga ļaudis nonāk bezcerīgā stāvoklī. Bieži, kad saslimšana ar bakām iegūst epidēmijas raksturu, tirdzniecība tiek

^a Sk. zemsp. piezīmi 111. lpp.

^b Tagad – adigejieši (adidžieši) Ziemeļkaukāzā.

pārtraukta uz vairākiem gadiem [...]”.⁴³⁰

Kā redzams, apgaismotājs Voltērs cilvēku tirdzniecībā nesaskata neko nosodāmu – viņš to uztver kā parastu darījumu, kura morālo pieļaujamību pastiprina vecāku “nabadzība”; viņš pat žēlo vecākus, kuri epidēmijas rezultātā zaudē savus vienīgos ienākumus, pie tam demagoģiski maskējot paša atzītos īstos, merkantīlos cēloņus ar “mātes maigumu un rūpēm”. N. fon Himzeļa nostāja turpretim atspoguļo jaunu pakāpi Apgaismības humanitātē: meiteņu tirdzniecība tiek kvalificēta kā “pretdabiska”, tātad tiek piesaistīta vēl viena Apgaismības ideoloģiskā kategorija – “daba”. Otrkārt, atšķirībā no Voltēra, fon Himzelis atsakās atzīt par svarīgu argumentu vecāku “bezcerīgo stāvokli”. Pēc viņa domām, vecāku rīcības motīvi nav nekāda “bezizeja”, bet gan tieksme pēc “ienesīguma” un “pašlabuma”.

Anglijā baku potēšana esot jau pazīstama lieta, raksta Himzelis, un tā sākot kļūt pazīstama un arī Francijā un Holandē, un atliekot cerēt, ka tai „būs lielāki panākumi ne tikai Vācijā, bet tā izplatīsies arī citās valstīs.”⁴³¹

Ar statistikas datu palīdzību pierādījis baku potēšanas noderīgumu, viņš retoriski jautā: „Vai tā [variolācija] – vēl ilgi būtu uzskatāma par Dieva izaicināšanu, par sodāmu iejaukšanos Viņa nodomos un par tādu pasākumu, kas izraisa riebumu? Vai cilvēkam nav atļauts izmantot jebkuru līdzekli, ja tā mērķis ir savas veselības un dzīvības saglabāšana? [...] Lai slavēti šādi centieni, ar kuru palīdzību cilvēks nekļūdīgi atklāj noteiktus līdzekļus tās vai citas slimības izdeldēšanai “.”⁴³²

Bez tam Himzelis detalizēti apraksta baku potēšanu specializētos hospitāļus, kā īpašu jauninājumu hospitāļos uzsverot ventilatorus, ar kuru palīdzību baku izgarojumi tiek izvadīti un gaiss atsvaidzināts.⁴³³

4. 2. 3. 8. Ūdeņu dziedniecības iestādes (kūrorti)

Dziedniecisko avotu apmeklēšana jau kopš seniem laikiem bija viens no galvenajiem ārzemju ceļojumu mērķiem. Ņemot vērā to, ka N. fon Himzeļa ceļojumu apraksts, acīmredzot, bijis domāts publicēšanai, viņš cenšas pēc iespējas detalizētāk aprakstīt visus apmeklētos avotus – arī tādēļ, lai ieinteresētu potenciālos lasītājus resp. kūrvieta apmeklētājus. Peldvietu raksturojumā arī iespējams saskatīt noteiktu sistēmu; tiek aprakstīti: 1) minerālūdeņu ķīmiskais sastāvs; 2) kādu slimību ārstēšanai tie kalpo (parasti slimību diapazons ir visai plašs); 3) kāda veida sabiedrība šeit pulcējas; 4) pakalpojumu cenas; 5) vai iestāde pārdzīvo uzplaukumu vai krīzi. Tā, piemēram:

“Sēra vannas sv. Džermano (*St. Germano*), netālu no Neapoles, lieto podagras, iekšēju čūlu un locekļu vājuma, kā arī galvas sāpju, nervu kaišu ārstēšanai, tās palīdz arī venēriskajās slimībās.”⁴³⁴

“Eksas minerālūdeņi satur alaunu; ūdenim ir sēra smaka, un tas iztek no avota karsts”.⁴³⁵

Šo minerālūdeņu izcilā iedarbība skar galvenokārt ilgstošās (*langwierige*) slimības; paralīzi, reimatismu un trīcēšanas gadījumus (*zitterhafte Zufälle*), aizcietējumus un hipohondriskās vainas. Ar labiem panākumiem šejienes ūdeņi tiek lietoti arī dažādos citos gadījumos, piem, melanholijas, *cocochimie?* un māgas vājuma ārstēšanai. Tos iesaka arī veciem un vājiem cilvēkiem, kā arī grūtniecēm. [...] Eksas kūrortam gan vairs nav tā slava, kāda tam bija kādreiz, kad šeit vienā vasarā ārstējās vairāk nekā 1000 personu. Tagad to skaits ir knapi 60; starp tām daudzas neauglīgas daiļā dzimuma pārstāves. Dažādas spēkus zaudējušas (*erschöpffte*) sievietes šeit arī cer – ja ne uz pilnīgu savu spēku atjaunošanu, uz ko tomēr ir maz cerību – tad vismaz uz nelielu stiprinājumu saviem novājinātajiem un fiziskai slodzei nespējīgajiem locekļiem”.⁴³⁶ Peldu viesis šeit gan neatrodot tās ērtības, ko Emsā (*Embs*), Švalbahā (*Schwalbach*) un citos Vācijas kūrortos. Tuvākajā ciemā bijušas arī labākas viesnīcas, bet pirms 20 gadiem pārciestā ugunsgrēka rezultātā tas nonācis sliktā stāvoklī – tikai pēdējā laikā šeit sākot celt jaunas un labākas mājas”.⁴³⁷

“Bāta (*Bath*) Anglijā, kas tagad tik ievērojama savu silto peldvietu dēļ, agrāk bija pavisam nožēlojams ciems, kurš tomēr kopš 30 gadiem ticis papildināts ar vairāk nekā 30 skaistām celtnēm. [...] Uz to, ka šejienes ūdeņi kā galveno sastāvdaļu satur dzelzi, norāda smaka un garša, kā arī mēģinājumi, kas ar to izdarīti. Ar [gallu ābolu?] (*Gall-Apple*) sajaukti, tie iegūst purpura nokrāsu, kas mainās no violetas līdz melnai.”⁴³⁸

Viena no galvenajām kūrvietu problēmām ir – kā uz to šajā gadījumā norāda Himzelis – ka vēlēšanās uzlabot veselību peldviesu vidū nepavisam nav dominējoša: “No pavasara līdz pat rudens sākumam šeit var sastapt kuplu sabiedrību no visdažādākajiem Anglijas apgabaliem, kā arī no Īrijas un Skotijas. Šajā lielajā tā saucamo peldu viesu skaitā es sastapu tikai dažus, kuri šeit bija ieradušies, lai atjaunotu savu veselību. Ne vannas ir tās, kas šejieni pievilina augstāko sabiedrību, bet gan jautra dzīve, teātra izrādes, koncerti, kāršu spēles un balles. Šī ir vieta, kur cilvēks nododas visām iespējamām baudām, un es neticu, ka jebkur citur Anglijā ļaudis var piekopt priecīgāku, saviesīgāku un patīkamāku dzīves veidu kā Bātā”.⁴³⁹

Minētos Himzeļa vērojumus apstiprina arī J. P. Villebrands: “Bet, tiklīdz pusdienu ir pagājusi, tūlīt liekas, it kā lielāko daļu sabiedrības būtu apbūrusi pēkšņa aizmiršanās. Gandrīz neviens vairs neatceras, ar kādu galveno mērķi viņš ieradies Pīrmontā, un kādi skumji stāvi viņam vēl pirms dažām stundām ir likuši nonākt pie atziņas, ka posts visus cilvēkus padara vienlīdzīgus. Daiļais dzimums ir nodarbināts ar to, lai pavairotu savu valdzinājumu; stiprais savukārt steidzas savus slimos un vājos

locekļus apkarināt ar apzeltītām un apsudrabotām galma uniformām (*Staatskleider*)”. [...] Lepnība, patmīlība, izvirtīgā mīla, alkas iegūt, pārmērīgā ēšana un dzeršana, pārlieku spēcīgās miesiskās dziņas, ar vienu vārdu sakot – ar visu to, kas sola ārstiem tālumā un Pirmontas iedzīvotājiem tuvumā priekšdienās jaunus ienākumu avotus, kūrvisi nodarbojas dienas otrajā pusē [...]”.⁴⁴⁰ Uz to norāda arī S. Bekere.⁴⁴¹

Bātas avoti “tiek izmantoti dažādu hronisku, īpaši paralītisko un reimatisko slimību, nervu, vājas māgas, kolīkas un lepras ārstēšanai. Ļoti slavēta šī peldvieta ir arī kā līdzeklis pret sieviešu neauglību, un uzturēšanās šeit dažus mēnešus daudzām sievietēm palīdz piepildīt viņu vēlēšanos, ja tās dzīvo nelaimīgā, neauglīgā laulībā.” “Tomēr”, – ironizē N. fon Himzelis – vai šādas pārmaiņas izsauc ūdeņi vai sabiedrība kūrvieta – to, protams, var dažādi saprast”.⁴⁴²

Sofija Bekere apraksta dienas režīmu Karlsbādē, akcentējot iestādes demokrātisko raksturu – to, ka slimības priekšā visu kārtu pārstāvji vienlīdzīgi: “Ap sešiem no rīta mēs jau esam pie avota un čakli baudām skaidro ūdeni prinču un zemnieku, priesteru un levītu sabiedrībā”⁴⁴³; arī Brikenavas kūrortā viesi bauda visas brīvības un apkalpošanu “bez etiķetes ievērošanas”.⁴⁴⁴ Pie tam lielajā kūrējā “katru vakaru tiek dejots. Mūzika sāk spēlēt pulksten sešos no rīta un turpinās līdz divpadsmitiem naktī.”⁴⁴⁵. Dienas režīms Brikenavā aprakstīts šādi: “Jau ap pieciem no rīta peldu viesi vieglā apģērbā parasti sapulcējas pie veselības avotiem, kuros ūdens ir ļoti auksts un garšīgs. Ap deviņiem dodas vannās. Tās katrs pieņem savā mājā. Dažas uz peldu sezonas laiku nolīgtas sievietes atnes ūdeni kubulos uz savas muguras un ielej to vieglās, ar audeklu pārsegtās vannās”.⁴⁴⁶

4. 3. Kultūra

4. 3. 1. Izglītība un zinātne

4. 3. 1. 1. Universitātes

No apskatāmajiem ceļotājiem Eiropas universitātes visvairāk apraksta Nikolauss fon Himzelis, kā arī Elīza fon der Reke un Heinrihs Frīdrihs fon Štorhs. N. Himzelis sīki un detalizēti raksturo apmeklētās universitātes, vispirms no mācībspēku viedokļa: “Utrehtas akadēmijā [visas univesitātes, izņemot Oksfordu un Kembridžu, Himzelis sauc par akadēmijām] strādā daudzi mācīti vīri. Prof. Veslings (*Wessling*) tiek godāts kā mācītākais (*der gelehrteste*) visā Utrechtā. Viņš ir slavens arī ar savu Sicīlijas Diodora izdevumu, kam pievienojis izcilus komentārus. Medicīnas facultātē par labāko speciālistu (*für den geschicktesten*) tiek uzskatīts prof. Osterdeiks (*Osterdeyk*), kuram arī ir plaša

prakse, kopā ar P. Vahendorfa (*Wachendorff*) kungu, kurš pazīstams arī kā labs botāniķis”.⁴⁴⁷ “Bāzeles akadēmija vienmēr ir lepojusies ar labi izglītotiem cilvēkiem: Bauhinuss^a, Cvingers^b, Bernoulli un citi ir padarījuši to slavenu. Arī tagad šeit strādā trīs Bernoulli – Daniels^c, Johans^d und Nicolauss^e, no kuriem pirmais savā laikā bija profesors Pēterburgā, un ir ārsts, otrs – matemātiķis un trešais, kurš vairāk kā pirms 20 gadiem Padujā ieņēma matemātikas pasniedzēja vietu, šeit māca tiesības.”⁴⁴⁸

Plaši tiek aprakstītas universitāšu bibliotēkas, naturāliju kabineti, laboratorijas. Tā, piemēram, Boloņas universitātē “īpašā istabā var iepazīties ar osteoloģiskajiem preparātiem, ko izgatavojuši daži prasmīgi mākslinieki, kuri ar sarkanu vasku izveidojuši skeletiem muskulatūru un tālāk turpina šādā pašā veidā ar krāsainu vasku gatavot *Splanchnologie* un tālāk neiroloģiju. [...]”⁴⁴⁹; “Ķīmiskajām demonstrācijām tagad apakšējā stāvā iekārtota plaša telpa, un skapjos atrodami visāda veida ķīmiskie un farmaceitiskie preparāti. Blakus esošā laboratorija ir gluži ērti iekārtota”⁴⁵⁰

Piecdesmit gadus vēlāk Boloņas universitāti apmeklēja arī Elīza fon der Reke, kura secina: “Institūta ēka, ko sauc *la Specula*, ir liela un mērķtiecīgi uzbūvēta. Tai ir skaista, gaiša zāle, bibliotēka, dažādas modeļu istabas un ļoti labs naturāliju kabinets, kas aizņem vairākas telpas” Īpaši viņu iespaido anatomiskās mulāžas: “Mēs apskatījām vaska preparātu kabinetu, kuros visprecīzākajā veidā attēlotas visas sadalīšanās pakāpes. Tos pēc Benedikta XIV pamudinājuma izgatavojis anatoms Herkules Lelli^f un viņa sieva Anna Mancolini. Pārsteigta es stāvēju šī ķermeņa mākslīgo audu priekšā. Cilvēka prātam nav aptverams, kā tik daudzveidīga un smalki samontēta mašīna bieži spēj darboties vairāk, nekā 90 gadus.” Tāpat viņa atzīmē, ka Kurzemes hercogs Pēteris, 1784. gadā ceļodams cauri Itālijai, ziedojis ievērojamu kapitālu jauno mākslinieku atbalstam.⁴⁵¹

Himzelis norāda, ka Oksfordas universitātes “dažādās koledžas un akadēmiskās celtnes, kuras piešķir šai pilsētai īpašu greznumu un skaistumu, vienlaicīgi izvirza to priekšgalā starp vairākām [citām] Eiropā.” Tiek sīki aprakstīts, ar ko katra koledža ievērojama – kurai visskaistākā kapela,

^a Bauhins, Johans (*Johann Bauhin*, latinizēta forma *Bauhinus*, 1541 – 1612) – šveiciešu ārsts un botāniķis

^b Cvingers, Frīdrihs (*Friedrich Zwinger*, 1707 – 1776), Bāzeles universitātes botānikas, anatomijas un teorētiskās medicīnas profesors

^c Bernoulli, Daniels (*Daniel Bernoulli*, 1700 – 1782), šveiciešu matemātiķis un fiziķis

^d Bernoulli, Johans (Johans II, *Johann II Bernoulli*, 1710 – 1790), iepriekšējā brālis, arī matemātiķis un fiziķis

^e Acīmredzot, šeit domāts Nikolauss I Bernoulli, (*Nicolaus I Bernoulli*, 1687 – 1759), abu iepriekšējo tēvocis, arī matemātiķis; pasniedza minētajā universitātē loģiku.

^f Nikolajs fon Himzelis piemin Džovanni Mancolini (*Giovanni Manzolini*, 1700 – 1755).

vislabākā bibliotēka, vislielākie un skaistākie dārzi, kādu slavenu vīru krūšutēli rotā pagalmus un galerijas utt.⁴⁵² Oksforda visādā ziņā ir priekšā Kembridžai – [...] koledžu skaits, akadēmisko līdzbiedru (*Mitgliedern*) un studentu skaits to izvirza priekšplānā [...]”⁴⁵³

Ženēvas akadēmijā pasniedz 12 profesori. Četri no viņiem pasniedz teoloģiju (*die Gottes-Gelehrtheit*) un trīs – jurisprudenci (*die Rechts-Gelehrsamkeit*). Pārējie nodarbojas ar matemātiku, fiziku, daiļajām zinātnēm un austrumu valodām.” Interesanti, ka medicīna (*Artzney-Wissenschaft*) šajā universitātē **netiek pasniegta** (*findet man hirselbst keine Anleitung*).⁴⁵⁴

Norādīts arī uz dažādiem vaļīgākiem studentu, īpaši, ārzemnieku, paradumiem: tā, piemēram, Lozannā “pastāvīgi uzturas daudzi angļi, kurus šeit **labprāt uzņem**, jo tie patērē daudz naudas (*da sie hirselbst vieles Geld verzehren*); šādam nolūkam tiem izdevības netrūkst, jo pilsētas iedzīvotāji gana daudz mīl dažādas izpriecas un kopā sanākšanas, tādēļ ārzemnieki šeit labprāt mēdz kādu laiku uzkavēties, īpaši ziemās ”.⁴⁵⁵ H. Štorhs to pašu raksta par Strasburgas universitāti: “Tikumu samaitāšanās un naudas izšķērdēšanas iespējas šeit ir lielākas, nekā Vācijas universitātēs [...]”⁴⁵⁶

Visi šeit minētie autori ir vienisprātis, ka Eiropas, īpaši Itālijas, vecās universitātes laikā no 18. gs. vidus līdz 19. gs. sākumam pārdzīvo pagrimumu. Nostalgiski E. fon der Reke to konstatē par Padujas universitāti.⁴⁵⁷

Uz šo pašu procesu jau 1754. gadā norāda N. fon Himzelis: “Akadēmijas Itālijā kopumā arvien vairāk pagrimst, kā Boloņā, Padujā etc.”⁴⁵⁸ Tas pats teikts par Ferāras universitāti, kura vairs nav “kādreizējā plaukumā”.⁴⁵⁹ Galvenais krīzes rādītājs ir studentu skaits: pēc Elīzas fon der Rekes datiem, “senajos laikos” Padujā tas sasniedzis 18 000^a; 17. gadsimta vidū noslīdējis uz 800, un „mūsdienās” uz 360 ”.⁴⁶⁰ (Himzelis 1750. gadu pirmajā pusē studentu skaitu uzrāda ap 400.⁴⁶¹

Ļoti panīkusi (*gar sehr verfällt*) ir arī Vīnes universitāte, un, “lai gan pirms neilga laika uzņemšanai medicīnas fakultātē radīti dažādi jauni priekšnoteikumi, tomēr ir grūti cerēt, ka [...] tam būs labas sekmes ”.⁴⁶²

“Upsalas universitāte kopš kāda laika ir samērā pagrimusi (*ziemlich abgenommen haben*), lai gan tā joprojām tiek biežāk apmeklēta nekā divas citas zviedru universitātes, Lunda un Abo. No medicīnas studentiem tagad šeit vēl uzturas apmēram 50.”⁴⁶³

Savukārt “kādreiz Tērbatā pastāvējusī universitāte, kurā izglītojušies ļoti daudzi augsti mācīti cilvēki, kas dara godu Vidzemei un Krievijai, sūrā likteņa dēļ, kas bijis jāpiedzīvo šai pilsētai, ir pilnīgi

^a Te, iespējams, ir drukas kļūda – jābūt 1800 – E. C.

pārtraukusi savu darbu ”.⁴⁶⁴ Uz Insbrukas universitātes panīkumu norāda arī Melhior Vīdavs – šejienes studentu skaits tikko sasniedzot 300.⁴⁶⁵

Heinrihs Štorhs, 1786. gadā aprakstot Štrasburgas universitāti, norāda, ka tā “mazākais – salīdzinājumā ar protestantiskajām vācu universitātēm – pārdzīvo agoniju. Daudzām fakultātēm, kā piemēram, kamerālzinību, trūkst profesūras; un medicīnas fakultāte, ar ko Strasburga reiz bija tik slavēta, ir zaudējusi savu spožumu līdz ar dažu lielu vīru aiziešanu ”.⁴⁶⁶

N. fon Himzelis pagrimuma cēloņus saskata pasniedzēju sastāva nomaiņā un citu universitāšu konkurencē. Tā, aprakstot Leidenes universitāti viņš norāda: “Šī akadēmija pēc Bērhāves^a un slavenā Vitriārija^b nāves ir neparasti panīkusi. [...] Studentu kopskaits tagad nav augstāks par 400 līdz 500, ja agrāk rēķināja pāri par 2000. [...] studenti ir pa lielākai daļai holandieši, bet šī mūzu mītne (*Musen Sitz*) kādreiz pulcināja svešas nācijas no tālām zemēm. Bez šaubām, Getingenas universitāte – īpaši medicīnas jomā – [...] ar neatkārtojamā Hallera^c lielo slavu, ko tik daudzi ārzemnieki lietojuši, ne mazā mērā sekmējusi Leidenes universitātes panīkumu”.⁴⁶⁷

Toties Lēvenas universitāte [...] ir kupli apmeklēta, un lielākā daļa nīderlandiešu studē šeit; tagad šeit uzturas ap 2 tūkstošiem studentu [...]. Tiesa gan, gandrīz puse no tiem pievērsusies teoloģijai.”⁴⁶⁸

Itālijā par labāko medicīnas ziņā tiek uzskatīta Pizas universitāte: “tajā pasniedz dažādi labi speciālisti, lai arī studentu skaits nav liels”; tā aizēnojuši Paduju un Boloņu.⁴⁶⁹

No minētajām ceļotāju piezīmēm izriet, ka 18. gs. otrajā pusē vairums līdz šim slaveno universitāšu (īpaši Itālijā) pārdzīvo krīzi, kas izpaužas kā studentu skaita samazināšanās. Tas ir saistīts ar universitāšu, kuras līdz šim bija kosmopoliskas, “nacionalizēšanos”.⁴⁷⁰ Mainījās arī studiju prioritātes – klasiskās filoloģijas un filozofijas vietā arvien lielāku nozīmi ieguva dabaszinātnes un medicīna.⁴⁷¹ „Sākot ar 18. gadsimta vidu, Itālijas universitātes arvien vairāk zaudēja savu pievilksanas spēku”.⁴⁷²

4. 3. 1. 2. Zinātne un tehnika

18. gadsimts dažkārt tiek dēvēts par “vienmuļo” periodu zinātnes vēsturē. Šis posms patiešām atrodas vidū starp 16. un 17. gs. “zinātnisko” un 18. gs. otrās puses un 19. gs. pirmās puses

^a Bērhāve, Hermanis (*Hermann Boerhaave* 1668 – 1738), Eiropas mēroga holandiešu botāniķis un ārsts.

^b Vitriariuss, Johans Jakobs (*Johann Jacob Vitriarius*, 1679 – 1745) – šveiciešu tiesību zinātnieks.

^c Albrehts fon Hallers, sk. piez. 80. lpp.

“industriālo” revolūciju. Tajā pašā laikā 18. gs. pirmajā pusē un vidū blakus tām parādībām zinātnes dzīvē, kas turpināja ārēji neuzkrītoši evolucionēt (pētniecības darbs, zinātniskās biedrības) risinājās arī tādas, kas iepriekšējam posmam bija mazāk raksturīgas. Tās bija: 1) zinātnes izveidošanās par modi – ar to, kaut vai kolekcionāru līmenī, aizrāvās nepārskatāms daudzums Eiropas “literātu” sabiedrības; 2) moderno filozofisko un dabaszinātnisko ideju – piemēram, ņūtonisma – popularizēšana – šādu pašu mērķi sev izvirzīja arī “Enciklopēdijas” izdevēji; 3) jauno (Apgaismības, deisma) ideju konflikts ar valdošo baznīcu ortodoksiju, cīņa pret māņticību un aizspriedumiem; 4) uzkrāto zināšanu sistematizācijas sākumi; 5) arvien spēcīgāk sevi pieteica dažādas sabiedrības attīstības teorijas (Ž. Ž. Ruso u.c.)

18. gadsimtam, lai arī tas nenesa sev līdz tik fundamentālus atklājumus kā N. Kopernika, G. Galileja vai Ī. ņūtona, tomēr bija savi nozīmīgi sasniegumi medicīnā (baku variolācija), bioloģijā (taksonomija); fizikā (magnētisma un elektrības iedarbības atklāšana), matemātikā (L. Eilera matemātiskās funkcijas un intergrālrēķinu pielietojums), ģeogrāfijā (Dž. Kuka ceļojumi) u.c.

N. fon Himzelis savos ceļojumos personiski iepazinās ar daudziem zinātniekiem, to vidū – arī ar dažām Eiropas mēroga slavenībām. Vēl lielāku skaitu zinātnieku viņš piemin garāmejojot. Tiesa, ne visi tie ir vienādi nozīmīgi; daudzi zinātnieki pieminēti vairāk savu kolekciju dēļ (J. F. Gronoviuss, Ž. F. Alamāns, P. Mušenbrēks, J. Gesners, arī K. Linnejs u. c.) Himzelis cenšas iepazīties galvenokārt ar dabaszinātniekiem (jo īpaši ar tādiem, kuri interesējas par dabas vēsturi), mediķiem, fiziķiem, matemātiķiem, mehāniķiem, filologiem, vēsturniekiem. Gandrīz nemaz nav pieminēti filozofi (izņemot Ž. Ž. Ruso), politologi vai ekonomikas speciālisti, tomēr iespēja iepazīties ar tiem bija, jo autors ceļoja cauri Francijai un vēl dažām valstīm, kur tajā laikā dzīvoja šie zinātnieki.

Raksturīgi, ka Himzelis profesionālos zinātniekus nenodala no amatieriem, teorētiķus no vienkāršiem kolekcionāriem (lai gan arī dzīvē šīs kategorijas toreiz ne vienmēr bija nošķirtas). Viņaprāt, pietika cilvēkam tulkot vai izdot grāmatu, lai viņš jau tiktu uzskatīts par zinātnieku. Liela daļa no pieminētajiem nodarbojas ar senatnes pētniecību (*Aelterthümer*), jo sevišķi Neapolē (1738. g. sākās izrakumi Herkulānā, 1748. – Pompejos). Liela daļa Neapoles zinātnieku-amatieru aizraujas ar arheoloģiju: “Monsinjors Baijardi^a, prelāts, kurš izdevis jau 2 daļas no grāmatas par Herkulānā atklātajām senlietām [...], strādā pie šī apjomīgā darba turpinājuma, kas tiek izdots uz karaļa rēķina, un [...] saņem arī ikgadēju pensiju no karaļa. Nav gan ticams, ka šis darbs jebkad tiks nobeigts, jo vairāk

^a Baijardi, O. A. (*Ottavio Antonio Bayardi*, 1694 – 1764).

tāpēc, ka šis mācītais prelāts savos 60 gados ir vājš un slimīgs.”⁴⁷³

“Tēvs Džuzepe Marija Pankraci^a, kāds izglītots teātrietis, gatavo skaistu Sicīlijas senlietu izdevumu, no kura jau 2 daļas ar vara gravīrām ir iznākušas ar nosaukumu *Antichita Siciliane spiegate*. Pankraci tēvs pats veicis ceļojumu uz Sicīliju, un tur licis katru senlietu uzzīmēt [...]”.⁴⁷⁴

Šeit tomēr netrūkst arī fizikas un matemātikas cienītāju, lai arī viņi nesaņem nekādu atbalstu:

“Princis de Sensevērs (*St. Severe*) ir mācīts kungs, kurš daudz laika velta fizikāliem eksperimentiem [...] Viņš sarakstās ar daudziem zinātniekiem, jo īpaši Francijā”⁴⁷⁵ ; “Sinjora *Matriangiola Adringhelli*,^b neprecējusies jauna sieviete, kādus 20 gadus veca, kura jau kopš jaunības sevi ar īpašu centību veltījusi fizikai un dabas vēsturei, kā arī daiļajām zinātnēm, [...] nesen kļuvusi pazīstama ar Sovāža de Mopeljē kunga darba *Hilmastatic des Hales*^c izdevušos tulkojumu itāliešu valodā [...] Tagad viņa ķērusies pie cita šī paša autora darba tulkojuma. Ir tikai ļoti žēl, ka šai apdāvinātajai jaunavai ir slikta veselība, kāpēc viņai bieži savu darbu nākas pārtraukt. Viņas līdzekļi nav pietiekoši, lai apgādātu sevi ar nepieciešamajām grāmatām savas izziņas kāres tālākai attīstīšanai. Viņa gan ir bieži mēģinājusi saistīt ievērojamu un galmā labi ieredzētu cilvēku uzmanību ar dzejām un līdzīgiem piemīļīgiem sīkumiem, lai ar to rekomendācijām iegūtu no karaļa kādu materiālu atbalstu savu nodarbību turpināšanai. Tas ir bijis veltīgi. **Zinātni šeit pazīst ļoti maz, un tādēļ arī neizrāda tai nekādu cieņu.** Francijā vai kādā citā zemē, izņemot Itāliju, pat daudz mazāki daiļā dzimuma centieni tiktu veicināti ar bagātīgu atalgojumu.”⁴⁷⁶

Enciklopēdiska zinātnieka piemērs ir Eiropā pazīstamais, Veronā dzīvojošais Scipio Mafeji^d, kurš piesaista Himzeļa interesi arī kā kolekcionārs: “Es pie savām priecīgākajām stundām pieskaitu tās, ko pavadīju pie šā patīkamā un laipnā vīra, no kura zinātniskā pasaule ieguvusi dažādus noderīgus darbus,

^a Pankraci, Dž. M. (*Guiseppe Maria Pancrazi*, + 1764).

^b Šeit neprecizitāte: pareizais zinātnieces vārds ir Marija Andžela Ardingelli (*Maria Angela Ardinghelli*, 1730–1825), itāļu matemātiķe, fiziķe, tulkotāja un dzejniece. Dzimusi dižciltīgā ģimenē, mācījusi pie fiziķa Pjetro Della Torres (*Pietro Della Torre*) un matemātiķa Vito Karavelli (*Vitto Caravelli*). Piederēja Tarsijas prinča intelektuālajam pulciņam, kas aizrāvās ar Ņūtona eksperimentālo fiziku un elektrības pētījumiem. Tulkojusi angļu fiziķa Stefena Heila (*Stephen Hales*, 1677 – 1761) galvenos darbus.

^c Šeit vēl viena neprecizitāte: Sovāžs de Mopeljē, pilnā vārdā Buasjē de Sovāžs de Lakruā, Fransuā (*François Boissier de Sauvages de Lacroix Sauvages de Montpellier*, 1706 – 1767), franču ārsts un botāniķis, kura grāmata “*Hilmastatique, ou la Statique des animaux* [...] par M. Étienne Hales” [...] Genēve, 1744 šeit minēta, ir vienīgi Stefana Heila darba **tulkotājs** franču valodā. Tātad M. A. Ardingelli, kura, acīmredzot, angļu valodu nepārvaldīja, tulkojusi itāļu valodā no franču tulkojuma.

^d Mafei, F. S. (*Francesco Scipione Maffei*, 1675 – 1755), itāļu rakstnieks un mākslas vēsturnieks.

kas blakus viņa izdotajai “*Verona illustrata*” [...]”^a; “Pie minētā Mafeji var atrast ne tikai dažādu senlietu, bet arī lielu pārakmeņojumu krājumu, kas atrasti Veronas apkaimē.”⁴⁷⁷

Pēc Himzeļa domām, viens no ievērojamākajiem zinātnes centriem Eiropā ir Boloņas universitāte – galvenokārt tāpēc, ka tur radīta spēcīga zinātniskā bāze – fizikas un matemātikas kabineti ar moderniem instrumentiem, bagāta bibliotēka u.c. Arī anatomikums (*das Theatrum anatomicum*) “kopš kāda laika ir atjaunots”.⁴⁷⁸ Tomēr slavenu zinātnieku šeit ir mazāk, nekā agrāk. Starp medicīnas pasniedzējiem “īpaši slavens ir doktors Bekarijs (*Beccary*), un viņa stiprā puse ir gan vispārējā prakse, gan jo īpaši ķīmija. Savu dziļo zināšanu dēļ viņš iesaukts par Itālijas Bērhāvi.”⁴⁷⁹ Bez tam Boloņā “pašai dziedzīgi” darbojas arī dabas pētnieku biedrība: “Nauda, ko piešķir šā fonda (*Stiftung*) atbalstam, ir visai maza: tomēr daudzi zinātnes mīļotāji tai nododas bez atlīdzības [...]”.⁴⁸⁰

Boloņā Himzelim ir iespēja tikties un sarunāties ar visā Eiropā slavenu zinātnieci Lauru Bassi^b “kura savā divdesmitajā dzīves gadā ieguvusi doktora grādu, un tagad jau 21 gadu ir Boloņas institūta (*del Instituto di Bologna*) zinātniskās biedrības locekle. Viņa lasa lekcijas fizikā un matemātikā un bauda vispārēju atzinību, tiklab sava priekšnesuma pamatīguma, kā skaidrības un uzskatāmības ziņā [...]”.⁴⁸¹

Par tikšanos Himzelis stāsta: “Katru reizi šī izglītotā dāma mani uzņēma ar lielu sirsnību. Pirmajā apmeklējuma reizē man bija diezgan ko nopulēties, lai saprastu smieklīgos izteicienus, ar kuriem itāļu valoda ir tik bagāta. Drīz vien viņa mani uzaicināja turpināt sarunu latīņu, franču, angļu vai arī kādā citā valodā, kam es dotu priekšroku. Mēs izvēlējamies pārmaiņus te franču, te angļu valodu. Saruna drīz vien nonāca pie elektrības, jo neilgi atpakaļ ar profesoru Rihtmani^c Pēterburgā bija noticis bēdīgais atgadījums, kad, mēģinot pārvarēt elektrisko matēriju negaisa laikā, viņš zaudēja dzīvību. Mēs pārrunājam šo notikumu jo vairāk tāpēc, ka tas bija noticis tik negaidīti, un es piekritu šai mācītajai sievietei, ka Rihmaņa eksperimentā pietrūka nepieciešamo piesardzības pasākumu, un negaiss bija

^a Seko veselās rindas darbu uzskaitījums itāļu val.

^b Himzelis jauc zinātnieces vārdu ar uzvārdu (viņš raksta “*Bassa Lauri*”), lai gan pareizi ir Laura Bassi (*Laura Maria Caterina Bassi*, 1711 – 1778). L. Bassi bija pirmā sieviete Eiropā, kurai tika oficiāli atļauts pasniegt universitātē. Anatomijas zinātņu doktores grādu viņa ieguva 21 gada vecumā. L. Bassi aktīvi izplatīja Ņūtona fizikas un dabas filozofijas idejas Itālijā.

^c Patiesībā: Rihmanis, G. V. (*Georg Wilhelm Richmann*, 1711 – 1753), vācbaltu cilmes krievu fiziķis (dzimis Pērnavā). Viens no pirmajiem zinātniekiem Krievijā, kurš (sadarbībā ar M. Lomonosovu) pētīja elektrību atmosfērā u. c. ar elektrisko strāvu saistītas problēmas. 1753. 26. 07. (6. 08. pēc j. st.), mēģinot iegūt elektrisko lādiņu no negaisa mākoņa, viņu nospēra zibens.

tuvāk, nekā zinātnieks to uzskatīja. Abatu Nollē kungu^a viņa nevarēja nepieminēt bez kritikas.”⁴⁸²

Himzeli ieinteresē elektrības iegūšanas iespēja un vēl jo vairāk – tās izmantošana dažādu slimību, īpaši paralīzes, ārstēšanā. Samērā nesen – 1752. g. 15. jūnijā Bendžaminam Franklinam bija izdevies iegūt elektrisko strāvu no negaisa mākoņa, bet jau dažus gadus vēlāk notiek mēģinājumi pielietot elektrību medicīnā – kā liecina Himzelis, “lieliska elektrības iedarbība ir novērota” Monpeljē (Francijā), Itālijā un “jo sevišķi” Vācijā.⁴⁸³ Boloņā ar šādiem eksperimentiem jo sevišķi aizraujas Lauras Bassi dzīvesbiedrs medicīnas profesors Dž. Verati, Turīnā – Džovanni Bekaria.^b Ceļojot cauri Kēnigsbergai, Himzelis asistē prof. Jeskes eksperimentos.⁴⁸⁴

Galvenais Franklina un viņa piekritēju oponents ir jau pieminētais abats (Ž. A.) Nollē, kopš 1734 Londonas Karaliskās Zinātņu biedrības (*Royal Society*) loceklis un pirmais Parīzes universitātes profesors eksperimentālajā fizikā; elektrību viņš uzskata par “šķidrumu”, kas spējīgs iespieties dzīvajos organismos; Ž. A. Nollē ir nopelni osmozes (difūzijas procesa paveids) atklāšanā. Raksturojot minēto zinātnieku, izpaužas interesanti Himzeļa uzskati par zinātnieka ētiku:

“Nevar noliegt, ka abatam Nollē kungam ir daudz nopelnu; tikai bieži viņš ir ļoti ietiepīgs (*eigensinnig*), un pārāk stingrs savos apgalvojumos (*zu hart in Behauptung seiner Meynungen*), arī tad, ja viņam ir iespēja pārliecināties par to nepareizību; bet zinātnieks gan nenieka nezaudē no savas slavas, ja viņš – īpaši dabaszinātniskās lietās (kas prasa tik lielu uzmanību, un kur vieglāk par vieglu iespējams izdarīt kļūdainus un pārsteidzīgus secinājumus) – paņem atpakaļ izteikumus, kurus ir atzinis par nepareiziem. Gluži pretēji – šāda zinātnieka slava vairojas.”⁴⁸⁵

Himzeli interesē atklājumi arī citās fizikas nozarēs: tā, piemēram, viņš piemin prof. Alamāna^c (*Allamand*) eksperimentu ar “lielisko angļu prizmu”, ar kuras palīdzību iespējams septiņu krāsu starus sakopot vienā.⁴⁸⁶ Viņš sarakstās ar ievērojamiem tālaika zinātniekiem – ar šveiciešu filologu Johanu Jakobu Bodmeru^d⁴⁸⁷, ar biologu un ķīmiķi, Londonas Karaliskās Zinātņu biedrības loekli Džonu

^a Nollē, Žans Antuāns (*Jean-Antoine Nollet*, 1700 – 1770), franču garīdznieks un fiziķis; pazīstams arī kā abats Nollē. Apkaroja B. Franklina u.c. uzskatus jautājumā par elektrības rašanās dabiskajiem cēloņiem.

^b Bekaria, Džovanni Batista (*Johann Baptista Beccaria*, (1716 – 1781), ievērojams itāļu ārsts un dabaszinātnieks, pazīstams g. k. eksperimentu dēļ ar elektrību. Daudz darījis B. Franklina (*Benjamin Francklin*) atziņu izplatīšanā elektrības pētniecībā.

^c Alamāns, Žans Nikolā Sebastjēns (*Allamand, Jean-Nicolas-Sébastien*, 1716 (1713?) – 1787) – šveiciešu-holandiešu matemātiķis un dabas filozofs.

^d Bodmers, Johans Jakobs (*Johann Jakob Bodmer*, 1698 – 1783), vācu-šveiciešu dzejnieks un literatūras kritiķis.

Albertu Šlosseru^a.⁴⁸⁸

Bernē viņš tiekas ar savu kādreizējo profesoru un labvēli Albrehtu fon Halleru⁴⁸⁹; Leidenē viņam uzturēšanās laiku „padara īsāku” atkalredzēšanās ar studiju biedriem un profesoriem – “lielajiem dziedniekiem” (*Heylkundigen*) un dabas pētniekiem, “kurus es agrāk šeit godāju kā savus skolotājus, un vēlāk praksē tik daudz mācījos no viņu grāmatām un darbiem”.⁴⁹⁰

Himzelis apmeklē arī Cīrihes Zinātnisko biedrību, kura nodarbojas ar dabas vēstures pētniecību. Tomēr tai līdz šim vēl trūkst noteikta fonda, un visiem tās biedriem (*die sãmmpl. Mittlgieder*), ir jāiemaksā zināma summa biedrības uzturēšanai. J. J. Bodmers, J. J. Breitingers un citi cīrihieši “kļuvuši pasaulē pazīstami ar saviem pētījumiem vācu valodā, un viņu darbi un ieguldījums tiem nesīs daudz vairāk goda, nekā vāciešiem”.⁴⁹¹

Cīrihes botāniskais dārzs ir ierīkots pēc Linneja sistēmas, un to pārzina profesors Gesners^b. ”Šis ļoti izglītotais, patīkamais un izpalīdzīgais vīrs, neapšaubāmi, ir viens no lielākajiem zinātniekiem, kas šodien grezno Šveici – un cīrihieši var lepoties, ka tik krietns vīrs ir viņu pilsētas pilsonis.”⁴⁹²

1756. g. augusta sākumā Himzelis Upsalā ciemojas pie Kārļa Linneja, par kuru viņš izsakās, ka tas “neapstrīdami botānikā ir lielākais zinātnieks, kādu Eiropa pazīst. Viņš novedis līdz augstam pilnības līmenim ne tikai botāniku – arī daudzas citas dabas vēstures nozares attīstījušās, pateicoties viņam. Linnejam [...] tāpēc, ka viņš kļuvis tik noderīgs tēvzemei, piešķirts Ziemeļu zvaigznes bruņinieka ordenis.”⁴⁹³ “Patīkamā un pamācošā veidā”, sarunājoties par botāniku, fiziku un dažiem praktiskiem jautājumiem, viņš pie Linneja pavada pavisam vairākas dienas.⁴⁹⁴ Zviedru zinātnieks izrāda viņam savas augu, dzīvnieku un minerālu kolekcijas, botānisko dārzu un šķīroties uzdāvina vairākas savas grāmatas (disputus).⁴⁹⁵ Savā dienasgrāmatā Himzelis blakus Laurai Bassi un Marijai Andželai Ardingelli piemin arī vairākas citas sievietes-zinātnieces, visvairāk Itālijā, gan atzīmēdams, ka “kādreiz šī zeme bija bagātāka ar mācītām skaistulēm, nekā šodien.”⁴⁹⁶ Tā Venēcijā dzīvo sinjora Emi (*Emi*), kas ir ļoti kompetenta matemātikā [...] – “Sinjora Sartoria (*Sartoria*), kura uzturas kādā klosterī Venēcijā, ir izdevusi dažus svēto dzīves aprakstus un sinjora Bergalli (*Bergalli*), arī turpat Venēcijā, ir pārtulkojusi Terenciju^c itāļu vārsnās un izdevusi vienu no skaistākajiem dzejoļu

^a Šlosers, Džons, Alberts (*John Albert Schlosser*, 1698 – 1769), holandiešu dabas pētnieks un medicīnas doktors; viņam piederēja bagāta dabas vēstures priekšmetu kolekcija. Žurnālā “*The Philosophical Transactions of Royal Society*” publicēja rakstus par retām dzīvnieku sugām un medicīniskiem jautājumiem. Viņa vārdā nosaukta jūras hordaiņu (zooīdu) *ascidiacea* kārta *botryllus schlosseri*.

^b Gesners, Johans (*Johann Gessner*, 1709 – 1790), šveiciešu matemātiķis un dabaszinātnieks.

^c Terencijs (pilnā vārdā Marks Terencijs Varrons, *Marcus Terentius Varro*, 116 – 27 pr. Kr., romiešu dzejnieks.

krājumiem, kādu jebkad sacerējusi daiļā dzimuma pārstāve. [...] Milānā sinjora Anjesi^a (*Agnesi*) pirms vairāk nekā 5 gadiem izdevusi matemātisku darbu 4 sējumos, kuru veltījusi Parīzes Akadēmijai [...] Neapolē arī ir talantīga dzejniece, sinjora Morelli (*Morelli*).⁴⁹⁷ Savam dzimumam godu dara arī slavenā marķīze Šatelē”.^{b 498}

M. J. Borhs Palermo piemin „ārkārtējas izglītības brīnumu” – kāda advokāta meitu Annu Amāliju Džentili (*Anna Amalia Gentile*), kuras zināšanas 18 gadu vecumā „ir pilnīgi neparastas. Viņa ir īsta meistare mūzikā, dziedāšanā, poēzijā^c utt. Viņa iztulkojusi Voltēra kunga „Mariannu” un padarījusi pazīstamu savu vārdu ar vairākiem pašas sacerējumiem. Šī jaunā sieviete ir prinča di Kampo audzēkne, kurš uzņēmis rūpes par viņas audzināšanu un palīdzējis izveidot viņas talantu”.⁴⁹⁹ Borhs norāda arī uz to, ka zinātnieki tomēr ļoti atkarīgi no mecenātisma un zinātnei netiek izradīta pienācīgā cieņa: “Tās nozares, kuras dižciltīgie **ņem savā protekcijā**, vai arī ar kurām **tie paši nodarbojas**, uzplaukst, visas pārējās, kuras neatrod sev piekritējus, tiek lielā **mērā pamestas novārtā**. Tādēļ sastopami izcili mūziķi, dziedātāji, gleznotāji, zeltkaļi, juvelieri, tēlnieki utt., turpretī fizika, ķīmija, botānika, astronomija un medicīna tiek tikko pamanītas un slikti piekoptas”. Tas, ka „eksperimentālā fizika ir ļoti atstāta novārtā”, novedot pie iespējas „izteikt **visabsurdākos apgalvojumus**, nesaņemot ne mazāko atspēkojumu; un nereti šie izteikumi, kas runā pretim veselajam saprātam un fizikas pamatlikumiem, tiek publiski aizstāvēti lekciju zālēs. Sākumā es uzskatīju par savu pienākumu pierādīt šādu uzskatu nepareizību, tomēr drīz vien sapratu, ka gudrāk tomēr ir klusēt [...]”.⁵⁰⁰ Tālāk autors min dažu šādu „absurdo apgalvojumu” piemērus: “Starp citiem smieklīgiem apgalvojumiem, kādi jebkad dzirdēti, es vēl atceros sekojošos: 1. Ka [strāvas] vadītāja izolācija elektriskajās mašīnās neesot nepieciešama; 2. Esot neiespējami pilnībā uzlādēt vadītāju, kad tas esot uz vislabāko uzlādēts; 3. Ka Amerikā neesot iespējams pērkons, jo tur esot pārāk daudz vulkānu, kuri pievelkot no gaisa visas tur esošās ugunīgās daļiņas; 4. Ka Etnas postošo spēku varot viegli neitralizēt, izrokot kanālu no vulkāna krātera uz jūru [utt.] [...]”.⁵⁰¹ Bez tam Borhs piemin arī kādu citu likumsakarību Itālijas sīkvalstu zinātnē: „Ir

^a Anjezi, Marija Gaetana (*Maria Gaetana Agnesi* (1718 – 1799) – itāļu matemātiķe un filozofe.

^b Šatelē, Emīlija de, pilnā vārdā Gabriēla Emīlija Le Toneljē de Breteija (*Gabrielle Émilie Le Tonnelier de Breteuil, marquise du Châtelet*, 1706 – 1749), franču matemātiķe un fiziķe, viena no Franču Apgaismības pārstāvēm zinātnē. Viņas galvenais nopelns ir I. Ņūtona darba *Principia Mathematica* pārtulkošana franču valodā un komentāru uzrakstīšana. Šis tulkojums nav zaudējis savu nozīmi līdz mūsdienām.

^c Ir ziņas, ka viņa pārtulkojusi, resp. atdzejojusi itāļu valodā kādu M. J. fon der Borha Sicīlijai veltītu odu, kas publicēta 1777. g. (izdevums nav atrasts). – Taimiņa, A. Varakļānu grāfa Mihaēla Johana fon der Borha Sicīlijas ceļojums (1776) un tā atspoguļojums grāmatniecībā. LU Akadēmiskā bibliotēka, 2011. 25. oktobris – www.slideshare.net/nacionalaidentitate/borch-siciliana-latvkongress1, 33. kadrs.

pārsteidzoši, cik daudzus izglītotos vīrus Itālija var uzrādīt, un kāds īstu zinātnieku trūkums, neraugoties uz to, valda šeit it visur”.⁵⁰² Viņš saskata divus galvenos cēloņus šai parādībai: „Dižciltīgie, tāpat kā pilsoņi, karavīri, garīdznieki, katrs Itālijā velta savus pirmos jaunības gadus zinātnēm; tomēr, trūkstot pamudinājumam, drīz vien visas citas zināšanas tiek pakļautas vispārējai un izprātotai (*ausgeklugelten*) politikai. Zināmā mērā vainīgs ir arī klimats: nesamērīgais karstums, neveselīgais gaiss [...] padara nervus miegainus, atslābina šķiedras un novājina animālās funkcijas, kam uz morālajām ir tik noteicoša ietekme.”⁵⁰³

Sofija Bekere un Elīza fon der Reke Hamburgā apmeklēja profesora Kirkhofa eksperimentālās fizikas kabinetu. Sofijas aprakstā šo izmēģinājumu vērošana pat tiek pielīdzināta reliģiskam pārdzīvojumam: “Visas viņa [prof. Kirkhofa] mašīnas izgatavotas Anglijā un izstrādātas tik rūpīgi, ka izraisa izbrīnu. Mazākais, ko viņš mums šodien varēja parādīt, bija gaisa izplešanās un spiediena iedarbība, jaunizgudrota mašīna, kas mēra polāro augstumu, cilvēka acs mehānikas attēlojums un dažas elektricitātes iedarbības, ciktāl tās tiek lietotas medicīnā [...] O, cik valdzinoša ir nodarbošanās ar Dieva brīnumiem! Tai būtu jābūt bērna pirmajam dievkalpojumam!”⁵⁰⁴

Heinrihs fon Štorhs savās ceļojumu piezīmēs 1786. g. savukārt apliecina dažādu zinātnisko biedrību masveidīgumu Parīzē, (to skaits ir “neizsakāmi liels”). Vislielāko interesi viņa aprakstā piesaista dažas kritiskas piezīmes. Atzinīgi vērtējot publisko lasāmbibliotēku pastāvēšanu, kuras “zinātnei sniedz reālu palīdzību, un literātam aiztaupa dārgo privātās bibliotēkas vākšanu”, Štorhs tūlīt piebilst, ka, neskatoties uz milzīgo žurnālu un brošūru pārpilnību, kas varētu liecināt par īstu zinātnisko bagātību – “tie pa lielākai daļai ir periodiskie izdevumi, ko piepilda nožēlojami sīkumi (*Kleinigkeiten*), un tikai ļoti nedaudzi satur tīri zinātnisku informāciju. Kritisko žurnālu ir daudz, tomēr vērtīgi starp tiem ir retie; Francijā vēl joprojām nepastāv tāda apjoma vai ievirzes izdevums kā “*Allgemeine deutsche Bibliothek*””.⁵⁰⁵ Vēl viena kritiska piezīme adresēta zinātnisko sēžu auditorijai. Šoreiz Štorhs piktojas par zinātnisko interešu pamošanās daiļā dzimuma vidū:

“Man bija tas prieks piedalīties kādā atklātā sēdē. [...] Cik pārsteigts es biju, kad ienācu zālē un ieraudzīju vairāk sieviešu, nekā vīriešu kārtas klausītāju. Dāmas zinātniskā sapulcē! Šādai nekārtībai, kā to patiešām var nosaukt, ir tāda veida kaitīgas sekas, ka nopietnās, pārdomātās, zinātniskās uzstāšanās kļūst aizvien retākas, jo katrs referents nopūlas iegūt piekrišanu pie skaistulēm, kuru spriedumam ir liela nozīme, un kas, dabiski, ir panākama ar vieglu, skaisti uzrakstītu un skaisti nodeklamētu uzstāšanos. Kad kāds uzstājas ar nopietnu zinātnisku traktātu, tad lielā puse klausītāju drīz vien sāk žāvāties, un visi zina, cik lipīgas ir žāvas. Priekšlasījumam tiek izrādīts maz uzmanības, un,

kad nopelniem bagātais vīrs beidz savu uzstāšanos, tad daži šķidri aplausi rāda, ka tikai nedaudzi ir spējuši to novērtēt, un pat tie tik tikko uzdrošinās runāt pretī skaistās publikas gaumei. – No piecpadsmit ziņojumiem, kas todien tika nolasīti, ne mazāk kā astoņi nebija nekas vairāk, kā poētiski nieki, kas spētu piesaistīt uzmanību, augstākais, kādā mūzu almanahā, bet ne zinātniskā biedrībā.”⁵⁰⁶ Bez tam Štorha grāmatā palaikam pavīd arī polemika – piemēram, aizstāvēdams vācu nacionālo literatūru, viņš asi uzbrūk franču literatūras kritiķiem, kuri “svešu nāciju darbus nelasa, bet tomēr tos vērtē”. Šāda pavirša attieksme novedot līdz kurioziem, kad “zellis, kas nespēj norakstīt divas rindiņas garu vācu grāmatas nosaukumu, neielaidams tajā divdesmit šausmīgas gramatiskas kļūdas^a, veselu lapušu garumā spriedelē par tās saturu.”⁵⁰⁷

Zinātnes attīstība ir cieši saistīta ar praksi – tehnikas un dažādu tehnoloģiju attīstību; tādēļ ceļotāju interese bija pievērsta tām jo īpaši. Daži pat vispār devās ceļojumos uz ārzemēm – sevišķi uz Angliju – vienīgi tādēļ, lai iepazītos ar jaunākajiem sasniegumiem tehnikā. Pastāv pat īpašs jēdziens – “tehnoloģiskie ceļojumi”⁵⁰⁸, kas visvairāk saistās ar laiku no 1770. gadu vidus līdz 1790. gadu sākumam.

Tomēr arī jau apmēram divdesmit gadus agrāk interesi par tehniskajiem sasniegumiem izrādīja N. fon Himzelis, īpaši Zviedrijas apmeklējuma laikā. Viņš piemin neilgu laiku atpakaļ mirušo “prasmīgo” zviedru mehāniķi Polhemu^b, kam piemitušas “izcilas zināšanas mehānikā, hidraulikā un hidrostatikā”, analizē un atzīst par izcilu viņa projektēto kanālu sistēmu, kas savienotu lielos Dienvidzviedrijas ezerus un nodrošinātu iekšzemes satiksmi starp Zviedrijas ziemeļrietumu un dienvidrietumu piekrastēm.⁵⁰⁹ (Šāda kanālu sistēma pēc Polhema projekta patiešām tika izveidota, bet tikai gandrīz astoņdesmit gadus vēlāk – 1832. gadā.) Himzelis apraksta arī dažādas kalnrūpniecības un metālkausēšanas ierīces un tehnoloģijas Zviedrijā, parādīdams ārsta profesijai neparastu tehnisko erudīciju un izpratni.⁵¹⁰

Arī Elīza fon der Reke 1804. gadā Minhenē ievērojusi dažus tehniskus izgudrojumus, kas nav sastopami citur, piemēram, svētdienas skolas skolēnu izgatavotu kuļmašīnas modeli, kuru, pēc viņas domām, “sekmīgi varētu ieviest katrā saimniecībā, kurā pietrūkst darba roku”.⁵¹¹ Tomēr vēl lielākā nozīme ir litogrāfijas tehnikas atklāšanai, ko 1796. g. veica Aloīzs Zenefelders (*Alois Senefelder*, 1771 – 1834). E. fon der Reki izbrīna „kvalitāte un ātrums, ar kādu tiek nodrukāti nepieciešamie zīmējumi un

^a Štorhs min kļedzošus šāda analfabētisma piemērus [Storch., S. 228 – 229]

^b Polhems (arī Polheims, Polhelms), Kristofers (*Christopher Pohlhem*, 1661 – 1751), zviedru izgudrotājs.

rokraksti ”. ⁵¹² Līdzīgā kārtā Kurzemes dzejnieci sajūsmina “drosmīgais pasākums”, kad Zalcburgas klintīs tiek izkalts tunelis ⁵¹³, vai kad Alpos izlauzts ceļš no Gollingas līdz Verfenai. ⁵¹⁴

Neskatoties uz visu savu dažādību, vācbaltu ceļotāju piezīmes par zinātnes un tehnoloģiju attīstību Rietumeiropā tomēr ļauj izdarīt atsevišķus secinājumus. Vispirms tās apstiprina zinātnes amatierisma izplatību, kas izpaudās gan individuālo entuziastu, gan dažādu zinātnisku organizāciju darbībā. Otrkārt, tajās pieminēta Ņūtona ideju popularizācija, tulkojot viņa darbus citās valodās (L. Bassi, M. A. Ardingelli, marķīze de Šatelē). Trešā atziņa – zinātniskās aktivitātes no valsts puses tiek atbalstītas ļoti reti. Atsevišķi izceļamas N. fon Himzeļa piezīmes, kas ļauj viņu raksturot kā personību ar daudzpusīgām interesēm, pie tam tādu, kuru saista visjaunākie, modernākie atklājumi zinātnē un tehnikā. To apliecina gan viņa atzinība B. Franklina elektrības teorijai, gan sarakste ar Londonas un citu pilsētu Karalisko zinību biedrību locekļiem, gan pastāvīgā iepazīšanās ar jaunākajiem izdevumiem dabaszinātnēs. Minētie avoti arī uzrāda ievērojamu apskatāmo autoru intereses pārsvaru eksaktajās un zinātnēs un tehnikā (jo īpaši tas sakāms par eksperimentiem) salīdzinājumā ar sabiedriskajām zinātnēm.

4. 3. 1. 3. Kolekcijas

Gan N. fon Himzeļa ārsta profesija un interese par dabaszinātnēm, resp., dabas vēsturi, gan viņa ceļojumu aprakstam piemītošais enciklopēdiskais raksturs noteica nozīmīgo vietu, kāda ierādīta dažādu kolekciju raksturojumam. To ir tik milzīgi daudz, ka tās grūti uztveramas, vēl jo vairāk – aprakstāmas, tādēļ lietderīgi kolekcijas sadalīt grupās, lai pēc tam sniegtu kaut vai īsu pārskatu par katru no tām. Pēc to īpašnieka kolekcijas var iedalīt: a) amatieru; b) profesionāļu; c) valdnieku resp. valstu; d) dažādu zinātnisku organizāciju (universitāšu, zinātņu akadēmiju, zinātnisko biedrību) kolekcijās. Pēc satura: a) dabaszinātniskās (ko sīkāk var iedalīt dzīvās dabas, minerālu, pārkmeņojumu, anatomisko mulāžu un attēlu kolekcijās); b) tehniskās (dažādi mehānismi, instrumenti); c) mākslas priekšmetu (gleznu, gravīru, skulptūru, trauku, medaļu); d) dārgumu (monētu, dārgakmeņu, regāliju, relikviju); e) kuriozitāšu; f) jauktās. Kā būs redzams no tālākā, visvairāk minētas pie pirmās, otrās un pēdējās grupas piederošās kolekcijas.

Kā zināms, 17. – 18. gadsimtā Rietumeiropā, sabiedrības intereses dēļ par empīrisku filozofiju un eksperimenta metodi, kolekcionēšana bija modes un prestiža lieta. Nav burtiski nevienas valdnieku pils, kuru aprakstot, vācbaltu ceļotāji (un, protams, ne jau viņi vienīgie) neziņotu par dažkārt neticami bagātām kolekcijām resp. galerijām. Zinātniekiem kolekcijas bija nepieciešamas viņu pētnieciskā darba

veikšanai (17. – 18. gadsimts, kā zināms, bija faktu uzkrāšanas laiks zinātnē). Tomēr ar kolekcionēšanu sāka aizrauties arī tie, kam tā nebija profesijas vai prestiža diktēta nepieciešamība. Jau kopš viduslaikiem dažādas kolekcijas (grāmatu, rokrakstu, relikviju) pastāvēja pie klosteriem. Ar kolekcionēšanu sāka aizrauties pat sievietes.

Baroka laikmeta kolekcionēšanai vēl raksturīgs zināms universālisms un bezsistemātiskums. Tieši tāpēc atsevišķās dabaszinātnisko objektu kolekcijas (“naturāliju kabineti”), kas sakārtoti pēc “Linneja sistēmas”, izraisa īpašu Himzeļa atzinību.

Daudzi priekšmeti tika vākti tikai savas unikalitātes, dārguma vai neparastās formas dēļ, lai gan, kas attiecas uz naturālijām, iezīmējas tendence vākt zināma veida vai sugas objektus – piemēram, konhīlijas (*conchylien*) – spirālveida gliemežvākus, koraļļus vai dažādus pārakmeņojumus (*petrefacta*). Ļoti izplatīta parādība, īpaši amatieru kolekcijās, bija dažādu it kā nesaderīgu kolekciju apvienojums; dabaszinātniskās kolekcijas netika atdalītas no mākslas vai dārgumu kolekcijām – piemēram, vienā kolekcijā varēja sastāvēt tauriņi, konhīlijas un gleznas vai arī minerāli, polipi un porcelāna, zelta un sudraba trauki no Indijas vai Ķīnas. Šādas krāšanas piemērs ir “ievērojamā rātskunga Bīderseī (*Biedersei*) kunga, kurš ir dažādu patīkamu (*angenehmen*) zinātņu, starp tām arī glezniecības un matemātikas, mīļotājs un pazinējs” kolekcija Magdeburgā, kas (Himzeļa klasifikācijā) ietver : 1) minerālus; 2) dažāda veida optiskos un mehāniskos instrumentus, [tai skaitā] dažus saules pulksteņus, ko īpašnieks izgatavojis pats ar savām rokām; 3) bagātīgu šejienes un svešzemju pārakmeņojumu [...], dažādu konhīliju (*conchilien*) krājumu, starp kurām atrodas arī “Medūzas galva” utt.⁵¹⁵ Vēl haotiskākas krāšanas piemēri saskatāmi Amsterdamā, kur gan ir daždažādas gleznu, skulptūru, gravīru, konhīliju, kukaiņu, minerālu utt. kolekcijas. “Bet”, iebilst Himzelis, “ lielākā daļa no tiem, kuri rod prieku, tās vākdami, ir apmierināti, ja var būt vienīgi to īpašnieki, bez īstām zināšanām par priekšmetiem, kas tiem pieder.”⁵¹⁶

Raksturīgas šajā ziņā ir arī brāļu Bišopu (*Bischopp*) kolekcijas Roterdamā. Ja Bīderseī vismaz interesējas par matemātiku, tad Bišopu kolekcijai grūti saskatīt kādu zinātnisku jēgu. Viņi arī nav zinātnieki kaut vai amatieru līmenī, bet jaunbagātņieki, kas pie turības tikuši, tirgojoties ar linu diedziņiem. Pēc visa spriežot, kolekcijas viņiem ir naudas ieguldīšanas joma un prestiža jautājums. Pēc apģērba nejaus garāmgājējs abus brāļus varētu noturēt par trūcīgiem amatniekiem, nenojaušot par milzīgajām bagātībām, kas glabājas viņu lādēs. Aprakstot Bišopu kolekcijas, Himzelis it kā nevilšus kļūst neuzticīgs pats sev – ja iepriekš viņš kolekcijas tika novērtējis pēc to zinātniskajām kvalitātēm, tagad viņš sajūsminās par to dārdzību materiālā izteiksmē, piebilstot – ja ceļotājs neesot redzējis Bišopu

kolekcijas, tas vispār neko vērtīgu Holandē neesot redzējis: “Viņu nenovērtējamais kabinets, kuram daudzveidībā līdzīgu, tik skaistu un pilnīgu otru neatrast visā Holandē, šeit tiek novērtēts uz 600 000 Holandes dālderu.” Rīgas ārstam tiek rādīti gan šķirsti, pilni ar Saksijas, Ostindijas, Ķīnas un Japānas porcelānu, gan zelta un sudraba traukiem, gan mākslinieciski izslīpētām glāzēm, dzeramie kausi un kārbas no jaspisa, ahāta un citiem pusdārgakmeņiem utt. Riekstkoka kastēs glabājas slavenā holandiešu mākslinieka G. Metsjū (*Gabriel Metsu*, 1629 – 1667) un citu ievērojamu mākslinieku darbi.⁵¹⁷

Jaunākais brālis interesējas par kukaiņiem, un viņam pieder gleznojumu kolekcija, kur “daudzi Surinamas kukaiņi, uzgleznoti kā dzīvi; vēl īpaši *Mad[emoiselle] Merianas*^a neizdotie zīmējumi, Henstenburha^b gleznotie putni no Ziemeļholandes, daudzi Bronkhorsta^c putnu zīmējumi, kā arī daudzi dārgi manuskripti un reti darbi fizikā. Medaļu kolekcija ir samērā liela, taču nav pienācīgi sakārtota. Konhīliju krājums, kas pieder šiem bagātajiem brāļiem, ir izmeklēts un pilnīgs.”⁵¹⁸

Par Bišopu kolekcijas reprezentatīvo raksturu (t. i., tieksmi neatpalikt no aristokrātiem, pat pārspēt tos) liecina ne tikai vākuma princips – “retums”, “dārgums”, bet arī Himzeļa piezīme: “[...] es šaubos, vai jebkad valdnieku kabinetos savākts tik daudz valdnieku cienīgu eksemplāru.” Atšķirībā no citu kolekciju īpašniekiem, kuru eksponāti iegūti maiņas vai dāvinājuma ceļā, “visu, ko šie amatieri spējuši savākt, tie ir pirkuši, maksājot bagātīgi, jo viņi ir neprecējušies un bez tuvākiem radniekiem”.⁵¹⁹

Dažkārt kādas nozīmīgas kolekcijas dēļ ir vērts pat mainīt ceļojuma maršrutu: ceļojums uz Volfenbitelu, kura ir veca un slikti būvēta pilsēta, „tomēr ir pūļu vērts doktora Brikmaņa skaistā kabineta dēļ, kurš sastāv no minerāliem, konhīlijām, pārakmeņojumiem un citiem kuriozitāšu krājumiem. Par lētu cenu iespējams iegādāties no viņa dažādus minerālus un pārakmeņojumus, kas tam pieder 3 – 4 eksemplāros.”⁵²⁰ Ir ļoti ticams, ka arī Himzelis tieši Volfenbitelā iegādājies dažus eksemplārus, kurus atvedis uz Rīgu.

Bagātīgas dabaszinātniskas kolekcijas var atrast arī Šveicē – Bernes landfogta Lerbera (*Loerber*) konhīliju, minerālu, skaisto gleznu un dažādu senlietu kabinets “ir pelnījis, lai to apskatītu”.⁵²¹ Tāpat Bernes gravierim Merikoferam (*Märikoffer*) „pieder minerālu, konhīliju un pārakmeņojumu kolekcija. Merikofera kundze ir prasmīga ziedu gleznotāja; viņa lieliski glezno no dabas, un jo īpaši tauriņus viņa

^a Meriana, Marija Sibilla (*Maria Sybilla Merian*, 1647 – 1717), viena no agrīnākajām dabaszinātniecēm un izcila dabas objektu (g. k. putnu, augu un kukaiņu) gleznotāja.

^b Henstenburhs/Henstenburgs, A. ntons (*Anton Henstenburg*, ca. 1700. – 1750.) – holandiešu gleznotājs. Gleznojis galvenokārt kukaiņus.

^c Bronkhorsts, Jans van (*Johannes van Bronckhorst*, 1648 – 1727) holandiešu gleznotājs. Gleznojis putnus, zivis, kukaiņus, gliemežus u.c.

prot ar spilgtām krāsām attēlot tik dabiski, ka izskatās pielīmēti”.⁵²²

Nirnbergas gravierim Pēterim Paulam Verneram (*Peter Paul Werner*) pieder ne tikai “jauks” gliemežvāku un gleznu krājums, bet viņš kolekcijā arī “vecus indiāņu” ieročus un retas monētas, kā arī cinka un alvas maisījumā atleju medaļās dažādu valdnieku portretus un veic eksperimentus ar elektrību.⁵²³

Lībekas tirgotājs Tesdorfs jau 20 gadus savu kolekciju veido, sarakstoties ar dabas vēstures entuziastiem no visām pasaules malām, “viņam ir iespēja saņemt dažādas retas un krietnas lietas. Pie viņa var atrast kolekcijas no trim valstīm^a; tomēr dzīvnieku valsts eksponāti, kuriem īpašnieks arī visvairāk pieķēries, ir visskaistākie; no dzīvniekiem un putniem tam pieder paši retākie. Slavenais kolibri, mazs putniņš, kas brīvā dabā sastopams vienīgi Āzijā, Āfrikā un Amerikā, Tesdorfa kungam pieder pilnā skaistumā, un svars tam ir tikai 20 gramu. [Īpašnieku] tas tā iedvesmojis, ka viņš viņam par godu pat sacerējis dzejoli [...]”.⁵²⁴

Dabaszinātniskās kolekcijas, dažādi fizikas instrumenti un mehānismu modeļi atrodami pat klosteros. Tā Klosterbergā, benediktīniešu klosterī glabājas ne tikai pārakmeņojumu, minerālu un citu *curiosa* kolekcijas, bet arī “dažādi optiskie, katoptriskie (?) (*catoptrische*) und dioptriskie instrumenti; uzlabotais gaisa sūknis ar 2 cilindriem, visāda veida mehāniski modeļi – vējdzirnavas, ūdens rati utt.”, kā arī divi visai lieli globusi.⁵²⁵

Pretēji piemēri šādai tomēr diezgan diletantiskai krāšanai ir kolekcijas, kas veidojušās kādas ģimenes locekļu profesionālās darbības rezultātā vairākās paaudzēs. Arī tad, ja blakus dažādiem mehānismiem šādos krājumos apskatāma, piemēram, mūzikas instrumentu kolekcija, tā liecina nevis par eklektismu, bet gan īpašnieka plašajām interesēm un daudzpusīgajiem talantiem. Tā, piemēram, jau pieminētajā Magdeburgā “F[on] Gerikes kungam, kurš kādreiz bija nelaiķa Desavas hercoga staļļmeistars, pieder viņa vectēva (*Elter Vaters*), slavenā Otto fon Gerikes^b krājumi. Bibliotēkā var apskatīt viņa izgudroto pirmo gaisa sūkni (*anthliam pneumaticam*) un sēra lodes (*Schweifel-Kugel*), ar kurām Gerike izdarīja pirmos eksperimentus, kā arī dažādas citas mašīnas.⁵²⁶

Zinātniskas šī vārda īstajā nozīmē ir nīderlandiešu botāniķa, Kārļa Linneja aizgādāta J. F. Gronoviusa (*Jan Frederik Gronovius*, 1686 – 1762) un viņa dēla kolekcijas Leidenē. Īpaši nozīmīga ir

^a T. i., no augiem, dzīvniekiem, minerāliem.

^b Gerīke, Otto fon (*Guericke, Otto von*, 1602 – 1686) – vācu diplomāts, jurists, dabaszinātnieks, izgudrotājs, Magdeburgas birģermeistars. Veicis daudzpusīgu pētniecības darbu dažādās fizikas nozarēs; īpaši nozīmīgi ir viņa pētījumi pneimatikā (vakuumtehnikā). Starp citu, 1649. g. izgudrojis gaisa sūkni.

pēdējā zivju kolekcija-herbārijs, kur pārstāvētas arī dažādas Ost- un Vest- Indijas zivju sugas. Ne mazāk Himzeli sajūsmina J. F. Gronoviusa pārakmeņojumu un minerālu kolekcijas, kuras daudzus un labākos paraugus tam atsūtījuši viņa draugi Anglijā, Volfenbitelā un Dancigā, arī skaistā koraļļu kolekcija, herbārijs, kurā augi sakārtoti “ļoti kārtīgi pēc Linneja sistēmas” (“*sehr ordentlich nach Lynnaei systema*”).⁵²⁷

To pašu var teikt par Leidenes universitātes profesora Mušenbrēka^a (Himzelim – Musenboks (*Mussenbock*)) dažādu fizikālu instrumentu krājumu, “kuram līdzīgu pilnīguma ziņā reti iespējams atrast.” Arī jau minētajam profesoram Alamānam ir ievērojama fizikas instrumentu kolekcija, kā, piemēram, *Feuer-Messer?*, magnēti, dažādi mikroskopi, misiņa *fresh?-Maschine*, dažādi mehāniski, hidrauliski un hidrostatiski instrumenti, lieliska angļu prizma; termometru kolekcija, no kuriem skaistākie ir Fārenheita un Reomīra no Parīzes; labi ierīkota (*eingesichtet*) elektriskā mašīna utt. “Bez tam profesors parādīja savu minerālu krājumu, un bija pamanāmi lieli zelta un sudraba paraugi.”⁵²⁸ ; “Profesors [...] kopš dažiem gadiem iesācis vākt krājumu no visa, kas attiecas uz dabas vēsturi un tās dažādajām daļām. Tas, pateicoties daudzajiem atbalstītājiem, kuri tik iemīļotas un valdzinošas zinātnes paplašināšanu un pavairošanu veicināja tādā veidā, ka četrus gadus laikā, kopš tas uzsākts vākt, ir tik ļoti pieaudzis, ka visiem tiem, kas šo krājumu skata, ir jābrīnās, kā tik īsā laikā, vienīgi ar cienītāju un draugu brīvprātīgajiem ziedojumiem tas tapis gatavs. Kuģi, kuri ceļo uz citām pasaules daļām, mēdz, izpildot lūgumu, pie atgriešanās Holandē atvest līdzīgi tādus vai citādus augus, kukaiņus un citas lietas viņa kabinetam.”⁵²⁹

Hāgā “Lionē (*Lionet*) kunga gliemežvāku kabinets ir tikpat bagātīgs, cik pilnīgs, un sakārtots pēc labas sistēmas. Ar laiku tas kļuvis par vienu no izcilākajiem, jo Lionē vēl joprojām čakli turpina vākšanu, neskatoties ne uz kādiem izdevumiem, un nodarbojas vienīgi ar šo dabas vēstures sadaļu. Lielākai daļai dabas pētnieku (*Naturalisten*) piemīt kopēja kļūda, ka tie veido krājumus it visās šīs tik plašās un skaistās, tomēr arī grūtās zinātņu [nozāres] jomās un strādā pie to paplašināšanas un pavairošanas. Zināms, katra un pat viena vienīga spēj pietiekami nodarbināt vienu vai pat vairāku interesentu uzmanību, ja tie neapmierinās tikai ar kailu eksponātu vākšanu, bet arī izrāda vēlēšanos iegūt plašākas zināšanas par savākto. [...] 80 kastēs glabājas H. Lionē lielais un skaistais konhīliju krājums, kura lielākā daļa un izcilākie eksemplāri nāk no van Hāzes kunga (v. *Haase*), kompānijas direktora

^a Mušenbrēks, Pīters van (*Pieter van Musschenbroek*, 1692 – 1761), holandiešu matemātiķis, filosofs, mediķis un astrologs. Strādājis Duisburgas, Leidenes un Utrehtas universitātēs.

[kolekcijas]. Starp sevišķajiem, šeit atrodams daudzu *nautilus papiraccos* krājums. Kāda sevišķi liela [eksemplāra] diametrs ir gandrīz pus holandiešu olekts. [...] *Spinne-Kopfe* ir ļoti labi konservēts un liels. Neparasti liels Vestindijas Admirālis, dažāda lieluma un krāsu *Pferd-Fuße*, un visāda veida *Noten-Hörnen* etc. [...] Kukaiņu kolekcija, tiesa, ir maza, taču izmeklēta. [...]”⁵³⁰ Profesora Gesnera konhīliju un pārakmeņojumu kabinets Cīrihē pelna dabas vēstures mīļotāja un pazinēja ievērību gan savu reto un vērtīgo paraugu, gan arī kārtības dēļ, kāda valda šajā kolekcijā. Lielāko daļu pārakmeņojumu, tāpat kā konhīlijas, uzgleznojis kāds Cīrihes mākslinieks Geislers. Profesora “Dzīvais herbārijs” (*das Herbarium vivum*) satur vairāk, nekā 400 sugas. Šis zinātnieks tagad strādā arī botāniskajā dārzā, kur zīmē izcilākos ziedu paraugus un to sastāvdaļas”.⁵³¹ Profesora Kellera (*Keller*) kabinets Šafhauzenā satur tiklab konhīlijas, kā minerālus; tomēr pārakmeņojumu kolekcija ir izmeklēta un samērā pilnīga – to savākt profesoram bija izdevība Anglijā. Pārakmeņojumi no Anglijas, jo īpaši, *Cornua ammonis*, u. *glossopetrae* u.c., ir gana jauki un skaisti. Doktoram Ammanam (*Ammann*) arī ir jauka konhīliju un pārakmeņojumu kolekcija. No pēdējiem šeit atrodas diezgan skaisti *Echniten*, *cornua ammonis*, pat *nautili papiracei*, “ko es nekur citur neesmu sastapis, tikai šajā kabinetā [...]”.⁵³²

“Turīnā doktoram Vitaliano Donati (*Vitaliano Donati*) pieder jauka minerālu, pārakmeņojumu, marmora un citu akmeņu kolekcija, arī labs *Herbarium vivum* [...]”.⁵³³ Anglijā ir ne tikai ļoti daudz kolekciju, bet arī ļoti daudz dabas vēstures mīļotāju, komunicēšana ar kuriem ceļotājam-interesentam varētu būt ļoti noderīga: “Daudzi no šiem cienītājiem sapulcējas noteiktās stundās, lai patīkamā veidā nodarbotos ar visdažādākajiem ar dabas pasaules [izpēti] saistītiem jautājumiem. Ārzemniekam, kurš pazīst kādu no šiem dabas zinātnes draugiem, šajās sanāksmēs ir lieliska izdevība papildināties noderīgās zināšanās. [...] Stundas, ko man palīdzēja īsināt tik daudzi šīs nozares zinātnieki, es pieskaitu pie patīkamākajām no tām, kādas šeit pavadītas. Pie izcilākajiem konhīliju, minerālu, pārakmeņojumu, augu utt. kolekcijām pieder Brandesa (*Brandes*), Bekera (*Backer*), Elisa (*Ellis*), Dr. Porsona (*Porson*), Monda (*Mond*) un de Kostas (*de Costa*) kolekcijas. Šis mācītais ebrejs tagad strādā pie plaša darba, ko viņš drīzumā izdos 2 sējumos ar nosaukumu “*Historia naturalis Fossilium*” ar vara gravīrām [...] De Kostas kungs [...] šai nolūkā ir personīgi apmeklējis arī lielāko daļu no Anglijas kalnraktuvēm, lai ievāktu pēc iespējas precīzākas ziņas.”⁵³⁴

Bez tam Londonas kolekciju sakarā svarīga arī kāda cita Himzeļa vēstulē nezināmai personai – iespējams, Melhioram Vīdavam, izteikta piezīme, kas norāda uz Himzeļa krājumu izcelsmi: “Izpārdošanas, kas šeit laiku pa laikam notiek, un kurās tiek piedāvātas visāda veida naturālijas, kolekcionāram ir ļoti noderīgas, un Jūs jau viegli varat iedomāties, ka es šādas vietas nekad neatstāju

tukšām rokām. Es es esmu ievācis krietnu naturāliju, īpaši konhīlij, minerālu un jūras augu krājumu, zināšanas par kuru man nodrošina patīkamie zinātnieku vakari, kuri man, paplašinādami zināšanas dabas vēsturē, ik dienas pārvēršas par svētkiem. Tā naturālistam-iesācējam ir īsta skola, un es reti to palaižu garām.”⁵³⁵

Kolekcionēšana aptvērusi plašu izglītotās sabiedrības daļu un “Arī daiļlais dzimums mūsu dienās izrāda interesi par dabas vēsturi [...] Kāda Grovenšteina kundze Hāgā, kura tikai 2 gadus nodarbojas ar dažādu dabaszinātnisku objektu kolekcionēšanu, savākusi krietnu (*treffliche*) minerālu, fosīliju, insektu, putnu, zivju utt. kolekciju, pie tam liela daļa no tās – sava Anglijas ceļojuma laikā, kad viņa iepazinusies ar daudziem vietējiem dabas vēstures entuziastiem”⁵³⁶ ;

“Generāļa Borka (*Borck*) meitu jaunkundzes [...] ir glezniecības, mūzikas un dabas vēstures mīļotājas. Es redzēju pie viņām jauku miniatūru kolekciju, kura pārsvarā mantota no viņu vectēva, barona f[on] Marderfelda (*Marderfeld*), kurš [...] ilgu laiku dzīvojis Krievijā izsūtījumā (*lange Zeit, als Envoie sich in Russland aufgehalten*). Viņš pašrocīgi gleznojis daudzu savu draugu portretus miniatūrās. [...] No šīs [jaunākās māsas] istabas mani vecākā jaunkundze aizveda uz savējo, kur es ne bez iepriecinājuma apskatīju šejienes dienas-, vakara- un nakts tauriņu kolekciju, kas visi bija izmeklēti (*choisiret*) jauki ielogoti stikla rāmjos [...]”⁵³⁷.

“Tauriņi visi bez izņēmuma savākti Magdeburgas apkārtnē. Šim nolūkam viņa algo kādu zēnu, kurš katru dienu atnes savu ražu, [...] no kuras tā izvēlas retākos un skaistākos [eksemplārus]”.⁵³⁸ Kolekcionēšana līdztekus māksliniecisko spēju izkopšanai ir nepieciešama izglītotas sievietes personības attīstīšanai : “Viņa man rādīja arī dažus gleznojumus, ko gleznojusi pati ar savu roku. Tie manī modināja tikpat daudz prieka (*Vergnügen*), cik jo vairāk apgaroja patīkamais koncerts, kurā abas skaistās jaunkundzes man ļāva dzirdēt, cik tās spēcīgas mūzikā, dziedāšanā un spēlē. Cik lieliski, kad skaistumu iemīl asprātība, saprāts un citas patīkamas īpašības, un daiļlais dzimums aizraujas ar mūziku, glezniecību un citām zinātnēm.”⁵³⁹

Valdnieku, resp, valstu “kabinetos”, protams, eksponātu skaits un daudzveidīgums ir vēl lielāks, jo lielākas ir tā papildināšanas iespējas: “Kuģiem, kas no Francijas dodas uz Indiju, uzdots par pienākumu atpakaļceļā atvest kaut ko no turienes augiem vai citiem retumiem Karaliskajam kabinetam (“*Histoire Naturelle du Roy*”) Parīzē.⁵⁴⁰ Minētā kabineta pirmajā zālē var apskatīt konhīliju kolekciju; otrajā – dažādus cilvēku un dzīvnieku skeletus, [bez tam] cilvēka ķermeņa preparātus, no kuriem izcilākā ir sirds, kas ir *iniciert* kopā ar visiem kambariem. Dažādi orgāni ir izveidoti vaskā, starp tiem gan vīriešu, gan sieviešu dzimumorgāni dabiskā lielumā (*die partes genitales utriusque sexus in situ*

naturali) ir sevišķi skaisti, daudzi bojāti un patoloģiski kauli, (*ossa cariosa und monstrosa*) utt.” Nākamajās zālēs apskatāmi jūras augi, lieliski koraļļi, daudzas mehāniskas un hidrauliskas mašīnas, dzirnavu modeļi utt. „Citā istabā atrodas dažādi augi un insekti, svešzemju tauriņi, dažādi augļi spirtā [...] svešzemju zivis, zivju skeleti un pārakmeņojumi, neparasta lieluma jūras zvaigznes; svešzemju putni [...] minerālu, dažādu iežu, akmeņu, špatu, alabastru, ahātu, jaspisu, ametistu kolekcija, kā arī no tiem izgatavotie trauki; [...] daudzi bagātīgi zelta un sudraba ieži un vara tīrradņi no Martinikas [...]; kalnu kristāli”

[utt.].⁵⁴¹

Arī Vīnē “Ķeizariskais kabinets [...] ir tikpat pilnīgs, cik krietna ir kārtība, kāda tajā valda. Tajā bez dabas vēstures eksponātiem apskatāmi arī: “Smaragdi, rubīni, dimanti un visāda veida [citi] dārgakmeņi [...] – Divi topāzi un viens hrizopass, kas vēl šeit pievērš uzmanību, ir neparasta lieluma, un es vēl nekur neesmu redzējis tik dzidrus, lielus un skaisti noslīpētus [dārgakmeņus]. Tie ir sevišķi vērtīgi.”⁵⁴²

Augsti novērtēta arī Pēterburgas “slavenā Kunst- un Naturāliju kamera, kurā jau glabājas krietns krājums cilvēka roku darinājumu, kā arī eksponātu no trim dabas valstīm [...] To aizsācis veidot pats cars Pēteris ar savu uzturēšanās laikā Holandē iepirkto zivju, putnu un kukaiņu kolekciju”.⁵⁴³

No universitātēm visbagātākās kolekcijas ir Boloņā – dažādu celtnu un kuģu modeļi, gleznas, dažādi neparasti dzīvnieki, putni, minerāli utt. Boloņa ir pāvesta Benedikta XIV (1675 – 1758) – zinātnieku atbalstītāja, dzimtā pilsēta; universitātei viņš dāvinājis medaļu kolekciju. Bez tam šeit glabājas daudzas ierīces un instrumenti, starp tiem arī “liels magnēts, kurš pievelk 25 reizes lielāku svaru, nekā pats sver. Nākošo istabu [...] rotā elektriskās mašīnas, barometri un mehāniskas ierīces (*mechanische Wercke*)”.⁵⁴⁴

Uz vēl vienu būtisku kolekcionēšanas problēmu vērš uzmanību M. J. fon der Borhs. Maltas galvaspilsētas Valetas bibliotēkā: “Monētu kolekcija, kas arī atrodas bibliotēkas ēkā, arī ir samērā bagātīga, bet lielākā daļa monētu **ir viltotas.**” Interesants ir arī *Barbaras* kunga kabinets, kur apskatāma “interesanta Maltas dabas vēstures kolekcija kopā ar dažām senlietām, kamejām utt.” “Vienīgi varētu vēlēties”, piebilst Borhs, lai Barbaras kungs **neuzdotu** par Maltai piederīgiem daudzus **ārzemju izstrādājumus**, kā viņš to bieži mēdz darīt.”⁵⁴⁵ Borhs apraksta arī fīrsta Biskaria ārkārtīgi bagātās kolekcijas Katānijā, Sicīlijā, piebilstot: “Es ar patiku būtu ielaidies detalizētākā šī dārgā kabineta aprakstā, ja nebūtu pieejami visu šeit glabāto dārgumu iespiesti saraksti.”⁵⁴⁶

Naturāliju kabinetu un anatomikumu apmeklējumus piemin arī S. Bekere.⁵⁴⁷

N. fon Himzeļa un citu vācbaltiešu aprakstītās kolekcijas liecina par noteiktām tendencēm

kolekcionēšanā. Ar to nodarbojās ne tikai zinātnieki, bet ļoti plašos apmēros arī amatieri, īpaši tirgotāji. Kolekcijas zināmā mērā bija sociālā statusa apliecinājums. Par to liecina apstākļi, ka nepastāvēja zinātniski atlases principi – kolekcionēts tika viss, kas bija dārgs, neparasts, rets vai prestižs. Līdz ar to kolekcijas sniedza arī individuālās pašapliecināšanās un personības izaugsmes iespēju. Vienu no pirmajām vietām Himzeļa aprakstīto kolekciju skaita ziņā ieņem dabaszinātniskās kolekcijas, īpaši konhīliju, pārakmeņojumu, kukaiņu, putnu. Kolekcionēti tika ne tikai paši objekti, bet arī to attēli, īpaši – gleznojumi, kam tiek piešķirta gandrīz tāda pati vērtība, kā reālijām. Līdz ar koloniālās sistēmas izveidošanos arvien pieauga eksponātu īpatsvars no Āzijas, Amerikas, Āfrikas – eksotiskie augi un dzīvnieki, iežu paraugi, trauki (īpaši porcelāna) un greznuma priekšmeti no Indijas un Ķīnas. N. fon Himzelis ne tikai sajūsminās par kolekciju bagātīgumu un daudzveidību, bet pievērš uzmanību arī specializācijas nepieciešamībai, kā arī papildu informācijas nozīmei par savāktajiem priekšmetiem. Būtisks 18. gadsimta kolekcionēšanas trūkums bija vājā teorētiskā bāze, kas apgrūtināja sistematizāciju un priekšmetu autentiskuma noteikšanu. Neskatoties uz to, valdnieku un dažas privātās kolekcijas pamazām tika atvērtas publiskai apskatei.

4. 3. 2. Teātris un mūzika

4. 3. 2.1. Teātris

Teātri bija vieni no objektiem, kurus vācbaltu ceļotāji kāroja redzēt visvairāk, jo viņu dzimtenē vienīgā saskarsme ar šo mākslas nozari bija provinciālu ārzemju trupju viesošanās. Dažas Eiropas lielpilsētas ceļotāji uzlūkoja kā sava veida teātra “Mekas”. Līdz ar to, piemēram, N. fon Himzelis apmeklēja teātra izrādes katrā pilsētā, kur vien tādi pastāvē; ilgstoši uzturoties Parīzē vai Londonā, viņš cenšas apmeklēt katru teātri, sīki un detalizēti to aprakstot. Arī M. J. fon der Borha, H. fon Štorha, T. fon der Ropa un E. fon der Rekes ceļojumu aprakstos resp. dienasgrāmatās teātris un mūzika ieņem vienu no centrālajām vietām.

18. gadsimtā vēl tikai ļoti retās pilsētās pastāvēja strikts dalījums dramatiskajos teātros, operās un koncertzālēs. Opera vairāk saistījās ar galma kultūru (pirmais lielais operas žanra uzplaukums notika Luija XIV valdīšanas laikā Francijā; tā un vēl Itālija bija galvenās modes noteicējas operas žanrā 17. gadsimta otrajā un 18. gadsimta pirmajā pusē), kamēr tīri dramatisks teātris atspoguļoja trešās kārtas augšslāņa intereses. Tāpat arī teātra izplatību un popularitāti noteica valstī valdošās konfesionālās tradīcijas – protestantisms izturējās rezervēti pret operu un jo īpaši pret baletu, bet tā radikālākie novirzieni (kā puritānisms Anglijā un kalvinisms Šveicē) teātri vispār uzskatīja par velna izgudrojumu;

tādēļ arī teātra tradīcijas Šveicē N. fon Himzeļa ceļojuma laikā nepastāv, bet Anglijā dominē dramatiskais teātris ar Šekspīru kā galveno autoru un Itāliešu operu kā vienīgo operu. Viskrāšņākos un daudzveidīgākos pasākumus piedāvā teātri Itālijā un Dienvidvācijā – Nirnbergā un Minhenē. Pie tam Itālijā teātra uzvedumi, saglabājot viduslaiku tradīcijas, visvairāk saistās ar karnevāla laiku, dažkārt teātrim saplūstot ar dažādiem karnevāla pasākumiem. Par ievērojamiem teātra un mūzikas centriem izveidojās valdnieku galmi un aristokrātu saloni.⁵⁴⁸

N. fon Himzelis teātru aprakstus parasti sāk ar tā arhitektūru, iekārtojumu, dekorācijām neaizmirstot pieminēt dažādus modernizējumus skatuves aprīkojumā vai arī īpaši labu akustiku. Šādi aprakstīti gan vairāk Itālijas teātri; pie tam, izņemot vienu gadījumu, teātru ēkas ir jaunas, dažas pat nesen uzceltas, plašas, gaumīgu interjeru, sienu gleznojumiem, spoguļiem utt. Tā, piemēram:

“Padujā operas nams, kas tapis gatavs tikai pirms 4 gadiem, ir skaists un jauki iekārtots (*artig eingerichtet*). Ložas, kā arī teātra griesti ir ļoti jauki apgleznoti, un uz pārļu krāsas pamata jo vairāk izceļas gleznojumi un zeltījumi. Dekorācijas un pašas teātra ainas pēc Romas *Theatro Argentina* ir skaistākās no visām, kādas pagājušā karnevāla laikā dažādos teātros dažādās pilsētās man bija iespēja redzēt.”⁵⁴⁹

Parma: “Skaistais un slavenais teātris, kas atrodas [hercoga] pilī, ir ceļotāja īpašas uzmanības cienīgs, jo no diezgan augstās skatuves tiklab parterā, kā arī paaugstinātās skatītāju vietās, dzirdams katrs čuksts; tādēļ dziedātājiem šeit jāpieliek mazākas pūles, nekā citos teātros.”⁵⁵⁰ Liels un skaisti uzbūvēts ir arī Milānas Komēdijas teātris.⁵⁵¹

Venēcijā “Sv. Samuēla teātris ir līdz pat augšējām ložām izlikts ar spoguļiem, un šur tur redzami lieli apzeltīti kandelabri, kuros pa lieliem svētkiem vai par godu ārzemju valdniekiem iesprauž lielas vaska sveces, un tad droši vien šis teātris, pateicoties vaska lāpu reflektējošam mirdzumam, atstāj lielisku iespaidus”.⁵⁵² Piezīme par lielajām vaska svecēm atkārtota arī Minhenē, kur ir „tik grezns un bagātīgi apzeltīts operas teātris”, kādu autors vēl nekur citur nav redzējis.⁵⁵³

Mecā, Lotringā, “komēdijas teātris ir uzcelts nesen; tas ir ļoti ērts un skaisti iekārtots. Mehānika, ko pielieto mašīnu darbināšanai, ir pelnījusi, lai to apskatītu”.⁵⁵⁴

Gandrīz pie katra teātra Himzelis nosauc 2 – 3 ievērojamākos aktierus, gan sīkāk tos neraksturojot; liekas, ka daudzus no tiem viņš būs redzējis uz skatuves, lai gan tiešu pierādījumu trūkst.⁵⁵⁵ Lielu īpatsvaru teātros, īpaši operās, sastāda itāliešu aktieri resp. dziedātāji (lai neteiktu, ka viņi ir absolūtā pārsvarā).⁵⁵⁶ Kultūrvēsturiskā ziņā nozīmīgi ir arī Himzeļa novērojumi par teātriem un to repertuāru dažādās galvaspilsētās: “Vīnē kopš trim gadiem vairs netiek uzvestas operas [...] To vietā

tagad ir vācu un franču komēdijas.”⁵⁵⁷ Tomēr N. fon Himzeli kā smalku teātra pazinēju impērijas galvaspilsētā neapmierina repertuāra estētiskā kvalitāte: “Vācu komēdijā, kurā pliekanās lugas pietiekoši atklāj vīniešu diezgan slikto gaumi (*gar schlechten Geschmack der Wiener*), kuras varētu patikt vienīgi Hansvursta^a cienītājiem (*nur durch den Hans-Wurst gefallen*), ” tomēr: “patlaban dažādības pēc tiek uzvestas ļoti jaukas bērnu pantomīmas, kurās piedalās līdz 20 bērniem vecumā no 5 līdz 6 gadiem. [...] Dekorācijas abos teātros ir labas, arī baletā, tās neatpaliek no Parīzes, vai pat ir labākas.”⁵⁵⁸

Balets 18. gadsimtā atsevišķi nepastāvēja – tas bija operas papildinājums, pie tam arī ne visās operās bija baleti. Tā, piemēram, Londonā 1755.g. balets tiek regulāri uzvests tikai Itāliešu operā, pārējos teātros tiek iestudētas vienīgi atsevišķas dejas.⁵⁵⁹ Turpretim Parīzes operā un Itāliešu komēdijā “balets ir ļoti labs; Franču komēdijā tikai nupat sāk tādus uzvest”.⁵⁶⁰ To, ka Parīzes operā balets tiešām bijis izcilas kvalitātes, 33 gadus vēlāk apliecina arī H. F. fon Štorhs: “Tā nu reiz ir māksla, kurā franči atstāj aiz sevis visas nācijas. Kas redzējis baletu Parīzes operā, tas vis lēti negribēs iet skatīties to kaut kur citur. Šīs dejas maksā milzīgas summas; kostīmu greznības un dejotāju atalgojuma ziņā tam nav līdzvērtīgu.”⁵⁶¹

N. fon Himzelis baleta tehniku raksturojis gan tikai divās nelielās epizodēs. Pirmajā no tām parādās arī katoļu Baznīcas attieksme: Boloņā “starp dejotājiem ievērojamākie bija vecākais Sabadini (*Sabadini*), un starp dejotājām – viņa māsa līdz ar abām Riči (*Ricci*). [...] Es visā Itālijā vēl neesmu redzējis dejotāju, kurai būtu tik liels spēks lēcienos, kā Sabadini. Itāļiem patīk augsti lēcieni, īpaši pie sievietēm [...] Un tomēr viņa savu lēcienu spēku nevar un nedrīkst pilnībā parādīt, jo to aizliedzis kardināls, kurš šeit uzturas – īsie svārki pietiekoši nenosedz spēcīgos ikrus.”⁵⁶²

Franču baleta vērtējumā Himzeļa un Štorha domas sakrīt: “Man jāpiezīmē, raksta Himzelis, “ka lēcienos itāļi pārspēj gandrīz visas pārējās nācijas; bet, kas attiecas uz dejas grāciju un pievilcīgumu, šeit franči itāļiem ir tālu priekšā. Arī Sabadini, ceļojot cauri Parīzei, neatradīs šeit īpašu piekrišanu: “jaunums” (*“la novvatia”*) ilgst un izraisa (šeit) patiku tikai īsu laiku.”⁵⁶³

No visām galvaspilsētām vispamatīgāk teātra dzīve aprakstīta Londonā – varbūt tāpēc, ka N. fon Himzelim, uzturoties tur apmēram desmit mēnešus, bija iespēja to vispusīgi iepazīt: “pašlaik katru dienu atvērti divi komēdiju teātri – Drurī-Leinā (*Drury-Lane*) un Kovent-Gārdenā (*Covent-Garden*);

^a Hansvursts – rupji komisks tēls vācu tautas improvizētajās komēdijās. Pazīstams kopš 16. gs.

bez tam divas reizes nedēļā lielajā teātrī pie Siena tirgus tiek uzvesta Itāliešu opera. [...] Mūzika [šeit] ir laba – tomēr ne visvaldzinošākā, uz kādu ir spējīgi itāļu orķestri. Kādreiz, kad šeit uzturējās slavenais Farinelli, itāļu operai bija labāki panākumi.”⁵⁶⁴

Londona ir arī vienīgā pilsēta, kur Himzelis piemin biļešu cenas – droši vien to neparastās dārdzības dēļ: “Ieejas maksa [operā] ir ārkārtīgi dārga, un augšējā galerijā jāmaksā 5 šiliņi, parterā savukārt pus gineja, un amfiteātra ložās vēl dārgāk.”⁵⁶⁵

Vienīgi Anglijā tiek sniegts pārskats pār repertuāru: “Traģēdijas šeit bauda vislielāko piekrišanu, un tiek arī visbiežāk uzvestas. Visvairāk tiek izrādītas Šekspīra, Draidena^b un Edisona^c traģēdijas un Kongrīva^d komēdijas.

Tālāk Himzelis atklāj ievēribas cienīgu orientēšanos angļu 17. – 18. gadsimta dramaturģijā, nosaucot veselu rindu autoru, starp kuriem daži mūsdienās pilnīgi aizmirsti: “Stīls, Džonsons, Otvejs, Ben-Vičerlijs, Venbrū, Kibers, Senlīra j[aunkun]dze un citi arī rakstījuši teātrim, un daudzas viņu lugas tiek uzvestas.”⁵⁶⁶

Apbrīnas pilnus vārdus Himzelis velta lielajam angļu dramaturgam V. Šekspīram. Starp citu, laikā, kad notika Himzeļa ceļojums, Šekspīra lugas vēl vācu teātros iestudētas netika; viņa “atklāšana” notika tikai apm. 30 gadus vēlāk, un lieli nopelni šajā ziņā ir Hamburgas teātra režisoram, direktoram un aktierim F. L. Šrēderam (*Friedrich Ludwig Schröder*, 1744 – 1816). Tas, ka Himzelis (tiesa, ar dažām kritiskām iebildēm) augstu vērtē Šekspīru, liecina, ka viņš interesējies par šo autoru un angļu literatūru jau pirms došanās ceļojumā. Kā moto savām pārdomām par angļu teātri Himzelis izvēlējies izteicienu “*Plays are like mirrors, made for men, to see how bad they are, how good they ought to be.*”⁵⁶⁷

^a Piezīme malā.: „Tāpat kā gandrīz viss Anglijā ir dārgāks, nekā citās valstīs, tāpat tas ir arī visos šejienes teātros, un Itālijā operas biļetes maksā lētāk, nekā Anglijā komēdijas. Vislētākās vietas ir galerijās, kas uzceltas iepretim teātrim, no kurām izrādi var redzēt labāk, nekā no ložām. Vietas augšējās galerijās maksā 1 šiliņu, apakšējās – 2 šiliņus, parterā 3, ložās prominentākās vietas ir par 5 šiliņiem.” [Bd. III, S. 58]

^b Draidens, Dž. (*John Dryden*, 1631 – 1700), ievērojams angļu dzejnieks un dramaturgs, dominējošais angļu literāts Restaurācijas laikā (1660 – 1688).

^c Edisons, Dž. (*Joseph Addison*, 1672 – 1719), angļu esejists, dzejnieks, dramaturgs un politiķis.

^d Kongrīvs, V. (*William Congreve*, 1670 – 1729), angļu dzejnieks un dramaturgs.

^e Stīls, R. (*Richard Steele*, 1672 – 1729), īru rakstnieks, žurnālists un politiķis; kopā ar Dž. Edisonu izdeva žurnālu “*The Spectator*”; Džonsons, B. (*Benjamin Johnson*, 1572 – 1637), blakus V. Šekspīram viens no ievērojamākajiem angļu Renesanses dramaturgiem, dzejnieks, aktieris; Otvejs, T. (*Thomas Otway*, 1652 – 1685) un Vičerlijs, V. (*Wycherley*, *William (Ben)*, 1640 – 1715), angļu Restaurācijas posma dramaturgi; Venbrū, Dž. (*John Vanbrugh*, 1664 – 1726), angļu arhitekts un dramaturgs; Kibers, T. (*Teophilus Cibber*, (1703 – 1758), angļu aktieris un dramaturgs; Senlīra, Z. (*Susanna Centlivre*, 1667 – 1723), aktrise, dzejniece un “18. gadsimta visveiksmīgākā dramaturģe-sieviete” (Laura Kararro).

^f „Lugas ir kā spoguļi, kas radīti cilvēkiem, lai tie redzētu, cik slikti tie ir un cik labiem tiem vajadzētu būt” (angļu val.).

“Īpaši angļi mīl Šekspīru kā angļu teātra radītāju un izplatītāju (*Beförderer*). Manas uzturēšanās laikā izcilākie šā slavenā dzejnieka [lugu] uzvedumi bija “Romeo un Džuljeta”, “Makbets”, “Otello” un “Henrijs IV”, kas satur daudz skaistā, un nenoliedzami ir labākie, ko radījusi šā tik iemīļotā vecum vecā (*uralter*) traģēdiju rakstnieka spalva. Tomēr daudzās vietās tie uzrāda daudz briesmīga un nežēlīga, kur, brīžiem liekas, teju pazudīs cilvēcība; neskatoties uz to, angļi uzskata, ka arī tas ir gaumīgi. Ciešanu tēlojums bieži ir pārspīlēts un nedabisks, bet viņiem šeit tas patīk. [...] Voltērs, kurš ļoti labi pārtulkojis dažus fragmentus no labākā angļu traģēdiju sacerētāja darbiem, par tiem saka: “*Leurs pieces sont presque toutes barbares, depourvours? de bienséance, d'ordre, et de vraisemblance.*”^a 568

“Angļu komēdijas”, raksta Himzelis, “savukārt ir pārāk naturālas un bieži izlaidīgas. Viņi katru lietu, arī pašu neķītrāko, nosauc tās īstajā vārdā un reti izmanto puķainus izteicienus vai apzīmējumus.”⁵⁶⁹

Regulāri, aprakstot teātra izrādes, Himzelis piemin arī to negatīvās puses: viena no lielākajām problēmām ir skatītāju uzvedība. Ne tikai vienkāršā tauta, bet pat aristokrāti teātra mākslu vispār neuzskata par mākslu, jo izrāžu laikā spējīgi brīvi sekot savām egoistiskajām iegribām: ļoti zems skatītāju kultūras līmenis ir Itālijā: “gandrīz visur Itālijā operas laikā dzirdams pastāvīgs troksnis, un gan ložās, gan parterā, kur skatītāji pēc patikas iet un nāk, un saklīdzas ar paziņām zemākajās rindās⁵⁷⁰; Venēcijā skatītāji “maskās iet no partera, tiklab kā no ložām ārā un tajās atgriežas, kad viņiem iepatikas, pie tam ložās es ievēroju dažas kompānijas ložās izrādes laikā ieturam vakariņas, un lielākajās no tām tiek uzklāts galds 6 līdz 8 un dažkārt pat vēl vairāk personām. – Cik lieliski viņiem garšo pie tik krietnas mūzikas”, ironiski piemetina Himzelis.⁵⁷¹ Piecdesmit gadu laikā pēc viņa ceļojuma šai ziņā maz kas ir mainījies: Elīza fon der Reke 1804. gadā raksta, ka Veronas teātrī “Partera nepārtrauktā, apdullinošā trokšņa dēļ ārzemniekam nav iespējams neko saprast no autora teksta”.⁵⁷²

Tomēr visu pārspēj vienkāršās tautas uzvedība Londonas teātros:

“Vienkāršā cilvēka brīvība Anglijā ir vairāk nekā pazīstama. Tomēr jo īpaši tā izpaužas teātra izrādēs, un visbiežāk – ļoti izlaidīgā veidā. Pirms izrādes sākuma no galerijām, ko aizpilda pūlis, parasti dzirdami strīdi un kņada. Palaikam daži izmēģina savus spēkus arī dūru cīņā, viens otrs spalgā balsī izpilda kādu savu iemīļotu āriju, piekļiedams visu zāli, vai no augšas atskan pat vesels koris – un šie priekšnesumi velkas tik ilgi, kamēr neizpelnās klātesošo ovācijas. Šis laiks skatītājiem parterā ir

^a “Šīs lugas gandrīz visas ir barbariskas, tām trūkst pieklājības, kārtības un ticamības” (franču val.).

visnepatīkamākais, jo tad tie visvairāk dabū sajūst vienkāršās tautas izlaidīgo rupjību, kura no galerijām tiem čakli ber uz galvām ābolu serdes, riekstu čaumalas un citas drizas. – Arī izrāžu laikā ik dienas dzirdami skatītāju starpsaucieni, kuri pārkliedz cits citu. Dažiem reizēm patīk kāds aktieris viņa labākajā lomā, vai arī izteiksmes paņēmiens ir iedarbīgi un aizkustinoši, [...] un tad šie liek manīt savu labpatiku, pieprasot atkārtojumu ar biežiem “*encore*”^a saucieniem. Citi, kuriem šis priekšnesums nav patīcis, cenšas ar svilpieniem un šņākšanu aizkavēt tā atkārtošānu, kas paildzinātu izrādi. Šāds strīds ilgst vairākas minūtes, līdz beidzot viena vai otra no *pro et contra*^b partijām ar gūst virsroku ar ilgstošāku kliegšanu, un tūlīt pat aktieris vai nu parādās no jauna, vai arī tas neiznāk, pirms to nepieprasa izrādes gaita. Taču ar to strīds vēl nav galā. Kad aktieris, kura iznākšanu prasa viņu cenošo skatītāju pārsvars, no jauna parādās, atkal saceļas troksnis, un nereti vai nu pretinieku partija, vai arī tie, kas nav labvēlīgi noskaņoti aktiera personai, to ar svilpieniem no jauna iedzen atpakaļ kulisēs – un šāds liktenis dažkārt piemeklē pat vislabākos un pazīstamākos aktierus.”⁵⁷³

Šajā ziņā autora uzslavu izpelnās franču teātri, kur “izrāžu laikā šur un tur parterā un blakus ložām stāvošā sardze novērš daudzas nekārtības”.⁵⁷⁴

H. F. fon Štorhs trīs apraksta Francijas, galvenokārt Parīzes, teātrus. Teātra, operas un mūzikas aprakstam viņa grāmatā ierādīta nozīmīga vieta – tas aptver apm. 60 no 460 lappusēm (1787. g. izdevumā). Tomēr, atšķirībā no Himzeļa, Štorhs atkāpjas no formālā raksturojuma (piemēram, neapraksta teātra ēkas izskatu, celtniecības laiku vai iekšējo iekārtojumu), toties lielāku uzmanību velta teorijas problēmām, franču teātra estētikai, kā arī vēsturei. Šādi analītiski ekskursi viņa aprakstā mijas ar dienasgrāmatai raksturīgiem individuālo piedzīvojumu un pārdzīvojumu attēlojumiem. Teātris viņam ir vienīgais glābiņš no garlaicības, uzturoties Reimsā, kad sliktie laika apstākļi viņam neļauj iziet pastaigā. “Es par to pažēlojos savai [viesnīcas] saimniecei – labai, mīļai sievietei [...] – “Nu ko, lai izklaidētos, dodieties uz “Mīlestību no piecpadsmit gadiem”. – “Ko? Reimsā ir arī teātris?” – “Kas jūs neatstās pilnīgi neapmierinātu”, piemetināja kāds ceļinieks ienākot. – Es tūlīt paķēru cepuri un spieķi un izsteidzos pa durvīm.

Es atradu jaunu, ļoti labi uzceltu teātra ēku, nožēlojamās dekorācijas un sabiedrību, kuru daļēji varētu nosaukt par izcilu. – “Mīlestība no piecpadsmit gadiem” ir jauks gabals, kas vācu publikai, zināms, patīktu. Aizraujošākā aina ir svētki, ko zemnieki sarīko savam muižas kungam, pilni naivitātes, laucinieciskas vientiesības un komiska spēka. Šajā provinces teātrī valda nesalīdzināmi

^a „Vēlreiz!” (franču val.)

^b „Par un pret” (lat. val.)

vairāk dabas, nekā Parīzē; varbūt mazāk mākslas, tomēr uz šādu apmaiņu es parakstos labprāt; divi vīriešu lomas tēlotāji ir meistari komiskajās lomās; viens no viņiem ir ne tikai komiķis, bet arī vispār ļoti talantīgs cilvēks [...]. Viena no aktrisēm, kura barjeras^a varbūt vienreiz mūžā bija redzējusi, ļoti dūšīgi *a la Parisienne* afektēja ar operas soļiem (*Opersschritt*), žvadzināja rokassprādzes un purināja galvu. Kaut jel viņa netēlotu prozelīti!”⁵⁷⁵

Sniedzot augstu vērtējumu Franču komēdijai (Štorhs to sauc par “Franču teātri”) “kurš atrodas visaugstākajā rangā”⁵⁷⁶, viņš reizē vēršas pret franču teātra samāksloto spēles stilu, kurš balstās uz klasicisma estētiskajiem ideāliem: “Niansēm, ko tauta piešķir savam teātrim, tomēr būtu jānāk no tās nacionālā rakstura, tikumiem un paražām: pie frančiem tas nu nepavisam nav tā”.⁵⁷⁷; “Jo vairāk aktierim piemīt kaut kas no franču skatuves, jo vairāk tas ir attālinājies no dabas un no spēles patiesīguma; un jo mazāka ir tā vērtība kā māksliniekam.”⁵⁷⁸

M. fon der Borhs un jo īpaši T. fon der Rops īpaši kritiski, lai neteiktu – nesaudzīgi, vērtē visu teātru aktiermākslas sniegumu, izņemot itāliešu trupas. Tas ir tādēļ, ka par mērauklu viņi uzskata Parīzes teātrus. Tā Borhs par Mesīnas operu raksta: “Aktieru trupa bija pretīga, tēlotāji nedabiski, aktrises – atbaidošas, un pašai lugai īstā vieta būtu kādā nožēlojamā Neapoles teātrī”.⁵⁷⁹

T. fon der Rops Lionas teātri apmeklēja 1802. gadā, kad pilsēta vēl nav atkopusies pēc Franču revolūcijas postījumiem: “Zāle bija gandrīz pavisam tukša, lai gan tā bija pirmizrāde [...] Komēdiju zāle varbūt kādreiz ir bijusi skaisti iekārtota, tomēr tagad tāda vairs nav, arī dekorācijas un aktierspēle bija, salīdzinot ar Parīzi, nožēlojamas; vispār, kopš es biju atstājis Parīzi, man nekas vairs īsti nepatika. Otrā dienā es apmeklēju vēl vienu izrādi, kura bija tik slikta, ka man bija neiespējami nogaidīt beigas”.⁵⁸⁰ Marseļā “izrāžu zāle ir glīta, bet aktieri ir slikti”.⁵⁸¹ Tas pats teikts par Nīmu un Monpeljē.⁵⁸² Tomēr vissliktākā izrāžu zāle “kādu es esmu redzējis”, ir Perpinjanā: “aktieri ir (zem) katras kritikas (*au-dessous*). Publika ir neizglītota un nepieklājīga (*ignorant et impoli*). Kāds parūku izgatavotājs, kurš laiku pa laikam deva sliktu mājienu ar ķemmi diriģē visu izrādi un visus svētkus Rusijonā”.⁵⁸³

“Barselonā izrāžu zāle ir glīta, spāņu trupa, kā runā, ir izcili slikta (*mauvaisse*), bet itāliešu trupa nemaz nav slikta, tāpat balets”.⁵⁸⁴; “Madridē ir divas teātra zāles, abas spāņu, par kurām atsaucas ļoti slikti, [bet] mans uzturēšanās laiks Madridē bija tik piepildīts, ka es nevarēju tos apmeklēt nevienu vienīgu reizi.”⁵⁸⁵

“Portugāļu izrāžu zāles, no kurām Lisabonā atrodas trīs, ir tikpat nožēlojamas, kā Spānijā. Itāļu

^a 18. gadsimtā pieejas Parīzei un citām pilsētām sargāja posteņi, t. s. “barjeras”. Štorhs ironiski grib teikt, ka aktrise labi ja reizi mūžā bijusi Parīzē.

opera Lisabonā ir ļoti laba, orķestris ir brīnišķīgs, zāle ir liela un skaista, dekorācijas labas, balets viduvējs. Lielākā daļa no dejotājiem ir franči. *Mme Monrou* ir pirmā dejotāja un dejo ļoti labi, *Mme Catalanne* ir pirmā dziedātāja. Viņai ir skaista figūra un pietiekami laba grācija dziedāšanā, it kā viņa pati būtu dziedāšanas mūza. Visi zinātāji apgalvo, ka viņa esot pirmā dziedātāja Eiropā.”⁵⁸⁶

“Portrojālā (*Port-Royal, Port-Real*) “izrāžu zāle nav slikta, bet visas izrādes notiek spāņu valodā, un skatītāji drīzāk dzird suflieri, nekā aktierus. Tā tas notiek arī Madridē un visā Spānijā. Andalūzieši kaislīgi mīl teātri un visas ar to saistītās izklaides. Komēdijas arī šeit tiek iestudētas papildinām.”⁵⁸⁷

„Pašlaik Amsterdamā ir trīs teātri, franču teātris, ļoti slikts, ebreju teātris (*theatre juif*), kur izrādes tiek uzvestas vāciski, un holandiešu teātris, par kuru stāsta, ka tas esot ļoti labs; tā ir franču teātra imitācija, bet man likās, ka tas ir pārāk pārspīlēts. Baleti, kurus šeit uzved vienīgi no gadījuma uz gadījumu, ir ļoti viduvēji, bet kostīmi un dekorācijas ir labas.”⁵⁸⁸

Elīza fon der Reke savās 1793. – 1795. g. dienasgrāmatās vairākkārt norāda uz teātra nozīmi viņas dzīvē. Uzturēdamās Hamburgā, viņa teātri apmeklēja ļoti bieži.⁵⁸⁹ Par vienu no viņas tuvākajiem draugiem kļūst jau pieminētais F. L. Šrēders, ar kuru viņu saista garīga tuvība. Viņš ir viens no sava laika talantīgākajiem aktieriem: “Iespaidis, kādu atstāja Šrēders karaļa Līra lomā, nav aprakstāms. Māksla nevar pacelties augstāk, kā tad, kad tā atveido dabu”, viņa ierakstījusi savā dienasgrāmatā 1794. gada 7. martā.⁵⁹⁰

4. 3. 2. 2. Mūzikas dzīve

Nikolausa fon Himzeļa un Heinriha fon Štorha ceļojumu piezīmes atklāj kādu svarīgu šķautni viņu personībās – tā ir kaislīga interese par mūziku, dziļa tās izpratne un teorētiska erudīcija: samērā neparasti, ja raugās vienīgi no viņu profesionālā viedokļa. Nav iespējams konstatēt, vai pieminētie paši spēlējuši kādu mūzikas instrumentu, tomēr tālākie piemēri apstiprina: nepieciešamība pēc labas mūzikas 18. gadsimtā tika uzskatīta par vienu būtiskajiem nosacījumiem izglītota cilvēka personības attīstībā. Ir zināms, ka arī abas dzejnieces – Elīza fon der Reke un Sofija Bekere – apguvušas klavierspēli (Sofija pat diezgan augstā līmenī), tomēr viņu piezīmēs – lai gan tajās samērā bieži pieminēti dažādu koncertu vai operu apmeklējumi – tomēr gandrīz nekad neatspoguļojas mūzikas radītie emocionālie iespaidi, nemaz jau nerunājot par kaut cik nopietnu dažādu mūzikas skolu vai stilu salīdzinājumu resp. analīzi.

18. gadsimts Rietumeiropā, izsakoties tēlaini, bija kaujas lauks ne tikai filozofiskajos un

sabiedriskajos uzskatos: tāds tas bija arī mūzikā. Apgaismības idejas, kas iemantoja arvien lielāku atsaucību plašos inteliģences slāņos, nevarēja neatspoguļoties arī šajā jomā: notika sadursmes starp barokālo, svinīgo un sastingušo galma mūziku un jauno mūzikas estētiku, kura paredzēja brīvākas, subjektīvākas, dabiskākas un nacionālai kultūrai tuvākas izpausmes.

Interesanti, ka gan N. fon Himzelis, gan H. F. Štorhs savos ceļojumos ļoti skaidri apzinās un nodala šīs divas, no mūsdienu viedokļa raugoties, varbūt ne visai skaidri saskatāmās attīstības tendences.

Himzelis pretstatu starp “vecu” (17. gs. vai galma) un “jauno” mūzikas stiliem izprot kā pretstatu starp “franču” un “itāliešu” operas skolām. Runājot par Parīzes operu, viņš raksta: “[...] franču mūzikai šeit ir vismazākā piekrišana. Mūzika šejienes operā ir pielīdzināma baznīcas mūzikai; izpildījuma mainīgumu (*Abwechslung*), ko tik ļoti iecienījuši itāļi, franču mūzikā velti meklēt, un varbūt nekļūdās tie, kuri apgalvo, ka franču mūzika esot spējīga padarīt klausītāju melanholisku.”

Tomēr “tagad” frančiem itāļu mūzika sākot iepatīties, un to zināmās dienās atskaņojot šejienes operas teātrī; šādus vakarus “ļaudis laiž garām nelabprāt, un klausītāju skaits tiem ir lielāks, nekā Franču operai”.⁵⁹¹

Tāpat Strasburgā “jau sāk atzīt itāļu mūzikas priekšrocības pār franču, un arvien vairāk un vairāk novērtē tās izcilību”.⁵⁹²

Uzskatu par itāļu mūzikas pārkumu Himzelis apstiprina arī kādā citā vietā: “Toņu dažādība un mainīgums, kādu franču ārijās velti meklēt, un kuras tādēļ ir nesalīdzināmi vieglāk izdziedamas, nekā itāliešu, pēdējās ir īpaši uzkrītošs; arī kopumā itāliešu mūzikas valdzinājums ir nesalīdzināmi lielāks, nekā franču”.⁵⁹³

Vēl kategoriskāku spriedumu “franču mūzikai” trīsdesmit gadus vēlāk izsaka H. F. fon Štorhs, kurš, atšķirībā no Himzeļa, sniedz arī īsu vēsturisku pārskatu pār mūzikas attīstības tendencēm Francijā kopš 17. gadsimta: rakstot par Kristofa Vilbalda Gluka^a izdarīto apvērsumu Parīzes operā, Štorhs uzsver, ka komponista novitāte izpaudusies tādējādi, ka viņš ieviesis “kaislību plosošo straumi remdeno ikdienas starpspēļu (*Zwischenspiele*) vietā” un parādījis, “ko iespēj mūzika, kad tā tiek dramatizēta”.⁵⁹⁴ “No šī laika”, turpina Štorhs, “visas vecās operas no teātriem tika izmēztas. Nevienš

^a Gluks, K. V. (*Christoph Wilibald Gluck*, 1714–1787), austriešu komponists, agrīnā klasicisma pārstāvis. 1774. gadā Parīzē iestudēja savu operu “Ifīgēnija Aulidā”, ar kuru sākās klasicisma uzvaras gājiens franču opermūzikas laukā. Starp citu, viņa ierašanos protežēja karaliene Marija Antuanete (*Marie Antoinette*, 1755–1793), viņa kādreizējā klavierspēles skolniece (uz to norāda arī H. F. Štorhs, S. 195).

vairs nevēlējās ilgāk paciest veco – sauso un stīvo – franču mūziku ”. ⁵⁹⁵

“Parīziešu aizraušanās ar operu”, raksta Štorhs, „ir vienreizēja.”⁵⁹⁶ Ebd. Arī viņu pašu satricina Parīzes operas krāšņums: “Gandrīz viss, ko es tiku redzējis Parīzē, atpalika no tiem entuziastiskajiem aprakstiem, ko biju iepriekš lasījis – vienīgi opera pārspēja visas manas gaidas [...]. Iluzorās dekorācijas, kas tik patiesi atdarina gan dabas jaukākās, gan briesmīgākās parādības, ka tai vajadzētu kļūt greizsirdīgai; apģērbu un rotājumu greznība, kas jau robežojas ar izšķērdību; milzīgs pulks koristu un statistu – dažā izrādē uz skatuves atrodas trīs līdz četri simti; dejotāji un dejotājas, kam līdzīgi nekad nav redzēti; orķestris, kas ir pati pilnība [...]”. ⁵⁹⁷

Pēc Gluka reformas franču opera, tā uzskata Štorhs, ir ne vien sasniegusi itāliešu operas līmeni, no kuras tā agrāk ievērojami atpalika, bet arī ievērojami to pārspējusi, jo radījusi jaunas kvalitātes – sekojot Apgaismības (vispirms Ž. Ž. Ruso) uzskatiem, par mākslinieciskā augstvērtīguma kritēriju tiek pasludināts *dabiskums*, atšķirībā no baroka samākslotības. Viena no šīs samākslotības izpausmēm ir itāliešu operai raksturīgie un 18. gadsimtā ļoti populārie kastrāti: “[...] un tāds ir franču operas pārākums pār itāļu, kur pāris aukstu un vienaldzīgu kastrātu pārmaiņus nodzied savas pasāžas [...], parādot savas rīkles izveicīgumu”. ⁵⁹⁸

Šādās pašās domās ir arī Sofija Bekere, kura kopā ar Elīzu fon der Reki klausījusies tos Berlīnē – viņai “liekas nesaprotami, kā kastrātu balsis var atzīt par pārākām, nekā dabiskās vīriešu un sieviešu balsis ”. ⁵⁹⁹ Arī V. M. Vīdavs uzskata, ka Romas teātris “kopumā daudz zaudē no tā, ka kastrātiem jāuzstājas sieviešu vietā ”. ⁶⁰⁰

Himzelis savās piezīmēs izskaidro kastrātu popularitāti ar reliģiskajiem aizspriedumiem, jo “Romā neviena sieviete nedrīkst parādīties uz teātra skatuves. Sieviešu lomas tēlo vīrieši. Operā tie ir kastrāti, kurus viņu apģērba un uzvedības dēļ bieži notur par sievietēm, jo īpaši ārzemnieki.” ⁶⁰¹ Bez tam: “Kastrāti Romā ir visai iecienīti un ļoti labi apmaksāti. Ir zināms, ka daudzi šādi radījumi ar sakropļoto balsi (*verstimmelten Geschöpfe*) spēj sasniegt ļoti augstu stāvokli un laimi. Jau minētais Farinelli, kurš pašlaik uzturas Spānijas galmā, pratis iegūt tik lielu varu pār šo monarhu (*er hat dessem Hertz in Händen*), ka ar viņa palīdzību iespējams panākt it visu pie karaļa.” ⁶⁰²

Romā kā katoļu Baznīcas centrā garīgā mūzika tomēr ir dominējošā: operas un komēdijas šeit atļautas vienīgi karnevāla laikā: “Šoreiz bija atvērtas 2 operas un 5 komēdiju teātri. Tās sākas jau dažas nedēļas pirms karnevāla, tomēr tā laikā ilgst tikai 8 dienas, un tad teātri ir neparasti pilni ar skatītājiem. [...] Ievērojamākās izrādes Romā uzved dižciltīgie, kuri arī sedz visus izdevumus.” ⁶⁰³

Tomēr tieši garīgie dziedājumi Romā Himzelim sniedz vislielāko emocionālo pārdzīvojumu:

“Svētās nedēļas vidū, proti, 10. aprīlī, es vēlreiz ierados Romā un tai pašā pēcpusdienā dzirdēju tik slavenā *Miserere meī* dziedājumu pāvesta kapelā *al monte Cavallo*. Šis pacilājošais dziedājums, kas dzirdams vienīgi trijās Svētās nedēļas dienās – trešdien, Zaļajā ceturtdienā un Lielajā piektdienā – tiek izpildīts bez instrumentāla pavadījuma, tomēr tas skan tik brīnišķīgi un aizgrābjoši, ka klausītājam gandrīz jānotic: tas ir balsu un pūšamo instrumentu sajaukums; [...] Es nekad nebiju dzirdējis neko tik aizkustinošāku (*etwas rührenderes und beweglicheres*), kā tieši šādu ne ar ko nesalīdzināmu dziedājumu [...]”⁶⁰⁴ Tāds pats muzikāls baudījums ir astoņas dienas ilgie Sv. Antonija svētki Padujā, kuru laikā autoram ir iespēja noklausīties “slavenā virtuozā” Tartini^a spēli.⁶⁰⁵ Savās piezīmēs Himzelis min nepārskatāmu daudzumu mūziķu un komponistu (īpaši itāļus); starp tiem vairums ir tādi, kas mūsdienās jau sen aizmirsti. Tomēr viņam laimējas personīgi redzēt vai pat sarunāties arī ar pasaules mēroga slavenībām: tā Anglijā viņš kādā koncertā vēl redz diriģējam izcilo baroka laika komponistu Hendeli^b, par kuru raksta: “Šo slaveno mūziķi angļi vēl aizvien vērtē neparasti augstu. Ar šo nāciju Hendelim ir īpaši laimējies, jo viņam izdevies neparasti precīzi uzminēt tās muzikālo gaumi [...] Pirms dažiem gadiem viņš pilnīgi pazaudēja redzi; neskatoties uz to, viņš šad un tad vēl joprojām diriģē savu oratoriju publiskos uzvedumus; es viņu tur ieraudzīju orķestra vidū, un pēc vienas šādas oratorijas šis iemīļotais vīrs (*diesen beliebten Mann*) tika ļoti pagodināts, kad tas, pastāvīgiem aplausiem skanojot, tika izvests publikas priekšā. Hendelim par godu Voksholā ir uzcelts marmora piemineklis.”⁶⁰⁶

Padujā viņš apmeklēja slaveno komponistu un vijoļspēles virtuozu Tartini, un viņiem izraisās “patīkama muzikāla saruna” par franču un itāļu mūzikas atšķirībām.”⁶⁰⁷

Sofija Bekerei un Elīzai fon der Rekei laimējies noklausīties Filipa Emanuēla Baha^c spēli: “Lai gan viņš jau ir kādus septiņdsmit gadus vecs sirmgalvis, viņš vēl spēlē ar jauneklā degsmi. Viņa izpausmes klaviermūzikā pārspēj visu, ko esmu jēlkad sagaidījusi no šī instrumenta.”⁶⁰⁸ Vēstulē no Leipcijas Sofija Bekere raksta: „Hillers, šis vācu mūzikas tēvs, sagādāja mums daudzus muzikālus priekus. Leipcijas deju un mūzikas zālei Vācijā, protams, nav līdzcērtīgas”.⁶⁰⁹ Desavā Sofija un Elīza noklausās kāda akla virtuozā spēli. „Viņu sauc Laurs, viņš ir angažēts fīrsta kapelā un spēlē vienīgi pēc dzirdes. Viņš var nospēlēt simts koncertus no galvas un pats arī komponē.”⁶¹⁰ Vācbaltiešu

^a Tartini, Džuzepe (*Giuseppe Tartini*, 1692 – 1770), izcils itāļu baroka laikmeta komponists un vijolnieks.

^b Hendelis, G. F. (*Georg Friedrich Händel*, 1685 – 1759), vācu baroka komponists; kopš 1711. g. strādājis Londonā.

^c Bahs, F. E. (*Philipp Emanuel Bach*, 1714 – 1788), slavenā vācu komponista dēls, mūziķis.

ceļojumu piezīmes apliecina milzīgo popularitāti, kādu mūzika baudījusi visās viņu apceļotajās zemēs – no valdniekiem līdz pat vienkāršajai tautai. Tā, piemēram, N. fon Himzelis par Prūsijas karaļa Frīdriha II mūzikas mīlestību saka: “Karalim, lielam skaistuma pazinējam, ir arī smalka gaume mūzikā, un viņš pats spēj to vērtēt; un nekad nav uzvesta neviena opera, pirms karalis nav izskatījis tās korektūru; mēģinājumos viņš pats ir klāt, norādot, kur kaut kas pietrūkst”.⁶¹¹ Koncertu Potsdamā apmeklējis arī E. D. Burzijs, pie tam pats kroņprincis tajā spēlējis dažus skaņdarbus uz violončello.⁶¹²

Tāpat skaņdarbi tiek izpildīti aristokrātu salonos: “Vīnē ir daudz mūzikas mīļotāju, un starp citiem augstākajiem aristokrātiem – arī hofmaršals grāfs Kaunics un grāfs *Colaldo?*, pie kuriem ik nedēļas notiek koncerti, pie pēdējā – trīs reizes nedēļā.”⁶¹³

Bez tam var secināt, ka 18. gs. otrajā pusē Eiropā pastāvējis ievērojams daudzums dažādu – gan laicīgu, gan garīgu – muzikālu biedrību, kuru locekļi organizējuši pasākumus, pieaicinot profesionālus māksliniekus, bet nereti paši izpildot dažādus skaņdarbus: tā, piemēram, pat tik nelielā pilsētā kā Monpeljē koncertus uz sava rēķina rīko šejienes tirgotāji un citi mūzikas mīļotāji; tie notiek divas reizes nedēļā ļoti plašā zālē. 50 mūziķi izveido orķestri, un vairākas sievietes saņem gada pensiju, lai dziedātu koncertos. „Šeit var noklausīties labākās simfonijas, kas mijas ar samērā pilnskanīgām kantātēm, rečitatīviem u.c.; visvairāk izpildītā mūzika pieder slavenajam Ramo.” – „Mani”, raksta Himzelis, „aizveda uz koncertu, kur tika atskaņota Ramo “Lakstīgala”; tās uzvedums un izpildījums bija ļoti labs, un es saskaitīju gandrīz 300 personu.”⁶¹⁴

Amatieru koncerti notiek arī Marseļā⁶¹⁵; Dženovā (“*St. Philipo Neri* baznīcā ziemās svētdienu vakaros pāris stundas tiek izpildīta garīgā mūzika) [...]”;⁶¹⁶; Boloņā: “Kādā vakarā divi bagāti itālieši pēc savas atgriešanās [no ceļojumiem?] šeit sarīkoja pilnvērtīgu koncertu (*eine vollständige Musicke*) zem klajām debesīm, un pie tam tika izpildītas dažādas ārijas”⁶¹⁷; Augsburgā “Trešdienās un piektdienās tirgotāji [...] rīko atklātus koncertus [...] Pašlaik tajos tiek izpildīta gavēņa laika mūzika”⁶¹⁸; Strasburgā: “Komēdijas un kādi sevišķi labi koncerti, kas notiek gan vasarās, gan ziemās, šeit ienes pārmaiņas dzīves vienmuļībā. Izpildītāji sastāv vienīgi no amatieriem, un starp tiem ir arī dāmas [...]”⁶¹⁹.

Arī Anglijā ir daudz dažādu mūzikas mīļotāju biedrību: “Angļi mīl mūziku, un vasarās operu un komēdiju vietā, kuras tad uz īsu laiku pārtrauc izrādīt, Londonas apkārtnes dārzos notiek dažādi publiski koncerti, ko papildina ārijas. šādi publiski izklaides dārzi (*Lust-Garten*) ir Kupersgārdena

(*Cuper's-Garden*), Merībona (*Mary-Bonne*^a), Renlo (*Ranelagh*) un Vokshola (*Vauxhall*), starp kuriem kā izcilākie visvairāk tiek apmeklēti abi pēdējie.”⁶²⁰ “Pils biedrība (*Castle-Society*) organizē ziemas koncertus uz sava rēķina, kur ar subskripciju palīdzību tiek apmaksāti labākie dziedātāji. Es jau šajā biedrībā, kā arī operas namā pa gavēņa laiku noklausījos lieliskas Hendeļa oratorijas.”⁶²¹

Par muzicēšanas izplatību Francijā 1786. g. liecina H. fon Štorhs: “Klavierspēles mīļotāju-sieviešu, kas labi spēlē, Parīzē ir nenosakāmi daudz. Dāmu, kas spēj uz derībām sacensties ar katru klavieru meistarū [virtuozu?] grūtu, viņu pašu sacerētu sonātu nospēlēšanā, nav mazāk. [...]”⁶²² Tajā pašā laikā tomēr “fantazēšana, uzdotās tēmas izpildīšana uz klavierēm ir pilnīgi nepazīstama”.⁶²³ Tomēr Štorhs nav augstās domās par franču dziedātāju vokālo kultūru: “Dziedāšanas skolas nepārdzīvo uzplaukumu – es negribu teikt, ka tās ir pilnīgi nepazīstamas. Nevienai dāmai nesagādā grūtības patīkami, valdzinoši un koķeti kaut ko nodziedāt vai izteiksmīgi nodeklamēt; toties balss nostādīšana, toņa skaidrība, tīrais *adagio* – tā mūzikas daļa, kas uzrunā sirdis – nav viņu rīklēm pa spēkam [...] Operdziedātājas – vai, labāk sakot, muzikālās aktrises – dzied gan augstu un dziļi, [...] bet es nezinu nevienu īstu altu [...] Ļoti zemas – īstā basa balsis arī Francijā nav atrodamas. Viņu ausis vēl nav tik harmoniskas, cik viņu sirdis – jūtīgas. Šai nācijai ir visnotaļ grūti tīros toņos izteikt to, ko tā sajūt dzejas pantmērā.”⁶²⁴; “Provinces pilsētas muzikālā ziņā ir ļoti nabadzīgas – pat lielākajās no tām reti var atrast tādu orķestri, kādu bez grūtībām var savākt mazākajos Vācijas miestos”.⁶²⁵

Toties N. fon Himzelis ļoti atzinīgi izsakās par itāļu, īpaši Dienviditālijas tautas muzikalitāti: “Neapole: mūziku šajā pilsētā mīl ļoti, un gandrīz katrā mājā var atrast kādu instrumentu. Vakaros uz ielām bieži var dzirdēt dziedam un spēlējam. Gandrīz katram amatniekam vai jūrniekam ir sava ģitāra, kuru viņš spēlē un piedevām arī dzied. Neapole starp pārējām Itālijas pilsētām ir slavēta ar to, ka no tās nāk labākie un talantīgākie mūziķi, kuri pa daļai turpat arī dzīvo, un tādēļ vislabākā mūzika tiek komponēta tieši šeit.”⁶²⁶ Par Sicīlijas tautas mūziku saistošu aprakstu atstājis K. G. Grass (sk. 5. 11. nod.).

Tāpat krievu tauta “ir ļoti apdāvināta mūzikā; tai piemīt lieliska muzikālā dzirde, un vienkāršie ļaudis pat pārspēj frančus, kad iedzeršanas laikā uzsāk ilgstošu dziedāšanu (*einen beständigen Gesanck unterhalten*), kurā bieži var saklausīt dažādu balsu labāko harmoniju”.⁶²⁷ Arī S. Bekere un

^a Pareizi “*Marylebone*”.

E. fon der Reke savās piezīmēs piemin daudzus mūzikas amatierus. Viens no tādiem ir kāds Heslera kungs, “kurš patiesībā ir zeķu tirgotājs un mūziku piekopj vienīgi kā vaļasprieku. Viņa spēle ir ideāla tiklab ar vienu, kā otru roku, un viņa kompozīcijām piemīt daudz aizgrābjoša”.⁶²⁸ Viens no Elīzas un hercogienes Dorotejas tuvākajiem draugiem ir komponists Naumanis. Muzicēšana izmeklētā draugu lokā bieži pieminēta arī Elīzas dienasgrāmatās.⁶²⁹ Piemēram, 1791. g. 25. augustā notiek mūzikas vakars, kurā “Darja” – Kurzemes hercogiene Doroteja, kurai, pēc laikabiedru atzinumiem, piemīt izcils muzikālais talants, izpilda Kērnera āriju un citus skaņdarbus.⁶³⁰

4. 3. 3. Liecības par apģērbu un matu sakārtojumu

Lai arī Rietumeiropā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā pastāvēja visumā vienots ģērbšanās stils atsevišķu kārtu robežās, tomēr (īpaši lauku novados) vēl spēcīgas bija apģērba nēsāšanas lokālās tradīcijas. Bez tam apģērbs bija sociālā statusa un ranga apliecinājums. Tomēr vietējo iedzīvotāju apģērbam, matu sakārtojumam un rotas lietām vācbaltiešu ceļotāji velta mazāk uzmanības, nekā varētu sagaidīt. Tie raksturoti tikai atsevišķos gadījumos – proti, ja kaut kādā ziņā īpaši atšķiras no valstī vai Eiropā kopumā ierastā stila. Zīmīgi, ka tikpat kā nemaz nav raksturots zemnieku, resp., nacionālais apģērbs (izņemot divas vai trīs epizodes). Par apģērbu atsevišķi tiek runāts sekojošos gadījumos:

1) Kad kādā valstī (parasti konfesjonālu motīvu dēļ) pastāv aizliegums nēsāt noteikta materiāla, krāsas, formas utt. apģērbu un rotas lietas. Parasti tās ir protestantu valstis – Dānija, Zviedrija un jo īpaši Šveice, resp. Ženēva (sk. 5. 2. nod.);

2) Kad ārzemnieks viņa tradicionālā resp. atšķirīgā apģērba dēļ var izraisīt ksenofobiskā pūļa izsmieklu un zobgļības; šādā gadījumā seko arī sīks vietējās modes apraksts. Tā N. fon Himzelis norāda, ka Londonas pūlis necieš ārzemniekus, kas nēsā franču parauga drēbes; katrs tāds var sagaidīt rupju apiešanos, un, “ja viņu uz ielas tikai nolamā par franču suni („*French dog*”), tas var uzskatīt, ka viegli ticis cauri”.⁶³¹ Šī iemesla dēļ Himzelis atzīstas, ka Londonā nepilnu triju dienu laikā bijis spiests “nomainīt franču piedurknes un ieloces pret angļu piegriezumam; un tagad es valkāju modernu fraku ar šauriem atlokiem, apaļām pogām un platu samta apkakli. Šeit man ir priekšrocība, ka varu saudzēt savu zobenu. [...] Es vēl neesmu izšķīries par šejienes modes parūku, kas ir apaļa un apgādina lielu naktsmici [...] Tomēr man bija jāizdara jau iepriekš reforma manā franču frizūrā: matu tīkliņš paliek neizmantots.”⁶³² Uz angļu pūļa paradumu izzobot ārzemniekus viņu apģērba dēļ norāda arī P. J. Villebrands.⁶³³ Tāpat Spānijā, kā liecina T. fon der Rops, ārzemniekiem jācenšas ģērbties saskaņā ar

vietējām paražām, lai netiktu vienkāršās tautas izsmieti.⁶³⁴ 3) Kad valkātāji pieder pie augstākajām kārtām. Tā nobīļi Venēcijā, raksta Himzelis, kad tiem nav jādodas uz tiesu vai ceremonijām, staigā ģērbusies melnā apģērbā, kas ziemā ir no vadmalas, vasarā no zīda; “zināmos svētkos tie tērpjas sarkanā apģērbā (ziemā – damasta, vasarā – tafta). Piedurknes ir platas un nokarājas zemu. Pie tam viņi nēsā lielu un iespaidīgu parūku, kas aizmugurē sniedzas līdz pusmugurai”.⁶³⁵ (Sk. 7. att. Pielikumā) Apģērba krāsa norāda uz valkātāja kārtas piederību. Tā T. fon Rops apliecina, ka Spānijā “sarkani un balti apmetņi ir grandu apģērbs”.⁶³⁶ Tiek uzvērta galminieku tērpu greznība un reizē bezgaumība. Rops apraksta Spānijas galminieku tērpus Barselonā, “kas bija ļoti grezni, bet diezgan neglīti”.⁶³⁷ Līdzīgus, bet vēl nesaudzīgākus vērtējumus aristokrātu tērpiem sniedz E. fon der Reke: Prūsijas galmā “es neredzēju nevienu gaumīgi apģērbusos dāmu”.⁶³⁸ Šejienes pārspīlēti krāšņie apģērbi viņai šķiet komiski: “lai ar tādiem nekļūtu smieklīgs, cilvēkam jābūt apveltītam ar majestātisku figūru un dabisku grāciju”.⁶³⁹

4) Aprakstot studentu un pasniedzēju apģērbu (vienīgi Himzelis).⁶⁴⁰

5) Ironizējot par modes pārspīlējumiem. Piemēram, H. F. Štorhs raksta, ka Štrasburgā “ [...] vīriešu dzimuma franti [...] sastopami daudz biežāk, nekā jebkur citur. [...] Bieži ir gadījies, ka esmu bijis spiests aizvērt logu, jo labi sajūtamās smaržas, īpaši svētdienās un svētku dienās bija pārāk lielas nodevas manam degunam. Veci vīri ar apaļām parūkām un sirmiemiem matiņiem nēsā modīgāko apģērbu un tērauda krāsas, zaļas vai sarkanas zeķes. Tomēr viss tas vēl ir piedodams; bet tas, ka jauni cilvēki atklātās promenādēs staigā apkārt ar brillēm uz deguna un svešinieku no galvas līdz kājām nopēta ar augstprātīgu skatu, kuram oriģinālu tie varbūt aizguvuši kaut kādās Parīzes priekšistabās, ir neizturami”.⁶⁴¹

6) Runājot par franču modes uzslāņošanos vietējām tradīcijām: franču mode un paradumi arvien vairāk un vairāk iespiežas Šveicē (Himzelis): tai cenšas sekot, piemēram, Bernes un Lozannas iedzīvotāji, un Parīzes jaunākās tendences drīz vien nonāk arī šeit; tomēr zeltu un sudrabu, kā arī smalkās mežģīnes valkāt ir aizliegts.⁶⁴² Tajā pašā laikā Sanktgallenē (franču *Saint Gallen*) vecie tērpi, paradumi un dzīves veids vēl esot saglabāties gandrīz bez izmaiņām.⁶⁴³ Štrasburgā „ne tikai visos sīkumos tiek sekots Parīzes modei, bet tā šeit tiek vēl vairāk izsmalcināta”⁶⁴⁴ Interesanti, ka pat pēc 30 gadiem šīs paražas Štrasburgā palikušas bez izmaiņām, jo Štorhs ar sev piemītošo humoru raksta: „Kontrasts starp impērijas pilsoņu un franču galantēriju sniedz smalkāko izklaidēšanos. Nekas nav jautrāk, kā vērot labi iešnorētu, apaļā krinolīnā iespīlētu un vēl saskaņā ar zināmu nejauku Strasburgas paradumu safrizētu dāmu pastaigājamies zem rokas pēc jaunākās Parīzes modes izveidotam

frantam“.⁶⁴⁵

7) Zemnieku apģērbi pieminēti retāk. Tā N. fon Himzelis raksta, ka zemnieces Venēcijas apkārtnē nēsājot gluži jaukus sasienukus, kas ļoti palīdzot arī tādām, kam neesot ideāls viduklis; un pat tās, ko daba apveltījusi vienīgi ar vidēju augumu, vizuāli izskatoties garākas.⁶⁴⁶

Ja Himzelis, kā jau vīrietis, tikai slavē sieviešu prasmi ar apģērbu izcelt savu skaistumu, tad Elīzas fon der Rekes nostāja pret savu dzimumu ir daudz stingrāka. Viņa kritiski nopēta Bavārijas turīgo zemnieču svētku tērpus kādā ciematā starp Minheni un Zalcburgu: „Sievietes valkā šaurus ņieburus raibās krāsās, samērā īsus brunčus, un viņu galvas rotas (visgreznākajos gadījumos) sastāv no nelielas, stīvas aubes, ko rotā zelta treses, un kura nosedz tikai pakauša daļu. Viņas drīzāk dod priekšroku dārgai, nevis gaumīgai greznībai. Pat ciemos sievietes un meitenes rotājušās ar sudraba ķēdēm un filigrāni izstrādātām kaklarotām. Šīs rotas pāriet no mātēm pie meitām – tāpat kā aizspriedumi“.⁶⁴⁷

Teodors fon der Rops raksta par tautas apģērbu Spānijā: „Kastīlijas un Aragonas zemnieki ikdienā nēsā lielu, brūnu vilnas apmetni un cepuri un trīsstūrainu cepuri no tādas pašas drānas“.⁶⁴⁸

Kas attiecas uz 18. gadsimtā augstākajiem un vidējiem slāņiem obligātajām parūkām, tad to formai galmā (īpaši svinīgos gadījumos) tika piešķirta nacionāli simboliska nozīme. N. fon Himzelis apraksta gadījumu, kad Vīnē, ķeizara dzimšanas dienā sardze viņu un viņa pavadoņus neesot ielaidusi zālē, jo viņu parūkas esot bijušas sakārtotas pēc franču parauga – matu tīkliņā (*Haar-Beutel*). – „Mēs nu ātri, kamēr ķeizars vēl bija baznīcā, steidzāmies pie friziera, likām izjaukt franču frizūru un izveidot spāņu zirgasti, kurā tika iesieta melna zīda lente. Tad atgriezāmies galmā un visiem demonstrējām savas spāņu zirga astes, tikām arī tūlīt ielaisti, un visa milzīgajā ļaužu pūlī mums neizdevās ieraudzīt nevienu vienīgu matu tīkliņu. – Tā kā visās lietās galmā mainās mode un arī paražas, tādu pašu likteni piedzīvojis arī matu tīkliņš”, Himzelis turpina: „Kārlis Sestais^a zirgastes necieta ne acu galā, un visi nēsāja tikai matu tīkliņus. Francis Pirmais savukārt ir matu tīkliņu ienaidnieks^b, un zirgastes viņam patīk”.⁶⁴⁹

^a Kārlis VI, Sv. Romas impērijas ķeizars un Austrijas erchercogs (valdīja no 1711 – 1740).

^b Šis šķietami bezjēdzīgais strīds starp franču „matu tīkliņu” un spāņu, resp. austriešu „zirgastu” piekritējiem tomēr neliksies tāds, ja atcerēsimies, ka karā par Austrijas mantojumu (1740 – 1748) Francija, apstrīdot Kārļa VI meitas Marijas Terēzijas un viņas vīra, vēlākā Sv. Romas imperatora Franča I tiesības uz troni, atbalstīja Prūsiju, kura Austrijai atņēma Silēziju. Savukārt Kārļa VI nepatiku pret spāņu „zirgastēm” varētu būt izraisījušas nepatīkamas atmiņas par neveiksmīgo kandidēšanu uz Spānijas troni karā par *Spānijas* mantojumu (1701 – 1714).

Stīvie galma ceremoniāli Himzelī izraisa pretestību, un viņā – vismaz pie sievietēm – sajūsmu izraisa vienkāršas frizūras, ko rotā dabiskie ziedi. Šādas epizodes viņš nekavējas atzīmēt savā dienasgrāmatā (Paduja, Pēterburga⁶⁵⁰). Venēcijas apkaimes zemnieces arī matus rotājot ar ziediem vai nēsājot mazas salmu cepurītes: „Es konstatēju, ka šāda mode ir patiesi jauka”, viņš atzīstas.⁶⁵¹

Elizā fon der Rekē Volarni sievietes (Itālijā) radījušas pilnīgi pretējas emocijas: [1804. g. 23. septembris.] „Tik nejaukas, vecas sievas es vēl nebiju redzējusi nekur: viņas valkā netīras, noskrandušas kleitas, ap kailajām galvām, vaļīgās bizēs sapīti un sasprausti garām dzelzs adatām, planda sirmi mati. Dažai jaunai, glītai sejai šī vienkāršā galvas rota piestāvēja tīri labi, bet veca seja, kurā dziļas pēdas bija atstājušas daudzas necēlas kaislības, izsauca riebumu un šausmas, kad tās parādījās visā savā kailumā”.⁶⁵²

Apskatāmajos ceļojumu aprakstos apģērba nēsāšana pieminēta kontekstā ar konfesionālajiem ierobežojumiem, tiek fiksēta franču modes izplatība un to pavadošie pārspīlējumi, kritizēta galma mode tās neērtuma, nepraktiskuma un bezgaumības dēļ. Var izdarīt secinājumu, ka noteikta fasona apģērba resp. parūkas nēsāšanas 18. gs. vidū zināmos sabiedrības slāņos tika uzskatīta par piederības zīmi kādai nācijai vai arī par atbalsta apliecinājumu kādas valsts ārpolitikai. Tajā pašā laikā nav sastopamas liecības, ka kādā apģērba nēsāšana būtu reglamentēta, pamatojoties uz sociālo, resp. kārtas piederību.

4. 4. Sociāli politiskie aspekti

4. 4. 1. Zemāko slāņu iedzīvotāju stāvoklis

4. 4. 1. 1. Iedzīvotāju nabadzība un tās cēloņi

Sociālā problemātika ieņem redzamu vietu apskatāmajos vācbaltiešu ceļotāju aprakstos, lai gan vairumā gadījumu tā atklājas caur dažādām konkrētām epizodēm un nevis kā vispārēja, analītiska aina. Visvairāk tā skarta N. fon Himzeļa, E. fon der Rekes, H. F. fon Štorha un K. G. Grasa ceļojumu piezīmēs. Jautājums par iedzīvotāju nabadzību pilsētās, resp. ubagiem, jau tika pieminēts, runājot par policiju vai aprūpes iestādēm. Parasti gan vācbaltiešu ceļotāji nabadzības aspektu piemin tikai tad, ja tā viņiem liekas īpaši uzkrītoša (piemēram, E. fon der Reke, runājot par Varšavu). Par Zalcburgu minētā autore raksta, ka šeit “nospiesta un nabadzībā ieslīgusi tauta sastopama uz katra soļa”.⁶⁵³ “Šausmas un izbailes pārņēma mani, noraugoties uz ubagu pūli, kuri, lupatās ievīstījušies, ar pusdzīvniecisku

kaukšanu apstāja manu karieti, kliegdami pēc žēlastības dāvanām”.⁶⁵⁴ Tāpat arī par Itālijas pilsētiņu Volarni: “Bagātība, ko visapkārt piedāvā auglīgā zeme, nepatīkami **kontrastē** ar šīs pilsētiņas **nabadzību**.”⁶⁵⁵ Braucot cauri Padujai, viņa dalās pārdomās, ka Itālijā vecumdienās “pat čaklu strādnieku gaida trūkums un posts”, jo “indivīds sava ķermeņa spēku piedāvā par dienas algu un trūcīgs un nedomājošs dzīvo no dienas dienā”.⁶⁵⁶ M. fon Vīdavs aiz Narni ievērojis „alas, kuras nabaga ļaudīm kalpo par dzīvesvietām”.⁶⁵⁷ H. F. fon Štorham, tāpat kā Elīzai fon der Rekei (sk. piezīmes par Poliju) nabadzība visuzkrītošākā liekas tad, kad blakus atrodas spožums un greznība: “Tiklīdz ceļotājs atstājis lepnās karaļpils sliekšņus, tā viņu tūliņ apstāj nabadzības dēli un meitas. Netālu no Versaļas atrodas kāds ciems, kura būdas šķiet esam bēdu un izmisuma sakopojums”.⁶⁵⁸ Štorham no visiem apskatāmajiem autoriem arī visvairāk raksturīgs vispārinājums sociālo kontrastu aplūkojumā: “Pa to laiku, kamēr viena šīs greznās galvaspilsētas [Parīzes] daļa dzīvo neizmērojamā izšķērdībā, pārējām trim jāmēģina vilkt nožēlojama dzīvība smagā darbā, nezinot, vai nākamajā dienā tie spēs apmierināt savas visneatliekamākās vajadzības. Šie nelaimīgie kā insekti rāpo pāri bagāto durvju sliekšnim un apkārt piļu kolonām, kur visam piemīt labklājības zīmogs, cilvēku novērotāja acu priekšā veidojot tādu kontrastu, kas izraisa sašutumu”.⁶⁵⁹ Tieši augšslāņu vienaldzību pret sociālajām problēmām E. fon der Reke vaino gan Polijas, gan Venēcijas bojā eja.⁶⁶⁰

Nabadzība, pēc Elīzas fon der Rekes domām, ir „svarīgs cēlonis tautas fiziskai izviršanai un garīgai atpalcībai”, kā, piemēram, Zalcburgā.⁶⁶¹ Tā “piespiež lauku iedzīvotājus iztikt ar nožēlojamāko, rupjāko pārtiku, kas pēc tam atstāj ietekmi uz viņu fizisko eksistenci; tā savukārt notrulina garu. Vecāku dzīvniecisko trulumu manto bērni”. Ir jābaidās, ka “tauta arvien vairāk ieslīgs kretīnisma dumjībā”.⁶⁶² Vislielākā atbildība par tautas nabadzību un morālo pagrimumu Zalcburgā, pēc viņas domām, jāuzņemas valdībai, kura “neveic efektīvus pasākumus, lai stāvokli uzlabotu”.⁶⁶³ Arī Itālijā, kur “ubagošana un savtīgums šķiet esam galvenie tautas rakstura vilcieni”, “šīs atbaidošās kļūdas kā apsūdzošs pārmetums attiecas ne tik daudz uz tautu, kā uz valsts iekārtu”.⁶⁶⁴ Valdība tiek padarīta atbildīga arī par vietējo aristokrātu egoismu Silēzijā, kad ceļotāji vaigā saskaras ar dzimtbūšanas ļaunākajām izpausmēm: “pēkšņi no meža mūsu ratiem priekšā izskrēja pilnīgi kaila, apmēram 12 gadus veca meitene un puskailla sieviete ar bērnu pie krūtīm, lūgdamās žēlastības dāvanas. Nabaga sieviete tika bagātīgi apdāvināta, bet mēs bijām satriekti, uzzinot, ka šī nabadzīgā, gandrīz kailā sieviete ir bagātā grāfa Šafgoča īpašums! Grāfam pieder Kīnasta un Cakenfalla, un viņš katru gadu iztērē 60 000 dālderu! Šādam cilvēkam Dievs uzticējis 38 000 pavalstnieku labklājību! Ir šausmīgi, ja valdība neliekas ne zinīs, kad kāds dzimtkungs tik maz rūpējas par saviem zemniekiem!”

Mazāk saasināti nabadzības problēmu uztver N. fon Himzelis. Protams, arī viņa dienasgrāmatā izpaužas līdzjūtība pret trūkumcietējiem, taču vienīgi tiem, kuri strādā un kuru ienākumi ir pārāk niecīgi, lai izdzīvotu. Pārējie viņa acīs ir “pūlis”, kurš viņam nav simpātisks, jo tas ir “rupjš un vienkāršie cilvēki nevaldāmi”, kā, piemēram, Neapolē.⁶⁶⁶ Tāds pats raksturojums “pūlim” sniegts arī Holandē,⁶⁶⁷ Brabantē⁶⁶⁸, Anglijā⁶⁶⁹; Hamburgā⁶⁷⁰ u. c. Tam parasti raksturīga dīkdienība, kā, piemēram, Pizā: “Pūlis [...] augu dienu dīki slaistās vai klimst apkārt, izmantodams katru iespēju kaut ko izlūgties ārzemnieka līdzcietīgajai rokai, [...] kas **ir ērtāk, nekā strādāt**”.⁶⁷¹

Tajā pašā laikā Himzelis nevar “nepieminēt vienkāršo kalnraču zemo darba samaksu, kurus redz strādājam tumšajās dzīlēs, un kuriem zem zemes jāpavada dienas un pat nedēļas. [...] par savu sūro darbu tie saņem tikai 6 līdz 7 stīferus vara naudas dienā, un pastāv draudi, ka pat šo darbu tie var zaudēt. Viņš pat pasniedz tiem dažus sīkus naudas gabalus.”⁶⁷²

Kliedzošas nabadzības piemērus Sicīlijā attēlo K. G. Grass

“Ceļā mēs satikām daudzas sievietes un meitenes, mazus un salīkušus augumus, kas atgādināja lapzemies, kas bija apkrāvušās ar smagām zāles, žagaru vai koku nastām. Izskatījās, ka viņas jau veikušas garu ceļa gabalu, un tomēr, ierodoties Nikolosi, tās bija nogājušas tikai pusceļu, jo lielākā daļa no tā, ko viņām ar tādām pūlēm bija izdevies savākt, tika stiepta uz Katāniju, un viss ieguvums no šī ceļojuma, kas bija 50 un vairāk jūdzes garš, bieži ienesa tikko 20 grani^a, apmēram 18 *bajocchi*.”⁶⁷³

Kāds nabadzīgs podnieks, kas apmeklē Aurea (Grasa Sicīlijas pažiņa) namu, stāsta:

“Trūcīgo posts ir sasniedzis savu augstāko pakāpi. Neražas gads nabadzīgos pilnīgi izpostīs; mēs tādus esam piedzīvojuši vienu pēc otra, un nodokļi kļuvuši vispārējāki un smagāki. – Bagātie, kuri šajā laikā apspiež nabadzīgos, atņem tiem viņu pēdējos olīvkokus. Tā daudzi nonāk pie ubaga spieķa, un nomirst postā, jo tiem nav ne kumosa maizes – kura Sicīlijā nekad nav bijusi tik dārga kā tagad, nemaz nerunājot par visu pārējo. [...] Vienīgi bagātie var sev izsaukt ārstu no lielajām pilsētām” – „Lai pārlicinātos par šo vārdu burtisko patiesīgumu“, komentē Grass, „pietiek tikai uzvest aci cilvēkiem, kas pa pusei līdzīgi miroņiem, un viņu būdām, kas uzceltas no zemes un māla. Pupas daudziem ir gandrīz vienīgā pārtika.”⁶⁷⁴

„Šim kontrastam starp cilvēku postu un izšķērdīgi bagāto zemi“, viņš turpina, „piemīt kaut kas

^a Sīka vara naudas vienība.

pretīgs, un tomēr, pat starp pārtikušākajām, ir tikai nedaudzas vietas, kas neliek atcerēties par lielākās [iedzīvotāju] šķiras postu. Tā kā, proti, nepastāv tieša tirdzniecība un kopēja komunikācija, tad tauta ir atkarīga no atsevišķiem bagātiem [...] auglotājiem, kuri pilnīgi nocietinājuši savas sirdis pret trūkumu, jo ir pieraduši to skatīt pārāk bieži.⁶⁷⁵ Pamatojoties Sicīlijas iedzīvotāju lielajai nabadzībai esot tas, norāda Grass, ka tiem nekas nepiederot, vai arī piederot ļoti maz zemes, kas savā vairumā, tāpat kā zvejas vietas, piederot klosteriem. Bez tam esot vēl jāmaksā nodokļi arī valdībai.^a

4. 4. 1. 2. Par zemniekiem un to peļņas iespējām

Apmeklējot Romu 1754. g. februārī, N. Himzelis atzīmē, ka, atšķirībā no senajiem laikiem, tagad lielākajā iedzīvotāju daļā valdot "izteikta nabadzība".⁶⁷⁶ Tās cēlonis esot tāds, ka labākā zeme "tagadējā pāvesta apgabalā, kura toreizējos laikos deva lieliskus augļus, ir tik **slikti apstrādāta**, ka tas patiesi nevar neizraisīt ceļotāja nepatīkamu pārsteigumu, kad nākas vērot tik daudzas atmatas un neapstrādātas zemes daudzu jūdžu garumā".⁶⁷⁷ Šis ir gandrīz vienīgais gadījums visā N. fon Himzeļa dienasgrāmatā, kad tiek izteikti pārmetumi zemes virskungiem, kuri "ne pārāk daudz rūpējas par tās uzplaukumu un attīstību".⁶⁷⁸ Kas attiecas uz zemnieku, tad tas labāk dzīvojot trūkumā, nekā piespiežot sevi apstrādāt zemi. Šādas attieksmes cēlonis, raksta Himzelis, esot zemnieka neieinteresētība, jo "viņa nodevas sava stāvokļa uzlabošanas gadījumā ir tik lielas, ka viņam par savām pūlēm nekas pāri nepaliek".⁶⁷⁹

E. fon der Reke zemnieku nabadzības cēloni saista ar lielo zemes īpašnieku pastrādātajām nelikumībām: "Vara un viltus zemniekiem arvien pratuši atņemt viņu zemes".⁶⁸⁰ Zalcburgā "Zeme ciemu iedzīvotājiem nepieder, vai arī pieder ļoti maz, tā atrodas klosteru garīdzniecības rokās".⁶⁸¹ Izeju no šī posta viņa redz garīdzniecībai piederošo muižu pļavu un lauku sadalīšanā lietošanai zemniekiem pret zināmu atlīdzību (protams, ar garīdzniecības piekrišanu). Tajā pašā laikā jāpiemin kāda viņas uzskatu īpatnība – zemāko slāņu slikto materiālu stāvokli viņa vienmēr saskata **katoļu**, bet bet nekad – protestantu zemēs; no tām nāk lielākā daļa piemēru zemnieku turīgumam. Viņa nepalaiž garām nevienu iespēju arī šajā ziņā "iedzelt" katoļu garīdzniecībai. Piemēram, runājot par Austrijas ķeizara Jozefa II reformām, viņa norāda, ka zemniekiem atlaisto nodevu, bagātniekiem uzlikto nodokļu un "garīdzniecības vājināšanās" dēļ zeme visumā ieguvusi.⁶⁸²

M. J. fon der Borhs Sicīlijas zemnieku nabadzību saista ar nerūpēšanos par zemes kopšanu ("es nevarēju vien nobrīnīties, kā tik auglīga zeme [...] var tik ļoti tikt **atstāta savā vaļā**, jo ar nelielu

^a Skat. 334. lpp. Pielikumā.

darbu šeit būtu iespējams iegūt tik daudz ražas. Šeit kaut cik tiek kopti vienīgi olīvkoki [..]”.⁶⁸³ ; „iedzīvotājiem **trūkst čakluma**, lai palīdzētu dabai tās labdarībā un uzlabotu tās produktus.”⁶⁸⁴ Šeit „valda uzskats, ka zemei, kas ir no dabas auglīga, viss jāizaudzē bez jebkādas cilvēka palīdzības, un no cilvēka tā neprasa neko vairāk, kā tikai, lai iekaisītu tajā sēklu”.⁶⁸⁵ – “Tas patiešām būtu ļoti ērti, ja mēs mūsu ziemeļu klimatā varētu atļauties līdzīgu vaļību” – piebilst Baltijas muižnieks, par kura racionālo domāšanas veidu liecina arī sekojošais vērtējums: „Zemkopība [Sicīlijā] ir nožēlojamā stāvoklī, lielākā daļa lauku guļ neapstrādāti, un tie, kas tiek apstrādāti, tiek apstrādāti ļoti slikti; netiek domāts ne par mēslošanu, ne par augu seku (*Erdarten*)”.⁶⁸⁶ Tiesa, bez čakluma trūkuma Borhs min vēl kādu citu cēloni Sicīlijas zemkopības atpalicībai – līdzšinējos lauksaimniecības ražojumu eksporta ierobežojumus dažādu „politisko spekulāciju dēļ”.⁶⁸⁷

Sicīliešu „slinkumam” Borhs pretstata Šveices un Maltas zemnieku strādīgumu: pirmie trīs līdz četras jūdzes ar zemes kurvjiem plecos kāpjot augšup kalnos, lai lietus noskaloto zemi atvietotu ar jaunu; otrie viņus tomēr čaklumā pārspējot, kuģodami „vai simts reizes pāri kanālam”, lai kompensētu lietus un vēja noskaloto auglīgās zemes kārtu, atvedot to no Sicīlijas. Piespiedu darbs gan pieminēts tikai garāmejot – Goco salā iedzīvotāji, „ir pakļauti smagākajai dzimtbūšanai un ilgstošā darbā arvien vairāk zaudē spēkus”.⁶⁸⁸

Arī T. fon der Rops, ceļojot cauri Spānijai un Itālijai, redzētos apgabalus bieži daļa „iekoptos” un „neiekoptos”: „No *Civita castellana* līdz zemes [pāvesta valsts] robežai zeme ir labi apstrādāta⁶⁸⁹ Perudžas apkārtnē „zeme ir iekopta kā dārzs”.⁶⁹⁰ Arī Toskānā „Visa zeme ir apstādīta ar visāda veida labību un dārzeniem, kā arī augļu kokiem. [...] Zemnieki visumā ir patīkami un labi situēti”.⁶⁹¹ ; Ceļš no Mantujas līdz Milānai „ved cauri ļoti auglīgām zemēm.[...] Šeit audzē ļoti daudz rīsa. Redzamas ļoti daudzas pļavas un teicami dzīvnieki”.⁶⁹² Kontrastam – zeme „no Radikofani (*Radicofani*) līdz Teračinai (*Terracina*), nav nekas cits kā tuksnesis, kur laiku pa laikam redzami ciemi, kurus apdzīvo ubagi un laupītāji”.⁶⁹³

Vienā gadījumā T. fon der Rops norāda arī uz cēloni, kas kavē zemkopības attīstību: liela Bari provinces daļa Apūlijā nodota aitu ziemas ganībām; tomēr arī nodarbošanos ar aītkopību šeit kavējot valsts monopols: „Aītkopjiem par šo atļauju jāmaksā ievērojama summa par labu kronim. Valsts ienākums no šīm [ganību] tiesībām vien tagad ir 40 000 dukātu, bet ar tiesībām uz vilnu, taukiem utt. tas sasniedz līdz 400 000 dukātu”.⁶⁹⁴

Pēc N. fon Himzeļa domām, lauksaimniecības paraugzeme ir Anglija, kur zemkopība atrodas „lielā uzplaukumā”. Te labi padodas labība, arī visi citi dārzu un lauku augļi ir pārpilnībā. „Zemes

čaklā apstrāde padara zemniekus bagātus, no kuriem daudziem ir līdz 100 mārciņu ienākuma”. Interesanta ir Himzeļa piezīme par lauku mēslošanu, kāda netiek pieminēta nevienā citā zemē: „[...] „šeit prot laukus, atkarībā no sējumu veida, ko tajos audzē, tā uzlabot ar mālu, kaļķiem vai kūtsmēsliem, ka tos var apsēt un ražu ievākt katru gadu, tajā pašā laikā, kad citās zemēs laukiem jālauj 3 – 4 gadus atpūsties”.⁶⁹⁵

Uz zemnieku čaklumu un turīgumu N. Himzelis norāda arī Holandē: piemēram, Pirmeras (*Pyrmer*) un Bēmstera (*Beemster*) ciemi esot bijušie ezeri, kas ar lielām pūlēm un izdevumiem nosusināti. Šī apgabala zemnieki esot **neparasti bagāti**, daudziem nauda noguldīta bankās. Tomēr ne zemkopība ir tā, kas zemniekus Holandē padara bagātus, bet gan uzņēmējdarbība: Sārdamā zemniekiem piederot simtiem manufaktūru, dzirnavu utt., daži no tiem esot pat miljonāri.⁶⁹⁶ Tajā pašā laikā savā pēc sava ārējā izskata, mājas iekārtojuma vai paradumiem tie ne ar ko neatšķiroties no saviem trūcīgākajiem tautas brāļiem.⁶⁹⁷ Turīgos zemniekus apraksta arī E. fon der Reke.⁶⁹⁸

Tirolē, kur aramzemes ir maz, kā raksta E. fon der Reke, zemnieki spiesti piekopt dažādas blakusnozares: tirgošanos ar lopiem, ārstniecības augu vākšanu, medniecību, dziedātājputnu ķeršanu gadatirgiem u. c. Lai iegūtu iztiku, tiem pat uz dažiem mēnešiem esot jādodas peļņā ārzemēs.⁶⁹⁹ Kapitālisti sastopami arī pie Tiroles zemniekiem, un arī viņi dzīvo ārkārtīgi taupīgi.⁷⁰⁰

Jāsecina, ka daļa vācbaltiešu ceļotāju fiksējuši sociālo problēmu pastāvēšanu apceļojamajās zemēs. Tomēr reljefi un ar simpātijām pret zemākajiem slāņiem sociālās kontraversijas atklātas vienīgi H. F. Štorha un E. fon der Rekes darbos, raksturojot nabadzību kā **masveida** parādību, kas reizē liecina par negatīvām attīstības tendencēm aprakstāmajā valstī. N. fon Himzelis vienkāršo tautu pamatā uztver kā „pūli”, pret kuru izjūt drīzāk nepatiku, nekā līdzcietību (tā uzbāzīguma un rupjības dēļ). Atšķirības saskatāmas arī nabadzības cēloņu skaidrojumā – ja E. fon der Reke un H. F. fon Štorhs tos saista ar nepietiekošām valdības rūpēm un klosteru lielajiem īpašumiem, tad Himzelis – ar „pūļa” dīkdienību (pilsētās). Vairāki autori atzīmējuši atsevišķi zemniecības stāvokli. Tas ļoti atšķiras ne tikai dažādās valstīs, bet arī vienas etniskas teritorijas (piem. Itālijas) dažādos reģionos. M. J. fon der Borhs un T. fon der Rops zemnieku labklājības līmeni tieši atvasina no to tikumiskajām īpašībām, proti, čakluma, mazāku nozīmi piešķirot valdības ekonomiskajai politikai. N. fon Himzelis lauksaimniecības pagrimumu Romas apkārtnē skaidro ar aplamajiem nodevu principiem, E. fon der Reke zemnieku nabadzību Zalcburgā – ar zemes trūkumu un aicina daļu privātās (pirmkārt baznīcu un klosteru) zemes izdalīt viņiem nomā. Kā atdarināšanas cienīgas zemes ar atrisinātu agrāro jautājumu N. fon Himzelis min Angliju un Holandi – pirmo moderno lauksaimniecības paņēmieni,

otro – zemnieku privātās iniciatīvas dēļ, tiem aktīvi iesaistoties tirdzniecībā un dibinot manufaktūras.

4. 4. 2. Politisko notikumu reminiscences

4. 4. 2. 1. E. fon der Reke un T. fon der Rops par Franču revolūciju un tās sekām

Franču revolūcijas (1789 – 1794) notikumi un to izraisītā rezonanse sabiedrībā ir viens no visbiežāk skartajiem tematiem Elīzas fon der Rekes dienasgrāmatās. Klātienē vērot viņai tos, protams, nav iespējas, tomēr no preses un aculiecinieku stāstītā dzejniecei izveidojies pietiekami viengabalains priekšstats, kurš bieži tiek pārcilāts refleksijās. Revolūcija sevišķi nozīmīga autorei arī tādēļ, ka pakļauj pārbaudei viņas ticību Apgaismības ideāliem. Viņa atzīst tās nozīmīgumu valdnieku ietekmēšanā un tautu audzināšanā (“Parīze valdniekiem un tautām devusi biedinoši pamācošu piemēru!”), tomēr jau pašā revolūcijas sākumā neļaujas neaizrauties ne no radikāļu demagoģiskajām frāzēm, ne lielā sabiedrības daļā valdošās “brīvības” eiforijas: “Es nekā laba neparedzu no šī brīvības reiboņa!”⁷⁰¹ Sagaidot Jauno – 1790. gadu pie atvērta loga Vērlicas pilī, viņa raksta “Kādas neģēlības gan tagad sākas Francijā!”⁷⁰² (Tas rakstīts laikā, kad neviens pat nenojauta ne 1792. g. 2. – 4. septembra masu slepkavības, ne jakobīņu teroru). Savukārt kādā citā ierakstā, gandrīz pēc četriem gadiem (1793. g. 30. 12), atspoguļojas viņas reliģiskā pārliecība: “Brīvība! – Ak, vēl Francija neparāda laimes ainu! Vai no visām šīm asins ainām un nekārtībām beigu beigās uzdīgs vispārības laime – to es ceru sagaidīt no Tā, kuram pateicoties, pastāv viss skaistais pasaules kopums.”⁷⁰³

E. fon der Rekes draugu un paziņu loks ir ļoti plašs; starp tiem ir arī cilvēki, kuru rīcībā ir konfidenciāla informācija – kā piemēram, Johans Joahims Bode (*Johann Joachim Bode*, 1730 – 1793) – viens no redzamākajiem vācu brīvmūrniekiem, bet kopš 1780. gadu beigām – arī slepenās iluminātu organizācijas vadītājs.⁷⁰⁴ “Franču revolūcija neved uz turieni, uz kuriem tā šķiet vedam” – tā Bode apgalvo Elīzai 1790. g. 19. jūnija vakarā Karslbādē, “arī tā ir *slepeno biedrību* lolojums!” Malā Elīza pierakstījusi paskaidrojošu piezīmi: “Bode apgalvoja, ka Franču revolūcija esot padzītā jezuītu ordeņa emisāru roku darbs, lai caur šo brīvības reiboni firstiem un aristokrātiem pierādītu, ka jezuītu ietekmes atjaunošana ir vienīgais līdzeklis, lai nodrošinātu kārtību”.⁷⁰⁵

Tomēr visbiežāk Franču revolūcija ir sarunu un karstu diskusiju temats vācu pilsoņu kārtas salonos, kā piemēram, Hamburgā. Šādu sarunu atstāstījumi dienasgrāmatās sniegti vairākkārt. Viens no tuvākajiem Elīzas draugiem ir Hamburgas lieltirgotājs, dienasgrāmatās bieži pieminētais G. H.

Zīvekiņš (1751 – 1799) – brīvmūrnieks, dedzīgs Apgaismības piekritējs un Franču revolūcijas līdzjutējs. Bastīlijas ieņemšanas gadadienā (1790. g. 14. jūlijā) viņš kādā Hamburgas priekšpilsētā noorganizē “brīvības svētkus”, 1792. gadā nodibina lasīšanas biedrību ar radikālu ievirzi. 1793. gada novembrī viņš par mata tiesu paglābjas no aresta, jo piegādājis labību franču revolucionārajai armijai. Šajā laikā, kad Francijā jau valda jakobīņu diktatūra, Hamburgas intelektuālā elite sašķeļas divās daļās – revolūcijas aizstāvjos un tās pretiniekos. 1793. g. 22. novembrī autori apciemo J. Moviljons^a un J. F. Reihardts^b. Sarunas par franču revolūciju rada „zināmu gara vienpusību, jo, ja kāds nevēlas sabojāt attiecības ar abām pusēm, tas nedrīkst brīvi izteikt savas domas. Ja tas nav viscaur demokrāts un neatzīst pilnīgu kārtu un īpašuma vienlīdzību, tas no šīs partijas puses tiek uzskatīts par aristokrātu, kas nozīmē – savtīgais velns. Ja kāds turpretim neatzīst iedzimtu dižciltību un vēlas visu iedzīvotāju kārtu vienlīdzību, to aristokrāti nicina un izsludina par netikumīgu”. Elīza gan pati nenostājas nevienā pusē: “ – klusēt un novērot cilvēkus – tas ir tas labākais, ko atliek darīt”.⁷⁰⁶ Dzirdētā saruna kalpo par stimulu vēlākām pārdomām: “Ja ļaužu rīcību saistām ar viņu izteiktajiem spriedumiem, tad šeit gan tikai ļoti retos gadījumos rodama saskaņa. Kaislīgākie demokrāti ir aristokrātiskas pārvaldes^c piekritēji [...] Tomēr, tā kā ir morāliski neiespējami izskaust pašlabuma tieksmi no it visām dvēselēm, tad ir skaidrs, ka tāda veida demokrātijā, par kādu sapņo Matīsens^d un kādu cer sasniegt Moviljons, tieši pašus labākos un cēlākos cilvēkus apspiedīs egoistiski baudu meklētāji”.⁷⁰⁷

Līdzīga diskusija notiek starp jau minēto Hamburgas aktieri un teātra direktoru Frīdrihu Šrēderu un viņa māsasvīru Unceru. Tā atklāj, cik bīstama ir aizraušanās ar revolucionāru frazeoloģiju: “Uncers, kā viņš pats apgalvoja, sirds dziļumos esot demokrāts, un Šrēders tiek uzskatīts par aristokrātu, jo viņš netic, ka tik lielā valstī, kāda ir Francija, spēs noturēties republika. Maltītes beigās Šrēders uzdzēra veselības: “Lai dzīvo brīvība, cik tālu tā cilvēkus dara laimīgus!” – “Kas tad nu”, iebilda Uncers – “ brīvība cilvēkus dara laimīgus *vienmēr!*” – “Nē, ne tad, ja tā izvirst par visatļautību!

^a Moviljons, Jākobs (*Jacob Mauvillon*, 1743 – 1794), politikas profesors un radikālā liberālisma pārstāvis tiesību zinātnē.

^b Reihardts, Johans Frīdrihs (*Johann Friedrich Reichardt*, 1752 – 1814), vācu komponists un mūzikas kritiķis.

^c Tas ir, vienpartijas diktatūras.

^d Matīsens (pareizi Matisons), Frīdrihs fon (*Friedrich von Matthison*, 1761 – 1831), savā laikā slavens vācu dzejnieks. 1794 kļuva par Elīzas draudzenes, Anhaltes-Desavas firstienes Luīzes priekšā lasītāju un ceļojumu pavadoni. Matisona dzeju augstu vērtēja laikabiedri, tai skaitā F. Šillers, tomēr pēc savas nāves viņš tika aizmirsts. L. van Bēthovens un F. Šūberts komponējuši daudzas dziesmas ar viņa vārdiem.

Kurš gan tagad Francijā vairs vēlas brīvību, kuras dēļ bezrūpīgā un nežēlīgā kārtā jau izliets tik daudz asiņu?!”⁷⁰⁸

No Elīzas piezīmēm var secināt, ka Franču revolūcijas vienlīdzības idejas sākotnēji guvušas plašu atbalsi vācu inteliģencē, jo sevišķi jaunatnes vidū; tomēr 1793. gads nes atskurbumu – tipisks ir gadījums ar kādu jaunekli fon Hobi: “Gandrīz pirms diviem gadiem Franču revolūcija viņu tik ļoti ietekmēja, ka viņš devās uz Franciju, atsakoties no savas dižciltības, lai kļūtu par Francijas pilsoni. Šo savu lēmumu viņš darīja zināmu atklātā runā Francijas Nacionālajā sapulcē. Viņam tika apsolīta uzņemšana Francijas pilsoņu kārtā, bet tad sekoja asiņainie notikumi, un viņš atteicās no vēlēšanās piederēt pie nācijas, kas tagad dzīvo tik nežēlīgos apstākļos”.⁷⁰⁹ Tajā pašā laikā fon Hobe netic, ka sabiedrotajiem (prūšiem un austriešiem) 1793. g. izdosies frančus uzveikt: tieši otrādi: “ja karš viņu kampaņas dēļ tiktu turpināts, revolūcijas gars spētu sasniegt Holandi, Angliju un Vāciju”.⁷¹⁰

Komunikācija ar radikāli noskaņotiem Hamburgas pilsoņiem (Zīvekingu, Reimarusu ģimeni u. c.) Elīzai rada jakobīnes reputāciju, tādēļ viņa saņem Krievijas sūtņa Grosa brīdinājumu, “lai es neaizmirstot, kādā kārtā esot piedzimis, un man nedrīkstot būt daudz kopīga ar vācu mācītajiem ļaudīm. Tie visi esot jakobīņi – un arī es tiekot par jakobīnieti turēta; mans vārds sabiedrībā tiekot nopelts [...] Es varot piedzīvot ļoti būtiskus zaudējumus; bez tam runājot, ka es neatzīstot aristokrātus, dodot priekšroku biedroties ar pilsoņiem, un viņš man kā draugs dodot padomu – tagadējos laikos būt piesardzīgākam.”⁷¹¹ Par jakobīni viņu tiek uzskatīta arī viņas dzimtajā Kurzemē.⁷¹²

1806. g. jūlijā E. fon der Reke apmeklē Francijas Šveici, “vietu, kur franču bija uzstādījuši Ruso krūšutēlu, un kur Robespjēra tirānijas laikā cilvēka tiesību aizstāvja tēla priekšā cilvēcības likumi tika mīdīti kājām. Ar šausalām es skatījos uz šo vietu, ko ieskauj augsti koki. Šeit tajos nolādāmajos laikos stāvēja giljotīna, un zeme ir piesūkusies ar godājamāko pilsoņu asinīm”.⁷¹³ 1804. gada septembrī, ceļojot cauri Itālijai un vērojot postījumus, ko aiz sevis atstājis Napoleona karaspēks, viņa nonāk pie vispārinošas atziņas: “Tautas (*Volkerschaften*), kuras salauž to, kas veidojies gadsimtiem ilgi, līdzinās no krastiem izgājušiem kalnu strautiem, kas aiz sevis neatstāj neko citu, kā vienīgi postījumus”.⁷¹⁴

Arī Teodors fon der Rops, apceļojot Franciju, 1802. gada jūlijā, apraksta revolūcijas destruktīvo darbību. Tā, piemēram, Lionā “nocietinājumi un skaistākās mājas ir revolūcijas sagrautas, pilsēta ir stipri nožēlojama, tur nemaz neredz pajūgus, tikai ceturtaī daļai [no labākajām ģimenēm] ir savas ekipāžas. Šeit vēl ilgi būs jūtamas revolūcijas postošās sekas”.⁷¹⁵ Visi priekšmeti no Lionas rātsnama “ir gājuši bojā revolūcijas laikā, pazuduši bez pēdām vai aizvesti uz Parīzi”.⁷¹⁶

Avinjona “tagad ir stipri nožēlojama, jo tai nācies daudz izciest revolūcijas laikā, un var izstaigāt

daudzas ielas, nesastopot neviena cilvēka, un [ja kādu satiek], tam ir tik nožēlojams izskats, kas drīzāk piederētos vergam, nevis brīvam cilvēkam. Visi Avinjonas iedzīvotāji ir ļoti neapmierināti ar frančiem – pirms revolūcijas viņi piederēja pāvestam. Visas ievērojamākās ēkas, ko kādreiz sastādīja baznīcas un klosteri, pa lielākai daļai nopostītas revolūcijas laikā.”⁷¹⁷ Arī Marseļas nocietinājumi nopostīti revolūcijas laikā. Šīs pilsētas tirdzniecība ir ļoti cietusi [...]Visā manas uzturēšanās laikā Marseļā šeit ienāca apmēram trīs simti kuģu, bet pirms revolūcijas – apmēram seši līdz septiņi simti kuģu katru dienu”.⁷¹⁸

4. 4. 2. 2. Napoleona iekarojumu pēdas Itālijā T. fon der Ropa un E. fon der Rekes skatījumā

Ziemeļitālija jau kopš 1796. gada marta bija kļuvusi par asiņainu kara arēnu starp franču un austriešu, bet kopš 1799. g. – arī krievu karaspēku. Ar 1797. g. Kampo-Formio pamieru Austrija apmaiņā pret tai atņemto Lombardiju bija ieguvusi Venēciju, bet Itālijas ziemeļdaļā tika izveidota t. s. Šaipusalpu republika (*Republique Cispadane*, vēlāk *Cisalpine*). Lai arī krievu karaspēks A. Suvorova (*Александр Васильевич Суворов*, 1730 – 1800) vadībā guva ievērojamas uzvaras un atbrīvoja no frančiem visu Ziemeļitāliju, tomēr nesaskaņas starp Krievijas imperatoru Pāvelu I un Austriju noveda pie Suvorova karaspēka atsaukšanas no Itālijas un atkaroto teritoriju drīzas zaudēšanas. T. fon der Ropa, kā arī Elīzas fon der Rekes ceļojuma sākums attiecas tieši uz šo laika posmu (līdz 1805. g. rudenim).

Abi ceļotāji fiksējuši mākslas vērtību izlaupīšanu, ko izdarījis franču karaspēks. Tā T. fon der Rops 1803. g. augustā raksta, ka franči nolaupījuši **lielāko daļu gleznu** Spoleto, starp citām arī slaveno Rafaēla gleznu *Madonna di Foligno*^a ”.⁷¹⁹ Venēcijā franči “nolaupījuši arsenāla skaistos bronzas lielgabalus un lodes utt. Tie nojaukuši un aizveduši 16 lielas arsenāla celtnes”.⁷²⁰ Tā paša gada septembra sākumā atzīmēts, ka Milānas *Ambrosienno* bibliotēka ir ļoti ievērojama, bet franči ir nolaupījuši vislielākos retumus, kā Leonardo da Vinči un Vergīlija manuskriptus, Petrarkas piezīmes utt.”⁷²¹ Arī Elīza fon der Reke, apmeklējot Venēciju 1804. gada oktobrī, konstatējusi, ka Dodžu pilī visas ievērojamākās zāles “bija izpostītas un tukšas; pie sienām bija redzami lieli, tukši laukumi, kur

^a Pastāv uzskats, ka T. fon der Rops pats lielu daļu no vērtīgajām itāļu vecmeistaru gleznām, ko atvedis uz Kurzemi, par lētu naudu ieguvis Parīzē tieši no šīm franču Itālijā salaupītajām vērtībām. [Döring, J.] Die Gemäldesammlung der Herren von der Ropp zu Schadow in Litthauen. – BM, Bd. 9, 1864, S. 540.]

bija karājušās lieliskas gleznas, kas bija aizvestas uz Parīzi”.⁷²²

Tajā pašā laikā T. fon der Rops nekur nepiemin tādus franču armijas izdarītos postījumus, uz kādiem vairākkārt norāda E. fon der Reke: “Pilnu stundu aiz Trientas mēs braucām starp dārziem un lauku mājām, kas liecina par labklājību”. Tomēr atsevišķi ceļa posmi ir kara izpostīti. “Jo satriecošāks ir skats uz šiem postījumiem, jo sāpīgāk prāts uztver stāstījumu par aukstasinību, ar kādu dienvidu vandāļi izpostījuši šo skaisto zemi un aplaupījuši iedzīvotājus. Brūces, ko šāda nežēlība sirdīs cērt, nedzīst, kaut arī auglīgā daba dažos miera gados kara postījumus [...] jau daļēji vērsusi par labu”.⁷²³ Tāpat arī ceļā uz Mantuju redzamas “visur esošās kara pēdas – tukšas, pa daļai nodegušas mājas, kuru iedzīvotāji nogalināti vai aizbēguši; veselām jūdzēm tālu tuksnesīgi vīna dārzi, puskaulu ubagu bari, kas ceļ mums priekšā sava posta vēsturi ”.⁷²⁴

Fusīnā „cauri gājušās kara fūrijas sastingušās zīmes mēs [...] sastapām ik uz soļa. [...] – Abos Brentas krastos akmeņu kaudzes un drupas kādreizējo piļu un villu vietā!” [...] “Mūsu pavadonis rādīja uz drupām un raudot stāstīja, ka franči esot viņu galīgi aplaupījuši, un pēc tam abus viņa dēlus – trīspadsmit un piecpadsmit gadus vecus zēnus – viņa acu priekšā nogalinājuši.”⁷²⁵ Ne mazāku sarūgtinājumu viņā izraisa arī jaunās robežas, ko “rotaļādamās” uzcēlusi Francijas “despota” patvaļa: “Vēl dažus soļus tālāk mēs redzējam jaunās Venēcijas robežas atliekas, kas agrāk atdalīja Venēcijas apgabalu no Itālijas Tiroles. Tagad ir citādi, un drīz vien atkal kļūs citādi! Mežonīga politiska vara iejaucas valstu attiecībās un apgriež otrādi pat to, ko tā ar naidīgumu un ļaunprātību, militāri spēlēdamās, ir uzcēlusi. Kampo–Formio miera rezultātā Eča atdala Austrijas republiku no Šaipusalpu republikas, kura šo apzīmējumu nes vienīgi kā izsmieklu, jo nav nekas cits, ka despotiski pārvaldīta Francijas province”.⁷²⁶

E. fon der Reke norāda arī uz sociālo demagoģiju kā vienu no Napoleona administrācijas ieročiem: izmantojot iekšpolitiskās nesaskaņas un zemāko slāņu neapmierinātību, frančiem izdevies ar viltu un bez cīņas pakļaut Venēciju: “Pēc nodoma sasniegšanas franči nometa liekulības masku, un kļuva par laupītājiem tā vietā, lai atvestu sev līdzī **apsolītos labākos laikus.**”⁷²⁷

Tālāk sniegts ļoti interesants un pārļaicīgi būtisks vispārīnājums: “Vienlīdzīga muižu privilēģiju un varas pārdale ir pievilinājumi, ar kuriem brīvības sprediķi katrā valstī vispirms mēģina iekārdināt neapmierinātos.”⁷²⁸ Izteikta doma, ka feodālās Eiropas aristokrātiskie galmi un republikas paši ar savu egoismu ir vainīgi pie bojā ejas; visskaidrāk tā izskan, runājot par Venēcijas likteni: “Kad ieraugi šajā feju pilsētā nedzirdētas pils, tad pats par sevi uzprasās salīdzinājums ar šai izšķērdībai pretī stāvošo nabadzību – un vairs nav jābrīnās, ka frančiem izdevās šeit panākt valdības krišanu.

Muižu īpašumu nevienlīdzības, kas pārkāpj visas robežas, pamats vienmēr ir kļūdaina valsts pārvalde [*Verfassung*], un tā agri vai vēlu noved valsti pie izviršanas. Tā vairs nevadīja dabisko lietu, tā pastāvēja tādēļ, ka vieni kļuva arvien bagātāki, citi – jo nabadzīgāki.”⁷²⁹

Napoleona sludinātais, no Franču revolūcijas ideoloģijas patapinātais sociālās vienlīdzības lozungs praksē pārvēršas par visprimitīvāko zagšanu, kāda, pēc viņai pazīstama grāfa liecības, notiek Modenā: “Drīz pēc franču iebrukuma Modenā pēc ģenerāļa Buonapartes pavēles tika iedēstīts brīvības koks un proklamēta kārtu un īpašuma vienlīdzība. Var gan iedomāties, kā pūlis uzgavilēja šādām skaistām cerībām. Par godu tam pils laukumā tika organizēti vispārēji tautas svētki, kuros, piedraudot ar sodu, neviens nedrīkstēja iztrūkt; netika ņemts vērā ne vecums, ne slimība. Turīgākajiem bija jāsedz svētku izdevumi un jādod savi sudraba galda piederumi, lai dzīrēm piešķirtu spožumu. Vidū atradās augsta tribīne ģenerālim, kuru apjoza neskaitāms daudzums mielasta galdu. Svinīgā diena iesākās, skanot zemāko slāņu gaviļēm un liekot izspiesties želuma asarām no to acīm, kam bija jāredz šī šausmīgā izrāde. Pavēle vēstīja – tā kā tagad visas kārtas ir vienlīdzīgas, tad visiem jāsež juku jukām; tomēr gandrīz visur kalpotāji ieslēdza ciešā lokā savus kungus, lai pasargātu tos no netikumīgajiem salašņām. Kad, bungām un trompetēm skanot, tika dzerts uz ģenerāļa veselību, tas, paturēdams cepuri galvā, klanījās uz visām pusēm. Beigās svētki izvirta šausmīgākajā uzdzīvē. Lai piepildītos republikāniskā vienlīdzība, pūlis izstiepa rokas pēc sudraba galda piederumiem. Tas nu vairs neietilpa ģenerāļa plānos – franču karavīri atspieda pārsteigtos sabiedrotos, kuri šeit bija noticējuši savai izredzētībai, atpakaļ, un sudrabs klusībā nozuda.”⁷³⁰

1805. gada decembrī, pēc Austrijas sakāves pie Ulmas un vēlāk – Austerlicas, tiek parakstīts Presburgas miera līgums, ar kuru Austrija zaudē visus savus īpašumus Itālijā. No tiem tiek izveidota Francijas marionešu valsts – “Itālijas karaliste”. Ja par iepriekšējo karadarbību Itālijā Elīza varēja spriest vienīgi netieši – pēc tās atstātajām pēdām, tad tagad notikumi risinās autores acu priekšā – viņa atrodas Romā, kad Austrijas valdījumus Itālijā okupē franču karaspēks:

“1806. g. 14. janvāris. [Ļaunais] liktenis steidzas. Neapoles galms ir aizbēdzis, Kapuja ieņemta bez kaujas, Neapole okupēta, un franči stāv Gaetas^a priekšā; to priekšējās vienības apmetušās Romas tuvumā līdzās *Toro del Popolo*. Pagaidām vēl viņi saudzē baznīcas valsts neitralitāti un apiet galvaspilsētas mūrus; uz ielām redzamas tikai atsevišķas svešas uniformas.

^a Pilsēta 120 km no Romas un 80 km no Neapoles

Bonaparta karaspēks ienāk ļoti mazām nodaļām. Vai nu tie labi ģērbusies vai nabaga klaidoņi, tos rūpīgi nopēta, kā kurais ir apģērbies vai arī kā noplīsis. Šo baru, kurš notiesā visus miera augļus sev visapkārt, un, līdzīgi harpijām, apgāna to, ko nespēj notiesāt, vada Masēna.”⁷³¹ Tālāk atstāstīta viņas saruna ar kādu jaunu ziemeļvācieti, Masēnas adjutantu.^a Elīza izsaka savu pārsteigumu, kā tik slikti apgādātajam franču karaspēkam izdevies “gūt uzvaru”. Ķeizars [Napoleons] neesot izgudrojis neko jaunu, paskaidro jaunais vācietis – viņš tikai “izmantojis talantus, neraugoties, no kāda sabiedrības slāņa tie arī nenāktu”. – “Varbūt Vācija šajā ziņā varētu mazliet pamācīties no Francijas – tagad no tā būtu vairāk labuma, nekā tad, kad [...] tika apgūts [franču] žargons un aplombs vai arī ņemtas deju stundas Parīzē” – ar šādu ironisku atziņu savas pārdomas nobeidz dzejniece.⁷³² Šī ir vienīgā viņas atzinības izpausme Francijas imperatoram.

Tomēr savā vērtējumā Napoleona personībai E. fon der Reke ir nesaudzīga – viņas izpratnē, viņš nav nekas cits kā “melis” un “iznirelis”, “kuru pacēla virspusē franču sajukuma rūgstošie spēki”. Napoleona pretstats viņas acīs ir tā brālis Lisjēns, kurš tiek idealizēts^b. Pats Napoleons “nav derīgs nekādam citam pjedestālam, kā vienīgi dēļu”^c.⁷³³

4. 4. 3. Reliģiskās situācijas atspoguļojums un tolerances problēma

Tā kā visi apskatāmie vācbaltiešu ceļotāji pieder pie protestantu konfesijas, viņus vispirms interesē protestantisma stāvoklis apceļojamajās zemēs. N. fon Himzelis, aprakstot kādu lielāku pilsētu, konsekventi cenšas norādīt, vai tur atļauti protestantu dievkalpojumi un vai pastāv viņu dievnami. Lai gan “Amsterdamā tiek paciestas visas reliģijas un sektas”, tomēr Himzeli izbrīna tas, ka ebrejiem viņu lūgšanām ir ierādītas sabiedriskas ēkas, turpretim katoļiem, kā arī kvēkeriem un visām pārējām sektām tādu nav, un viņi ir spiesti pulcēties privātās mājās.⁷³⁴ Roterdamā angļiem “kuri sastāda lielāko daļu no iedzīvotājiem”, ir divas baznīcas. Tomēr arī ebrejiem šeit ir sava “ļoti labi uzcelta sinagoga”.⁷³⁵ Vairumā Itālijas valstu protestantiem ir ne vien liegtas publiskās celtnes (*öffentliche Gebauede versaget*), [...] bet [...] vispār jebkāda pulcēšanās; un ebrejiem ne tikai ļauts brīvi piekopt savu reliģiju – tiem atļauj uzcelt tik daudz [kulta] celtnu, cik tie vien pieprasa”; Mantujā, piemēram, viņiem tādu ir 5”.⁷³⁶ No visām Itālijas pilsētām reliģisko brīvību ziņā (to cēlonis – tirdzniecības

^a Pilnu tekstu sk. Pielikuma 9. 6. nod

^b Sk. Pielikuma 9. 6. nod., 212. – 213. lpp.

^c T. i., ešafotam.

intereses) Himzelis izceļ Livorno: “Visas reliģijas **tirdzniecības labad** šeit tiek paciestas. – Grieķiem un armēņiem Livorno notiek savi atklāti (*oeffentlichen*) dievkalpojumi. [...] Ebrejiem šeit ir sava sinagoga”.⁷³⁷ Arī pat vēl Vācijā vairākās vietās protestanti tiek apspiesti: “Cik daudz pūļu bija jāpieliek reformētās reliģijas piekritējiem Frankfurtē pie Mainas, lai iegūtu brīvību pilsētā ierīkot baznīcu [...] – neskatoties uz visām pūlēm un milzīgajiem tēriņiem, viņi neko nepanāca un vēl aizvien spiesti sapulcēties uz lūgšanām tuvumā esošajos ciemos”.⁷³⁸ Nirnbergā valda protestantisms, bet ar stiprām katoļu rituāla paliekām. Tomēr arī katoļiem atļauti publiskie dievkalpojumi.⁷³⁹ Augsбургā iedzīvotāji “ir pa daļai evaņģēlieši, pa daļai katoļi, lai arī liekas, ka katoļi šeit nedaudz ir pārsvarā. Katoļiem ir savas baznīcas un evaņģēliešiem savas, un tomēr, pie visas reliģiju atšķirības, to vidū valda lielākā vienprātība. Maģistrāts sastāv pa pusei no katoļu, pa pusei – no protestantu rātskungiem. Augsburgas firsts šeit ir katoļu galva. Ir tomēr bieži gadījumi, kad protestanti viņiem piesolīto priekšrocību dēļ kļūst par katoļiem.”⁷⁴⁰ Vienāds skaits protestantu un katoļu ir arī Štrasburgā.⁷⁴¹ Vīnē protestanti sastāda ievērojamu daļu no iedzīvotājiem; tie apmetušies šeit veselām ģimenēm”.⁷⁴² “Vīne gan ir katoliska pilsēta, un vienīgi ārzemju galmu sūtņiem ir tiesības turēt atklātas kapelas viņu dzīvesvietās.”; „Pie Holandes, Dānijas un Zviedrijas sūtņiem katru svētdienu tiek noturēti dievkalpojumi.”;⁷⁴³ „Protestantiskajiem ārzemniekiem Vīnē nav atļauts iegūt īpašumā mājas, izņemot īpašus Viņas Majestātes žēlastības gadījumus.”⁷⁴⁴ ;“Tomēr jāatzīmē, ka dažādi amati un vietas Vīnē tiek aizpildīti ar luteriešiem”.⁷⁴⁵ Tajā pašā laikā “Brisele ir viscaur katoliska”, un vienkāršā tauta ir pat fanātiska; tās dēļ arī ārzemniekam esot jāizliekas par labu katoli: “jo, ja tas zināmos brīžos katoļu ceremoniju laikā nemetas uz ceļiem, viņš var piedzīvot lielas nepatīkšanas no pūļa un ar spēku tikt nospiests uz ceļiem, ko man pašam nācās piedzīvot”.⁷⁴⁶ Tik liela reliģiskā dedzība un “svētulība” nevalda pat Romā, kur “ārzemju protestanti tiek saudzēti jo īpaši un ir brīvi no katras pūļa uzmācības, tā kā arī baznīcās mesas un hostijas izdalīšanas laikā tie netiek spiesti mesties uz ceļiem, ne arī godināt citus svētos kvēpinājumus [*Gerauche*], ja vien tie citādā ziņā uzvedas pieklājīgi. [...] Tomēr, ja protestantam šajā ziņā nav jābaidās, viņam **tomēr jābūt apdomīgākam** savos **izteikumos**, īpaši tādos, kas skar reliģiju, pretējā gadījumā viņš var sev sagādāt daudzas neērtības (*Ungelegenheiten*)”.⁷⁴⁷

Tādēļ īpašu atzinību reliģiskās tolerances ziņā izraisa Anglija: “Angļi kā visur, tā arī ticības lietās augstu vērtē savu brīvību. Sektu skaits Anglijā ir neparasti liels [...] Katoļiem, luteriešiem, un visām Anglijā pastāvošajām anabaptistu, kvēkeru u. c. sektām Londonā ir dažādas kapelas [...], kur tie netraucēti var noturēt savus dievkalpojumus.”⁷⁴⁸

Otrā problēma, kas īpaši uzsvērtā ceļotāju piezīmēs, ir apmeklētajās zemēs vēsturiski notikušās protestantu vajāšanas, kas bijušas par cēloni to izceļošanai. Parasti, aprakstot šādus gadījumus, tiek norādīts arī uz valsts ekonomiskajiem zaudējumiem. Savukārt tā valsts, kurā izraidītie ieceļo, saimnieciski uzplaukst. Himzelis pretstata iecietīgo izturēšanos pret protestantiem Anglijā stāvoklim Francijā, kuras rezultātā pirmā uzplaukst, bet otrā cieš zaudējumus.⁷⁴⁹ Tādēļ, pēc viņa domām, valdība “rīkotos saprātīgāk, ja uz protestantiem raudzītos caur pirkstiem un izliktos, ka par viņu pulcēšanos neko nezina”.⁷⁵⁰ Protestantu (hugenotu) vēsturei Francijā, to vajāšanām un joprojām (1786. g.) beztiesiskajam stāvoklim vienu nodaļu sava darba pielikumā veltījis H. F. fon Štorhs^a. Elīza fon der Reke piemin lielas protestantu vajāšanas Zalcburgā 1731. gadā, kuru rezultātā no turienes izceļojuši ap 30 000 “vajadzīgu pilsoņu”, savu “čaklumu” aiznesdami uz “turieni, kur tolerance un gudra pārvalde padarīja valsti laimīgu”. Zalcburga cietusi lielus ekonomiskos zaudējumus, bet Magdeburgas pilsēta un citas protestantu zemes šai neiecietībai varot pateikties par savu uzplaukumu.⁷⁵¹ Līdzīgs stāsts ir par Gašteinu, kur 17. gs. vajāšanu dēļ slēgtas ienesīgās zelta raktuves.⁷⁵²

Treškārt, reliģiskie aizspriedumi cenšas aizšķērsot ceļu dabaszināņu sasniegumu izplatībai. Saprāts šai gadījumā tiek pretstatīts aizspriedumiem un mānticībai, ko iemieso (visbiežāk katoļu) baznīca. Jau tika norādīts uz N. fon Himzeļa uzskatiem bazu potēšanas jautājumā. Elīza fon der Reke piemin Zalcburgas arhibīskapa Jakoba Ernsta^b pasākumus Apgaismības ideju apkarošanai, kuru rezultātā „galvas kļuva arvien tumšākas, sirdis – arvien aukstākas. Ļaudis visu gaidīja no augstāko spēku iejaukšanās, neko neprasdami paši no sevis”.⁷⁵³

Arī K. G. Grass piemin gadījumus, kad Sicīlijā – šajā “Dieva atstātajā nostūrī” tauta akli uzticas priesteriem: “Kad kāda nedēļniece dzemdē, viņa tūliņ pat sūta pēc iesvētītas sveces un pēc hostijas, uz kuras uzrakstīta īsa lūgšana svētajam. – Slimie, nemeklējot palīdzību citur, vēršas pie garīdznieka, un, ja neseko brīnumainā palīdzība, tad pie vainas ir vājā ticība, vai arī tā nav bijusi Dieva griba. – Zināmu sutanā tērptu svēto vīru brīnumaino spēku neapšaubā pat izglītotie”.⁷⁵⁴

E. fon der Reke izsaka apgaismotāju vidū populāro ideju, ka katoļu garīdzniecība tautu krāpjot apzināti: “Visos laikos priesteri tautu ir mānījuši un veduši pretī saviem mērķiem [...]”.⁷⁵⁵ Aristokrāti turoties “pie māņiem, ka tautai jātiek apkrāptai, lai to varētu noturēt grožos ar bailēm no velna un

^a Sk. Pielikuma 7. 5. nod.

^b Jakobs Ernsts (*Jakob Ernst von Liechtenstein-Kastelkorn*, 1690. – 1747), Zalcburgas firstbīskaps (1745 – 1747).

priesteru varas”.⁷⁵⁶ Bez tam viņa skeptiski izsakās arī par svētceļojumiem: “[...] tas, ka svētceļojums dotu grēku atlaišanu, ir maldi, kas apmānītajai tautai noteikti laupa cēlumu [*verunedeln muß*]”.⁷⁵⁷

Tajā pašā laikā tomēr nevar apgalvot, ka protestante Elīza fon der Reke un viņas draudzene, luteriešu mācītāja meita Sofija Bekere nosodītu vienīgi katolicisma maldus – viņas (abas būdamas ticīgas sievietes) vēršas pret **jebkādām** dogmatisma un reliģiozās ārišķības izpausmēm. Tā S. Bekere par katoļu priesteru sprediķi Karlsbādes baznīcā raksta: “[...] šādas **plāpas** turpinājās stundu, un tika celtas priekšā ar tādu stingrību, ka baznīca un kancele nodrebēja. Bija neiespējami, ka kāds no klausītājiem būtu aizdomājies par to, vēl mazāk – ka spētu savai dzīvei kaut ko iemācīties. Man vienlaicīgi gribējās gan smieties, gan raudāt. Es ilgojos izkļūt svaigā gaisā, lai spētu pielūgt Dievu patiesībā un garā, ko es diemžēl Kristus templī redzēju nedzirdēti sagrautu”.⁷⁵⁸ Tajā pašā laikā viņas vērtējumā nav ne vēsts no protestantes aizspriedumiem pret katoļiem; īsto reliģiozitāti viņa meklē ētiskajā sfērā: “Darbīgums un trūkums, bez šaubām, ir labākie morāles skolotāji labajiem Karlsbādes iedzīvotājiem. Cilvēki šeit ir ļoti godīgi, patīkami un dievbijīgi. [...]”.⁷⁵⁹

Sofija neizjūt protestantiem raksturīgo pretīgumu pret katoļu ceremonijām un Karlsbādē Vissvētākā Sakramenta procesijas laikā reliģiskās aizgrābtības brīdī pat nometas ceļos (salīdzinājumam: Himzelis, kā bija redzams, Briselē uz ceļiem tika nospiests ar varu). Tomēr drīz vien viņa pārliecinās, ka vienkāršajā tautā ieradums ņēmis virsroku pār “sirsnīgu aizgrābtību un dziļu godbijību”, tādēļ atgriežas pie saprāta kā reliģisko jūtu galvenā avota: “Es arvien vairāk pārliecinājos, ka patiesi dzīvā reliģija ir jādēsta sirdī caur prātu un nevis vienīgi caur izjūtām. Saprātam jāmodina izjūtas un nevis izjūtām jāapspiež saprāts”.⁷⁶⁰ Viņa apraksta arī epizodi, kas parāda katoļu cieņu pret jūdaisma reliģiju sk. pielikuma 8. 2. nod. “Šī rakstura iezīme man katoļu zemēs **patīk ļoti labi**”, viņa piebilst.⁷⁶¹

Ja pret katoļu reliģiju Sofija izturas vēl diezgan toleranti, tad noteiktus iebildumus viņā izraisa protestantu baznīcas organizācija Gotā, kurā “šāda stingra ģenerālsuperintendenta kundzība ir ļoti noderīga, lai ierobežotu domas brīvību un saglabātu biezu tumsu pār baznīcu, kā arī noturētu svētuma nimbu pār bīskapa galvu”. Vilferodē viņai izceļas diskusija ar vietējo mācītāju, kurš cieši pārliecināts, ka cilvēki “no dabas radīti vienīgi uz visu ļaunu”. – “Es viņam norādīju, [...] ka tas tā nav, un ka cilvēki ļaunumu nemīl tādēļ, ka tas ir ļauns, bet gan tādēļ, ka saskata tajā līdzekli, lai kļūtu laimīgi; tā tātad būtu vairāk saprāta kļūdīšanās, nevis ļauna griba”.⁷⁶²

E. fon der Reke noskaņota pret garīdznieku kārtu vēl negatīvāk^a: pie tam galvenais kritērijs ir tas, ka garīdznieki “žņaudz un vajā” domas brīvību – tas attiecas uz kā uz katoļu, tā arī uz protestantu garīdzniecību, ja tā rīkojas netoleranti: “Mīļais Jēzu, cik sērīgi pukst mana sirds, kad es apdomāju, cik ļoti daudzi cilvēki, mūsu brāļi, kuri sevi sauc par Taviem priesteriem, izkropļo Tavu svēto mācību un apmelo to ar gara despotismu, žņaudz un vajā visur tur, kur nespēj [ar labu] pievērst šai ticībai. [...] Es pārdomāju visu man zināmo reliģiju būtību un secināju, ka nevienai no tām nav izdevies sasniegt cēlo mērķi – cilvēces laimi – tikumības ceļā”.⁷⁶³ Raksturīgi, ka pie šīs pašas vajātāju kategorijas viņa pieskaita arī misticisma un okultisma praktizētājus – piemēram, Vellneru un Bišofsverderu^b, kuru ietekmē, pēc viņas domām, nonācis Prūsijas karalis Frīdrihs Vilhelms II”.⁷⁶⁴ Bez tam E. fon der Reke noliedz pašu pestīšanas (Kristus upura) ideju; Kristus (nevainīgā cilvēka) nāve pie krusta par citu grēkiem viņai liekas amorāla: “[...] ja Dievs ir augstākā gudrība, visspēcība un labestība, kā to māca kristīgā reliģija un apstiprina visas pasaules uzbūve, kur varēja rasties priekšstats, ka viscēlākā Gudrība caur kāda nevainīgā ciešanām un kaunpilno nāvi būtu noslēgusi izlīgumu ar grēkos iegrimušo cilvēku dzimumu?”⁷⁶⁵ – “Kristus kā paraugs, kuram mums jāseko, lai iegūtu svētīgo mieru dvēselē, man ir dievišķīgākais cilvēks zemes virsū [...]! Kristus kā Dieva samierinātājs man ir Dieva zaimošana!”⁷⁶⁶

Lai arī reliģiskās tolerances problēma ieņem svarīgu vietu apskatāmajās ceļojumu piezīmēs, tomēr tā ne vienmēr saistāma ar Apgaismības ideoloģiju: N. fon Himzelis un H. F. fon Štorhs neiziet ārpus tolerances pieprasīšanai protestantiem katoļu zemēs. Vienīgi S. Bekere un E. fon der Reke no saprāta pozīcijām vēršas ne tikai pret katolicisma, bet arī pret ortodoksālā luterisma dogmām. Elīza fon der Reke pie tam obskurantās luteriešu garīdzniecības intrigās saskata draudus apziņas un preses brīvībai Prūsijā, bet jezuītu ordeni padara atbildīgu par Apgaismības ideju diskreditāciju Eiropā.

4. 4. 4. “*Sic transit gloria mundi!*” Laika dimensija vācbaltiešu ceļojumu piezīmēs

“Roma, vakarā pēc saulrieta.

Kad mēs braucām pāri Milviju tiltam, virs Romas rotājās mirdzošu mākoņu glezna, kas

^a Sk. Pielikuma 9. 1. nod.

^b Bišofsverders, J. R. fon (*Bischofswerder, Johann Rudolph von*, 1741 – 1803), Prūsijas karaļa Frīdriha Vilhelma II adjutants un padomnieks. Viņa ietekme noveda tuvināšanās ar Austriju un Prūsijas iesaistīšanās pirmajā pretfranču koalīcijā 1792. g.

atgādināja majestātisku staru vainagu; šis spožums nozuda dažās minūtēs. Tā arī pagātnes klēpī, gluži kā acumirkļi, nozuduši gadu tūkstoši, paņemot līdzī šīs mūžīgās pilsētas majestātiskumu.”

Elīza fon der Reke

O, Roma! Sakritušas tavas arkas,
 Caur kurām brauca triumfators reiz.
 Un kuplas nezāles nu ieskauj kolonādes
 Kur gāja priesteri reiz dievus godināt;
 Bet klusi nopūšas vēl ēnu valstī
 Pie savas kokles aioniešu mūza.
 Tā ātri nobāl varenības spozme,
 Un izzūd tas, kam māksla slavu pauda;
 Bet mūžam pastāv veidojošais gars,
 Un nemirstīgs ir ģēnijprāts!

Tīdģe, Urānija”⁷⁶⁷

Mūžīgā pilsēta – Roma visos laikos bijusi ceļinieku (gala) mērķis. Vācbaltiešu ceļotāji baudījuši labu humanitāro izglītību, lieliski pārzin senās Romas vēsturi: tieši tādēļ jo lielāka ir vilšanās, iztēlotajam sastopoties ar realitāti. To pārdzīvo pat N. fon Himzelis, kuram nekādi nevarētu pārņemt lieku sentimentu: “Roma vairs nav tā, kas bija cēzaru laikā! Tagadējā pāvesta apgabala labākā zeme, kura tolaik dāvāja izcilus augļus, tagad ir tik slikti apstrādāta, ka tas nepatīkami pārsteidz ceļotāju, kad tas veselu jūdžu garumā skata tik daudz atmatu un neapstrādātu lauku”.⁷⁶⁸ Līdzīgi arī T. fon der Rops sajūt “senās Romas lielumu”, kas kontrastē ar “tagadējās Romas niecīgumu”.⁷⁶⁹ Vēl emocionālāk viņš izsakās savā vēstulē no šīs pilsētas:

“Katrš solis šeit [Romā] atgādina, ka atrodies pilsētā, kura kādreiz **bijusi pasaules valdniece**, bet tagad to **apdzīvo ubagi**, kas dzīvo savu priekšteču drupās. Vislētākās būdas ir uzceltas no marmora un austrumu granīta gabaliem, un bieži mūrī redzama kāda sakropļota statuļa, bareljefs vai antīks uzraksts. Vismazākās baznīcas visas ir inkrustētas tikai marmorā, porfirā utt., un bieži šos akmeņus var ieraudzīt pat ielu bruģī [...]”.⁷⁷⁰

Līdzīgi E. fon der Reke: “Visa Roma ir vienas vienīgas lielas drupas, kas apgarotas runā uz mums no tām dienām, kuru vairs nav. Kur vien ej, kur vien skaties – dvēseles atmiņā atstāj laiki, kas pilni nozīmīgiem notikumiem. [...] Lai arī cik uzskatāmi šajās drupās neatklātos princips “**dots**

devējam atdodas”, tomēr jūties satriekts, vērojot šādas varenības lepnumu, sabirušu pīšļos”.⁷⁷¹

Novērotājus impērijas “varenības lepnuma” bēdīgais liktenis satrauc tāpēc, ka liek aizdomāties par par to vērtību nestabilitāti, kas šķitušas mūžīgas. Tā arī Venēcijas republikas gals (1797. g.) E. fon der Reki noskaņo filosofiskām pārdomām: “O dzīve, tu lielā ilūziju zeme! Vai arī tevī viss nepazūd tikpat neatgriezeniski? Tur tālumā, līdzīgi fatamorgānai, gaisā šūpojas lieliskā pilsēta paisuma viļņos – un tomēr: tā tikai reiz bija – tās, lieliskās, vairs nav!”⁷⁷² un “Ar nomācošu žēlumu es reiz tuvojos šai kādreiz tik lepnajai jūras līgavai”.⁷⁷³ Vēl smagāku šo zaudējumu padara apziņa, ka to izraisījis nevis ienaidnieka pārspēks, bet gan tā viltība un vietējo valdītāju glēvulība: Venēcijas republikas varasvīri, kuru rīcībā atradies milzīgs arsenāls ar “piecpadsmit simtiem lielgabalu, lai varētu stāties pretim jebkuram iekšējam dumpim, ja tāds izceltos”, nerūpēdamies par “ārējiem ienaidniekiem, ar spītīgu intoleranci un greizsirdīgu egoismu aizsargājās vienīgi no iekšējiem. V i ģ i i r g r ē k o j u š i!”⁷⁷⁴ Līdzīgas paralēles vērojamas T. fon der Ropa spriedumos par bijušās Lielās Grieķijas pilsētām: “Pat kādreiz tik varenā Tarenta [...] ir trūcīga un netīra ligzda, kuru apdzīvo vienīgi nabadzīgi sīktirgotāji un zvejnieki, kuri no saviem priekštečiem, kā liekas, mantojuši vienīgi tieksmi uz dīkdienību [...]. Brindizi (*Brundisium*), kas bija ļoti veca jau Romas laikā, pasaulē pazīstama ar savu skaisto ostu, ar savu izvērsto tirdzniecību un sakariem ar Grieķiju, tagad ir tikai nabadzīgs un slikti uzbūvēts miests, kas drīzāk ir līdzīgs drupu kaudzei, kuru apdzīvo ubagi, nekā tirdzniecības pilsētai”. [...] Tālāk seko vispārinājums, kuru tikpat labi varētu attiecināt arī uz laikmeta aktualitātēm: „**Bet kuru zemi gan nespēj novest līdz bojā ejai neveiksmīga politika!** [...] Visas pārējās grieķu kolonijas, kas bija spēcīgas republikas un padarīja šo zemi par apdzīvotāko un ziedošāko pasaulē, tagad pastāv vienīgi vārda pēc, vai arī ir nožēlojami ciemi, kuriem pat nepiederas nest sengrieķu nosaukumus”.⁷⁷⁵ Fon der Rops šajā gadījumā, tāpat kā E. fon der Reke, runājot par Venēcijas un Polijas republikām, vaino to vadītāju egoismu un savstarpējās ķildas viņu tēvzemes bojā ejā. Līdzīgi vērtējumi izteikti arī par citiem kādreiz ziedošiem sengrieķu kultūras centriem Sicīlijā: “Pestuma nav nekas cits, kā tuksnesis, ko klāj kazenāji”.⁷⁷⁶ ; “Taormina (Tauromeniona) [...] tik slavēta grieķu laikos, tagad neietver vairāk par 5000 iedzīvotāju, un tā ir slikti celta”.⁷⁷⁷ Senatnē nozīmīgā volsku pilsēta Veletri (*Velletri*), Oktaviāna Augusta dzimtene, “pašlaik” esot “neliela, slikti būvēta un ļoti netīra pilsēta”.⁷⁷⁸ Arī Teračina (*Terracine*), kādreiz viena no galvenajām volsku pilsētām, “ir neliela, slikti būvēta pilsēta (*ville mal batie*)”.⁷⁷⁹ M. J. Borham “slavenās [Sirakūzu] republikas kādreizējās varenības zīmes” izraisa “dziļas pārdomas par tās senā spožuma skumjajām paliekām” – “Atrazdamies lielajā ostā, kuru apdziedājis Vergīlijs [...] es iztēlojos romiešu kuģus,

kuri, Arhimēda izgudrotā uguns aizdedzināti un ar viņa mašīnām neutralizēti, tika sašķaidīti pie tuvākajām klinfīm. Bet mana sapņošana drīz izbeidzās, kad es draudīgo kara kuģu vietā ieraudzīju tikai nožēlojamas zvejnieku laivas, un drosmīgo karotāju vietā, kas bija cīnījušies par romiešu lieluma godu un aizstāvēt savu tēvzemi – vienīgi kašķainus un skrandām klātus ubagus”.⁷⁸⁰ K. G. Grass, atsaucot atmiņā aizvadīto ceļojumu, sajūt „pretīgumu”: “Skaistās ainas, ko Sicīlijā modināja Mesīna vai Taormina, gandrīz kopā ar Taorminu tika pazaudētas [...] Skaistā baudījumu ceļinieks nevar izjust nekur, jo visur viņu satriec griezīgais kontrasts starp redzamo **realitāti un to**, kas šajā vietā **bijis kādreiz**. – Šajos krastos ceļinieks no vienas bēdu vietas (*Trauerstatte*) dodas uz nākošo, un nevilšus viņu pilda nepatika, ka **viss**, arī visskaistākais un lieliskākais, **ir pakļauts pilnīgai iznīcībai**.⁷⁸¹ ; “[...] tagad mēs ejam pa Sicīliju”, viņš raksta kādā citā vietā, “kā pa milzīgu [...] kapulauku [...] Tur, kur kādreiz bija lielākās, ziedošākās pilsētas, tagad tik tikko saskatāmas dažas drupu kaudzes. [...] kur lai rodam apvidu, ko savulaik nebūtu izpostījušas zemestrīces vai barbaru iekarojumi?”⁷⁸²

Savukārt E. fon der Rekei senās Romas drupas izraisa asociācijas ar viņas laikmetu:

“Un kā lai, vērojot šīs ainas, aizkustinātai dvēselei nenostātos acu priekšā mūsu laiku šaušalīgie notikumi! Arī tie reiz izzudīs un kļūs vienīgi par ēnu pasaules vēsturē.”⁷⁸³

Zīmīgi, ka apokaliptiskās ainas visspēcīgāk izpaužas tieši to vācbaltiešu ceļotāju aprakstos, kas ceļojuši posmā no 1802. līdz 1806. gadam – Napoleona impērijas vislielākās varenības laikā.

* * * * *

Tematiski iespējams izdalīt vairākus informācijas blokus, kuri atrodami gandrīz visu apskatāmo ceļotāju piezīmēs. Tādas vispirms ir ziņas par ceļošanas apstākļiem. Gandrīz visi ceļotāji atzīmējuši ceļu stāvokli, sevišķi rūpīgi to darījis N. fon Himzelis. Ceļu stāvokļa raksturojumā iespējams saskatīt vairākas likumsakarības: 1) kā labas kvalitātes ceļi parasti atzīmēti ceļi tajās valstīs, kuru teritorijas savā laikā ietilpušas senās Romas impērijas sastāvā (Itālija, Austrija, dienvīdācu valstis), vai arī tur, kur valsts vara īpaši rūpējas par to stāvokli (Francija, Zviedrija); 2) ja ceļi ir nekvalitatīvi vai praktiski neizbraucami, cēloņi meklējami vai nu reljefa (kalni) un klimata, resp. gadalaiku īpatnībās, vai arī valsts attieksmē, resp. bezatbildībā. Dažiem autoriem (H. F. fon Štorham, G. Merķelim) ir tendence ceļu stāvokli saistīt ar valdības sociālo politiku. H. F. fon Štorhs kvalitatīvos Francijas ceļus pretstata sliktajiem Ziemeļvācijas ceļiem, tādējādi netieši kritizējot Vācijas politisko sadrumstalotību. Kā vissliktākie vācbaltiešu aprakstos vienbalsīgi atzīmēti ceļi Alpos, Pirenejos, kā arī

Ziemeļaustrumeiropā – Polijā, Lietuvā un Ziemeļaustrumvācijā.

Apskatāmajā ceļojumu literatūrā minēts un raksturots liels daudzums dažādu satiksmes līdzekļu. Visi ceļotāji negatīvi izsakās par sauszemes sabiedriskā (starpvāgona) transporta pirmparaugu – t. s. pasta karieti (*Landkutsche*) tās diskomforta dēļ; N. fon Himzelis turpretim slavē diližansu (*Diligence*). Viņa sniegtās ziņas uzrāda diližansa satiksmi Francijā apm. 20 gadus agrāk, nekā uzskata līdz šim (*L. Tarr*). Pastāv vienprātība attiecībā uz to, ka ceļošana pa ūdeni esot gan lētāka, gan ērtāka nekā pa sauszemi (vienīgais šādas ceļošanas trūkums – bezvēja iespējamība un vētras).

Būtiski nozīmīgas ceļotājiem bija arī apmešanās vietas. Kā lielākie trūkumi apskatāmajos avotos bieži minēti viesnīcu dārdzība, tajās valdošā netīrība, kā arī personāla alkatīgums, negodīgums un rupjība. Tādējādi vācbaltiešu ceļotāju ziņas zināmā mērā atrodas pretrunā ar informāciju, kas sastopama ceļojumu rokasgrāmatās un vācu mūsdienu historiogrāfijā. Kā vissliktākās parasti minētas mājvietas lauku apvidos, visvairāk Eiropas ziemeļaustrumdaļā – Meklenburgā, Pomerānijā, Tīringā, Saksijā, Polijā, Lietuvā u. c., kā arī dažās Itālijas apdzīvotās vietās. Tie ir aptuveni tie paši apgabali, kur ir vissliktākie ceļi. Ceļojošie aristokrāti parasti apmetās vietējo valdnieku pilīs vai klosteros. Vairāki autori atkārtoti uzsver ieteikuma vēstuļu nepieciešamību.

Daudz negatīvu emociju ceļotājiem sagādājušas bagāžas pārbaudes uz valstu vai pilsētu robežām. Īpaši biežas un apnicīgas tās ir Vācijā un Itālijā šo zemju politiskās sadrumstalotības dēļ.

Apskatāmajā ceļojumu literatūrā atrodama arī bagātīga informācija par apmeklētajām pilsētām un citām apdzīvotajām vietām – to ārējo izskatu, ražošanu un tirdzniecību, komunālo saimniecību, policiju, noziedzību, veselības aizsardzību, sociālās aprūpes iestādēm, nocietinājumiem un ieroču noliktavām, arhitektūras pieminekļiem utt. Par labi būvētas pilsētas kritērijiem tiek uzskatītas platas un taisnas, izbruģētas, apgaismotas ielas ar trotuāriem, iedzīvotāju un viesu drošība utt. Viduslaiku apbūve tiek kritizēta un pausts gandarījums par tās iznīcināšanu. Sīkākās ziņas, kas sakārtotas noteiktā sistēmā, sniedz N. fon Himzelis, T. fon Rops, H. F. fon Štorhs; pārējiem ceļotājiem tās ir epizodiskas. Atsevišķu ceļotāju piezīmēs (N. fon Himzelis, E. fon der Reke) minēti milzīgie ubagu pūļi atsevišķās pilsētās (Antverpenē, Londonā, Romā, Varšavā). Vairums ceļotāju, īpaši N. fon Himzelis, E. fon der Reke un G. Merķelis, lielu vērību velta dažādām veselības aizsardzības un labdarības iestādēm; H. F. Štorhs, tās aprakstot, meklē sociālā posta cēloņus sabiedriskajās kontraversijās.

Viens no galvenajiem vācbaltiešu ceļotāju mērķiem Rietumeiropā bija arī iepazīšanās ar turienes izglītības sistēmu, zinātni, tēlotājmākslu, teātri un mūziku. 18. gadsimta vidū un jo īpaši otrajā pusē, kad notika apskatāmie ceļojumi, Itālijas un Nīderlandes universitātes, kuras jau kopš Renesanses

laikiem bija piesaistījušas jauniešus no visas Eiropas, pārdzīvoja krīzi. To noteica sabiedrības pieprasījums pēc jauna veida izglītības satura – no humanitārajiem priekšmetiem aktuāla vairs bija tikai jurisprudences, priekšplānā tagad izvirzījās matemātika un dabaszinātnes, īpaši medicīna. Augstākā izglītība no kosmopolītiskas kļuva nacionāla. Šo procesu pietiekami uzskatāmi apliecina N. fon Himzeļa, H. F. fon Štorha un citu ceļotāju piezīmes.

Vācbaltiešu ceļotāji (N. fon Himzelis, H. F. fon Štorhs, E. fon der Reke u. c.) izrāda lielu interesi par zinātnes attīstību apceļojamajās valstīs. N. fon Himzelis cenšas arī personīgi apmeklēt ievērojamākos zinātniekus. Ceļotāju piezīmes liecina arī par zinātnes amatierisma izplatību. Atzīmējama ir arī dažu no viņiem īpašā interese par dažādiem ar elektrību saistītiem eksperimentiem un fizikas iekārtām. No otras puses, minētos autorus vairāk interesējušas eksaktās, nekā humanitārās zinātnes. Minētie avoti apliecina vēl kādu parādību – zinātnes attīstība 18. gadsimtā lielā mērā balstās uz dažu entuzistu pūliņiem, kā arī uz atsevišķu mecenātu nejaušu aizgādību.

Mode, prestižs un spontāna interese bija pamatā arī kolekciju veidošanai – tās bija sociālā statusa apliecinājums. Baroka laikmeta kolekcionēšanai vēl raksturīgs zināms universālisms un bezsistemātiskums. Tomēr N. fon Himzeļa un citu ceļotāju piezīmēs uzsvērts kolekcionēšanas masveidīgums. 18. gadsimta otrajā pusē valdnieku un privātās kolekcijas pamazām tika atvērtas plašākai publikai, veidojās pirmie muzeji.

Teātri bija vieni no kultūras objektiem, kurus vācbaltiešu ceļotāji kāroja redzēt visvairāk, jo viņu dzimtenē vienīgā saskare ar šo mākslu bija provinciālu ārzemju trupju viesošanās. Tādēļ N. fon Himzelis, M. fon Vīdavs, H. fon Štorhs, E. fon der Reke un T. fon Rops cenšas apmeklēt teātri katrā pilsētā, kur vien tāds pastāv, aprakstot ne tikai aktieru sniegumu, bet arī teātra arhitektūru, zāles gleznojumus un rotājumus, apgaismojumu, dekorācijas, dažādus mehānismus, akustiku, biļešu cenas un pat skatītāju uzvedību izrādes laikā. Vācbaltiešu ceļotājus bieži apmierina teātra iekārtojums, bet ļoti retos gadījumos – aktieru spēle (izņemot Parīzes teātrus). N. fon Himzelis atzinīgus vārdus velta lielajam angļu dramaturgam V. Šekspīram. H. F. fon Štorhs, augstu novērtējot Franču komēdijas augsto profesionālismu, reizē vēršas pret tā samāksloto stilu, atkāpšanos no tautas nacionālā rakstura, tikumiem un paražām.

Muzikalitāte, māka spēlēt kādu (vai vairākus) mūzikas instrumentus un diskutēt par vokālo vai instrumentālo sniegumu 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē tika uzskatītas par būtiskiem priekšnosacījumiem, lai cilvēku uzskatītu par izglītotu. Dažādus apmeklētos koncertus piemin gandrīz katrs no apskatāmajiem ceļotājiem, tomēr vislielākā vieta mūzikai ierādīta N. fon Himzeļa H. fon

Štorha, S. Bekeres un K. G. Grasa piezīmēs. Ja pēdējais ļoti atzinīgi izsakās par sicīliešu tautas dziesmām, kuras arī cenšas pierakstīt, tad abi pirmie parāda dziļu erudīciju profesionālās mūzikas jomā. Ceļotāju piezīmes liecina par milzīgo popularitāti, kādu mūzika baudījusi visās viņu apceļotajās zemēs.

Nozīmīga vieta ierādīta arī sociālajai problemātikai un laikmeta aktualitātēm. Lielākā daļa vācbaltiešu ceļotāju kā svarīgāko atzīmē masveida nabadzību, sevišķi noteiktos reģionos un valstīs: Dienvidvācijā, atsevišķos Ziemeļvācijas apgabalos (Pomerānijā, Meklenburgā), Polijā, Itālijā un Sicīlijā. Atšķirīgi ir dažādu vācbaltiešu ceļotāju skaidrojumi nabadzības problēmas cēloņiem. H. F. fon Štorhs un E. fon der Reke tos meklē valdības vai mantīgo slāņu bezdarbībā un bezrūpībā, (pēdējā turklāt vēl ar valdības vienaldzību pret sociālajām problēmām, kā arī politisko anarhiju skaidro dažu valstu – Venēcijas republikas un Polijas – bojā eju). Savukārt N. fon Himzelis vai M. J. Borhs nabadzību izskaidro kā čakluma un uzņēmības trūkumu, valdības aplamās fiskālās politikas rezultātu vai ārzemju, (piem., angļu) uzņēmumu konkurences sekas. N. fon Himzelis zemnieku materiālās stāvokļa uzlabošanas un saimnieciskās patstāvības iegūšanas iespējas saskata uzņēmējdarbības attīstīšanā (kā piemēru minot Holandi) vai zemes auglības uzlabošanā (Angliju).

Atsevišķu ceļotāju (E. fon der Rekes, G. Merķeļa, T. fon der Ropa, V. fon Ditmara) piezīmēs atbalsojas arī laikmeta aktualitātes – galvenokārt Franču revolūcijas notikumi un Napoleona karagājienu sekas Itālijai. E. fon der Rekes dienasgrāmatas apliecina lielo interesi par revolūcijas idejām un pat daļēju atbalstu tām vācu pilsoniskās sabiedrības izglītotajā daļā (īpaši Hamburgā), kā arī aktīvās neformālās diskusijas par šo tēmu. Atzīmējams G. Merķeļa un E. fon der Rekes izteikti antinapoleoniskais noskaņojums.

Konfesionālā problemātika un jautājums par reliģisko toleranci ir viena no centrālajām tēmām dažu ceļotāju (N. fon Himzeļa, H. F. fon Štorha, S. Bekeres, E. fon der Rekes) ceļojumu dienasgrāmatās resp. aprakstos. Pie tam, ja N. fon Himzeli un H. F. fon Štorhu visvairāk nodarbina protestantu līdztiesības problēma katoļticīgajās valstīs, tad S. Bekeres un E. fon der Rekes uzmanības centrā ir cilvēka saprāta un reliģiskās ortodoksijas attiecības. E. fon der Reki pie tam satrauc dažu reliģisko ordeņu (piemēram, jezuītu) vai misticisma un obskurantisma spēku ietekme Eiropas kontinenta vai atsevišķu valstu (piemēram, Prūsijas) politiskajā dzīvē.

Skatot dažādu senāku, pagātnē varenu civilizāciju (Lielās Grieķijas, senās Romas) nožēlojamās paliekas, kā arī agrāk ievērojamās Venēcijas tirdzniecības impērijas bēdīgo galu, ceļotājos varēja rasties atziņa par pastāvošās pasaules īslaicīgumu un mainīgumu.

-
- ¹ Beyrer, S. 57 – 58.
 - ² Robel, S. 14.
 - ³ Himsel, Bd. 3, S. 171.
 - ⁴ Ebd., S. 172.
 - ⁵ Wiedau, S. 22
 - ⁶ Ebd.
 - ⁷ Schwartz, 1791, Bd. I, S. 13.
 - ⁸ Reke, 2004, 243. lpp.
 - ⁹ Offenberg, S. 32.
 - ¹⁰ Himsel, Bd. I, S. 359.
 - ¹¹ Offenberg, S. 33 – 34.
 - ¹² Himsel, Bd. II, S. 529.
 - ¹³ Ebd., Bd. III, S. 300.
 - ¹⁴ Ebd., S. 303.
 - ¹⁵ Ebd., S. 354.
 - ¹⁶ Ebd., Bd. II, S. 497.
 - ¹⁷ Ebd., S. 434; 494
 - ¹⁸ Ebd., Bd. III, S. 306.
 - ¹⁹ Ebd., Bd. II, S. 497
 - ²⁰ Ebd., Bd. III, S. 133.
 - ²¹ Ebd., S. 303.
 - ²² Ebd., S. 300; 354.
 - ²³ Ebd., Bd. II, S. 434.
 - ²⁴ Schlötzer, S. 37.
 - ²⁵ Witthöfft, 1980, S. 43.
 - ²⁶ Robel, S. 13 – 14.
 - ²⁷ Storch, S. 337 – 338.
 - ²⁸ Ebd., S. 328. – 329.
 - ²⁹ Willebrand, [Einleitung], S. 8 – 9.
 - ³⁰ Beyrer, S. 82.
 - ³¹ Schlötzer, S. 28.
 - ³² Beyrer, S. 55.
 - ³³ Ebd., S. 64.
 - ³⁴ Robel, S. 14.
 - ³⁵ Witthöfft, 1980, S. 44.
 - ³⁶ Riesbeck, S. 186.
 - ³⁷ Zit. nach. Beyrer, S. 81.
 - ³⁸ Witthöfft, 1982, S. 206 - 207

-
- ³⁹ Himsel, Bd. II, S. 510.
⁴⁰ Ebd., Bd. III, S. 110 - 133
⁴¹ Ebd., S. 127.
⁴² Witthöfft, 1980, S. 44.
⁴³ Merkel, 1887, S. 24. - 25.
⁴⁴ Himsel, Bd. I, S. 211 – 212.
⁴⁵ Schlötzer, S. 35.
⁴⁶ Himsel, Bd. II, S. 434.
⁴⁷ Ebd., S. 519.
⁴⁸ Himsel, II, 511.
⁴⁹ Ebd., Bd. III, S. 301.
⁵⁰ Tarr, S. 280.
⁵¹ Storch, S. 338.
⁵² Ebd., S. 339.
⁵³ Himsel, Bd. II, S. 519
⁵⁴ Schlötzer, S. 28.
⁵⁵ Himsel, Bd. I, S. 358.
⁵⁶ Ebd., S. 502.
⁵⁷ Ebd., Bd. II, S. 133.
⁵⁸ Ebd., S. 250
⁵⁹ Ebd. S. 251.
⁶⁰ Ebd., Bd. I, S. 51.
⁶¹ Ebd., S. 51 – 52.
⁶² Ebd., S. 125.
⁶³ Ebd., S. 238.
⁶⁴ Ebd., 275.
⁶⁵ Ebd., Bd. II, S. 212. .
⁶⁶ Ebd., Bd. I, S. 508.
⁶⁷ Ebd., S. 551.
⁶⁸ Ebd., Bd. II, S. 399.
⁶⁹ Ebd., Bd. III, S. 12 – 13
⁷⁰ Ebd., S. 79.
⁷¹ Ebd., S. 351.
⁷² Ebd., S. 468.
⁷³ Storch, S. 68.
⁷⁴ Tarr, S. 275.
⁷⁵ Schulz, 1791, S. 89.
⁷⁶ Ebd., S. 90.
⁷⁷ Storch, S. 69.
⁷⁸ Witthöfft, 1980., S. 45.

-
- ⁷⁹ Himsel, Bd. I, S. 39.
⁸⁰ Ropp, p. I, p. 3.
⁸¹ Ibid., p. 57 – 62.
⁸² Ibid., p. II, p. 89 – 90.
⁸³ Ibid., p. 119.
⁸⁴ Ibid., p. III, p. 34 – 38.
⁸⁵ Borch, Bd. I S. 10 – 11; 21; 33; 50 – 51; 111; Bd. II S. 103 – 126 ff.
⁸⁶ Recke, 1984, S. 252 – 253; 267 – 268.
⁸⁷ Recke, 1815, S. 158 – 159.
⁸⁸ Wiedau, S. 116 – 117.
⁸⁹ Ebd., S. 21.
⁹⁰ Ebd., S. 39.
⁹¹ Merkel, 1887, S. 19 – 20.
⁹² Schlötzer, S. 16.
⁹³ Ebd.
⁹⁴ Himsel, Bd. II, S. 517.
⁹⁵ Ebd., Bd. III, S. 147 - 148.
⁹⁶ Ebd.
⁹⁷ Ebd. Bd. II, S. 517 – 518.
⁹⁸ Ebd., S. 71.
⁹⁹ Wiedau, S. 21.
¹⁰⁰ Himsel, Bd. II, S. 343 – 344.
¹⁰¹ Ebd., S. 344.
¹⁰² Ebd., Bd. II, S. 508 – 509.
¹⁰³ Ebd., S. 513.
¹⁰⁴ Ebd., S. 508.
¹⁰⁵ Ebd., S. 513.
¹⁰⁶ Ebd.
¹⁰⁷ Ebd., Bd. I, S. 95.
¹⁰⁸ Ropp, p. III, p. 34.
¹⁰⁹ Himsel, Bd. I, S. 219 – 220.
¹¹⁰ Ebd., Bd. I, S. 251.
¹¹¹ Borch, I, S. 4. – 5.
¹¹² Ebd., Bd. II, S. 1; 11 – 12
¹¹³ Himsel, Bd. I, S. 252 – 253.
¹¹⁴ Ebd., Bd. III, S. 144; 146.
¹¹⁵ Borch, Bd. I, S. 11; 21.
¹¹⁶ Ebd., S. 50.
¹¹⁷ Ditmar, 1896, S. 299.
¹¹⁸ Ropp, p. II, p. 89 – 90.

-
- ¹¹⁹ Himsel, Bd. II, S. 38. – 39.
¹²⁰ Wiedau, S. 17.
¹²¹ Recke, 1815, S. 164.
¹²² Himsel, Bd. III, S. 13.
¹²³ Himsel, Bd. II, S. 116.
¹²⁴ Ebd., S. 317.
¹²⁵ Ebd., 518.
¹²⁶ Ebd., Bd. III, S. 300.
¹²⁷ Ebd., S. 305.
¹²⁸ Ebd. S, 306.
¹²⁹ Witthöfft, 1982, S. 213.
¹³⁰ Wiedau, S. 2.
¹³¹ Himsel, Bd. III, S. 172.
¹³² Schwartz, 1884, S. 95.
¹³³ Reke, 2004, 243. – 244. lpp.
¹³⁴ Himsel, Bd. I, S. 254.
¹³⁵ Ebd., S. 286.
¹³⁶ Recke, 1815, Bd. I, S. 143.
¹³⁷ Ebd., S. 293.
¹³⁸ Ebd., 292.
¹³⁹ Ebd., 196.
¹⁴⁰ Wiedau, S. 22.
¹⁴¹ Himsel, Bd. II, S. 102.
¹⁴² Ebd., Bd. I, S. 292.
¹⁴³ Piemēram – Neapolē (ebd., S. 511) un Savojā (ebd., Bd. II, S. 258.)
¹⁴⁴ Himsel, Bd. II, S. 102.
¹⁴⁵ Schlötzer, S. 28.
¹⁴⁶ Himsel, Bd. III, S. 300 ; 414.
¹⁴⁷ Ebd., S. 469.
¹⁴⁸ Schlötzer, 1962, S. 45.
¹⁴⁹ Himsel, Bd. II, S. 289.
¹⁵⁰ Ebd., S. 336.
¹⁵¹ Ebd., S. 289.
¹⁵² Ebd., Bd. III, S. 110.
¹⁵³ Borch, Bd. I, S. 112 – 113.
¹⁵⁴ Schwartz, 1884, S. 24 – 25
¹⁵⁵ Ebd., S. 75; 77.
¹⁵⁶ Recke, 1816, Bd. I, S. 6.
¹⁵⁷ Ebd., S. 80.
¹⁵⁸ Schwartz, 1884, S. 182.

-
- 159 Ropp, p. I, p. 13.
160 Ebd. p. 15.
161 Ebd. p. 19.
162 Ebd., p. 64.
163 Ebd., p. 26 ; 46.
164 Ebd., p. III, p. 3
165 Ebd., p. 7.
166 Ebd., p. 28.
167 Willebrand, S. 99; 101; 125; 202.
168 Ebd., S. 455.
169 Ebd., S. 470 – 471.
170 Ebd., S. 10.
171 Schwartz, 1791, Bd. I, S. 12; 16.
172 Sobkova, 48. lpp.
173 Clemen, S. 30 – 31.
174 Schwartz, 1884, S. 18; 78.
175 Wiedau, S. 3.
176 Ebd., S. 6.
177 Himsel, Bd. III, S. 469 – 470.
178 Willebrand, S. 18; 201.
179 Ebd., S. 439.
180 Graß, Bd. II, S. 30.
181 Ebd., S. 202.
182 Borch, Bd. I. S. 6.
183 Schwartz, 1884., S. 17.
184 Ropp, p. I, p. 21.
185 Borch., Bd. II, S. 133.
186 Recke, 1815, Bd. I, S. 223.
187 Willebrand, S. 443.
188 Ebd., S. 473 – 474.
189 Himsel, Bd. I, S. 113.
190 Ebd., S. 349; Bd. II, S. 216.
191 Ebd., Bd. I, S. 600.
192 Bd. II, S. 518.
193 Ebd., Bd. III, S. 271.
194 Ebd., Bd. II, S. 348 – 349.
195 Ebd., Bd. III, S. 303 – 304.
196 Ebd., Bd. I, S. 518.
197 Uffenbach, Bd. III, S. 432.
198 Ebd., S. 434.

-
- ¹⁹⁹ Schwartz, 1884, S. 11.
²⁰⁰ Ebd., S. 180.
²⁰¹ Storch, S. 3.
²⁰² Ditmar, S. 300.
²⁰³ Willebrand, S. 141.
²⁰⁴ Himsel, Bd. I, S. 349; 600; Bd. II, S. 400.
²⁰⁵ Willebrand, S. 202; 443.
²⁰⁶ Himsel, Bd. I, 600.
²⁰⁷ Ebd., Bd. II, S. 348. – 349.
²⁰⁸ Ebd., S. 400 – 402.
²⁰⁹ Ebd., S. 402.
²¹⁰ Ebd., Bd. II, S. 349.
²¹¹ Recke, 1815, Bd. I, S. 127
²¹² Ebd., S. 139 – 140.
²¹³ Ebd., S. 223 – 224.
²¹⁴ Himsel, Bd. I, S. 349.
²¹⁵ Willebrand, S. 444.
²¹⁶ Borch, Bd. I, S. 9.
²¹⁷ Himsel, Bd. I, S. 11;
²¹⁸ Ebd., Bd. III, S. 321
²¹⁹ Ebd., Bd. II, S. 37
²²⁰ Ebd., Bd. III, S. 238.
²²¹ Ebd., Bd. I, S. 11.
²²² Ebd., S. 13.
²²³ Ebd., S. 26 – 27.
²²⁴ Ebd., S. 252.
²²⁵ Ebd., Bd. III, S. 172. ;
²²⁶ Ebd., Bd. I, S. 47.
²²⁷ Ebd., S. 26.
²²⁸ Ebd., S. 217; 304.
²²⁹ Ebd., S. 131 – 132.
²³⁰ Ebd., S. 216 – 217.
²³¹ Ebd., Bd. II, S. 165.
²³² Ebd., Bd. I, S. 288 – 290.
²³³ Ebd., Bd. II, S. 339 – 340.
²³⁴ Ebd., S. 448.
²³⁵ Ebd., S. 515.
²³⁶ Ebd., Bd. III, S. 320.
²³⁷ Ebd. Bd. I, S. 510.
²³⁸ Wiedau, S. 2 – 3.

-
- 239 Ebd., S. 4.
240 Ebd., S. 12.
241 Ebd., S. 25.
242 Ebd., S. 26.
243 Ebd., S. 30.
244 Ebd., S. 47.
245 Ebd., S. 17.
246 Ebd., S. 4
247 Ebd.
248 Ebd.
249 Schwatrz, 1884, S. 15.
250 Ebd., S. 159.
251 Ebd., S. 21.
252 Recke, 1815, Bd. I, S. 162 – 164; 208 – 209; 142 – 143
253 Ebd., S. 4.
254 Ebd., , S. 124.
255 Ebd., S. 130 – 131.
256 Ebd., S. 187.
257 Himsel, Bd. III, S. 272.
258 Borch, Bd. I, S. 141.
259 Ebd., Bd. II, S. 60.
260 Himsel, Bd. I, S. 508.
261 Willebrand, S. 238.
262 Ebd. S. 265.
263 Ebd. S. 355.
264 Ebd., S. 373.
265 Ebd., S. 400.
266 Ebd., S. 410.
267 Ebd., S. 451.
268 Recke, 1984, S. 117.
269 Ebd., S. 134. – 135.
270 Ebd., S. 135.
271 Ropp. p. I, p. 54
272 Ebd. S. 37.
273 Ebd., T. II, S. 6.
274 Ebd., S. 8.
275 Ebd., S. 97.
276 Ebd., S. 107.
277 Ebd., S. 123.
278 Borch, Bd. I, S. 112.

-
- 279 Ropp, p. I, p. 6.
280 Ibid., S. 62.
281 Ibid., S. 2.
282 Ibid.
283 Ibid., p. I, p. 11.
284 Ebd., p. 16.
285 Ebd., p. 18.
286 Ebd., p. 19
287 Himsel, Bd. I, S. 113.
288 Ropp, p. II, p. 85.
289 Ibid.
290 Ibid., S. 34.
291 Ibid., p. I, p. 9 – 10.
292 Ibid., p. III, p. 31.
293 Wiedau, S. 12.
294 Storch, S. 8.
295 Ropp, p. I, p. 47.
296 Ibid., p. II, p. 93.
297 Himsel, Bd. III, S. 275.
298 Ebd., S. 321.
299 Ebd., Bd. I, S. 14.
300 Ebd., S. 26.
301 Ebd., Bd. III, S. 275 – 276.
302 Ropp, p. III, p. 31.
303 Himsel, Bd. II, S. 490
304 Ebd., S. 492.
305 Ebd., S. 209
306 Ebd., II, 243, Brief von 28 July 1754.
307 Ebd., Bd. III, S. 444.
308 Ebd., S. 9.
309 Storch, S. 64.
310 Ebd., Bd. I, S. 132
311 Ebd., Bd. II, S. 491.
312 Ebd., Bd. 1, S. 509.
313 Ebd., Bd. I, S. 117 – 118.
314 Ropp, p. II, p. 124.
315 Willebrand, S. 401.
316 Ebd., S. 448.
317 Himsel, Bd. I, S. 118.
318 Ropp, p. I, p. 47.

-
- 319 Storch, S. 64
320 Himsel, Bd. I, S. 381.
321 Borch, Bd. I, S. 112.
322 Himsel, Bd. I, S. 40.
323 Ropp, p. III, p. 33.
324 Ebd., S. 31.
325 Schwartz, 1884, S. 165.
326 Himsel, Bd. I, S. 117 – 118.
327 Ebd., Bd. II, S. 417
328 Ebd., S. 461; Bd. III, S. 295.
329 Ebd., Bd. III, S. 244.
330 Ebd., Bd. I, S. 280.
331 Ropp, p. I, p. 47.
332 Recke, 1815, Bd. I, S. 218 – 219.
333 Himsel, Bd. I, S. 132 – 133.
334 Storch, S. 50.
335 Ebd., S. 51.
336 Ebd., S. 53.
337 Ebd., S. 50.
338 Ebd., S. 51.
339 Ebd., S. 53.
340 Ebd., S. 54.
341 Ebd., S. 56 – 59.
342 Ebd., S. 59 – 60.
343 Ebd., S. 62.
344 Ebd., S. 62 – 63.
345 Reke, 2004, 255.lpp.
346 Himsel, Bd. II, S. 58.
347 Recke, 1815, S. 156.
348 Himsel, Bd. I, S. 117.
349 Ebd., S. 381.
350 Schwartz, 1884, S. 16.
351 Recke, 1815, Bd. I, S. 165.
352 Ebd., S. 199.
353 Ebd., S. 148.
354 Storch, S. 307.
355 Ropp, p. I, p. 3.
356 Eckardt, 1869, S. 262.
357 Himsel, Bd. I, S. 46.
358 Ebd., S. 178 – 179.

-
- 359 Storch, S. 86 – 87
360 Storch, S. 88.
361 Himsel, Bd. III, S. 86.
362 Ebd.
363 Ebd., S. 88.
364 Ebd., S. 90.
365 Ebd., S. 93.
366 Ebd., S. 94 – 95.
367 Ebd., S. 96 – 97.
368 Bucholz, S. 29.
369 Himsel, Bd. II, S. 204.
370 Ebd., S. 203 – 204.
371 Ropp, p. II, p. 127
372 Wiedau, S. 49.
373 Schwartz, 1884, S. 13; 163.
374 Recke, 1815, Bd. I, S. 8 – 9.
375 Storch, S. 84 – 85.
376 Merķelis, 1992, 108. lpp.
377 Turpat, 114. – 115. lpp.
378 Storch, S. 94 – 95.
379 Ebd., S. 95 – 96.
380 Ebd., S. 96 – 97.
381 Storch, S. 102.
382 Himsel, Bd. III, S. 87.
383 Recke, 1984, S. 137.
384 Recke, 1815, Bd. I, S. 9 – 10.
385 Willebrand, S. 108.
386 Ebd., S. 112.
387 Himsel, Bd. I, S. 46.
388 Storch, S. 91.
389 Himsel, Bd. II, S. 204.
390 Ebd., Bd. III, S. 92.
391 Ebd.
392 Storch, S. 89 – 90.
393 Himsel, Bd. I, S. 181.
394 Recke, 1815, S. 10 – 11.
395 Himsel, Bd. III, S. 47.
396 Ebd., Bd. I, S. 266.
397 Ebd., S. 180.
398 Ebd., S. 262.

-
- ³⁹⁹ Ebd., S. 267.
⁴⁰⁰ Ebd., Bd. II, S. 441.
⁴⁰¹ Reke, 2004, 185., 201., 203. lpp
⁴⁰² Ditmar, S. 312.
⁴⁰³ Himsel, Bd. I, S. 497 – 500; 517 – 519.
⁴⁰⁴ Ebd., S. 520.
⁴⁰⁵ Ebd., Bd. III, S. 48 – 49.
⁴⁰⁶ Recke, 1815, Bd. I, S. 28.
⁴⁰⁷ Himsel, Bd. I, S. 35.
⁴⁰⁸ Himsel, Bd. III, S. 49 – 50.;
⁴⁰⁹ Ebd., Bd. III, S. 50.
⁴¹⁰ Ebd., S. 371.
⁴¹¹ Ebd., S. 49.
⁴¹² Ebd., S. I, S. 529.
⁴¹³ Ebd., Bd. II, S. 206.
⁴¹⁴ Ebd., S. 332.
⁴¹⁵ Recke, 1815, S. 84.
⁴¹⁶ Himsel, Bd. III, S. 91.
⁴¹⁷ Ebd., Bd. III, S. 374.
⁴¹⁸ Recke, 1815, S. 58.
⁴¹⁹ Ebd., S. 74.
⁴²⁰ Ebd.
⁴²¹ Ebd., , S. 77 – 78.
⁴²² Ebd, S. 78.
⁴²³ Ebd., S. 81.
⁴²⁴ Himsel, Bd. III, S. 175.
⁴²⁵ Ebd.
⁴²⁶ Ebd., S. 178.
⁴²⁷ Ebd.
⁴²⁸ Вольтер, с. 18.
⁴²⁹ Himsel, Bd. III, S. 176 – 177.
⁴³⁰ Вольтер, с. 18.
⁴³¹ Ebd., Bd. III, S. 182.
⁴³² Ebd., S. 196 –197.
⁴³³ Ebd., S. 184.
⁴³⁴ Ebd., I, S. 574 – 575.
⁴³⁵ Ebd., Bd. I, S. 261; 264.
⁴³⁶ Ebd., 267.
⁴³⁷ Ebd., S. 261.
⁴³⁸ Ebd., Bd. III, S. 128 – 129.

-
- ⁴³⁹ Ebd., S. 129.
⁴⁴⁰ Willebrand, S. 385.
⁴⁴¹ Schwartz, 1884, S. 172 – 173.
⁴⁴² Himsel, Bd. III, S. 130.
⁴⁴³ Schwartz, 1791, Bd. I, S. 80.
⁴⁴⁴ Schwartz, 1884, S. 170.
⁴⁴⁵ Ebd.
⁴⁴⁶ Ebd., S. 170 – 171.
⁴⁴⁷ Himsel, Bd. I, S. 89.
⁴⁴⁸ Ebd., Bd. II, S. 315 – 316.
⁴⁴⁹ Ebd., S. 141 – 142
⁴⁵⁰ Ebd., S. 142.
⁴⁵¹ Recke, 1815, Bd. I, S. 212 – 214.
⁴⁵² Himsel, Bd. III, S. 112 – 113.
⁴⁵³ Ebd., S. 135.
⁴⁵⁴ Ebd., Bd. II, S. 278.
⁴⁵⁵ Ebd., S. 286.
⁴⁵⁶ Storch, S. 10.
⁴⁵⁷ Recke, 1815, Bd. I, S. 145 – 146.
⁴⁵⁸ Himsel, Bd. I, S. 296.
⁴⁵⁹ Ebd., Bd. II, S. 130.
⁴⁶⁰ Recke, 1815, B. I, S. 146.
⁴⁶¹ Himsel, Bd., II, S. 158.
⁴⁶² Himsel, Bd. II, S. 392.
⁴⁶³ Ebd., Bd. III, S. 356.
⁴⁶⁴ Ebd., S. 487.
⁴⁶⁵ Wiedau, S. 10.
⁴⁶⁶ Storch, S. 10.
⁴⁶⁷ Himsel, Bd. I, S. 58 – 59.
⁴⁶⁸ Ebd., Bd. II, S. 509.
⁴⁶⁹ Ebd., Bd. I, S. 296.
⁴⁷⁰ Hammerstein, S. 623.
⁴⁷¹ Ridder-Simons, S. 197 – 198.
⁴⁷² Ebd., 203.
⁴⁷³ Himsel, Bd. I, S. 548.
⁴⁷⁴ Ebd., I, S. 548 – 549.
⁴⁷⁵ Ebd., S. 547.
⁴⁷⁶ Ebd., I, S. 449 – 550.
⁴⁷⁷ Ebd., Bd. II, S. 88 – 89.
⁴⁷⁸ Ebd., S. 154.

-
- 479 Ebd., S. 158.
480 Ebd., S. 146.
481 Ebd., S. 159.
482 Ebd., S. 160 – 161.
483 Ebd., S. 162.
484 Ebd., Bd. I, S. 267 – 268.
485 Ebd., Bd. II, S. 162.
486 Ebd., Bd. I, S. 64.
487 Ebd., Bd. II, S. 359
488 Ebd., Bd. III, S. 221 – 222 u. c.
489 Ebd., Bd. II, S. 304
490 Ebd., Bd. III, S. 149 – 150.
491 Ebd., Bd. II, S. 322 – 323.
492 Ebd., Bd. II, S. 321.
493 Ebd., Bd. III, S. 356.
494 Ebd., S. 358.
495 Ebd.
496 Ebd., S. 163.
497 Ebd., 164.
498 Ebd.
499 Borch, Bd. II, S. 73.
500 Ebd. S. 74.
501 Ebd., 75
502 Ebd., Bd. I, S. 19.
503 Ebd.
504 Schwartz, 1884, S. 212.
505 Storch, S. 226 – 227.
506 Ebd. S. 215 – 217.
507 Ebd., S. 228.
508 Wegner, S. 227.
509 Himsel, Bd. III, S. 344 – 345.
510 Ebd., S. 379 – 411.
511 Recke, 1815, S. 10.
512 Ebd., S. 17.
513 Ebd., S. 27.
514 Ebd., S. 57.
515 Himsel, Bd. I, S. 28.
516 Ebd, S. 48.
517 Ebd., S. 84 – 85.
518 Ebd., S. 86.

-
- 519 Ebd.
- 520 Ebd., S. 37.
- 521 Ebd., Bd. II, S. 292.
- 522 Ebd., Bd. II, S. 292.
- 523 Ebd., S. 443.
- 524 Ebd., Bd. III, S. 260 – 261.
- 525 Ebd., Bd. I, S. 33.
- 526 Ebd. Bd. I, S. 29 – 30.
- 527 Ebd., S. 60 – 61.
- 528 Ebd., I, S. 63 – 65.
- 529 Ebd., Bd. III, S. 151.
- 530 Ebd., Bd. I, S. 68 – 70.
- 531 Ebd.
- 532 Ebd., Bd. II, S. 325 – 326].
- 533 Ebd, S. 215.
- 534 Ebd., Bd. III, S. 55 – 56.
- 535 Ebd., Bd. III, S. 211 – 212, Brief von no 22. July 1755.
- 536 Ebd., S. 153 – 154.
- 537 Ebd., Bd. I, S. 30 – 31.
- 538 Ebd., S. 31.
- 539 Ebd., S. 31 – 32.
- 540 Ebd., S. 146.
- 541 Ebd., S. 144 – 146.
- 542 Ebd., Bd. II, S. 389 – 390.
- 543 Ebd., Bd. III, S. 455 – 456.
- 544 Ebd., Bd. II, S. 182.
- 545 Borch, Bd. I, S. 169.
- 546 Ebd., S. 53.
- 547 Schwartz, 1884, S. 83; 163.
- 548 Borch, Bd. I, S. 107; 170 – 171.
- 549 Himsel, Bd. II, S. 104 – 105.
- 550 Ebd., S. 190.
- 551 Ebd., 2S. 06.
- 552 Ebd., S. 34.
- 553 Ebd., S. 463, Anm. am Rande.
- 554 Ebd., S. 502.
- 555 Ebd., Bd. I, S. 200 – 201.
- 556 Ebd., Bd. II, S. 34; 463.
- 557 Ebd., S. 413.
- 558 Ebd., S. 415.

-
- 559 Ebd., Bd. III, S. 57.
560 Ebd., Bd. I, S. 201.
561 Storch, S. 202 – 203.
562 Ebd., Bd. II, S. 177.
563 Ebd.
564 Ebd., Bd. III, S. 57.
565 Ebd., S. 57 – 58.
566 Ebd., S. 58.
567 Ebd., S. 57.
568 Ebd., S. 58 – 59.
569 Ebd., S. 60.
570 Ebd., Bd. II, S. 170
571 Ebd., S. 36.
572 Recke, 1815, Bd. I, S. 132.
573 Himsel, Bd. III, S. 62 – 63.
574 Ebd, S. 64.
575 Storch, S. 351.
576 Ebd., S. 153.
577 Ebd., S. 170.
578 Ebd., S. 173.
579 Borch, Bd. I, S. 46.
580 Ropp, p. I, p. 3.
581 Ibid., p. 10.
582 Ibid., p. 15 – 16.
583 Ibid., p. 19.
584 Ibid. p. 27 – 28.
585 Ibid., p. 40.
586 Ibid., p. 48.
587 Ibid, p. 56 – 57.
588 Ibid., p. III, p. 34.
589 Recke, 1984., S. 228, 232, 233, 235, 241, 245, 284 ff.
590 Ebd., S. 232.
591 Himsel, Bd. I, S. 200.
592 Ebd., Bd. II, S. 486.
593 Ebd., S. 113.
594 Storch, S. 195.
595 Ebd., S. 196.
596 Ebd.
597 Ebd., S. 200 – 201.
598 Storch, S. 195.

-
- ⁵⁹⁹ Schwartz, 1884, S. 222.
⁶⁰⁰ Wiedau, S. 44.
⁶⁰¹ Himsel, Bd. I, S. 396.
⁶⁰² Ebd., S. 394.
⁶⁰³ Ebd., Bd. I, S. 393 – 394.
⁶⁰⁴ Ebd., Bd. I, S. 605.
⁶⁰⁵ Ebd., Bd. II, S. 113.
⁶⁰⁶ Ebd., Bd. III, S. 66 – 67.
⁶⁰⁷ Ebd., Bd. II, S. 113.
⁶⁰⁸ Schwartz, 1791, Bd. II, S. 182.
⁶⁰⁹ Ebd., Bd. 1., S. 117.
⁶¹⁰ Schwartz, 1884, S. 67.
⁶¹¹ Himsel, Bd. I, S. 18.
⁶¹² Clemen, S. 10.
⁶¹³ Himsel, Bd. II, S. 416.
⁶¹⁴ Ebd., Bd. I, S. 236 – 237.
⁶¹⁵ Himsel, Bd. I, S. 247
⁶¹⁶ Ebd., S. 276
⁶¹⁷ Ebd., Bd. II, S. 172
⁶¹⁸ Ebd., S. 477.
⁶¹⁹ Ebd., S. 486.
⁶²⁰ Ebd., Bd. III, S. 66.
⁶²¹ Ebd.
⁶²² Storch, S. 197.
⁶²³ Ebd., S. 198.
⁶²⁴ Ebd.
⁶²⁵ Ebd., S. 199.
⁶²⁶ Himsel, Bd. I, S. 516.
⁶²⁷ Himsel, Bd. III, S. 472.
⁶²⁸ Schwartz, 1884, S. 81.
⁶²⁹ Recke, 1984, S. 72; 78 u. a..
⁶³⁰ Ebd., S. 124 – 125.
⁶³¹ Himsel, Bd. III, S. 22.
⁶³² Ebd., S. 202.
⁶³³ Willebrand, S. 194.
⁶³⁴ Ropp, p. I, p. 57.
⁶³⁵ Himsel, Bd. II, S. 59.
⁶³⁶ Ibid.
⁶³⁷ Ibid., p. 30 – 31.
⁶³⁸ Reke, 2004, 221. lpp.

-
- 639 Turpat.
640 Himsel, Bd. III, S. 118.
641 Storch, S. 15.
642 Himsel, Bd. II, S. 130; 333.
643 Ebd., S. 333.
644 Ebd., S. 485.
645 Storch, S. 14.
646 Himsel, Bd. II, S. 115.
647 Recke, 1815, S. 20.
648 Ropp, p. I, p. 36.
649 Himsel, Bd. II, S. 426. – 427.
650 Ebd., Bd. II, S. 114 – 115 ; Bd. III, S. 471
651 Ebd., Bd. II, S. 115.
652 Recke, 1815, S. 129.
653 Recke, 1815, Bd. I, S. 37.
654 Ebd., S. 78.
655 Ebd., S. 129.
656 Ebd., S. 147.
657 Wiedau, S. 30.
658 Storch, S. 307.
659 Ebd., S. 84.
660 Recke, 1815, Bd. I, S. 184 – 185.
661 Ebd., S. 78.
662 Ebd.
663 Ebd.
664 Ebd., S. 147.
665 Recke, 1984, S. 89 – 90.
666 Himsel, Bd. I, S. 511.
667 Ebd., Bd. III, S. 371
668 Ebd., Bd. I, S. 125.
669 Ebd., Bd. III, S. 19; 22; 208
670 Ebd., S. 245.
671 Himsel, Bd. I, S. 298.
672 Ebd., Bd. III, S. 435 – 436.
673 Graß, Bd. I, S. 66.
674 Ebd., S. 70 – 71.
675 Ebd.
676 Ebd., Bd. I, S. 377.
677 Ebd.
678 Ebd.
679 Ebd.

-
- 680 Recke, 1815, Bd. I, S. 147.
681 Ebd.
682 Recke, 1984, S. 318.
683 Borch., Bd. I., S.14.
684 Ebd., Bd. II, S. 100.
685 Ebd., S. 181.
686 Ebd., S. 181 – 182.
687 Ebd., S. 182.
688 S. 6 – 7.
689 Ropp, p. II, p. 106.
690 Ebd., S. 107.
691 Ebd., S. 12.
692 Ebd., S. 122.
693 Ebd., S. 106. – 107.
694 Ebd., S. 83 – 84.
695 Himsel, Bd. III, S. 35 – 36.
696 Ebd., Bd. I, S. 55 – 56.
697 Ebd., S. 57.
698 Recke, 1815, S. 88; 134; 247 – 248
699 Ebd., S. 100 – 101.
700 Ebd., S. 117.
701 Reke, 2004, 172. lpp.
702 Turpat.
703 Recke, 1984., S. 217.
704 Schulz, 2001, S. 212 (Anm. 172).
705 Reke, 2004, 185. lpp.
706 Recke, 1984, S. 213.
707 Ebd., S. 213 – 214.
708 Ebd., S. 226.
709 Ebd., S. 217.
710 Ebd.
711 Ebd., S. 243.
712 Reke, 2004, S. 319.
713 Recke, 1984, S. 346 – 347.
714 Recke, 1815, S. 128.
715 Ropp, p. I, p. 4.
716 Ebd.
717 Ibid., p. 6.
718 Ibid., d., p. 10.
719 Ibid., p. II, p. 105.

-
- ⁷²⁰ Ebd., S. 117.
⁷²¹ Ibid., p. 124.
⁷²² Recke, 1815, Bd. I, S. 175.
⁷²³ Ebd., S. 124.
⁷²⁴ Ebd., S. 188 – 189.
⁷²⁵ Ebd., S. 157 – 158.
⁷²⁶ Ebd., S. 127 – 128.
⁷²⁷ Ebd., S. 183.
⁷²⁸ Ebd.
⁷²⁹ Ebd., S. 183 – 185.
⁷³⁰ Ebd., S. 204.
⁷³¹ Recke, 1984, S. 337 – 338.
⁷³² Recke, 1815, Bd. I, S. 338 – 339.
⁷³³ Ebd., S. 344.
⁷³⁴ Himsel, Bd. I, S. 52.
⁷³⁵ Ebd., S. 81.
⁷³⁶ Ebd., Bd. II, S. 78.
⁷³⁷ Ebd., Bd. I, S. 288.
⁷³⁸ Ebd., Bd. II, S. 81.
⁷³⁹ Ebd., S. 437.
⁷⁴⁰ Ebd., S. 476.
⁷⁴¹ Ebd., S. 485.
⁷⁴² Ebd., S. 404.
⁷⁴³ Ebd., S. 403.
⁷⁴⁴ Ebd.
⁷⁴⁵ Ebd.
⁷⁴⁶ Ebd., Bd. I, S. 25.
⁷⁴⁷ Ebd., S. 383 – 384.
⁷⁴⁸ Ebd., Bd. III, S. 70.
⁷⁴⁹ Ebd., S. 39; Bd. II, S. 79
⁷⁵⁰ Ebd., Bd. II, S. 80
⁷⁵¹ Recke, 1815, Bd., I, S. 29.
⁷⁵² Ebd., S. 65 – 66.
⁷⁵³ Recke, 1815, 28 – 29.
⁷⁵⁴ Graß, Bd. II, S. 107.
⁷⁵⁵ Recke, 1984, S. 263.
⁷⁵⁶ Ebd., S. 318.
⁷⁵⁷ Ebd., S. 89.
⁷⁵⁸ Schwartz, 1884, S. 38.
⁷⁵⁹ Ebd.

-
- ⁷⁶⁰ Schwartz, 1884, S. 145 – 146.
⁷⁶¹ Ebd., 150.
⁷⁶² Ebd., S. 121.
⁷⁶³ Recke, 1984, S. 263.
⁷⁶⁴ Reke, 2004, 185. lpp.
⁷⁶⁵ Recke, 2004, S. 63. – 64.
⁷⁶⁶ Ebd., S. 64.
⁷⁶⁷ Recke, 1815. Bd. I, S. 299 – 300.
⁷⁶⁸ Himsel, Bd. I, S. 377.
⁷⁶⁹ Ropp, p. II, p. 68.
⁷⁷⁰ Ibid., p. 134 – 135.
⁷⁷¹ Recke, 1815, Bd. I, S. 300.
⁷⁷² Ebd., S. 159.
⁷⁷³ Ebd., S. 161 – 162.
⁷⁷⁴ Ebd., S. 177.
⁷⁷⁵ Ropp, p. II, p. 136.
⁷⁷⁶ Ibid., p. 79.
⁷⁷⁷ Ibid., p. 95.
⁷⁷⁸ Ibid., p. 68.
⁷⁷⁹ Ibid., p. 69.
⁷⁸⁰ Borch, Bd. I, S. 110 – 111.
⁷⁸¹ Graß, S. Bd. I, S. 191 – 192.
⁷⁸² Ebd., Bd. I, S. 17 – 18.
⁷⁸³ Recke, 1815, Bd. I, S. 300.

5. nodaļa. Atsevišķu valstu un tautu raksturojums

5. 1. Holande un Flandrija N. Himzeļa un T. fon der Ropa attēlojumā

Holande, līdzās Anglijai, ir valsts, kura tālaika ceļotāju uzmanību saistīja ar savu tehnisko un zinātnisko pārkāpumu, tirdzniecību un kredītu, reliģisko toleranci, kā arī iedzīvotāju turību un ļoti labi noorganizēto sociālo aprūpi – šos rādītājus kā galvenos piemin arī P. Villebrands¹; N. fon Himzelis sniedz ļoti augstu novērtējumu tās universitātēm, zinātniekiem, viņu kolekcijām, Amsterdamas admirālītei utt. Amsterdamā “atļautas visas reliģijas un sekta.” Tomēr, kā jau teikts iepriekš, viņu „ļoti pārsteidz”, ka ebrejiem ir savi lūgšanu nami, bet katoļiem un kvēkeriem atļauts pulcēties vienīgi privātās ēkās.²

Tāpat Eiropā, izņemot Angliju, nav nevienas citas valsts, kur tik ļoti rūpētos par trūcīgajiem iedzīvotājiem: “Nabago atbalstam Holandē kopumā, un jo sevišķi Amsterdamā tiek pievērsta liela uzmanība – un daudzi šīs pilsētas bagātie iedzīvotāji par saviem līdzekļiem baro un kopj lielu skaitu nabadzīgo [...]”³

Tomēr ir arī tādas nozares un sasniegumi, ko Himzelis akcentē īpaši, un kas P. Villebranda aprakstā vai nu neparādās vispār, vai kam netiek piešķirta tik liela nozīme. Ceļotāju no Rīgas visvairāk pārsteidz lielais manufaktūru skaits dažos apgabalos un tas, ka to īpašnieki **ir zemnieki**, no kuriem daudziem pieder vairāk nekā miljons [dālderu?]: „Gan Sārdamā, gan trijos ciemos tās tuvumā, ir daudz un dažādas dzirnavas^a, kā koka, papīra, eļļas, graudu, kafijas, tabakas, pelnu u.c., un to skaits tiek rēķināts uz 900. Sārdama ir ievērojama arī kuģu būves dēļ.”⁴ Stundu pirms Sārdamas atrodas Sārdeina (*Sardeyn*) – „kur mani kāds mans Amsterdamas draugs H. B. aizveda pie Honiga kunga^b [...] [uz viņa] papīra dzirnavām, [...] un neviens neticēs, caur cik daudzām rokām jāiziet papīram, pirms tas sasniedz gatavības stadiju [...]”⁵. „Minētajam H. kungam pieder 2 līdzīgas dzirnavas, no kurām katras maksā 400 000 d[ālderu]., un abās ir nodarbināti vairāk, nekā 100 cilvēku [...] Šis vīra bagātība [...] tiek novērtēta vairāk, nekā uz pusmiljonu.”⁶

^a Laikam domātas manufaktūras, ko darbina vēja enerģija, un pareizi jālasa: „kokzāģētavas, papīra manufaktūras, eļļas spiestuves, graudu, kafijas, tabakas u. c. maltuves”.

^b Eiropā tajā laikā ļoti slaveni papīrdzirnavu īpašnieki.

Tomēr šie zemnieki, neskatoties uz lielajām bagātībām, dzīvojot ļoti vienkārši, patērējot maz – tā kāds miljonu īpašnieks kopā ar savu ģimeni gadā reti izdodot vairāk par 1000 dālderiem.⁷ Seko rezumējums, kas Holandes sasniegumus tirdzniecībā un citās jomās atvasina no “laimīgākās iekārtas” – republikas: “Holande, protams, ir zeme, kur netrūkst naudas un bagātību, un kur pie šīs laimīgās iekārtas pamanāms tirdzniecības uzplaukums un mākslas un zinātņu augšupeja (*Anwachsen*)”.⁸ Arī Holandes republikāniskās iekārtas cildinājums Villebrandam iztrūkst, un tas ir arī saprotams – viņa ceļojumu apraksts bija domāts galvenokārt Eiropas aristokrātu dēļiem.

Tajā pašā laikā Himzelis ir pārāk analītisks novērotājs, lai viņa skatam garām paslīdētu arī negatīvās puses, ko nes sev līdz tik straujš turības pieaugums. Tās vispirms ir materiālisma prevalence un garīgo interešu šaurība: „Holande ir zeme, kur zelta dēmons sēž siera tronī, ar tabakas^a kroni galvā”.⁹ Arī Himzeļa piezīmes par holandiešu nacionālo raksturu nav glaimojošas: ceļotājam “saskarsme ar holandiešiem ir maz patīkama”, jo “viņu skopuma un savtīguma dēļ pat īsa uzturēšanās var dārgi izmaksāt.”^b

Saviesīgos vakaros šajā zemē valdot garlaicība: “Lielākajā daļā saietu tiek runāts ļoti maz vai vispār nemaz. Starp vīriešiem iemīļotākais laika kavēklis ir tabakas smēķēšana, un bieži man ir bijis jāapbrīno flegmātisko holandiešu sanāksmes, kur tie vai nu mīl pilnīgu klusumu un sevi iepriecina ar smēķēšanu, vai arī, žāvādamies pie pusnodzisušām pīpēm, izgrūž pāris vārdu.”¹⁰ Holandiešu flegmatismu Himzelis atvasina no šejienes gaisa īpatnībām: “Es esmu pārliecināts, ka stāvošajam ūdenim kopā ar biezo gaisu ir liels iespaids uz holandiešu flegmatisko raksturu.”¹¹

Holandi Himzelis vispār uzskata par zemi, kurā visi pamatelementi – uguns, ūdens, zeme un gaiss (pēc viduslaiku filozofu domām, tie nosakot arī cilvēka raksturu) – esot “saindēti” („*ne valent rien*”).¹² Kanālos stāvošajam un pūstošajam ūdenim viņš pieraksta vainu arī dažādu sērgu izcelsmē: “Mani ļoti izbrīna”, viņš raksta, “ka šajā [...] rezidences pilsētā [Hāgā] nemaz nedomā par to, lai grāvjus uzturētu labākā stāvoklī un tos tīrītu; jau ārstu gādība vien daudz ko varētu vērst par labu; bet tagad bieži es redzu tos pārvilkušos ar biezu, duļķainu netīrumu kārtu (*der Schlamm*)”.¹³ Uzsverot, ka “ir zināms, cik kaitīgs zemei, īpaši vasarās, ir grāvjos stāvošs ūdens, jo pūstošie izgarojumi, ko siltums vēl pavairo, ir par cēloni bieži nezturamam stāvoklim, inficē gaisu un tādā veidā rada daudzas slimības – viņš apraksta kāda Geneta (*Gennete*) kunga izgudrojumu – hidrauliskās mašīnas, kuru uzdevums būtu sakustināt stāvošo ūdeni.”¹⁴ Uz to, ka Nīderlandē, īpaši Zēlandē, esot ļoti neveselīgs

^a Mājiens uz tabakas tirdzniecību no kolonijām.

^b “un cik īpaši nezturama ceļotājam ir pūļa rupjība, kas uzstājīgi pieprasa naudu.” – N. fon Himzeļa zemsv. piez. – Himsel, Bd. I, S. 93.

gaiss, norāda arī T. fon Rops.¹⁵

Par otro galveno cēloni dažādām slimībām Himzelis uzskata holandiešu ieradumu dzert pārāk daudz kafijas un tējas. Tās sejai arī piešķirot „bālu un neveselīgu” nokrāsu un novājinot ķermeni – īpaši tas attiecoties uz sievietēm.¹⁶

Jau pirms ierašanās Holandē, Himzelim, acīmredzot, bijuši kādi stereotipi par šās tautas tradīcijām: “Tas, ka holandieši mīl tīrību, ir zināma lieta. Tomēr viņi šajā ziņā iet pārāk tālu, un piemēram, savas ierašanās dienā es ar pārsteigumu vēroju, kā 2 meitenes zivju kaulu krinolīnos ilgāk kā vienu stundu ņēmās, mazgādamas kāpnes pie ieejas durvīm. Bija sestdienas vakars, un tas izskaidro meiteņu čaklumu un viņu īpašās rūpes par tīrību un kārtību. – “Tas apstiprina tā sprieduma pareizību, ko man izteica kāds draugs, – ka mīļās sievietes Holandē kopumā pusi savas dzīves izlietojot nelietderīgi, jo esot aizņemtās ar pārliecīgu tīrību.”¹⁷

Iespējams, ka ārzemnieku vidē tolaik pastāvējuši stereotipi attiecībā uz šo holandiešu nacionālo iezīmi: T. fon Rops raksta: “*Brock*, kāds ciems divas jūdzes no Amsterdamas, tiek pamatoti uzskatīts par visskaistāko un vistīrāko ciemu Holandē. Tīrība šeit jau tiek novesta līdz smieklīgumam. Nekad neviena kariete, nedz zirgs neuzdrošinās šeit iebraukt, un gandrīz katru dienu ielas un māju interjeri tiek mazgāti. Māju īpašnieki, aiz bailēm tās piemēslo, tajās nedzīvo. Vienas šādas mājas kalpotāji, kurā mēs tikām iegājuši, atstāja darba drēbes un apavus pie sliekšņa. Holandē mājas tiek mazgātas vairākas reizes dienā [?? – E. C.] un daudzās vietās pat ielas”.¹⁸

Holandiešu cilvēkmīlestība, kas izpaužas attiecībā pret trūcīgajiem, nav neierobežota: no tās izslēgti cietumnieki, kuru liktenim Himzelis jūt līdzī: “Amsterdamas “Vīļu nams” (*das Raspel-Haus*) ir viens no smagākajiem cietumiem. Ļaudīm, kas tur ieslodzīti, pa diviem jāsarīvē 80 U (?)^a cietā Indijas krāskoka [...] Ja kāds neizpilda uzlikto normu, tad sākumā tiek sodīts ar rīkstēm; ja tās nepalīdz, tad viņu tiek iesloga pagrabā, kur tam bez pārtraukuma jāpumpē [ūdens], ja negrib noslīkt. Zagļi ļoti baidās no *Raspel-Haus*, jo tāds, kas vienreiz tur nonācis, reti no turienes iznāk. Tiesa, tur iesloga tikai uz dažiem gadiem, bet tas ir tas pats, kas mūža ieslodzījums.”¹⁹ Interesanti, ka jau minētā J. P. Villebranda attieksme, kurš Amsterdamu apmeklējis aptuveni tajā pašā laikā, kad Himzelis – 1750. gadu vidū – pret ieslodzītajiem ir pilnīgi pretēja: “Pārmācības nams vai Vīļu nams, [...] pildīts galvenokārt ar zvērinātiem ļaundariem, kuri, lai gan būdami [...] visstingrākajā veidā piekalti darbam, par to vien tik domā, kā apkrāpt ārzemniekus ar savu blēdīgo un nekaunīgi piekopto tabakas dožu

^a Ja šeit domātas mārciņas, tad tas tas ir apmēram 32 kg.

tirdzniecību”.²⁰

Tajā pašā laikā Holandē ir pilsētas, kur minētie trūkumi nav tik uzkrītoši, kāda ir, piemēram, Hāga kur “iedzīvotāji ir laipni, un es konstatēju, ka pat pūļa rupjība šeit nav tik izteikta”.²¹ Utrehtā “gaiss un ūdens ir labāks, nekā pārējā Holandē [...] [Šeit] ir iespējams nodibināt patīkamas pazīšanās. Dzīvesveids ir kulturāls un patīkams, un slēgtajās sabiedrībās, kuras šeit uztur visvairāk dižciltīgie, ārzemju ceļotājs tiek laipni uzņemts. Komunikācija (*Umgang*) ar šejienes zinātniekiem ir patīkama.”²²

Daudz negatīvāk vērtēta Austrijai piederošā Flandrija – kā tīrības, tā drošības un pūļa nekaunības ziņā: “Antverpene ir daudz netīrāka, policija ir slikta, uz ielām uzturēties nakts laikā ir nedroši, ubagu skaits ir neticami liels [...]”; “Holandiešu kārtība un tīrība šeit atkāpjas”²³; „Pūlis Brabantē tomēr ir daudz nevaldāmāks, nekā Holandē, un ceļotājam jāsaņem ielaisties jebkādos strīdos ar cilvēkiem no vienkāršās tautas, jo no tā nevar iznākt nekas cits kā nepatīkšanas.”²⁴

P. Villebranda vērtējums arī šoreiz ir pilnīgi pretējs Himzeļa raksturojumam: Antverpene viņam ir “patiesi ir krāšņa pilsēta, lai gan tukša no iedzīvotājiem”. Viņa uz Himzeļa domas sakrīt vienīgi, zīmējoties uz pilsētas ekonomisko panīkumu – “tagad turpretim uz ielām neredz nevienu citu, kā mūkus un mūķenes”.²⁵ T. fon der Rops, gandrīz pēc piecdesmit gadiem apmeklējot Antverpeni, arī piezīmē, ka “šī pilsēta, kas kādreiz bija tik nozīmīga savu manufaktūru un savas bagātības dēļ, tagad vairs nav nekas cits, kā ļoti nabadzīga un nožēlojama pilsēta (*une ville bien pauvre et triste*). Nocietinājumi, kas izturējuši tik daudz reižu, sabrukuši drupās”.²⁶ Tomēr viņš neko nemin ne par pilsētas netīrību, ne pūļa rupjību.

Tajā pašā laikā Himzelim nevar noliegt arī objektivitāti Flandrijas vērtējumā – viņš atzīst, ka „Lēvenā un Mehelnā, tāpat kā visur citur Flandrijā, ļaudis ir dievbijīgāki un ar mazāku noslieci uz netiklu dzīvi, nekā citās katoļu zemēs [...]; un franči un itāļi ir tikpat daudz pārāki pār nīderlandiešiem gudrībā un prasmēs, kā pēdējie pārspēj tos godīgumā un atklātībā”.²⁷ Katoliskā Brisele, neskatoties uz to, ka mājas šeit ir sliktas un neregulāri būvētas, ielas nelīdzenas, arsenāls mazs un gandrīz šī vārda necienīgs, ir tomēr “patīkama vieta” (“*ein angenehmer Ort*” un iedzīvotāji ir “neparasti sabiedriski”, dzīves veids francisks un Briseli “jau varētu nosaukt par mazo Parīzi”. Arī sievietes šeit ir ļoti skaistas un ģērbjas pēc franču gaumes.²⁸ Bez tam „karstie dzērieni šeit [Flandrijā] nav tik ļoti iemīļoti, kā Holandē [...]; tādēļ arī sieviešu kārtas personām ir veselīgāks un svaigāks izskats [...]”²⁹

5. 2. N. fon Himzeļa raksturojums Šveicei

18. gadsimta vidū Eiropas izglītotā sabiedrība Šveici vēl uztvēra kā samērā mežonīgu un mazpazīstamu zemi. Pēc N. fon Himzeļa domām, tās unikalitāti nosakot izolācija no pārējā kontinenta. Tā atrodies visaugstāk kalnos, kas šīs zemes iedzīvotājiem sniedzot lielāku drošību, nekā mākslīgi nocietinātas pilsētas. Raksturīgi, ka Himzelis vēl neļūsmo par “neskarto, pirmatnīgo dabu”, kā to Ruso sekotāji darīs gadus divdesmit vai divdesmit piecus vēlāk. Šveices daba viņam nav skaistuma un iedvesmas avots, bet vienīgi – zinātniskās izziņas priekšmets: “ [...] tas, kurš mīl dabas vēsturi, nejutīs grūtības, ar kādām saistīta ceļošana caur kalnainajiem Šveices apgabaliem, dažādo **pētniecības** iespēju dēļ (durch verschiedene Untersuchungen), ko tā piedāvā [...]”³⁰

1728. gadā Alpus apceļoja Himzeļa skolotājs, jau pieminētais dabaszinātnieks un dzejnieks Albrehts fon Hallers. Ceļojuma iespaidā tapa dzejojums „Die Alpen“, kurā autors slavē “laimīgo zelta laikmetu” un patriarhālās dzīves tikumus, kādi vēl valda šajos kalnos. Minētā dzejojuma atsevišķas rindas (gan ar lieliem izlaidumiem) Himzelis savā ceļojumu aprakstā citē pēc atmiņas:

*“Der lange Winter kürzt des Frühlings späte Wochen,
und ein verewigt Eiss umringet das Kühle Thal.
Hier herrscht die Vernunft, von der Natur geleitet;
die, was ihr nöthig, sucht, und mehres kalt für laß. —^a
Was Epictet gethan, und Seneca geschrieben,
sieht man hier ungelehrt, und ungezwungen üben.
Zwar die Gelehrtheit feilscht hier nicht papiren Schätze; papierne
man miss die Straßen nicht, von Rom und Athen;
man bindet die Vernunft an keine Schul-Gesetze,
und **niemand** lehrt die Sonne in ihren Kreisen gehn.
Doch was verlihet ihr, welch weiser lebt vergnügt?”^b*

^a “mehrs hält für Last”[?]

^b Hallera oriģinālā minētais fragments skan mazliet citādi:

“Und **niemand** lehrt die Sonn in ihren Kreisen gehn.

O Witz! des Weisen Tand, wann hast du ihn vergnügt?”

“Un **neviens** nemācās par saules gaitu

*Er kennt den Bau der Welt, und stirbt sich unbekannt.
Die Wollust wird bey ihm vergällt, und nicht besieget,
Sein künstlicher Geschmack, beeckelt seinem Stand.
Und hier hat die Natur, die lehre recht zu leben,
dem Menschen in **das Hertz**, und nicht ins **Hirn gegeben**.”³¹*

„Garā ziemā saīsina pavasara vēlās nedēļas,
Un auksto ieleju ietver mūžīgais ledus;
Šeit valda saprāts, dabas vadīts,
Kas meklē to, kas vajadzīgs un pārlietu daudzumu sauc par slogu;
Ko darījis Epiktēts un mācījis Seneka
To cilvēks šeit redz nemācīts un nepiespiesti mācās
Lai gan šeit zinātne nevilto papīra dārgumus,
Ļaudīm nav svešs ceļš uz Romu un Atēnām,
Šeit prātu neieliek šaurās skolu gudrībās
Un **kāds** izprot saules ceļu pa debess jumu;
Ko gan var zaudēt tas, kuru ielīksmo dzīve gudrībā
Viņš pazīst pasaules uzbūvi, un nomirst, sevi neiepazinis
Saldkaisli viņš aizstāj ar citu, nevis uzvar
Viņa stāvu klāj? viņa mākslinieciskā gaume.
Un šeit daba pareizo prasmi dzīvot
Ir ļaudīm **sirdīs**, ne **prātos** ierakstījusi.”

Hallera poēmā saskatāmi tie paši principi, ko gadus trīsdesmit vēlāk savos darbos noformulēs Ž. Ž. Ruso – vienkāršība, dzīve saskaņā ar dabas likumiem, kas ir augstāki par mākslīgām prāta konstrukcijām („skolu gudrībām”), jūtu („sirds”) prioritāte pār racionālo aprēķinu. Starp citu, Himzelis ir apmeklējis arī šo tikpat slaveno, cik kontraverso personību – par to liecina viņa 1754. g. 28. augusta vēstule kādai nezināmai personai (A. Šlosseram?): Ruso dzīvojot kā mizantrops netālu no Ženēvas; viņš esot bailīgs, kautrīgs un sarunā ar Himzeli vairākas reizes atkātojis, ka lielāka sabiedrība, nekā 10 – 12 cilvēki, viņam sagādājot „neizturamas mokas”. Ruso patlaban strādājot pie kāda darba par morāli, kas drīz būšot pabeigts: „Viņš man ir atsūtījis vairākus fragmentus un spriežot

– Ak gudro nieku asprātība! Kad tu tos esi iepriecinājusi?”

no tiem, darbā būs atrodamas visai dīvainas idejas un principi, kas varētu būt pievilcīgas jaunatnei. Taču Ruso oriģinalitātes ziņā nav līdzīgu cilvēku...”³²

Runājot par Šveices iedzīvotājiem, Himzelis norāda, ka tie „ir skaista auguma, un viņiem ir svaiga sejas krāsa [...], un zināms, ka kalnu apvidu iedzīvotāji kopumā ir veselīgāki un dzīvo ilgāk, nekā tie, kas dzīvo līdzenumā.”³³

Šveiciešu dzīvesveids, kas nosaka arī tautas raksturu, visā zemē nav vienāds; atsevišķos kantonos tas spēcīgi atšķiras. Piemēram, Ženēvā, kas no 15. gs. ir kalvinisma centrs, pastāv ļoti stingri reliģijā sakņoti noteikumi attiecībā uz gērbšanos, brīvā laika pavadīšanu utt.: „Atradīsies maz republiku, kur brīvība un izpriecās būtu tik ļoti ierobežotas kā šeit. Nav atļautas ne teātra izrādes, ne sabiedriskas balles, pat karnevāla laikā ne. Kas attiecas uz apģērbu, tad vīriešiem pilnīgi aizliegts nēsāt zīda svārkus. Atļauts vienīgi tos izoderēt ar zīdu, kā arī nēsāt zīda vestes. Tāpat aizliegts samta apģērbs, visi zelta un sudraba [brokāta?] audumi, kā arī nošuves (*Galonen*). Ārzemnieki, kuri šeit apmetušies, drīkst savus zīda un tresotos (*galoirten*) svārkus, ko atveduši sev līdz, nēsāt visu gadu; pēc viena gada un vienas dienas tiem tie jānomaina [...] Tādā pašā veidā ir ierobežots sieviešu apģērbs. Zīds un sudrabs, tāpat kā mežģīnes, ir aizliegti. Daiļajam dzimumam arī nav atļauts nēsāt zelta pulksteņus. [...] Tāpat sievietēm aizliegta kosmētika.”³⁴

Interesanti, ka Himzelis šos aizliegumus saista nevis ar reliģiski ētiskiem (kā tie tika skaidroti oficiāli), bet gan vienīgi ar merkantīliem motīviem: „skaidri saskatāms rīkojuma nolūks – rūpēties, lai nauda paliek valstī, jo iedzīvotājiem nav nekādas iespējas novājināties greznības vai izpriecu dēļ.”³⁵

Tajā pašā laikā stingrie noteikumi panākot pilnīgi pretējo efektu, jo nebūt nepalielinot ienākumus no ceļotājiem: „Ierobežoto izpriecu dēļ tikai daži ceļotāji šai pilsētā mēdz uzturēties ilgāku laiku. Tam pievienojas arī lielie tēriņi viesnīcās, kas paātrina daudzu ārzemnieku aizbraukšanu.”³⁶ Greznības aizliegumi toties veicina ražošanu: „Pastāvot šādai policijas stingri ierobežotai izšķērdēšanas iespējai, nav brīnums, ka iedzīvotāji mīl strādīgumu, un lielākā daļa no tiem ir nodarbināti fabrikās ar dažāda veida amatniecības darbiem. Šeit neparasti labi apstrādā akmeņus^a, un no tiem izgatavotās pogas un sprādzes ir ļoti slavenas un tiek pārdotas visā Eiropā. Pašā Ženēvā to nēsāšana ir aizliegta. Ženēvas pulksteņi ir glīti un rūpīgi izstrādāti, un tos šeit izgatavo lielā skaitā. Tiek uzskatīts, ka ar pulksteņu, un visa, kas pie tiem pieder, izgatavošanu, kā ķēdes, atslēgas utml., nodarbojas ap 12 000 personu dažādās fabrikās, kuru skaitu rēķina ap 600. Kas attiecas uz zīda zeķēm, indiešu katūnu u.c., tad šeit arī

^a Dārg- vai pusedāgakmeņus? – E. C.

atrodamas dažādas fabrikas tā ka vairāk nekā puse iedzīvotāju ir nodarbināti šai amatniecības nozarē, kas, zināms, ir ienesīga.³⁷

Pati pozitīvākā iezīme Ženēvā, pēc Himzeļa domām, tomēr ir informācijas brīvā pieejamība:

„Ženēvā pieejamas visāda veida grāmatas dažādākajās valodās, bez tam šeit tiek pārdrūkāti dažādi darbi, ko var iegādāties par mērenu cenu [...]”³⁸;

„Vispirmais, ko ceļotājam jāapmeklē Ženēvā, ir bibliotēka. Tā sastāv no 24 vai 25 tūkstošiem sējumu, starp kuriem ir daudzi reti un dārgi darbi, arī dažādi manuskripti. Ir iesākts arī veidot naturāliju kabinetu. Vienreiz nedēļā bibliotēka ir atvērta apmeklētājiem, un studenti var grāmatas pēc patikas lietot.”³⁹

Savukārt Berne vismaz vienā ziņā ir Ženēvas pretstats – šeit nevalda tik stingra, reliģijas diktēta atturība: “Dzīves veids Bernē ir neparasti patīkams [...] Ļaudis šeit dzīvo saskaņā ar franču gaumi, un jaunie modes paraugi, kas tiek izgudroti Francijā, drīz vien nonāk un kļūst populāri arī šeit. Tomēr zeltu un sudrabu, kā arī smalkas mežģīnes, tāpat kā visur Šveicē, tā arī šeit ir aizliegtas nēsāt.”⁴⁰

Otra atšķirība no čaklajiem ženēviešiem ir tā, ka: „Bernes iedzīvotāji gandrīz visi bez izņēmuma ir pārtikuši; tādēļ viņi **izvairās no darba**, cik vien iespējams, toties labprāt nododas dažādām izpriecām un izklaidēm (*Vergnügungen und Abwechslungen*), kādas tik vien spēj atrast.”⁴¹ Tas pats teikts par Lozannu⁴² un Šafhauzenu, kuras iedzīvotāji “darbu pazīst visai maz, toties ik dienas pulcējas viens pie otra saviesīgos vakaros vai asamblejās, un, ja vien laika apstākļi atļauj, rīko tos vīna dārzos [...] Dejas šeit, tāpat kā visā pārējā Šveicē, šeit ir aizliegtas pat karnevāla laikā. Tomēr šo aizliegumu mēdz apiet, samaksājot pilsētas kasē 8 ķeizara dālderus [...]”⁴³

Tajā pašā laikā Bernes politiskā iekārta tomēr ir atdarināšanas cienīgs paraugs: “Lieliskais un gudri iekārtotais pārvaldes veids, kādu es atradu Bernē, un kurš, pēc manām domām, ir pārāks par to, kāds valda Ženēvā, ir bieži nodarbinājis manu uzmanību. Nav brīnums, ka Šveices iedzīvotāji, **pie tik gudras un labas valdības, atrodas pastāvīgā uzplaukumā** [...]”⁴⁴ – šeit atkārtojas tā pati korelācija starp saimniecisko uzplaukumu un pārvaldes formu, kāda fiksēta Holandē. Pie politiskās pārvaldes uzslavas cienīgajām īpatnībām Himzelis droši vien domājis arī galveno amatpersonu izraudzīšanu ar lozēšanu – šo procedūru viņš apraksta ļoti sīki.⁴⁵

Bāzele savukārt atšķiras kā no Ženēvas, tā no Bernes, jo tirgotāji, kuri lielākoties apdzīvo šo pilsētu, vairās no galantā un dīkā dzīvesveida. Pie tam bāzeliešiem Šveicē ir tāda slava, ka tie vismazāk atkāpušies no sentēvu tradīcijām. Tos, tāpat kā cīrihiešus, “uzskata par viskrietnākajiem un uzticamākajiem visā zemē.” Bāzeles bibliotēkas grāmatu krājums ir bagātīgs, un “maz būs tādu krātuvju, kur varēs atrast tikpat daudz rokrakstu, kā šeit.”⁴⁶

Cīrihe galvenokārt raksturota kā nozīmīgākais zinātnes centrs Šveicē.⁴⁷ Katrā gadījumā Himzeļa vērtējums Šveices universitāšu izglītībai ir augsts: “Mēdz teikt, ka Bāzele gatavojot labākos tiesību zinātājus; Cīrihe – vēsturniekus un Berne – izveicīgākos politiķus. Nevar noliegt, ka Šveice audzina ļoti daudzus lielus un gudrus cilvēkus.”⁴⁸

5. 3. Sv. Romas impērija (Vīne) N. fon Himzeļa vērtējumā

Ja savā ceļojumu aprakstā N. fon Himzelis iespaidus Vīnē vēl attēlo samērā rezervēti, tad atklātāk (tāpat kā vairākos citos gadījumos) viņš izsakās vēstulēs. Tā 1755. g. 10. janvārī nezināmam draugam (M. Vīdavam?) Rīgas ārsts atzīstas, ka priecājas par savu gaidāmo aizceļošanu un min trīs iemeslus, kuri uzturēšanos impērijas galvaspilsētā ceļotājam-protestantam un trešās kārtas piederīgajam padara psiholoģiskā ziņā grūtu: “[...] tad ziniet jel, mans draugs, ka šeit ārzemniekam bez kāršu spēles nav nekā cita ko darīt. Tā te iet vaļā no pusdienas līdz pat vēlam vakaram, un šī uzspiestā izprieca ir arī pietiekoši dārga. Vietējie katoļi arī ir viss kas, cits, tikai ne patīkami, (*sind nichts weniger als gefällig*), un aristokrātu lepnība tiem, kas nepieder pie augstākās aristokrātijas, ir nepanesama.”⁴⁹

Vīnes apraksts ir tik kontrastains, kāds tas, liekas, nav nevienai citai apceļotajai pilsētai. No vienas puses, tiek detalizēti attēlotas milzīgās mākslas un citas vērtības: ķeizariskā dārgumu glabātava, kas satur nepārskatāmu daudzumu sudraba, zelta un dārgakmeņu izstrādājumu, bet arī dažas Leonardo da Vinči gleznas un Alberta (Albrehta) Dīrera (Himzelim – *Duro*) ilustrētu evaņģēliju.⁵⁰ Ķeizariskā gleznu galerija satur “ļoti lielu un skaistu itāļu, nīderlandiešu un vācu mākslinieku gleznu krājumu.” Šeit var atrast A. Dīrera, H. Holbeina, Rafaēla, P. Veronēzes A. van Deika un Rembrandta gleznas, arī dažus Rūbensa portretus utt. Bez visām citām Himzelis pievērsis uzmanību arī gleznām ar flāmu zemnieku dzīves ainām Mārtina van Kleves (*Martin van Cleve*, 1520 – 1570), Kventina Masseisa (*Quentin Massys*, 1466 – 1529) un Dāvida Tenīrsa (*David Teniers*, 1610 – 1690) izpildījumā.⁵¹

Gleznu galerijas, kā arī lieli grāmatniecības dārgumi pieder atsevišķiem firstiem (piemēram, Vencelam Lihtenšteinam)⁵², kā arī klosteriem: “Baltajā un Melnajā spāņu [jezuītu] klosterī var apskatīt ne tikai gleznas, bet arī bibliotēku, kas sastāv no apmēram 3 tūkstošiem sējumiem un bez visa pārējā satur arī pilnu baznīcas tēvu rakstu krājumu un divus īpaši retus izdevumus – vecāko Vācijā

iespiesto grāmatu “kā tas no drošiem avotiem ir noskaidrots” – Marka Tullija [Cicerona darbu^a, kas iespiests 1462. gadā pie pirmā grāmatu iespiedēja Johanna Fusta (*Johann Fust*), kā arī tā paša iespiedēja izdoto Bībeli.⁵³

Otra raksturīga iezīme – Vīne ir tik bagāta katoliskajām relikvijām, kā varbūt vēl vienīgi tikai Vatikāns. Arī tām veltīts sīks apraksts. Piemēram, Sv. Annas baznīcā atrodas “dažādu svēto mocekļu kauli, zobi, mati, kas šeit ievietoti ļoti skaistos, sudraba vai apzeltītos un pa daļai ar pērlēm un dārgakmeņiem izrotātos ietvaros. Svēto Justīnu šeit var redzēt pilnā augumā, un skaistākā [relikvija], kas tiek rādīta, ir silītes fragments, kurā gulējis Pestītājs; šiem garīdzniekiem pieder arī sv. Krusta fragmenti, divi Sv. Dievmātes matiņi, viens Sv. Apolonijas acu zobs [...]”.⁵⁴ Kapucīņu klostera relikviju krātuves lielākais dārgums ir Jāņa Kristītāja rādāmais pirksts utt.⁵⁵ Ne mazāk dārgas relikvijas atrodas ķeizarkajā dārgumu krātuvē.⁵⁶

Bez citām ievēribas cienīgām lietām katram ārzemniekam jāredz arī lielais arsenāls, „kas izceļas ar savu skaistumu un kārtību, kas tajā valda”. [...]”⁵⁷ Nozīmīgs ir arī ķeizarkais naturāliju kabinets.⁵⁸

Ar minēto greznību un bagātību kontrastē dažas zīmīgas detaļas. Pati Vīnes iekšpilsēta nav liela (lai gan priekšpilsētas tādas ir) un diezgan netīra.⁵⁹ Tās universitāte ir pavisam panīkusi (“*verfällt gar sehr*”).⁶⁰ ; tāpat arī “ķeizara pils gan ir liela, bet tajā nav nekā sevišķi ievērojama, kas liecinātu par greznību un dārgumu. Istabas ir tumšas un zemiem griestiem, un, izņemot dažas labas tapetes, ārzemnieks nevar atrast neko tik greznu, kas norādītu, ka tas atrodas pilī, kas pieder vienam no Eiropas ievērojamākajiem valdniekiem”.⁶¹

Par ķeizarkās ģimenes taupīgumu resp. skopumu vai arī valsts bēdīgo finansiālo stāvokli liecina arī cita detaļa – valdošās ķeizarienes (Marijas Terēzijas) un ķeizara sarkofāgi dinastijas kapenēs izgavoti no vissmalkākās ... alvas, kura “no tālienes izskatās pēc visīstākā sudraba.”⁶²

Dzīve Vīnē ir diezgan dārga. “Kas attiecas uz pārtiku, tad tā vēl nav sevišķi dārga, toties jo dārgāki šeit ir dzīvokļi, apģērbs un visas citas lietas, kas cilvēkam nepieciešamas ikdienā, un tas nav nekāds brīnums, jo šeit pastāv ārkārtīgi augsti akcīzes nodokļi ne vien uz visu, kas tiek ievests no ārzemēm, bet arī uz tām precēm, ko ieved no citiem impērijas apgabaliem.”⁶³ Himzeli kā piederošu pie pilsoņu kārtas neapmierina arī nodokļu politika, kas veidota galma aristokrātijas interesēs un ir diskriminējoša pārējiem iedzīvotājiem, kurus “jūtami nospiež nodokļu nasta, kuras smagums ar katru dienu pieaug”.⁶⁴

^a Acīmredzot, domāts Cicerona darbs *De officiis*, kas tiešām iznāca minētajā tipogrāfijā, taču diez vai ir uzskatāms par senāko Vācijā iespiesto grāmatu (arī pirms tās iznāca 4 – 5 izdevumi, neskaitot J. Gūtenberga 1455. g. izdoto slaveno 42 rindu Bībeli.

Vīnē valda katolicisms, un tikai katoļu dievkalpojumi ir atļauti; vienīgie, kas drīkst iekārtot savai ticībai atbilstošas kapelas, ir protestantisko valstu – Dānijas, Zviedrijas un Holandes sūtņi, kuru mājās katru svētdienu tiek noturēti protestantu dievkalpojumi.⁶⁵ Tajā pašā laikā “protestanti sastāda ievērojamu daļu no šīs pilsētas iedzīvotājiem.”⁶⁶

Izņemot mūzikas klausīšanos un izpildīšanu, garīgās intereses Vīnē nav sevišķi izsmalcinātas. Augstākajā sabiedrībā, kā jau teikts iepriekš, visvairāk iecienītas azarta spēles: “Pēc pusdienām [...] sākas šeit ļoti iecienītās kāršu spēles”, un tās nebeidzas ātrāk par 10 vakarā, bieži ievelkas pat ilgāk. Tie, kas nespēlē, nejutās šajā sabiedrībā diez ko omulīgi, un, bez šaubām, spiesti pavadīt laiku žāvājoties.”⁶⁷ Tomēr ārzemniekam, kurš grib panākt kaut ko galmā, tās ir pat izdevīgas:

“Ārzemnieki, kas mīl kāršu spēli, var iegūt lielu piekrišanu pie daiļā dzimuma, jo vairāk tad, ja tiem spēlē neveicas. Likmes var būt diezgan augstas; bet, no otras puses, var arī daudz vinnēt. Ja kādam ir kaut kas kārtojams galmā, un nepieciešama kāda galma padomnieka palīdzība, tad nav labāka, ātrāka un drošāka līdzekļa sava mērķa sasniegšanai, kā ielaisties ar viņu vai viņa laulāto draudzeni spēlē un tajā zaudēt. Tādā gadījumā zaudētājs var būt drošs, ka labas protekcijas netrūks. Ko gan sievas labā neizdarīs maigi mīlošais vīrs?”⁶⁸

P. Villebrands gan savukārt cenšas aizsargāt Vīnes tikumisko reputāciju šajā jautājumā: “Tās ir nepatiesas baumas, it kā Vīnē valsts galma padomnieku sabiedrībā tiekot spēlēts uz šaušalīgi augstām likmēm; [...] Es tomēr zinu no drošiem avotiem, ka bezgodīgais un naudaskārīgais pilnvarnieks savām partijām pierēķinājis klāt simts un vairāk dukātu, kurus viņš īsā laikā paspēlējis valsts galma padomnieka sabiedrībā. Šī atruna un citi apmelojoši apvainojumi pieder pie ļaunajiem advokātu strīdiem, un kalpo, lai [...] sev sagādātu greznu apģērbu un piepildītu naudas maku turpmākajiem, liesajiem gadiem”.⁶⁹

Par Vīnes galma finansiālajām problēmām un korumpētību liecina arī tirgošanās ar nobilitāciju: “Paaugstināšana dižciltīgo kārtā un uzņemšana Sv. Romas impērijas bruņniecībā ir lieta, kas ķeizara galmā viegli nokārtojama un nopērkama par noteiktu naudas summu pēc tam, kad pretendents iesniedzis lūgumrakstu, apliecinot savu izcelsmi no godīgiem vecākiem, īpašuma labo stāvokli un savai kārtai atbilstošo dzīves veidu. Vienkārša nobilitācija ar kronētu bruņu cepuri maksā 380 ķeizara guldeņus, bez kroņa – tikai 330 dālderus.[...] Bez tam jāmaksā rakstvedim, starpniekiem, par zīmoga uzlikšanu utt., katram no 4 līdz 5 [dālderiem]”.⁷⁰

“Dižciltība”, ar ironiju raksta Himzelis, “tagad ir žēlastība, kas galmam izmaksā vislētāk, tādēļ labprātāk tiek piešķirti tituli, nekā nauda [...] romieši mēdza tikumus atalgot ar dižciltību. Tagadējie valdnieki savukārt ar to tirgojas”.⁷¹

Tajā pašā laikā ir pilnīgi skaidrs, ka arī pats autors pie dižciltības ticis šādā pašā ceļā.^a

5. 4. N. fon Himzelis par Anglijas politisko iekārtu, saimniecību un tautas raksturu

M. Maurers norāda, ka angļu kultūra 18. gadsimtā “spēcīgi izstarojusi Eiropas virzienā”, izpauzdamās dažādos veidos – gan kā “pāreja no franču baroka dārzēm uz angļu ainavu dārzēm, gan atteikšanās no klasiskās franču drāmas teorijas par labu jaunajai, “dabiskajai”, kam likumus noteicis Šekspīrs, vai pievēršanās angļu parauga pārstāvnieciskajai satversmei un ierobežotajai monarhijai, vai arī pakāpeniski pieaugošajai empīriskajai filozofijai un pasaules uzskatam, novēršoties no metafiziskās sistēmas, vai arī kā patriarhālā parauga lauksaimniecības pārveidošanās par produktu ražošanu tirgum un manufaktūru industrializācija pēc angļu parauga”.⁷² “Reālā anglofilija”, viņš raksta, bijusi vērojama plašā spektrā: gan salu valstij kļūstot par ierasto apmeklējuma vietu vienādā mērā dižciltīgajiem kavalieriem un pilsonisko aprindu izglītības ceļotājiem, gan tajā apstākļi, ka “angļu grāmatas ievērojamā daudzumā tika pārtulkotas vāciski, sākot no romāniem līdz ceļojumu aprakstiem un medicīniskiem traktātiem [...]”.⁷³ Minētā procesa kulmināciju viņš gan saista ar 18. gadsimta 70. un 80. gadiem. Toties, sākot ar 1760. gadu otro pusi un īpaši 1770. gadiem, uz Angliju bariem vien sāka plūst t.s. “industriālie ceļotāji”; V. Krokors norāda, ka Anglijas industriālā revolūcija “izraisīja kontinentā reakciju, ko pamatoti var nosaukt par “angļu izaicinājumu”.⁷⁴

Tiesa, šeit aplūkojamais N. fon Himzeļa ceļojums notika vienu vai pusotra gadu desmita agrāk, (1755. /56. g.), kad Anglijas apmeklējumi vēl nebija kļuvuši tik populāri. Līdz 18. gadsimta vidum Anglija piesaistīja ārzemju izglītības ceļotājus galvenokārt divu iemeslu dēļ. Pirmais bija tīri praktiskas dabas – angļu ārsti bija slaveni ar sasniegumiem medicīnā. Ziņas par to, ka nākamie Eiropas mediķi apmeklējuši Londonas zinātniekus, vispirmām kārtām Karaliskās akadēmijas locekļus, ir jau no 17. gadsimta beigām.⁷⁵ Par to, ka prakse novērot slavenākos Londonas ārstus viņu darbā hospitāļos, Eiropas ārstu vidū bijusi visai izplatīta, liecina arī N. fon Himzelis.⁷⁶

Otrais iemesls nebija tik izplatīts, bet tam bija vēl lielāka nozīme Apgaismības politisko uzskatu evolūcijā. Kā zināms, kopš 1689. gada Anglija bija pirmā un vienīgā konstitucionālā monarhija Eiropā. Uz šejieni ceļoja Š. L. de Monteskjē (*Charles Louis de Montesquieu*, 1689 – 1755); savu slaveno darbu “Par likumu garu” (“*De l'esprit des lois*”) viņš balstīja galvenokārt uz Anglijas politiskās sistēmas piemēru. No 1726. līdz 1728. gadam šeit trimdā dzīvoja Voltērs, kurš vēlāk darbā

^a Ir zināms, ka dižciltību N. Himzelis saņēmis no Sv. Romas ķeizara. [Recke-Napiersky, S. 311]

“Filozofiskās vēstules” (*“Lettres philosophiques”*) pretstatīja Lielbritānijas konstitucionālo monarhiju Francijas absolūtismam. Abiem izcilākajiem Apgaismības pārstāvjiem sekoja vesels jūsmīgu politisko “svētceļnieku” pulks no visas Eiropas.^a

Savus ceļojumu aprakstus par Anglijas apmeklējumiem laikā no 1754. līdz 1794. gadam atstājuši vismaz 27 vācu ceļotāji^b – visdažādāko profesiju pārstāvji. Viņu mērķis bijis apgūt Anglijas tehnoloģiskos sasniegumus, no kuriem Vācija atpalika vismaz par “vienu cilvēku paaudzi”⁷⁷, vai pat “vismaz par simts gadiem”.⁷⁸ No minētā saraksta izriet, ka Himzelis bijis viens no pirmajiem ceļotājiem, kurš atstājis tik detalizētas piezīmes ne tikai par salu valsts ievērojamākajām vietām, bet – jo īpaši – arī par tās politisko iekārtu.

Kāda bijusi Himzeļa ceļojumu motivācija, dodoties pāri Lamanšam? Neapšaubāmi, viens no pamatmotīviem bija profesionālā interese – kā jau teikts, angļu medicīna tajā laikā tika uzskatīta par labāko Eiropā. Tomēr – vai Himzelis nevarēja ievērot arī kaut ko no industriālās revolūcijas piemēriem? Teorētiski tas ir iespējams, jo tās sākums, kā zināms, tiek datēts ar 1750. gadu sākumu vai vidu. Tomēr izcilākie izgudrojumi, kas deva stimulu rūpniecības apvērsumam visā Eiropā, gan parādījās vēlāk: vērptamā mašīna “Dženija” tika izgudrota 1764., bet tvaika dzinējs – 1778. gadā.

Lai arī, aprakstot Angliju un jo īpaši Londonu, Himzelis ievēro ierasto, enciklopēdisko shēmu (vēstures un arhitektūras pieminējumi, satiksme, cenas, nacionālie ēdieni un dzērieni utt.), tomēr salu valsts apraksts ievērojami atšķiras no citu apceļoto valstu apraksta. “Lai arī cik maz es vēl pagaidām varu spriest par tik lielu, ļaužu pilnu un bagātu pilsētu, kā Londona, tomēr jau tagad es pamanu ievērojamu atšķirību, salīdzinot to ar dažādām citām lielajām pilsētām, kuras esmu redzējis savā ceļojumā [...]”, viņš atzīstas vēstulē 1755. g. 25. maijā.⁷⁹

Vēl spilgtāk, reljefāk šī Anglijas unikalitāte uzsvēta publicista Johana Vilhelma fon Arhenholca 1782. gadā iznākušā darba ievadā, kurā autors izsakās, ka šī “salu karaliene” “pārvaldes formu, likumu, paradumu, tikumu, iedzīvotāju domāšanas, rīcības un vispār dzīvesveida ziņā” tik ļoti atšķiroties no visām citām Eiropas zemēm, it kā nemaz nepiederētu šim kontinentam. Pie tam kontrasts esot jo jūtāmāks, ja ceļotājs ierodoties Anglijā no Francijas – “Liekas, it kā tas būtu pārcēlies uz citu planētu [...]”.⁸⁰ Salīdzinot Himzeļa un Arhenholca darbus, paralēles ir nenoliedzamas, lai arī Himzelis mazāk pievērsies politiskās teorijas jautājumiem.

“Angļu nācija mīl brīvību vairāk par visu, un tās ierobežošanai pretojas visiem spēkiem”.⁸¹ –

^a R. Elzasers aizraušanos ar Anglijas politisko sistēmu pat apzīmē ar jēdzienu “anglomānija” [Elsasser, S. 23.]

^b Sarakstu sk. Pielikuma 14. 4. nod.

tāda, pēc Himzeļa domām, ir viena no raksturīgākajām Anglijas politiskās dzīves īpatnībām. Bet brīvība, saprotot to kā individuālo brīvību, vispirms nozīmē personas neaizskaramību (*Habeas corpus*^a aktu Himzelis gan nepiemin). Otrkārt, tā nozīmē principu, ka “likums ir augstāks par karaļa gribu”: karaļa “brīvība ir bez ierobežojumiem darīt vienmēr labu; bet tie [angļi] necieš nekādus likumu grozījumus sev par sliktu, nekādu izkropļotu brīvību; viņi ievēro un pilda vienīgi likumus, kurus tie paši piekrišanu sev ir noteikuši”.⁸² Līdzīgā veidā šo pašu principu izsaka fon Arhenholcs: “Pārtikušie un viscaur neatkarīgie šīs zemes iedzīvotāji nepazīst nekādu citu savas rīcības mērauklu, kā vienīgi likumu un savu paša gribu; kas to nepārkāpj, tad tam atļauts darīt visu, kas vien ienāk prātā”.⁸³

Otra vidzemniekam neierasta parādība ir visu kārtu vienlīdzība likuma priekšā, kas (pēc Himzeļa domām) ir nepieciešams valsts laimīgas attīstības nosacījums: “Anglijā var novērot lielu kārtu vienlīdzību, kam šeit ir **laimīgākās sekas**.”⁸⁴; “Savā vidū tie ievēro zināma veida vienlīdzību, kas veicina vispārējo labumu”. Arī šo tiesību galvenais garants ir likums: “Mazākie (*die geringstere*) līdzipilsoņi bauda vienādas tiesības ar augstmaņiem (*Vornehmsten*); viņi ir ir droši, ka tos neapspiedīs varenie”.⁸⁵ Līdzīgi Arhenholcs: “*Habeas Corpus* akts aizsargā katru angli pret apspiešanu no impērijas lielo un vareno puses”.⁸⁶ Tālāk Himzelis: „Visi viņi bez ranga un dzimuma izšķirības dzīvo likuma aizsardzībā”.⁸⁷

Trešais, kas patīkami pārsteidz iebraucēju no kontinenta, ir Anglijā pastāvošā preses un – galvenais – runas brīvība: “Šo atklāto izdevumu brīvība, kuros lasītājs, sev par pārsteigumu, var atrast visu, ko vien var iedomāties brīvs gars, laikam nevienā valstī netiek realizēta plašāk, nekā šeit. Augstākā tiesa, parlaments un pat karalis pa laikam tiek pakļauts šādiem brīvdomātāju uzbrukumiem.”⁸⁸ Šajos “dažādu veidu laikrakstos un sludinājumu lapās (*Intelligenz-Blättern*)” var izlasīt “ne tikai kara- un valdības ziņas, kā pie mums, bet arī visdažādākās cita veida ekonomiskās, politiskās un morālās ziņas, kā arī informāciju par dabu, bez tam daudzus brīvus un smieklīgus gabalus. Par kādiem pāris šiliņiem jebkurš var likt nodrukāt visbezgaumīgākos un dzēlīgākos rakstus.”⁸⁹ Pie tam dīvainā kārtā “politiskie raksti tajos ieņem skaidri izteiktu mazāko daļu, bet jo vairāk toties aizņem dažādu piegādātāju un mākleru, zīlnieku, visāda veida amatnieku un tamlīdzīgu ļaužu adreses, kuri savu darbu un savas preces publikai piedāvā uz to labāko. Tomēr visvairāk šādas lapas pildītas ar ziņām par dažādiem palīglīdzekļiem, kuru brīnumainā iedarbība pie visām slimībām plaši aprakstīta. Turklāt var novērot, ka visbiežāk pieminētas tiek venēriskās slimības, pret kurām piedāvā visāda veida ārstniecības līdzekļus [...] Uzaicinājumi uz

^a 1679. g. Anglijas parlamentā pieņemtais likums, kas nodrošināja lielāku pavalstnieku personas neaizskaramību, kā arī noteica pilsoņu aizturēšanas un apcietināšanas kārtību.

nelieliem ārvalstīs piedzīvojumiem, droši vien, ir visierastākie šajās lapās.”⁹⁰

Ceturtais, ko autors atzinis par vajadzīgu atzīmēt, ir reliģiskā brīvība:

“Sektu daudzums Anglijā ir neparasti liels, un starp tām virsroka ir prezbitēriāņiem Skotijā un bīskapa baznīcai Anglijā un Īrijā. Katoļiem, protestantiem un visām Anglijā pastāvošajām anabaptistu, kvēkeru u. c. sektām Londonā ir dažādas kapelas, kur tie [...] bez ierobežojumiem var noturēt savus dievkalpojumus.”⁹¹ Sīkāk tiek raksturoti kvēkeri jeb drebētāji – tie “nepazīst kristības un svēto vakarēdienu; toties tie sevišķi godā Dievišķo Būtni (*Gottliches Wesen*); tie viens otru uzrunā ar “tu”, tiklab vienkāršos, kā augstdzimušos; tie nevienu nesveicina un viņu galvas ir vienmēr apsegtas. Viņu stingrākie apliecinājumi ir “jā” un “nē”, un viņi neatzīst zvērestus. Pat tiesās viņi šī iemesla dēļ tiek saudzēti, un zvēresta vietā no viņiem tiek pieņemts vienkāršs apstiprinājums vai noliegums. Tālāk tiek aprakstīti sektā pastāvošie aizliegumi un kvēkeru apģērbs. Tiek vēl pieminēts, ka visvairāk kvēkeri esot sastopami Holandē, bet Anglijā to skaitam esot tendence samazināties.”⁹²

Savukārt J. V. fon Arhenholcs priekšplānā izvirza angļu politiskās brīvības, kā galvenās izceļot sešas: tā *vispirms* ir preses brīvība, britu “politisko brīvību lielais pallādijs”.⁹³ Otrkārt, tas ir *Habeas corpus* akts.⁹⁴ Kā trešo un ceturto viņš nosauc atklāto tiesu praksi (tribunālus) un zvērināto tiesas.⁹⁵ Kā piekto – un droši vien svarīgāko – brīvā angļa politisko pamattiesību Arhenholcs min viņa tiesības tikt pārstāvētam apakšnamā.⁹⁶ Kā sestās un pēdējās politiskās tiesības nosauktas tiesības publiski uzstāties un izteikt personisko viedokli.⁹⁷ Toties Arhenholcs, atšķirībā no Himzeļa, tik detalizēti neattēlo citas realitātes puses (saimniecības stāvokli, tautas raksturu, izglītību, pilsētu iekārtojumu u. c.). Ja viņa darbs nebūtu iznācis 26 gadus **pēc Himzeļa** ceļojuma, tad varētu gandrīz vai domāt, ka pēdējais ir ietekmējies no pirmā – tik liela līdzība dažkārt saskatāma abu attieksmē pret Anglijas politisko iekārtu un pat izteiksmes veidā. H. Kr. Krauss, norāda, ka Arhenholca darbs, salīdzinot Anglijas un Itālijas politiskos apstākļus, veidots „gluži kā kokgriezums”, ar to domājot spēcīgos kontrastus.⁹⁸ Turklāt – viņš norāda – M. Maurers esot pareizi pievērsis uzmanību tam, ka Arhenholca Anglijas attēlojums nozīmējot ne tikai kontrastu ar Itāliju, bet **arī ar Vāciju**, jo tām “kopīgs tas, ka abas [...] ir nacionāli neapvienotas, sadrumstalotas zemes, [...] kur pavēlnieks labākajā gadījumā ir kā labsirdīgs zemes tēvs, parasti gan – neierobežots despots, un dabiski arī [...] ka abas ir zemes, kur nepastāv ne politisks, ne saimniecisks vai kultūras centrs”.⁹⁹

Grūti pateikt, vai N. fon Himzeļa apziņā, skatot Anglijas apstākļus, radās asociatīvas atziņas par feodāli absolūtiskās Eiropas iekārtas negatīvo kontraversitāti redzētajam, toties attiecībā uz pilsoņu kārtas augšslāņa politisko beztiesību Vidzemē tādas varēja gan rasties (Himzeļa izteikumus attiecībā par tirgotāju politiskajām tiesībām Anglijā sk. zemāk).

Vienīgā sabiedriskās dzīves puse, kam Arhenholcs, atšķirībā no Himzeļa, nepievērš uzmanību, ir reliģiskās attiecības, resp. reliģiskās brīvības. Tas liecina, ka 18. gadsimta 80. gados, kad iznāca Arhenholca darbs, tās (uz politisko brīvību fona) vairs nešķīta sevišķi svarīgas. Turpretim 18. gs. pirmajā pusē reliģiskā tolerance bija viena no visvairāk diskutētajām sabiedriskajām problēmām. Tā Himzeļa ceļojumu dienasgrāmatu saista ar otro radniecīgo darbu – Voltēra “Filosofiskajām vēstulēm”. Kā jau teikts, minētajam darbam materiālu bija sniegusi autora uzturēšanās Anglijā. 1734. g. šis sacerējums, kurš pirms tam bija izdots angļu valodā Londonā ar nosaukumu „Vēstules par angļu nāciju”, tika publicēts Ruānā franciski kā „Filozofiskās vēstules”. Lai arī konspirācijas dēļ titullapā kā izdošanas vieta bija minēta Amsterdama, bet autora vārds apzīmēts ar burtu „V”, tomēr Parīzes parlaments grāmatu tūlīt pat nosodīja kā “vērstu pret reliģiju, labajiem tikumiem un cieņu pret varas iestādēm” un izdeva pavēli par tās sadedzināšanu, kā arī Voltēra arestu, kurš paspēja aizbēgt uz Holandi. “Līdz pat 18. gs. vidum Voltēra “Filozofiskās vēstules” ietekmēja kontinenta skatījumu uz Angliju”.¹⁰⁰ Neiedziļinoties minētā darba saturā, īsi jāatzīmē, ka Voltēra skartās galvenās tēmas ir reliģija (tās daudzveidība Anglijā, īpaši izceļot kvēkerus, kā arī reliģiskā tolerance), Anglijas valsts pārvalde un atsevišķi angļu filozofi. Četrās vēstulēs aprakstot kvēkerus, Voltērs nespēj atturēties, lai ironiskā gaismā neattēlotu Francijas tālaika svētumus – aristokrātu privilēģijas un katoļu, resp. kristīgās baznīcas pamatpostulātus. Tādējādi “reliģiskās un politiskās brīvības tajās [vēstulēs] ir savstarpēji saistītas”.¹⁰¹ Tas arī, acīmredzot, arī bija galvenais iemesls grāmatas aizliegumam. Tiešas Voltēra darba ietekmes Himzeļa ceļojumu piezīmēs vērojamas četros jautājumos: 1) par kvēkeriem; 2) par Anglijas tirdzniecību; 3) par Anglijas politisko iekārtu, resp. karaļa tiesībām; 4) par baku potēšanas vēsturi (par to sk. 4. nod.)

Rakstot par kvēkeriem, Himzelis ir neitrālāks, nekā Voltērs – viņš nevēršas ne pret kārtu sistēmu, ne katoļu baznīcu. Kā jau teikts, viņš sniedz vienīgi informatīvu (lai arī visai izsmeļošu) raksturojumu. Himzelis nepiemin arī faktu, ka kvēkeri atsakoties no karošanas un – kas viņam nekādā ziņā nevarēja būt nezināms – ka tiem neesot garīdznieku, bet sprediķot drīkstot jebkurš draudzes loceklis, pat sievietes.

Voltēram reliģiskie jautājumi stipri politizēti: konfesionālās cīņas viņš saista ar politiskajām (toriji – par episkopālo baznīcu, vigi – pret), kā arī izsmej katoļu garīdzniecības vaļīgus tikumus un liekulību Francijā. Himzeļa ceļojumu piezīmēs nekas no tā nav atrodamas, viņš reliģiskajās un politiskajās lietās priekšroku dod aprakstīšanai un – labākajā gadījumā – uzslavai, ne kritikai.

Atšķirības vērojamas arī spriedumos par Anglijas politisko iekārtu: ja Voltērs analizē parlamentārisma vēsturisko attīstību Anglijā, sākot ar agrajiem viduslaikiem, piemin partiju cīņas vai

ironizē par vīgu ministru kabinetu, tad Himzelis valdību gandrīz nepiemin, viņu interesē galvenokārt karaļa tiesības, kura brīvība ir “allaž bez ierobežojumiem darīt labu”.¹⁰² Salīdzinājumam – Voltērs: “karalis ir visspēcīgāks, darot labu, bet ir tam ir saistītas rokas un kājas, ja viņš gatavojas darīt sliktu”.¹⁰³ Kontekstā ar iepriekš minēto karaļa tiesību raksturojumu Himzelis citē atsevišķu teikumu no Voltēra darba: “Despotiskās varas elks noslīka asiņu jūrā”^a, ar kuru tas, acīmredzot, domājis pirmo angļu revolūciju (1640. – 1660.) Tai pašā laikā, atraujot šo teikumu no tam sekojošā teksta, autora doma zināmā mērā tiek deformēta. Teksta turpinājums ir šāds: “[...] tomēr angļi nepavisam neuzskatīja, ka viņi būtu pārāk dārgi samaksājuši par pienācīgu likumdošanu. Citas tautas juku laikus ir pārdzīvojušas un asiņu izlējušas **ne mazāk**; tomēr šis asinis, kuras tās izlējušas par savu brīvību, vienīgi vēl stiprāk sacementējušas to **verdžību**. Tā, kas Anglijā izvērtās par revolūciju, citās valstīs palika vienīgi dumpis. [...] neviens no [...] pilsoņu kariem par savu mērķi neizvirzīja **godru brīvību**”.¹⁰⁴ Atraujot minēto Voltēra teikumu no konteksta, kā to dara N. fon Himzelis, iznāk, ka **jebkura** lielāka mēroga varmācība no tautas puses (“asiņu jūra”) spēj noslīcināt “despotiskās varas elku”, lai gan Voltērs grib pateikt kaut ko citu – parlamentāras iekārtas nodibināšana (“brīvība”) iespējama *vienīgi* tur, kur politiskajiem spēkiem ir pietiekami skaidra programma, resp., reālas iespējas to īstenot *arī mierīgā* ceļā.

Tomēr ir viens jautājums, kurā fon Himzeļa un Voltēra domas sakrīt pilnīgi – proti, par tirdzniecības nozīmi Anglijas ekonomiskajā uzplaukumā un tirgotāju lomu Anglijas valsts pārvaldē. Tā Voltērs raksta: “Tirdzniecība, kas padarījusi bagātus angļu pilsētniekus, veicināja to atbrīvošanos; bet šī brīvība, savukārt, izsauca tirdzniecības paplašināšanos; no šejienes arī valsts varenības pieaugums: tieši tirdzniecība mazpamazām radīja floti, ar kuras palīdzību angļi kļuva par jūru pavēlniekiem. [...]”¹⁰⁵ Savukārt Himzelis: “Tirdzniecība ir tā, kas šos saliniekus padarījusi tik laimīgus un kurai pateicoties, tie ieguvuši tik daudz dārgumu un bagātību”.¹⁰⁶ Anglija tirgojas ar visām Eiropas zemēm, kā arī ar Ameriku un Indiju; to patiesi var nosaukt par “Eiropas Peru”.¹⁰⁷ Aizjūras tirdzniecība padara bagātu arī valsts kasi: “Tirdzniecība liek visam uzplaukt; tā panāk, ka Anglijas karalis no saviem podotajiem nodevās un nodokļos var pieprasīt desmitkārt vairāk, nekā pāvests no savējiem, un tie tomēr dzīvo lielākajā nabadzībā, kamēr pirmie pazīst vienīgi pārpilnību.”¹⁰⁸

Himzelim, tāpat kā Voltēram, liekas īpaši svarīgi, ka muižniekiem Anglijā, atšķirībā no pārējās Eiropas, kārtas piederība neliedz nodarboties ar tirdzniecību un rūpaliem: “[...] pēru jaunākie dēli

^a Cik daudz šai nācijai nav maksājusi tās brīvības nodibināšana un saglabāšana. Voltērs saka: “*C' est dans des mers de sang, qu'on a noyé c'idole (vai e'idole) du pouvoir despotique.*” – Himzeļa margināla piezīme [Bd. III, S. 26] – Citāts no: Voltaire. *Lettres philosophiques. Huitième Lettre: sur le parlement.*

nepavisam **nevairās no** komercijas.”¹⁰⁹ Par to pašu arī Himzelis: “Anglijā tirgojas arī dižciltīgie, un līdz ar to tirdzniecība iegūst vēl lielāku cieņu”¹¹⁰ un „Šis ienesīgais bagātības avots varētu kļūt par vispārēju labumu, kad dižciltīgie citās valstīs atmetu maldīgo aizspriedumu, ka tirgošanās pazemo bruņinieka cieņu.”¹¹¹

“Šī paraža,” ironiski turpina Voltērs, “tiesa, pārāk plaši izplatījusies, izraisa šausmas vāciešos, kuri jūsmo par savām kazarmām; viņi nespēj saprast, kādā veidā angļu pēra dēls var apmierināties ar bagāta un varena buržuā statusu, kamēr Vācijā visur vieni vienīgi firsti. Mums nācās tur sastapt līdz trīsdesmit augstības ar vienu un to pašu uzvārdu, kuru vienīgā bagātība bija viņu ģerbonis un augstprātība.”¹¹²

Himzelis šo pašu domu pasaka citiem vārdiem, gan neminot Vāciju: “[...] Anglijā lords, kurš nodarbojas ar tirdzniecību, dzīvo godā un bagātībā, kamēr citās zemēs nabaga grāfs, neskatoties uz visiem saviem vēl palikušajiem tituliem un priekšrocībām, kaujas ar trūkumu un, nicinādams tirgotāja amatu, reizē nevar viņu neapskaust”.¹¹³

“Kaut nu”, novēl Himzelis, „Anglijas piemērs pamudinātu citas nācijas vairāk domāt par tirdzniecības attīstīšanu!”¹¹⁴

Jāsecina, ka ar Voltēra darbu „Filosofiskās vēstules” N. fon Himzelis bijis labi pazīstams. Tas, nenoliedzami, viņam kalpojis kā orientieris angļu sabiedrības uztverē. Tajā pašā laikā Himzelis akli nepakļaujas Voltēra autoritātei, saglabādams patstāvīgas spējas novērojumos un spriedumos. Par to liecina tas, ka ne jau visa minētā darba problemātika atspoguļojas Himzeļa dienasgrāmatā, bet tikai tā, kura viņam tajā brīdī šķitusi visaktuālākā. Voltēra darba ietekmi uz fon Himzeļa uzskatiem tomēr var nosaukt par nozīmīgu, lai gan tā izpaužas galvenokārt konceptuālā un selektīvā veidā. Svarīgākā atziņa, kur abu autoru domas sakrīt, ir doma par tirgotāju kārtu kā produktīvu, valsts attīstību veicinošu spēku pretstatā aristokrātijas parazitismam; praktiski tā liecināja par trešās kārtas pašapziņas pieaugumu un tiekšanos pēc līdzdalības politiskajā dzīvē. Otrais pierādījums uzskatu radniecīgumam – augstais vērtējums, kādu abi autori piešķir apziņas brīvībai britu salās.

Tajā pašā laikā arī uz N. fon Himzeļa iespaidiem Anglijā varētu attiecināt to pašu, ko R. Elzassers teicis par J. V. fon Arhenholcu – viņa darbā nevarot “atrast gandrīz neviena paļājoša vārda par Angliju”.¹¹⁵ Himzelim Anglijā (gandrīz) “viss ir labs” – sākot ar klimatu un saimniecību un beidzot ar tautas rakstura īpašībām. Tā par zemes dabas apstākļiem viņš raksta: “Anglija neapstrīdami pieder pie skaistākajām un patīkamākajām Eiropas zemēm. Tā ir auglīga daudzējādā ziņā. [...] Visāda veida dārza un augļu ziņā Anglijā ir pārpilnība. Tajā labi padodas labība.”¹¹⁶ “Anglijai ir lieliskas ganības un lopu izdzīšanas vietas, un labu lopu audzēšana zemei ir noderīga daudzējādā ziņā. Netrūkst visāda veida

zivju. Bervīkas und Nūkāstlas laši, Jarmutas un Leostofas siļķes, līdzās Kolčesteras austerēm, ir ļoti slavenas.”¹¹⁷ Arī zemniekus, “zemes čaklā apstrādāšana padara bagātus; daudziem no tiem gada ienākums sasniedz ap 100 mārciņām.”¹¹⁸

“Londonas apkārtnē ir neparasti patīkama un valdzinoša [...] Visos ciemos, ko var pielīdzināt Vācijas pilsētām, redzams skaistums, tīrība un kārtība. Nekur es vēl nebiju redzējis tik priekšzīmīgas mājas un tik daudz greznības tajās, kā šeit.”¹¹⁹

Pirmšķirīga ir angļu amatniecība un manufaktūras: “Gandrīz visi angļu manufaktūru ražojumi ir lieliskas kvalitātes. No tērauda izgatavotās lietas ir īpaši labas [...] Skaistie angļu pulksteņi ir slaveni, un pašlaik lielākā vērtība ir *Ellicot* un *Harring* izstrādājumiem. Visa veida matemātiskie instrumenti, mikroskopi un teleskopi tiek Londonā izgatavoti ļoti labi.”¹²⁰

Arī kuģniecības ziņā Anglija ir vadošā valsts pasaulē: “Jūrniecība Anglijā ir lieliski izveidota (*fütrefflich bestellt*), un nevienā citā zemē nav sastopama šāda pilnība un tik laba organizācija (*so gute Einrichtung*). [...] Anglijas kara kuģi ir tās cietokšņi”.¹²¹ ; “Angļi ir jūras braukšanā izveicīgāki par pārējām tautām; viņi ir labi karavīri un vislabākie matroži.”¹²²

Himzelis angļu tautas panākumu cēloņus saskata tās morālajās īpašībās – čaklumā un darbošanās dziņā. Viņš norāda, ka “nav nepatiesi, ja angļu nāciju slavē galvenokārt tās čakluma, strādīguma, augstirdības, drosmes un cilvēkmīlestības dēļ, un šai ziņā tā var kalpot citām tautām par paraugu”¹²³ Pēdējā īpašība praktiski izpaužas kā labdarība, un “nav otras zemes pasaulē, kur varētu sastapt tik daudzas nepieciešamās labdarības iestādes grūtdieņiem un trūcīgajiem, kā Anglijā. Londonā vien ir pāri par 100 māju nabagu uzturēšanai un apkopšanai, un 13 hospitāļi slimo personu uzņemšanai, kurus nodibinājušas vairumā gadījumu privātpersonas un kuras atbalsta un uztur labdarīgi noskaņoti angļi kopīgi”.¹²⁴

“Voltēram Anglija ir pilsoņu kārtas darbīguma, brīvības un pārticības tēvzeme”, raksta . M. Maurers.¹²⁵ To pašu, balstoties uz iepriekšminēto, varētu teikt arī par N. fon Himzeli.

Tomēr pats svarīgākais viņa novērojums saistās ar pilsoņu kārtas sociālā statusa izmaiņu – ja viduslaiku feodālajā hierarhijā un arī lielākajā Eiropas daļā 18. gadsimta vidū cilvēka vietu sabiedrībā noteica viņa izcelsme, tad šeit tā veidojas atkarībā no bagātības, kas iegūta ar čaklumu un izveicību: “Bagātam tirgotājam, tāpat kā Anglijas pēram, var piederēt vieta un balss parlamentā”¹²⁶, ar apbrīnu raksta Himzelis.

Pamanītās negācijas viņam saistās vispirms ar angļu (tāpat kā iepriekš – holandiešu) nesabiedriskumu un individuālismu. Pret ārzemniekiem, vismaz sākumā, angļi ir visai rezervēti: “Pie viņiem nevar atrast neko no tā sabiedriskā, patīkamā un jautrā toņa, kas frančus un itāliešus padara tik

pievilcīgus.”¹²⁷; “Anglis vispirms cenšas izzināt ārzemnieka intereses, dzīves stilu un nodomus, pirms viņš tam atklāj savu draudzību.”¹²⁸ Kā citu no visraksturīgākajām, reizē arī negatīvajām, angļu tautas iezīmēm Himzelis min tās pārliecību, ka “viss labais un izcilais pieder tai vienai.”¹²⁹

Tomēr visvairāk kritisko piezīmju saistās ar vienkāršās tautas – pēc Himzeļa domām, „nevaldāmo” uzvedību, kuru viņš pareizi izskaidro kā angļu demokrātijas negatīvo pusi: “Lielā brīvība, kāda valda Anglijā, un īpaši šajā pilsētā, izraisa neizpratni jo vairāk tāpēc, ka pat brīvajās republikās nekur nav iespējams sastapt to tik neiegrožotā veidā, un vienkāršā tauta, kas ir ļoti rupja un nevaldāma, bieži sniedz iemeslus pārsteigumam.”¹³⁰ Uz minēto parādību norāda arī J. V. fon Arhenholcs:

“Brīvības apziņa un likuma aizsardzība ir dabisks cēlonis tam, ka vienkāršais cilvēks pret augstmaņiem, tajā skaitā pret valsts pirmajiem cilvēkiem izrāda ļoti niecīgu respektu. [...] Tauta labprāt atceras vienīgi par vienlīdzību, kādā daba novietojusi visus cilvēkus. Pat [...] karaļa cieņai bieži tiek izrādīts pārāk maz vērības”.¹³¹

“Vienkāršā cilvēka brīvība (*die Freyheit des gemeines Mannes*) Anglijā ir vairāk nekā pazīstama”, uzsver Himzelis.¹³² Sava apgalvojuma pamatojumam viņš izmanto dažus gadījumus teātra izrāžu laikā (sk. 4. 3. 2. 1. nod.) Vienā no tādiem pūļa sašutumu izraisa izrādes sākuma novilcināšana, jo gaida Kemberlendas hercoga^a ierašanos. „Galerijas jau lika manīt savu nepacietību ar kāju dauzīšanu un apdullinošu troksni Visbeidzot parādījās hercogs, un augšējās galerijas, [...] sagaidīja viņu ar svilpieniem. Minētais hercogs tūlīt izvilka savu pulksteni un, sarunādamies ar savu kambarkungu, izlikās brīnāmies, ka laiks jau tik vēls. Vienlaicīgi viņš atvainodamies pagriezās pret galerijām un parteru, un karstgalvji nomainīja savus pirmītējos nevaldāmos izlēcienus pret spēcīgiem aplausiem.”¹³³ Tāpat skatītāji līdzīgā situācijā esot izturējušies pat pret karali.¹³⁴ Pēc Himzeļa domām, minētais gadījums apliecina angļu tautas cieņu pret likumiem, nevis pret dižciltīgajiem.

Bez tam Anglijā „tomēr netrūkst arī daudzu postošu netikumu, kas šajā zemē bieži ir augstā cieņā. Spēcīgas kaislības ik dienas parādās ķildās, mīlestībā, žūpošanā u.c”. Himzeli īpaši satrauc alkoholisms un seksuālā izlaidība: Anglija ir “Bakha un Venēras augstskola, un tā daudzus ātri vien prot padarīt nespējīgus labām lietām.”¹³⁵ ; „Es nedomāju, ka jebkur varētu sastapt lielāku izlaidību, nekā starp šiem saliniekiem [...]”.¹³⁶

“Pūlis Anglijā gan ļoti nodevies žūpošanai, un dzeršana šeit ir vispārējs lāsts. Sievietes no vienkāršās tautas noslēdz derības ar vīriešiem, kurš kuru nodzers zem galda. Pie tam viņas arī

^a Princis Viljams Augusts (*William Augustus*, 1721 – 1765), karaļa Džordža II jaunākais dēls

nodevušās netiklībai. Izlaidīgu sieviešu skaitam nav ne gala, ne malas, viņu brīvība nezina mēra, un viņu nekaunība sniedzas tiktāl, ka tās ne vien vakara krēslā uzrunā garāmejošos vīriešus, bet pat gaišā dienas laikā mēģina aizvilkt sev līdzi, izsakot piedāvājumus pašos neķītrākajos izteicienos. Visas ielas ir pilnas ar šīm pavadinošajām nimfām, un Strendu viņas ir pilnīgi apsēdušas. No šāda dzīvesveida viņu dzīslās rit nevis asinis, bet duļķes [...]”¹³⁷

Ja Anglija pārspēj citas valstis politisko brīvību ziņā, tad to pašu var teikt arī par noziedzību: “Lai arī Londona naktīs iedzīvotāju drošības un ērtības labad ir apgaismota, tomēr nomales ir nedrošas. Tik lielā pilsētā kā Londona netrūkst dažādu netikumu, un starp tik daudziem bagātiem un tikumīgiem cilvēkiem sastopami arī nabadzīgi un ļauni. Slinkums, nabadzība un žūpība daudzus pamudina uz nežēlīgiem varasdarbiem, un laupīšanas un slepkavības te nav nekas neparasts. Daudzi ar pirmo nodarbi bieži nopelna sev maizi, un tā kļuvusi tiem gandrīz vai par profesiju. Tā saucamie *Highway-men* vai lielceļa laupītāji siro tiešā pilsētā, īpaši Londonā, tuvumā [...] Viņi laipni pajautā, piedraudēdami ar pistoli: “*Your money, if you please?*”, un savos ātrajos zirgos aizdrāžas; retu reizi gan izdodas tos noķert. Taiberna šiem nelaimīgajiem un citiem, kurus notiesā uz nāvi, ir soda vieta, un viņu alga ir karātavas, kas ir parastais soda veids – jo nāve uz rata Anglijā nepastāv. [...]”¹³⁸

Tādējādi Anglijas “pūlis”, jo īpaši Londonā, neizraisa ne mazākās Himzeļa simpātijas vai vismaz līdzjūtību: “Pūlis Anglijā ir nevaldāms un rupjš [...]”¹³⁹

Uz pieaugošo noziedzību arī vēlāk – 1770. un 1780. gados – norāda gandrīz visi, kas apceļojuši salu valsti: “pūļa varas” atsevišķie incidenti un valstī neparasti stipri pieaugusi kriminalitāte, raksta Anglijas politiskās iekārtas kritiķi, esot „trauksmes signāli, kuros manifestējoties šīs iekārtas vājums”¹⁴⁰

Pie angļu nacionālā rakstura neatņemamajām īpašībām, liecina Himzelis, piederot arī “zvērīnāts” naidis pret frančiem un visu francisko, kas “nezina mēra”: katrs, kas ģērbies pēc franču modes, tiek apņirgāts un izzobots, un, ja viņu vienkāršie ļaudis tikai nosauc par “franču suni”, tas var uzskatīt, ka lēti ticis cauri.”¹⁴¹ Viņš arī apraksta gadījumu (kam pats bijis aculiecinieks), kad, protestējot pret kādas franču baleta trupas pieaicināšanu Druri-Leinas (*Drury Lane*) teātra izrādē, sašutušais pūlis ne tikai izdemolējis teātra ēku un pielaidis tai uguni, bet līdzīgi mēģinājis rīkoties arī ar teātra direktora (starp citu, slavenā aktiera D. Garrika (*David Garrick*, 1717 – 1779) māju, un tikai policijas iejaukšanās novērsusi vēl ļaunākas sekas.¹⁴²

Starp angļu paražām, kas Himzelim šķiet neparastas un ārzemniekam neērtas, ir arī puritāņiem raksturīgais aizliegums strādāt svētdienās; pats par sevi saprotams, aizliegtas arī izlaides: “[...] visas kāršu un arī instrumentu spēles ir aizliegtas, piedraudot ar sodu. Nevienam arī nav atļauts šajā dienā

strādāt – pat bārddziņiem un frizieriem.” Šis likums Himzeli skar personiski, jo “[...] es ierados vēlu [sestdienas] vakarā. Ceļojuma laikā es biju apaudzis ar kapucīņu mūka cienīgu bārdu, un cik slikti, ka biju spiests izlaist svētdienas skaisto pastaigu [...]”¹⁴³

Neskatoties uz neērtībām un piedzīvotajiem nepatīkamajiem mirkļiem, Anglija Himzelim, kā liekas, ir no visām apceļotajām zemēm vistuvākā, jo viņš atzīstas: “Jo ilgāk es šeit dzīvoju, jo vairāk man šī vieta iepatīkas, un iedzīvotāji kļūst ar katru dienu dārgāki [...]”^a. [...] Anglis ir nopietnāks, domā pamatīgāk, un, kam vien ir gaume (*Geschmack*), tas vienmēr ilgstoši baudīs komunikāciju ar angļiem. “*Les Anglois ne sont pas brilliants, mais ils sont profonds*”,^b saka vecais barons de Poljenvils (*Polienville*) “Francūzī Londonā”^c [...]”¹⁴⁴

Minēto negāciju rindā, kā bija redzams, nav nevienas, kas liecinātu par Himzeļa neapmierinātību ar Anglijas politisko sistēmu (ja par tādu neuzskata pūļa rupjību). Tomēr jau 18. gadsimta 80. gadu sākumā atskan arī kritiskas balsis^d: vācu mācītājs G. F. Vendeborns (*Gebhard Friedrich Wendeborn*, 1742 – 1811), kurš Anglijā nodzīvojis vairāk nekā 30 gadus (kopš 1767), savā 1780. g. anonīmi publicētajā aprakstā “*Die Beiträge zur Kenntniß Großbritaniens vom Jahre 1779*” (vērtē Anglijas parlamentu un vēlēšanu kārtību daudz kritiskāk.¹⁴⁵ Kā galvenos Anglijas parlamentārisma trūkumus Vendeborns min: 1) partiju ķildas, kas “nācijā uztur sava veida rūgšanu un var izraisīt revolūciju”; 2) parādību, kad neskaitāmajiem “satrunējušajiem miestniņiem” (*rotten boroughs*), tas ir – apdzīvotām vietām ar nelielu iedzīvotāju skaitu, ir vēlēšanu tiesības, bet lielās pilsētas ir no tām izslēgtas; 3) partiju taktiku vēlēšanās, kuras “spēlē teātri” nācijas acu priekšā. Tomēr pats galvenais, ko Vendeborns ir sapratis – Anglijas parlamenta apakšnams nebūt nepārstāv *visu* tautu.¹⁴⁶ Tieši šī ir vājā vieta visā Himzeļa Anglijas attēlojumā, jo viņš angļu tautu kā vienotu veselumu (bet ne “pūli”) pretstata karalim kā varas nesējam.

Kompleksai kritikai salu valsti pakļauj arī vācu mācītājs un dabaszinātnieks J. R. Forsters (*Johann Reinhold Forster*, 1729 – 1798), pazīstamā ceļotāja Georga Forstera tēvs, kura grāmata

^a “Francija man liekas vairāk domāta jauniešiem, Anglija turpretim nobriedušākam vecumam” – N. Himzeļa piezīme – Himsel, Bd. III. S. 211.

^b “Angļi nav spoži, bet viņi ir dziļi.” (fr.)

^c “Francūzis Londonā” (“*Francois a Londres*”) – franču dramaturga Luija de Buasī (*Louis de Boissy*, 1694 – 1758) komēdija

^d Pat tik viennozīmīgs anglofīls kā Arhenholcs “nespēj izvairīties no acīs krītošās “korupcijas”, “uzpirkšanas parlamenta vēlēšanu laikā” “, pieminēšanas – Kraus, S. 672.

„*Tableau d'Angleterre*”, vāciski kā “*Das Gemälde von England vom Jahre 1780*” (arī anonīmi) iznāca tikai 3 gadus vēlāk par minēto Vendeborna darbu. Viņš min trīs galvenās Anglijas valsts un sabiedrības negācijas: 1) despotismu; 2) koloniālismu; 3) materiālismu.¹⁴⁷ Forsters kritizē Indijas ekspluatāciju un mēģinājumu pakļaut Amerikas kolonijas ar militāriem līdzekļiem. “Luksuss un tieksme pēc greznības, kas ieviesta nācijas augstākajos slāņos, ne mazums veicina zemāko slāņu samaitātību. Angļu iekarojumi Ostindijā uz britiem atstāj tieši to pašu ietekmi, ko Sīrijas un Āzijas iekarošana uz romiešiem”.¹⁴⁸

Iekarojumi Ostindijā, kā zināms, bija saistīti ar Anglijai ļoti veiksmīgo Septiņgadu karu, kad tā atņēma Francijai Indiju, Kanādu, Luiziānu un citus īpašumus. Himzelis atstāja Angliju 1756. g. marta beigās – tikai nedaudz vairāk kā divus mēnešus pirms tam, kad 18. maijā starp abām valstīm karš tika oficiāli pasludināts. Briestošais konflikts, protams, nevarēja īsi pirms sava sākuma neatspoguļoties presē vai vismaz baumās; tomēr Himzeļa dienasgrāmatā netiek pieminēts ne ar vārdu. Vēl vairāk – tas neparādās arī tālākajā ceļojuma aprakstā līdz pat 1757. gada martam.

Arī jau pieminētais J. K. Rīzbeks savā darbā „*Briefe eines reisenden Franzosens...*” kritizēja Angliju kā zemi, kurā apspiež un diskriminē zemniekus, kā ideālu modeli tai pretstatot Frīdriha II gudro fiskālo politiku Prūsijā. Turklāt Rīzbeks apgalvoja, ka vācu pavalstnieki apgaismotā absolūtisma “labklājības valstī” varot justies lielākā drošībā, nekā “liberālajā” *laissez faire* valstī, kur likumi tiekot piegriezti atbilstoši piedāvājumam un pieprasījumam.¹⁴⁹

Bez tam “vācu anglofili Anglijā visvienprātīgāk kritizēja sīkbodnieku garu (*Krämergeist*)”¹⁵⁰, proti, to pašu tirdzniecības garu, kura dēļ Himzelis šo valsti tik ļoti slavēja. Blakus minot, jānorāda, ka minēto garu Himzelis gan ļoti labi pazina un kritizēja Holandē. Tādēļ N. fon Himzeļa Anglijas aprakstā nevar nepamanīt autora izteiktas simpātijas šai valstij, bet, runājot par tās politisko iekārtu – pat zināmu idealizāciju, īpaši aspektā, kas skar turīgās pilsonības politisko un ekonomisko stāvokli šeit. Vērojams arī optimistiskas ilūzijas, novērtējot aizjūras tirdzniecības lomu valsts saimniecībā. Tomēr pārmet Himzelim, ka viņš jau 1756. gadā nesaskatīja Anglijas ārpolitikas savtīgās un imperiālistiskās tendences, kas iezīmējās Septiņgadu kara vai Ziemeļamerikas Neatkarības kara laikā, nebūtu korekti. Tajā pašā laikā viņam var pārmett ilūzijas attiecībā uz Anglijas parlamentārismu, bet arī tām ir sava priekšvēsture. Ar diezgan lielu drošību var apgalvot, ka Himzeļa simpātijas pret minēto valsti radās, jau studējot Getingenas universitātē; šeit, acīmredzot, piedzima arī viņa simpātijas Apgaismības idejām, caur kuru prizmu viņš aplūkoja arī Anglijas politisko realitāti. M. Maurers šajā sakarā izvirza tēzi, ka Anglijas īstenības “negatīvās iezīmes”, pateicoties Voltēra veiktajam šīs valsts “**stereotipa ideologizācijas procesam**”, tika “atbīdītas ēnā”.¹⁵¹ Iespējams, tieši tā notika arī Himzeļa gadījumā.

Cits jautājums ir par to, cik lielā mērā vācu ceļotāji (tajā skaitā arī Himzelis) Anglijas politiskās

iekārtas modeli uzskatīja par atdarināšanas cienīgu paraugu vācu valstīm, resp., uz tām pārnesamu. H. K. Krauss raksta, ka “kopumā ņemot, uz Anglijas satversmi kā piemēru, kurš būtu pārnesams uz vācu apstākļiem, norādījuši tikai ļoti nedaudzi autori. Tās (Anglijas) atšķirība no kontinentālajiem apstākļiem [...] lielākajai daļai vāciešu, kuri ar šo tēmu nodarbojās nopietni un pietiekami augstā līmenī, bijusi vienmēr skaidra”.¹⁵² Tāpat arī “par **īstu anglofilijas pārsvaru** 18. gadsimta vācu politiskajā domā – neskatoties uz ārkārtīgi lielo interesi par salu valsts satversmi – tomēr **nevar būt runas**” un “Tēze, ka vācu anglofilija visnotaļ būtu interpretējama kā “agrīnās liberālās” domas izpausme, nekur īsti nav piemērojama”.¹⁵³

Tajā pašā laikā “daži atsevišķi angļu politiskās dzīves momenti vācu pusē atrada lielu atsaucību: neparastā (vismaz toreizējiem kontinentālajiem apstākļiem un ieradumiem) sociālā mobilitāte, karjeras iespējas zemāko un vidējo “kārtu” un sociālo slāņu piederīgajiem, kā arī ļoti plašā vispārējā piedalīšanās politiskajā dzīvē, kas sniedzās līdz pat zemākajiem slāņiem”.¹⁵⁴

H. K. Krauss arī norāda, ka “no šodienas perspektīvas skatoties, pārsteidz gan zināšanu apjoms, gan precizitāte, kāda vācu autoriem jau ap 1700. g. piemita par Anglijas satversmi. To avots pie tam vispirms bija sava laika (pārsvarā angļu un franču) oriģinālraksti, ģeogrāfiskās rokasgrāmatas, juridiskā literatūra un – nedaudz vēlāk – arī laikraksti, kā arī agrīnie ceļojumu apraksti. Pašu ceļojumu pieredze un tieši [šajā] valstī iegūtie iespaidi līdz 1789., kā **likums**, paliek visdrīzāk **izņēmums**.”¹⁵⁵ Tādā gadījumā viens no šādu “izņēmumu” piemēriem būtu N. fon Himzeļa ceļojumu dienasgrāmata.

Minētā avota unikalitāti apstiprina salīdzinājums ar citiem radniecīgiem avotiem – C. K. fon Ufenbaha un vācu ārstu ceļojumu aprakstiem. Fon Ufenbahs, apceļojot Angliju 1710. gadā, gan ļoti sīki pastāsta par redzētajiem nozīmīgajiem objektiem Londonā (piemēram, Sentdžeimsa parku un Haidparku), apmeklētajām operas izrādēm, grāmatu veikaliem, biržu, izbraukumu pa Temzu utt., bet **pilnīgi ne vārda** nepasaka ne par reliģiskajām attiecībām, ne politisko iekārtu^a – jautājumiem, kas ir centrālie gan Voltēra “Filosofiskajās vēstulēs”, gan Himzeļa dienasgrāmatā. Tāpat arī no visiem vācu ārstiem, kas apmeklējuši Angliju līdz 1800. gadam, Himzelis ir **vienīgais**, kurš savā aprakstā pieskaras arī politiskajai iekārtai un sociālajai sfērai. Pārējie ārpus savas tiešās specialitātes raksturo (pie tam arī – minimāli) tikai Londonas arhitektūru, parkus, dārzus, ainavas utml., bet pilnīgi nemaz – politisko iekārtu, nemaz jau nerunājot par to, lai izrādītu tai kaut nelielas simpātijas.^b

^a Sk. C. K. fon Ufenbaha ceļojumu pa Angliju fragmentu Pielikuma 4. 1. nod.

^b Pēc E. Bukholca ziņām, pirmais vācu ārsts, kurš apceļojis Lielbritāniju, bijis vēlāk slavenais Berlīnes ārsts E. L. Heims (*Ernst Ludwig Heim*, 1747 – 1834) (1773/74). Viņam sekojis Koburgas-Gotas hercoga personīgais ārsts J. F. C. Grimms (*Johann Friedrich Carl Grimm*, 1737 – 1821) (1774), Drēzdenes profesors K. H. Titius (*Carl Heinrich Titius*, 1743/44 –

5. 5. Dānija un Zviedrija N. fon Himzeļa skatījumā

Gan Dānija, gan Zviedrija 18. gs vidū ārpolitiskā un ekonomiskā ziņā bija kļuvušas otršķirīgas valstis – Dānija jau kopš 17. gadsimta otrās puses, Zviedrija – kopš Ziemeļu kara. Politiskās varenības laiki abām bija palikuši pagātnē. Tomēr priekšā tām vēl bija uzplaukums zinātnes, kultūras un politiskā liberālisma jomā 18. gadsimta otrajā pusē – Zviedrijā tas būs Gustava III (*Gustav III*, 1771 – 1792) valdīšanas laiks, Dānijā – Apgaismības ideju izplatība, nacionālās literatūras aizsākumi un Johana Frīdriha Struenzē (*Johann Friedrich Struensee*, 1737 – 1772) reformas. Tieši šajā, it kā „pagrimuma” laikā, gadus 15 pirms minētā uzplaukuma kultūras jomā un sabiedriskajās attiecībās, notiek N. fon Himzeļa ceļojums.

Dānijā ar 18. gadsimta trešo desmitgadi sākās ilgstošs miera periods. Jau 17. gs. otrajā pusē šeit bija izveidojusies absolūtā monarhija, bet svarīga loma iekšpolitikā bija parlamentam. Aristokrātijas monopols valsts pārvaldē bija likvidēts jau 1665. gadā; no šī brīža valsts amatus drīkstēja ieņemt arī personas, kas nāca no pilsoņu kārtas. 17. gs beigās muižniecība bija zaudējusi arī monopoltiesības uz zemi un bija spiesta maksāt nodokļus. Visu 18. gadsimtu Dānijas ekonomika attīstījās ļoti labi, galvenokārt balstoties uz pieaugošo pieprasījumu no Eiropas. Šeit strauji izplatījās Apgaismības idejas, modinot augošu interesi par personas brīvību. Vienlaicīgi sāka attīstīties dāņu nacionālisms, pieauga lepnums uz dāņu literatūru un kultūru.

Zviedrijas vēsturē posmu no 1718. līdz 1772. gadam mēdz dēvēt par „brīvības laikmetu” (*Frihetstiden*). Tomēr šī „brīvība” patiesībā nebija nekas cits, kā muižnieku oligarhija. Atšķirībā no Dānijas, muižniecība šeit saglabāja visas privilēģijas, vēl vairāk – aristokrātijas elite pārvaldīja un izzaga valsti. Pie tam tas notika laikā, kad finanses pēc Ziemeļu kara jau tā atradās galīgā sabrukumā. Vienīgi pateicoties kanclera Arvida Horna veiksmīgajai darbībai (1720 – 1738), valsts ekonomisko stāvokli izdevās kaut cik stabilizēt. Horns ieturēja miermīlīgu ārpolitisku kursu, izvairīdamies no

1813) (1777), medicīnas students S. T. fon Zemmerings (*Samuel Thomas von Soemmering*, 1755 – 1830) (1778) Ķīles entomologs profesors J. K. Fabriciuss (*Johann Christian Fabricius*, 1745 – 1808) (1770. gg. beigās – 1784), Lineburgas ārsts un hofrāts K. E. Fišers (*Christian Ernst Fischer*, 1772 – 1850) (1794) u. c.[Buchholz, 9 – 12] Tātad N. fon Himzelis apmeklēja Angliju apm. 20 gadus pirms pirmā šeit nosauktā. Bez tam E. Bukholcs nepiemin, ka vismaz *kāds* no viņiem ārpus savas tiešās specialitātes būtu izrādījis interesi arī par sabiedriski politiskiem jautājumiem.

attiecību saasināšanas ar Krieviju. Tomēr 1738. gadā riksdagā uzvarēja revanšistiski noskaņots muižnieku grupējums, kurš cerēja ar Francijas palīdzību atjaunot Zviedrijas iepriekšējās starptautiskās pozīcijas un atgūt Ziemeļu karā zaudētās Baltijas austrumu provinces.

Uz Kopenhāģenu Himzelis izbrauca 1756. gada 3. jūnijā ar kuģi no Travemindes.¹⁵⁶ Aprakstot pilsētas izskatu, viņš atzīmē, ka Kopenhāģenā esot daudzas skaistas celtnes un pilis – tikpat lielas, kā Hamburgā, lai gan pēdējā esot sastopamas arī lielākas. Tur esot arī skaistas, platas ielas, īpaši jaunajā pilsētas daļā un tā saucamajā Kristianshafenā, kur tās bez tam esot ideāli taisnas. Tomēr tās netiekot uzturētas sevišķi tīras, par ko esot jābrīnās, jo ielu tīrīšanai ik gadu tiekot izdoti ap 12 000 dālderu.¹⁵⁷

Kopenhāģena, raksta Himzelis, esot ļoti labi nocietināta, tomēr to tālu pārspējot Kroneburgas (Kronborgas) cietoksnis, ko uzskatot par spēcīgāko visā Dānijā un Norvēģijā. Pirms 28 gadiem notikušajā ugunsgrēkā 48 stundu laikā tikušas pārvērstas pelnos gandrīz 1700 privāto māju, sabiedrisko celtnu un baznīcu; tomēr tagad no ugunsnelaimes vairs neesot palicis ne pēdu, māju skaits palielinājies. Uzsākta arī jauna pilsētas rajona apbūve t. s. Amalienburgā, kur agrāk bijušas vienīgi pļavas un dumbbrāji. Himzelis piemin Amalienburgas pils celtniecību, ko uzsācis tagadējais karalis Frederiks V (1746 – 1766); šeit ierīkots arī Botāniskais dārzs, pašlaik tiekot strādāts pie pils un siltumnīcu iekārtošanas. Ceļot arī baznīcu. No privātpersonām piederošām skaistākās esot četras pilis, no kurām viena piederot grāfam fon Moltkem, otrā grāfienei fon Šakai, trešā slepenpadomniekam fon Brokdorfam, ceturtnā ģenerālim Levitco, pie kam pirmā esot pati skaistākā, tā esot gandrīz pilnīgi pabeigta un skaisti mēbelēta.¹⁵⁸

Tāpat kā citu pilsētu aprakstos, arī šeit Himzelis raksturo ievērojamākās celtnes, baznīcas, tirgu, karaļa pilis, piemin nozīmīgākās medaļu, monētu un gravīru kolekcijas, gleznu galeriju, valsts banku, biržu, slavenos Kopenhāģenas dokus, rātsnamu, tirgu utt.¹⁵⁹ Diemžēl, tieši šajā sadaļā Kopenhāģenas apraksts zaudē tam piemītošo unikalitāti, izplūstot vispārīgā uzskaitījumā, un sāk atgādināt bezpersonisku tūrisma ceļvedi. Katram ārzemniekam noteikti esot jāapmeklē Karaliskā bibliotēka un Kunstkamera. Naturāliju kabinetā esot apskatāma lieliska minerālu kolekcija no Norvēģijas, starp tiem kāds divas olektis garš sudraba tīrradnis, kas novērtēts ap 4000 dālderu vērtībā utt. Patiesības labad autors tomēr piemetina: „Lai arī Karaliskajā Kunstkamerā var apskatīt daudzas jaukas lietas, tomēr ceļotājs, kurš apmeklējis Drēzdenes Zaļo velvi, Florences galeriju un attiecībā uz naturālijām – Ķeizarko kabinetu Vīnē un Sloana kolekciju Londonā, šeit atradīšot visai nedaudz, kas būtu īpašas uzmanības vērts.¹⁶⁰ Aprakstot Kopenhāģenas arhitektūru, Himzelis norāda arī uz nesen izdotajiem

aprakstiem.^a ¹⁶¹ Autors pakavējas arī pie Dānijas galvaspilsētas pārvaldes un tās tiesībām.¹⁶² Kopenhāgenas pilsēta baudot daudzas privilēģijas – jebkurš, lai tas būtu muižnieku vai pilsētnieku kārtas, drīkstot iegādāties bruņinieku muižas un tās apsaimniekot.¹⁶³ (Šeit jāatceras, ka tiesību iepirkt bruņniecības muižas nebija pilsoņu kārtas pārstāvjiem ne Vidzemē, ne arī Kurzemes hercogistē; pēdējā par tām sīvi cīnījās namnieki vēl 1791. gadā. Cīņa beidzās bez rezultātiem).

Īpašu uzslavu Himzelis velta Kopenhāgenas policijai, sevišķi tam, kā izveidota ugunsdrošības sistēma, kura šeit esot gandrīz ideāla (neskatoties uz to, ka pirms 28 gadiem, kā viņš pats raksta, pilsēta piedzīvojusi milzu ugunsgrēku). Tomēr kopš tiem laikiem daudz kas mainījies.

Kopenhāgenā sastopamas daudzas fabrikas, lielāko daļu no kurām nodibinājis pašreizējais valdnieks. „Tomēr”, uzsver Himzelis, „šejienu fabrikās ražotās lietas ir samērā dārgas. Cenas vadmalai, zīda audumiem un zeķēm, cukuram un daudzām līdzīgām precēm ir neparasti augstas, bet daudzus ārzemju ražojumus, kuri ir lētāki un labākas kvalitātes, ir vai nu pavisam aizliegts ievest, vai arī muitas nodokļi, kas tiem uzlikti, ir tik augsti, ka pašu zemē tos izgatavot iznāk lētāk, kā tas redzams no pieaugušā cukura fabriku skaita (kur kādreiz bija viena vienīga karalim piederoša) – tagad jau ierīkotas 8, kam pateicoties, cukura cena ir samazinājusies par 1 stīveru^b vai 2 dāņu šiliņiem par mārciņu, un tai pašā laikā Hamburgā vai Lībekā cukuru var nopirkt par, mazākais, 3 šiliņiem lētāk, nekā šejienes fabrikās ražoto.¹⁶⁴ No karalim piederošajām Vestindijas salām par samērā augstām cenām tiekot piegādāta kafija, kakao, kokvilna, tabaka un jo īpaši jēlcukurs, no Ostindijas – katūns, muslīns un porcelāns.¹⁶⁵

Minētie piemēri, kā redzams, pieskaitāmi protekcionisma politikai, kura vēsturiski jau bija savu laiku pārdzīvojusi. Interesanti, ka Himzelis šo ekonomisko anahronismu saskatījis.

Preču cenām un pilsētas apgādei Himzelis pievēršas arī citur: „Lielākā daļa preču Kopenhāgenā muitas [nodokļu] dēļ, kā arī šejienes fabrikās izgatavotās preces, ir neparasti dārgas, bet, kas attiecas tieši uz pārtiku, tad tā ir pieejama par samērīgām cenām.¹⁶⁶ Tāpat kā Holandē, Himzelis norāda uz turīgiem zemniekiem: „Stāsta, ka Amageras salā esot daudz bagātu zemnieku, kam piederot 18 līdz 20 un vairāk tūkstoši dālderu.”¹⁶⁷

^a Piem., *Hafnia Hodierna, Eller Udførlig Beskrivelse om den Kongelige Residentz- og Hoved-Stad Kiøbenhavn* (Hafnia Hodierna, vai „Karaliskās rezidences un galvaspilsētas Kopenhāgenas apraksts” – grāmata par Kopenhāgenas arhitektūru ar gravūrām, ko izdevis dāņu baroka arhitekts un arhitektūras vēsturnieks Laurics de Turā (Lauritz de Thurah, 1706 – 1759), 1748; *Vitruvius danicus (den Danske Vitruvius)* (Dāņu Vitrūvijs) – šī paša autora darbs 2 sējumos ar bagātīgām vara gravūru ilustrācijām, daudzas no tām krāsainas; iznāca Kopenhāgenā starp 1746 – 1749. utt.

^b Stīvers – sīka sudraba naudas vienība; bija izplatīta galvenokārt Nīderlandē, taču arī Zviedrijā.

21. jūnijā Himzelis atstāj Kopenhāgenu, lai tālāk dotos uz Helsingoru, bet no turienes pāri Zundam uz Helsingborgu un tālāk – pa zemes ceļu uz Stokholmu, jo „ceļi ir ļoti labi un pasta zirgi neparasti lēti”. Tomēr izredzes ceļot neērtajos, šaurajos zviedru zemnieku ratos, labu viesnīcu trūkums un visbeidzot – neparasti karstais laiks liek Rīgas ārstam izšķirties par došanos uz Stokholmu pa jūru.¹⁶⁸

27. jūnijā Himzelis Helsingorā iekāpj kuģī. Pēc īsas pietāšanās Landsortā Ējas (Oeja) salā ceļotāji nokļūst Dalaro (Dalerö), Himzeļa rakstībā „Daloro”, arī „Dalero”. Šeit viņus sagaida ne visai patīkami piedzīvojumi muitā. [sk. 3. 3. sadaļā]

Brīdī, kad Himzelis ierodas Stokholmā, šeit valda vispārējs satraukums. Tā cēlonis – nupat atklātā, pret senātu un republikāņiem vērstā sazvērestība, kuras mērķis – absolūtās monarhijas atjaunošana Zviedrijā: „23. jūnijā, Jāņu dienas priekšvakarā, bija tikusi noslēgta vienošanās par asinspirti [...] Grāfs Brahe, viens no bagātākajiem aristokrātiem valstī, grāfs Horns, kapteinis Buhe un karaliskais matemātiķis Stolsverds ir tie četri, kas visu vadījuši, un bijis norunāts, ka 23. [jūnija] naktī pilsēta četrās vietās tiks aizdedzināta, un noteikta komanda sagrābs artilēriju. Šīs sacelšanās laikā bija paredzēts izlaupīt un nodedzināt senatoru namus, un cik daudziem tad netiktu laupīta dzīvība, lai republikāņus piespiestu pasludināt karali un viņa pēcnācējus par suverēniem”.¹⁶⁹

Lai mūs nemulsina jēdzieni „republikāņi” un „absolūtā monarhija”. Varētu likties, ka runa ir par kādu it kā demokrātisku iekārtu Zviedrijā, ko sazvērnieki mēģina nomainīt ar neierobežoto monarhiju. Patiesība tomēr ir gandrīz pilnīgi pretēja. Ar republikāņiem jāsaprot viena no riksdagā pārstāvētajām partijām – t.s. „cepures” („*hattarna*”). To nosaukums cēlies no trijstūra veida cepurēm, ko nēsāja virsnieki un muižniecība. „Cepurēm” bija noteicošā lomā Zviedrijas parlamentā laikā no 1738. līdz 1765. gadam. Tās centās panākt Zviedrijas tuvināšanos Francijai, iestājās par agresīvu ārpolitiku, īpaši attiecībā pret Krieviju, jo sapņoja revanšēties tai par sakāvi Ziemeļu karā. Minētais revanšistiskais grupējums izraisīja arī Zviedrijas karu ar Krieviju no 1741. līdz 1743. gadam, kurā Zviedrija zaudēja un bija spiesta atdot Krievijai daļu Somijas. Tiesa, drīz pēc tam Zviedrija dabūja atpakaļ gandrīz visas zaudētās teritorijas ar noteikumu, ka senāts atzīs par troņmantnieku Krievijas piedāvāto kandidātu, Romanovu dinastijai attāli radniecīgo Holšteinas-Gotorpas hercogu Ādolfu Frīdrihu. 1751. gadā hercogs tiešām arī kļuva par Zviedrijas karali, tomēr viņam vajadzēja apsolīt neaizskart aristokrātu privilēģijas un netiekties pēc absolūtas varas.

Otra riksdagā pārstāvētā partija bija miermīlīgas ārpolitikas piekritēja un centās tuvināties Krievijai. Savu pacifistisko uzskatu dēļ tā iemantoja pretinieku – „cepuru” nievīgu iesauku „naktsmices” („*mössorna*). Karaļa varai Zviedrijā bija samērā formāls raksturs, un viņš nevienu lēmumu nevarēja pieņemt bez Senāta resp., Valsts padomes piekrišanas. „Cepurēm” tas bija izdevīgi, jo

centrālās varas vājums palīdzēja aristokrātijai nostiprināt savas finansiālās pozīcijas, piesavinoties valsts kases līdzekļus, kā arī izdalīt valsts amatus un koncesijas. Ar karaļa Ādolfā Frīdriha nelielo politikā ietekmi nebija apmierināta viņa laulātā draudzene Luīze Ulrika, Prūsijas karaļa Frīdriha II māsa, kura mēģināja stiprināt karaļa varu un nobīdīt pie malas „cepuru” partiju. Viens no šādiem neveiksmīgiem mēģinājumiem, acīmredzot, būs bijis arī tas, ko apraksta Himzelis. Karali, bet jo īpaši karalieni turēja aizdomās par līdzzināšanu dumpja sagatavošanā. Pēc riksdaga pieprasījuma, raksta Himzelis, karalienei esot vajadzējis ļaut pārskatīt savas dārglietas, lai pārlicinātos, ka daļa no tām nav tikusi izmantota deputātu uzpirkšanai.¹⁷⁰ Interesanti, ka Himzelis nepavisam neglaimo karalieni, rakstūdam: „Zviedru nācija mīl viņu tikai mazliet, jo pie katras izdevības viņa spēj izraisīt pret sevi tās naudu [...]”¹⁷¹

Rakstot par Zviedrijas galvaspilsētu, tiek minēts, ka Stokholma kopā ar priekšpilsētām esot vismaz divtik liela kā Kopenhāgena, un, lai gan tiekot uzskatīts, ka Kopenhāgenas iekšpilsētā esot vairāk iedzīvotāju, nekā Stokholmā, tad tomēr attīstītās tirdzniecības un kuģniecības dēļ Stokholmas iedzīvotāju kopskaits esot apmēram 130 tūkstoši, kamēr Kopenhāgenā – “tikai” 100 tūkstoši.^a ¹⁷² Pozitīvas atsauksmes tiek veltītas Stokholmas pilsētas izskatam un iekārtojumam. Stokholma esot labi būvēta pilsēta, un akmens mājas tur esot pārsvarā. Esot arī izdots likums – nojaucot kādu koka māju, tās vietā vairs nedrīkstot būvēt citu koka māju, bet esot jābūvē no akmens.¹⁷³

Stokholmā Himzelis apmeklē arī observatoriju, Zinātņu akadēmiju, karaliskos zirgu staļļus, dārzus, lielākās baznīcas, minerālūdens akas un citas ievērojamākās vietas.¹⁷⁴

Interesanti ir Himzeļa vērojumi par Zviedrijas naudu. Viņu pārsteidz, ka šeit gandrīz neredzot vara naudu, kas tiekot lietota tikai sīkiem tēriņiem, bet visu apmaksājot ar bankas kartēm (*Banko-Zetteln*). Šīs „bankas kartes”, protams, nav nekas cits, kā papīra nauda – banknotes, ko Zviedrijā sāka lietot agrāk, nekā citās Eiropas valstīs. Lielās vara plāksnes, kas agrāk bijušas apgrozībā, un kuru dēļ cilvēkiem, lai norēķinātos vara naudā par lielākām summām, esot bijuši nepieciešami zirgs un rati, tagad tikpat kā vairs neesot sastopamas. [Piezīme malā: „Tā tas iegājies jau kopš 9 – 10 gadiem.”] Zviedru sudraba naudas katra vienība esot par 8% vērtīgāka, nekā banknotes vai vara nauda; dukāti vai pusdukāti savukārt esot par 10 % vērtīgāki. Vara monētas esot dažāda lieluma, agrāk tās bijušas pat 60 dālderu vērtībā un vēl lielākas; tagad turpretim reti varot sastapt vara monētas ar lielāku nominālu par 12 dālderiem. Mazāka nomināla monētas, kuras atrodies biežāk apgrozībā, esot 6 vara dālderu vai arī

^a Salīdzinājumam – 1767. gadā, pēc policijas ziņām, Rīgā bija 19 485 iedzīvotāji [*Feodālā Rīga*, 327. lpp.]

2 sudraba dālderu nominālvērtībā. [Piezīme malā: „Viens sudraba dālderis atbilst 3 vara dālderiem, un satur 16 [sudraba] stīverus (*Stieffer*). Viens vara dālderis atbilst 4 zviedru markām.”¹⁷⁵ „Viens vara dālderis ir imagināra nauda, tāpat, kā piem. viena sterliņu mārciņa, viens vara stīvers, dubultstīvers vai divas ēras sudraba naudā, kā arī viens rundštuks (*Rund-Stücke*), tāpat no vara, un vismazākā vienība – dreijers (*dreyer*) līdzīgā veidā ietilpstot vara stīverā vai vienā sudraba ērā. Viens vara dālderis atbilstot 32 vara ērām, vai arī 10 vara stīveriem un 2 ērām; viens sudraba dālderis atbilstot 32 vara stīveriem.¹⁷⁶ Himzelis sniedz arī zviedru un angļu naudas attiecības.¹⁷⁷ Tiekot lietota arī zelta nauda – dukāts, pusdukāts un ceturtdaļdukāts. Lai gan viens dukāts oficiāli esot līdzvērtīgs 18 vara dālderiem, parasti par to prasot 20 vai 21 dālderus, bet bankās par gluži jaunu dukātu – pat 22 dālderus. Himzelis sniedz ziņas arī par zviedru naudas attiecībām pret franču livru un dāņu šiliņu.¹⁷⁸

Gandrīz visas preces Stokholmā esot ievērojami dārgākas, nekā citur; tas ceļoties galvenokārt no tā, ka valstī esot aizliegts ievest gandrīz jebkādas ārzemju preces. Zviedrijā par valsts līdzekļiem esot uzceltas fabrikas gandrīz visu veidu preču ražošanai; izstrādājumi kvalitātes ziņā tomēr joprojām atpaliekot no ārzemju produkcijas, toties esot gandrīz divtik dārgi, jo lielākā daļa izejvielu esot jāieved no citiem reģioniem.¹⁷⁹ Līdz ar to Himzelis netieši pārmet Zviedrijas valdībai nesaimnieciskumu un ražošanas mazefektivitāti. Esot zināms, ka Zviedrijā ražojot labas kvalitātes varu un vislabāko dzelzi. Cik ļoti izdevīgāk būtu, ja šo metālu izmantošanai tiktu nodibinātas vairāk fabrikas, nekā tagad, kad tādu visā Zviedrijā esot tikai 2 – 3, kur izgatavojot dažādus nepieciešamus instrumentus, kā nažus, šķēres utt. Tagad turpretī valsts sasprindzinot visus spēkus, lai ražotu tādas preces, kuras citās valstīs varot ražot ar zemākām izmaksām un kvalitatīvākas. Raksturīgs piemērs – zīda ražošana. Zviedrijā esot bijuši mēģinājumi ieaudzēt zīdkokus, un tas, ar lielām pūlēm, neskatoties uz nepiemēroto klimatu, arī izdevies. Tomēr šis zīds esot pārāk rupjš un nekvalitatīvs. Lai ražotu zīda audumus, tiekot iztērēti lieli līdzekļi, tajā pašā laikā izejvielas, ko zeme sniedzot bagātīgi – piemēram, metālu rūdas – neapstrādātas tiekot izvestas uz citām valstīm, pa daļai un Angliju un Franciju.¹⁸⁰

Tajā pašā laikā Himzelis uzslavē zviedru zinātnieku panākumus dabaszinātnēs un mehānikā, kā ievērojamākos nosaucot Kārli Linneju, Kristoforu Polhemu, kā arī profesoru Kalmu^a, kura ceļojuma piezīmes pa Ziemeļameriku iznākušas nesen, sekretāru Elviusu^b un baronu Halemani.¹⁸¹

12. augustā no Upsalas Himzelis dodas uz Zviedrijas kalnraktuvēm. Kā pirmās viņš apmeklē

^a Pērs Kalms (1716 – 1779) – zviedru- somu dabaszinātnieks, ceļotājs un lauksaimniecības ekonomists. Viņa darbs *Resa til Norra America* iznāca Stokholmā no 1753 līdz 1761. Tas tika tulkots vācu, holandiešu, franču un angļu valodās.

^b Pērs Elviuss (1710 – 1749) – zviedru matemātiķis un inženieris, Zviedrijas Karaliskās Zinātņu akadēmijas sekretārs.

Zālbergas (*Sahlberg*) sudraba raktuves, kuras tikušas ierīkotas jau reģenta Stena Stures laikā. Tiek norādīts, ka sudraba ieguves apjoms šeit samazinoties. Ja kādreiz iegūts ap 20 000 marku sudraba gadā no vienām pašām Stena Stures raktuvēm vien, tad tagad minētās raktuves esot izsīkušas, bet no citām – *Stor Grufva* raktuvēm iegūstot sudraba vairs tikai par 1200 markām gadā.¹⁸²

Apskatot gan šīs, gan nākošās – vara – raktuves, Himzelis sīki apraksta šahtu uzbūvi un iekārtojumu, min to dziļumu un citus tehniskos datus, ieskaitot mucu formu un izmērus, kādās tiek pacelta augšup rūda un ūdens, tauvu garumu un vērtību, kā arī dažādus vara rūdas paveidus, tā ieguves un attīrīšanas tehnoloģijas: „Atskaldītā rūda tiek pacelta augšup pa daļai caur lielo, pa daļai – mazo šahtu. Pie tam lielajā šahtā tas notiek ar ūdensrata (*Wasser-Maschine*) palīdzību, pārējās to mucās paceļ augšup ierīcēs, ko darbina zirgi, kuru staļļi arī atrodas apakšzemē un kuri tikai pāris reizes gadā (parasti pa augstiem svētkiem) tiek platās siksnās, kas tiem apliktas, pacelti augšup, lai dažas dienas pabaudītu spīrgto virszemes gaisu.”¹⁸³ Stāstījums reizēm tiek papildināts ar nelieliem, vienkāršiem zīmējumiem.

Raktuves pamazām izsīkst. Knifā (*Knifva*), vienu jūdzi pirms Fālunas, vara rūda tiek sasmalcināta un pēc tam Aftā (*Afta*) tālāk rafinēta un attīrīta.¹⁸⁴

16. aug. ceļotājs ierodas Fālunā (*Falun*). Tā ir samērā liela apdzīvota vieta, bet iedzīvotāju skaits šeit ne tuvu neatbilst tam, ko tā spētu uzņemt – to rēķina uz nepilniem 5000 iedzīvotājiem. „No tiem lielākā daļa ir nabadzīgi ļaudis. Kopš tā laika, kad šejienes raktuves vairs nav tik ienesīgas kā agrāk un tur iegūst vairs, augstākais, ceturto daļu no tā, ko kādreiz, ievērojami pieaudzis trūcīgo skaits. Bet labība un pārējie pārtikas līdzekļi padārdzinājušies par 1/3 daļu Tā, piemēram, ja pirms 40 vai 50 gadiem mucu rudzu varēja nopirkt par 9 vara dālderiem tad pagājušajā gadā par tādu bija jāmaksā jau 42 vara dālderis; tas pats attiecas uz miežiem. Kviešu ir tik maz, ka tos pārdod podos^a. Tas pats sakāms par auzām un sienu, un šajā apvidū, kur zeme jau tāpat nav necik laba, pietiekošā daudzumā trūkst mēsli, lai to uzlabotu; pastāvot tik lielam zirgu skaitam, kāds tiek lietots raktuvēs un saimniecībās, arvien nepieciešami lieli lopbarības krājumi.

1720. gadā uzņēmēji un Fālunas pilsēta nodibināja raktuvju apsaimniekošanas sabiedrību (*Sigra Berg-Wercke*). Raktuvju padome, kas sastāvēt no apmēram 40 personām, esot tā, kura pa daļai ar juridiskiem, pa daļai policejiskiem līdzekļiem vadot visus notiekošos darbus. Tajā ietilpstot 1 kalnu ministrs (*Berg-Minister*), 1 zvērinātais, 2 kalnu fogti (*Bergs-Vogte*), 1 kalnu fiskālis (*Berg-Fiskal*), 1

^a Tradicionālā labības mērvienība bija birkavs (zv. *skeppund*) – apmēram 170 kg. . Tajā ietilpa 20 podi (*lispund*) vai 400 mārciņas (aptuveni 0, 425 kg). [Zemzaris, 239. lpp.] Tātad vienā podā ietilpa aptuveni 8, 5 kg. Ja labību mēra podos, tas nozīmē, ka to pērk ārkārtīgi maz.

notārs, 1 grāmatvedis, 1 izmēģinātājs? (*Probiere*), 2 tā saucamie *Sachs-Maurer*?, 1 rakstvedis, 1 *Kunst-Inspector*, 1 *Kunst-Meister* un 1 *Wag Inspector* utt. Redzams, ka padomē ietilpst arī daudzas valsts amatpersonas.

Raktuves pieder valstij; par to izmantošanu uzņēmēji maksā tai $\frac{1}{4}$ daļu no iegūtā tīrā metāla vērtības naudā, pēc nodokļu nomaksas”.¹⁸⁵

Vara rūdas krājumi Fālunā turpinot samazināties. Ar katru gadu Fālunā iegūstot arvien mazāk vara rūdas, caurmērā no 5 līdz 4 tūkst birkavus^a.¹⁸⁶ Turpinot samazināties arī metāla saturs rūdā: ja agrāk rūda saturējusi līdz 60% metāla, tad tagad – labākajā gadījumā vairs tikai apmēram 7 – 6 %, sliktākajā – 4 – 2 % vara rūdas. Agrāk bijuši bieži sastopami vara tīrradņi, tagad tādus vairs nemēdzot atrast.¹⁸⁷ Bez tam Fālunas vara rūda saturot samērā lielu sēra piejaukumu, un, to dedzinot, paceļoties melni sēra tvaiki. Ziemās šo tvaiku dēļ neesot iespējams redzēt uz priekšu tālāk, nekā dažus soļus.¹⁸⁸ Himzelis norāda, ka ļoti labu informāciju ceļotājs varot iegūt no Erika Tunelda (*Erik Tuneld*) . *Inledning til geographien öfver Sverige* (1739).¹⁸⁹

29. augustā Himzelis atstāj Fālunu un caur Strandu dodas uz Bisbergu (Himzeļa rakstībā *Bisberg*). Bisbergā, diemžēl, nav ne viesnīcas (*Gasthaus*), ne traktiera (*Wirtshaus*), šeit nevar arī apmainīt zirgus.¹⁹⁰ Tajā ir tikai dažas mājas, kurās dzīvo raktuvju strādnieki.¹⁹¹ Bisbergas raktuvēs iegūst vienīgi dzelzi, toties tā ir neparasti augstas kvalitātes – labākajos gadījumos rūda satur līdz 70% metāla, sliktākajos – 20 – 30 %. Par vienu birkavu dzelzs maksājot 50 – 60 vara dālderus. Strādnieki saņemot dienā vienu vara dālderu un 8 ēras, kas par tik smagu darbu esot niecīga maksa, tomēr vairāk, nekā Zālbergā, kur daudzi nopelnot tikai 7 stīverus dienā. Bisbergā dzelzsrūda tiekot arī smalcināta un kausējot iegūta tīra dzelzs.¹⁹²

Avesta, ko braucot no Bisbergas, varot sasniegt tajā pašā dienā, esot neliela apdzīvota vieta. 17. gadsimtā šeit bijusi neliela pilsētiņa, kas jau pirms 40 gadiem beigusi savu eksistenci. Avesta pazīstama galvenokārt vara monētu dēļ, kuras šeit tiekot kaltas. Šeit atrodas arī vara attīrīšanas iekārtas. Gustava Ādolfā laikā vara rūda no Fālunas tikusi sūtīta attīrīšanai uz Lībeku. Vēlāk minētais karalis atļāvis no Vācijas ierasties amatniekiem, kuri izveidojuši pirmo vara kausētavu Sateras (*Saeteri*) miestīņā netālu no Avestas. Vara rūda Avestā tiekot piegādāta no Fālunas un citām mazākām

^a Minot svara vienības, Himzelis lieto dažādus saīsinājumus. Tā, runājot par kalnrūpniecībā izmantotajām mērvienībām (varam, dzelzij), viņš konsekventi lieto saīsinājumu „Sff” (zv. *skeppund/ skeffund?*) – „birkavs”. Nav īsti skaidrs, kāds birkavs te domāts. J. Zemzaris, norāda, ka Zviedrijas kalnrūpniecībā 17. – 18. gadsimtā pastāvējuši vismaz 3 dažādi birkavi: 1) birkavs jēldzelzs svarā (zv. *tackjaernsvikt*) – 194, 5 kg; 2) birkavs kalnrūpniecības (zv. *bergsvikt*) un jēlvara (zv. *raekopparvikt*) svarā – aptuveni 150 kg un 3) birkavs tūrvara svarā (zv. *garkopparvikt*) – J. Zemzaris, 239. lpp.

raktuvēm, šeit tiekot attīrīta, un no iegūtā vara izgatavojot dažādas nepieciešamas lietas, tajā skaitā monētas. Pa lielākai daļai tiekot kaltas 3 un 6 dālderu monētas, kā arī sīknauda. Vara sīknaudas formas-sagataves tiekot eksportētas uz Portugāli, Franciju un Holandi, kā arī uz Holandes kolonijām. Portugāļu 5 un 10 reīsu^a monētas tiekot kaltas tieši šeit.

Garpenbergas vara raktuves – ļoti senas, atrodies 2 jūdzes no Avestas; tikpat tālu (tikai uz citu pusi) atrodies arī Norberga ar lieliskām dzelzs atradnēm, no kurām katru gadu iegūstot ap 30 000 lastu^b rūdas. Apmēram pirms 20 gadiem arī Garpenbergas rūda saturējusi ļoti daudz metāla, tagad vairs tā neesot. Blakus varam, Garpenbergā atrodies arī svina iegulas, lai gan ļoti maz.¹⁹³

2. septembrī autors dodas uz Bjursosu (viņa transkripcijā *Biurwos*), kas atrodas ¼ jūdzi no Avestas, šeit tiekot kausēts misiņš, no kā izgatavojot stieples un dažus citus izstrādājumus. Tāpat kā iepriekš vara, arī šeit misiņa kausēšanas tehnoloģija izklāstīta sīki un pamatīgi. Caurmērā Bjursosā gadā iegūstot 500 līdz 550 birkavu misiņa. Tā ieguvei izmantojot vietējo varu un caur Dancigu no Ungārijas un Polijas ievesto cinku. Cinku iegūstot gan arī pašā Zviedrijā, tomēr misiņa izgatavošanai tas neesot piemērots. Lielākā daļa saražotā misiņa stieples un plākšņu veidā tiekot eksportēta – galvenokārt uz Franciju – pulksteņu izgatavošanai, bet arī tiekot patērēta vietējās fabrikās, izgatavojot lukturus, dozes, svečturus utml., ko pārdodot iekšzemes tirgū vai arī eksportējot uz Norvēģiju.¹⁹⁴

4. septembrī Himzelis vēlreiz nonāk Zālbergā, kur iegūst ne tikai sudrabu, bet arī svinu. Svina iegulas šeit atrodies kaļķakmens slāņos un saturot daudz pirīta. Labākā Zālbergas raktuvju rūda saturot 48 % svina un 5 līdz 6 lotes sudraba, visbiežāk gan tomēr sastopama rūda ar 36 – 40 % metāla saturu. Arī sudraba rūdas slāņi agrāk esot bijuši bagātāki, un no minētajām raktuvēm ieguvuši 12 līdz 15 tūkstošu marku^c sudraba.

Daži citi Himzeļa izteikumi labi papildina viņa cilvēcisko portretu. Rīgas ārstam nepaslīd garām nepamanīti Zviedrijas kalnraču smagie darba apstākļi un zemais atalgojums:

„Apbrīnojamas ir pūles un darbs, ar kādu tiek no dziļumiem augšup celts ūdens hidraulisko mašīnu vajadzībām, kā arī metālu saturošie akmeņi un ieži, ko cilvēki spiesti meklēt cietās klintīs izkaltās ejās”.¹⁹⁵ „Es nevaru nepieminēt, cik zemu atalgojumu saņem nabaga kalnrači, kas smagi strādā

^a Reīss (reis) – sīka portugāļu naudas vienība. 10 reīsu monēta svēra ap 20 gr. Nosaukums cēlies no sudraba reāla, ko Spānijā un Portugālē sāka kalt jau XIV gs. Tā kā par reāliem sauca gan sudraba, gan vara monētas, pēdējās sāka apzīmēt ar jēdzienu *reaes de branco* vai vienkārši *reaes*, no kurienes izveidojās vārds *reis*.

^b Lasts – lielākā tirdzniecības svara vienība. J. Zemzaris norāda, ka viduslaikos Rīgā, Gotlandē un citos Baltijas jūras tirdzniecības centros lastā ietilpstot 12 birkavu [Zemzaris, 147].

^c Sudrabu, atšķirībā no vara un dzelzs, mērija markās – „rēķinot 1 markā 12 lotes” – Himzeļa piez. Pēc J. Zemzara, 1 zviedru mārciņā (425 g) bija 32 lotes [Zemzaris, 239. lpp.]

tumšākajos dziļumos, un spiesti pavadīt veselas dienas un nedēļas zem zemes. Par savām lielajām pūlēm viņi saņem tikai 6 līdz 7 vara stīveru dienā, un pastāvīgi spiesti baidīties, ka var tikt atlaisti no šī darba”¹⁹⁶

6. septembrī Himzelis dodas atpakaļ uz Stokholmu, 12 jūdzes veicot vēl tai pašā dienā.

Uz atsevišķas lapas¹⁹⁷ (tapusi vēlāk?) steidzīgākā un paviršākā, liekas – pat citas personas rokrakstā ierakstītas sekojošas ziņas: „Par Zviedrijas kalnraktuvēm 1762. gadā^a iznācis kalnrūpniecības direktora? (*ein Berg-Herrn*) Abrahama Hilpera (samērā precīzais ziņojums ar nosaukumu „*Dagbok ofwer ne resa ...*”^b

Vēstulē kādam korespondentam (M. Vīdavam?) autors norāda arī uz privātajiem kontaktiem un informācijas iegūšanas kanāliem. Iespējams, ka tik sīku Zviedrijas kalnraktuvju izpēti Himzelis veicis Krievijas resoru uzdevumā:

„Mūsu [!] sūtnis Paņina kungs^c, kura māju es šeit bieži apmeklēju, gūdam no izmeklētās sabiedrības daudz vairāk informācijas, nekā būtu spējusi sniegt mēnešiem ilga Zviedrijas hroniku un šīs zemes aprakstu studēšana, man sniedza lielu palīdzību manā nupat pabeigtajā ceļojumā, un man būs **jādalās ar viņu savās savāktajās ziņās par kalnraktuvēm**, rūdas apstrādi un priekšrocībām, kādas no tās iegūst valsts, jo nākotnē šīs ziņas varētu būt **noderīgas, Sibīrijas kalnraktuvēs ierīkojot kaut ko līdzīgu**”.¹⁹⁸

Dažas interesantas piezīmes Himzelis sniedzis arī par Zviedrijas klimatu. Vasarās šeit valdot neparasts karstums – labi vēl, ka tikai dažas dienas. Himzeļa uzturēšanās laikā tas ildzis neparasti ilgi – nedēļu, un tad bijis neizturami karsts. Aukstums ziemās turpretī esot jo stiprāks un kodīgāks, bet ļaudis pret to esot pietiekami labi aizsargāti (ar apģērbu).¹⁹⁹ Garās dienas esot Zviedrijā pierasta lieta, un vasaras vidū gaišs esot 10 stundas. Tomēr arī vasaras naktīs nekad nevaldot pilnīga tumsa, bet gan puskrēsla, kurā iespējams lasīt un rakstīt, un kurā zviedri pat labprāt spēlējot kārtis. Augļi Zviedrijā ienākoties tādi, kuru nobriešanai vajadzīgs īsāks laika periods. Tie esot ļoti garšīgi un aromātiski, īpaši meža zemenes, ķirši u. c. Turpretim āboli, bumbieri un vīnogas šeit nepaspējot nogatavoties. Aprikozes un persiki šajā apgabalā esot reta manta, toties melones paspējot nogatavoties un esot ļoti garšīgas.

^a Tātad Himzeļa ceļojumu piezīmju manuskripts tapis (vai vismaz iesiets) ne ātrāk par 1762. gadu.

^b Hilpers (*Hülper, Hülphers, Abraham Abrahamsson*, 1734-1798) – zviedru raktuvju direktors, topogrāfs, ģeologs. Pieminētā viņa grāmata *Dagbok ofwer en resa igenom de under stora Kopparbergs höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757*, utg. 1762.

^c Paņins, Ņikita Ivanovičs (*Никита Иванович Панин*, 1718 – 1783) ievērojams Krievijas valsts darbinieks Elīzabetes Petrovnas un Katrīnas II laikā. No 1748 līdz 1760. gadam bija Krievijas sūtnis Zviedrijā.

Labību izsējot un novācot īsākā laikā, nekā citur. Piemēram, miežus izsējot maija beigās un novācot augustā.²⁰⁰ Ziemeļos, kur klimats esot vēl bargāks, labība nogatavojoties divos mēnešos. Toties mājlopi tur esot treknāki un zirgi – spēcīgāki, nekā citur. Savas labības nepietiekot, un to nākoties ievest, gan no citiem apgabaliem – Skones un Uplandes, gan no Dancigas un **Vidzemes**, kas reiz bijusi **bagātākā šīs zemes maizes klēts**.²⁰¹ Kultūrvēsturiski interesanti ir arī daži citi Himzeļa vērojumi. Degvīna lietošana Zviedrijā diezgan izplatīta: „Zviedri, jo īpaši vienkāršā tauta, ir ļoti iemīļojuši brandvīnu, un, lai arī bieži šo tieksmi izskaidro ar auksto klimatu – tomēr šī sasildošā dzēriena patēriņš arī vasarā ir gana liels; un zemnieki drīzāk esot ar mieru atteikties no ēdiena, nekā iztikt bez alus un degvīna. Mēdz arī teikt citādi – ka zviedru kaimiņi, krievi, tik ļoti mīlot brandvīnu, ka dzerot to no iespaidīgām glāzēm; tomēr arī zviedri māk šo spēcinošo dziru jo labi novadīt savos ietilpīgajos kuņģos. Pirms maltītes šeit ir paraža māgas darbības veicināšanai iztukšot palielu glāzi.”²⁰²; „Es ievēroju, ka Upsalā ir daudz krogu un alus māju, un šīs zemes zemnieki ļoti pieķērušies degvīnam, kurš ļoti izplatīts viscaur zemākajos slāņos, bez tam viņi ļoti iecienījuši sālītus ēdienus [viņu pārtikas ievērojamu daļu sastāda sālītas reņģes.”²⁰³

5. 6. N. fon Himzelis par Krieviju (Pēterburgu)

Pēterburgā Nikolauss fon Himzelis ierodas 1756. g. rudenī (iespējams, septembra pirmās dekādes beigās vai otrās dekādes sākumā – konkrēts datums netiek minēts). Ir zināms, ka 6. septembrī viņš vēl atradies Stokholmā.²⁰⁴ Kā Himzelis šā gada 1. novembrī raksta draugam, rātskungam Melhioram fon Vīdavam, viņš esot “cieši nolēmis” iespējami drīz atgriezties Rīgā.²⁰⁵ Fon Himzelis pastāsta par sava “labvēļa grāfa Čerņiševa”^a vairākkārtīgajiem uzaicinājumiem doties kopā uz Maskavu un pie viena apmeklēt grāfa tuvumā esošās muižas. Ja šis nodoms – cik iespējams, ātrāk atgriezties “dzimtajā pilsētā”, nebūtu tik stingrs – fon Himzelis raksta tālāk – tad viņš droši vien vēl apsvērtu “lieliskos piedāvājumus”, tas ir, iespējas strādāt savu ārsta darbu Pēterburgā vai Maskavā.^b Tomēr, kā redzams no dienasgrāmatas,²⁰⁶ atgriešanās tēvzemē aizkavējas gandrīz par pieciem mēnešiem, jo viņš Pēterburgā uzturas vēl līdz 1757. gada 1. martam. Kāds iemesls bijis šādai aizceļošanas novilcināšanai, var tikai minēt. Tie varētu būt bijuši paziņu pierunājumi, vēlēšanās labāk iepazīt galvaspilsētu un nacionālās tradīcijas, arī – slimība.

^a Iespējams, šeit domāts Zaharijs Čerņišovs (*Захарий Григорьевич Чернышев* (1722 – 1784), vēlākais Septiņgadu kara varonis un ģenerālfeldmaršals, kurš Katrīnas II valdīšanas sākumā vadīja Krievijas Kara ministriju (1763 – 1774), vēlāk bija Možaiskas-Polockas (1772 – 1782) un Maskavas (1782) ģenerālgubernators.

^b Sk. N. fon Himzeļa vēstuli M. fon Vīdavam no Pēterburgas (2. 5. pielikums).

Pēterburgas apmeklējumu fon Himzelim atviegļina iepriekš iegūtā pazīšanās ar jau pieminēto grāfu Černiševu, ķeizarienes Elīzabetes Petrovnas kambarkungu, kā arī grāfu Jagužinski^a, ar kuru viņš kopā ierodas no Stokholmas. Bez tam kā nozīmīgākās Pēterburgā iepazītās personas minētas kambarkungs Zīverss (*Sievers*)^b, kņazs Kurakins^c (manuskriptā *Kuraky*) un ķeizarienes leibārsts Kondoidi^d (*Condoidy*).²⁰⁷ Liekas, ar grāfu Černiševa vai Jagužinska starpniecību fon Himzelis sagādājis sev ieteikuma vēstules diviem Krievijā tajā laikā visvarenākajiem cilvēkiem – lielkancleram grāfam Bestuževam un vicekancleram grāfam Voroncovam, savukārt lielkanclers izkārtojis audienci pie ķeizarienes, par kuru kā gaidāmu fon Himzelis ziņo jau minētajā vēstulē. Dienasgrāmatā šī audience nav pieminēta, tādēļ pat iespējams, ka tā nav notikusi, jo parasti šādus faktus viņš cenšas atzīmēt (piemēram, audienci pie pāvesta). Toties ar lepnumu fon Vīdavam tiek pavēstīts, ka autors bieži mēdzot “pavadīt laiku lielkanclera un vicekanclera sabiedrībā”. Cik šajās ziņās patiesības un cik – lielīšanās, nav nosakāms, lai gan pastāv liels pamats autoram ticēt – kādā savas dienasgrāmatas vietā viņš norāda, ka ārzemniekam pietiekot tikt uzņemtam viena krievu augstmaņa salonā, lai tam būtu atvērtas durvis uz visu Pēterburgas augstāko sabiedrību.²⁰⁸

Pēterburga, tāpat kā ķeizariskais galms fon Himzelim izliekas galvastiesu pārāki pār visām apceļotajām galvaspilsētām un valdnieku galmiem – vispirms mērogu un greznības ziņā: Pēterburga ir “liela un labi uzbūvēta pilsēta, tai ir platas un labi izbruģētas ielas, no kurām visskaistākā ir Miljonu iela. Šo pilsētu rotā daudzas lieliskas celtnes, kas tagad gandrīz savā lielākā daļā uzceltas no akmens, lielas un majestātiskas pilis, kuras ir ērtas un patīkamas arī iekšējā iekārtojumā.”²⁰⁹ Vēl viena interesanta iezīme – runājot par Krievijas galmu, fon Himzelis neaizmirst uzsvērt, ka tas ir “mūsu” galms – atšķirībā no citām apceļotajām zemēm, viņam patīkami apzināties savu piederību tieši pie šīs valsts. Labāko priekšstatu par Pēterburgas galma spožumu gan varot gūt ziemā, kad ārzemniekiem visieteicamākais laiks apmeklēt šo pilsētu: “[...] galā svētkos var iegūt labāko iespaidu par **mūsu** galma

^a Iespējams, Sergejs Jagužinskis (*Сергей Павлович Ягужинский*, 1731 – 1806), pazīstamā Pētera I laika diplomāta un ģenerālanšefa, grāfa Pāvela Jagužinska (*Павел Иванович Ягужинский*, 1683 – 1736), kurš savu karjeru sāka kā Pētera I dienstnieks (*денщик*), dēls no otrās laulības.

^b Zīverss, Kārlis fon (*Карл Ефимович Сиверс*, 1710 – 1774), ķeizarienes Elīzabetes Petrovnas kamarjunkurs, vēlāk galma virsmaršals un no 1754. – 1755. g. – Krievijas sūtnis Vīnē.

^c Iespējams, Boriss-Leontijs Kurakins (*Борис-Леонтий Александрович Куракин* 1733 – 1764) – senators, Ekonomijas kolēģijas un Kamerkolēģijas prezidents.

^d Kondoidi (*Павел Захарьевич Кондоиди (Condoidi)*, *Condoidy*, 1709 – 1760), ārsts, no 1747 – galma mediķis (*Hof-Medicus*), no 1754 – Krievijas Medicīniskās kancelejas direktors. Veica nozīmīgas reformas Krievijas medicīniskās izglītības un hospitāļu darbības uzlabošanā.

izcilību, kurš šai ziņā pārspēj visus pārējos galmus Eiropā, un ziemas mēneši šai ziņā ir visievērojamākie un ārzemniekam vispatīkamākie”²¹⁰ ; “Dažādie svētki, kas šeit notiek, protams, ir vērts, lai tos redzētu, un varbūt nekur nav iespējams sastapt tik lielu greznību un dārgus rotājumus, kā šejienes galmā. Tie šeit ir tikpat ierasti, cik citos galmos reti.”²¹¹

N. fon Himzelis piemin arī visus lielākos šeit svinamos svētkus, raksta par uguņošanām, par krievu ordeņiem (apbalvojumiem) utt.²¹² Īpaši N. fon Himzelis pakavējas pie meteņu jeb vastlslāvju jeb mašļeņicas (*масленица*) attēlojuma: “Krievi, sevišķi vienkāršā tauta, šajā laikā nododas visāda veida pārmērībām un baudkārei, un visa gada laikā nevar ieraudzīt tik daudz piedzērušu cilvēku, kā šajā nedēļā, tā ka pa atklātiem ceļiem (*auf den öffentlichen Wegen*) ir pat nedroši braukt”²¹³

Tāpat sīki tiek aprakstīts gavēnis: “Pēc šīs nedēļas šai pilsētā var novērot pilnīgu klusumu, un iesākas gavēnis. Pirmā un pēdējā gavēņa nedēļā krieviem aizliegts ēst visu veidu zivis, sviestu, olas, dzert pienu, bet starplaikā viņiem ir brīvi baudīt zivju ēdienus; un viņiem visu šo laiku jāiztiek ar sakņu ēdieniem, kāpostiem, sēnēm [Himzelim “*Gribus*” oder “*Champignons*”], gurķiem un tamlīdzīgiem zemes augļiem, pie tam pirmajā gavēņa nedēļā tie šos ēdienus drīkst baudīt vienīgi aukstā veidā [...] Pat Viņas Majestātei, ja tikai viņas veselība to atļauj, jāievēro visstingrākā mērenība. Starp krieviem pastāv vēl arī paradums pirmajā gavēņa pirmdienā vīriem ar sievietēm iet kopā pirtī, un pēc šķīstīšanās viņiem ir aizliegts iet kopā”²¹⁴. Tādējādi, secina autors “krievi gavēnī ir ierobežoti vēl vairāk, nekā katoļi”²¹⁵

Viena no Pēterburgas iezīmēm, kas autoru pārsteidz visvairāk, ir augstmaņu pārmērīgā greznība: “Lepnība un greznība šeit ir ļoti liela, lai gan kopš kāda laika kļuvusi nedaudz mērenāka. Lielos svētkos pie ķeizarienes pils redzamas visgreznākās ekipāžas (jo katrs no galminiekiem brauc sešjūga kariatē) un vēl lieliskākā tērpā, kas ir neparasti dārgs, kā es redzēju oberjēgermeistaru gr.[āfu] Razumovski un ģenerālfeldmaršalu gr.[āfu] Šuvalovu braucam apģērbā, kas maksā 100 tūkstošus rubļu, jo briljanta pogu garnitūra vien jau maksā ne mazāk, kā 70 tūkstošus rubļu”²¹⁶. „Iepriekš minētais grāfs Razumovskis, vecākais no brāļiem, tiek uzskatīts par bagātāko visā impērijā – ir zināms, ka viņš ir [...] visbagātākais ar naudu, kamēr kambarkungs grāfs Šeremetjevs ir visbagātākais ar zemniekiem. [...] Pirmajam agrāk gada ienākums sastādīja 200 tūkstošus rubļu; tagad viņš turpretim saņem tikai pusi no ievērojamās pensijas. Pēdējam pieder ne mazāk, kā 130 tūkstoši zemnieku [...]”²¹⁷

Pieminētās ārišķības autorā tomēr izraisa neapmierinātību, jo: “Šie kungi jau to var atļauties pie

^a Domāta dzimumsatiksmē.

saviem ievērojamajiem ieņēmumiem; tomēr greznība, kas šeit ieviesusies, prasa pārāk daudz līdzekļu un **nodara zaudējumus tirgotājiem**, jo viņi izšķērdē vairāk, nekā spēj samaksāt.”²¹⁸ Fon Himzelis – Rīgas tirgotāju radnieks – sūdzas par aristokrātu, tajā skaitā arī pašas ķeizarienes – bezatbildību un nekaunību: “Daudzi tomēr, neraugoties uz saviem līdzekļiem – un tādu galmā ir vairums – maksājumus ir nolaidīgi, un tādēļ nav nekāds brīnums, ka Pēterburgā viss ir ļoti dārgs; jo tirgotājiem bieži jāgaida vairākus gadus, pirms tie saņem samaksu. **Tirgotājiem tie ir ārkārtīgi lieli zaudējumi**, jo visas jaunās preces, īpaši galantērijas priekšmeti, kopš ierīkotas muitas, pa lielākai daļai ir jānogādā kabinetā, lai Viņas Majestāte starp tiem varētu izmeklēties sev tīkamākos. Tur tie paliek guļam veseliem mēnešiem, pat gadiem, pirms tiek nosūtīti pircējai, un tā nu varbūt daudzi tirgotāji, kas šīs preces izdevīgi nopirkuši, piedzīvo lielus zaudējumus, jo šīs preces pēc tam vairs nav iespējams realizēt – gan tāpēc, ka tās izgājušas no modes, gan tāpēc, ka sabojājušas.”²¹⁹ N. fon Himzelis apmeklē ne tikai pašu Pēterburgu, bet arī Carskoje Selo, Pēterhofu, Oranienbaumu, Kronštati un Ladogas kanālu.^a Pirmajā viņš apjūsmo ķeizarienes pili, kam veltījis pat dzejoli; tā nobeigumā Carskoje Selo pils salīdzināta ar ķeizara Nērona pili Romā: lai arī pēdējā bijusi tikpat grezna, tomēr tajā valdījušas bailes un šausmas; tai pretstatā Elīzabetes Petrovnas rezidencē – vienīgi “nevainība un prieks”.²²⁰ Sīki aprakstīta Kronštates osta un lielākie kara kuģi. Kronštate ir Pētera I dibināta vienā laikā ar Pēterburgu (šī valdnieka nopelni akcentēti katrā iespējamā gadījumā). Tikai žēl, kritiski piebilst ceļotājs, “ka no viņa lielā plāna tikai ap 2/3 ir realizētas. Ēkas, kurām jākalpo jūras virsniekiem, ir tik ļoti sakritušas, ka gandrīz visas būtu jābūvē no jauna [...]”.²²¹ Īpaši fon Himzeli saista dažādas modernās tehniskās būves: “Kanāls ir **ievērojamākais**, ko katrā ziņā vajadzētu apmeklēt Kronštatē.”²²² Arī Ladogas kanāls “pieder pie ievērības cienīgākajiem objektiem, kādi atrodami Pēterburgā”. Paliekot uzticīgs savam principam vienmēr un visur saskatīt izdevīgumu vai zaudējumus tieši **tirgotāju** slānim, fon Himzelis norāda, ka šis ezers “ir pilns ar smilšu sērēm un sēkļiem, un tādēļ kuģošana pa to saistīta ar lielām briesmām [...] Katru gadu šeit avarē daudz kuģu, un tirdzniecība [...] **cieš ievērojamus zaudējumus**, tā ka dažu gadu pat 2/3 no šeit iestātajām precēm iet zudumā”; turpretim tagad, kad kļuvis gatavs Ladogas kanāls, “ārzemju un vietējās preces un izejvielas ērti un droši var tikt atgādātas uz šejieni, un viss, kas vien uz Pēterburgu, tiek uz šejieni nogādāts pa Ladogas kanālu”.²²³

Runājot par tirdzniecību un kuģniecību Krievijā kopumā, fon Himzelis raksta, ka tā “uzplaukst ar katru dienu vairāk [...]; un daudzo derīgo ražojumu dēļ, ko sniedz šī zeme, tā citām valstīm ir neaizstājama”; “Galvenās preces, kuras Krievija visvairāk izved uz ārzemēm, ir kaņepes, juhtāda,

^a N. fon Himzeļa aprakstu par Pēterburgas apkārtni skat. Pielikuma 2. 4. nod.

kausēti liellopu un aitu tauki, vasks, kaņepju eļļa, buru audekls, linu audekls, dzelzs, ģērētas kažokādas, cūku sari, sālīts kaviārs utt. Varu tagad ir aizliegts izvest. Uz dažiem zemes ražojumiem pastāv valsts monopols, kā potašu, *Redasche?* (*Wedasche?*), *Theer?* un *Rabarber* [tā tekstā]; bet arī ar dzelzi un citām precēm valsts tirgojas kopā ar pilsoņiem.”²²⁴; “Ziemās tiek izvesta dažādu veidu gaļa un zivis; kūpināta un jo īpaši svaiga vai saldēta gaļa no Arhangeļskas; saldēti un kūpināti laši, saldētas reņģes [...], stores no Astrahaņas un Jaikas, kā arī kaviārs no pēdējās, kas tiek uzskatīts par vislabāko, sterletes *bella osetra* [utt.]”²²⁵

Ļoti ienesīga Krievijai ir arī kalnrūpniecība. Šeit ir sudraba, dzelzs un vara raktuves. Tomēr labumu, ko Krievija no tām iegūst, varētu palielināt vēl vairāk, ja šajā nozarē izmantotu mācītus kalnu inženierus (*geschichte Bergs-Verständige*), ko pieprasītu no citām zemēm. Arī no dzelzs ieguves varētu ienākt lielāka peļņa, ja to, pēc ārzemju pieprasījuma, kausētu dažādās formās – tad šis darbs tiktu apmaksāts vairāk nekā divkārtīgi. Tagad turpretim visa dzelzs tiek lieta vienīgi stieņos. Agrāk no dzelzs esot izgatavotas arī plāksnes^a, lai ar tām nosegtu jumtus, bet tagad tās ievad no Zviedrijas.²²⁶

Tāpat kā Krievijā uzplaukst tirdzniecība, šeit “pavairojas un uzlabojas” arī zinātnes un mākslas. Pētera I dibinātā Zinātņu akadēmija “vēl joprojām turpina savas sanāksmes un darbu” un to rotā daudzu no ārzemēm ataicinātu zinātnieku vārdi; bez jau pieminētajām bagātajām naturāliju un retumu kolekcijām šeit atrodas arī tipogrāfija, burtu lietuve, zīmēšanas skola, mehāniskās darbnīcas, vara gravīru, stikla- un akmeņu slīpētavas; šeit var iegādāties arī visāda veida baro- un termometrus. Zīmēšanas skolā apmācība notiek par brīvu. Zinātņu akadēmija izdod arī savus apcerējumus “*Commentarii novii Acad-Scient. Petropolitanae.*” Tiesa gan, kritiski piezīmē fon Himzelis, Pēterburgā esot tikai viena pati grāmatu tirgotava, un tā pati atrodoties akadēmijas telpās.²²⁷ Bez tam ar grāfa Šuvalova gādību Maskavā nesen nodibināta ģimnāzija, kuras mērķis esot kļūt par augstskolu. Fon Himzelis uzslavē arī Zinātņu akadēmijas bibliotēku un Kunstkameru ar tās plašajām kolekcijām (sk. 4. 3. 1. 3. nod.).

Himzelis vēl atzīmē, ka pretim “tagadējai” koka Ziemas pilij tiek celta jauna, no akmens, tomēr celtniecība vēl prasīšot “daudz laika, vēl vairāk naudas”. Plašo laukumu jaunās celtnes priekšā greznošot “jau gatavā” metāla Pētera I statuja.²²⁸

Tajā pašā laikā šķiet zīmīgi, ka autors nenosauc nevienu krievu izcelsmes zinātnieku, ne arī apraksta viņu kolekcijas un veiktos eksperimentus, kā viņš rīkojas, piemēram, Holandē, Anglijā vai

^a Protams, ka šeit domāts jumta skārds.

Zviedrijā. Ievērojamā krievu zinātnieka Mihaila Lomonosova vārds nefigurē pat iepazīto personu sarakstā, lai gan to fon Himzelim būtu vajadzējis zināt – kaut vai eksperimentu ar elektrību sakarā, jo kādā citā vietā viņš piemin Lomonosova līdzstrādnieka G. V. Rihmaņa bojā eju viena šāda eksperimenta laikā (sk. 4. 3. 1. 2. nod.). Pie tam minētais nelaiemes gadījums bija noticis tikai nedaudz vairāk kā pirms 3 gadiem (1753. g. jūlijā), tātad daudzas personas, kas varētu sniegt liecības, bija vēl dzīvas. Ņemot vērā vēl arī fon Himzeļa augstāk pieminēto interesi par pētījumiem, kas saistīti ar elektrību, šāds interesēses trūkums par minēto problēmu Pēterburgā šķiet dīvains un grūti izskaidrojams, tāpat kā tas, ka viņš **pilnīgi ne ar vārdu** nepiemin veselības aizsardzības iestādes galvaspilsētā, pat ne sociālās aprūpes iestādes, kuru raksturojums sniegts gandrīz katrā no citām apceļotajām lielpilsētām.

Tāpat gandrīz nekas netiek pateikts arī par Krievijas valsts pārvaldi – vienīgi tas, ka ķeizarienes Annas [Joannovnas] laikā augstākais varas orgāns bijusi ķeizarienes Padome (pareizi – Kabinets). Tagad turpretim augstākā politiskā vara piederot Senātam, kas esot arī augstākā apelācijas iestāde. Visas sūdzības un lūgumi tagad jāadresējo Senātam, nevis personīgi ķeizarienei. Attiecībā uz angļu tirgotājiem teikts, ka tie juridiski pakļaujoties Komerckolēģijai, nevis maģistrātam. Viņi, atšķirībā no citiem ārzemju tirgotājiem, baudot arī lielākas tiesības.²²⁹

Toties liela uzmanība pievērsta krievu tautas nacionālajam raksturojumam. N. fon Himzelis akcentē tās pozitīvās rakstura īpašības, vienlaicīgi slavējot Pētera I veikumu Krievijas eiropizācijā un pretstatot to “tumšajiem laikiem” pirms šī valdnieka reformām: “krievu nācija ir drošsirdīga, par ko liecina daudzie iekarojumi, kas Krievijai dara godu, un, pateicoties kuriem, tā kļuvusi par tik varenu valsti. Tā ir “izveicīga un spējīga visā, ko Pēteris Pirmais tai pavēlējis, lai arī viņam vienlaicīgi bija darīšana ar barbarisku un rupju nāciju, kas dzīvoja lielākajā neziņā. Cik daudz lielais cars no tās ir izveidojis!” Tomēr: “Krieviem pietrūka prasmīgas vadības, lai it visās vietās viņa laikā attīstītu mākslas un zinātnes”.²³⁰

Praktiskajās lietās un izgudrojumos krievi ir ļoti izveicīgi un attapīgi: “Tieši starp zemākajiem ļaudīm atrodamas ļoti gudras un spējīgas galvas, un viņiem nevajag daudz novērot, kad tie jau ir gatavi izgatavot kaut ko līdzīgu. Tikai žēl, ka viņiem nepiemīt angļu nācijas pētnieciskais gars (kurš dažkārt sniedzas pārāk tālu), kā arī čaklums, ar kura palīdzību šajā zemē iespējams daudzas lietas novest līdz augstākai pilnībai.”²³¹

Uz ceļotāju no Rīgas lielu iespaidu atstāj Pēterburgā valodošais sabiedriskums: “Krievu augstmaņi ir arī ļoti viesmīlīgi, un pazīstamiem ārzemniekiem viņu galds ir vienmēr klāts. Pēterburgas [augstākā] sabiedrība dzīvo ļoti saviesīgu dzīvi, un tai patīk bieži sanākt kopā”.²³² Liela tiesa komplimentu tiek arī galvaspilsētas skaistulēm, kas ģērbojoties un rotājoties dabiski un patīkami, un kuru uzvedība esot tik

brīva un nepiespiesta, ka ārzemnieks varot ar tām jokoties, smieties un pat tās noskūpstīt: “šis patīkamais paradumus gan ir modē arī Francijā, Holandē un Anglijā, bet nekur nav tik izplatīts kā tieši šeit.”²³³ ; “Jaunajām nimfām” Pēterburgā tiek sniegta “laimīga audzināšana”, un viņas izglītojas mūzikā, svešvalodās un citās jomās.”²³⁴; – „Franču valoda šeit tiek lietota gandrīz visās [augstmaņu] mājās, un tas, kurš vēlas būt kaut cik smalks, liek sev mācīt šo iemīļoto modes valodu, un ārzemnieks, šajā pilsētā ar vācu un franču valodu var gluži labi iztikt.”²³⁵

Pēc fon Himzeļa domām, ekstremālās situācijās esot vainojams tieši minētais sabiedriskums: “krievu nācija ir pietiekami izpalīdzīga un vienkārša. Pat pie augsti stāvošajiem var novērot labvēlību un draudzību, kuras, savukārt, no otras puses – [...] pārāk lielas uzticēšanās gadījumā var novest pie bēdīgām sekām, jo ir cieši saistītas ar iedzeršanu.”²³⁶ Ir jāatzīst autora objektivitāte – minēto netikumu viņš, kā bija redzams iepriekš, tika fiksējis arī Anglijā un Zviedrijā, tomēr šeit tas tiek saistīts vēl arī ar attieksmi pret darbu: “Jāatzīmē, ka krievu tauta visumā gan ļoti nodevusies dzeršanai; nekas šeit nav tik ierasts, kā katru dienu redzēt uz ielām piedzērušus cilvēkus; un zemākās [kārtas] ļaudis vēl nav necik nopelnījuši, kā tūlīt to pašu atkal nodzer. Viņi cenšas nopelnīt vienīgi tik daudz, cik vajadzīgs izdzīvošanai un pārlietu lielu darbu tie neveic nekad, jo viņiem nerūp iegūt vairāk, nekā tieši nepieciešams.”²³⁷

Uz zemāko slāņu tikumisko dualitāti norāda arī citi vērojumi: “Tirdzniecībai šī nācija arī ir ļoti noskaņota par labu; tāpat krievi nelielu **labuma gūšanu** (*Vervortheilung*) no tās neuzskata par briesmīgu grēku. Starp zemākas izcelsmes krieviem, protams, sastopami neparasti uzticīgi cilvēki, lai arī teju lielākajai daļai no viņiem ir nosliece uz sīkām zādzībām.”²³⁸

Ārzemniekam, pēc N. fon Himzeļa domām, krievu valoda gan esot samērā grūta, tomēr, “ja tajā gūst tikai nelielu progresu, var atrast ļoti daudz patīkamu un aizgrābjošu izteicienu. Ir pat dažiem izveicīgiem krieviem laimējies sacerēt dzeju krievu valodā. Krievu valoda ir piemērota arī mūzikai, visvairāk un neparasti labi tā saistās ar itāļu mūziku.”²³⁹

Savā Pēterburgas ceļojuma aprakstā fon Himzelis min arī divas kultūrvēsturiskas detaļas, kuras viņš nav sastapis nekur citur: pirmās ir saliekamās koka mājas: “Ārzemēs cilvēki brīnās, kad dzird runājam par gatavām mājām, kas šeit uz tirgus nopērkamas: ir sagatavoti baļķi mājoklim ar 1, 2 un vairāk istabām, un zemāko kārtu ļaudīm pēc notikuša pirkuma atliek vienīgi baļķus sastiprināt kopā un ielikt logus un durvis. Krievijā vislielākās koka mājas ceļ ļoti ātri, jo šim nolūkam ir nopērkami jau sagatavoti baļķi.”²⁴⁰

Otrie ir skaitāmie kauliņi, kuri, iespējams, ienākuši no Ķīnas un Eiropā, kā izrādās, tajā laikā nav bijuši pazīstami (?!); Himzelis to pielietošanu izskaidro ar atpalcību rēķināšanas prasmēs: “Viņi uz

dažādām stieplēm, krellēm, kas tiem ir līdz, atliek uz vienas tūkstošus, uz otras – simtus un tālāk, uz citas desmitus; zemākajiem skaitļiem viņiem ir vēl cita rinda, un tādā veidā viņi rēķina”.²⁴¹

N. fon Himzelis Pēterburgu apmeklē divējādā statusā: pirmkārt, kā Eiropā izglītojies cilvēks, otrkārt – kā Krievijas impērijas pavalstnieks. Tas arī nosaka prioritātes uztverē un aprakstā. Tāpat kā citus ārzemniekus, viņu šokē “Ziemeļu Palmīras” milzīgie apmēri un Krievijas galma greznība. Tomēr, atšķirībā no tradicionālajiem ārzemnieku aprakstiem par Krieviju, to stereotipi – bargais sals vai dziļie sniegi – viņa dienasgrāmatā ne tikai nav akcentēti – tie pat nav pieminēti. Toties uzsvērtas Krievijas dabas bagātības, milzīgais eksporta preču klāsts. Tāpat kā aprakstā par Zviedriju, arī šeit fon Himzelis izsaka savus apsvērumus, kā celt, piemēram, kalnrūpniecības nozares ienesīgumu, kritizē valsts un augstmaņu nesaimnieciskumu (epizodē ar parādiem tirgotājiem).

Tomēr vislielāko interesi un atzinību viņā izraisa Krievijas ekonomiskā un kultūras modernizācija, kurā, kā vairākkārt uzsver autors, vislielākie nopelni ir viņa idealizētajam Pēterim I. Tādējādi nevis nacionālās savdabības, eksotikas meklējumi (tieši pēc kuras gan viņa laikā, bet vēl vairāk – pēc tam tiecās ceļotāji no Eiropas), bet tieši vēlēšanās savām acīm redzēt Krievijas „integrāciju Eiropā” fon Himzeli būs atvedusi uz šo galvaspilsētu. Tāpēc jau viņš arī neapmeklē Maskavu vai vispār Krievijas provinci, ka rietumnieciskās tendences vislabāk jūtamas un saskatāmas tieši Pēterburgā.

Tajā pašā laikā fon Himzeļa kā Krievijas pavalstnieka nostāja izpaužas piesardzībā iekšpolitiskajos jautājumos. Elīzabete Petrovna, kā zināms, tronī nāca ar gvardes palīdzību, apvērsuma rezultātā gāžot un arestējot reģenti Annu Leopoldovnu un viņas ģimeni. Vēlāk arestēti un izsūtīti tika arī Krievijas tālaika spilgtākie politiskie līderi – feldmaršals B. K. fon Minihs un viņam varu atņēmušais H. J. fon Ostermans. Politiskā vara koncentrējās tādu krievu tautības augstmaņu rokās, kā Bestuževi-Rjumini, Šuvalovi, Voroncovi u. c. Gan politikā, gan, jo vairāk – reliģiskajā dzīvē tika akcentēts krieviskums, pareizticība, pretstatā līdzšinējam “vācu despotismam”, ko krievu aristokrātijas acīs simbolizēja E. J. fon Bīrons un Braunšveigas ģimene. Tomēr Krievijas zinātnē un kultūrā vācu īpatsvars joprojām turpināja palikt spēcīgs, un pret to, acīmredzot, sāka protestēt krievu tautības zinātnieki. N. fon Himzelis, apmēram pusgadu uzturēdamies Pēterburgas visaugstākajās aprindās, protams, politisko situāciju nevarēja nezināt. Varbūt M. Lomonosova nepieminēšana viņa dienasgrāmatā nebija nejaušība, bet “kluss” protests pret vācu politisko un kultūras darbinieku ieguldījuma, pēc viņa domām, nepelnīto nonicināšanu? Ne velti otrais cilvēks aiz cara-reformatora, kuram viņš veltī tik daudzus atzinīgus vārdus (“vīrs, kam Krievijai jāpateicas par ļoti daudz ko”) ir tajā laikā nežēlastībā kritušais feldmaršals

Minihs.^a

5. 7. Pirmsrevolūcijas laika Francija H. F. fon Štorha skatījumā (1786. g.)

Laikā, kad H. F. fon Štorhs apmeklēja Franciju (visilgāk uzturēdamies Parīzē), Luijs XVI (*Louis XVI*, 1754 – 1793) tronī jau atradās 12 gadus. Savu valdīšanu viņš bija uzsācis ar reformu mēģinājumiem Apgaismības ideālu garā. Par finanšu ģenerālsuperintendentu (finanšu ministru) karalis uzaicināja R. Ž. Tirgo, kurš uzsāka plašu reformu projektu – tiesa, no tām līdz galam izdevās novest tikai dažas. No svarīgākajām pieminamas divas – ceļu klaušu atcelšana un cunftu iekārtas likvidācija. 1776. g. Francija sāka atbalstīt Ziemeļamerikas kolonijas to karā pret metropoli – Angliju; Tirgo bija spiests atkāpties – pirmkārt, tādēļ, ka bija noskaņots pret šo karu, otrkārt – spēcīgās pret viņu vērstās galma opozīcijas dēļ. Turpmāk finanšu ministra posteni ieņēma vairākas personas (to vidū arī pazīstamais šveiciešu baņķieris Ž. Nekers (*Jacques Necker*, 1732 – 1804), tomēr valsts parādi turpināja pieaugt un tā ātri traucās pretī finansiālam kraham. 1786. gada augustā, neilgi pēc Štorha ceļojuma noslēguma, finanšu ģenerālsuperintendants Š. A. de Kalons (*Charles Alexandre de Calon*, 1734 – 1802) paziņoja par valdības bankrotu. Viņš ierosināja programmu, kas pēc būtības nebija nekas cits, kā centieni realizēt Tirgo nerealizētās reformas – nodokļu uzlikšana arī privileģētajām kārtām un iekšējo muitu atcelšana. Skaidrs, ka izglītotā sabiedrība jau pat pirms tam, Štorham ierodoties Parīzē, bija aizņemta ar esošā finanšu stāvokļa un gaidāmo pārmaiņu apspriešanu; cirkulēja divas galvenās pretēja rakstura baumas: pirmkārt – par valdības iecerētajām reformām un pārstāvniecības iestādes sasaukšanu. otrkārt, par iespējamu galma sazvērestību pret tām.

H. F. fon Štorha ceļojuma apraksts sastāv no divām daļām – no paša apraksta un pielikuma, kurā viņš risina savas pārdomas par Francijas politisko un finansiālo stāvokli.

Apraksta daļa par Parīzi sākumā it kā ne ar ko neatšķiras no kura katra ceļojumu apraksta – tiek sniegtas dažas statistiskās ziņas, kas mijas ar autora personiskajiem iespaidiem. Štorhs izmantojis tolaik populārā beletrista L. Mersjē^b darbu „*Le Tableau de Paris*” („Parīzes dzīves aina”). Raksturojot galvaspilsētu, Štorhs ne tik ļoti pievēršas arhitektūrai (izņemot jaunāko – piem., nesen uzcelto Parīzes

^a Pilnu fragmenta tekstu sk. Pielikuma 2. 4. nod.

^b Luijs Sebastjēns Mersjē (*Louis Sebastien Mercier*, 1740 – 1814), franču rakstnieks un dramaturgs; no 1781. līdz 1788. gadam iznāca vairāki viņa grāmatas „*Le Tableau de Paris*” sējumi. Franču revolūcijas laikā tika ievēlēts Konventā, bet balsoja pret nāvessodu Luijam XVI. Par savu tuvību žirondistiem jakobiņu diktatūras laikā tika arestēts, un tikai Robespjēra valdības krišana viņu paglāba no giljotīnas.

tirgu) – kā iedzīvotājus, viņu nodarbošanos un izklaides iespējas.

Vispirms viņš attēlo pakalpojumus, kādi varētu noderēt potenciālajiem ceļotājam – sabiedrisko satiksmi, viesnīcas, pirtis, dažādos kalpotāju birojus, preses izdevumus utt. Šajā ziņā Štorha apraksts neatšķiras no kura katra tālaika ceļveža. Štorhs piemin arī izklaides iespējas, teātrus un operu, azarta un sporta spēles, modi, dažādas ceremonijas, apraksta zinātniskās iestādes, parīziešu uzturu, pārtikas cenas, Parīzes policiju, publiskos nāves sodus, ceļu stāvokli utt. Līdztekus tomēr sniegts atsevišķu objektu vērtējums, kas atspoguļo autora sabiedriskos uzskatus – piemēram, runājot par kafējnīcām, viņš norāda, ka tās „reizē ir arī sabiedriskās domas biroji, tomēr no tām nevar sagaidīt nevienu **lielu vai patriotisku ideju**, kā no *Loyd 's* kafējnīcas Londonā!”²⁴² Tāpat, veltīdams garu apcerējumu prostitūcijai, Štorhs nosoda sabiedrību un valsti, kas to veicina,

Štorhu no vairuma citu vācbaltiešu ceļotāju atšķir saasinātā sociālā kritika (šai ziņā viņam daudz kopīga ar E. fon der Reki un G. Merķeli). Tā, jau runājot par Parīzes arhitektūru, Štorhs ne tik daudz slavē tās skaistumu, kā atklāj ēnas puses: “Tas, kas daudzas mājas tik ļoti izķēmo un skaistās ielas padara neglītas, ir ap tām esošie mūri, kas ietver pagalmu. No ielas nav redzamas mājas, vienīgi zemi mūri ar pretīgajiem *porte cochere*^a. [...] Pilsoņu māju iekšējais iekārtojums ir pa lielākai daļai ļoti neglīts. Tumšās, šaurās, stāvās kāpnes ar dzelzs margām, šaurie, tumšie priekšnami, kas parasti izpilda arī virtuves vietu utt. – Tikai tās mājas, kuras celtas no koka vai ķieģeļiem, ir apmetas kaļķiem; pārējās, kuras pa lielākai daļai uzceltas no Ildefransā ļoti bieži sastopamā kaļķakmens, netiek nemaz krāsotas, tādēļ tās pēc dažiem gadiem iegūst tik vecīgu un neglītu izskatu, ka bieži ļoti sabojā to iespaidu, kādu atstāj greznā arhitektūra.”²⁴³

Tāda pati tendence iezīmējas, runājot par pārtiku. Viņš piemin, ka tā „un visas citas pirmās nepieciešamības preces Parīzē ir ļoti dārgas.”²⁴⁴ Bez tam “vidusšķiras (*des Mittelmanns*) galds ir slikti apgādāts. Viesnīcu pusdienas (*die Tables d'hotels*) pa lielākai daļai ir ļoti trūcīgas (*mager*). Pirmais ēdiens parasti ir zupa, ko sauc par buljonu, un kurš sastāv no silta ūdens un nedaudz maizes. Otrais un trešais ēdiens sastāv no gaļas, kas pagatavota dažādos veidos, un neliela daudzuma dārzeņu. Piedevas gandrīz vienmēr ir ļoti trūcīgas, un to ir maz. Cepetis veido noslēgumu, kam seko deserts. Kūkas ir garšīgas, un skaists vietējais ēdiens ir vardes, makreles, pa kādai smalkai Sēnas zivij un dažiem jaukiem ēdieniem. Maize visur tikai baltā, kas ļoti maz spēcina un ir bezgaršīga. Labs vīns ir rets, un visbiežāk var sastapt burgundieti. Bieži sastopami tā viltojumi. Tiek darīts lielisks alus, kas tuvs angļu

^a Iebraucamie vārti.

alum. Sēnas ūdens ļoti bieži izraisa vēdergraizes [...]”²⁴⁵ Viesnīcā ēdieni tiek servēti tik skopi, raksta Štorhs, “ka es pats pēc tam, kad visu biju nokopis līdz pēdējai siera mizai, vienmēr atstāju galdu ar izsalkuma pēcsajūtu.”²⁴⁶ Turklāt viņš ar sev raksturīgo humoru piebilst: “Kas man sagādāja vislielāko prieku, un kompensēja par visām neērtībām – tā bija iespēja skatīt sacensības, ar kādām parīzieši rij. Nebija neviena kauliņa, kas atrastu žēlastību viņu acīs, ja tie tikai to gribēja samalt uz sava dzirnavu akmens.”²⁴⁷

Līdzīgi autora asās novērošanas spējas atklājas arī bezgala daudzo izklaides iespēju aprakstos:

“Visi šeit cenšas nopelnīt naudu. Šeit ķeras pie visretākajiem līdzekļiem, izmanto dīkdienīgā pūļa muļķīgo ziņkāri, kas labprāt ziedo savus sūri grūti pelnītos liārus, ja tikai dabū uzjautrināties. Nevar paspert ne divdesmit soļu, lai neuzdurtos kādai marionešu [teātra] būdai, kurā izrādītā, nožēlojamā leļļu spēle izsauc tādu pašu pūļa piekrišanu, kā pirms desmit gadiem. Uz bulvāriem var redzēt zeļļus uz augstām koka kājām, kuri par naudu – taisa dažādas grimases!”²⁴⁸

Štorha taisnīguma izpratne parādās sociālo kontrastu pamanīšanā un tēlainā aprakstā: “Pa to laiku, kamēr viena šīs greznās galvaspilsētas daļa dzīvo neizmērojamā izšķērdībā, pārējām trim jāmēģina vilkt nožēlojama dzīvība smagā darbā, nezinot, vai nākamajā dienā tie spēs apmierināt savas visneatliekamākās vajadzības. Šie nelaimīgie kā insekti rāpo pāri bagāto durvju sliekšnim un apkārt piļu kolonām, kur visam piemīt labklājības zīmogs, [...] novērotāja acu priekšā veidojot tādu kontrastu, kas izraisa sašutumu. Šī neskaitāmā, postam nolādētā cilvēku šķira no sava vidus piepilda žēlsirdības iestādes, hospitāļus un nabagmājas, kas atrodamas lielā, taču vēl nepietiekošā skaitā.”²⁴⁹

Tajā pašā laikā autors neieciklējas vienīgi uz negācijām – pēc viņa domām, pārdomāti saimnieciski pārkārtojumi ir galvenais līdzeklis sociālā posta mazināšanai. Tieši tāpēc viņš apsveic Luija XVI, resp. Tīrgo, reformas – galvenokārt cunftu un tirdzniecības monopolu atcelšanu.²⁵⁰

Kā īpatnēju franču tautas rakstura iezīmi Štorhs fiksē antipātiju pret “lepnajiem saliniekiem” - angļiem^a, kura “nekad neizpaudās noteiktāk, nekā pirmajos amerikāņu [Neatkarības] kara gados, vēl pirms Francija bija nostājusies insurgentu pusē.”²⁵¹ Teātra izrādes kļuvušas par galveno līdzekli, “ko gallu zobgaļi izvēlējās, lai [...] padarītu smieklīgu tautu, ko nekad nebija īsti pazinūši, un kuras kļūdas dažkārt bija vairāk vērtas, nekā franču tikumi. Tā nu katru dienu bija redzams parādāmiem stīvais anglis, kurš ar savām šausmīgajām valodas kļūdām un pārspīlētajām dīvainībām [...] muļķiem lika smieties un gudrajiem dusmoties. [...] Kur vien bija sastopams kāds netikums vai kāds šausmīgs noziegums, šo

^a Uz to pašu attiecībā pret frančiem Anglijā norāda N. fon Himzelis.

raksturu vajadzēja atveidot anglim. Spriežot pēc operas libreta, britiem vajadzēja būt sievišķīgākajai, glīvākajai, nepateicīgākajai, nicināmākajai tautai zemes virsū.”²⁵² Štorhs apmeklē Versaļu, divas reizes dabū redzēt Luiju XVI. Viņš apraksta arī Reimsu, Šalonu, Baru le Duku (*Bar le Duc*), Tulu un citas pilsētas, caur kurām ved atpakaļceļš uz ceļojuma sākuma punktu Štrasburgu.

Ja Štorha apraksta pamatdaļa ir galvenokārt narratīva, tad tā pielikums ir analītisks; autors balstās uz Š. L. Monteskjē un Ž. Ž. Ruso atziņām, atsaukdamies uz viņu darbiem “Par likumu garu” un “Sabiedriskais līgums”.

Pirmajā pielikuma sadaļā Štorhs aplūko pārstāvniecības iekārtas vēsturisko attīstību Francijā. Valsts pārvaldes pozitīvos principus viņš atvasina no ētikas, pie tam balstīdamies uz Ž. Ž. Ruso pazīstamo teoriju: “[...] t i k u m i iegūst jo lielāku nozīmi, jo vairāk l i k u m i [retin. tekstā] zaudē autoritātes un cieņas ziņā, un abi procesi ir viena cēloņa – kultūras attīstības (*der steigenden Kultur*) sekas. Tādā pašā progresijā, kādā cilvēka saprāts tiek izglītots, izsmalcināts, slīpēts un paaugstināts, [...] kādā attīstās zinātne un māksla, industrija un uzņēmējdarbība, pieaug arī luksuss un izšķērdība, izplatās morāliska samaitātība, izceļas viltus un krāpniecība.”²⁵³

Tautas varu, pēc Štorha domām, Francijā pašlaik, t. i., 1786. gadā, pārstāv parlamenti (institūcijas, kas viduslaikos tika nodibinātas kā tiesu iestādes, bet vēlāk – lai reģistrētu karaļa ediktus un noskaidrotu, vai tie nav pretrunā ar iepriekšējiem). Viņš konspektīvi izseko to vēsturiskajai attīstībai. Zīmīgi, ka demokrātijas, resp., tautas sapulces, pirmsākumus Štorhs saista jau ar Merovingu vai pirmo Karolingu laikiem, kad “katru gadu tika noturēti nacionālie kongresi ar nosaukumiem Marta un Maija lauki.”²⁵⁴ (Patiesībā tās bija karaspēka skates). Pakāpeniski tauta tomēr esot zaudējusi savas tiesības: “Iekšējo vētru nokausēta, kas bija feodālās iekārtas sekas, tautas cēlākā daļa labprātīgi ļāva izņemt sev no rokām scepteri [...]. Pēc tik briesmīga laika valstij nekas nebija vajadzīgāks vairāk par mieru; tā bija ēsma, kas tika piedāvāta lēņu īpašniekiem, un kuru tie tik kāri sakampa, jo katrs indivīds ilgojās pēc pilsoniskās kārtības atjaunošanas. Tronim laimīgā kārtā tieši tad gadījās spēcīgs līdzeklis monarhijas nostiprināšanai: valdnieks atcēla dzimtbūšanu un ierīkoja pilsētas, kur kalpi nu varēja sabēgt, lai kļūtu brīvi un k a r a ļ a p i l s o ņ i (*Bürger des Königs*) [retin tekstā]. Tā cēlās vidusšķira [...] tā bija bija ietekmīgs karaļa varas sabiedrotais, ar kuru vienīgo tā spēja noturēties [...]”²⁵⁵ Sākot ar Luija IX Svētā laikiem, vietējo parlamentu ietekme arvien palielinājusies, savas varas zenītu – kā apgalvo Štorhs, sasniedzot ticības karu beigu posmā un Anrī IV valdīšanas laikā; nākamā valdnieka – Luija XIII laikā 1614. g. notikušie Ģenerālštati, kurus Štorhs nosauc par Nacionālo sapulci (!) būtu “atnesuši valstij lielu labumu”, ja būtu pastāvējusi “mērķtiecīgāka konstitūcija un lielāka kārtība”. Tomēr “šis bija [parlamenta] augstākās varas punkts; ātrāk, nekā tas bija uzrāpies šajā virsotnē, tas no jauna atkrita

atpakaļ senajā nemanā.”²⁵⁶

Absolūtās monarhijas tālākas nostiprināšanās laikā parlamentu tiesības tikušas arvien vairāk ierobežotas: “Ar viltu un gudrību atgriezās atpakaļ pie vecajiem ierobežojumiem.”²⁵⁷ “[...] Rišeljē deva pēdējo triecienu kādreizējās satversmes paliekām.”²⁵⁸ (Zīmīgi, ka šeit Štorhs nenošķir pilsonisko un aristokrātisko opozīciju absolūtismam).

Cīņa starp karaļa absolūtismu un parlamentu (ar to šai laikā saprata Parīzes parlamentu) beidzās ar tā atlaišanu 1771. gadā. 1770. gadā tika publicēts kanclera Mopū (*Rene Nicolas Charles de Maupeou*, 1714 – 1792) sastādītais karaļa edikts, kurā parlamentiem tika pārņemts, it kā tie “uzdodoties par visas nācijas pārstāvjiem”²⁵⁹, proti, tieši tas, ko tiem kā nopelnu pieraksta Štorhs.

Tādējādi H. F. fon Štorhs balstās uz Ž. Ž. Ruso pazīstamo “sabiedriskā līguma” teorijas shēmu. Tomēr fakti, ar kuriem viņš to piepilda, ir nevis vienkārši kļūdaini, bet dažkārt pilnīgi ačgārni. Patiesība bija pilnīgi pretēja – parlamenti bija viscaur reakcionāras institūcijas. Ja tās arī pretojās karaļa varai, tad darīja to gluži savtīgu iemeslu dēļ. Jāņem vērā, ka parlamenta locekļus Francijā pat vēl 18. gadsimtā nevēlēja – tie bija amati, kas mantojuma ceļā pārgāja no vienas paaudzes nākošajā vienas ģimenes ietvaros (šāda tradīcija bija saglabājusies no viduslaikiem), vai arī tika pārdoti. Tādēļ parlamenta locekļi nedomāja vis par tautas, bet vienīgi par savas ģimenes interesēm un bija ieinteresēti savu privilēģiju saglabāšanā.²⁶⁰ Tas spilgti izpaudās tad, kad parlamenti nikni pretojās jau pieminētajām Tirgo reformām – ceļu kļaušu un cunftu atcelšanai, atteikdamies tās reģistrēt. Ne velti, piemēram, Voltērs apsveica Mopū veikto parlamentu padzīšanu. Arī Tirgo neieteica Luijam XVI atjaunot parlamentus, paredzēdams, ka tie pretosies reformām. Štorhs (nav zināms, apzināti vai nē) šeit, pirmkārt, jauc feodālo separātismu – kas iezīmējas, piemēram, Rišeljē laikā vai arī vēlāk, tā saucamajā Frondā – ar tautas pašnoteikšanās tiesībām. Otrkārt – viduslaiku parlamentus ar likumu reģistrācijas tiesībām, kuros vietas bija mantotas, viņš pielīdzina vēlētiem Anglijas tipa pārstāvniecības orgāniem. Viņš slavē Luiju XVI, kurš, atjaunojot tautai tās zaudētās tiesības, “kļuva par nācijas elku”. “Viņš no jauna nodibināja parlamentu^a [Štorham – “*Nationalversammlung*”], iegūdamš tāda monarha slavu, kurš nīst despotijas ķēdes un vēlas valdīt pār brīviem ļaudīm, pilsoņiem.”²⁶¹

Tādējādi šeit Štorha uzskatos novērojama pretruna – viņš vienlīdz kvēli apsveic parlamentu atjaunošanu, kā arī Tirgo reformas, kuras tie bremzēja. Iespējami divi izskaidrojumi – vai nu Štorhs, kā ārzemnieks, slikti orientējas Francijas parlamentu politiskajā nozīmē un vispār iekšpolitikā (kas,

^a Štorham – „Nacionālā sapulce” (*Nationalversammlung*).

ņemot vērā viņa solīdo erudīciju, maz iespējams), vai arī – kas ir ticamāk – tādā mērā nonācis opozīcijas viedokļa varā, kura, kā to norāda N. Karejevs, 1786. gadā ar bažām gaidīja 1770. – 1771. gada situācijas atkārtošanos²⁶², ka nespēj patstāvīgi domāt. – “Parlamenti”, norāda N. Karejevs, “franču sabiedrības izglītotajā daļā bija ļoti populāri, jo iemiesoja vienīgo organizēto spēku, kas cīnījās pret despotismu”.²⁶³

1787. g. februārī Parīzē sanāca t. s. Notabļu sapulce^a. Vai Štorhs būtu nojautis par tās gaidāmo sasaukšanu? Ļoti iespējams, ka baumas par to Parīzē cirkulēja jau viņa uzturēšanās laikā – 1786. g. vasarā. Tādā gadījumā Štorha attieksme pret parlamentiem varētu atspoguļot lielas franču izglītotās sabiedrības daļas viedokli.

Toties skaidri ir divi jautājumi. Pirmkārt, 1786. g. vasarā Štorhs ir apgaismotās monarhijas piekritējs (piemēram, runājot par reliģisko neiecietību, viņš ilgojas, kaut Francijā nāktu jauns Jozefs II^b), tomēr tādas monarhijas, kas balstītos uz parlamentiem. Otrkārt, Štorhs vēl neatdala aristokrātisko opozīciju absolūtismam no pilsoniskās. Viņš – acīmredzot, Parīzē valdošā bažīgā noskaņojuma ietekmē – brīdina no „galma centieniem”, kas draudot ar liberālo reformu likvidāciju un „despotijas” atjaunošanu.²⁶⁴ Sabiedrības neapmierinātība tomēr vēl nevērsās ne pret karali, ne pret absolūtismu kā tādu, bet vienīgi pret viņa padomniekiem.

Otrajā pielikuma sadaļā Štorhs runā arī par Francijas ekonomisko krīzi un nodokļu pieaugumu, norādot, ka neapmierinātas esot pilnīgi visas kārtas. Sākumā viņš citē Tirgo reformu projektu: “nekāda bankrota, nekādas nodokļu paaugstināšanas, nekādu aizņēmumu”, kā arī plašus fragmentus no kavaliera d'Eona apcerējuma par Francijas saimniecisko stāvokli pēc Septiņgadu kara. Tomēr vērtīgākais ne tikai šajā sadaļā, bet arī visā pielikumā ir fragments, kurā viņš apliecina, ka savus secinājumus balstījis uz dažādu valstu statistisko rādītāju salīdzinājumiem, un šis darbs bijis “viens no patīkamākajiem” (savus nozīmīgākos darbus vēlāk viņš, kā jau teikts, sarakstīja tieši ekonomiskajā statistikā): “Es parasti mēdzu salīdzināt kādu valsti noteiktā valsts saimnieciskā (*staatswirthschaftlicher*) aspektā ar visām pārējām Eiropas valstīm [...]”.²⁶⁵ Uzskatāmības labad viņš

^a Augstākās aristokrātijas un klēra sapulce, kas tika sasaukta ar mērķi rast izeju no finansiālās krīzes. Notabļiem bija padomdevēju tiesības. Galvenais sapulces jautājums bija par nodokļu uzlikšanu arī garīdzniecībai un muižniecībai. Sapulce šo priekšlikumu kategoriski noraidīja.

^b Jozefs II (*Joseph II von Habsburg*, 1741 – 1790), Sv. Romas impērijas imperators; no 1765 savas mātes Marijas Terēzijas līdzvaldnieks, kopš 1780 valdīja patstāvīgi. Mēģināja veikt katoļu ticības modernizāciju Habsburgu zemēs, piešķīra ticības brīvību protestantiem un ebrejiem, slēdza klosterus un padzina jezuītus. Apgaismotāji un protestanti apsveica viņa reformas; no saimnieciskā un iekšpolitiskā viedokļa tās tomēr bija neveiksmes.

sniedz pārskata tabulu ar Francijas un Prūsijas apstākļu salīdzinājumu, pieminot Prūsijas “nedzirdētās bagātības – tuvu pie 150 milj.” un Francijas “parādus – caurmērā 3500 milj. livru”.²⁶⁶ Par galveno cēloni Francijas finansiālajam kraham viņš, līdzīgi daudziem liberāliem ekonomistiem, uzskata aplamo nodokļu politiku un īpaši vēršas pret nodokļu atpircējiem, kā arī pret pārāk lielo varas koncentrāciju finansu ģenerālinpektora rokās. Līdz ar to viņš netieši nostājas Tirgo pozīcijās, kurš arī paredzēja piešķirt plašas pašnoteikšanās tiesības provincēm, tajā skaitā finansu jautājumos.

Štorhs min „trīs varenākos balstus”, kas agrāk nekad neesot ļāvuši Francijai pagrimt: lielo iedzīvotāju skaitu, zemes dabisko auglību un tās amatniecību. Bet jau kopš Ludviķa Vienpadsmitā laikiem esot ticis darīts viss, lai šos pamatbalstus apgāztu: „Zemei tika atrauti tās strādīgākie iedzīvotāji, lai lielajās pilsētās tie kā bezdarbīgi dīkdieņi kalpotu bezgaumīgai greznībai [...] Tiek uzturēts tik spožs galms, kas ir par iemeslu, ka uz vienu bagātnieku iznāk tūkstoš nabagu [...] Centīgo tautu apspiež ar nedzirdētu nodokļu jūgu, [...] kurš tiek padarīts vēl trīskārt smagāks ar kļūmīgo sabojātās finansu sistēmas labirintu.”²⁶⁷ Kritizējot nederīgo finansu sistēmu, Štorhs tomēr nepasaka svarīgāko – ka finansu ministra nomaiņa galu galā tomēr atkarīga no **galma**.

Trešā pielikuma sadaļa veltīta reliģiskajai tolerancei: “Droši vien nekur virs zemes iecietība, Dieva meita, nav viegli atradusi neviesmīlīgāku augsni, kā Francijas svētītajās ārēs. [...] Gadsimtiem ilgi cēlākā pilsoņu daļa tika ienīsta, spīdināta, žņaugta un izraidīta; gadsimtiem ilgi tiem tika liegtas pilsoņu pamattiesības” – tomēr iecietības jēdzienu Štorhs sašaurina līdz ticības brīvībai, pie tam vienīgi protestantiem. Ne ar vārdu netiek pieminētas citas reliģijas (piemēram, jūdaisms), nemaz nerunājot par sirdsapziņas un preses brīvību, par ko tā iestājies Voltērs. Štorhs (pats būdams protestants) dramatiski apraksta hugenotu vajāšanas un to ciešanas Francijā no 16. gadsimta līdz 18. gadsimta otrajai pusei.²⁶⁸ (Sk. Pielikuma 7. 5. nod.). Luija XVI valdīšanas sākumā gan esot bijuši daži projekti attiecībā uz ticības brīvības piešķiršanu protestantiem. Tomēr tie visi klerikāļu pretestības dēļ esot izgāzušies. Tai pašā laikā nācijai neesot ne mazākās noslieces uz intoleranci: “Tā nav tautas rakstura iezīme, kas pamudina šo gara slepkavu (*Geistesmörderin*). Bet klerikāļi slepus aizdedzina pūļa svēto niknumu; tās interesēs ir veicināt fanātismu un iegūt sev labumu no nekrietnajām ķildām, kas pāršķeļ krūtis valstij”.²⁶⁹

Kopumā novērtējot Štorha skatījumu uz sabiedriskajiem, ekonomiskajiem un reliģiskajiem apstākļiem Francijā, jāsecina, ka viņa ceļojumu aprakstā pietiekami spilgti atspoguļojas pirmsrevolūcijas laika krīze un sabiedrības noskaņojums valstī. Tajā pašā laikā nedrīkstētu mulsināt samērā izteiktā atmaskojošā politiskā retorika – to autors aizguvis no Apgaismības publicistiem. Viņa paša sabiedriskie uzskati tomēr ir diezgan mēreni, dažos jautājumos viņam personīgās pozīcijas trūkst.

Tas arī saprotams, jo grāmatas sacerēšanas laikā autoram ir tikai 20 gadu. Štorhs – rakstnieks un retors guvis pārsvaru pār Štorhu – vēsturnieku. Pēdējā jomā viņš vispēcīgākais ir ekonomiskajos jautājumos, kur viņa nopelns ir Šletcera proponētās statistiskās metodes pielietojums.

5. 8. Polija Elīzas fon der Rekes skatījumā (1790. – 1794.)

Elīzas fon der Rekes dienasgrāmatās Polijas ainas parādās 3 posmos – pirmajos divos, viņai personīgi uzturoties šajā aristokrātu republikā (1790. gada oktobrī – novembrī un 1791. gada novembrī – decembrī) un trešo reizi – pastarpināti iegūstot ziņas par t. s. T. Kostjuško sacelšanos (piezīmes no 1794. g. maija līdz decembrim).

Arī viņas sniegto informāciju var grupēt 3 daļās: 1) informācija, kas balstās uz vizuāliem iespaidiem (galvenokārt zemāko slāņu stāvoklis), mazāk – ceļu, transporta līdzekļu un viesnīcu apraksts; 2) dažādu (galvenokārt galmā iepazītu) personu raksturojums, sarunu atstāstījums vai piļu apmeklējums; 3) jau minētās replikas par Kostjuško sacelšanos.

Zīmīgi, ka tieši Polija ir **vienīgā** no 1789. – 1795. apceļotajām valstīm, par kuru sniegts vizualizēts (tēlainis) raksturojums; ne par vācu zemēm un brīvpilsētām, ne par Dāniju tāds netiek piedāvāts. 1804. – 1805. g. gada ceļojumā tas tiks veidots par Itāliju – tomēr ne ar tik saasinātu dramatismu.

Pirmās grupas iespaidi nav valstij glaimojoši: vairākās variācijās atkārtojas vieni un tie paši apzīmējumi: “netīrs”, “nožēlojams”, “nabadzīgs”; pozitīvas atsauksmes iztrūkst pilnībā (atšķirībā, piemēram, no Silēzijas). Tā, piemēram, 1790. g. 10. oktobrī viņa dienasgrāmatā ierakstījusi: “Pārbraucot poļu robežu, man bija sāpīgi atzīt, ka vēl nekad neesmu sastapusi tik nekultivētu zemi un tik rupjus cilvēkus, kā šajā karalistē! [...] Šie novērojumi manī izraisīja dziļas skumjas jau Naramucā (vai Narmicā?) (*Naramuza*, citur *Narmütz*), nožēlojamā ciemā, kur mēs pārnakšņojām. [...] purvi un smiltaines šajā ceļā mijas ar skaistākajiem mežiem un visnožēlojamākajiem ciematiem, bieži mēs redzējām netīrus cilvēkus izlienam no nabadzīgām būdām, kas draudēja sagāzties. [...] Cik ļoti atšķirīgs bija mūsu ceļojums caur auglīgo, labi iekopto Silēziju!”²⁷⁰ Savukārt tā paša gada 14. oktobrī viņa tuvošanos galvaspilsētai attēlo šādi: “44 jūdžu garā posmā, kam braucām cauri, mēs redzējām tikai vienas vienīgas dzirnavas. Necaurejami meži, dumbrāji, slikti ceļi neredzēti nabadzīgi un netīri ciemi, pretīgas svēto statujas, cilvēki, kas gandrīz iekaltuši netīrumos – tādi bija mūsu vienīgie vērojumi. [...] Apmēram pusstundu mēs braucām cauri dziļiem dubļiem un mēsliem pa šīs karaļa rezidences priekšpilsētu. Man likās, it kā es pārceltos uz kādu netīru Vestfāles ciemu”²⁷¹.

Varšavā šo makabro ainu vēl pastiprina asi sociāli kontrasti: “Kopš vakar vakara mēs esam šeit, kur greznība un posts satiekas ik uz soļa un robežojas viens ar otru. [...] Varšava – kā mēs to jau esam paguvuši novērot – ir briesmīgāko kontrastu pilsēta. Blakus greznām pilīm redzamas nožēlojamas būdas ar salmu jumtiem bez pamatiem, apaugušas ar zaļām sūnām, blakus elegantākajām ekipāžām – bariem skrandās tērptu ubagu ar nopuvušiem locekļiem un sakropļotām sejām! – Bagātība un nabadzība, luksuss un riebiņgākā netīrība duras acīs it visur, kur vien paskaties”.²⁷² Līdzīgas ainas novērotas arī Lietuvā: “Ceļošana cauri Lietuvai kļūst aizvien briesmīgāka! Nabadzība, netīrība un nožēlojami ciemi, visu ceļu – neapstrādāta zeme [...]” Turklāt šeit vēl pievienojas cita nelaime – “Proporcioniāli zemes iedzīvotāju skaitam, šeit ir nesamērīgi daudz alus darītavu un degvīna dedzinātavu. Katras muižas brandvīna dedzinātavas nomnieks labi prot uzkundzēties kā īpašniekiem, tā zemniekiem. Pateicoties viņiem, muižu īpašnieki savu labību pārdod daudz izdevīgāk, bet daudz lielākā mērā sabojā savu zemnieku tautas raksturu un veselību [...]”.²⁷³ Bez tam viņa atzīmē arī “tautā ļoti izplatīto” cietsirdību – “to mēs it visur sastapām pie važoniem, kuri ar briesmīgu nežēlību pātagoja savus novārdzinātos un tā jau sasistos zirgus, kas vilka nesamērīgi smagus vezumus”.²⁷⁴ Tomēr pieminētie drūmie tēlojumi tikai sagatavo autores galvenās domas uztverei, kura vēlāk tiks atkārtota arī Venēcijas sakarā : “Vai **aristokrātisko republikāņu grēki** šeit nebrēc pietiekami skaļi uz debesīm [...]? Un vai tam visam reiz nesekos valsts **bojā eja**, jo tieksme pēc luksusa neizmērojami pavairo bagāto prasības un samaitā viņu raksturu?”²⁷⁵ Līdzīgi citā vietā: “Sliktā zemes kultūra man lika secināt par sliktu izglītību un abas – **par sliktu pārvaldes formu**”.²⁷⁶ Citiem vārdiem, viņa vēršas pret valstī valdošo magnātu patvaļu un fantastisko korupciju – tā saucamais *liberum veto* princips neļāva pieņemt nevienu likumu, ja kaut viens seima deputāts balsoja pret; tādēļ likumdošanas darbs (par reformām pat nerunājot), Polijā bija praktiski paralizēts. Tomēr pats briesmīgākais: “Šajā pilsētā izšķiras manas tēvzemes [Kurzemes] liktenis!”²⁷⁷

Tajā pašā laikā posta galvenais cēlonis, pēc E. fon der Rekes domām (šo pašu atziņu attiecībā uz Sicīliju izsaka arī M. J. fon der Borhs), nav vis meklējams zemnieku pārliekā nostrādīnāšanā, bet gan valdības veicinātajā kūtrumā, bezatbildībā un apātijā. Tā jau pieminētajā Narmicā “salmi, uz kuriem mēs gulējām, vēl bija pa pusei pilni ar graudiem – tagad tie iemīti mēslos”²⁷⁸ Arī Lietuvā “neapstrādātā zeme pie lielas zemes dabiskās auglības pierāda valdības neuzmanību un gļēvumu, kura visu atstājusi novārtā”.²⁷⁹

1791. g. 3. maijā tika pieņemta Polijas konstitūcija, kuras nolūks bija darīt galu aristokrātiskajai anarhijai un nomainīt to ar konstitucionālo monarhiju (tā ir otrā senākā kodificētā konstitūcija pasaules vēsturē aiz ASV). Konstitūcija ieviesa politiskās vienlīdzības elementus starp pilsoņu kārtu un nobilitāti, pieļāva pilsētnieku pārstāvniecību seimā, kā arī nodeva zemniekus valsts protekcijā, mīkstinot

dzimtbūšanas lielākās ļaunprātības; bez tam tā atcēla postošākās parlamentārās institūcijas, kā *liberum veto* utt. Kaimiņvalstis – Krievija un Prūsija Polijas liberālo konstitūciju uztvēra kā piemērotu iegastu, lai, atbalstot antikonstitucionālos spēkus, kas 1792. g. aprīlī apvienojās t. s. Targovicas konfederācijā, iejauktos Polijas iekšējās lietās. Sākās pilsoņu karš, kas noslēdzās ar krievu karaspēka ieviešanu un vēlāk, kā zināms – ar otro un trešo Polijas dalīšanu. Tomēr Elīza fon der Reke (īpatnēji!) sākumā nav arī konstitūcijas aizstāvju pusē: “No trešā maija revolūcijas republika var sagaidīt maz laba”, viņa raksta.²⁸⁰

Kādā tad citā formā viņa saskata politisko nākotni Polijai?

Tiešu atbildi uz šo jautājumu viņa nesniedz; iespējamās vienīgi asociācijās balstītas hipotēzes. Ir noteikti zināms, ka par valsts modeli, kas tuvs ideālam, viņa uzskatījusi Prūsiju Frīdriha II laikā, tātad apgaismoto monarhiju.²⁸¹ – Visnepieņemamākā viņai liekas aristokrātiska republika, kurā valda anarhija: Polijas politiskās iekārtas kritiskajā vērtējumā projicējas attieksme pret “šķeltniecības garu” Kurzemes hercogistē, kur “nelietīgi cilvēki iztop viņa [hercoga] kaislībām, kļūdami bagāti, bet zemi un hercogu ieigrūzdami postā.”²⁸² Tādēļ viņa gatava piedot pat Oto fon Hovenam – prokrieviskās partijas vadītājam hercogistē, ja tas “spētu atnest mūsu tēvzemei mieru, nepārdodot mūs Krievijai”.²⁸³

Tomēr arī valdošais Polijas karalis – Staņislavs Augusts Poņatovskis, pēc viņas domām, nav piemērots, lai izvestu valsti no krīzes: viņš ir valdzinošs, tomēr pārāk vājš valdnieks,²⁸⁴ viņa valstība “nav no šīs pasaules”.²⁸⁵ Autore simpātijas pieder karaļa brāļadēlam Staņislavam Poņatovskim, kurš ir gan izglītots, gan apveltīts ar spējām patstāvīgi spriest.²⁸⁶ Tādēļ iespējams (jo jaunā konstitūcija paredzēja mantojamu karaļa varu un Staņislavam Augustam nebija likumīgu bērnu) – ka par viņa pēcnācēju viņa redzēja princi Staņislavu. Atšķirībā no sociālo apstākļu raksturojuma Varšavā un pārējā Polijā, kur lietota gandrīz vienīgi melnā krāsa, attēlojot Polijas karaļa galmu, tādās nav gandrīz nemaz: bez abiem Poņatovskiņiem viņa virspusēji, tomēr pozitīvi raksturo arī abatu Piatolli (*Scipione Piatolli*, 1739 – 1809), kurš, ieņemdamš necilo karaļa privātsekretāra amatu, faktiski bija viens no 1791. g. konstitūcijas autoriem, karaļa mīļāko, saprātīgo grāfiņi Grabovsku, viņa māsas – *madame de Cracovie* un *madame de Podolie*, kā arī citas karaļa ģimenei tuvu stāvošas personas. Autore apmeklē arī kādu no seima sēdēm, kura viņai liekas tik interesanta, ka jānožēlo poļu valodas neprasme.²⁸⁷ Viņas simpātijas ir karaļa un viņa tuvinieku pusē, antipātijas vēršas pret Polijas administrācijas un politisko grupējumu korumpētību. Tādēļ, arī apmeklējot vēsturiskās pilis, arvien no jauna uzmācas doma par šīs valsts nolemtību bojā ejai. Aprakstīdama Vilanovas pili, kur viss saglabāts tā, kā Jana Sobeska^a laikos,

^a Jans III Sobeskis (*Jan III Sobieski*, 1629 – 1696), viens no ievērojamākajiem Polijas-Lietuvas valsts valdniekiem jaunajos laikos. Viņam izdevās atvairīt zviedru uzbrukumu, stabilizēt valsti pēc Bogdana Hmeļnicka vadītās sacelšanās Ukrainā.

viņa retoriski jautā: “Kas Polija bija tad, kad Sobeska gars šeit šķirās no mirstīgās čaulas? Un kas vēl notiks ar šo valsti – ar šo grimstošo nāciju?”²⁸⁸

1793./1794. gadā, kad tiek izspēlēts Polijas neatkarības pēdējais cēliens, Elīza šeit vairs neuzturas. Tomēr neklātienē viņa – vai nu ar preses, vai relāciju^a starpniecību – dzīvi seko šejienes notikumiem. 1793. gada jūnijā notiek Polijas otrā dalīšana, kuras rezultātā tā kļūst par otršķirīgu valsti ar tikai 4 miljoniem iedzīvotāju. 1794. gada martā sākas T. Kostjuško vadītā sacelšanās pret krievu karaspēku, kas sākumā ir veiksmīga; poļu karaspēks ieiet pat Dienvidkurzemē. 4. maijā viņa savā dienasgrāmatā raksta: “Varšavā tagad lielākā tautas daļa no jauna pieslējusies konstitūcijai, kurai tika zvērēts šajā dienā pirms trim gadiem. Tagad arī tur straumēm līst cilvēku asinis, jo kaimiņvalstu politika negrib pieļaut, lai likumi šo nāciju padarītu cēlāku. Vai poļiem pietiks enerģijas, lai izrāptos no saviem morāliskajiem mēsliem un politiskās nullitātes – to rādīs laiks. Es baidos – šī nācija vēl joprojām ir pārāk vieglprātīga, lai cerētu, ka spēs Krievijai un Prūsijai ilgstoši pretoties”.²⁸⁹

Tālākie ieraksti liecina, ka Elīza tomēr drīzāk simpatizē poļu brīvības cīnītājiem, nekā tos nosoda; šeit parādās arī viņas atbalsts 3. maija konstitūcijai, kas kontrastē ar iepriekšminēto vērtējumu.

“25. maijs. Līdz šim poļi arvien uzvar. Ja nelaime šai nācijai piešķirs enerģiju, un ja vadoņi izrādīsies nepiekukuļojami – tad ziemeļu milzis caur viņiem tiks satriekts. Mana tēvzeme, poļiem uzvarot, zināms, cieš, jo pie mums visi, kas atrodas pie stūres, noskaņoti krieviem par labu. Tas, ka es, lai gan nicinu poļu nacionālo raksturu, tomēr interesējos par 3. maija konstitūcijas saglabāšanu, man pierāda, ka cilvēces labums man ir svarīgāks, nekā mana tēvzeme un mana labklājība”.²⁹⁰

“27. maijs. Poļu ieroči arvien uzvar. Četrus magnātus viņi pakāruši [...] ģenerālis Kozakovskis bijis pirmais, kurš saņēmis pelnīto algu. Ja Kostjuško izrādīsies tas vīrs, kurš, aizdedzis entuziasmu šajā neuzticamajā nācijā, spēs padarīt to par vispārēju, tad viņš manās acīs iegūs vēl augstāku novērtējumu, nekā Frīdrihs Vienīgais. Abi Kozakovska brāļi un trīs citi savu nāvi ir īsti nopelnījuši. Ģenerālis nostājās krievu armijas priekšgalā un 1791. gadā^b nežēlīgi izrēķinājās ar saviem līdzcilvēkiem – jaunās konstitūcijas piekritējiem, ne tikai pavēlot izpostīt viņu muižas, bet arī to dāmu istabenes, kuras bija uzticīgas jaunajai konstitūcijai, liekot izģērbt kailas un visu acu priekšā norīdīt ar suņiem”.²⁹¹

Tiek pieminēta arī zemnieku sacelšanās Kurzemē: “22. augusts. Pie mums valda zemnieku

Lielisks stratēģis, kurš, komandējot poļu un austriešu apvienoto karaspēku, guva spīdošu uzvaru pār turkiem pie Vīnes 1683. gadā. Pāvests viņu nosauca par “Vīnes un Eiropas civilizācijas glābēju”.

^a Relācijas – informācijas par aktuāliem politiskiem notikumiem kādā valstī, ko sūtniecības izsūtīja savu valstu galmiem.

^b Vai ne 1792.? – E. C.

sacelšanās, kuru atbalsta poļi [...]”²⁹²

“24. augusts. Zemnieku sacelšanās kļūst aizvien nopietnāka, poļi to atbalsta, un ļoti iespējams – ja drīz neiestāsies miers, šī uguns pārsviedīsies arī uz Krieviju un Prūsiju – šādu liesmu ir viegli uzpūst, bet grūti nodzēst”²⁹³

Turpretim hercoga Pētera Bīrona rīcība, uzsakot zvērestu Polijai un atzīstot Krieviju par savu suverēnu, izsauc viņas nicinājumu: “[...] ja poļi tiks apspiesti – tad viņš savu vājo un slikto valdīšanu būs noslēdzis ar kauna darbu”²⁹⁴

Pēc diviem mēnešiem viņa ir spiesta atzīt: “21. okt. „Krievi ir sakāvuši poļus, Kostjuško ir ievainots un sagūstīts. [...] Vai šī pīšļos pagrimusī nācija, kas gribēja piecelties kājās, tagad netiks pilnīgi nolīdzināta līdz ar zemi?”²⁹⁵

Dramatisks ir apraksts par Varšavas bombardēšanu un ieņemšanu:

“1794. 20. dec. [...] Šeit es gribu pievest dažas ziņas no Varšavas. Krievu karaspēka mežonīgums, ieņemot Prāgu^a, nav saudzējis ne bērnus šūpulī, ne grūtas sievas, ne sirmgalvjus – pat mūķenes klosteros ir mežonīgā veidā noslepkavotas. [...]”²⁹⁶

Viņas nicinājums poļu “nacionālajam raksturam” un “morāliskajiem mēsliem” gūst jaunu apstiprinājumu, uzzinot, ka “Varšava padevusies krieviem un pēc tam ar skaļām ovācijām tos uzņēmusi pie sevis. Nē, poļi nebija un nav gatavi tam, lai nomestu ķēdes!”²⁹⁷

Tomēr jāatzīst, ka Elīzas politiskajos uzskatos attiecībā uz Poliju reizēm pietrūkst konsekvences: piemēram, jūsmodama par Kostjuško varonību, viņa ne ar vienu vārdu nenosoda karali, kurš atzinis Targovicas konfederācijas lēmumus. Vēl vairāk – 1795. gada jūlijā, tikai pāris mēnešus pēc *finis Poloniae* un Kurzemes pievienošanas Krievijai, viņa dosies uz Sv. Pēterburgu, lai personīgi apsveiktu Katrīnu II.

5. 9. G. Merķelis un S. Bekere par Vācijas sabiedrību un literārajām aprindām

Lai arī S. Bekeres un G. Merķeļa ceļojumus pa Vāciju šķir nedaudz vairāk kā desmit gadu ilga laika distance, abu izjūtas metropolē ir līdzīgas.

Garlībs Merķelis savu pirmo ceļojumu uz Vāciju daļai apraksta savās atmiņās.²⁹⁸ Tomēr zemāk minētie viņa izteikumi, kā jau teikts, ņemti no iepriekš jau minētās, līdzīgas dienasgrāmatas (vai tās fragmentiem), kurus tikai 1887. g. izdeva J. Ekards.²⁹⁹ Tas izskaidro, kāpēc vērtējumi

^a Varšavas priekšpilsēta. Slepkaības notikušas, it kā atriebjoties par krievu garnizona Varšavā iznīcināšanu 1794. g. aprīlī.

personām un pilsētām tajā ir tik maz glaimojoši, pat nesaudzīgi.

Ieradies no provinciālās Vidzemes, Merķelis jūtas tā, it kā no viena sprosta būtu nonācis citā – vēl šaurākā. Viņu sagaida vilšanās attiecībā uz Vācijas pilsētām – tas attiecas gan uz Leipcigu un Jēnu, kā arī uz Veimāru, Berlīni un Hamburgu: “Es cerēju atrast spožumu un eleganci tiklab pilsētas [Leipcigas] ārējā veidolā, kā tās iedzīvotāju garā un dzīvesveidā. [...] Es atradu tautiņu, kura pie pilna naudas maka un paviršas izglītības gan uzrādīja pretenzijas pēc smalkākas dzīves baudīšanas, [...] tomēr sīkpiļsonības zīmogu tā pilnībā nespēja izdzēst”.³⁰⁰

Vēl nepievilcīgāka Merķelim šķiet Jēna ar tās viduslaicīgo izskatu un vulgārajiem tikumiem : Šeit nonākot “[...] man likās, it kā no Četru nāciju viesnīcas [...] es būtu pārcēlies uz kādu ciema dzertuvi. Šaurās, netīrās ieliņas ar notekām vidū, sentēvu mājas, netīras no ārpuses un vēl jo vairāk no iekšpuses, pilsoņu nabadzība un daudzie studenti no apkārtējām pilsētiņām, sabiedriskais tonis [...] manī izraisīja riebumu”. Kad autors izsaka savas pārdomas šai sakarā Bojanusam^a – vēlāk slavenajam dabas pētniekam un profesoram Viļņā, kurš tajā laikā studē Jēnā, viņš tam piekrīt, tomēr iebilst: „Toties mums šeit ir lieli zinātnieki un skaista apkārtnē”. – „Tā ir taisnība”, turpina Merķelis, „Jēna pieturēja toreiz Paulusu^b un Grīsbahu^c, Hufelandu – ārstu^d un Hufelandu – juristu^e, filologu vai vēl jo vairāk – polihistoru Šicu^f, kurš tolaik izdeva un rediģēja “Jēnas Literatūras Avīzi” (*Jenaische Literatur-Zeitung*), Fihti^g un vairākus tolaik augsti cildinātos. Arī Šillers šeit dzīvoja kā profesors. Visi šie zinātnieki šeit studēja un mācīja, bet jo vairāk **rakstniekojās** (*shriftstellerten*); tomēr, lai padarītu pieņemamāku sabiedrisko dzīvi, viņi nedarīja pilnīgi neko [...] Tomēr Jēnai piemita neapšaubāmas priekšrocības. Tas pats atklātais, jautrais raksturs, kura dēļ hercogam Kārlim Augustam, sapulcinot lielos dzejniekus, izdevās sasniegt Veimāras spožumu, viņu pamudināja arī ar dažādiem upuriem piesaistīt Jēnai tik daudzus izcilus zinātniekus, cik viņš tikai spēja, un labprāt, cik vien finanses atļāva, viņš atbalstīja arī sabiedrisku iestāžu izveidošanu. Tomēr bibliotēka un naturāliju krātuve bija tik tikko pieminēšanas vērtas, un botāniskais dārzs [...] jauns un nenožīmīgs; observatorijas un vispārējās slimnīcas nebija vispār”.³⁰¹

^a Bojanuss, L. H. (*Ludwig Heinrich Bojanus*, 1776 – 1827), vācu ārsts un dabaszinātnieks.

^b Pauluss, H. E. (*Heinrich Eberhard Gottlob Paulus*, 1761 – 1851), teoloģijas un austrumu valodu profesors.

^c Grīsbahs, J. J. (*Johann Jakob Griesbach*, 1745 – 1812), teoloģijas profesors Jēnas universitātē.

^d Hufelands, K. V. (*Christoph Wilhelm Hufeland*, 1762 – 1836), medicīnas profesors Jēnas universitātē, vēlāk Berlīnē.

^e Hufelands, G. (*Gottlieb Hufeland*, 1760 – 1817), vācu jurists un ekonomists.

^f Šics, K. G. (*Christian Gottfried Schütz*, 1747 – 1832) “oratormākslas un poēzijas” profesors Jēnas universitātē.

^g Fihte, J. G. (*Johann Gottlieb Fichte*, 1762 – 1814), vācu filozofs, viens no galvenajiem vācu klasiskā ideālisma pārstāvjiem.

Tajā pašā laikā Merķelis, kurš Jēnā bija nodomājis studēt medicīnu, atzīstas, ka visai izskarošākais viņam bijis rupjais tonis, kas šeit, neskatoties uz estētiskās Veimāras tuvumu, valdījis ne tikai studentu starpā vien – „arī daudzi profesori, lai iegūtu popularitāti un pieturētu klausītājus, labprāt bārstīja jēlības. [...] Piekļājīgākie visumā bija kurzemnieki, vidzemnieki un igauņi, tomēr arī starp tiem gadījās daži, kuri, teiksim, šodien Lodera^a vai Šica izmeklētajā sabiedrības pulciņā parādīja sevi no smalkākās vai rātnākās puses, [...] bet otrā rītā netīrā flaneļa svārkā „nokāpa uz ciemu”, lai apreibinātos ar alu, kā arī izkautos ar amatnieku zeļļiem un zemniekiem. Plūkšanās ar hercoga karavīriem, „koku vardēm” (*Laubfröschen*), kā bija iesaukti zaļi ģērbtie mednieki, duēļi, ellišķīga trokšņa sacelšana, lai profesorus iztraucētu no miega, kaķu koncerti un logu daudzīšana notika samērā bieži”.³⁰² Jēnā Merķelis pirmo reizi satiek arī J. V. Gēti un F. Šilleru. Iepazīšanās ar Gēti kādā saviesīgā vakarā aprakstīta sekojoši: “Goda istabā svinīgi stāvēja Gēte ar nopietnu, augstprātīgu sejas izteiksmi, viņu no abām pusēm apgaismoja sveces un no priekšas – kroņlukturis; puslokā apkārt stāvēja godbijīgi klausītāji. Man likās, ka es skatu nesodītas uzpūtības triumfu. Loders mani stādīja priekšā Gētem kā „Latviešu” autoru. Viņš augstprātīgi pamāja un turpināja savu runu. Es saīgu, jo apzinājos, ka savu m ē r ķ u ziņā atrodos virs „Kseniju”^b sacerētāja. [Šeit un turpmāk retinājumi tekstā – E. C.] Tas, ka viņš manu grāmatu varbūt nemaz nebija lasījis, man neienāca prātā [...]”.³⁰³ Tālāk Merķelis atzīstas, ka nepatiku pret Gēti viņš saglabājis arī Veimārā, nemēģinot lielajam dzejniekam tuvoties: „Tā kā es vēlāk uzstājos kā kritiķis un brīvi spriedu arī par viņa rakstiem, viņš bieži dusmojās [...] Tikmēr, kamēr es dzīvoju Vācijā, tas man pilnīgi nekaitēja, toties jo vairāk pēc tam, kad es 1806. gadā to atstāju un kad apbrīna pret viņu bija jau pārvērtusies par kultu. Visi pusprātiņi (*Halbköpfe*), par kuriem es kādreiz biju smējies, apvienojās pret mani, lai manu vārdu padarītu sabiedrībai nīstamu, un vienmēr aiz to muguras stāvēja Gēte pats vai tie uz viņu atsaucās. Reizes divdesmit es dzirdēju pārmetumu: „Pat Gēti viņš nopaļājis vai arī tam uzbrucis”. Protams, mana apbrīna lielajam d z e j n i e k a m nekad neaizgāja līdz tādai stupiditātei, lai uzskatītu viņu par nemaldīgu, un par to, ko atradu par peļamu, es bieži runāju ļoti atklāti”.³⁰⁴

Sofija Bekere Gēti pirmo reizi ierauga vēl agrāk – 1784. g. 29. decembrī Veimārā. Viņš šajā laikā ir jau pazīstams rakstnieks, pie tam valdības loceklis. Kurzemnieces vērtējums dzejniekam gan ir samērā atturīgs, tomēr drīzāk labvēlīgs: “Vakar mēs bijām pusdienās pie fon Šteina kundzes un beigās redzējām ienākam slepenpadoņieku Gēti. Fon Šteina kunga namā viņš ir ļoti labi pazīstams. Visā viņa uzvedībā ir kas briesmīgi kokains, un runāja viņš arī maz. Man visu laiku likās, it kā viņš pats ir

^a Loders, J. Kr. (*Justus Christian Loder*, 1753 – 1832), anatoms un ķirurgs. Dzimis Rīgā.

^b Ksenijas („*Xenien*”) – J. V. Gētes un F. Šillera sacerētas dzēlīgas divrindes, kas 1797. g. bija publicētas F. Šillera izdevumā „*Musenalmanach*”; bija vērstas pret viņu literārajiem pretiniekiem.

samulsis no sava lieluma. Tomēr visi, kas Gēti pazīst tuvāk, apgalvo, ka viņš savā amatā ir kompetents un krietns, arī slepeni pabalsta nabagus. Viņa jaunais postenis tomēr, saskaņā ar tām pašām liecībām, ir viņa būtībā ienesis kaut ko svešu, ko daži dēvē par lepību, daži par vājumu.”³⁰⁵ Otrā tikšanās seko nākošā gada 2. martā: “Pēcpusdienā uz ceturtdaļstundiņu ieradās Gēte. Šoreiz viņš bija nedaudz runīgāks. Vispār viņš ir tik atturīgs, ka tas jau kļūst interesanti”.³⁰⁶ Toties sulīgi noraksturots Šardta kungs – fon Šteina kundzes tēvs, kuram ierodoties Gēte esot izskrējis pa durvīm: „Vecais vīrs savā ziņā iedveš šausmas katrai gudrai galvai, viņš ir novecojis galma lišķis, kurš savu eksistenci mēģina nodrošināt ar firsta smiekliem.”³⁰⁷

Kas attiecas uz F. Šilleru, tad viņš pirmajā iepazīšanās reizē Merķelī saskata vienīgi ordināru medicīnas studentu. „Latviešus” viņš, protams, arī nav lasījis, ne arī par tiem ko dzirdējis. Otrajā reizē saruna izvēršas jau garāka, arī dzejnieks izskatās spirtāks. Attiecības ar Šilleru sabojājas pēc kritikas, ko Merķelis savās „Vēstulēs kādai sievietei” izteicis par Šillera t.s. „sieviešu lugām”, īpaši par „Mesīnas līgavu”. Merķelis savās atmiņās piemin vēl arī citu versiju – ka šeit vainīgs Gēte, kurš kādā savā rakstā sagrozīti atstāstījis viņa iespaidus par Šillera lugas „Vallenšteins” pirmuzvedumu.³⁰⁸

Īpaši daudzi vācu literārās pasaules ievērojamāko pārstāvju portretējumi sniegti G. Merķeļa atmiņās par Veimāru. Atzīstot šīs pilsētas kā vācu garīgā centra nozīmi, viņš tomēr oponē tiem, kas steidzas to pasludināt par „vācu Atēnām”. Arī šeit tiek pielietots tas pats paņēmieni, kas Jēnas raksturojumā – uzsvērts provinciālisms un miētpilsonība, bet, runājot par nenoliedzamiem kultūras sasniegumiem – to nozīme minimalizēta:

„Cilvēki ne tikai Vācijā, bet arī citās zemēs uzlūkoja Veimāru kā īstu paradīzi, uz kuru devās svēteļojumos. Protams, ilgāku laiku uzturoties, augstais priekšstats ļoti sadila. Nebija iespējams ilgāku laiku neievērot, ka nelielas valstiņas, kurā bija apmēram 150 000 iedzīvotāju un kas ienesa ne vairāk kā vienu miljonu guldeņu, valdnieks – arī tad, ja viņš bija apveltīts ar liberālāko un izglītotāko garu – nespēja darīt mākslas un zinātnes labā daudz un darīt to ilgstoši. Viss, kas Veimārā bija lielisks, kaut arī vadīts ar garu un gaumi, bija tikai atsevišķi uzplaiksnījumi biežajā krēslā, kas ātri pagāja, atstājot aiz sevis to pašu veco tumsību [...]. Tas nevarēja arī citādi būt, jo kā pilsēta, tā lauki bija pārāk mazi lielākiem panākumiem. Es atzīstos, ka man [...], sīkpilsonība un miētpilsoniskā šaurība, no kuras nebija pasargāti pat visslavenākie vīri, kas tur dzīvoja, kļuva aizvien skaidrāka, un beidzot – neizturama.”³⁰⁹

“Toreizējai Veimārai bija viss, ko piedāvā galvaspilsēta, bet viss pēc vismazākā mēroga un tikai vienā eksemplārā. Tās nelielais, bet jau plaši slavenais teātris ar orķestri, kas vienlaicīgi bija arī pils kapela, un tās retie galma svētki piesaistīja sev kaimiņu dižciltīgos, tas ir, astoņas vai desmit ģimenes; tās literārās slavenības, četras vai piecas vispārēji atzītās, un tikpat daudz zinātnieku no Jēnas, [...] bet

tie (izņemot Herderu, kurš dzīvoja kā vientuļnieks) – cieta vairāk vai mazāk no mietpilsonības un galma intrigām, kas apņēma viņu garīgo vērtību kā garoza. Bibliotēku izmantoja maz, žurnāli savu saturu vāca no visas Vācijas un caur Betigeru – no Anglijas un Francijas, visvairāk par ikdienas dzīvi un literatūru svešās pilsētās; par Veimāru pašu tie nevarēja neko ziņot, izņemot to, kas tika uzlūkots par baumām [...] Ja palasa viņa [Betigera] ziņojumus, tad iznāk, ka Veimāras spožums piesaistījis pat angļus un francūžus: angļi toreiz sastāvēja no viena bijušā tirgotāja, kas tik daudz bija ieguvis no savas tirdzniecības, ka spēja omulīgi dzīvot kopā ar savu ģimeni kādā nelielā vācu pilsētā, un no v i e n a skotu zinātnieka, kurš kā audzinātājs pavadīja savu bagāto brālēnu un kopā ar viņu gribēja iemācīties pareizi vāciski runāt un iepazīt vācu literatūru [...]. Francūži toties bija divi emigranti, kas dzīvoja spiedīgos apstākļos. Veimārai bija tikai v i e n a grāmatu tirgotava^a, kura parasti ar jaunāko literatūru gan tika apgādāta visai skopi, un viens grāmatu tirgotājs – spekulants Bertuhs^b, kurš bez saviem žurnāliem neko citu nepiedāvāja; viens gleznotājs, kurš uzturēja zīmēšanas skolu, un otrs, kurš bija Gētes mājas biedrs un viņam par labu vairāk kā mācīts mākslas zinātnieks rakstīja un tikai tad gleznoja; tālāk v i e n s tēlnieks, kurš izgatavoja un apdedzināja gandrīz tikai māla figūras, kuru Betigers stādīja priekšā kā „keramikas” institūtu [utt].”³¹⁰

Nepieciešams norādīt, ka vismaz vienā – F. J. Bertuha – gadījumā Merķeļa spriedums ir, saudzīgi izsakoties, pārsteidzīgs, ja ne pat necienīgs (sk. zemsv. piez.^b). Tajā pašā laikā viņa aforismi, kas raksturo Veimāras literāro dzīvi kopumā, nav gluži bez pamata: „Veimāra ir ligzda, kas pilna kāpuriem. Par skaistiem tauriņiem izkūņojas tikai daži.”³¹¹ Par rakstnieku aprindās valdošo sarunu stilu viņš raksta: „Tas bija sīkpilsonības, galma respekta un literārās plātības sajaukums”.³¹²

S. Bekere, tāpat kā viņas draudzene E. fon der Reke, augstāk nekā Gēti un Šilleru, vērtē iepriekšējo dzejnieku paaudzi – K. M. Vīlandu, G. E. Lesingu un F. G. Klopštoku. Tomēr, skatot klātienē viņu un pārējos Veimāras „dižgarus”, arī Sofija nevar neievērot ģēniju egocentrismu: “Vīlands redz vienīgi sevi, Gēte sevi un Herders tāpat [...] Vai ir nepieciešama kāda Aspazija, lai vīriešus mierīgi noliktu blakus pie gudrības krūtīm?”³¹³ Savās Vēstulēs viņa šo domu attīsta līdz līdz tēlainam

^a Berlīnē tādas bija 48. – [Bosse, S. 224]

^b Frīdrihs Justīns Bertuhs bija vācu žurnālists, tulkotājs, izdevējs un mecenāts. Viņš no 1782. līdz 1786. g. darbojās žurnālā “*Der Teutsche Merkur*”, 1785. g. nodibināja “*Allgemein Literatur-Zeitung*”, 1786. g. – “*Journal des Luxus und der Moden*”; viņam piederēja iniciatīva izveidot Veimārā mākslas skolu, lai ļautu izpausties arī zemāko slāņu bērnu mākslinieciskajām dotībām; bez tam viņam piemita arī ievērojamas uzņēmēja dotības – viņš izveidoja papīra un krāsu manufaktūru, tipogrāfiju, karšu, gravīru un mākslas priekšmetu izdevniecību; Bertuha uzņēmumā bija nodarbināti no 400 – 500 cilvēki, kas sastādīja tuvu pie 10% Veimāras iedzīvotāju.

vispārinājumam: „Reizēm es uzdodu sev jautājumu, vai tik maza pilsētiņa [kā Veimāra] nav par šauru tik lieliem vīriem. Spēcīgam stumbram. vajag apkārt plašu telpu, citādi aplūst viņa uz visām pusēm izplestie zari.”³¹⁴

Arī Merķeļa simpātijas vairāk pieder Vīlandam un jo īpaši Herderam. „Starp visiem vācu rakstniekiem, kādus es personiski vai no viņu darbiem pazinu”, viņš raksta, „nav neviena, kurš tik priekšzīmīgi kā Herders būtu parādījis rakstnieka lielumu tiklab ar savu dzīves gājumu, kā ar saviem rakstiem”³¹⁵ „[Herdera] skatiens ne tikai skaidri un pareizi aptvēra katru parādību, bet vienlaicīgi saskatīja tā attiecības un saistību ar citiem, kam mazāk lieliskas galvas nepievērsa uzmanību[...]”³¹⁶ Tas, kas viņu viņa domu gaitā padarīja tik varenu, paceļot it kā uz ērgļa spārniem, bija viņa patiesais dzejnieka talants; viņš tomēr tam nekalpoja – tas kalpoja viņam [...]”³¹⁷ Merķelis pretstata Herderu Gētem un izsaka pārlicību, ka neviens cits, kā tieši Herders ir Gētes Fausta prototips.³¹⁸

Sofija Bekere, atstājot Veimāru, pārdzīvo tādu pašu vilšanos, kā šķiroties no Berlīnes: “Labā Veimāra, paliec sveika! Es varbūt pēdējo reizi atstāju tavus mūrus. Cik daudzas manas dvēseles idejas tevī ir paplašinājušās un nostiprinājušās, cik daudzas jaunas gleznas šeit ir izstādītas tavā galerijā – bet ak, cik daudzas skaistas [ilūzijas] arī zaudētas, jo tā nebija taisnība!”³¹⁹

No Veimāras dodamies uz Hamburgu, Lībeku, Brēmeni un Perlebergu, Merķelis vēlas redzēt republikānisko pārvaldes formu, pret kuru viņam piemīt “sena un sevišķa patika”.³²⁰ Kā pirmā tiek apmeklēta “vācu Amsterdama”, bagātā “impērijas brīv- un Hanzas pilsēta” Hamburga. Platās, spirtās, skaisti apbūvētās ielas liek domāt, ka “tā jādzīvo apgaismotai un pārtikušai tautai, kas prot baudīt savu bagātību”. Tomēr ne ilgi – paejot dažus soļus, ceļinieks pēkšņi “ierauga sevi sapinušos šaurās, līkās ieliņās, [...] kur jābrien dziļos mēslos un kur smacējoša smirdoņa sažņaudz krūtis.” Pat lielpilsētas tirdzniecības rosīgums šeit vairs ne tuvu nešķiet tik patīkams – tas kļūst par spoguļi “cilvēku **sabiedrībai vispār**, kur ikvienam jāliek lietā visi savi spēki un cītīgi jālaiž darbā [...] elkoņi, lai tiktu uz priekšu.”³²¹

G. Merķelis sīki un pamatīgi apraksta Hamburgas un Hanzas savienības vēsturi, akcentējot Hamburgas pilsētas administrācijas egoismu un mantkārību. Hamburga, viņš norāda, pratusi savā labā izmantot visus karus un reliģiskās kataklizmas, kas Eiropā notikušas kopš 16. gadsimta beigām.³²² Viņš pārmet tai, ka Francijas revolucionāro karu laikā (kopš 1791. g.), kad “visa pārējā Vācija cīnījās pret Franciju”, tās tirgotāji zem Dānijas karoga piegādājuši labību frančiem, tādā veidā nopelnot milzīgas summas.³²³ Līdzīgi pārmetumi adresēti arī abām pārējām Hanzas pilsētām – tās domājot tikai par savu labumu, tik ļoti nošķirot savu likteni no pārējās Vācijas, ka franči „no Hamburgas un Brēmenes esot saņēmuši munīciju un visu pārējo nepieciešamo, lai pakļautu Vāciju”³²⁴

Hamburga izpelnījies vislielāko Merķeļa nosodījumu no visām trijām vācu brīvpilsētām. Interesanti salīdzināt publicēto tekstu ar autora vēstulēm, kas rakstītas šajā laikā – tās, protams, nesatur politisko un vēsturisko analīzi, tomēr liecina par Merķeļa personisko attieksmi: antipātija saglabājas, vienīgi šeit ievirzīta sadzīviski emocionālā gultnē un apaudzēta ar sīkdetaļām:

“Kā man patika Hamburgā? Virtuves ir lieliskas, pilsēta ir mēslaina (*kothig*) un cilvēki ir – labi paēduši. [...] Citādā ziņā esmu savācis jau tik daudz negatīva (ļauna) materiāla (*so viel Böses gesammelt*), ka varētu sarakstīt foliantus. [...] Vēl man visvairāk patīk sievietes – visumā viņu *čičisbeju*^a izvēles un arī augstsirdības dēļ, kādu tās izrāda emigrantiem kopumā, ar pirmo acu skatienu rekomandējot sevi kā lielu Dieva dāvanu galdam un gultai! Dievs, svētī viņu pilnos vaigus!”³²⁵; tas pats pēc mēneša vēstulē no Perlebergas: “24. dec. es atstāju Hamburgu, piesātināts ar mielastiem^b un mācīto sieviešu, trekno vīriešu, izglītotās muļķības un neprašu mākslas vērtētāju pļāpām un devu sev solījumu, nekad vairāk bez lielākās nepieciešamības nepalikāt šajā *Mock-Republik* ne trīs dienas.”³²⁶

Merķeļa vērtējums Hamburgai un Lībekai kļūst vēl reljefāks, ja to salīdzina ar jau minēto vācu ceļojumu aprakstu autoru – J. P. Villebranda un J. K. Rīzbeka – izteikumiem. Kā jau teikts, iepriekš, Villebrands 18. gadsimta 50. gadu sākumā idealizē Lībekas brīvpilsētas saimnieciskos panākumus, satversmi un pilsētas rātskungu patriotismu un godaprātu. Lībeka viņam nav tikai *viena* no Baltijas jūras ekonomiski plaukstošajām pilsētām – tā ir *pati* labākā: “[...] tirgotāju kārtā Lībekā plaukst un zeļ tik ļoti, kā **nevienā** pilsētā pie Baltijas jūras, un tirdzniecība ar Portugāli, Franciju, arī ar Krieviju un tās kaimiņiem ir tik ievērojama, ka dara Lībekai godu. Īpaši šīs pilsētas fabrikas, kā šķiet, atjauno savu seno spozmi.”³²⁷ Bez tam „**nevienai** pilsētai nav izdevīgāka stāvokļa tirdzniecībai, kā Lībekai”; „Lībekas rāte sastāv [...] no īstiem patriotiem, godīgiem, mācītiem un ļoti izveicīgiem vīriem[....]”³²⁸. Arī „nabadzīgo ļaužu patversmju uzturēšanas lieliskuma ziņā Vācijā **neviens** pilsēta nevar pārspēt Lībeku.”³²⁹

Gadus četrdesmit vēlāk, kad G. Merķelis ierodas Lībekā, viņa acīm gan atklājas citāda aina. Lībeka Hanzas laikos viņam asociējas ar senajām fenīciešu tirdzniecības impērijām – Tīru un Kartāgu. Tādēļ viņš jūtas nepatīkami pārsteigts, ieraugot „republikas” nevīžīgo pilsoņu sardzi „vecos,

^a Čičesbejs – itāļu kultūrā – augstdzimušas precētas sievietes pavadonis. Par čičisbejiem Itālijā raksta arī N. fon Himzelis un E. fon der Reke. Šeit Merķelis ar šo jēdzienu domā mīļāko.

^b To, ka iedzīvotājiem Hamburgā patīk labi paēst, ievērojusi arī S. Bekere: “Pie tās **diētas**, kādu ietur hamburgieši, nav nekāds brīnums, ka tās mūros vien ir pāri par sešdesmit ārstu un daži simti ķirurgu. Tomēr ļaudis šeit kļūst diezgan veci.” – Schwarz, 1884, S. 210.

nospežotos frīzu svārkos”, pie tam viens no sargiem pat velk savu šauteni pa zemi.^a Nelielās pilsētas egoistiskā bezrūpība laikā, kad kaimiņos vairākas vācu valstis un pilsētas noasiņo, cīnoties ar franču karaspēku, autorā izraisa „izbrīnu, kas robežojas ar šaušalām”. Tādēļ 1816. gadā, vēlreiz apmeklējot Lībeku, Merķelis izjūt gandarījumu, ka „notikumu straujums izrāvis lībekieti no vecās ierobežotības, lai piesaistītu to interešu, tikumu un paradumu ziņā daudzējādajiem svešiniekiem”.³³⁰ Vācu sīkvalstu „patriotismu” viņš aicina upurēt visas Vācijas nacionālajām interesēm.

Vācijas politiskā sadrumstalotība Merķelim, tāpat kā piecdesmit gadus agrāk – Villebrandam, nav pieņemama: “ [...] Nacionālā masa ir izplūdusi simt tautās un tautiņās, no kurām katrai ir savas īpašās intereses, savi īpatnēji tikumi, savdabīgs raksts un gandrīz arī sava valoda. Vārdam “vācieši” nav noteiktas jēgas, un tas, kurš saka “Vācija”, tas nosauc bezveidīgu masu, kurā katra daļa [...] ir organizēta, bet kura kopumā ir amorfs veidojums ”.³³¹ Tieši šis jautājums no tiem, kuros sakrīt viņa un Herdera uzskati, ir visbūtiskākais: „Ja mums, vāciešiem, būtu politiskais saprāts un politiskā enerģija – piecdesmit zemes valstu vietā ar galmiem mums jau pirms gadsimtiem būtu v i e n a galvaspilsēta” – tā Herders 1797. gadā atbild uz Merķeļa jautājumu par Vācijas literāro galvaspilsētu.³³²

Nacionālās vienotības apziņu Merķelis mēģina panākt 1806. gadā ar saviem rakstiem izdevumā “*Freimütige*”, cenšoties mobilizēt vāciešus cīņai pret Napoleonu; retrospektīvi viņš ir pārliecināts, ka šis patriotiskais solis būtu varējis nest panākumus, jo “ varonīgā sajūta, kura vācu tautās 1813. un 1814. gadā tik brīnišķīgi attīstījās, arī 1806. gadā jau bija modusies, un tikai uzmundrinājums un izmantojums bija vajadzīgi, lai Napoleona uzvaru apgrūtinātu vai padarītu neauglīgu.”³³³ „Kāpēc šis noskaņojums netika izmantots?” – jautā Merķelis un atbild: “Man liekas, redzēt pašas tautas apbruņotas – tas ministriem un ģenerāļiem būtu kaut kas šausmīgs. Pirmie tad nespētu viņus atšķirt no revolūcijas, un otrie tad redzētu to privilēģiju bojā eju, kas karavīrus atšķir no neapbruņotās pilsoņu kārtas”.³³⁴

Salīdzinot S. Bekeres un G. Merķeļa ceļojumu iespaidus, redzams, ka abiem autoriem raksturīga līdzīgi kritiska attieksme kā pret vācu galmos valdošo hierarhismu un uzskatu šaurību, tā pilsoniskajās aprindās pastāvošo garīgo aprobežotību un naudas kultu. Tajā pašā laikā G. Merķelim tomēr piemīt plašāks politisks skatījums, saistot savus vērojumus ar sabiedrisko procesu izpratni kopumā plašākā hronoloģiskā amplitūdā. Viņa asu kritiku izpelnās vācu pilsētās saglabājušās viduslaiku paliekas – tas attiecas gan uz pilsētu ārējo izskatu, tā pārvaldi un iedzīvotāju domāšanas veidu. Prasībā pēc vienotās vācu valsts izveides viņš ne tikai nostājas opozīcijā Apgaismības kosmopolitismam, bet arī ir

^a Sk. 215. – 216. lpp. Pielikumā.

aizsteidzies priekšā savam laikam.

5. 10. T. fon der Rops par Spāniju, Portugāli un Gibraltāru

Spānija, Portugāle un Gibraltārs atradās nomaļus no galvenajiem ceļojumu maršrutiem. Diplomāti un tirgotāji gan apmeklēja lielākās pilsētas (piemēram, Lisabonu^a), tomēr provincē kāds ārzemnieks ieklīda reti. Spriežot pēc T. fon Ropa apraksta, ne ceļu tīkls, ne sabiedriskais transports un viesnīcas nebija gatavas uzņemt ceļotājus³³⁵ un tiem pastāvīgi bija jāstopas ar vietējo ierēdņu neatsaucību.³³⁶

Spānijā Ropu visvairāk piesaista tās lauksaimniecība. Samērā bieža ir informācija par zemes auglīgumu, kā tā iekopta, kādas kultūras audzē: “No Figērasas līdz Barselonai zeme ir ļoti skaista un auglīga. Šeit tiek audzēti granātāboli, apelsīni un tās pašas mirtes un alojas, kas aug ceļmalās. Vīnogulāji šeit tiek stādīti ļoti glītā manierē [...]”³³⁷

Turpretim Aragona ir “ļoti kalnaina un gandrīz neapdzīvota”.³³⁸ “Aiz Fragas līdz pat jūdzei pirms Saragosas zeme ir slikti apstrādāta, var braukt piecas līdz sešas stundas, neredzot nevienu māju, nedz arī kokus, laukus, vīna dārzus, ar vienu vārdu sakot – neredzot nekā, kā tikai nekoptu ieleju, neapdzīvotus pakalnus un neticamu daudzumu sarkano irbju, kam ir balta gaļa, baložus, zaķus un citus meža zvērus.”³³⁹

“Kastīlija ir daudz labāk iekopta, nekā Aragona, tomēr arī šeit var novērot lielas neapstrādātas platības. Tā daļa, kurai mēs izbraucām cauri, pirms nonācām Madridē, ir ļoti bagāta ar labību [...] Šajā Kastīlijas daļā ražo ļoti maz vīna – un es pat neesmu pārliecināts, vai visā ceļā saskaitīju četrus vīna dārzus”³⁴⁰

Lauksaimniecības kultūras apraksts tiek papildināts ar zemnieku morāles raksturojumu. Parasti gan tas ir negatīvs: “Jaunkastīlija ir labāk iekopta, nekā tā Madrides puse, kas no turienes ved uz Saragosu. Estremadūra ir ļoti labi iekopta, un ļaudis šeit arī ir izglītotāki, čaklāki [...], nekā Kastīlijā, un visumā Estramaduras zemnieki nemīl kastīliešus. Bet viņiem ir arī saprāts, viņi ir gandrīz visi ir zagļi un sevi uzskata par pirmajiem pasaulē (*se croyent les premiers du monde*)”³⁴¹

“Alemteho ir tikpat slikti iekopta, kā Jaunkastīlija tomēr [...] šajā provincē ļoti daudz audzē apelsīnus un citronus. Ceļi šajā provincē ir ļoti slikti.”³⁴²

Izvērstis lauksaimniecības raksturojums sniegts Malagas apkārtnē:

^a Rops sniedz garu pie Krievijas sūtņa iepazīto diplomātu un viņu ģimenes locekļu sarakstu. [P. I, p. 49 – 52.]

“Ceļā uz šo pilsētu [Malagu] ik uz soļa ir vīnogu dārzi, tie ir ainavas neatņemama sastāvdaļa. Parastais vīns, kuru šeit izgatavo, ir pretīgs, un pieder pie tās pašas vieglo vīnu grupas, kādu izgatavo Katalonijā; šeit tas ir kontrabanda. Šeit gatavo divas vīnu šķirnes – saldus un sausus vīnus, tiem jābūt veciem, lai tie būtu labi. Es dodu priekšroku sausajam vīnam, tas ir daudz baltāks, nekā otrs. Šīs šķirnes vīnogas šeit ir lieliskas un atbilst savai slavai. Ļoti daudz tiek audzētas arī cukurniedres, [...] tomēr tās pašu zemē nīkuļo. Šogad visas cukurniedres nokoda salna. Malagā tiek audzēta arī īpaša kartupeļu šķirne ar nosaukumu Malagas batātes, un nekur tās nepadodas tik labi, kā tieši šeit. Tās ir iegarenas, dzeltenas un saldās un garšo lieliski. Tās gatavo kā parastos kartupeļus”.³⁴³

Tautas dzīvesveidam, kā jau teikts, Rops velta maz uzmanības: tikai vienreiz raksturots zemnieku apgērbs (Aragonā), bez tam pieminēts, ka Kastīlijā un Aragonā ciemi ir būvēti ļoti slikti, un būdas vairāk atgādina mežonīgu zvēru midzeņus, nekā cilvēku mitekļus.³⁴⁴

Toties ļoti atzinīgi novērtēta Madrides apbūve: “L’Alkalas iela, kas ir platāka nekā pārējās, ietver sevī Madrides skaistākās mājas, Pastu, Dabas vēstures kabinetu un daudzus citus, un *d’Ocha* un Toledo ielas ir pašas ievērojamākās. Pilsētas vārti ir gandrīz pilnīgi no granīta un ir lieli un skaisti. Vislielākie un skaistākie ir Alkalas vārti. Pastaigu vieta, *le Prado*, ir savā ziņā unikāla, un viena no skaistākajām, kādas es esmu redzējis, viņu grezno statujas un strūklakas; statujas ir ļoti slikti izgatavotas. Šī pastaigu vieta visvairāk apmeklēta ir ap pulksten pieciem vakarā, šajā laikā te var novērot vairākus simtus ekipāžu. [...] Baznīcas šeit ir mazas un skaistas. [...] Dominikāņu baznīca, kur tika nolasīti spriedumi autodafē. Jaunā pils. Šajā pilī valdnieka ģimene apmetas vienmēr, kad uzturas Madridē. Tā patiesi ir karaliska pils!”³⁴⁵ Seko jūsmīgs šīs pils iekštelpu apraksts: “Lielā audienču zāle ir izklāta ar tumši sarkanu samtu, rotāta bagātīgiem zelta izšuvumiem un divpadsmit Il de Fonsas spoguļiem desmit pēdu augstumā, divpadsmit bronzas figūrām un divpadsmit labākā Spānijas marmora plāksnēm. Visas pārējās istabas no grīdas līdz griestiem ir rotātas ar vislabākajām pasaules gleznām. Karaļa, karalienes un Astūrijas prinča kapelas ir ļoti skaistas, un tās rotā vislabākais Spānijas marmors un bronza. Karalienes tualetes istabā ir vislielākais spogulis Eiropā [...] Lielākajā daļā istabu vispār nav mēbeļu”.³⁴⁶

Līdzīgi Rops apraksta arī Eskoriālu, karaļu kapenes un gleznu galeriju.³⁴⁷

No manufaktūrām Spānijā pieminētas vienīgi Il de Fonsas spoguļu manufaktūra; tās ražojumi pārdošanā nenonāk – “tie paredzēti vienīgi karaļa pilīm un dāvanām” – un karalim piederošā porcelāna manufaktūra, kuras izstrādājumi “nav perfekti”, toties visiem tiem ir “**ārprātīgas cenas**; par vienu tabakdozi zelta ietvarā man paprasīja 50 dublonus (1500 frankus), un Parīzē es šādu pašu tabakdozi, kas bija labāk apgleznota, iegādājos par pieciem luidoriem. Par vienu tasi mums paprasīja 20

dublonus, un es esmu pārliecināts, ka līdzīgu tasi man piedāvāja Berlīnē, par 2 luidoriem, un tā bija izstrādāta daudz labāk un ar lielāku gaumi [. ..] Šo fabriku ar lieliem līdzekļiem atbalsta karalis, jo tā neko neienes savu augsto cenu dēļ”.³⁴⁸

Ļoti detalizēti un ar patīku Rops apraksta septembra svētkus Barselonā, kur ierodas karalis, karaliene un pārējā karaliskā ģimene, kā arī viss galms. Liela uzmanība veltīta kronēto personu sagaidīšanai, salūtam, gvardes un galma dāmu tērpiem, iluminācijas un karnevāla aprakstam utt.

Interesanta ir kāda detaļa, kurā atklājas autora Apgaismībai tuvie uzskati par cilvēka cieņu:

“Karalis un karaliene ieradās [pilsētā] zelta kariatē, kuru vilka četrdesmit katalonieši, kas bija ļoti **laimīgi**, ka **var noliegt savu cilvēka dabu** (*qui ont ete tres hereux de renier leur humanite*)”.³⁴⁹ Barselonā (“kas ir ļoti skaista un liela pilsēta, [...] un tā ir labi nocietināta”) Rops apskata arī lielgabalu liešanas procesu³⁵⁰, šeit un Madridē – dabaszinātniskās un gleznu kolekcijas, botāniskos dārzus utt., par visu izsakoties ļoti atzinīgi. Vienīgais, kas viņam neiepatīkas, ir vēršu cīņas – viņš dod priekšroku teātra izrādēm. Savukārt Spānijas karalis nekad neapmeklējot teātri, arī Madridē ne, vienīgi vēršu cīņas. “Es šeit esmu redzējis vairākas, tā ir nežēlīgākā izrāde, kādu vien var iedomāties, un katrā vēršu cīņā tiek ievainoti un nogalināti vairāki zirgi, un dažreiz pat cilvēki. Es pats redzēju cilvēku, kurš tika tik smagi ievainots, ka nomira, kā man liekas, pēc trim dienām”.³⁵¹ Pie tam raksturīgi, ka “Katalonijā nav cīņas vēršu, un parasto vēršu cīņas šeit nenotiek. Tās, kas notiek patlaban, domātas vienīgi galma uzjautrināšanai, kurš tās kaislīgi mīl. Katalonieši vispār nemīl šādas izrādes.”³⁵²

Patīkamu iespaidu atstāj arī Kadisa, kas ir tīra un sakopta pilsēta. “Visi iedzīvotāji pārvietojas kājām, pajūgus redz reti. Mājas ir līdzīgas cietumiem, jo visiem logiem un balkoniem priekšā ir restes.”³⁵³ Toties Ropu aizkaitina tas, ka šeit viņu neviens neielūdz uz pusdienām un arī neapmeklē: “Es runāju ar šeit mītošajiem ārzemniekiem, un visi apliecināja, ka pret viņiem izturējušies tāpat “.”³⁵⁴

Ropa uzmanību piesaista arī ceļošanas apstākļi, resp. satiksme (“Spānijā ir grūti dabūt atļauju pasta ratu izmantošanai, es nezinu, kāpēc tas tā, [...] par zirgu un par jūdzi Spānijā jāmaksā 5 ¾ vedas (29 sū)”.³⁵⁵

Portugālē “pasta organizācija ir labāka, nekā Spānijā, bet pakalpojumi ir arī ārkārtīgi dārgi. Par vienu zirgu par katru jūdzi jāmaksā 4 testoni (50 sū). Mēs tikām apgādāti ar lieliskiem zirgiem, kas nebija valdāmi. Portugālē, bet vairākas reizes arī Spānijā, zirgi visumā ļoti viegli pāriet galopā, kā parasti ceļo Spānijā un Portugālē.”³⁵⁶

Pārtikas problēmas viņus vajā visu ceļu: “Pirmajā dienā [ceļā no Barcelonas uz Saragosu] mēs apstājāmies kādā mājvietā, lai paēstu, bet mums tika pasniegta **tādas samazgas** (*telles cochoneries*), ko nebija iespējams ieēst. Bet laimīgā kārtā mums no Barcelonas bija paņemts līdzīgs šis tas ēdams, un no tā

mēs pārtikām līdz Leridai, kur apgādājāmajiem ar pārtiku līdz Saragosai“.³⁵⁷

“Saragosā pārtika ir ļoti dārga. Mēs samaksājām 60 frankus par pārtiku 7 dienām līdz Madridei”.³⁵⁸

„[Malagā] mēs ieturējām pusdienas franču traktierī, bet tur baroja ļoti slikti.“³⁵⁹

Portugālē lauksaimniecība un kultūraugi pieminēti mazāk. Diezgan sīki raksturota Lisabona. Tomēr, ja Madridē autoru sajūsmina gandrīz viss, tad ar Lisabonu ir pilnīgi pretēji. Ielas šeit ir tik grumbuļainas un stāvas, “cik vien iespējams, un vairākas pavisam nepiemērotas braukšanai pajūgā vai jāšanai zirgā. Bez tam tās ir tik netīras, ka gājējs var noslīkt netīrumos vai arī tikt tajos aprakts.”³⁶⁰ (Sk. 4. 2. 3. nod.) “Ļoti skaista” ir vienīgi Lejaspilsēta, kas pēc 1755. gada zemestrīces uzcelta pilnīgi no jauna. Rops atzinīgi izsakās arī par baznīcām.

Līdz pat pēdējam laikam liela nelaime Lisabonai bijuši laupītāji, kuri nogalinājuši ļaudis uz ielām gaišā dienas laikā, un naktī neviens nav varējis parādīties, lai tie viņu neapturētu. Neesot pagājuši neviena nakts, lai vairāki cilvēki nezaudētu savu dzīvību vai netiktu ievainoti. Msjē fon Krafts, Krievijas vēstniecības sekretārs, arī esot ticis ievainots savas mājas vārtu priekšā. Šo laupītāju nekaunība esot aizgājusi pat tik tālu, ka viņi norādījuši, cik katram jābūt klāt [naudas], lai tas netiktu nogalināts. Bet tagad Lisabona ir arī esot tik droša (*sure*), cik iespējams, pēc tam kad kāds grāfs, [daudzpunkti tekstā – E. C.] franču emigrants, uzņēmies rūpēties par pilsētas drošību.³⁶¹

Toties nekas nav mainījies Malagā : “laikam nav otras pilsētas visā pasaulē, kur būtu tik daudz zagļu un slepkavu”, kā šeit. Stāsta, ka nepaejot neviena nakts, kad kādu nenogalinātu. Uzskata arī, ka slepkavība ir gluži ierasta lieta”. Malaga ir arī ļoti netīra un neglīta pilsēta.³⁶²

Autors apmeklē Karakas (*Carraque*) ostu, kas atrodas Kadisas tuvumā un apraksta spāņu flotes bēdīgo stāvokli. Spāņu kuģi “nespēj izraisīt nekādas citas jūtas, kā vienīgi līdzsietību. Kuģu būvētavu pārklāj ērkšķu krūmi koku vietā, un tur var redzēt vienu sargkareivi, kas izskatās pēc putnu biedēkļa zvirbuļu biedēšanai, un vairākas reizes var saklausīt galeru katordznieku važu šķindēšanu.”³⁶³

Uz Spānijas flotes sabrukuma fona īpaši izceļas Anglijai piederošais Gibraltāra cietoksnis: “Es vienmēr esmu bijis augstās domās par Gibraltāru, bet pēc tam, kad es biju redzējis pašu Gibraltāru, manas līdzšinējās domas sabruka kā kāršu namiņš. Ja man piederētu Gibraltārs, man nemaz nebūtu jāapceļo visa pasaule, es uzaicinātu visu lielvalstu inženierijas virsniekus to apmeklēt, jo, ja lielvalstis labāk pazītu Gibraltāru, tās atteiktos no cerībām cietoksni sagrābt ar spēku. [...] neieņemamo cietoksni gandrīz no visām pusēm apskalo jūra un ar cietzemi savieno vienīgi šaura zemes strēle; klints, uz kuras tas atrodas, ir vertikāla no visām pusēm, [...] it visās malās ir uzstādītas baterijas [...] Lai aizsargātu Gibraltāru, nav nepieciešami vīri – tas būtu pa spēkam pat sievietēm [...] Lielākā daļa

no galerijām un segtajām baterijām izveidotas pēc pēdējās uzvaras 1782. g.”.³⁶⁴

Tajā pašā laikā kaujas spējas tiek uzturētas ar lielu cietsirdību: “ Pirms diviem mēnešiem šeit divi pulki esot sadumpojušies, pieci cilvēki esot nošauti un desmit aizvesti uz Angliju; tagad viss esot mierīgi. Pret angļu karavīriem izturas tikpat nežēlīgi, **kā pret krieviem** – es redzēju, kā viņiem tika doti četri līdz pieci simti sitienu ar pātagu”.³⁶⁵

Kā redzams, galvenās Ropa intereses Spānijā un Portugālē saistījušās ar lauksaimniecību, dažādiem galma svētkiem, piļu iekārtojumu, gleznu un naturāliju kolekcijām, ieročiem, floti un teātriem. Tajā pašā laikā par ceļotāju gandrīz vienādi spilgti liecina ne vien tas, ko viņš pasaka, bet arī tas ko nepasaka – bet ko tam būtu loģiski būtu vajadzējis pateikt. Šajā gadījumā tās ir saimnieciskā un tehniskā atpalicība (salīdzinot ar valstīm, kas atrodas uz austrumiem), agrārais jautājums, vājie sakari starp provincēm, inkvizīcija, tautas mūzika, dejas un svētki u. c. (kā tas redzams no Himzeļa un Grasa piemēra). Tāpat kā vairākās citās epizodēs, arī šeit sastopama autora selektīvā uztvere.

5. 11. Sicīlieši M. J. Borha, T. fon Ropa un K. G. Grasa skatījumā

Sicīlija Eiropas izglītotās sabiedrības acīs vēl 18. gadsimta otrajā pusē bija mazkultivēta un mežonīga zeme, kas nav draudzīga vai ir pat bīstama ceļotājiem. Tādēļ, ja Itālija, īpaši sākot ar 1770. gadu otro pusi, aristokrātu un izglītotās vidusšķiras vidū ieguva lielu popularitāti, uz Sicīliju devās tikai retais: M. J. fon der Borhs min dažu šādu ceļotāju aprakstus^a. Ceļojumus uz turieni noteica galvenokārt divi cēloņi – pirmkārt, Ž. Ž. Ruso atziņa par “cēlo mežoni”, kuru nav skārusi civilizācijas samaitājošā ietekme, otrkārt, no iepriekšējās izrietošā doma par Eiropas nomalē atrodamo “zemes paradīzi”, kuru Rietumu kultūra sen jau pazaudējusi. Pēdējā saplūda ar priekšstatu par neskartās dabas vienreizējo skaistumu un, sākot ar 19. gadsimta pirmo desmitgadi, saistīja pie sevis māksliniekus un citus romantiski noskaņotos ceļotājus. Šiem motīviem vēl pievienojās antīko leģendu un Lielās Grieķijas pieminekļu drupu vilinājums. Dabaszinātniekus – pie kādiem, kā jau teikts, piederēja arī M. J. fon der Borhs – šeit saistīja citur Eiropā nepazīstamās vai mazāk izplatītās augu sugas, kā arī plašā minerālu izvēle. Un tomēr Sicīlija bija un palika izaicinājums dēku meklētājiem un romantiķiem, ne

^a „Cincendorfa, Braidona, Rīdesela, d'Orvila, Leanti, Amico u. c.” – Borch, Bd. II, S. 126, kuri, Borha vārdiem runājot, gan raksta „vairāk par monētām, mēriem, jūdzēm utt.”

vidusmēra ceļotājiem.

Kā raksta M. J. fon der Borhs, neapolieši (kā jau tas krietniem kaimiņiem pieklājas) parasti mēģinot ārzemniekus atrunāt no došanās skaidrās briesmās: “Ja uzklausa neapoliešus, tad Sicīlija ir tuksnešaina, neiekopta, nelaična, ārzemniekiem visnotaļ nedroša zeme, kurā trūkst itin visa dzīvei nepieciešamā, pat viselementārāko lietu, un kas nespēj kaut cik apmierināt saprātīgo interesi”,³⁶⁶ rakstīja Borhs; tie attēlojot sicīliešus kā “viltīgus, atpalikušus un netikumīgus”.³⁶⁷

Tajā pašā laikā no apskatāmajiem autoriem tieši Borhs ir vienīgais, kurš nopietni pievēršas svešu tautu novērtējuma problēmai un brīdina no nacionālajiem stereotīpiem, uz kuru veidošanu tik manīgi esot žurnālisti: “Nekas nav vieglāk – saka daudzi mūsu elegantie filozofi – kā sniegt nācijas raksturojumu. Itāļi – kā viens no šādiem apgalvo, esot mākslinieciski, francūži – vieglprātīgi, angļi turpretim klusi, un viņš uzskata, ka šajos dažos vārdos ietvēris visu šo triju nāciju izsmeļošu raksturojumu. Bet, kad šāds tiesnesis nedaudz apdomājas, tad viņš saprot, ka viņš nosaucis tikai vienu no katras nācijas rakstura īpašībām, un līdz ar to viņa raksturojums ir nepilnīgs, un var novest pie maldīgiem secinājumiem”.³⁶⁸

“Ja nu tik nepilnīgs un greizs spriedums izskan par nācijām, kas mums atrodas vistuvāk”, turpina Borhs, “kāds gan tas vēl nebūs par tām, kuras no mums atrodas tālāk, un tātad ir vēl mazāk pazīstamas, nekā šīs? Ceļotāji pa lielākai daļai spriež pēc tā, ko tie novēro savu acu tiešā tuvumā, viņi nevēlas papulēties, lai nāciju raksturu izstudētu kopumā, un pēc vienas vai divām personām tie jau spriež par daudziem tūkstošiem [...]”.³⁶⁹

Borhs kritizē Rīdesela un Braidona pretējos uzskatus par sicīliešu nacionālo raksturu. Pirmais “kuram galva pilna ar Teokrītu, paļaujas uz seno rakstnieku gaumi, [...] kurā visi priekšmeti iegūst zināmu valdzinājumu, kādu saskata cilvēks, kuram apžilbušas acis, un kura garu apbūrušas Sicīlijas dzejnieku attēlotās skaistās ainas, tā ka viņam viss izskatās lielisks [...] Savukārt “vēsākais un tādēļ mazāk maigais anglis [...] nenododas nekādiem saldiem sapņiem, jo viņu sarūgtina viņa ceļojuma grūtības un daži šķēršļi, [...], tādēļ viņš visu attēlo pašās melnākajās krāsās, un diezin vai vajag pat tik daudz, lai kādam anglim pamodinātu melno viņa spriedumā”.³⁷⁰ Abu šo ceļotāju spriedumi Borham liekas “pārspīlēti”, jo “ja vēlamies novērtēt kādu nāciju, tas nevar notikt tajā acumirkļī, kad kādam atsevišķi tās pārstāvji liekas noderīgi vai kaitīgi, vai tad, ja viņš noskaņots tiem labvēlīgi vai nelabvēlīgi. Pirmajā gadījumā mūs tikpat lielā mērā padara aklus mūsu dabiskā labsirdība un mūsu atriebības kāre, kā otrajā – visvarenie aizspriedumi, un šādā stāvoklī cilvēks ir pietiekami pārsteidzīgs, lai izveidotu tēlu, ko uzdod par visai nācijai raksturīgu, un kurš tomēr ir piemērots tikai šai vai kādai citai personai”.³⁷¹ “Es”, raksta Borhs, “ar labpatiku atzīstu, ka esmu saņēmis ļoti daudzus

nenovērtējamus simpātiju un draudzības piemērus saskarsmē ar dažādiem sicīliešiem, un ka es viņus esmu iepazinis kā ļoti viesmīlīgus”. – “Bet tomēr”, viņš nekavējas uzsvērt, “ kaut arī šī nācija būtu manā labā darījusi vēl daudz vairāk, tomēr es nekad tai par **labu nerakstītu nepatiesību**, sekojot lielākās daļas ceļotāju kļūdai, kuri savu atzīnību vēlas izrādīt ar nepelnītām slavas dziesmām.”³⁷²

Dabiski, ka galvenais aspekts, kādā sicīliešu raksturs interesēja visus ārzemniekus, īpaši tos, kas piederēja pie turīgajiem slāņiem, bija saistīts ar viņu pašu personīgo drošību, proti – vai tiešām sicīlieši ir tik mežonīgi, kā par viņiem runā. Borhs cenšas potenciālos ceļotājus nomierināt: “Kas attiecas uz viņu [Katānijas iedzīvotāju] raksturu, tad mežonīgs tas ir vismazāk; gluži otrādi, tam atspēkojumu katru acumirkli sniedz tūkstošiem piemēru”.³⁷³ Par sicīliešiem kopumā viņš ir vislabākajās domās, kā visslavējamāko izceļot viņu viesmīlību, kura “ir sicīliešiem īpaši piemītoša īpašība, ko var sastapt pat pie visām kārtām, un ir ļoti skaisti, ka viņi par to negaida nekādu izdevīgumu un nekad neizvirza nekādas pretenzijas”.³⁷⁴ Sicīlietis ir “viesmīlīgs, neparasti laipns, un pret ārzemniekiem neparasti pakalpīgs”³⁷⁵, kā arī “līdz izšķērdībai augstsirdīgs un devīgs, viņš ne vienmēr spēj gudri taupīt”.³⁷⁶ Lai arī “negatīvas sekas ir atstājis [...] iekšējais karš, sējot iedzīvotāju sirdīs neuzticēšanos un izlikšanās mākslu”,³⁷⁷ “[sicīlieši] joprojām vēl visaugstākajā mērā ir laipni un izpalīdzīgi pret svešiniekiem”.³⁷⁸ “Pie sicīliešu raksturīgākajām īpašībām pieder arī tā, ka viņi pret saviem līdzpilsoņiem neizrāda tādu labvēlību, kā pret svešiniekiem”.³⁷⁹

“Šie tikumi gan, par nelaimi”, žēlojas Borhs, “tāpat kā visur, sastopami tikai pie **lauku iedzīvotājiem**^a, [...], un pie tiem, kuru dvēseli veido dzimums un audzināšana, paceļot tos pāri citiem. Pārējā daļa turpretim dzīvo vienīgi **pašlabumam** un **augļošanai**, un no šīs puses tos var pazīt pēc viņu darbiem”.³⁸⁰ Ar apzīmējumu “dzīvo vienīgi augļošanai” Borhs laikam gan būs domājis pilsoņu kārtu (pie tam diezgan nievīgā nozīmē).

Cildinoši Borhs izsakās arī par pārējām sicīliešu īpašībām: “Viņš visumā ir darbīgs un pieķeras savam arodam, un izveicīgs it visā, ja saskata savu mērķi; ja turpretim tas atrodas pārāk tālu vai pat vispār nav sasniedzams, viņš kļūst nolaidīgs un arvien vairāk aizmirst savus sākotnējos nodomus”.³⁸¹

“Mīlestībā viņš [sicīlietis] ir ļoti izšķērdīgs, un kad viņš kļūst greizsirdīgs, viņš vairs nevalda pār sevi. Viņš ir gan augstākā mērā patmīlīgs, taču nav arī cilvēku nīdējs, bet gan vienmēr spējīgs uz maigāko draudzību, un piedevām ļoti augstsirdīgs; [...] ja viņš uzņemas kādu sabiedrisku amatu, tad tas vairs nav tas pats iepriekšējais vīrs, bet gan dedzīgs pilsonis un darbīgs patriots, kas savu īpašumu

^a Nav skaidrs, vai viņš šeit domājis zemniekus vai muižniekus; ticamāk, kā izriet no sekojošā, pēdējos. Pats viņš Sicīlijā, protams, apmetas pie muižniekiem.

un asinis gatavs upurēt tēvzemes labā”.³⁸² “Viņš ne tikai parāda lielu pieķeršanos savai tēvzemei, bet arī ir ļoti augstās domās pats par sevi, un šeit arī meklējams cēlonis, kāpēc ārzemju zināšanas ļoti lēni izplatās Sicīlijā, jo cilvēks ne labprāt kaut ko mācās no cita, ja ir iedomājies, ka visu jau zina”.³⁸³ “Sicīliešu ģēnijam^a ir daudz kas kopīgs ar šīs tautas raksturu. Sicīlietis iemācās visu ar ļoti mazu piepūli un saglabā ļoti pamatīgi. Viņš neļauj arī, lai viņu apturētu jebkādi šķēršļi, bet gan mēģina tos pārvarēt”.³⁸⁴

T. fon Rops Sicīlijā apmeklē dažādus senatnes pieminekļus; iedzīvotāju raksturojumam veltīti tikai daži teikumi. Tomēr vērtējums ir ļoti pozitīvs: sicīlieši “ [...] ir **priecīgākā un labsirdīgākā** tauta, kādus es zinu, izņemot šveiciešus. Viņu laipnība un viesmīlība pret svešinieku ir **neticama**. Tā kā viesnīcas, kas pastāv šajā zemē, ir sliktas, vai arī tādu nav vispār, es pats esmu par to pārliecinājies. Viņi pilnīgi atšķiras no saviem tautasbrāļiem (*Landsleuten*)^b.”³⁸⁵

K. G. Grass visumā par sicīliešiem ir tādās pašās domās, tomēr veids, kādā viņš tās pasaka, principiāli atšķiras. Pirmkārt, viņš ir stipri atturīgāks cildinošu epitetu izvēlē; tikai divās vietās viņš norāda, ka “tauta visumā nav ļauna”, par ko liecinot arī tas, ka Katānijā, piemēram – pilsētā ar aptuveni 60 000 iedzīvotāju “kārtību uztur tikai 7 – 8 policisti”.³⁸⁶ Kādā citā vietā viņš izsakās, ka “tauta, kura ļauj sevi vadīt ar maigiem līdzekļiem, nevar būt ļauna”.³⁸⁷

Otrkārt, K. G. Grassam, atšķirībā no M. J. Borha, sicīliešu raksturs izpaužas *d a r b ī b ā*, konkrētās epizodēs, ne vispārinājumos. Dažas no šīm epizodēm nes sev līdz pieredzi, kura, liekas, nākamajā reizē varētu pamudināt ceļotāju vairīties no tiešas saskarsmes ar vietējiem iedzīvotājiem. Vairākas reizes viņš pat nonāk dzīvības briesmās – pirmoreiz viņu un divus dāņus Palermo tuvumā gandrīz nosit akmeņi, ko tiem virsū no kalna ripina iezemieši; ceļotājus sagūsta un atved uz ciemu, lai nošautu. Izrādās, ka vietējo iedzīvotāju aizdomas izraisījusi sirsnība, ar kādu ārzemnieki īsi pirms tam tērzējuši ar ciema meitenēm un bērniem. Viņi noturēti par pirātiem – bērnu zagļiem. Neuzticības pamatā – valdības brīdinājums, jo neilgi atpakaļ Mesīnā aizturēts kuģis ar vairākiem nolaupītiem bērniem. Grasu izglābj vienīgi viņa itāliešu valodas zināšanas.³⁸⁸ “Es vēl nebiju pazinis vienkāršās tautas raksturu no šīs puses, un nebiju sastapis šādu rupjības un mežonības izpausmi atklātajos cilvēkos”³⁸⁹, viņš atzīstas. Citreiz vietējo iedzīvotāju aizdomas izraisa tas, ka Grass zīmē “bez tintes” (ar zīmuli, ko tie nekad nav redzējuši) – tādēļ tiek nospriests, ka viņš laikam esot burvis un izskan

^a Šeit domāti talanti, apdāvinātība.

^b Itāliešiem.

aicinājums viņu sasiet.³⁹⁰ Kādā citā reizē sieviete, kurai ir slims bērns, palūdz no mākslinieka dažus gramus krāsas, maldīgi ticēdama to brīnumainajai iedarbībai.³⁹¹ “Tomēr vakarā pie viesnīcas man tika izteikti draudi”.³⁹² Viņu notur par jakobīni, par franču emisāru, par krievu (moskovītu) spiegu, par “angli, kas šeit atrodoties Anglijas karaļa uzdevumā, lai izvēlētos Sicīlijas skaistākos apgabalus, ko karalis Ferdinands būtu gatavs dot karalim apmaiņā [...] Citi bija iedomājušies, ka es zīmējot ļaudis, lai skaistākos aizvestu sev līdz”.³⁹³ Kāds vietējais ārsts viņam saka: “Jums palaimējās. Šāviens var atskanēt ne par ko, un šie ļaudis reti apdomājas ilgi, jo pa lielākai daļai tiem ir ļoti maz, vai arī nav nekā, ko zaudēt. [...] Pie mums tā ir parasta lieta”.³⁹⁴

Tomēr, lai arī cik ļoti situācija neliecinātu par sliktu sicīliešiem, pašā kritiskajā brīdī arī glābiņš vienmēr nāk no vietējo puses. Grass iemantojis daudzus draugus, kuri parāda retu drosmi un pašreizējā dzīvē – gan vietējo uzņēmēju *Aurea*, gan Brolo cietokšņa komandantu Hasinto (*Jacinto*) un viņa ģimeni, gan kalpotāju Barto, kurš gatavs viņu kājām pavadīt cauri Kalabrijai. Tieši viņu rīcībā, pēc Grasa domām, izpaužas īstais sicīliešu krietnums. Pēc gada atgriezoties Brolo un satiekoties ar Hasinto ģimeni (pats Hacinto, diemžēl, ir jau miris), Grass izsaucas: “Un jūs, labie ļaudis, kas mani kā sargeņģeļi pavadījāt manā vientulīgajā ceļā un palīdzējāt baudīt visu skaisto tīrāk un garīgāk: nekad manai mīlai nezudīs jūsu piemiņa, jo jūs bijāt apskaužamākā debesu dāvana manā dzīvē!”³⁹⁵ “Labestība, ko es tiku šeit saņēmis, man ir vērtīgāka, nekā mana čakluma zīmes [gleznas un zīmējumi], ko aizvedu sev līdz. Atmiņas man paliks svētas uz visu dzīvi”.³⁹⁶

Tā vietā, lai nosodītu sicīliešu šķietami primitīvo domāšanu un daudzos aizspriedumus, Grass mēģina tos izskaidrot. Viņam sicīlieši šķiet līdzīgi bērniem – emocionāliem, ar straujām garastāvokļa maiņām: “Nav pārāk skaļi teikts, ja kāds apgalvo, ka sicīlieši vēlas, lai ar viņiem apietas kā ar bērniem”.³⁹⁷

Bez tam Grass jūt līdzīgu tautai tās ciešanās. Viņš apraksta ierašanos Sikuliano (*Siculiano*) ciemā neilgi pēc zemestrīces: “Skats bija bēdīgs. Sievietes un bērni stiepa raudādami pretim rokas, un kā bārenīši stāvēja tur, kur zemestrīce bija aprijusi viņu mitekļus”. Tomēr ar to iedzīvotāju mokas vēl nebeidzas: “Pēkšņs tunisiešu iebrukums vēl pagājušajā naktī visu ciemu bija iedzinis panikā, un divpadsmit spēcīgus vīrus, ko [pirāti] bija sagrābuši viņu pašu mājās, tie bija aizveduši sev līdzī. [...] Līdzīgi gadījumi šajā vietā bija notikuši jau vairākkārt. Šeit, tāpat kā visā pārējā piekrastes daļā, dzirdēja sūdzības par karaspēka trūkumu, par valdības vienaldzību pret tautas postu”.³⁹⁸ Viņš nosoda valdības bezdarbību, kas ļauj pirātiem nesodīti nolaupīt mierīgos iedzīvotājus: viens tāds gadījums notiek Trapani “tieši otrajā dienā pēc mūsu ierašanās”, kad no vīna dārza tiek nolaupīta “kāda nabadzīga sieviete ar četrām mazām meitiņām”.³⁹⁹ – “Runā, ka Tunisā vai Alžīrā pašlaik dzīvojot ap

700 sicīliešu, kas nolaupīti Trapani”.⁴⁰⁰ “Tauta ir pārāk nospiesta ar visāda veida nodevām, un tai nav nekādas drošības pret jūras laupītājiem”, viņš secina. Tieši tas ir iemesls, kādēļ daudzi vienkāršie sicīlieši gaida angļus. Kāds dīķu uzraugs, kurš Grasu pavada pa pilsētu (Trapani), noturēdams viņu par angli, nevis aizliedz, bet tieši mudina viņu zīmēt militāros objektus: “[...] un, jo vairāk jūs nozīmēsiet, ko labāk! Mēs visi ilgojamies nokļūt jūsu nācīgas aizsardzībā!” Kaut ko līdzīgu Grass piedzīvo arī pie Džirdženti tempļiem, kur “divi zvejnieki [...] man pajautāja, kad tad reiz nāksot tā stiprā nācija, kā viņi dēvēja angļus”.⁴⁰¹

Būtu vērts uzdot jautājumu: kurš no diviem aprakstītājiem dziļāk izpratis sicīliešu raksturu – M. J. Borhs, kurš vienīgi slavē tās viesmīlību un pakalpību ārzemniekiem, vai K. G. Grass, kurš, atzīstot sicīliešu vieglo ierosināmību gan agresijai, gan līdzcietībai, vienlaikus ierauga arī sociālās kolīzijas (Borha aprakstā sociālo problēmu tēlojumi gandrīz nav sastopami). Tomēr vēl vairāk Grasa uztveres demokrātisms atklājas tajā uzmanība, kādu viņš velta dažādām sicīliešu nacionālās kultūras izpausmēm – sākot ar valodu un beidzot ar karnevālu:

“Nekur man nav izdevies atklāt tādu talantu, kur kādā sīkumā atklājas tik bagāta viela [...], kā sicīliešu sarunās. Ārzemniekam ir pilnīgi neiespējami iedziļināties neskaitāmajās sicīliešu joku un nacionālās fantāzijas niansēs. Zināms komisms piedien viņu dabai, un viņu burleskā valoda ir labvēlīga tik daudzām vārdu spēlēm, balss modulācijām un asociācijām, kādas ir saprotamas tikai vietējiem”.⁴⁰²

Runājot par mūziku, Grass norāda, ka daudzi vietējie virtuozī spēlējot cītaru “šo Sicīlijai un sicīliešiem radīto instrumentu”.⁴⁰³ Īstajām tautas dziesmām Sicīlijā, tāpat kā pārējā Itālijā, piemīt “svešām ausīm pretīgi tonēta mūzika”.⁴⁰⁴ ; “Sāturs tomēr bieži ir pilns nepārtulkojamas individualitātes, un nekur, zināms, nav iespējams atrast daudzveidīgāku domu mainīgumu, lai izteiktu mīlu vai nepatiku, kā šajās dziesmās”.⁴⁰⁵ Tomēr sicīlieši pārņemot – vismaz tagad – gandrīz visas neapoliešu dziesmas, jo pēc sava rakstura tās stipri neatšķiroties no viņējām. Māksliniekam, kurš Sicīlijā gribot justies kā starp savējiem, esot jābūt draugos ar ģitāru.⁴⁰⁶

Tikpat populāra esot arī deja: “Tā šīs zemes ļaudīm ir gluži kā iedzimta, un dejojājiem, pašiem to neapzinoties, piemīt bērnišķīga grācija. Arī šeit, kā liekas, spāņu *fandango* un *volaro* ir bijuši paraugi, bet sicīliešu deja nav tik mākslinieciska. Vienkāršākā tautas deja bez likumiem tiek saukta par *chiovā*, un parasti tiek izpildīta pie tamburīna. Tā ir iecienīta izklaide arī labākajās aprindās, tomēr vienīgi lauku apstākļos. Vācu valsis vēl līdz šim nav pazīstams. Tā vietā tiek dejas angļu, franču, savoļiešu

un citas ārzemju dejas. Tomēr gandrīz nekad netiek dejots ārpus *villagiatura*^a; visbiežāk tas notiek karnevāla laikā un vēl kāzās. – Vienkāršās tautas vidū priesteri pastāvīgi karo pret šīm izklaidēm. Sicīlijas ainavu gleznotājam nevajadzētu palaist garām izdevību novērot dejojotājus”⁴⁰⁷

Senās tradīcijas tiek saglabātas arī karnevālos: “Galveno lomu spēlē ganu dūdas (*sampugna*) dažādos izpildījumos. – Šādā stilā ir lielākā daļa masku; vijoles un ģitāras iet pa priekšu priecīgajam gājienam. Dejojot un lēkājot, grupas, kas satiekas, sveicina viena otru [...] Bieži visu pūli pārņem rapsodiska aizgrābtība. Viss pie tam ir dabisks, visās izpausmēs izpaužas patiess prieks, kas katru skatītāju nevilšus aizvelk sev līdz. Tāpat kā sicīlieši savās sarunās un jokos atļaujas tādu brīvību, kāda citās vietās tiktu uzskatīta par nepieklājību, tā tas ir arī pie šīm maskām. Bārdaini mūki, kas līdzīgi satīriem, pavedina jaunas mūķenes. Dejojot tie lēkā kā āži – un satver mūķenes, lai tās noskūpstītu. Tieši tāpat arī citi pavedina dāmas, kas ir nelāgi. Ielās atklāti uzstājas maskas, kam tiek izdarīts klistīrs – pie tam rāda plikus dibenus. [...] Un, ja kādam nebūtu nekādu citu atribūtu, kā vienīgi lauru zaru klēpis vai kāda saplēsta vāze, viņš tomēr izpilda savu lomu vispārējā jautrībā”⁴⁰⁸ Šāds diezgan detalizēts apraksts ar augstu novērtējumu folklorai varētu liecināt par Grasa simpātijām tautas daiļradei – pie tam ne jau Sicīlijā vien, ja jau reiz viņš rakstīja: “Man Dzērbene un Sicīlija/ Sniedz ziedus vienam vainagam ...”⁴⁰⁹

Detalizēti sicīliešu svētku paražas apraksta arī M. J. Borhs; tiesa, tās gan nav zemnieku, bet aristokrātu paražas, kas bez tam saistītas ar neparastu izšķērdību: “Dižciltīgo skaits šeit ir ļoti liels, un ļaunprātīga firšta vai hercoga titula izmantošana noved pie tā, ka šeit valda liela greznība. [...] Svītas personu un kalpotāju ir neparasti daudz [...] Augstmaņu namos mudž no pāžiem un staļļa puišiem [...] Ja kādam dzīvoklis sastāv tikai no piecām vai sešām istabām, to uzskata par mazu. Viena kunga apartamentus sastāda desmit, divpadsmit vai piecpadsmit istabas. Tas tomēr Sicīlijā ir piedodami, jo viesībās šeit sanāk ļoti daudz publikas, un mazāks istabu skaits tik daudzām personām nebūtu piemērots [...] Tomēr reizē šķiet arī komiski, ja viesim jāšķērso gara rinda istabu un galeriju, lai beigās nonāktu pie pusdienu galda, kur sēž četri vai pieci cilvēki. Spožais [saviesīgais] tonis, kas šeit viscaur ieviests, ir cēlonis, kāpēc dižciltīgais šeit pret ārzemniekiem neizturas tik viesmīlīgi un sabiedriski, cik viņš labprāt vēlētos. Viņš kaunas kādu ielūgt uz parastām vakariņām, jo pie šādas izdevības viņš vēlas parādīt savu stāvokli visā spožumā. Bet, ja šādos namos tiek rīkoti svētki vai svinīgas pusdienas, tad netiek taupīts nekas, un tādēļ liekas, it kā visa būtu pārpilnība. Šeit, kā nevienā citā zemē, saprot, kas ir laba gaume,

^a Lauku svētkiem.

greznība un jo īpaši – baudkāra izšķērdība. Mielastos, kur ēdieni parasti tiek gatavoti franču gaumē, valda ārzemju vīnu, lielisku zivju, saldumu utt. pārpilnība [...] Šeit tiek lietoti grezni sudraba galda piederumi, skaisti linu galdauti, tiek pasniegta visaugstākā labuma maize un ūdens, notiek visuzmanīgākā apkalpošana un vispār viss, ko vien var vēlēties. Bet, kad kādā namā šādi svētki tiek rīkoti, tad tas tad ar tiem tiek tā noplicināts, ka pēc tam ilgu laiku tur var novērot dziļu klusumu”.⁴¹⁰

Starp rindām nojaušama autora nepatika pret šādām dzīrēm, kas novedot pie aristokrātijas izputēšanas. Tomēr vēl nepatīkamāka parādība, “kas izriet no šādas pārspīlētas lielmanības”, pēc Borha domām, esot tā, ka “visus smalkākos nami piepilda zemākās izcelsmes pūlis, ko veido ļaudis bez mantības un ar sliktiem tikumiem. Ja apmeklētājs vēlas nokļūt pie namatēva, viņš tikai ar pūlēm spēj izspraukties tam cauri. Kungs viņus gan nicina, bet tomēr pacieš, jo šāda trokšņaina svīta pavairo viņa pavadoņu skaitu svētku dienās”.⁴¹¹ Tas esot par iemeslu, kādēļ ārzemnieks šejienes saviesīgo dzīvi nespējot uztvert par tik patīkamu, kā Francijā un citās vietās, “kur valda smalkāka gaume”: “Vienīgi šeit viesis, iespiests starp viszemākās kārtas cilvēkiem, pazaudē pats sevi un ļaunas straumei; šeit viens otram daudzkārt klanās, runā par visnenožīmīgākajām lietām un beidzot žāvādamies, ar saplēstu apģērbu un pazaudētām personīgām mantām pamet balli. Kas par skaistu izklaidi!” – ironiski nobeidz autors.⁴¹²

Borhs ir pietiekoši izglītots, lai saskatītu šīs parādības politisko zemtekstu: ”Katrs uzskata sevi par atbildīgu, lai valsti vadītu **viņam līdzīgie**. No šejienes **ceļas liela samaitāšana** tiem namiem, kuri nespēj izturēt tik lielus izdevumus”. Tajā pašā laikā attaisnojums aristokrātijas pastāvēšanai ir tas, ka “daudzi nabadzīgi ļaudis tomēr pie viņiem nopelna savu maizi, jo zemē bez fabrikām, kur auglīgā zeme iedveš dabisku slinkumu un pretīgumu pret darbu, tie nekādu citu nodarbošanos atrast nevarētu”.⁴¹³

J. fon der Borha un K. G. Grasa raksturojums tomēr nebūtu pilnīgs, ja netiktu pieminēta vēl kāda raksturīga detaļa. Kā jau teikts, abi vācbaltiešu ceļotāji atzinīgi izsakās par sicīliešu tautu; Borhs pie tam savas grāmatas sākumā vēršas pret nacionālo stereotipu veidošanu: varētu likties, ka mūsu priekšā ir divi piemēri svešas kultūras ideāli objektīvai un tolerantai izpratnei – ja nebūtu divu citu izteikumu: tas pats M. J. Borhs, kurš pirms tam kategoriski cīnījies pret to, lai dažām personām vai personu grupai piemītošās īpašības tiktu attiecinātas uz visu nācijai, par Kalabrijas iedzīvotājiem tomēr raksta: “[...] šīs piekrastes [Kalabrijas] iedzīvotāji **drīzāk līdzinās lāčiem, nekā cilvēkiem**. Barbariska valoda, atbaidoša āriene, tumšs, nodevīgs (*verrathrischer*) skatiens, riebīga pārtika šodien raksturo Kalabrijas iedzīvotājus, kādreizējo lepno pasaules valdnieku pēctečus. [...] esmu dzirdējis dažus no šiem

invalidiem^a sakām, ka tie labprāt atteiktos no puses savas algas, lai tikai nebūtu jādzīvo kopā ar šādiem **lopiem (Vieħ)**”.⁴¹⁴ Līdzīgi Grass: “Cik vien man bijusi iespēja novērot sicīlieti, tad viņš ir s p ē j ī g s uz visu slikto, bet viņš nav uz to d e t e r m i n ē t s, kā **kalabrieši un neapolieši**”.⁴¹⁵ [Retin. tekstā – E. C.]

Kā izskaidrojama šāda Apgaismības uzskatu ietekmē esošu autoru uzskatu nekonsekvence?

Iespējami divi skaidrojumi. Pirmais – tā ir vēl līdz galam nepārvarētas senās kulturoloģiskās dihotomijas sekas. Kā zināms, apziņas mītiskajā fāzē “savējā”, pazīstamā, draudzīgā pasaule tiek pretstatīta “svešajai”, nepazīstamajai, naidīgajai. Kā jau tika minēts, Sicīlija Eiropas izglītotajā sabiedrībā 18. gadsimtā tikai daļēji tika atzīta par tādu, kas pieskaitāma civilizētajai pasaulei. Tomēr ceļotāji, kas to apmeklēja personiski, pārliecinās par cilvēku homogenitāti (viendabīgumu) arī šeit. Citādi ir ar tām teritorijām un tautām, par kurām dzirdēti vienīgi nostāsti. Un te nu Borhs krīt tajās pašās lamatās, no kurām viņš brīdinājis citus: sicīlieši tiek vēl atzīti par piederīgiem cilvēciskajai pasaulei, kalabrieši – vairs nē. Otrkārt, jauno laiku pasaules ainā – kā norāda P. Brenners, reizē ar pasaules homogenitātes atzīšanu “radās pat asākas diskreditācijas un diskriminācijas formas. Tās cirkulēja ap fundamentālo pretstatu par “cilvēku” un “ne-cilvēku”, kura izveidē arī Apgaismība nesaprotamā veidā [...] deva savu ieguldījumu”.⁴¹⁶

Teikto apstiprina arī epizode, kad Grasam Sirakūzās gadās redzēt sagūstītās melnādainās sievietes: “Tās pa lielākai daļai bija no Āfrikas iekšienes un nodomātas sūtīšanai uz Konstantinopoli kā dāvana. [...] – Man tika izgādāta atļauja viņas redzēt. Es viņas atradu kailas vai aizsegtas ar vieglu plīvuru, sēžam uz zemes kādā plašākā telpā. Viņu skaitu es lēšu uz trīsdesmit. [...] Visām bija īsi, sprogaini mati, plats deguns, biezas lūpas un spēcīgi, balti zobi. Nekad man nebija cilvēku daļījums licies tik uzkrītošs; tas izskatījās kā pavisam cita dzīvnieku rase, jo nekad es **dzīvnieciskuma pazīmes** nebiju redzējis tik ļoti **uzskatāmi** izpaužamies, kā šeit. Šeit arī neparādījās ne **mazākās cilvēcisko sajūtu pēdas** – sāpes vai prieks, bet vienīgi pilnīga apātija. [...] Es atturēšos no visām tālākajām piezīmēm, jo tajā pilnīgi pretīgajā iespaidā, ko šīs nēģerietes atstāja uz mani, sava nozīme bija pa daļai arī nepierastajam skatam.”⁴¹⁷

Ja Sicīlijas gadījumā Grasam vēl ir iespēja saskatīt pazīstamas cilvēciskās īpašības pamatiedzīvotājos, tad šeit “svešais” gūst pārsvaru, un pat viņš šaubās, vai redzētās būtnes vispār uzskatāmas par cilvēkiem.

^a No aktīvā dienesta atvaļināti kareivji, kas apsargā piekrasti.

* * * *

Dažādu valstu saimnieciskā stāvokļa analīze, politiskās iekārtas novērtējums vai tautu nacionālā rakstura attēlojums ļauj spriest par apskatāmo autoru sabiedriskajiem uzskatiem.

Holandes republika piesaista N. fon Himzeli ar savu tehnisko un zinātnisko pārākumu, reliģisko toleranci un ļoti labi noorganizēto sociālo aprūpi. Viņš sniedz augstu vērtējumu šejienes universitātēm, zinātniekiem un viņu kolekcijām, kredīta sistēmai un tirdzniecībai u. c. Rīgas ārstu īpaši pārsteidz lielais manufaktūru skaits salīdzinoši nelielā reģionā – Sārdamā, un tas, ka to īpašnieki ir zemnieki. Zīmīgi, ka Holandes sasniegumus ekonomikā un zinātnē Himzelis saista ar tās „laimīgāko iekārtu” – republiku. No negatīvajām pusēm Himzelis atzīmē holandiešu garīgo interešu seklumu un naudas kultu. Toties tiek uzslavēta holandiešu tīrības mīlestība, kas citu nāciju acīs kļuvusi gandrīz par sakāmvārdu (piecdesmit gadus vēlāk uz to norāda arī T. fon der Rops). Negatīvāk tiek vērtēta Austrijai piederošā Flandrija – tā (īpaši Antverpene) ir daudz netīrāka, ubagu skaits ir neticami liels un tie ir uzbāzīgi, uz ielām nakts laikā uzturēties ir bīstami utt. Briselē ārzemniekam jāizliekas par labu katoli, citādi var piedzīvot nepatīkšanas. Toties šejienes iedzīvotāji ir sabiedriskāki un laipnāki, nekā Holandē.

Aprakstot Šveici, Himzelis nejūsmo par pirmatnējo, neskarto dabu, kā to Ž. Ž. Ruso atziņu ietekmē darīs ceļotāji pāris gadu desmitus vēlāk. Šveices daba viņam nav radošās iedvesmas avots, vienīgi zinātniskās izziņas priekšmets. Viņam liekas pārāk stingri kalvinisma radītie daudzie aizliegumi apģērbā un izklaidēs – pēc autora domām, tie neveicina ienākumus no ārzemju ceļotājiem. Tajā pašā laikā viņš norāda uz pozitīvajām parādībām – attīstīto amatniecību, iedzīvotāju čaklumu, bet galvenais – informācijas daudzveidību un brīvo pieejamību. Daudz mazāka konfesijālā stingrība valda pārējās pilsētās – Bernē, Lozannā un Šafhauzenā. Himzelis apmeklē arī Ž. Ž. Ruso, kurš dzīvo netālu no Ženēvas. Arī Bernes politisko iekārtu (republiku), Himzelis, tāpat kā Holandē, saista ar valsts ekonomisko izaugsmi.

Samērā negatīva ir N. fon Himzeļa pieredze Vīnē – gan šejienes augstākās sabiedrības garīgo interešu šaurības, gan reliģiskās un politiskās intolerances dēļ (viņam muitā tiek konfiscētas vairākas franču apgaismotāju grāmatas).

Anglija (kopš 1707. g. – Apvienotā Karaliste) līdz pat 18. gadsimta pēdējai ceturtdaļai tika uzskatīta par politiski brīvāko zemi Eiropā. Filosofiskā ziņā tā bija Apgaismības šūpulis. Tādēļ jau 18. gadsimta 20. gados šeit uzturējās ievērojamākie franču apgaismotāji – Monteskjē un Voltērs, kurš Anglijā gūtos iespaidus aprakstīja darbā „Filozofiskās vēstules”. Sākot ar 18. gadsimta pēdējo trešdaļu, Anglijas popularitāte strauji auga. Tās cēlonis bija ne tikai šīs valsts politiskā iekārta, bet arī ar

industriālās revolūcijas sasniegumi un „angļu stils” (klasicisms) arhitektūrā un dārzu plānojumā. Tomēr laikā, kad Angliju apmeklēja N. fon Himzelis (1755./56. g.), tā vēl īsti nebija kļuvusi par masveida izglītojošo ceļojumu mērķi. Rīgas ārstu šeit piesaistīja divi motīvi – pirmkārt, angļu sasniegumi medicīnā, otrkārt – interese par Anglijas politisko iekārtu. Darba gaitā izdevās noskaidrot, ka Himzelis bijis labi pazīstams ar jau pieminēto Voltēra darbu „Filosofiskās vēstules”, kurā izteiktās atziņas atspoguļojas viņa ceļojumu dienasgrāmatā. Himzeļa sajūsmu izraisa vispirms tas, ka šeit var novērot „lielāko kārtu vienlīdzību, kam ir laimīgākās sekas”, otrkārt – likuma suverenitāte, kā arī šeit pastāvošā preses un reliģiskā brīvība. Cilvēka vietu sociālajā hierarhijā šeit nenosaka izcelsme, bet panākumi un nauda. Tajā pašā laikā Anglijas liberālās iekārtas un personas brīvību aprakstā Himzelim varētu pārmest zināmu vienpusību. Viņš nav pamanījis tās politiskās sistēmas ēnas puses un aizkulises – partiju ķildas, korupciju un liekulību parlamenta vēlēšanu laikā. Par autora zināmu neobjektivitāti varētu liecināt naudas kulta nosodīšana Holandes, bet ne Anglijas sabiedrībā.

Vienīgais nepatīkamais pārsteigums Anglijā Himzelim saistās ar vienkāršās tautas („pūļa”) pārāk brīvo uzvedību. Viņš apzinās, ka visatļautība ir demokrātijas negatīvā puse.

Interese par Angliju un sākotnējās zināšanas par tās politisko iekārtu Himzelim varēja rasties arī sakarā ar studijām Getingenas universitātē.

Dānijā un Zviedrijā fon Himzelis norāda uz valdības piekoptās saimnieciskās politikas trūkumiem. Viņš apmeklē sudraba un vara raktuves, apraksta to uzbūvi un iekārtojumu, vara rūdas attīrīšanas paņēmienus un nolaižas šahtās, secinot, ka kalnrūpniecība Zviedrijā pārdzīvo krīzi.

Pēterburgu N. fon Himzelis apraksta ar lielām simpātijām. Mērogu un bagātības ziņā tā viņam liekas ievērojami pārāka par visām citām apceļotajām pilsētām. Viņu pārsteidz augstmaņu pārmērīgā greznība; reizē tā izraisa arī neapmierinātību, jo rada zaudējumus tirgotājiem (preces tiek pirktas uz parāda). Lielu uzmanību Himzelis velta Krievijas eksportam, kas notiek caur Pēterburgu; īpašu viņa interesi izraisa dažādi tehniski jaunievedumi un būves – piemēram, Ladogas kanāls. Pēterburgai Himzelis paredz lielu nākotni.

H. F. Štorhs apmeklē Franciju trīs gadus pirms revolūcijas – tieši tajā laikā, kad tiek paziņots valdības bankrots, bankas atsaka kredītus, un sabiedrībā virmo baumas par gaidāmajām reformām vai valsts apvērsumu. Raksturojot Parīzes arhitektūru, sadzīvi, zemāko slāņu stāvokli, izklaides iespējas, utt., autors pielieto arī sociālo kritiku, ko iespaidojusi Apgaismības ideoloģija. Štorhs apskata karaļa varas un parlamentu attiecību vēsturi Francijā, valsts finansiālo stāvokli un valdības konfesionālo politiku. Sekojot franču sabiedriskās domas viedoklim, Štorhs piešķir parlamentiem nozīmi, kāda tiem nekad nav piederējusi. Par galveno ekonomiskās katastrofas cēloni Štorhs uzskata aplamo nodokļu

politiku. Par viņa nopelni uzskatāms arī statistisko metožu pielietojums valstu saimniecības analīzē. Savukārt trešajā daļā viņš galveno uzmanību velta vienīgi protestantu (hugenotu) dramatiskajam stāvoklim Francijā.

S. Bekeres un G. Merķeļa ceļojumu aprakstos par atsevišķu vācu pilsētu (Hamburgas, Jēnas, Veimāras u. c.) sabiedrību, kā arī vācu literārajām aprindām izpaužas vilšanās par tajās dažkārt valdošo uzskatu šaurību, mietpilsonību, kārtu aizspriedumiem un materiālisma garu, kas atrodas krasā pretrunā cerētajiem iespaidiem. Lai arī nevar izslēgt autoru zināmu subjektīvismu, tomēr jādomā, ka viņu vērtējumam bijis zināms pamats. Bez tam G. Merķeli sarūgtina Vācijas politiskā sadrumstalotība, vācu pilsētu savrupība un egoisms, nerūpēšanās par kopējām nacionālajām interesēm.

E. fon der Rekes iespaidus un pārdomas par Poliju rosinājuši gan viņas personiskie vērojumi, gan pastarpināti saņemtā informācija. Autores spriedumi nav aristokrātu republikai glaimojoši – viņa šo zemi novērtē kā „nekultivētu”, cilvēkus kā rupjus, ciematus kā „visnožēlojamākos”. Bēdīgo ainu vēl pastiprina sociālie kontrasti, jo sevišķi Varšavā. Par galveno tautas posta cēloni E. fon der Reke uzskata valstī valdošo korupciju un magnātu egoismu. Neklātienē viņa dzīvo līdz 1793. gada notikumiem Polijā – krievu karaspēka invāzijai un sacelšanās kustībai T. Kostjuško vadībā, kuras ietekmē sākas zemnieku nemieri arī Lejaskurzemē. Iespējams, ka Polijas novērtējumā atspoguļojas arī autores negatīvā attieksme pret politisko anarhiju Kurzemē 1780. gadu otrajā un 1790. gadu pirmajā pusē.

M. J. fon der Borhs, T. fon der Rops un K. G. Grass savos ceļojumu aprakstos cenšas atspēkot lielā Eiropas sabiedrības daļā valdošo viedokli par Sicīliju kā barbarisku un ceļotājiem bīstamu zemi, par iedzīvotājiem – kā mežonīgiem un primitīviem radījumiem. M. J. fon der Borhs vēršas pret nacionālo stereotipu veidošanas praksi. Sicīliešus viņš raksturo kā viesmīlīgu, izpalīdzīgu un augstsirdīgu, kā arī patriotisku un lepnu tautu. Līdzīgās domās ir arī T. fon der Rops. K. G. Grassa attieksme turpretim nav tik viennozīmīga – viņš izmanto konkrētāku argumentāciju. Sicīliešu tautas raksturā, pēc viņa domām, sadzīvo daudzas pilnīgi pretējas rakstura īpašības (viņš apraksta gadījumus no personīgās pieredzes). Detalizēti un ar simpātijām Grass apraksta dažādas nacionālās kultūras izpausmes; viņa aprakstu caurvij patiens demokrātisms. M. J. Borhs savukārt apraksta aristokrātu svētku paražas, nosodīdams tajos valdošo izšķērdību, kas novedot pie aristokrātijas izputēšanas. Tajā pašā laikā minēto autoru tolerance un objektivitāte, kas izpaužas, runājot par sicīliešiem, tomēr nav konsekventa: Borhs, runājot par Kalabrijas iedzīvotājiem un Grass – par āfrikāņu sievietēm, konstatē, ka tie drīzāk līdzinoties dzīvniekiem, nekā cilvēkiem.

-
- ¹ Willebrand, S. 108 – 111.
 - ² Himsel, Bd. I, S. 52.
 - ³ Ebd., S. 54.
 - ⁴ Ebd., S. 57.
 - ⁵ Ebd., S. 55 – 56.
 - ⁶ Ebd., S. 56 – 57.
 - ⁷ Ebd., S. 57; Bd. III, S. 167.
 - ⁸ Ebd., S. 93.
 - ⁹ Ebd.
 - ¹⁰ Ebd., S. 94.
 - ¹¹ Ebd., Bd. III, S. 159.
 - ¹² Ebd., Bd. I, S. 93.
 - ¹³ Ebd., Bd. III, S. 160.
 - ¹⁴ Ebd., S. 158 – 159.
 - ¹⁵ Ropp, p. III, p. 39.
 - ¹⁶ Ibid., p. I, p. 92.
 - ¹⁷ Ibid., p. 40.
 - ¹⁸ Ibid, p. III, p. 36 – 37.
 - ¹⁹ Himsel, Bd. I, S. 45.
 - ²⁰ Willebrand, S. 112.
 - ²¹ Himsel, Bd. I, S. 72.
 - ²² Ebd., S. 88.
 - ²³ Ebd., S. 117
 - ²⁴ Ebd., S. 125.
 - ²⁵ Willebrand, S. 129 – 130.
 - ²⁶ Ropp, p. III, p. 40.
 - ²⁷ Himsel, Bd. II, S. 510 (Amnerkung am Rande).
 - ²⁸ Ebd., Bd. I, S. 121 – 124
 - ²⁹ Ebd., S. 113.
 - ³⁰ Ebd., Bd. II, S. 331 – 332.
 - ³¹ Ebd., S. 336.
 - ³² Ebd., S. 228.
 - ³³ Ebd., S. 330.
 - ³⁴ Ebd., S. 272 – 273.
 - ³⁵ Ebd., S. 273.
 - ³⁶ Ebd., S. 272 – 273.
 - ³⁷ Ebd., S. 273 – 274
 - ³⁸ Ebd., S. 274.
 - ³⁹ Ebd., S. 277 – 278.
 - ⁴⁰ Ebd., S. 301 – 302.
 - ⁴¹ Ebd., S. 302; 311.
 - ⁴² Ebd., S. 311.
 - ⁴³ Ebd., S. 327.
 - ⁴⁴ Ebd., S. 246.
 - ⁴⁵ Ebd., S. 295. – 296.

-
- ⁴⁶ Ebd., S., 311.
⁴⁷ Ebd., S. 319 – 323
⁴⁸ Ebd., S. 316.
⁴⁹ Ebd., S. 432.
⁵⁰ Ebd., S. 378 – 379.
⁵¹ Ebd., S. 372 – 373.
⁵² Ebd., S. 368.
⁵³ Ebd., S. 374.
⁵⁴ Ebd., S. 366.
⁵⁵ Ebd..
⁵⁶ Ebd., S. 378.
⁵⁷ Ebd., S. 375.
⁵⁸ Ebd., S. 381.
⁵⁹ Ebd., S. 399.
⁶⁰ Ebd., S. 392
⁶¹ Ebd., S. 391.
⁶² Ebd., S. 367.
⁶³ Ebd., S. 399.
⁶⁴ Ebd., S. 402 – 403.
⁶⁵ Ebd., S. 403.
⁶⁶ Ebd., S. 404.
⁶⁷ Ebd., S. 406 – 407.
⁶⁸ Ebd., S. 407.
⁶⁹ Ebd., S. 329.
⁷⁰ Ebd., S. 428.
⁷¹ Ebd.
⁷² Maurer, 1987, S. 15.
⁷³ Ebd., S. 16.
⁷⁴ Kroker, S. 173.
⁷⁵ Tering, Eesti ..., S. 771.
⁷⁶ Himsel, Bd. III, S. 94.
⁷⁷ Elsasser, S. 1.
⁷⁸ Jozefs fon Bādērs, (*Joseph von Baader*; 1763 – 1835), vācu inženieris un ārsts; cit. pēc. Kroker, S. 175.
⁷⁹ Himsel, Bd. III, S. 204.
⁸⁰ Archenholz, Bd. I, S. 1 – 2.
⁸¹ Himsel, Bd. III, S. 26.
⁸² Ebd.
⁸³ Archenholz, Bd. I, S. 3.
⁸⁴ Himsel, Bd. III, S. 38.
⁸⁵ Ebd., S. 218
⁸⁶ Archenholz, Bd. I, S. 13.
⁸⁷ Himsel, Bd. III, S. 218.
⁸⁸ Ebd., S. 27.
⁸⁹ Ebd.
⁹⁰ Ebd., S. 33.
⁹¹ Ebd., S. 70

-
- ⁹² Ebd., S. 70 – 71.
⁹³ Archenholz, Bd. I, S. 9.
⁹⁴ Ebd., S. 13.
⁹⁵ Ebd., S. 14 – 18.
⁹⁶ Ebd., S. 23 – 24.
⁹⁷ Ebd., S. 40 – 41.
⁹⁸ Kraus, S. 666.
⁹⁹ Ebd., 667.
¹⁰⁰ Kraus, S. 148
¹⁰¹ Ebd., S. 145 – 146.
¹⁰² Himsel, Bd. III, S. 26.
¹⁰³ Вольгер, с. 13.
¹⁰⁴ Там же, с. 13 – 14.
¹⁰⁵ Там же, с. 17
¹⁰⁶ Himsel, Bd. III, S. 38.
¹⁰⁷ Ebd.
¹⁰⁸ Ebd.
¹⁰⁹ Вольгер, с. 17.
¹¹⁰ Himsel, Bd. III, S. 38.
¹¹¹ Ebd., S. 39.
¹¹² Вольгер, с. 17.
¹¹³ Himsel, Bd. III, S. 39.
¹¹⁴ Ebd.
¹¹⁵ Elsasser, 32.
¹¹⁶ Himsel, Bd. III, S. 35.
¹¹⁷ Ebd.
¹¹⁸ Ebd.
¹¹⁹ Ebd., S. 210.
¹²⁰ Ebd., S. 45.
¹²¹ Ebd., S. 40
¹²² Ebd.
¹²³ Ebd., S. 37.
¹²⁴ Ebd., S. 86.
¹²⁵ Maurer, 1987, S. 35
¹²⁶ Himsel, Bd. III, S. 39,
¹²⁷ Ebd., S. 205
¹²⁸ Ebd., S. 207.
¹²⁹ Ebd., S. 37.
¹³⁰ Ebd., S. 208.
¹³¹ Archenholz, S. 50 – 51.
¹³² Himsel, Bd. III, S. 62.
¹³³ Ebd., S. 64.
¹³⁴ Ebd., S. 65.
¹³⁵ Ebd., S. 37.
¹³⁶ Ebd., S. 21.
¹³⁷ Ebd., S. 19 – 20.

-
- 138 Ebd., S. 9 – 10.
139 Ebd., S. 22; 64.
140 Kraus, S. 703.
141 Himsel, Bd. III, S. 22.
142 Ebd.
143 Brief aus London 25. 05. 55. – ebd., S. 203 – 204
144 Brief aus London, 22. 09. 1755. – ebd., S. 211.
145 Elsasser, S. 24
146 Nach Elsasser, S. 25 – 26
147 Maurer, S. 433.
148 Zit. nach Maurer, S. 434.
149 Maurer, S. 436.
150 Ebd., S. 432.
151 Maurer, 1987, S. 412
152 Kraus, S. 705.
153 Ebd., S. 706 – 707.
154 Ebd., S. 705.
155 Ebd., S. 704
156 Himsel, Bd. III, S. 271.
157 Ebd., S. 272.
158 Ebd., S. 275 – 276.
159 Ebd., S. 278 – 288.
160 Ebd., S. 288 – 289.
161 Ebd., S. 292.
162 Ebd., S. 295
163 Ebd., S. 295.
164 Ebd., S. 296 – 297.
165 Ebd., S. 292 – 293.
166 Ebd., S. 299 – 300.
167 Ebd., S. 299 – 300.
168 Ebd., S. 300 – 301.
169 Ebd., S. 307 – 308.
170 Ebd. S. 313 – 314.
171 Ebd., S. 318.
172 Ebd., S. 320.
173 Ebd., S. 321
174 Ebd., S. 321 – 335.
175 Ebd., S. 336.
176 Ebd.
177 Ebd., S. 337.
178 Ebd.
179 Ebd., S. 338.
180 Ebd., S. 339 – 340.
181 Ebd., S. 343 – 344.
182 Ebd., S. 379.
183 Ebd., S. 388 – 389.

- 184 Ebd., S. 380 – 381.
185 Ebd., S. 394 – 395.
186 Ebd., S. 397
187 Ebd., S. 401.
188 Ebd., S. 401.
189 Ebd., S. 403.
190 Ebd., S. 414.
191 Ebd., S. 415.
192 Ebd., S. 418.
193 Ebd., S. 426.
194 Ebd., S. 426 – 430.
195 Ebd., S. 435.
196 Ebd., S. 434 – 436.
197 Ebd., 437.
198 Ebd., S. 496.
199 Ebd., S. 346.
200 Ebd., S. 347.
201 Ebd., S. 348.
202 Ebd., S. 352
203 Ebd., S. 352 – 353.
204 Ebd., S. 436.
205 Ebd. 503.
206 Ebd., S. 487
207 Ebd. S. 489.
208 Ebd., S. 470.
209 Ebd., S. 444.
210 Ebd., S. 450.
211 Ebd., S. 446.
212 Ebd., S. 463
213 Ebd., S. 449.
214 Ebd., S. 449 – 450.
215 Ebd.
216 Ebd., S. 450 – 451
217 Ebd., S. 452.
218 Ebd., S. 451.
219 Ebd., S. 451 – 452.
220 Ebd., S. 482.
221 Ebd., S. 474.
222 Ebd.
223 Ebd., S. 483.
224 Ebd., S. 453
225 Ebd., S. 454.
226 Ebd., S. 467.
227 Ebd., S. 455 – 457.
228 Ebd., S. 459.
229 Ebd., S. 462.

-
- 230 Ebd., S. 464.
231 Ebd., S. 464 – 465.
232 Ebd., 470.
233 Ebd., S. 471.
234 Ebd.
235 Ebd.
236 Ebd., S. 465.
237 Ebd., S. 465 – 466.
238 Ebd., S. 466.
239 Ebd., S. 472.
240 Ebd., S. 458.
241 Ebd., S. 466.
242 Storch, S. 127.
243 Ebd., S. 45.
244 Ebd., S. 303.
245 Ebd., S. 262.
246 Ebd., 29 – 30.
247 Ebd., S. 30.
248 Ebd., S. 249.
249 Ebd., S. 86 – 87.
250 Ebd., S. 301.
251 Ebd., S. 245
252 Ebd., S. 248.
253 Ebd., S. 403.
254 Ebd., S. 415
255 Ebd., S. 410 – 411
256 Ebd., S. 415.
257 Ebd., S. 417.
258 Ebd., S. 420.
259 Кареев, с. 83
260 Там же, с. 22.
261 Storch, S. 422.
262 Кареев, с. 98.
263 Там же.
264 Storch, S. 423.
265 Ebd., S. 447.
266 Ebd., S. 449.
267 Ebd., S. 437 – 438
268 Ebd., S. 456 – 457.
269 Ebd., S. 460.
270 Recke, 1902, Bd. II, S. 373 – 374.
271 Recke, 1984, S. 97.
272 Ebd., S. 96 – 97.
273 Reke, 2004, 211. – 212. lpp.
274 Recke, 1984, S. 97.
275 Ebd.

-
- 276 Recke, 1902, Bd. II, S. 373.
277 Recke, 1984, S. 98.
278 Recke, 1902, Bd. II, S. 373.
279 Reke, 2004, 211 – 212. lpp.
280 Recke, 1984, S. 142.
281 Ebd., S. 138 – 139; 163; 291.
282 Ebd., S. 216; 230; 233 – 234.
283 Ebd., S. 216.
284 Ebd., S. 99.
285 Ebd., S. 298.
286 Reke, 2004, 205. lpp.
287 Turpat, 205. – 206. lpp.
288 Recke, 1984, S. 102.
289 Ebd., S. 243.
290 Ebd., S. 256.
291 Ebd., S. 257.
292 Ebd., S. 266.
293 Ebd., S. 266 – 267.
294 Ebd., S. 266.
295 Ebd., S. 282.
296 Ebd., S. 297 – 298.
297 Ebd., S. 293 – 294.
298 Merkel, G. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben*“. Bd. I – II. Leipzig, 1839 – 1840.
299 Merkel, G. *Deutschland zur Schillers-Goethe Zeit (1797 bis 1806.)* Hg. von Julius Eckhardt. Berlin, 1887.
300 Merkel, 1887, S. 54 – 55.
301 Ebd., S. 56.
302 Ebd., S. 56 – 57.
303 Ebd., S. 62 – 63.
304 Ebd., S. 64 – 65.
305 Schwartz, 1884, S. 88.
306 Ebd.
307 Ebd., S. 106.
308 Merkel, 1887., S. 67 – 68.
309 Ebd., S. 87.
310 Ebd., S. 159 – 160.
311 Ebd., S. 95.
312 Ebd., S. 93.
313 Schwartz, 1884, S. 83
314 Schwartz, 1791, Bd. 1., S. 162.
315 Merkel, 1887, S. 103.
316 Ebd., S. 102.
317 Ebd., S. 3.
318 Ebd., S. 106.
319 Schwartz, 1884, S. 108.
320 Merķelis, 1992 , 86. lpp.
321 Turpat, 87. lpp.

-
- 322 Turpat, 102 – 103. lpp.
323 Turpat, 104. lpp.
324 Turpat.
325 Merkel. Brief aus Hamburg, 21. 11. 1798. – In: Merkel, *Briefe*, S. 40.
326 Merkel. Brief aus Perleberg, 19. 01. 1799. – Ebd., S. 49.
327 Willebrand, S. 48.
328 Ebd.
329 Ebd., S. 49.
330 Merkel, 1887, S. 22 – 23.
331 Merķelis, 1992, 85. lpp.
332 Merkel, 1887, S. 92.
333 Ebd., S. 187.
334 Ebd.
335 Ropp, p. I, p. 44; 47.
336 Ibid., p. 44.
337 Ibid., p. 25.
338 Ibid., p. 35.
339 Ibid., p. 33.
340 Ibid., p. 35 – 36.
341 Ibid., p. 43.
342 Ibid., p. 46.
343 Ibid., p. 64 – 65.
344 Ibid., p. 36.
345 Ibid., p. 37.
346 Ibid., p. 38.
347 Ibid., p. 41 – 42.
348 Ibid., p. 38 – 39.
349 Ibid., p. 25.
350 Ibid., p. 32.
351 Ibid., p. 28.
352 Ibid.
353 Ibid., p. 54
354 Ibid., p. 54 – 55.
355 Ibid., p. 42 – 43.
356 Ibid., p. 46.
357 Ibid., p. 33.
358 Ibid., p. 34.
359 Ibid., p. 64.
360 Ibid., p. 47.
361 Ibid.
362 Ibid., p. 63.
363 Ibid., p. 56.
364 Ibid., p. 59 – 60.
365 Ibid., p. 62 – 63.
366 Borch, Bd. I, S. 4.

-
- 367 Ebd., S. 6.
368 Borch, Bd. II, S. 170 – 171.
369 Ebd., S. 172.
370 Ebd., Bd. I, S. 100 – 101.
371 Ebd., S. 102.
372 Ebd., S. 102 – 103.
373 Ebd., S. 104.
374 Ebd., Bd. II, S. 176.
375 Ebd., Bd. I, S. 104.
376 Ebd., Bd. II, S. 176.
377 Ebd.
378 Ebd., Bd. I, S. 6.
379 Ebd., Bd. II, S. 176.
380 Ebd., Bd. I, S. 104.
381 Ebd., Bd. II, S. 176.
382 Ebd., S. 177.
383 Ebd., S. 178.
384 Ebd.
385 Ebd., S. 138.
386 Graß, Bd. II, S. 305 – 306.
387 Ebd., Bd. II, S. 305.
388 Ebd., Bd. II, S. 24 – 27.
389 Ebd., S. 27.
390 Ebd., S. 81 - 82; 192.
391 Ebd., S. 155.
392 Ebd.
393 Ebd. Bd. II, S. 165 – 166.
394 Ebd., Bd. II, S. 29.
395 Ebd., S. 4.
396 Ebd., S. 175.
397 Ebd., Bd. I, S. 202.
398 Ebd., S. 146.
399 Ebd., S. 158 – 159
400 Ebd., S. 158.
401 Ebd.
402 Ebd., Bd. II, S. 284.
403 Ebd., Bd. I, S. 71.
404 Ebd., Bd. II, S. 282.
405 Ebd.
406 Ebd.
407 Ebd., S. 283.
408 Ebd., S. 301 – 302.
409 Cit. pēc: Bēms, 65. lpp.
410 Borch, Bd. II, S. 61 – 63.
411 Ebd., S. 63.
412 Ebd., S. 63 – 64.

⁴¹³ Ebd., S. 61.

⁴¹⁴ Borch, Bd. I, S. 14 – 15.

⁴¹⁵ Graß, Bd. I, S. 201; Bd. II, S. 228.

⁴¹⁶ Brenner, *Die Erfahrung der Fremde*, S. 24 – 25.

⁴¹⁷ Graß, Bd. II, S. 365 – 367.

Secinājumi

18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā Eiropas sabiedrības izglītoto aprindu politiskajā domāšanā notika pāreja uz mūsdienīgāku vērtību modeli – sākumā teorijā (Apgaismības pārstāvju darbos), nedaudz vēlāk arī praksē, kas izpaudās apgaismoto monarhu reformās, Ziemeļamerikas koloniju Neatkarības kara rezultātos un Franču revolūcijas kolīzijās. Tika formāli atzīta tautas suverenitāte, visu kārtu vienlīdzība likuma priekšā, vārda, preses un reliģiskā brīvība. Savukārt industriālā revolūcija Anglijā bija nozīmīgākais process ekonomikā un tehnoloģijās, kuram vēlāk bija globālas sekas.

Tagadējo Baltijas valstu teritorija turpināja palikt minētajiem procesiem visumā perifēra. Tieši tādēļ personiskajiem kontaktiem starp intelektuāļiem, kādi nodibinājās ceļojumu laikā, varēja būt svarīga nozīme.

18. gadsimta otrajā pusē izveidojās jauns ceļotāja tips – izglītais pilsonis (*Bildungsbürger*), kura izpratnē ceļojumi bija būtisks līdzeklis personības attīstībai.

Šajā promocijas darbā tika aplūkotas 12 vācbaltiešu ceļotāju piezīmes pa Eiropu no 1750. līdz 1815. gadam. Apskatīti gandrīz visi līdz šim apzinātie šāda tipa avoti, izņemot vienu – Ferdinanda Augusta fon Hāgemeistera (*Ferdinand August von Hagemester*, 1785 – 1869) vēstules no ceļojuma pa Reinzemi 1805. g. septembrī.¹ Avots ir interesants no tā viedokļa, ka Getingenas studenta acīm atspoguļo franču karaspēka pārvietošanos uz dienvidaustrumiem īsi pirms vēsturiskās Austerlicas kaujas; tomēr to neizdevās izpētīt laika trūkuma dēļ. Ļoti iespējams, ka vēl neapzinātās krātuvēs glabājas arī citas nozīmīgas vācbaltiešu ceļojumu literatūras liecības.

Uz minēto avotu bāzes izdarīti sekojoši secinājumi:

1) Apskatītā vācbaltiešu ceļojumu literatūra satur bagātīgu kultūrvēsturisku informāciju ne tikai par ceļojumu apstākļiem Eiropā 18. gadsimta otrajā pusē un 19. gadsimta sākumā, bet arī par ekonomiskajiem, sociālajiem un kultūras procesiem apceļotajās valstīs.

2) Minētie avoti sniedz ieskatu autoru personības īpatnībās, vērtību sistēmā, interešu un uztveres prioritātēs;

3) Novērojumam ir tendence diferencēties atkarībā no autora ceļojuma mērķa, sociālā statusa, dzīves pieredzes un dzimuma.

4) Nereti autoru redzējumā projicējas Apgaismības idejas.

5) Pētītie avoti liecina, ka vācbaltiešu, tāpat kā vācu ceļojumu literatūrā laikā no 18. gadsimta otrās puses līdz 19. gadsimta sākumam notiek pāreja no zinātniski statistiskā ceļojumu apraksta

modeļa uz literāri subjektīvo apraksta formu kombinācijā ar sociāli kritisko skatījumu.

Minētos vispārējos secinājumus pamato sekojošie konkrētie secinājumi:

1.1. Visi ceļotāji savās piezīmēs aprakstījuši ceļošanas apstākļus – ceļu stāvokli, dažādus sauszemes un ūdens transporta veidus, to cenas utt. Vienprātīgs ir uzskats, ka ceļošana pa ūdeni esot gan lētāka, gan ērtāka, nekā pa sauszemi. No sauszemes ceļu stāvokļa tiek izdarīti secinājumi par valdības darba kvalitāti un vispārējo politisko situāciju valstī (H. F. fon Štorhs). Šajā ziņā vācbaltiešu ceļojumu piezīmes apstiprina likumsakarību, uz kuru norāda arī M. Maurers: “Pilsoņu kārtas ceļojumu aprakstiem un pa daļai arī kavalieru ceļojumu aprakstiem bija raksturīgi, ka autori attēloja apceļoto zemju politisko un arī saimniecisko iekārtu. Apgaismotāji arvien biežāk redzēto ainu interpretēja kopsakarā ar katra vietējā valdnieka panākumiem vai nolaidību. Līdz ar to kļuva ierasts, ka ceļotājs no zemes vispārējās ainas ieguva priekšstatu par valdnieka valdīšanas kvalitāti. Ja lauki bija labi iekopti un deva bagātīgu ražu, to uzskatīja par apliecinājumu labai valdīšanai; ja novadi bija tukši, izdarīja secinājumu, ka valdība ar smagiem nodokļiem un ekspluatāciju piespiedusi zemniekus izceļot. Kad zemes ceļi ir izbūvēti par šosejām, ceļinieks domāja par “policijas labo darbu”; kad karietes iestiga dumbrājos, vainoja zemes kungu, kurš neinvestē ceļu būvē, tādā veidā kavējot preču transportu. Ja aplūkoja bagātos tirgus vai jaunus industriālos dibinājumus, izdarīja secinājumu par firsta uzmundrinājumu čaklajiem uzņēmējiem un vienlaicīgi uzslavēja pilsonisko tikumību. Pie šāda pasaules uztveres veida, [...] no kailas inventarizācijas līdz negantai (*rabiaten*) politisko un saimniecisko apstākļu kritikai ir tikai neliels solis”.²

Minētie ceļotāji diezgan negatīvi izsakās par sauszemes starppilsētu transporta pirmparaugu – t. s. pasta karieti (*Landkutsche*) tās diskomforta dēļ. Toties ļoti ērts, pēc N. fon Himzeļa domām, esot diližanss (*Diligence*). Viņš arī atzīmē dažu diližansa līniju pastāvēšanu Francijā jau 18. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē, lai gan literatūrā (piem. *Laszlo Tarr*) tādu parādīšanās līdz šim saistīta ar 20 gadus vēlāku laiku. Augstu novērtējumu N. fon Himzelis sniedz starppilsētu sauszemes satiksmei Anglijā, satiksmei pa ūdeni – Holandē.

Samērā negatīvas atsauksmes ir arī par apmešanās vietām, resp. mājvietām vai viesnīcām, īpaši lauku apvidos un visvairāk Eiropas ziemeļaustrumos – Meklenburgā, Pomerānijā, Tīringā, Saksijā, Polijā utt., kā arī Spānijā un Portugālē. Mājvietām parasti tiek pārmests higiēnas trūkums, dārdzība, personāla rupjība vai negodīgums utt. Parasti vissliktākās viesnīcas ir tajos apgabalos, kur arī vissliktākie ceļi. Minētie avoti liecina par atsevišķu reģionu satiksmes infrastruktūras neatbilstību augošajam pieprasījumam, bet netieši – par to, ka pastāvošā sabiedriskā kārtība ir savu laiku pārdzīvojusi.

Tikpat daudz negatīvo emociju ceļotājos izraisījušas daudzās muitas pārbaudes, ko pavada ierēdņu rupjība un izspiešanas mēģinājumi. Īpaši sīkumainas tās ir Itālijā un Vācijā šo zemju politiskās sadrumstalotības dēļ.

1.2. Apskatāmajā ceļojumu literatūrā atrodama arī bagātīga informācija par apmeklēto pilsētu, kā arī citu apdzīvoto vietu plānojumu, ārējo izskatu, komunālo saimniecību, ražošanu, tirdzniecību, pilsētas un valsts aizsardzību utt. Minētie avoti apliecina un reizē arī apsveic modernizācijas tendencu parādīšanos lielpilsētu apbūvē – aizsargmūru un vaļņu nojaukšanu, taisnu un labi izbruģētu ielu tīkla izbūvi, nakts apgaismojumu, drošības palielināšanos utt., kas atbilst ideālas, modernas un sakārtotas pilsētas modelim. Viduslaiku apbūve tiek viennozīmīgi vērtēta negatīvi, paužot gandarījumu par tās iznīcināšanu. Blakus pozitīvajām tendencēm tomēr bieži minētas arī urbanizācijas ēnas puses – piemēram, milzīgie ubagu pūļi lielpilsētās (Antverpenē, Romā, Londonā, Venēcijā, Varšavā utt.)

1.3. Īpaši lielu vērību daži ceļotāji (N. fon Himzelis, E. fon der Reke, S. Bekere, H. F. fon Štorhs, G. Merķelis) pievērš sociālās aprūpes un labdarības iestādēm, pa lielākai daļai uzslavējot to lielisko iekārtojumu (Holandē, Anglijā, Itālijā u. c.). Uz vispārējā optimisma fona izceļas H. F. Štorha un G. Merķeļa kritiskais vērtējums, kas sociālā posta cēloņus saskata politiskās iekārtas trūkumos.

1.4. Apmeklējot Rietumeiropas augstskolas, minētie ceļotāji norāda uz iepriekšējos gadsimtos populāro universitāšu (Padujas, Boloņas, Štrasburgas u. c.) pagrimumu par labu tām, kas specializējas dabaszinātnēs, kā arī uz kosmopolītisma principa nomaiņu ar nacionālo principu.

1.5. Ļoti plašs faktu materiāls, īpaši N. fon Himzeļa dienasgrāmatās, sniegts par zinātnes attīstību apmeklētajās valstīs. Viņš personīgi apciemojis dažus izcilākos sava laika zinātniekus. Atzīmējama N. fon Himzeļa īpašā interese par eksperimentiem, kas saistīti ar elektrību, kā arī tās pielietojumu medicīnā. N. fon Himzelis, un H. F. fon Štorhs apliecina arī zinātnes amatierisma lielo izplatību Eiropas sabiedrībā. Tajā pašā laikā tiek norādīts, ka zinātnes attīstība pamatos balstās uz entuziasmu, kā arī dažu nejausu mecenātu aizgādību.

1.6. Apskatāmie avoti satur milzīga apjoma informāciju par dažādām kolekcijām, no kā jāsecina, ka kolekcionēšana 18. gadsimtā bija kļuvusi par turīgo slāņu modes lietu un apliecināja īpašnieka sociālo statusu. No minētajiem avotiem izriet arī, ka tā vēl nav diferencējusies pa nozarēm.

1.7. Vieni no galvenajiem objektiem, ko minētie ceļotāji ārzemēs alka redzēt visvairāk, bija teātri. Interesanti atzīmēt, ka pilnīgi visus vācbaltiešus ļoti bieži apmierina teātra arhitektūra vai dekorācijas, bet provincē gandrīz nekad – aktieru spēle (par mērauklu tiek ņemti Parīzes teātri). Vienlaikus daži no viņiem (piemēram, H. F. fon Štorhs) vērsas pret samāksloto spēles manieri franču teātrī. Minētie avoti raksturo vācbaltiešus kā stingrus un prasīgus teātra cienītājus. Tiek izteikta arī nepatika pret publikas

nedisciplinētību izrādes laikā.

1.8. Avoti apliecina arī autoru muzikalitāti un dažu (piemēram, N. fon Himzeļa, H. F. fon Štorha) pamatīgās zināšanas mūzikas teorijā. Visi ceļotāji atzīmē mūzikas milzīgo popularitāti izglītotajā sabiedrībā. K. G. Grass sīkāk raksturojis arī sicīliešu tautas mūziku, dejas un svētkus.

1.9. N. fon Himzeļa, M. J. fon der Borha, H. F. fon Štorha un T. fon der Ropa ceļojumu piezīmēs sīkāk apskatīti saimnieciskie jautājumi, valsts ekonomiskā politika, ražošanas un tirgošanās rentabilitāte un peļņas palielināšanas iespējas.

1.10. Apskatāmajās ceļojumu piezīmēs atspoguļojas arī sabiedriskā problemātika, politiskās iekārtas specifiskas vērtējumi, sociālie kontrasti un politiskās aktualitātes (piemēram, iespējams spriest par Franču revolūcijas recepciju Hamburgas izglītotās sabiedrības salonos). Īpaša uzmanība tiek pievērsta zemnieku stāvoklim, viņu uzņēmējdarbībai (Holandē) un agrārajam jautājumam (E. fon der Reke). Vācbaltiešu ceļotāji atzīmējuši arī uzkrītošo nabadzību atsevišķās valstīs un reģionos, kā arī lielo ubagu skaitu, īpaši galvaspilsētās. Tomēr katrs no viņiem nabadzības cēloņus skaidro dažādi – ar valdības bezdarbību (E. fon der Reke), ar aplamo fiskālo politiku (N. fon Himzelis un H. F. fon Štorhs), ar pašu iedzīvotāju slinkumu un uzņēmības trūkumu (N. fon Himzelis, M. J. fon der Borhs un T. fon Rops), ar klosteru zemes īpašumiem (E. fon der Reke un K. G. Grass), ar dzimtbūšanu (S. Bekere), ar ārzemju uzņēmumu iespēšanos vietējā tirgū (M. J. von der Borhs), ar eksporta kavēšanu (M. J. fon der Borhs), ar dzīves dārdzību, ko izraisa novecojusī merkantilisma politika (N. fon Himzelis), ar pārpircējiem utt.

1.11. Atsevišķos gadījumos tiek raksturotas arī apmeklēto tautu nacionālās īpatnības. Vērtējumi, kurus varētu kvalificēt kā šovinistiskus, nav konstatēti. Vienā gadījumā diskutējams ir jautājums par rasisma izpausmi.

1.12. Avoti sniedz plašu materiālu arī par vietējām (kā valdošo slāņu, tā vienkāršās tautas) tradīcijām, dzīves veidu, apģērbu, ieradumiem utt.

Atsevišķi vācbaltiešu ceļotāji (N. fon Himzelis, H. F. fon Štorhs, E. fon der Reke) cenšas ne vien aprakstīt redzēto, bet arī analizēt dažādas apceļoto valstu saimnieciskās un sociālās attīstības puses.

Bez minētajiem novērojumiem, kuri lielai daļai recipientu ir kopīgi, iezīmējas vesela rinda individuālu atšķirību, kas ļauj spriest par novērotāja sabiedriskajiem, reliģiskajiem vai estētiskajiem uzskatiem.

2.1. Nikolausa fon Himzeļa ceļojumu dienasgrāmata ļauj spriest par viņa enciklopēdiskajām interesēm un erudīciju, kurā dominē dabaszinātnes (īpaši dabas vēsture); tomēr gandrīz tikpat lielā mērā autoru saista arī ražošanas tehniskie procesi (sevišķi kalnrūpniecībā), politiskā iekārta, reliģiskās attiecības un citi temati, kā arī glezniecība, teātris un mūzika. Himzelis ir uzticīgs tajā laikā visprogresīvākajām

ārstēšanas metodēm – baku ivokulācijai (aizstāvat to pret uzbrukumiem no dažu tumsonīgu garīdznieku puses), dabisko līdzekļu pielietojumam medicīnā, teorijas un prakses vienībai medicīniskajā izglītībā. Viņš izvirza kategorisku prasību pēc ārstniecības līdzekļu sertifikācijas, nosoda šarlatānismu un pūšļošanu.

N. fon Himzeļa ceļojumu aprakstā atklājas arī autora politiskās simpātijas – tās visvairāk saistītas ar Anglijas valsts iekārtu. Jādomā, ka šo interesi sekmējušas studijas Getingenas universitātē. Ekonomiskajā ziņā viņa ideāls ir Anglija un Holande. Tajā pašā laikā N. fon Himzelim raksturīga tendence idealizēt Anglijas politisko modeli, kā arī samērā augstprātīga attieksme pret zemākajiem slāņiem – „pūli”. Trešā valsts, pret kuru N. fon Himzelim raksturīgs cildinošs vērtējums, ir Krievija – īpaši Pētera I veikto saimniecisko un kultūras pasākumu kontekstā.

Atsevišķi N. fon Himzeļa izteikumi (piemēram, par tirgotāju un pēru vienlīdzību Anglijas parlamentā, tirgotāju zaudējumiem Pēterburgā, kā arī jūsmīgais Amsterdamas biržas un banku sistēmas apraksts) liek domāt, ka ceļojumos gūtā informācija tikusi fokusēta caur lieltirgotāju slāņa interešu prizmu (ne velti Himzelis, kā teikts iepriekš, atradās radniecībā ar bagātajiem Rīgas tirgotājiem Bērensiem). N. fon Himzeļa dienasgrāmatā sastopams arī visvairāk ziņu par ceļojumu izmaksām, valūtas kursiem, ieteicamajiem satiksmes līdzekļiem utt.

N. fon Himzelis norāda arī visvairāk literatūras: lielākā daļa no tās ir nevis vienkārši ceļveži, bet nopietnas studijas ekonomikā, dabaszinātnēs, arhitektūrā u. c. nozarēs.

2.2. Mihaēlam Johanam fon der Borham raksturīgas daudzpusīgas akadēmiskas intereses par bioloģiju, mineraloģiju, dabas vēsturi, salīdzinošo filoloģiju utt. Šai ziņā viņa piezīmes izceļas ar eksaktu pieeju, tām pievienoti izdarīto eksperimentu apraksti un matemātiski aprēķini. Viņa tekstā ieskanas arī uzskati jautājumā par kārtu sistēmu, kas tomēr ir visai konservatīvi. Pozitīvi vērtējams tas, ka M. J. fon der Borhs – praktiski vienīgais no apskatāmajiem autoriem – izvirza nepieciešamību pēc iepazīto tautu aprakstīšanas autentiskuma un izvairīšanās no stereotipiem. Tajā pašā laikā M. J. fon der Borha sacerējumā maz kritisku piezīmju attiecībā uz ceļojuma praktisko pusi; attiecībā uz sociālajiem apstākļiem (zemāko slāņu stāvokli) tādu nav vispār. Mežonīgajai un neskartajai dabai, no kurienes laiku pa laikam izverd dažādas postošas katastrofas, M. J. fon der Borhs pretstata cilvēces kultūras gadu tūkstošiem ilgo, pacietīgo atjaunojošo un jaunradošo darbu. Viņa ideāls – dabas un civilizācijas harmonija.

2.3. Sociālie apstākļi, resp. zemāko slāņu stāvoklis, tāpat arī apceļoto valstu saimniecības un politiskās iekārtas analīze nav sastopama arī Heinriha fon Ofenberga dienasgrāmatās. Toties ļoti sīki tiek aprakstīti dažādi reprezentācijas pasākumi galmā, no valdnieka saņemtās dāvanas un laipnības

izpaušmes. Viņš simpatizē Prūsijas politiskajai iekārtai un Frīdriha II ārpolitikai. Autora cilvēciskais portrets vairāk atklājas nevis viņa saskarsmē ar sabiedrību (personu raksturojumi, atšķirībā no E. fon der Rekes, ir ārkārtīgi rezervēti), bet nonākot ciešā kontaktā ar dabas stihijām.

2.4. Īsais Ernsta Daniēla Bursija ceļojumu dienasgrāmatas fragments neļauj izdarīt plašākus secinājumus par viņa personību – vienīgi to, ka viena no galvenajām autora interešu jomām bijusi arhitektūra un tēlniecība un viņu piesaistījis neoklasicisma stils. Arī viņa valsts ideāls ir Prūsija.

2.5. Arī Melhiora Vilhelma fon Vīdava intereses visvairāk saistās ar arhitektūras un mākslas vēsturi, sevišķi Itālijā. Jaunieti no provinces aizrauj arī Romas baznīcu krāšņums. Viņa dabas aprakstos parādās romantiķiem raksturīgā emocionāli sakāpinātā jūsma.

2.6. Sofijas Bekeres 1791. g. publicētajās vēstulēs un vēl lielākā mērā – autentiskajā, 1884. g. izdotajā dienasgrāmatā atklājas autores literārā erudīcija, asās uztveres spējas un humora izjūta. Viņa sevi pozicionē kā patstāvīgi domājošu personību, kuras uzskati bieži oponē sabiedrībā valdošajiem (īpaši reliģijas un sociālās hierarhijas jautājumos); būdama piederīga pie pilsoņu kārtas, viņa jūtīgi uztver nevērību no aristokrātu puses.

2.7. Arī Elīza fon der Reke, pēc dzimuma piederēdama vienai no senākajām Kurzemes aristokrātu dzimtām, uzskatu ziņā, pēc pašas izteikumiem, tuvāka pilsoņu kārtai. Arī viņa noraidoši izturas pret aristokrātu privilēģijām, galma ceremonijas viņu garlaiko. Spriedumos viņai raksturīga emocionalitāte, dažkārt kategoriskums (īpaši stingrs ir viņas vērtējums augstāko aprindu sievietēm). Viņa ir samērā subjektīva. Viņas tuvāko draugu lokā bez aristokrātiem ir arī tirgotāji, pedagogi un pazīstamākie vācu literārās pasaules pārstāvji. Daži viņas izteikumi un darbība liecina par uzskatu demokrātismu. Politiskās iekārtas ideāls autorei ir apgaismotā monarhija Prūsijā Frīdriha II laikā. Viņai nav pieņemamas Franču revolūcijas ekstrēmās izpaušmes, bet tikpat maz – aristokrātu aprobežotība un augstprātība. E. fon der Reke ir ļoti naidīgi noskaņota pret Napoleonu, bet tomēr vēl 1804. – 1806. gadā saglabā uzticību Apgaismības ideāliem. Dabas izjūtas ziņā viņa ir romantiķe.

2.8. Heinriha Frīdriha fon Štorha spriedumos jau agri atklājas dziļa erudīcija, labas publicista dotības, sociāli kritisks un analītisks prāts, kā arī prasme saistoši pasniegt savu vēstījumu. Dažkārt tomēr viņam pietrūkst distancēšanās no autoritātēm. No apskatāmajiem autoriem tieši viņš un N. Himzelis visvairāk atsauca uz pazīstamākajiem franču apgaismotājiem – Š. L. Monteskjē, Voltēru, un Ž. Ž. Ruso. H. F. fon Štorha uzskatos apgaismotājiem raksturīgais kosmopolītisms savdabīgā veidā savijas ar vācu nacionālismu.

2.9. Publicistiska pieeja iespaidu un personu novērojumā un apraksta veidā raksturīga arī Garlībam Merķelim. Viņš pieder pie cīnītāju-vienpatņu un dedzīgo ideālistu kategorijas, ir emocionāls

un viegli aizvainojams. G. Merķelim raksturīga spēja saskatīt sabiedrisko procesu būtību un prognozēt to tālāko attīstību. Aizstāvēdams vācu nācijas interešu vienību, viņš vērsās pret atsevišķu brīvpilsētu politisko tuvredzību un egoismu, kā arī dažu sīkvalstu (piemēram, Veimāras-Eizenahas) provinciālo šaurību un mietpilsonību.

2.10. Teodoram fon der Ropam raksturīgas mākslinieciskas intereses, viņš augsti vērtē teātri un antīko kultūru. Reizē viņam piemīt arī drosmē un zināms avantūrisms, apceļojot zemes, kas apskatāmajā laika posmā ceļotāju vidū nebija sevišķi populāras – Spāniju un Portugāli, kā arī Gibraltāru. Bez tam viņam raksturīga kategorisms un aizspriedumi vietējo iedzīvotāju vērtējumā. Dabas aprakstos arī viņa dienasgrāmatās saskatāmas romantisma iezīmes.

2.11. Visromantiskākais no visiem apskatāmajiem autoriem ir Kārlis Gothards Grass. Viņš ir arī vienīgais, kurš apzināti pievēršas ceļojuma gnoseoloģiskajai pusei, mēģinot izstrādāt ieteikumus īstenības subjektīvai un iracionālai apjēgsmei. Prātam, ko apgaismotāji uzskata par patiesības izziņas galveno līdzekli, K. G. Grass piešķir tikai sekundāru lomu, uzskatot to pat par traucēkli dabas likumsakarību izpratnē. Attiecībā pret apceļojamo zemju, resp. Sicīlijas, iedzīvotājiem, viņam raksturīgs demokrātisms un tolerance, kura gan netiek attiecināta uz atšķirīgo rasu pārstāvjiem.

2.12. Par atkāpšanos no Apgaismības racionālisma, skepticisma un kosmopolītisma, uzticību autoritātēm, tradicionālajām un patriarhālajām vērtībām zināmā mērā liecina Voldemāra fon Ditmara vēstules vecākiem. Avota fragmentārais raksturs tomēr neļauj izdarīt plašākus secinājumus.

Ja minētos raksturojumus apskata no aksioloģiskā viedokļa, vācbaltiešu ceļojumu literatūru nosacīti var iedalīt 3 grupās: 1) aristokrātu piezīmes; 2) pilsoņu kārtas pārstāvju piezīmes ar samērā neitrālu sociālu ievirzi; 3) pilsoņu kārtas pārstāvju piezīmes ar sociāli asu kritisku ievirzi.

Pie pirmās grupas varētu pieskaitīt H. fon Ofenberga un T. fon der Ropa ceļojumu dienasgrāmatas, kā arī M. J. fon der Borha ceļojumu aprakstu pa Sicīliju. Tiem raksturīga akceptējoši vēlīga attieksme pret realitāti, ar ko ceļotājiem nākas saskarties. Dominē pozitīvs skatījums, vienīgās kritiskās piezīmes parādās attiecībā pret novārtā atstāto auglīgo zemi (M. J. fon der Borhs, T. fon der Rops) vai vietējo iedzīvotāju raksturu no ceļotāju drošības viedokļa (T. fon der Rops). Pirmajā piemērā var arī saskatīt Baltijas muižniekos ieaudzināto atbildības sajūtu par zemkopības ražības nodrošināšanu savos īpašumos. Iztrūkst atsevišķu modernizācijas izpausmju raksturojums Eiropā, ko ceļotāji uzskatītu par aizgūšanas vērtu savā tēvzemē.

Otrajai grupai raksturīgs izvērstāks un analītiskāks apceļoto valstu attēlojums ar plašāku argumentāciju. Izvirzītas augstākas prasības ceļošanas komfortam. Šai grupai varētu pieskaitīt N. fon Himzeļa dienasgrāmatas, kurās pieminēti vairāki modernizācijas piemēri, kas varētu noderēt ieviešanai

Vidzemē vai Krievijā (piemēram, atļauja aristokrātiem nodarboties ar tirdzniecību, lauku mēslošana Anglijā, vara rūdas kausēšanas tehnoloģija Zviedrijā u. c.), kā arī V. M. fon Vīdava dienasgrāmatu. Ja N. fon Himzeļa dienasgrāmatās sastopamas arī kritiskas piezīmes attiecībā uz konkrētās valsts saimniecību, tad ļoti retos gadījumos tās skar valsts iekārtu (vienīgais gadījums, kas izraisa autora neapmierinātību uz politiska pamata, ir grāmatu konfiscēšana Vīnes muižā).

Trešās grupas autori jau pakļauj samērā asai kritikai dažus politiskās un sabiedriskās iekārtas principus, uz kuriem tolaik balstījās visa feodāli absolūtiskā Eiropa – kārtu sistēmu (H. F. fon Štorhs, S. Bekere, E. fon der Reke, G. Merķelis), vajāšanas par reliģiskajiem un politiskajiem uzskatiem (E. fon der Reke, H. F. fon Štorhs), sociālās kontraversijas (E. fon der Reke, H. F. fon Štorhs), klosteru zemes īpašumu (E. fon der Reke), absolūtisma centienus ierobežot pārstāvniecības vēsturiskās tradīcijas un nevienlīdzīgo nodokļu politiku (H. F. fon Štorhs) utt. Minētajai grupai pieslēdzas arī K. G. Grasa apraksts, lai arī tam nav publicistiska ievirze. Jāsecina, ka šī grupa ir visradikālākā, lai arī tās politiskie ideāli nesniedzas tālāk par apgaismoto (E. fon der Reke), vai konstitucionālo (H. F. fon Štorhs) monarhiju. Ārpus minētajām grupām palikušajos darbos minētās pazīmes vai nu neizpaužas pietiekami spilgti, vai arī šie avoti ir pārāk fragmentāri un atspoguļo tikai kādu konkrētu aspektu resp. novērojumu.

Ja no aksioloģijas viedokļa vērtē visus vācbaltiešu apceļotajām valstīm sniegtos novērtējumus kopumā, tad izveidojas šāda aina: visvairāk kā pozitīvi (tādi, kas kvalitatīvi pārspēj attiecīgos vienumus recipienta dzimtenē) vērtēti: 1) pilsētu labiekārtojums (ielu platums, taisnums, bruģējums, trotuāri, apgaismojums, apstādījumi; viduslaiku nocietinājumu nojaukšana); 2) sabiedriskā ūdens (*Packet-Boat*) un atsevišķās vietās (piem. Anglijā) – arī sauszemes satiksme; 3) dažādi ar satiksmes ceļiem saistīti uzlabojumi (kanāli, tuneļi); 4) manufaktūras; 5) labdarība un sociālā aizsardzība (atsevišķās valstīs); 6) kārtu vienlīdzība, preses un citas demokrātiskās brīvības (Anglijā); 7) modernā pedagoģija (Bazedova Filantropie Desavā); 8) ārstu kvalifikācija, prestižs un atalgojums (Anglijā); 9) klasicisma arhitektūra; 10) zinātnes sasniegumi un dabaszinātniskās kolekcijas; 11) Atsevišķu mākslas vēstures posmu (piem., Renesanses) mākslinieku darbi; 12) dabas ainavas (Šveicē, Itālijā, Sicīlijā u. c.)

No ārzemēs gūtajiem iespaidiem visbiežāk pieminētie negatīvie: 1) ceļu stāvoklis; 2) komforta trūkums viesnīcās; 3) ubagu lielais daudzums, viņu uzbāzība un pūļa rupjība lielajās pilsētās; 4) pārmeklēšana uz robežām; 5) noziedzība uz lielceļiem un pilsētās; 6) reliģiskā un politiskā intolerance, visvairāk Habsburgu zemēs un Venēcijā; 7) pārtika ceļojumā; 8) pamestās un neapstrādātās lauksaimniecības zemes; 9) iedzīvotāju tumsonība un māņticība; 10) ceļojumu dārdzība; 11) antīkās kultūras mantojuma nožēlojamais stāvoklis; 12) sastaptās sabiedrības garīgais seklums, aprobežotība

un/ vai augstprātība utt.

Negatīvie iespaidi bieži ir spēcīgāki, ja no apskatāmajiem objektiem ir gaidīts kas īpaši labs, tas ir, ja ekspektācijas bijušas lielākas, nekā realitāte. Tā S. Bekere un G. Merķelis viņas Veimāras literātu sabiedrībā, E. fon der Reke – vācu sīkvalstu aristokrātos un pilsoņu kārtā, M. J. fon der Borhs, T. fon der Rops un K. G. Grass – senās Romas un Lielās Grieķijas civilizācijas pieminekļos. Tajā pašā laikā M. J. fon der Borhu un K. G. Grasu patīkami pārsteidz Sicīlijas vienkāršo iedzīvotāju viesmīlība, sirsnība un dāsnums.

Atbilstošas iepriekšminētajām 3 grupām ir arī tematiskās prioritātes: aristokrātiem visnozīmīgākās liekas antīkās mākslas un arhitektūras (T. fon der Rops), dabaszinātniskās (M. J. fon der Borhs) vai lauksaimnieciskās (T. fon Rops, M. J. fon der Borhs) studijas, kā arī iespaidi valdnieku galmos (H. fon Ofenbergs).

N. fon Himzeli, kā jau teikts, interesē viss, ko viņš redz, visvairāk dabas vēstures kabinetu, ārstniecības paņēmienu, ekonomika un mūzika, V. M. Vīdavu visvairāk – notikumi un iespaidi, kas uzrunā viņu personiski.

Trešās grupas interešu priekšplānā atrodas sociālās aprūpes (karitatīvās) iestādes, kuru novērtējums ietekmē valsts resp., valdības vērtējumu (E. fon der Reke, H. F. Štorhs, G. Merķelis), valdošo slāņu privāto un nācijas interešu antagonisms (E. fon der Reke, G. Merķelis), kā arī ievērojamākās personības vācu kultūras dzīvē (S. Bekere, E. fon der Reke, G. Merķelis). Lietderīgi atzīmēt, ka lielākajā daļā vācu galma (izņemot Veimāru) atzina tikai franču literatūru: tipisks piemērs – Prūsijas karalis Frīdrihs II. K. G. Grass lielu uzmanību velta sicīliešu tautas mūzikai, dejām, svētkiem un sieviešu raksturojumam.

3. 4. Protams, teiktais nenozīmē, ka nosauktās prioritātes pastāvētu vienīgi minētajās grupās. Gluži otrādi – mākslas un arhitektūras, īpaši antīkās, vēstures motīvi sastopami gandrīz visu ceļotāju piezīmēs. Īpašu uzmanību tiem pievērš E. fon der Reke savās Itālijas ceļojuma piezīmēs, kā arī E. D. Bursijs, V. M. Vīdavs u. c. “Pilsētās un kantonos ceļotāji studēja politisko iekārtu un sabiedriskās attiecības, rūpes par nabadzīgajiem un industriālos centienus.”³

Praktiski visos darbos skarta Apgaismības vai ar to saistītā problemātika.

4.1. Pirmās grupas ceļotāju piezīmēs tā izpaužas vispārīgākā un pastarpinātā veidā – kā nesatricināma ticība cilvēces progresam, cilvēka saprāta suverenitātei un iespējām, dabas likumu universālismam.

4.2. Otrās un trešās grupas autori jau tieši atsaucas vai citē pazīstamākos franču apgaismotājus vai izmanto viņu darbus kopumā (N. fon Himzeli citē Š. L. de Monteskjē, plaši izmanto Voltēra

“Filozofiskās vēstules”, Šveicē tiekas ar Ž. Ž. Ruso; H. F. fon Štorhs citē un izmanto Š. L. Monteskjē darbu “Par likumu garu” un Ž. Ž. Ruso “Sabiedrisko līgumu” u. c..

4.3. N. fon Himzelis, aprakstot Anglijas politisko sistēmu, izsaka savas simpātijas tās politiskajai iekārtai, kurā tiek realizēti vairāki Apgaismības principi: 1) visu kārtu juridiskā vienlīdzība; 2) likuma, resp. tautas varas suverenitāte; 3) preses brīvība; 4) reliģiskā tolerance. Bez tam fon Himzelim, tāpat kā daudziem Anglijas apceļotājiem 18. gadsimtā raksturīga “kompleksā anglofilija”, kura, kā norāda M. Maurers, ir ”Apgaismības parauga domāšanas veida sekas”.⁴

4.4. E. fon der Reke savās ceļojuma dienasgrāmatās un aprakstā par Itāliju bieži uzsver reliģiskās tolerances nepieciešamību, aprakstot reliģisko vajāšanu postošās sekas valstu saimniecībai; valdības reliģiskā politika (tāpat kā ebreju stāvoklis) ir nozīmīgs parametrs N. fon Himzeļa apceļoto valstu aprakstos; S. Bekere un E. fon der Reke savās dienasgrāmatās izsaka brīvdomīgas atziņas, kas vērstas ne tikai pret katoļu, bet arī luteriskās baznīcas ortodoksiju.

4.5. N. fon Himzelis, S. Bekere un jo īpaši E. fon der Reke bieži vērsas pret dažādām māņticības izpausmēm un aizspriedumiem, kas nesaskan ar zinātnes atziņām (garīdzniecības nostāju baku pētīšanas jautājumā, ticību svētceļojumu un relikviju pielūgšanas brīnumainajai iedarbībai), cīnās pret jezuītu organizācijas, kā arī misticisma un okultisma aizstāvju ietekmi politiskajā dzīvē un jo īpaši valdībās.

4.6. S. Bekere un E. fon der Reke savās piezīmēs aizstāv sievietes morālo un intelektuālo līdztiesību ar vīrieti, vispirmām kārtām – tiesības iegūt izglītību. Viņas ir ja ne pašas pirmās, tad noteikti vienas no pirmajām sievietēm Austrumeiropā, kuras ceļojumos dodas pilnīgi patstāvīgi.

4.7. E. fon der Rekes dienasgrāmatas apliecina plaša viņas paziņu un draugu loka eksistenci vācu Apgaismības un Franču revolūcijas ideju ietekmētajā vācu inteliģencē (J. J. K. Bode, J. Moviljons, J. F. Reihardts, F. fon Matisons, G. H. Zīvekings, F. Nikolai, Reimarusu ģimene u. c.), kuri ne tikai paši piederēja brīvmūrnieku organizācijām, bet arī ieņēma tajās vadošus amatus. Ir pamats uzskatīt, ka minētās piezīmes apstiprina t. s. “multiplikatoru tīkla” (G. Robels) pastāvēšanu vācu inteliģences elitē 1790. gadu pirmajā pusē.

4.8. N. fon Himzelis, S. Bekere un E. fon der Reke neatzīst aristokrātu privilēģijas un aizstāv pilsoņu kārtas un dižciltīgo vienlīdzību likuma priekšā

4.9. Zemāko slāņu (zemnieku un pilsētu trūcīgo iedzīvotāju) stāvokļa uzlabošanu S. Bekere un E. fon der Reke saista ar filantropiju, izglītības veicināšanu un cīņu pret aizspriedumiem;

4.10. Ideāla pasaule – kā izriet no minētajos avotos izteiktajiem uzskatiem – ir tāda, kas balstās uz **saprāta** principiem – tas attiecas gan uz pilsētu plānojumu, sociālās un veselības aizsardzības organizāciju, gan uz valsts iekārtu. Par visefektīvāko tiek atzīta apgaismota monarhija.

5. Apskatītajā vācbaltiešu ceļojumu literatūrā pārstāvēta žanru daudzveidība – no personiskiem ceļojumu žurnāliem un dienasgrāmatām līdz sabiedrībai adresētajiem zinātniskajiem ceļojumu aprakstiem un publicistikai.

5.1. Saskaņā ar U. Henšela klasifikāciju, N. fon Himzeļa un M. J. fon der Borha ceļojumu dienasgrāmatas varētu pieskaitīt zinātniskajiem jeb statistiski topogrāfiskajiem ceļojumu aprakstiem (*Gelehrte Reisebeschreibungen*) – pirmo – sistemātiskā un universālā kārtojumu principa, otro – eksaktās metodikas dēļ. Tajā pašā laikā tomēr abi minētie avoti satur plašāku un personiskāku informāciju, nekā pieprasa apodēmikas. Tā, piemēram, N. fon Himzeļa ceļojumu dienasgrāmatā skartie temati vairākkārt pārsniedz F. Poselta ieteiktos, apliecinot autora vispusīgās intereses un zināšanas. Savukārt M. J. fon der Borhs bez sava tiešā mērķa – Sicīlijas augu un minerālu pasaules apraksta – sniedz sīku iedzīvotāju paražu (piemēram – aristokrātu rīkoto viesību) attēlojumu.

5. 2. Pāreju no zinātniski statistiskā uz subjektīvi literāro ceļojumu aprakstu iezīmē H. F. fon Štorha apraksts, kur blakus ceļvežiem raksturīgajām ziņām par pārtikas preču kvalitāti, transporta cenām vai izklaides iespējām Parīzē atrodama sociālā kritika, kā arī daudzas mikroloģijas, autora pārdomas vai humors. Tajā pašā laikā minētais apraksts satur arī sabiedriski politiskā ceļojumu apraksta pazīmes.

5. 3. Tipiski subjektīvs ir S. Bekeres ceļojumu apraksts, kas veidots vēstuļu formā. Tajā autores izziņas un apraksta objekts vairs nav iepazītā realitāte, bet ceļojuma ietekmētās izmaiņas viņas pašas personībā un šo izmaiņu atspoguļojums apziņā. Līdzīgas pašrefleksijas veido arī E. fon der Rekes dienasgrāmatu kodolu.

5. 4. Atšķirībā no diviem iepriekšējiem K. G. Grass ne tikai apraksta savus Sicīlijas iespaidus subjektīvo sajūtu formā, bet arī manifestē minēto pieeju kā jaunatklātu.

5. 5. Kā publicistisku darbu ar izteikti antinapoleonisku ievirzi var klasificēt E. fon der Rekes Itālijas ceļojuma aprakstu.

Tādējādi vācbaltiešu ceļojumu literatūras tipoloģiskajā evolūcijā izpaužas tās pašas tendences, kas vācu ceļojumu literatūrā apskatāmajā laika posmā. Tomēr robežas starp minētajiem ceļojumu literatūras paveidiem vācbaltiešu materiālā nav tik izteiktas; katrs no apskatītajiem avotiem (izņemot fragmentāros) satur gan topogrāfiska un statistiska rakstura informāciju, gan analīzi un refleksijas; jautājums ir vienīgi par proporcijām.

Salīdzinājums ar šā laika vācu publicēto ceļojumu literatūru ļauj izdarīt atsevišķus secinājumus, kas runā par labu vācbaltiešu ceļojumu piezīmēm – tajās nav saskatāma tik skaidri izteikta politiska tendenciozitāte resp. lobēšana – vēlēšanās īpaši slavēt kādas valsts vai brīvpilsētas valdību, kā to var

novērot, piemēram, J. P. Villebranda piezīmēs par Hanzas pilsētu Lībeku vai J. K. Rīzbeka – par Prūsiju Frīdriha II laikā, kā arī Hamburgas saimniecību un satversmi. Tāpat pozitīvi vērtējams tas, ka vācbaltiešu ceļojumu aprakstu tapšanā noteikti vadošās nav komerciālās intereses, kā tas šajā laikā jau daļēji vērojams vācu un citu Rietumeiropas lielāko tautu grāmatniecībā.

Tajā pašā laikā kā trūkums atzīmējams, ka apskatāmajā vācbaltiešu ceļojumu literatūrā dominē personiskas motivācijas sacerējumi, šeit vāji pārstāvēta publicistika – ceļojumu apraksti, kuru mērķis tieši uzrunāt sabiedrību aktuālu politisku problēmu kontekstā. Šādam kritērijam no minētajiem atbilst tikai viens – H. F. fon der Štorha ceļojuma piezīmes pa Elzasu un Francijas ziemeļaustrumiem.

Tomēr minētās ceļojumu piezīmes varētu novērtēt kā samērā kritiskas attiecībā pret apceļojamo valstu saimniecisko stāvokli, politisko iekārtu utt., pie tam visizteiktākā kritika nāk no pilsoņu kārtas ceļotāju (H. F. fon Štorha, S. Bekeres, E. fon der Rekes un G. Merķeļa) puses.

Pētījuma rezultāti, kā redzams, ir zināmā pretrunā ar M. Maurera tēzi, ka „Pilsoņu kārtas [ceļojumu] aprakstiem tomēr bija tendence kļūt sliktākiem, lietišķākiem, vērstiem vairāk uz ārpusauli, nekā uz rakstītāja individualitāti”.⁵

Par ceļojumiem kā kultūrvēsturisku fenomenu. Kā izriet no N. fon Himzeļa un citu vācbaltiešu, kā arī vācu (piemēram, A. L. Šlecera) piezīmēm, visvairāk ceļojošās tautas 18. gadsimtā bijušas vācieši un jo īpaši angļi. Savukārt frančiem, kā norāda H. F. fon Štorhs, masveida ceļojumi nav bijuši raksturīgi. Reizē viņš norāda uz šādas atturības cēloņiem: „Francūzis reti atstāj savu dzimteni, lai apgūtu citu nāciju tikumus, paražas, literatūru un iepazītu viņu ievērojamus cilvēkus. Viņa dzimtenes mīlestība to saista pie viņa zemes; viņa nezināšana viņam visas tautas tēlo par **barbariem**; viņš uzskata, ka visus gudrības dārgumus ieslēdz karalistes robežas. Kādēļ gan lai viņš ceļotu?”⁶

Minētajiem vācbaltiešiem šādu etnocentrisku snobismu pārņemt nevar: kā redzams, viņi ceļoja labprāt un labprāt arī mācījās no apceļoto zemju pozitīvajiem sasniegumiem. Izglītības paplašināšana ir galvenais motīvs gandrīz visiem ceļojumiem: E. fon der Rekes gadījumā tas savienots ar veselības uzlabošanu. Tiesa, lai izglītības paplašināšana tiktu akceptēta kā galvenais motīvs, ceļojumam jābūt brīvprātīgam; H. fon Ofenberga ceļojums tāds gluži nav, jo viņš tajā dodas pēc valdnieka ierosinājuma. E. D. Bursijs pavada savu maizestēvu – Kurzemes muižnieku Grotusu. Tomēr gūtās pieredzes dēļ arī šos ceļojumus varētu pieskaitīt izglītības ceļojumiem. Sarežģītāks ir jautājums, cik lielā mērā ceļojumi mainījuši ceļotāju personības identitāti: ar zināmu drošību, liekas, var apgalvot, ka spilgtus un paliekošus iespaidus guvuši N. fon Himzelis, S. Bekere, E. fon der Reke, T. fon der Rops, K. G. Grass, V. fon Ditmars, jo viņi ceļojumos saskārušies ar tādu jaunu pieredzi, kura, no vienas puses, bijusi tiem būtiski svarīga, no otras – radikāli atšķirusies no līdzšinējās. Liela nozīme bijusi arī tam, ka vairums

ceļotāju ceļojumu laikā bijuši jaunāki par 30 gadiem, no tiem visvairāk – vecumā starp 18 un 25 gadiem, kad cilvēks ir uzņēmīgāks pret apkārtējiem iespaidiem un atvērts jaunām idejām. Uztveres svaigumu sekmēja tas, ka daudziem aprakstītais bija pirmais ceļojums. Visvairāk apceļota Vācija (plašākā paziņu loka un literāro interešu dēļ), Itālija (daba, antīkās kultūras mantojums un mākslas galerijas), Šveice (daba), Francija (mākslas un arhitektūras pieminekļi, karaļa muzeji, dabaszinātniskās kolekcijas, bibliotēkas), Holande (sociālās aprūpes iestādes, manufaktūras, biržas u. c.). Minētās valstis, kā arī Anglija, bija iekļautas 18. gs. izglītota cilvēka ceļojumu kanonā. Angliju gan no visiem minētajiem apceļojuši vienīgi N. fon Himzelis un H. fon Ofenbergs, kura ceļojuma piezīmes par šo valsti nav saglabājušās. Tajā pašā laikā vācbaltiešu ceļojumu ģeogrāfiskajā spektrā ir arī tādas zemes un valstis, kuras eiropieši tajā laikā apceļoja vēl reti, kā Spānija, Portugāle, Malta un Sicīlijas salas vai Gibraltārs. Ceļojuma grūtību dēļ nebija iecienīti arī Francijas Pireneji. Apmēram ar 1770. gadu otro pusi vai 1780. gadu sākumu Eiropas inteligences ceļojumi tomēr pavēršas prom no civilizācijas (dažādi tehniskie izgudrojumi attīstītajās rietumu valstīs) motivācijas uz neskartās dabas motivāciju (Šveice, Itālija, Sicīlija). Šajā tendencē, neapšaubāmi, liela loma ir aizrautībai ar Ž. Ž. Ruso filosofiju. Avotu mazskaitlīguma dēļ riskanti izteikt hipotēzes attiecībā uz hronoloģiski kvantitatīvajiem rādītājiem, tomēr no apskatītajiem avotiem 5 vai gandrīz puse attiecas uz laika posmu no 1780. līdz 1787. gadam, 5 – uz laika periodu no 1802. līdz 1805./1806. gadam, tātad uz laiku pirms Franču revolūcijas un Napoleona impērijas maksimumu. Izskaidrot šādu parādību grūti, lai gan viena no hipotēzēm varētu būt tāda, ka vācbaltiešu (un, acīmredzot, ne tikai viņu) ceļojumi aktivizējās tieši tad, kad notikumu gaita likās solām lielas pārmaiņas Eiropai, bet tās vēl nebija sākušās (šeit domāta Anglijas kontinentālā blokāde un vēlāk – franču armijas iebrukums Spānijā un Krievijā).

No 12 ceļotājiem 7 pieder pie aristokrātijas un 5 pie pilsoņu kārtas, bet, ja ņem vērā arī personisko pārlicību, tad pie pilsoņu kārtas būtu pieskaitāma arī Elīza fon der Reke. Ne tik viennozīmīgs ir jautājums par piederību pie *Bildungsbürgertum*. Kā izriet no 2. nodaļā teiktā, šai kategorijai raksturīgas 3 galvenās pazīmes: 1) izcelšanās no nedižciltīgajiem; 2) tieksme pēc izglītības un personības nemitīgas tikumiskas pilnveides; 3) vēlēšanās būt noderīgiem (*prodesse*) sabiedrībai – pie tam pirmā pazīme varēja arī izpalikt, toties trešā bija ļoti būtiska. Spriežot pēc ceļojumu piezīmēm, *Bildungsbürgertum* kategorijai būtu pieskaitāmi: 1) S. Bekere (tieksme pēc tikumiskas pilnveides, vēlēšanās ar savu ceļojumu aprakstu būt noderīgai jaunās paaudzes audzināšanā), 2) E. fon der Reke (tieksme pēc tikumiskas pilnveides, aktīva Apgaismības uzskatu propaganda izglītības jomā, interese par sociālo jautājumu un filantropiju); 3) H. F. fon Štorhs (aktīva sociālā pozīcija, Apgaismības uzskatu propaganda); 4) G. Merķelis (interese par sociālo jautājumu, publicistiskā darbība). Minēto autoru

ceļojumu aprakstu mērķis bijis iedarboties uz sabiedrību tās uzskatu liberalizācijas virzienā. Liekas, ka pārējie ceļotāji savas piezīmes rakstījuši vairāk paši sev, vai arī subjektīvās sajūtas tajās dominē. Pat N. fon Himzeļa dienasgrāmatās vēlēšanās komunicēt ar sabiedrību sabiedriski politiskā aspektā nav noteicošā.

Neatkarīgi no tā ir jāpiekrīt B. Štrukam, kurš minētā laika ceļotājus nosauc par sabiedrības “izglītoto, pilsonisko un literāro eliti”, kā būtisku ceļojuma motīvu minot „kulturāli un sabiedriski politiski orientētu izglītības ceļojumu”. Savukārt “ar jēdzienu *Bildungsbürgertum* [...] ir saistīti atklātības, tolerances, izglītības un kosmopolītisma aspekti”.⁷

Ārpus šī darba ietvariem paliek jautājums par apskatītās ceļojumu literatūras rezonansi lasītāju vidē. Šī problēma paver ceļu jaunam pētījumam, tomēr induktīvā veidā varētu noderēt 2. nodaļā apskatītais Vācijas piemērs, kurš apliecina ceļojumu literatūras ārkārtīgo popularitāti tālaika sabiedrībā. Jau pieminētais B. Štruks, runājot par vācu ceļotājiem no ziemeļu un austrumu apgabaliem 18. gadsimta otrajā pusē, norāda: “Ar ceļojumu aprakstu starpniecību, kas bija daļa no pilsoniskās publicitātes, tie iedarbojās uz zinātņi un sabiedrisko domu”.⁸

Nobeigumā jāpakavējas vēl pie kādas būtiskas kultūrfilosofiskas problēmas, kura saistās ar autoru pasaules attīstības izpratnes modifikāciju ceļojumu iespaidā. Interesantā veidā vācbaltiešu aprakstos (dažkārt neapzināti) iezīmējas pasaules mainīguma un nemainīguma, stabilitātes un dinamikas dialektikas apjaušana. Visuzskatāmāk atšķirība starp jaunās un vecās uztveres modeli izpaužas, ja salīdzina Rīgas ārsta N. fon Himzeļa un Frankfurtes rātskunga un bibliofila C. K. fon Ufenbaha ceļojumu aprakstus. Ufenbaha ceļojumu dienasgrāmatā, kā jau teikts, dominē baznīcu interjeru, kolekciju, mākslas priekšmetu, senu grāmatu utt. detalizēts apraksts. Viņš uzskata par savu pienākumu pat precīzi nokopēt kapu epitāfijas apmeklētajās baznīcās (sk. Pielikumu, 14. 1.). Tātad šajā gadījumā viņa izziņas prioritātes ir pagātne, **nemainīgais**, mūžīgais – atziņa, kas smelta neoplatonisma filosofijā. Līdzīgi arī N. fon Himzelis, protams sīki apraksta dažādu dabas vēstures kolekciju eksponātus, baznīcu arhitektūru, mākslas darbus, tomēr viņa uzmanība jau fokusējas uz **pārmaiņām** – dažādiem izgudrojumiem tehnikā, fizikas un matemātikas instrumentiem, utilitārām būvēm – tiltiem un kanāliem, saimniekošanas paņēmieniem un pat jaunajiem politiskās iekārtas modeļiem Anglijā un Holandē. To pašu var teikt arī par citiem vācbaltiešu ceļotājiem.

Attiecībā uz dabu šī pārmaiņu apjaušana projicējas citādi – kā atziņa par laika lēno un neredzamo, taču visspēcīgo varu, kas sagrauj pat tādas struktūras, kuras laikabiedri uzskata par mūžīgām. M. J. fon der Borhs Sicīlijas aprakstā piemin mikrofloru, kas dažu gadsimtu gaitā sadrupina viscietākos lavas klintājus; E. fon der Reki šokē Venēcijas tūkstošgadīgās varenības bēdīgais gals; T. fon der Rops un M. J.

fon der Borhs to pašu izjūt vērojot Tarentas, Taorminas vai Sirakūzu bēdīgās atliekas, kuras no ziedošām Lielās Grieķijas pilsētām kļuvušas par maziem, nožēlojamiem, nefīriem zvejnieku ciemiem; N. fon Himzelis, E. fon der Reke un T. fon der Rops jūtas satriekti, redzot senās Romas kādreiz grezno celtņu drupas, kas ieaugušas nezālēs; G. Merķeli pārsteidz pilsoņu sardzes nožēlojamais izskats reiz tik varenajā Hanzas pilsētā Lībekā – saistība starp kādreizējo varenību un vēlāko pagrimumu vai bojā eju šeit parādās pietiekami skaidri. Tieši tāpēc E. fon der Reke seno impēriju sabrukumu saista ar prognozējamo likteni arī Napoleona impērijai. Šeit iezīmējas ceļojumu hronoloģiskā dimensija.

Sabrukuma process var vilkties gadu simtiem, bojā eja turpretī var iestāties vienā mirklī. Apokaliptiski motīvi ieskanas M. J. fon der Borha un T. fon der Ropa aprakstos par Mesīnas vai Katānijas pilsētu drausmīgajām katastrofām zemestrīču vai Etnas izvirduma laikā. Starptautiskā situācija Eiropā 19. gadsimta sākumā novērotājam, neapšaubāmi, lika saskatīt paralēles starp katastrofām dabā un sabiedrībā: “18. gadsimts ir palaidis vaļā visas vētras un negaisus. Un tagad cilvēce turpina staigāt pa nebeidzamām drupām“, rakstīja franču filosofs V. Kuzēns, (*Victor Cousin*, 1792 – 1867).⁹ Politiskie notikumi laikā no 1789. līdz 1815. gadam likās nonākam pretrunā ar Apgaismības ideāliem. Notiekošais no prāta viedokļa šķita neizskaidrojams absurds – cieta neveiksmi gan Franču revolūcijas ideāli, gan Napoleona impērija, triumfēja Burbonu dinastija, kuru daudzi Apgaismības ietekmēti prāti jau bija galīgi norakstījuši. “Notikušajā nevarēja saskatīt ne mazākās loģikas, ne pēdu no kaut kādām likumsakarībām – visa pasaule izlikās esam vienīgi rotaļlieta stihisko, iracionālo spēku rokās”.¹⁰ Sakārtotā pasaule, kurā valdīja saprāts un likumi un kas bija iepriekš paredzama, izskaitļojama un pārrēdzama, nogrima nebūtībā tāpat, kā puse no Skillas pilsētas Kalabrijā 1783. gada zemestrīcē pazuda jūras viļņos, bet otru pusi apraka kalna nogruvums. Pasaules attīstība, kuru domāja esam racionālu, pēkšņi atklājās kā iracionāla. Un tomēr arī vēl pēc šīm kataklizmām Eiropa vēl atgriezās pie kārtības – cita veida kārtības. Sākās Vīnes kongresa, Svētās savienības un romantisma laiks. Bet draudīgie, noslēpumainie un titāniskie haosa spēki, kuri tā piesaistīja romantisma māksliniekus, bija baidījuši un reizē vilinājuši drosmīgākos ceļotājus jau arī agrāk – pirms vairākiem gadu desmitiem (H. fon Ofenberga uzkāpšana Vezuvā vai E. fon der Rekes nolaišanās Dīrenberga dzīlēs).^a

N. fon Himzelis un G. Merķelis ir divi ceļotāji, no kuriem viens ieskicē kādas paradigmas beigu sākumu, otrs – to noslēgumu. Tā fon Himzelis 1750. gados, rakstot par Hamburgu, norāda vienīgi, ka tā sāk zaudēt savu ekonomisko varenību, kas izpaužas, piemēram, cukura manufaktūru saimnieciskajās grūtībās. Vieni no svarīgākajiem apskates objektiem fon Himzelim Hamburgā ir antikvitāšu kabineti.

^a Sk. Pielikuma 4. 2. un 9. 2. nod.

Turpretim Merķelis 40 gadus vēlāk jau **visu pilsētu** ironiski nosauc par **antikvitāšu kabinetu**.¹¹ Fon Himzeļa skatiens vēl ir vērsts atpakaļ, uz pagātņi, Merķeļa – pievērsts nākotnei. Himzelis nāk no Rīgas – Hanzas pilsētas – patriciešu vides, kurā pagaidām valda optimisms, Merķelis jau pieredz Hanzas pilsētu bojā eju.

Kontrastā ar ekonomiskajām un politiskajām pārmaiņām, kas skar Rietumeiropu, provinciālā Rīga 18. gadsimta beigās vēl turpina dzīvot savā patriarhālajā idillē un pagātnes atmiņās. J. fon Ekards raksta:

„Pateicoties plašajām tiesībām, kādas stingri noteiktā korporatīvā satversme bija piešķīrusi Rīgas kopienai, tā bija spējusi arī smagākajos laikos saglabāt impērisku cieņu un svarīgumu. [...] Tirdzniecības rosme gan ar lielām pūlēm lauzās cauri šaurajām, līkumotajām ieliņām, kas bija nemaldīga Hanzas pilsētu pazīme; no augšas uz tām noraudzījās mājas ar jumtiem, kas bija stāvi kā torņi, drūmie nocietinājumu mūri un gadsimtiem vecais Doms. Toties jo iznesīgāk šīs šaurās čaulas iekšpusē atklājās sabiedriski politiskās dzīves aina, kas šeit ik gadus risinājās stingri noslīpētās formās un pēc noteikta cikla. Rātes locekļi atklātībā nemēdza parādīties citādi, kā lepnā uzvalkā un labi ondulētās parūkās, rokās turēdami spieķus ar zelta uzgaļiem (kas piedienējās tikai viņiem un vēl eltermaņiem).¹²

Ceļojumu un lasīto grāmatu iespaidā izglītotā vācbaltiešu sabiedrības daļa ieguva **citu** skatījumu uz pasaules vēstures gaitu; atsevišķu reģionu vai laikmetu attīstības kopsakarības tai atklājās skaidrāk, nekā tas būtu bijis iespējams, bez izbraukšanas dzīvojot dzimtenē.

G. Merķelis dialektiskās pārmaiņas atzīst par pašai dabai piemītošām un tādēļ nenovēršamām; viņš tās saista ar pārmaiņām sabiedrībā. Interesanti, ka arī viņam Apgaismības pamatpostulāts – saprāts – šajā brīdī kapitulē dabas stihisko spēku priekšā, cilvēces vēsturei kļūstot par rotaļlietu aklo haosa spēku rokās:

“Kurš gan, pastaigājoties jūras krastā vai vulkāna pakājē, spēj neprātot par mūžīgajiem dabas likumiem? Kurš spēj staigāt pa drupām un neiegrimt domās par **mūžīgo mainību**, kas veido cilvēces vēsturi un visu, kas uz to attiecas? Impērijas, pirmām kārtām, Hanzas pilsētas, ir tādas drupas, kas šur un tur pārlabotas par izturīgiem dzīvokļiem. Metu skatienu tālāk – visa vācu impērija nav nekas cits kā drupu lauks, kur atrodams visdīvainākais celtnu sajaukums [...] ja sabiedriskais stāvoklis ir cilvēka dabiskais stāvoklis, tad arī sabiedrības stāvokļus mēs varam uzskatīt par dabas, proti, cilvēka dabas, produktiem, kas rodas, attīstās, nobriest un sairst saskaņā ar noteiktiem un nemainīgiem likumiem. Veltīgi šur vai tur kāds augstāks gars nostājas ceļā mūžīgi mainīgajai dabai [...] Uz īsu laiku viņš šķietami uzvar; drīz vien daba atkal gūst virsroku un turpina savu mūžīgo gaitu. Tā dambis, ko zēni rotaļājoties uzbēruši pāri strautam, uz dažiem mirkļiem aizkavē ūdens tecējumu, bet ūdens kāpj, gāžas dambim pāri, aizraujot to sev līdzī, un gabalos salauzītu izmet savu krastu līkumos”.¹³

Atšķirībā no Garlība Merķeļa destruktīvās koncepcijas, Elīza fon der Reke nav atmetusi

apgaismotājiem raksturīgo optimistisko un reizē dialektiski komplementāro skatījumu uz cilvēces nākotni: “Kad mūs pārņem mainīguma sajūtas, tās atgādina mums par nemainīgo un liek sajūst nemirstības mierinājumu posta vietu vidū. Cīņa un pretcīņa mūsos un ārpus mums ir eksistences pamatviela. Saules riets ir nosacījums saullēktam; šī parādība katru dienu atklājas mūsu sajūtām. Ja mēs paraugāmies atpakaļ vēsturē, tad tūlīt aiz teiksmainās ieejas plašajā pagātnes telpā mūs sagaida ļauno un labo garu titāniskās cīņas, ko visas tautas atspoguļojušas savos mītos. Tālāk nācījas nonāk asiņainās ķildās viena ar otru. Valstis rodas un iet bojā; tumsa un gaisma, maldi un patiesība, māņticība un ticība, tiesības un patvaļa, tikumība un netikumība pārmaiņus uzvar viena otru, un kur vien lai mēs skatītos šajā plašajā skatuvē – visur nāve, kas dzemdē jaunu dzīvību! Jā! Dzīvība ir tas mūžīgais, negrozāmais pamats, kurā uzdīgst mainīgā eksistence. Mēs esam aicināti dzīvībai. Paplašināta, pacilāta un iedziļināties spējīga apziņa ir tālākais mērķis mūsu centienos pēc labā un progresā Labajā ...”¹⁴

Tālāka vācbaltiešu ceļojumu literatūras izpēte spētu sniegt ne vienu vien vērtīgu atziņu. “Ceļojumu aprakstu literatūras žanrs ir ļoti bagāts; kā vēstures avots tas spēj kļūt auglīgs, ja tiek uzdoti pareizie jautājumi”.¹⁵

¹ Hagemester, August. *Voyage en forme de lettres a se soeur*. 1806. LNB, RX, 110B., 5, 3

² Maurer, 2002, S. 343 – 344.

³ Ebd., S. 341.

⁴ Ebd., S. 430.

⁵ Ebd.

⁶ Storch, S. 255.

⁷ Struck, S. 444.

⁸ Ebd., S. 434.

⁹ Цит. по: Кожина, с. 5.

¹⁰ Там же с. 4.

¹¹ Merkel, *Die Briefe*, S. 40 (Aus Hamburg, 21. 11. 1798.)

¹² Eckhardt, 1876., S. 459.

¹³ Merķelis, 1992, 91. lpp.

¹⁴ Recke, 1815, Bd. I, S. 342 – 343.

¹⁵ Maurer, 2002, S. 346.

Avotu un literatūras saraksts

Avoti

a) nepublicētie avoti

Himsel, Nicolaus von. *H. Nicl. v. Himsel, der Artzney-Belahrtheit Doctors hinterlassener, eigenhändigen Nachrichten.* LU AB, 25. f., Ms. 188, Bd. I – III, 618 + 539 + 504 S.

Offenberg, Heinrich von. [*Reisejournal von London nach Luzerna vom 5. Sept. bis 27. decbr. 1779*] – LVVA, 5759. f., 2. apr., 1119. l., S. 1 – 73.

Offenberg, Heinrich von. *Heinrichs von Offenberg Reisejournal von Genf nach Turin, Venedig bis Wien vom 31 Januar bis Anfang Jun. 1780.* – LVVA, 5759. f., 2. apr., 1119 l., S. 74. – 93.

Offenberg, Heinrich von. *Reise-Journal von Dresen biß Verona auf dem Reise des Herzogs Peter von Kurland.* B. g. – LVVA, 5759. f., 2. apr., 1120. l., 41 S.

Offenberg, Heinrich von. *Reise-Journal [von Verona bis Berlin] geführt auf dem Reise des Herzogs Peter von Kurland von dessen Hoffmarschall H. von Offenberg.* [1784] – LVVA, 5759. f., 2. apr., 1121. l., 222 S.

Offenberg, Heinrich von. *Tagebuch einer Reise von Berlin über Potsdam, Magdeburg, Helmstadt, Braunschweig, Hannover, Pirmont, Hammeln, Osnabrug, Deventer, Lattmer, Loo und einem großen Theil von Holland [...] Geführt von Offenberg. Angefanget 17. July 1786 – geendet 11. Novembr. 1786.* – LVVA, 5759. f., 2. apr., 1122. l., 83 S.

Rīgas Doma draudzes baznīcas grāmata (.....) – LVVA, 1426. f., 1. apr., 295. lieta, S. 422. ; (1750 – 1772) – LVVA, 1426. f., 1. apr., 309. l., S. 15.

Ropp (Pocroy), Johann Otto Theodor von der. *Mes remarques sur mon voyage de Paris à Malaga par Lyon, Marseille, Montpellier, Barcelone, Madrid, Lisabonne, Cadix et Gibraltar depuis le 10 Juillet 1802 jusqu'au 29 Mars 1803.* Copie de l'original par Baron Frederic Ropp-Radwilan. 1892. – LNB, RX, 100B, 5, 14, 65 S.

Ropp (Pocroy), Johann Otto Theodor von der. *Mon voyage a Livourne, Pise, Florence, Rome, Naples, Brindisi, Tarent, Messine, Syrakuse, Bologne, Venice, Milan. Depuis le 29 Mars 1803 – 9 Septembre 1804.* Copie de l'original par Baron Frederic de Ropp-Radwilan. 1892. – LNB, RX, 100B, 5, 150 S.

Ropp (Pocroy), Johann Otto Theodor von. *Mon voyage au Simpleton, Geneve, Lausanne, [...]*

Zurich, Berne, Stuttgart, Francfort, Cologne et la Hollande depuis le 10 septembre 1804 – 13 aout 1805. Copies de l'original par Baron Frederic Ropp-Radwilan. 1892. LNB, RX 100B, 5, 16. 40 p.

Ropp, von der, Freiherrn. *Familiengeschichtliche Notizen.* [19. gs. b. noraksts] – LNB, RX 100B, 2, 22. 52 S.

[**Wiedau, Johann Wilhelm Melchior von**]. *Tagebuch auf meiner Reise von Göttingen nach Italien [...]* im Jahr 1781. – LNB, RX/100B, 5, 21, 50 S.

b) publicētie avoti

Archenholz, Johann Wilhelm von. *England und Italien.* Th. I. Leipzig: Verlage der Dyktischen Buchhandlung, 1787, 282 S.

Borch, Michael Johann von der. *Briefe über Sicilien und Maltha von dem H. Grafen von Borch an H. G. von R. geschrieben im Jahr 1777.* Th. 1. – 2. Bern, 1783. 200 + 204 S.

Borch, Michael Johann von der. [Une lettre a son pere de la visite a Voltaire a Ferney en 14 – 16 octobre 1774.] **In:** SB, Mitau, 1873, S. 3 – 7.

Bursy, Ernst Daniel. [Auszüge aus ihre Reisetagebuch nach Königsberg, Berlin und Wörlitz in 1780.] **In:** Clemen, O. [Hg.] *Aus Kurländischen Reisetagebüchern.* Berlin-Steglitz, o. J. S. 8. – 14.

[**Ditmar, Woldemar von.**] Aus W. v. Ditmar's Reisebriefen an seine Eltern (1815 – 1818). Hg. von L. v. Schroeder. **In:** "Baltische Monatschrift", 1896. Beilage, S. 295 – 316.

Ditmar, Woldemar von. [Auszüge aus ihre Briefe an seine Eltern über der Reise nach Berlin in 1815.] **In:** Clemen, O. [Hg.] *Aus Kurländischen Reisetagebüchern.* Berlin-Steglitz, o. J. S. 46. – 51.

Gēte, Johans Volfgangs. *Poēzija un īstenība.* Rīga : Liesma, 1976. 751 lpp.

Goethe, Johann Wolfgang von. *Italienische Reise.* **In:** Goethe, J. W. *Poetische Werke.* Bd. 14, Th. II. Autobiographische Schriften. Aufbau-Verlag, 1972, 1038 S.

Graß, Karl Gotthard. *Sizilische Reise oder Auszüge aus dem Tagebuch eines Landschaftsmalers [...]* Bd. 1. – 2. Stuttgart, Tübingen, 1815, 244 + 435 S.

Heyking, Karl Heinrich von. *Aus Polens und Kurlands letzten Tagen. Memoiren des Baron Karl-Heinrich Heyking.* Berlin, 1897. [3], 501 S.

Hupel, August Wilhelm. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland.* Bd. II Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1777. 543 S.

Jannau, Heinrich Johann von. *Sitten und Zeit, ein Memorial an Lief- und Estlands Väter.* Riga : Johann Friedrich Hartknoch, 1781. 128 S.

Löwenstern, Woldemar von. *Denkwürdigkeiten eines Livländers (aus den Jahren 1790 – 1815).* Hg.

von Friedr. v. Smitt. Leipzig und Heidelberg: C. F. Winters'sche Verlagshandlung, 1858. [7], 320 + [7], 303 S.

Merkel, Garlieb. *Die Briefe Garlieb Helwig Merkel an Carl August Böttiger.* Hg. Von Berndt Maurach. Bern, Frankfurt a/M u.a. :Peter Lang, o. J., 335 S.

Merkel, Garlieb. *Darstellungen und Charakteristiken aus meinem Leben.* Bd. I – II. Leipzig, 1839 – 1840. [14], 318 + [14], 388 S.

Merkel, Garlieb. *Garlieb Merkel über Deutschland zur Schiller-Goethe-Zeit (1797 bis 1806).* Hg. von Julius Eckardt. Berlin, 1887. 208 S.

Merkel, Garlieb. *Die Letten, vorzüglich in Liefland, am Ende des philosophischen Jahrhunderts.* Leipzig, 1797. [17], 378 S.

Merkel, Garlieb. *Skizzen aus meinem Erinnerungsbuche.* Th.1. – 4. Riga, 1812 – 1816. 394 S.

Merķelis, Garlībs. *Izlase.* Rīga: Liesma, 1969. 430 lpp.

Merķelis, Garlībs. *Kultūrvēsturiski raksti.* Rīga : Zvaigzne, 1992. 227 [2] lpp.

O, Britannien, von deiner Freiheit einen Hut voll. Deutsche Reiseberichte des 18. Jahrhunderts. Hg. von Michael Maurer. Leipzig und Weimar: Gustav Kiepenheuer Verlag, 1992. 576 S.

Posselt, Franz. *Apodemik oder Kunst zu reisen.* Bd. I – II. Leipzig, 1795. 740, 598 S.

Recke, Elisa von der. *Tagebücher und Briefe aus ihren Wanderjahren.* Hg. von Paul Rachel. Bd. I – II. Leipzig : Dieteriche Verlag, 1902. [46], 488 + [8], 443 S.

Recke, Elisa von der. *Tagebuch einer Reise durch einen Theil Deutschlands und durch Italien in Jahr 1804 bis 1806.* Hg. von Karl August Böttiger. Bd. 1 – 4., Berlin, 1815. [38], 320 + [6] 440 + [38], 342 + [32], 363 S.

Recke, Elisa von der. *Tagebücher und Selbstzeugnisse.* Hg. von Christine Träger. Leipzig : Koehler & Amelang, 1984. 475 S.

Recke, Elisa von der. *Über Neanders Leben und Schriften.* Berlin: H. Frölich, 1804. 146 S.

Recke, Johann Friedrich von und Napiersky, Karl Eduard. *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland [..].* Bd. 1. – 4. Mitau, 1829. [16], 624 + [3], 620 + [2], 598 + [2], 628 S.

Reke, Elīza fon der. *Kādas Kurzemes muižnieces atmiņas.* No vācu valodas tulkojis, pēcvārdu un komentārus sarakstījis Edgars Ceske. Aizpute : Harro von Hirschejdt, 2004. 242 lpp.

[Riesbeck, Johann Kaspar]. *Briefe eines Reisenden Franzosen über Deutschland.* Bd. 1 – 2, 430 + 408 S., O. o., 1784.

Schlözer, August Ludwig von. *Vorlesungen über Land- und Seereisen gehalten von Herrn Professor Schlözer [...]* (Wintersemester 1795 – 96). Hg. von Wilhelm Ebel. Göttingen : Musterschmidt-Verlag, 1962. 60 S.

Schulz, Joachim Friedrich. *Briefe.* Hg. von G. Kosellek. [Bielefeld]: Aisthesis Verlag, 2001. 262 S.

[**Schulz, Joachim Friedrich**]. *Reise eines Liefländers von Riga nach Warschau, [...]* 6 Bde. Berlin: Friedrich Vieweg, 1795 – 96. 162 + 205 + 223 + 241 + 263 + 306 S.

Schulz, Joachim Friedrich. *Über Paris und die Pariser.* Berlin, 1791. 544 S.

[**Schwartz, Sophie**]. *Briefe einer Kurländerin auf einer Reise durch Deutschland.* Bd.1 – 2, Berlin, 1791, 175, 206 S.

[**Schwartz, Sophie**]. *Vor hundert Jahren. Elisa von der Reckes Reisen durch Deutschland 1784 – 1786 nach dem Tagebuche ihrer Begleiterin Sophie Becker.* Hg. von G. Karo und M. Geyer. Stuttgart : Verlag von W. Spemann, [1884]. 248 S.

Snell, C. Ph. Beschreibung der Stadt Riga. **In:** *Beschreibung der Russischen Pövinzen an der Ostsee.* Jena, 1794. S. 283 – 315.

Storch, Heinrich Friedrich. *Skizzen, Szenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich.* Heidelberg : Friedrich Ludwig Pfähler, 1787. 461 S.

Storch, Heinrich Friedrich. *Skizzen, Szenen und Bemerkungen auf einer Reise durch Frankreich.* Heidelberg : Friedrich Ludwig Pfähler. Zweite verbesserte Auflage, 1790. 446 S.

Uffenbach, Zacharias Conrad von. *Merckwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland un Engelland.* Bd. 1 – 3., Frankfurt a/M., Ulm, 1753. – 1754. 544 + 604 + 765 + [40] S.

Willebrand, Johann Peter. *Historische Berichte und Practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland und andern Ländern.* Neue vermehrte und verbesserte Auflage. Leipzig: Verlag des Heinsiußischen Buchhandlung, 1769. 478 S.

Вольтер. *Философские письма* – <http://tululu.org/read65089/>. Pēdējo reizi skatīts 12. 08. 2012.

Literatūra

Apīnis, Aleksejs. *Latviešu grāmatniecība.* R., “Liesma”, 1977, 354 lpp.

Ādamovičs, Ludvigs. *Vidzemes baznīca un latviešu zemnieks.* Rīga, 1933. 659 lpp.

Barlett, Roger. Heimat in der Fremde. Garlieb Merkel und sein Buch “Über Deutschland, wie ich es nach einer zehnjährigen Entfernung wiederfand (1818)”. **In:** **Schwidtahl, Michael** und **Gūtmanis, Armands** (Hg.). *Das Baltikum in Spiegel der deutschen Literatur.* Carl Gustav Jochmann und Garlieb

Merkel. [...] Heidelberg : Universitätsverlag C. Winter, o. J., S. 77 – 89.

Bayer, Friedrich Wilhelm. *Reisen deutscher Ärzte ins Ausland (1750 – 1850)*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der medizinischen Doktorwürde an den Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. [Autoreferat] Berlin, [1937]. 73 S.

Bechstein, Hans. *Reise in den Klassizismus*. Prisma-Verlag : Leipzig, 1976. 254 S.

Behringer, Wolfgang. Reisen als Aspekt einer Kommunikationsgeschichte der Früher Neuzeit. *In: Michael Maurer* (Hg). *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999, S. 65 – 95.

Berens, Johann Christoph. Silhouetten eines rigaschen Patriciergeschlechts. III. Aus der Hamann- und Herder Periode. *In: Baltische Monatschrift*, 35, 1888, S. 1. – 19.

Berger, Joachim. *Anna Amalia von Sachsen-Weimar-Eisenach (1739 – 1807)*. Denk- und Handlungsräume einer “aufgeklärter” Herzogin. Heidelberg : Universitätsverlag Carl Winter, 2003. 679 S.

Beyrer, Klaus. Des Reisebeschreibers “Kutsche”. Aufklärerisches Bewußtsein im Postreiseverkehr des 18. Jahrhunderts. *In: Reisen im 18. Jahrhundert*. Neue Untersuchungen. Heidelberg : Universitätsverlag Carl Winter, 1986. 51. – 90. S.

Bēms, Romis. No Dzērbenes līdz Sicīlijai. *No: Bēms, Romis.* *Apceres par Latvijas mākslu simt gados*. Rīga : “Zinātne”, 1984, 55. – 66. lpp.

Bitterli, Urs. Der Reisebericht als Kulturdokument. *In: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 24, (1973), S. 555. – 564.

Bosse, Heinrich. Vom Schreiben leben. Garlieb Merkel als Zeitschriftsteller. *In: Baltische Seminare 12. Zwischen Aufklärung und Baltischem Biedermeier*. Lineburg, 2007. S. 211 – 255.)

Brenner, Peter J. Einleitung. *In: Brenner, P. J.* (Hg.) *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a/M, 1989, S. 7. – 13.

Brenner, Peter J. Die Erfahrung der Fremde. *In: Brenner, P. J.* (Hg.) *Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a/M, 1989, S. 14 – 49.

Brenner, Peter J. Der Mythos des Reisens. Idee und Wirklichkeit der europäischen Reisekultur in der Frühen Neuzeit. *In: Maurer, Michael* (Hg.), *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999. S. 13. – 61.

Brenson, Isidor. *Die Ärzte Livlands*. Mitau, 1905. 481 S.

Buchholz, Eckart. *Großbritanische Reiseindrücke deutscher und österreichischer Ärzte von 1750 bis 1810*. Inaugural-Dissertation der Doktorwürde in der Medizin der Hohen Medizinischen Fakultät der

Johann Wolfgang Goethe-Universität zu Frankfurt am Main. Frankfurt am Main, 1960. 193 S.

Demel, Walter. *Europäische Geschichte des 18. Jahrhunderts*. Ständische Gesellschaft und europäisches Mächtesystem im beschleunigten Wandel (1689/1700 – 1789/1800). Stuttgart ; Berlin ; Köln : Kohlhammer, 2000. 300 S.

Donnert, Erich. *Kurland im Ideenbereich der Französischer Revolution*. Politische Bewegungen und gesellschaftliche Erneuerungsversuche 1789 – 1795. Frankfurt a/M : Peter Lang, 1992. 367 S.

Donnert, Erich. Marginalien zur Freimaurerei im Baltikum – das Beispiel Reval und Mitau. In: **Donnert, Erich.** (Hg.) *Europa in der frühen Neuzeit*. Bd. 7. Unbekannte Quellen. Köln-Weimar-Wien : Böhlau Verlag, 2008. S. 1043 – 1052.

Drews, Jörg. (Hg.) *“Ich werde gewiß große Energie zeigen.”* Garlieb Merkel (1769 – 1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. Bielefeld : Aisthesis Verlag, 2000, 150 S.

Dunsdorfs, Edgars. *Latvijas vēsture 1710 – 1800*. [Stokholmā], “Daugava”, 1973, 667 lpp.

Eckardt, Julius. *Die baltischen Provinzen Rußlands*. Politische und kulturalgeschichtliche Aufsätze. Leipzig : Verlag von Duncker & Humblot, 1869. 460 S.

Eckardt, Julius. *Livland im 18. Jahrhundert*. Leipzig : F. A. Brockhaus, 1876. 595 S.

Elkar, Rainer. Reisen bildet. Überlegung zur Sozial und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts. In: **Krasnobaev, B. I. Robel, G. und Zeman, H.** (Hg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Berlin : Verlag Ulrich Camen, 1980. S. 51 – 82.

Elsasser, Robert. Über die politischen Bildungsreisen der Deutschen nach England (vom achtzehnten Jahrhundert bis 1815). Heidelberg : Universitätsbuchhandlung Carl Winters, 1917. 122 S.

Engel, Leopold. *Geschichte des Illuminaten-Ordens*. Berlin, 1906. 467 S.

Feodālā Rīga. Izd. Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts. Rīga : Zinātne, 1978. 535 lpp.

Grosser, Thomas. Reisen und soziale Eliten. Kavalierstour-Patrizierreise-bürgerliche Bildungsreise. In: **Maurer Michael** (Hg.) *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999, S. 135 – 176.

Haferkorn, Hans J. Zur Entstehung der bürgerlich-literarischen Intelligenz und des Schriftstellers in Deutschland zwischen 1750 und 1800. In: *Literaturwissenschaft und Sozialwissenschaften* 3. Deutsches Bürgertum und literarische Intelligenz 1750 – 1800. Stuttgart : J. B. Metzler, [1974]. S. 113. – 275.

Hammerstein, Notker. Epilogue : the Enlightenment. In: **Ridder-Symoens, H.** (Hg.) *A History of the University in Europe*. Vol. II. Universities in Early Modern Europe (1500 – 1800) Cambridge :

University Press, 2003. P. 621 – 640.

Harbsmeier, Michael. Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen. *In: Maczak, Antoni und Teuteberg, Hans Jürgen (Hg.) Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte.* Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 21. Wolfenbüttel : Herzog August Bibliothek, 1982. S. 1. – 31.

Hartmann, Regina. Das Bild vom eigenen und vom anderen Land in literarischen Texten Garliebs Merckels. – *In: Schwidtlah, Michael und Gütmanis, Armands (Hg.) Das Baltikum in Spiegel der deutschen Literatur.* Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel. Heidelberg, o. J., 60. – 75. lpp.

Hentschel, Uwe, Gattungsgeschichte: vom gelehrten Bericht zur literarischen Beschreibung. *In: Hentschel, Uwe. Studien zur Reiseliteratur am Ausgang des 18. Jahrhunderts.* Autoren, Formen, Ziele. Frankfurt a/M u. a. : Peter Lang, 1999, S. 15. – 43.

Hentschel, Uwe. Krieg als Unterhaltung in deutschen Reiseberichten über den I Koalitionskrieg. *In: Orbis Litterarum.* Vol. 58, Issue 5, Oktober, 2003, p. 335 – 352 – onlinelibrary.wiley.com, skatīts 8. 04. 013.

Hettling, Manfred. Die persönliche Selbständigkeit. Der archimedische Punkt bürgerlichen Lebensführung. *In: Hettling, M. und Hoffmann, S.-L. (Hg.) Der bürgerliche Wertehimmel.* Göttingen : Vandenhöck und Ruprecht, 2000. 306 S.

Hillner, Gotthilf. Hamann und Berens. *In: J. G. Hamann und das Christentum.* Riga, 1924, 40 S.

Holländer, Sabine. Reisen – die weibliche Dimension. *In: Maurer, Michael (Hg.) Neue Impulse der Reiseforschung.* Berlin : Akademie Verlag, 1999, S. 189 – 207 .

Ischreyt, Heinz. Buchhandel und Buchhändler im nordosteuropäischen Kommunikationssystem (1762 – 1797). *In: Buch und Buchhandel in Europa in achtzehnten Jahrhundert.* The Book and the Book Trade in Eighteenth-Century Europe. Fünftes Wolfenbütteler Symposium 1977. Hamburg : Dr. Ernst Hauswedell & Co, 1981. S. 249. – 269.

Ischreyt, Heinz. Streiflichter über die Freimaurerei in Kurland. *In: Balaz, E. u. a. (Hg.) Beförderung der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurerei, Gesellschaften, Clubs.* Berlin, 1979. S. 225 – 256.

Johansons, Andrejs. *Latvijas kultūras vēsture 1710 – 1800.* Rīga, “Jumava”, b. g., 638 lpp.

Jürjo, Indrek. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. *In: Zeitschrift für Ostforschung.* 39. Jahrgang 1990, Heft 4: Verlag J. G. Herder-Institut, Marburg/Lahn, S. 540. – 571.

Kallmeyer, Theodor. *Die evangelischen Kirchen und Prediger Kurlands.* Mitau : J. F. Stefenhagen und

Sohn, 1890. 552 S.

Kleinknecht, Thomas. 'Reise der Aufklärung' : Selbsterortung, Empirie und epistemischer Diskurs bei Herder, Lessing, Lichtenberg und anderen. *In: Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 22, Issue 2 /3, 1999, p. 95 – 111.

Koselleck, Reinhart. *The practice of conceptual history. Timing history, spacing Concepts.* Stanford : Stanford University Press (California), 2002. 263 p.

Kraus, Hans-Christoph. Englische Verfassung und politisches Denken im Ancient Regime 1689 bis 1789. München : R. Oldenbourg Verlag, 2006. 817 S.

Kroker, Werner. *Wege zur Verbreitung technologischer Kenntnisse zwischen England und Deutschland in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.* Disertation zur Erlangung der Doktoratswürde der Philosophischen Fakultät der Universität Hamburg. Berlin, 1971. 203 S.

Kutter, Ulli. Zeiller – Lehmann – Krebel. Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert. *In: Griep, Wolfgang* und *Jäger, Hans-Wolf. Reisen im 18. Jahrhundert.* Neue Untersuchungen. Heidelberg : Carl Winter Universitätsverlag, 1986. S. 10. – 33.

Lenz, Wilhelm, sen. Die Literaten. *In: Sozialgeschichte der baltischen Deutschen.* (Bibliothek Wissenschaft und Politik, Bd. 61), Köln : Verlag Wissenschaft und Politik, 2000. S. 139 – 183.

Maurach, Berndt. Vorwort. *In: Maurach, Berndt* (Hg.) *Die Briefe Garlieb Helwig Merkel an Carl August Böttiger.* Bern, Frankfurt a/M u.a. : Peter Lang, o. J. S. 7 – 18.

Maurer, Michael. *Aufklärung und Anglophilie in Deutschland.* Göttingen – Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 478 S.

Maurer, Michael. Reiseberichte. *In: Aufriß der historischen Wissenschaften in sieben Bänden.* Bd. 4, Quellen. Stuttgart : Reclam, 2002, S. 324 – 348.

Maurer, Michael. Reiseberichte – ein Königsweg in die Geschichte? *In: Ders.* (Hg.) *O, Britannien, von deiner Freiheit einen Hut voll.* Deutsche Reiseberichte des 18. Jahrhunderts. Verlag C. H. Beck : München; Gustav Kiepenheuer Verlag : Leipzig-Weimar, 1992, S. 7. – 39.

Maurer, Michael. Reisen interdisziplinär – ein Forschungsbericht in kulturgeschichtlicher Perspektive. *In: Maurer, Michael* (Hg.) *Neue Impulse der Reiseforschung.* Berlin : Akademie Verlag, 1999. S. 287 – 410 .

McGrew, Roderick. Dilemmas of Development: Baron Heinrich Friedrich Storch (1766 – 1835) on the Growth of Imperial Russia. *In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Neue Folge, Bd. 24, H. 1. (1976),

pp. 31 – 71.

Meier, Albert. Textorten-Dialektik. Überlegung zur Gattungsgeschichte des Reiseberichts im späten 18. Jahrhundert. In: **Maurer, Michael** (Hg.). *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999. S. 237 – 245.

Mesenhöller, Mathias. *Ständische Modernisierung*. Die kurländische Ritterschaftsadel 1760 –1830. Berlin: Akademie-Verlag, 2009. 613 S.

Müller-Jabusch, Maximilian (Hg.). *Thersites, die Erinnerungen des deutsch-baltischen Journalisten G. H. Merkel, 1797 – 1817*, Berlin, 1921. IX, 220 S.

Neander, Irene. *Christoph Friedrich Neander, ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung in Kurland*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde einer hohen Philosophischen Fakultät Thüringenschen Landesuniversität Jena. Mitau : Kurseme, 1931. 133 S.

Oellers, Norbert. Quod bonum publicum promovet. Johann Gottfried Seumes Russlands-Erfahrungen und ihre Darstellung. In: **Krasnobaev, Boris, Robel, Gert und Zeman, Herbert.** (Hg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Berlin : Verlag Ulrich Camen, 1980. S. 225. – 238.

Osterhammel, Jürgen. Distanzerfahrung. Darstellungsweisen des Fremden im 18. Jahrhundert. In: **König, H.-J., Reihard, W., Wendt, R.** (Hg.) *Der europäische Beobachter außereuropäischer Kulturen*. Zur Problematik der Wirklichkeitswahrnehmung. Duncker & Humboldt, Berlin, 1989. S. 9. – 43.

Peter, Martin. Altes Reich und Europa. Der Historiker, Statistiker und Publizist August Ludwig (von) Schlözer (1735 – 1809). Münster: LIT VERLAG, 2005. 529 S.

Pelz, Annegret. “Ob und wie Frauenzimmer reisen sollen?” Das “reisende Frauenzimmer als eine Entdeckung des 18. Jahrhunderts. In: **Griep, Wolfgang** (Hg.). *Sehen und Beschreiben*. Europäischen Reisen im 18. und frühen 19. Jahrhundert. O. o., Westholsteinisches Verlag, 1981. S. 125 – 136.

Populārā medicīnas enciklopēdija. Rīga : “Zinātne”, 1975. 656 lpp.

Prüsener, Marlies. Lesegesellschaften im 18. Jahrhundert. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*, Bd. XIII. Frankfurt a/ M : Buchhändler-Vereinigung GmbH, 1973. S. 371 – 592.

Ridder-Symoens, Hilde de. Die Kavaliertour im 16. und 17. Jahrhundert. In: **Brenner, Peter J.** (Hrsg.) *Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a/M. : Suhrkamp Verlag, 1989. S. 197 – 224.

Ridder-Symoens, Hilde de. Mobility. In: **Ridder-Symoens, H.** (Hg.) *A History of the University in*

- Europe*. Vol. II. Universities in Early Modern Europe (1500 – 1800) Cambridge : University Press, 2003. Pp. 436 – 448.
- Robel, Gert**. Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. *In: Krasnobaev, Boris, Robel, Gert* und **Zeman, Herbert**. (Hg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*. Berlin : Verlag U. Camen, 1980. S. 9 – 24.
- Rubenis, Andris**. *19. gadsimta kultūra Eiropā*. Mācību līdzeklis. Rīga : “Zvaigzne ABC”, 2002., 591 lpp.
- Schlau, Wilfried**. Eine Einführung in die Wanderungsgeschichte der baltischen Deutschen. *In: Sozialgeschichte der Baltischen Deutschen*. (Bibliothek Wissenschaft und Politik, Bd. 61) Verlag Wissenschaft und Politik), Köln, 2000. S. 11 – 18.
- Schmid, Pia**. *Deutsches Bildungsbürgertum*. Bürgerliche Bildung zwischen 1750 und 1830. Inauguraldissertation. Frankfurt a-M, 1984. 293 S.
- Siebers, Winfred**. Bildung auf Reisen. Bemerkungen zur Peregrinatio academica, Gelehrten- und Gebildetenreise. *In: Maurer, Michael* (Hg.) *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999. S. 177 – 188.
- Sivers, Jegor von**. Michael Johann Graf von der Borch. (1753 – 1810). *In: Sivers, Jegor von. Deutsche Duchter in Rußland*. Berlin, 1855, S. 79 – 81.
- Sobkova, Helēna**. *Sagānas Katrīna*. Rīga : Zinātne, 1995. 389 lpp.
- Stagl, Justin**. *Eine Geschichte der Neugier*. Die Kunst des Reisens 1550 – 1800. Wien-Köln-Weimar : Bölaus Verlag, 2002. 399 S.
- Stepermanis, Margērs**. *Lielās liesmas atblāzma*. Rīga, Zvaigzne, 1971. 220 lpp.
- Stewart, William E**. Die Reisebeschreibung und ihre Theorie im Deutschland des 18. Jahrhunderts. Bonn : Bovier Verlag Herbert Grundmann, 1978. 341 S.
- Struck, Bernhard**. *Nicht West – nicht Ost*. Frankreich und Polen in der Wahrnehmung deutscher Reisender zwischen 1750 und 1850. Göttingen: Wallstein Verlag, 2006. 520 S.
- Taimiņa, Aija**. Borchiana versus Siciliana. *No: Mākslas vēsture un teorija*. 2013/16. 5 – 17. lpp.
- Tarr, Laszlo**. *Karren, Kutsche, Karossen*. Berlin : Henschelverlag, 1978. 342 S.
- Taube, Meta**. Rīgas pirmie laikraksti kā kultūrvēstures avots (XVII un XVIII gs.) *No: Grāmatas un to krātuves*, Rīga, 1966. 65. – 129. lpp.
- Tering, Arvo**. *Zusammenfassung*. *In: Tering, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Europa ülikoolides 1561 – 1798*. Tartu : Kirjastus Eesti Ajalooarhiv, 2008, S. 748 – 780.

- Teriņg, Arvo.** Die Seereisen baltischer Studenten in die Universitätsstädte Nord- und Westeuropas im 17. und 18. Jahrhundert. – In: **Laur, Mati** und **Brüggemann, Karsten** (Hg.) *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3, Tartu : Akadeemiline ajaloselts, 2008, S. 103 – 131.
- Thomson, Carl.** *Travel Writing*. London & New York, 2010. 229 p.
- Vovelle, Michel** (Hg.). *Der Mensch der Aufklärung*. Frankfurt a-M : Fischer Taschenbuch Verlag, 1998. 381 S.
- Wegner, Reinhard.** Von den Grand Tour zur technologischen Reise. In: **Maurer, Michael** (Hg.) *Neue Impulse der Reiseforschung*. Berlin : Akademie Verlag, 1999. S. 227 – 235.
- Witthöft, Harald.** Norddeutsche Reiseliteratur des 18. und frühen 19. Jahrhunderts als Quelle für die wirtschafts- und sozialgeschichtliche Forschung. In: **Maczak, A.** und **Teuteberg, H. J.** (Hg.) *Reiseberichte als Quellen europäischen Kulturgeschichte*. Wölfenbütteler Forschungen, Bd. 21, Wölfenbüttel, 1982. S. 201 – 227.
- Witthöft, Harald.** Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert. In: **Krasnobaev, Boris, Robel, Gert** und **Zeman, Herbert.** (Hg.) *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung*. Berlin : Verlag Ulrich Camen, 1980. S. 39 – 50.
- Wuthenow, Ralph Rainer.** *Die erfahrene Welt*. Europäische Reiseliteratur im Zeitalter der Aufklärung. Frankfurt a/M : Insel Verlag, 1980. 458 S.
- Zemzaris, Jānis.** *Mērs un svars Latvijā 13. – 19. gs.* Rīga : Zinātne, 1981. 267 lpp.
- Zutis, Jānis.** *Baltijas jautājums 18. gadsimtā*. Rīga, LVI, 1951. 482 lpp.
- Зварич, В. В.** *Нумизматический словарь*. Львов : “Вища школа”, 1979. 224 с. 52 табл. илл.
- Кареев Н. И.** *Великая французская революция*. Т. 1 – 4. Петроград, 1918. 418 + 58. с.
- Кожина, Елена Федоровна.** *Романтическая битва*. Очерки французской романтической живописи 1820-х годов. Ленинград : “Искусство”, 1969. 270 с.
- Ланглуа, Шарль Виктор, Сеньобос, Шарль.** *Введение в изучение истории*. М., 2004. 305 с.
- Страдынь, Ян Павлович.** [Stradiņš, J.] М. Я. Борх – польский естествоиспытатель из Латгалии. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. – 1980. Т. 6. с. 127 – 141.